

ARS HUNGARICA

1999 / 1

ARS HUNGARICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ART HISTORY
THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

1999. XXVII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, ÚRI U. 49. 1014. T: 375 9011/538 FAX: 356 1849

SZERKESZTŐ:

TÍMÁR ÁRPÁD

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
WEHLI TÜNDE (Szemle)

Felelős Kiadó: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet igazgatója

HU ISSN 0133-1531

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

A borítón: **Reneszánsz faragványokból összeállított falikút.**
Füzérradvány, Károlyi-kastély.
(Fotó: Hild–Ybl alapítvány, 1995.)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Sisa József</i> : A füzérradványi kastély	5
<i>Simon Zoltán</i> : Adalékok a füzérradványi kastély korai történetéhez	79
<i>Koppány Tibor</i> : A füzérradványi kastély a 17. században	93
<i>Horváth Hilda</i> : Füzérradványi enteriőrök	97

IN MEMORIAM

<i>Mikó Árpád</i> : Kovács Éva (1932–1999)	111
Kovács Éva tudományos munkássága. Bibliográfia.	116

DOKUMENTUM

A művész személyisége. Tanulás és tanítás. <i>Lajta Gábor</i> beszélgetése Molnár Sándor festőművésszel	125
---	-----

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bardoly István</i> : Magyar művészettörténeti folyóiratok repertóriumai III. Modern Művészet, 1905–1906. A Ház, 1908–1911.	145
<i>Bardoly István–Markója Csilla</i> : Művészettörténeti bibliográfia 1988.	169

TANULMÁNYOK

Sisa József

A FÜZÉRRADVÁNYI KASTÉLY

Füzérradvány kis falu a nagyrészt erdővel borított Hegyközben, az egykori Abaúj, illetve Abaúj-Torna vármegyében, a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Neve eredetileg Radvány (Radván) volt, de már a 19. században Füzérradványnak is nevezték, megkülönböztetésül a történelmi Magyarország egyéb „Radvány” nevű helyiségeitől, többek közt a hasonló nevű, viszonylag jelentős Zólyom megyei kisvárostól. E faluban áll egy óriási parkkal körülvett kastély, jelen tanulmányunk tárgya. A dombtetőn emelkedő, festői megjelenésű épület története a késő középkorig nyúlik vissza, ám jelenlegi formáját a 19–20. században, a Károlyiak birtoklása idején nyerte.

A mai kastély F alakú, tájolása hozzávetőleg észak-déli irányú. Emeletes déli és keleti főszárnya a földszintes északi keresztszárnyal kis díszudvart alkot, a keleti szárny folytatása észak felé emeletes mellékszárny. A hosszú keleti szárny park felé néző homlokzata az épület legkarakterisztikusabb nézete, tényleges főhomlokzata. Közepén 3+3+3 tengelyes, emeletes loggia húzódik, ehhez jobbról nyolcszög alaprajzú, vékony és magas torony és enyhén hátraugró 4 tengelyes szakasz csatlakozik. A homlokzat bal szélét a déli szárny háromtengelyes előreugró keleti vége, jobb szélét a mellékszárny előrelépő háromtengelyes rizalitja és ugyancsak háromtengelyes alacsonyabb szakasza egészíti ki. A pillérekén nyugvó, eredetileg végig nyitott loggia földszintjén félköríves záródású, emeletén egyenes záródású nyílások sorakoznak; az egy nyílástengelynyire előreugró, a kerthez középtengelyében lépcsőfeljáróval kapcsolódó középrizalit földszintjétől eltekintve jelenleg valamennyi beüvegezett. A loggiát a főpárkányra helyezett mellvéd zárja le, melyet a középrizaliton félköríves mezőbe zárt, 11 ágú koronával kiemelt családi címer egészít ki. A torony alsó részét résablakok, felső harmadát valamennyi oldalon egy-egy hosszú ablak töri át, míg teteje konzolsoron ülő, mellvéddel koronázott párkány által válik némileg vaskosabbá. A jobbról következő négytengelyes szakasz földszintjét félköríves záródású, üvegezett árkádok, emeletét kosáríves záródású ablakok sora tagolja, míg a főpárkányon balusztrád húzódik. A mellékszárny rizalitjának földszintjén folytatódik a félköríves nyílások sora, míg az alacsonyabb szakaszon vakárkádok formájában jelenik meg. A bal oldalrizalit architektúrája érezhetően különbözik a keleti homlokzat többi részétől: földszintjének egyeneszáródású ablakait vaklunettás-válpárkányos tagolás, hasonló emeleti ablakait egyenes szemöldökpárkányok sora hangsúlyozza, a falsíkok széleit armírozás emeli ki, míg tetőzete manzárdos kialakítású.

Ez utóbbi architektúra vonul tovább az épület 2+2+3+2+2 tengelyes déli oldalán. Két szélén egy-egy manzárdtetős oldalrizalit ugrik előre, míg a középszakasz középső három axisa csak a vastagabb falazat miatt emelkednek ki rizalitszerűen. A homlokzat valamennyi élet armírozás kíséri, a földszinten falsík nagy részét vonalazás borítja. A homlokzat oldalrizaltokkal közrefogott szakaszához kőbábos terasz csatlakozik, melyhez középen kétfelé nyíló lépcső vezet. A terasz az épületszárny keleti oldala elé is áthúzódik. Az épületszárny öttengelyes nyugati oldalán keskeny mezzaninablakok is sorakoznak.

A kőmellvéddel elzárt, teraszosan kialakított díszudvar déli oldala hasonló architektúrájú, mint a déli szárny többi homlokzata. Földszintje 3+1 tengelyes, a három tengely közül a középső zárterkély-szerűen kiemelkedik. Az udvar 3+3+3 tengelyes keleti oldalán az emeletes középszakaszt földszintes szakaszok fogják közre, melyek emeletén kőbábos mellvédű terasz található. A középszakasz földszintje vállpárkányra futó ívezetes architektúrájú, emeletén az ablakokat kötény, keretelés és konzolokon nyugvó egyenes szemöldökpárkány hangsúlyozza. Az oldalsó szakaszokon a téglány ablakokat íves szemöldökpárkányok koronázzák. Az udvar északi oldalán a földszintes kereszt szárny öt óriási, félköríves záródású ablaka sorakozik, illetve ennek bal szélén egy hármass ívezetű, oromzatos épületrész lép előre. Ugyane szárny északi oldalán a sima falsíkból két pilléren álló erkélyszerű építmény áll ki, tőle jobbra három nagy szegmensíves, berácszott nyílás, balra falikút található. A szárny nyugati végéhez észak felől egykor ugyanolyan magas, de kétszintes szárny csatlakozott, hátsó, gazdasági udvart alkotva.

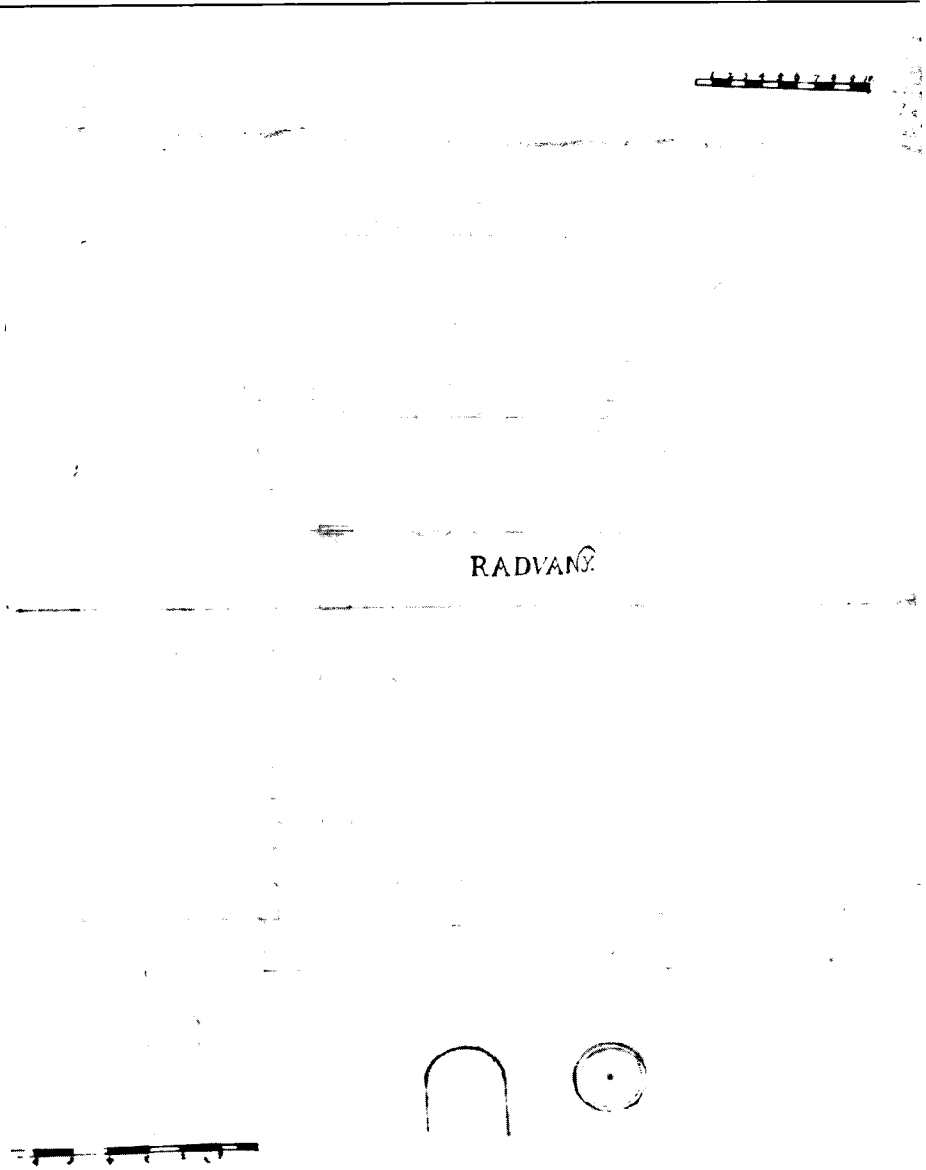
A keleti, vagyis főszárny folytatásaként északra nyúló mellékszárny balusztráddal koronázott jobboldali szakasza a földszinten egy-, az emeleten két-tengelyes. Ezután rizalitiként előrelépő háromtengelyes, manzárdablakos szakasz következik, majd az alacsonyabb épületrész a földszintjén két nagy kapuval, az emeletén két kettős ablakkal. Ennek oromzattal zárt végfalához lépcső kapcsolódik.

Valamennyi szárny lényegében egytraktusos, a déli szárnyban és a keleti szárny emeletén oldalfolyosóval. A déli szárny emeleti folyosójának keleti szakasza felülvilágítón keresztül kapja a fényt. A kétkaros, faburkolatos és fabábokkal kísért fölépcsőház a déli szárny keleti végében, az ívelt vonalú melléklépcsőház ugyane szárny nyugati végében található. A toronyban csigalépcső emelkedik a magasba.

A déli szárny földszinti folyosóját fejezetes, vájatolt páros pilasztereken nyugvó négyszakaszos keresztboltozat borítja. Az ebből keletre nyíló termet két korinthuszi fejezetes, csavart oszlop osztja meg. E termet fiókos teknőboltozat fedi. A déli szárnyban másodlagosan elhelyezett régi márványkandallók és kapukeretek, több más helyiségben az épülettel egykorú kandallók található.

Az északi kereszt szárny szinte egészét egyetlen, apszisban végződő nagy terem foglalja el. A mellékszárnyban az egyik terem háromszakaszos cseh-süveg boltozású.

1. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Felmérési rajz, 1700 körül

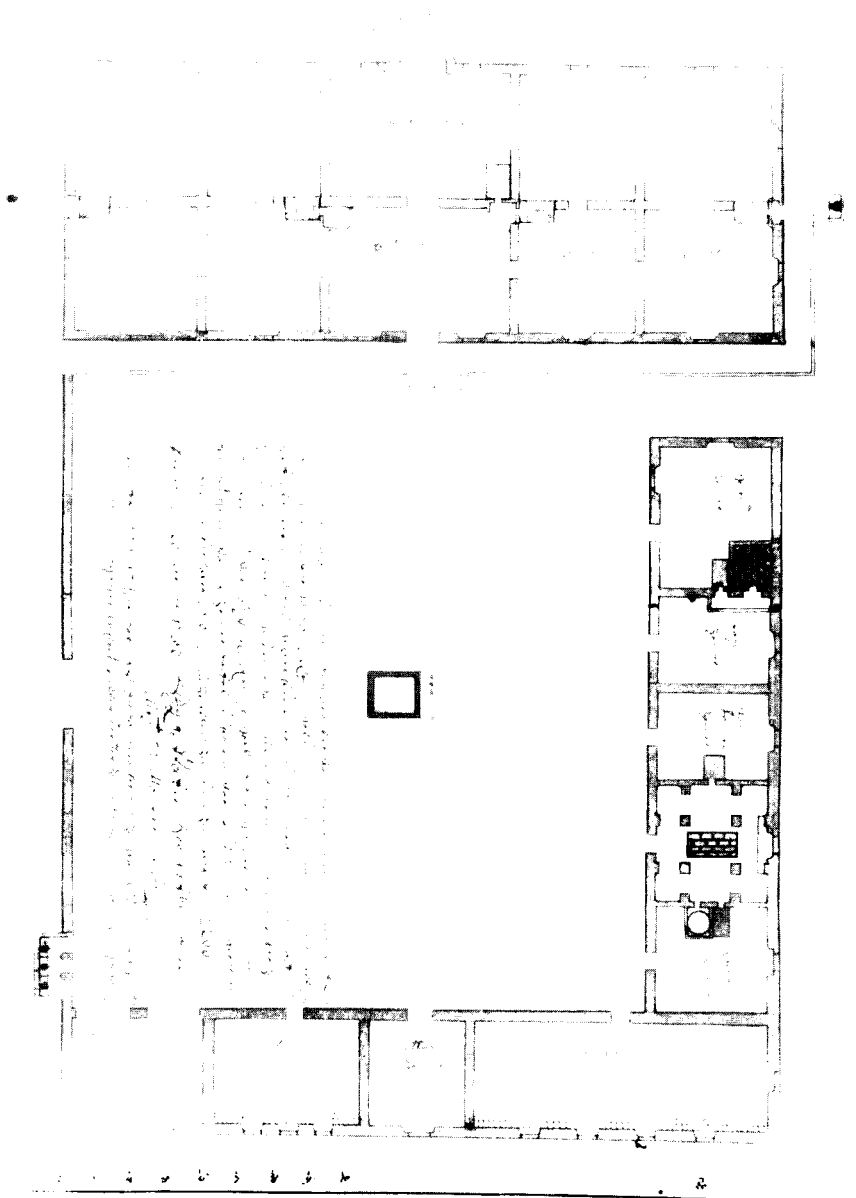
A 17. századtól a 19. század közepéig

Füzérradvány és a füzérradványi kastély korai történetét beható kutatók nyomán Simon Zoltán tárgyalja a jelen tanulmányt követő cikkében.¹ Megállapítása szerint a kastélyt nagy valószínűséggel Réthey Péter, a Báthory család familiárisa építtette a 16. század végén. Az épületet Thököly talpasai feldúlták, amire nézve egy 1679. december 19-én készült összeírás a következőképpen szól: „Hartyáni András magvaszakadt úr ... javainak összeírása. Egy kastély ugyanezen a Radvány nevű birtokon, falazott, nemrég a rebellisek által megrongálva, belül az ajtók, ablakok, asztalok, székek, kályhák teljesen összetörve ... két gyümölcsöskert a kastélyhoz kapcsolódó ... van egy pusztá pajta ...”²

A birtokot és az épületet I. Lipót 1686. március 12-én Bécsben kelt adománylevellel Károlyi Lászlónak adományozta,³ s ezzel megkezdődött a füzérradványi kastély Károlyiak által történő birtoklásának több mint két és fél évszázados története. Ebben az időben a származását a honfoglalásig⁴ visszavezető Károlyi család még nem érte el fejlődésének zenitjét, de jó úton volt a felé.⁵ A középkorban az ország keleti felén, Szatmár megyében szerzett a nemzetség nagy birtokokat, ám ekkor még meglehetősen a háttérben maradt. A 16–17. században a Károlyiak már szerepet játszottak az ország történetében, és kedvező házasságkötések révén az ország legelső családjaival jutottak rokonságba. A bárói rangot 1609. december 11-én Károlyi Mihály nyerte el. Károlyi László (1614–1689) a török háborúban elszenvedett veszteségeiért, nem utolsósorban Mihály fia elestéért kapta meg Füzér várát és tartozékait.

Javait másik fia, Sándor (1669–1743) örökölte, majd később jócskán meg is növelte: mint a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711) egyik megalkotója, hatalmas adományokban részesült. Ezek részben további birtokok voltak a Tiszántúlon és a Tiszától északra, részben uradalmak az ország más vidékein, így Dél-Magyarországon a Tisza mentén és Északnyugat-Magyarországon a Dunától északra.⁶ 1712. április 5-én az uralkodó grófi rangot is adományozott neki. Ekkor egyesítették az ősi családi címert – ennek motívuma hegyes sziklán egy lábon álló kiterjesztett szárnyú, jobb lábában vörös szívet tartó karvaly – a rokon családokéval, bár utóbb is gyakrabban az eredeti Károlyi címert használták.

Károlyi Sándor egyedüli örökös volt, s a következő három nemzedéken keresztül szintén mindig az egyetlen fiútódra szállt a hatalmas Károlyi-vagyon zöme: Ferencre (1705–1758), Antalra (1732–1791), illetve Józsefre (1768–1803). Ennek fényében érthető, hogy a távoli füzérradványi uradalom – még ha meg is fordultak itt⁷ – mint állandó tartózkodási hely a család számára nem jött szóba; az a 19. század közepéig – gazdasági használatól függetlenül, ami egyrészt az erdőgazdaságból, másrészt az üveghutákból származott – perifériális jelentőségű maradt. A hely vonzereje elsősorban kitűnő vadászterület mivoltában rejlett.

2. Füzerradvány. Károlyi-kastély. Átépités terve, 1752.

A füzérradványi kastélyt 1686-ban Károlyi László már eleve mint zálogban lévőket kapta meg, bár természetesen a kiváltás jogával. Az elkövetkező másfél száz év során a kastély és az uradalom felváltva volt a Károlyi család, illetve bérlők és zálogosok kezén, a család gazdasági és egyéb megfontolásainak függvényében. Mint ahogy ilyen esetekben szükséges, a bizonytalan státusz állandó pereskedések forrása volt. A sok évtizeden keresztül fennálló helyzet természetesen nem tette sem szükségessé, sem lehetővé nagyszabású, reprezentatív kastély építését.

Báró Károlyi Lászlót 1687-ben iktatták be füzéri birtokába.⁸ Azonban a korábban említett zálogosnak, Hartyáni Andrásnak az özvegye – végül is sikertelenül – meg akarta tartani magának Füzérradványt. A birtokjoggal kapcsolatos huzavona során 1700. május 14-én elkészült a füzérradványi kastély összeírása, amely az első, az épületünket tételesen ismertető dokumentum.⁹ (Teljes szövegét lásd az I. függelékben.) Az összeírásból egy viszonylag nagyméretű épület képe bontakozik ki. Alaprajza négyszögletes volt, kapuja északról nyílt. Északon és délen emeletes épületszárny helyezkedett el, mindkét oldal emeleti részén nagyobb teremmel („palotával”). A déli szárnyban a sütőház, alatta pedig a pince volt található. A kastély állapota rendkívül elhanyagolt.

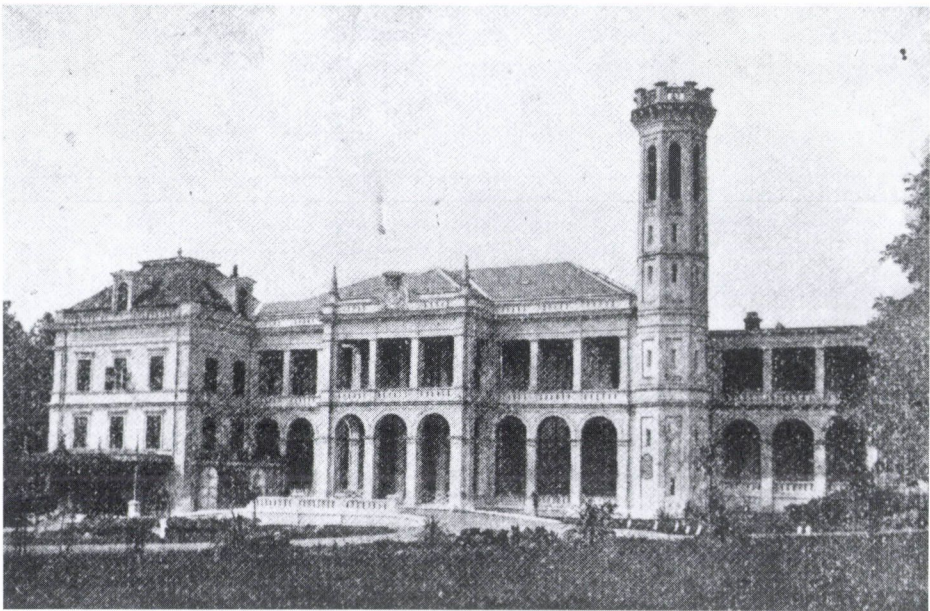
Hasonlóan rossz állapotot rögzítettek az ezidőtájt készült értébecslések, melyek közül az 1700. június 15-én készültet idézzük: „A kincstári birtokban lévő Radvány becslése ... A kastély, amelyet 3 vagy 4 évvel ezelőtt már lefedtek, de előzőleg sok évig tető nélkül állt, ugyancsak meg van rongálva, és bentlakásra alig egyik vagy másik szoba alkalmas, keretekkel ... 1000 forint. ... Gundelfinger János számadó mester.”¹⁰

A füzéri uradalmat – az idézett irat szerint a némi javításon átesett kastélyépülettel együtt – 1702. január 3-án kapta meg Károlyi Sándor a kamarától. A Rákóczi-féle szabadságharc elején, 1704. február 14-én a fejedelem is Károlyi Sándornak, hívének és tábornokának „adományozta” az akkor más (Keczer György) által is használt füzéri uradalmat. A Károlyiak az uradalom székhelyét idővel áttették Füzérradványba.

Nyilván a szatmári békét követő nagy birtok-adományozások is hozzájárultak ahhoz, hogy 1717-ben a füzérradványi birtokot és kastélyt Károlyi Sándor kivette a családi kezelésből, és 30 évre zálogba adta Dessewffy Imre tábornoknak.¹¹ Az átadás alkalmával 1717. december 9-i dátummal készült összeírás újabb értékes dokumentum épületünkre nézve.¹² (Teljes szövegét lásd a II. függelékben.) Ebből kiderül, hogy mind az északi, mind a déli épületrészben a földszinten boltozott termek voltak találhatóak. A déli szárnyban a nagy terem alatt helyezkedett el a konyha, mellette a „Sütő ház”-zal. Említés történik egy itt lakó szegény emberről – ebből ugyancsak kiderül, a Károlyiak aligha használhatták az épületet. A főépületen kívül az udvarban melléképület is volt, a belső kaptól délre egy bástya, alatta boltozott istállóval. A középső udvarban volt a kút. A kapu mellett helyezkedett el a kapusház. Az összeírás megemlékezik vetemé-

3. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Vízfestmény, 1873 körül

4. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Nézet kelet felől, 1896 körül

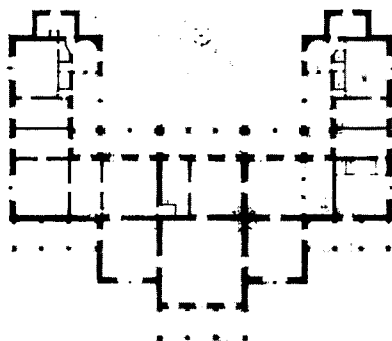
nyes-, gyümölcsös- és káposztáskertről, valamint egy halastóról. Megintcsak szembeszökő az épületnek a leírásban többször kihangsúlyozott rossz állaga.

A Károlyi család füzérradványi iratai közt őriznek egy szignálatlan és datálatlan tervlapot, melynek közepén a „RADVANY” felirat áll. Kétségtelen, hogy a füzérradványi kastélyhoz vagy kastélyról készült, valószínűleg a 1700 körül, vagy a 18. század első felében. A rajz meglehetősen esetleges és szokatlan jellegű: részben alaprajzot, részben – mintegy kiterítve – felépítményt ábrázol.

A lap minden bizonnyal a meglévő állapot felmérése volt, és részben összegeyztethető az idézett leírásokkal. Az ábrázolt építmény négyszögletes, sarkain szögletes, bástyaszerű kiugrások helyezkednek el, egy további hasonló kiugrással az egyik rövid oldal közepén. (Későbbi leírásból tudjuk, hogy ez egy torony.) Belső udvarát két oldalról falak, a két másik oldalról L alakot képező épületszárnyak határolják. Az 1700-as összeírásban szerepel az északi oldalon nyíló kapu – ez rajzunk alján helyezkedik el. Az ettől balra található szárny bizonyára azonos az összeírásokban északi-ként említett épületrésszel, míg az erre merőleges szárny a délinek felel meg. (A következetlen megnevezéseknek nyilvánvaló oka a kastély nem tisztán észak-déli tájolása.) Ebben az L alakú épületben fedezhetjük fel azt a magot, amely a kastély tömegelrendezését a mai napig meghatározza. A rajzon látható déli szárny hossza kb. 24 m, akárcsak a jelenlegi épület ugyanezen részén a két oldalrizalit közti szakaszé. Érdeemes megfigyelni, hogy olyan sajátság is megegyezik a mai állapottal, hogy a déli szárny alatt van pince – ezt az idézett összeírásokból tudjuk –, míg az erre merőleges épületrész, a keleti szárny nem alapincézett. A tárgyalt tervlap felső részén, tehát a kastélytól délre széles, több karos fából ácsolt lépcső-építmény látható; ez vezethetett le az épülettől délre húzódó meredek lejtőn. A lap alján egy kör forma – az 1717-es összeírásban is megemlített, külső udvarban található – kutat jelez.

Dessewffy Imre fia, Ferenc, Abaúj vármegye alispánja 1734-től fogva állandó jelleggel Füzérradványban lakott. A 30 év leteltével (1747) továbbra is szeretett volna itt maradni, tett is ez irányban lépéseket. Még az ő idejében, 1752-ben terv készült a kastély átépítésére, de nyilván Károlyi Ferenc engedélyével, talán rendeletére.

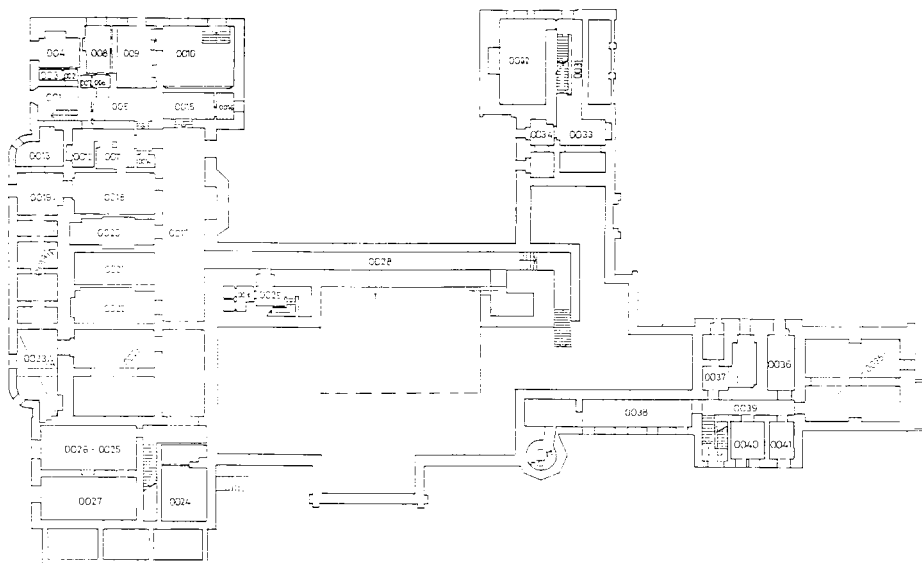
A tervlap „Pfeiffer Herrschaftlicher Stein Metz und Maurer Meister” (Pfeiffer uradalmi kőfaragó- és kőművesmester) által aláírt, 1752. január 20-án Károlyban – vagyis a birtokos család nagykárolyi birtokközpontjában – kelt feljegyzést visel.¹³ Pfeiffer neve más, jelentősebb Károlyi-építkezésen tervezőként nem szerepelt; a 18. század második felében a család sokat foglalkoztatott építészei Bittheuser József, Hueber Antal, Rosenstingl Ferenc, Jung József voltak. A másodlagos fontosságú Radványban elegendőnek bizonyult az egyébként ismeretlen és még építőmesteri címet sem viselő Pfeiffer közreműködése.

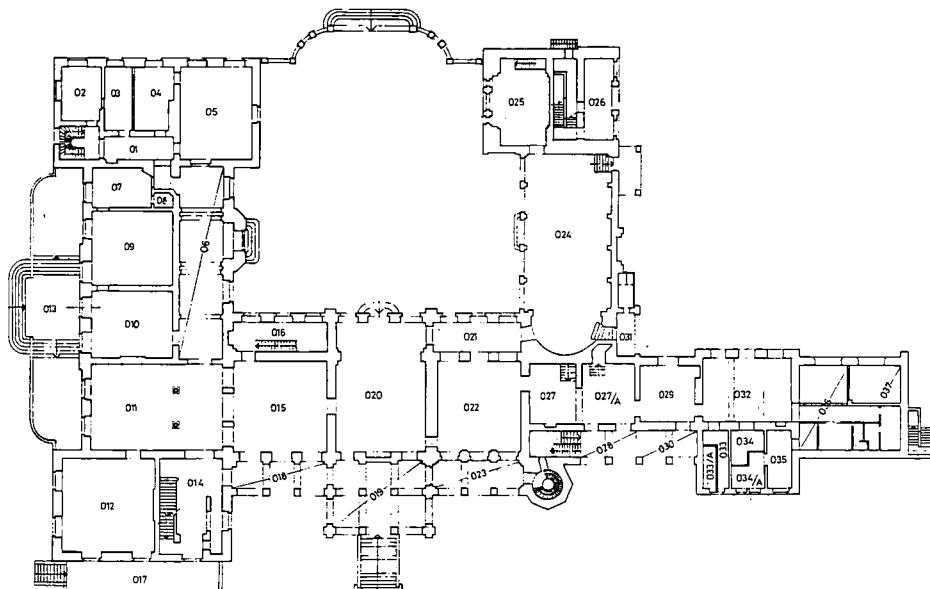
5. Egy kastély földszinti alaprajza. Ybl Miklós terve

6. Egy kastély loggiás-tornyos homlokzata. Ybl Miklós tervvázlata

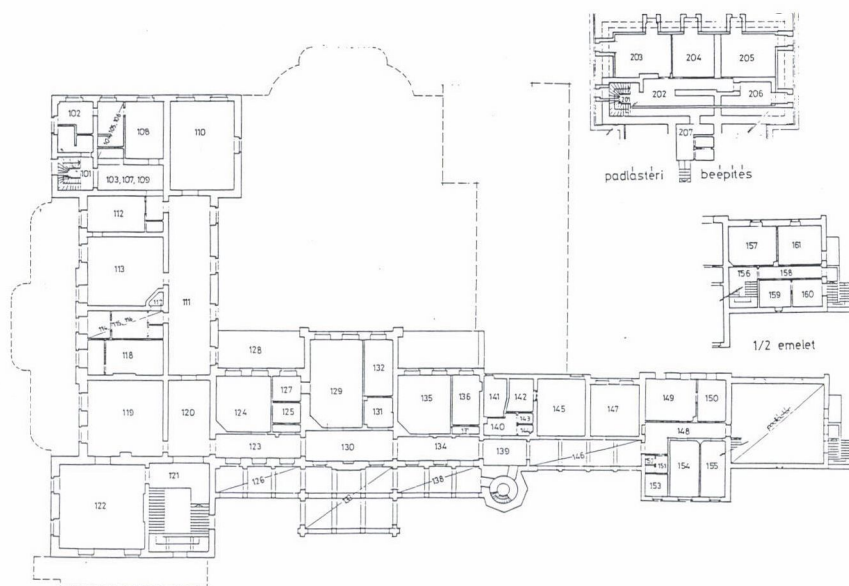

7. Füzerradvány. Károlyi-kastély. A jelenlegi épület pince-szintjének alaprajza,

8. Füzerradvány. Károlyi-kastély. A jelenlegi épület földszintjének alaprajza

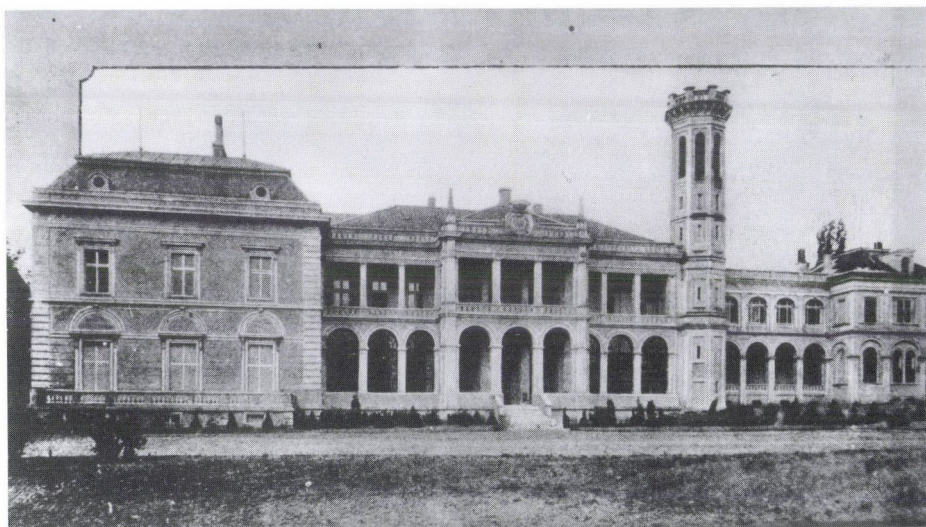

9. Füzérradvány. Károlyi-kastély. A jelenlegi épület emeleti alaprajza

10. Füzérradvány. Plébániatemplom, a főoltár részlete kastélytervet tartó figurával

11. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Nézet kelet felől, 1910 körül

12. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Nézet dél felől, 1960-as évek

13. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Lovasok a kastély parkjában, 1930-as évek

A tervrajzról hiányzik a meglévő, az építendő és a lebontandó épületrészek szokásos, színezéssel történő megkülönböztetése. A tervezet szerint az immár főépület szerepét betöltő déli szárny bővül ki erőteljesen: az eredeti, mintegy 24 m hosszú és három szobát magábfoglaló szárnyhoz két-felől egy-egy további szoba, illetve észak felől egy további teremsor épül. A déli fronton továbbra is van – most félköríves kidudorodás formában ábrázolva – torony, és a felirat tanúsága szerint innen nyílik dél felé a kijárat a kertbe. Megjegyzendő, hogy az alaprajzon nincs emeletre felmenő lépcső feltüntetve. A nyilván lebontásra szánt keleti szárny nem szerepel a tervlapon, helyette a nyugati és az északi oldal mentén épülne egy L alakú melléképület; északi szárnyában kocsiszín, istállók és nyeregszoba, nyugati szárnyában pékség, mosoda és a küldöttek szobája („Gesand Zimer”) található. Az utóbbira Dessewffynek alispáni tisztsége miatt lehetett szűksége. A melléképület egy részénél nyilván a régi körítőfal felhasználásával számoltak. Az udvar közepén a tervlap kutat jelöl. A terven található feljegyzés szerint a főépület napszámos és kőműves munkája 1300 rhénes forintba, a stukatúra munka 230 rhénes forintba, a melléképület felépítése az istálló vályogfalával és a boltozott kapuval 649 rhénes forintba kerül. Egy más kéz által írt megjegyzés szerint azonban az uraság csak 1700 forintot engedélyez. A tervből végül a jelek szerint nem valósult meg semmi.

Károlyi Ferenc 1754-ben váltotta vissza Radványt és kastélyát Dessewffy Ferencről. Nemsokára azonban újabb zálogos, Péchy István lakik benne, aki nagy átépítésbe fog. Meglehetősen jelentős összeget, 4555 rhénes forintot fordít a radványi birtokon építési és javítási munkákra, ahogy ezt az 1763. február 28-án elvégzett becslés kimutatja.¹⁴ (Teljes szövegét lásd a III. függelékben.) Az iratból kiderül, hogy a kastély új falai – 2600 forint értékben – a régi alapokra épültek, és 11 ablak és hat ajtó került az épületbe. Az átépítés azonban érdemben nem határozható meg jelenleg. Az idézett dokumentumban olvashatjuk a kastély külső megjelenésére vonatkozó első leíró megjegyzéseket: homlokzatát torony és tornác, tetőgerincét három bádogdász tagolta.

1773-ban Roll Antal veszi zálogba Radványt, immár Károlyi Antaltól. Az ügylettel kapcsolatban érdekes sorok olvashatók a tárgyalt épületről: „Péchy István Uram eő kigyelme Radvány nevű helységben egy bizonyos Castély formára épületett kezdvén egy némely résziben fell épétette, más résziben pedig félben maradott az éránt ilyen Reflexio téssen: [...] ameny nyiben még Rooll Antal Uram eő kigyelme által fog continuáltatni, négy szobákból álló, 's még egész tökéletességre nem vitetett épületett meg engtetetik nevezett Roll Antal Uramnak elvégezni.”¹⁵

A birtok bizonytalan jogállása lehetett az oka annak, hogy Mária Terézia visszaperelte azt a Károlyi családtól, és 1773. április 20-án Győry Ferencnek adományozta. Ez alkalomból készült az a becslés, melyet Reschl Tamás ácsmester állított össze a radványi épületekről.¹⁶ (Teljes szövegét

14. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Nézet nyugat felől, 1920 körül

15. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Az udvar nézete, 1970-es évek

lásd a IV. függelékben.) A dokumentum – akárcsak az előző irat – felemás állapotokra utal. Egyrészt említi egy újonnan épült kastélyt, de egy régi kastélyt is számontart, vagyis az átépítés nem terjedt ki az eredeti épület egészére. Említés történik továbbá a kastély négy szobájáról, valamint az alsó szinten található négy, illetve a felső szinten található 11 ablakról. Számba veszi a kastély mellett található melléképületeket is.

Győry radványi birtoklása azonban nem tartott sokáig. 1775. szeptember 9-én visszavásárolta tőle Károlyi Antal, hogy immár végérvényesen a család kezén maradjon, majd 1786-ban Roll zálogostól váltotta vissza.¹⁷

1808-ban elkészült a füzérradványi uradalom részletes összeírása, amely a kastélyról is minden korábbinál tüzetesebben számol be.¹⁸ (A vonatkozó rész teljes szövegét lásd az V. függelékben.) Az épület kétszintes és L alakú, egy déli és egy keleti szárnyal. Ez az elrendezés lényegében megfelel a 18. század első felében létező és a régi, datálatlan tervlapon ábrázolt állapotnak. Épületünket az összeírás szerint részben „olasz”, vagyis manzárd-, részben szokásos tető fedi, ami megintcsak az átépítés részleges jellegére utal. A déli szárny közepén emelkedik a lépcsőházat magába foglaló torony, két végén pedig egy-egy „Rundella” – nyilván az eredeti épület sarokbástya vagy annak átalakított utóda. A termeket egyes helyeken mindkét szinten boltozat fedi, más részekben azonban síkmennyezetesek.

A déli szárnyban a szobák egy traktusban húzódnak, az udvar felőli oldalon folyosóval, illetve ennek „allyá”-val. A földszinten kétablakú konyha helyezkedik el, ettől nyugatra a „rundellában” kamrácska található. A szárny másik felében tágas helyiség, két ablakos tisztartósági iroda, mellette kis kamrából indul a pince lejárata. A déli szárny emeletén folyosó húzódik, innen középen nyílik a háromablakos ebédlőterem, talán az 1717-es összeírásban említett emeleti nagy terem utóda. Ettől nyugatra egy nagy, négy ablakos szoba, keletre egy kisebb, egy ablakos és egy nagyobb, három ablakos szoba helyezkedik el. A folyosóról átjárás nyílik a teljesen el nem készült keleti szárnyba.

A keleti szárny földszintjének két helyiségét magtárnak használják. Mellettük helyezkedik el egy másik szoba, mely egykor konyha, most azonban raktár. E mellett vezet fel a lépcső az emeletre. Ezután egy további helyiség, a „borház” következik. Az emeleten három szoba található.

A keleti szárny befejezetlensége ellenére az épület rendezett és jó állapotot mutat, még ha felszerelése különösebb igényességről nem is tanúskodik. A szobák többségében fenyőfa deszka padló, a folyosón kőburkolat található. A helyiségek egy részét zöld kerek cserépkályha fűti. Valamennyi helyiség fala fehérre van meszelve.¹⁹ Egyértelműen az alapinézett déli szárny a főszárny. Emeletén dupla ajtók nyílnak a nagy helyiségekbe. Az összeírás szerint ezen szobák rendszeren be van bútorozva, de fekvőalkalmatosságul csak négy személyre való tábori nyoszolya szolgál. Az ebédlőben 24, bőrrel bevont karosszék áll a kecskelábú asztal körül. A

16. Füzerárvány. Károlyi-kastély. Északi keresztzárny, déli homlokzat, 1995

17. Füzerárvány. Károlyi-kastély. A hátsó udvar, 1933

leírt szobák a birtokközpont alkalmazottainak nappali helyiségei, ahol a Károlyi család tagjai legfeljebb elvétve fordulhattak meg. Az épület hasznossági jellege méginkább kidomborodik, ha a keleti szárny termény- és eszközraktárait vesszük figyelembe.

A kastély udvarának hátsó oldalán egy filagória-szerű kőépület áll, melynek boltozott alsó részét istállónak használták. Az említett építményhez észak felől további istálló és szekérszín van ragasztva. A kastély folytatásaként északi irányban nagyobbacska kőépület húzódik, benne többek közt konyha és cselédszoba, majd ezután a gazdatiszt szállásául szolgáló faépület. Itt van továbbá egy tejespince, egy jégverem, valamint különféle ólak. A kastély, a gazdasági épületek és a kő körítőfal zárt udvart alkot, amelybe íves záródású kapu és mellette kis gyalogkapu vezet.

Az imént taglalt összeírás elkészülte után két évvel, 1810. április 23-án özvegy gróf Károlyi Józsefné újabb bérlőnek, Jeszeniczei Jankovich Imrénének adta át az uradalmat. Jankovich, aki a Károlyiak hivatalnok, jurium directora volt, 12 évre kapta meg a bérletet.²⁰

Mielőtt 1822. április 24-én Jankovich Imre visszaszolgáltatta a birtokot Károlyi Istvánnak és testvéreinek, összeállítás készült a kastélyban és melléképületeiben végzett javításokról. Rossemann János kassai építőmester 1821. június 24-én kelt igazolása szerint a kastély oldalszárnyában három szobát épített és a régi falakat is bevakolta, két új falat emelt mindegy 8 öl 4 láb 6 hüvelyk (16,5 m) hosszúságban, kitorpte a régi falat, hogy kandallót, két ajtót és hat ablakot alakíthasson ki, az emeleten az ebédlőben két ablakot félig befalazott, a főlépcsőházat átalakította, a konyhában téglapadozatot fektetett le, az árnyékszékből árokba vezette a lefolyót stb. Mindezen munkák értéke 594 rhénes forint 8 krajcár volt.²¹ Kozákovits János ácsmester 856 forint 15 krajcár értékben végzett javítást a kastélyon, illetve 171 forint 45 krajcárért elkészített nyolc nyári és hat téli ablakot (magasságuk 5 láb, szélességük 3 láb), két ablakot az ebédlőbe (magasságuk 5 láb, szélességük 2 láb 6 hüvelyk), három ablakot az irodaszobába (magasságuk 4 láb, szélességük 3 láb), illetve négy ablakot az istállóba.²²

A Károlyiakkal jó viszonyt fenntartó Jankovichnak nem kellett azonnal elköltöznie Füzéradványból.²³ Miután eltávozott, az uradalmat – a hatalmas családi birtok egészének részeként – immár három Károlyi-fivér, István, Lajos és György kezelte együtt; ez volt az ún. közös osztály. A kastélyt egyébként ők sem lakták, az uradalmi tisztartói lakás volt. Hogy a birtok értékével tisztában legyenek, a Károlyi-testvérek 1823 novemberében becslést készíttettek.²⁴ Fokk Ignác kőművesmester a kastély értékét 6268 forint 5 krajcárban állapította meg; ez magába foglalta többek közt az alapokat, a falakat, az alsó szint boltozatát – a téglák számát 66 000-re becsülte –, az 1008 négyszögölnyi vakolatot és a 42 öl hosszúságú főpárkányt. A Kangar (?) József ácsmester által összeállított értékbecslés szerint a kastély asztalosmunkájának értéke – ideértve a zsindeyeket és a

18. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, márványfolyosó, 1930-as évek

tölgyfa lépcsőfokokat – 1505 forint 39 1/4 krajcár volt. A kastély összértéke 8833 forint 16 1/5 krajcárt tett ki. Ezenkívül ott voltak még a kastély körüli tartozékok: „Az úgy nevezett Filegoria melyen alól istálló fölül cammaria, a Tisztli most Kasznári quartély a hozzá valókkal, a Fa bolt és együtt sajtó szín, a két istálló és közötté lévő szekér színek, Kertben a gyümölcsös aszaló, a méhes Fa Épülete, az udvar és kert kerítése”. Ezzel együtt az ingatlan teljes értéke 13.977 forint 2 krajcárra rúgott.

1827-ben, miután a leányág megkapta a maga részét, a három Károlyi-fiú megszüntette a közös osztályt, és megfelelő előkészítés után ez év augusztus 28-án elvégezte az osztozkodást, az ún. nagy osztályt. A füzérradványi uradalom – egyebek között a fótival, a csongrádival és a szentesivel együtt – Károlyi István birtokába került.²⁵

Ebből az évből származik a radványi uradalomról egy újabb leírás. Az 1808-as összeíráshoz hasonlóan ez is L alakú egyemeletes kastélyról beszél, melynek „alsó része ugyan lakóhelyül nem használható, mindazonáltal cselédszoba, kamara és más utensiliák depositoliuma [eszközök raktára] lévén, mind szükségesegek és commoditáshoz tartozók... egy része a grófi család és előkelőbb tisztjeinek condescensiuol [alkalmi szállásul] szolgál.”²⁶

A 19. század közepétől a 19. század végéig

Ha az imént idézett dokumentum szerint a Károlyi család tagjai néhanapján meg is fordultak Radványban, állandó lakhelyül Károlyi István (1787–1881) sem a távoli abaúji falut választotta. A neki jutott birtokkörtség még mindig akkora volt, hogy alkalma volt egy kedvezőbb, az ország központjában fekvő uradalmat találnia. Ez a hely a Pesthez közel eső Fót volt, ahol a korábbi kis kúriát az 1830-as évek elején Heinrich Koch bécsi építész tervei alapján nagyszabású klasszicista kastéllyá alakíttatta.²⁷

Mint ahogy azonban Károlyi Istvánnak két fia született, a birtok tovább osztódott, és ekkor már a füzérradványi uradalomnak is kiemelt szerep jutott. Károlyi István (1865. május 10-én kelt végrendeletében) a szóban forgó uradalom sorsáról így emlékezett meg: „Ede fiamnak e vagyonomból Abaúj megyében fekvő radványi uradalmamat minden ingó és ingatlan tartozmányaival s haszonbérleteivel örökségbe leendő beszámításnak általa térítvényileg elfogadott feltételek alatt még 1843. évben átadtam.”²⁸ A gondos apa fiát arra is feljogosította, hogy „egy kastélynak Derekegyházani építésére a kimúlásomkori függő jövedelmekből magának 60 000 conv. ért. forintot kivehessen...”²⁹ Bár apja a szentesi uradalmon lévő Derekegyházat szemelte ki e célból a számára, Ede a már birtokában lévő Füzérradványt választotta kastélyának kialakítására.

A füzérradványi kastély addig országos viszonylatban jelentéktelen épület volt. A fontosabb lexikonok és honismereti könyvek – Vályi András, Korabinsky János, Fényes Elek munkái – említést sem tettek róla. Most,

19. Füzesrádvány. Károlyi-kastély. Földszint, nézet a szalonból a márványfolyosóra, 1930-as évek

Károlyi Ede építkezései nyomán olyan nagyszabású kastélyépület jön majd létre, amely Magyarországon a maga kategóriájában a jelentősebbek közé tartozik. Ez szükségszerűen együtt jár a régi kastély gyakorlati eltűnésével, és minőségében más, gazdasági célok helyett elsősorban a reprezentációt szolgáló épület megszületésével.

Károlyi Ede (1821–1879) – talán viszonylag rövid élete miatt is – nem tartozott a család kiemelkedő tagjai közé.³⁰ A szabadságharcban fegyverrel küzdött, ezután Franciaországba ment, ahonnan 1850 végén tért haza. 1851-ben megházasodott, gróf Korniss Klarisszát véve feleségül. A közgazdaságtan iránt érdeklődött és különféle üzleti vállalkozásokban vett részt; *Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése* c. pamfletjében (második kiadás Pest, 1861) a magyar állam alapkérdéseit taglalta. A hatvanas évektől a politikában is szerepet vállalt, több ízben az országgyűlés tagja volt, általában a balközéphez tartozott. Károlyi Sándor (1831–1906), Ede féltestvére és később özvegyének második férje futott be olyan jelentős pályát, amelyet talán maga Ede is szeretett volna: neves közgazdász, a Magyar Gazdaszövetség elnöke, a Hangya szövetkezet megalapítója lett.³¹

A radványi kastély kiépítése két évtizeden keresztül, több szakaszban folyt. Építéstörténetének e szövevényes korszakáról a Károlyi-levéltár semmit sem árul el, a család archívumában sem írott, sem rajzi forrás nem maradt fenn.³² A tervező építész – legalábbis az első időszakban – Ybl Miklós volt.³³ Károlyi Ede választása indokoltnak és logikusnak tűnik: Ybl (1814–1891) 1847-től hivatalosan is apja, Károlyi István uradalmi építészeként szolgált, akinek 1845–49-ben kibővítette fői kastélyát, illetve 1845–55-ben szintén Fóton felépítette a Károlyi család sírboltját magába foglaló, nagyszerű plébániatemplomot. Egyébként az építész szinte a család minden tagjának dolgozott: közreműködött Károlyi György fehérvárcsurgói kastélyának átépítésében (1844–49), megtervezte Károlyi Alajos pesti palotáját (1863-tól), kastélyt és gazdasági épületeket emelt vagy alakított át a családnak Parádsasváron, Nagymágocson, Mácsán, Stomfán, Tótmegyeren.³⁴

Yblnek nem ismert olyan tervrajza, amely egyértelmű bizonyossággal a füzérradványi kastélyhoz készült. Az építész tervhagyatékában azonban vannak szignó, dátum, felirat és lépték nélküli pince és földszinti alaprajzok, amelyek rokoníthatók az épület eddig bemutatott alaprajzi rendszerével, illetve jelenlegi alaprajzi sajátosságaival, így bennük Füzérradvány korai tervvariánsát sejtjük.³⁵ A tervlapokon ábrázolt U alakú kastélyépület – a cour-d'honneur felől tekintve – jobboldali szárnya három, körülbelül egyforma termet foglal magába, akárcsak a megismert első, a 18. század elejéről származó tervlapon ábrázolt épület hasonló szárnya. (Apró esetlegesség, hogy az Ybl-féle lapon a középső teret egy közfal szinte ügyetlen módon kettéválasztja.) Ablak-kiosztásuk is megegyezik: a középső szoba kettő, a két szélső egy-egy ablakkal néz kifelé. E szárnyhoz baloldalt kapcsolódik a hosszanti szárny, ahol ugyancsak vannak hasonlóságok.

20. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, szalon, 1930-as évek

Az Ybl-féle terven a cour-d'honneur folyosó veszi körbe, amelyet a hosszanti szárny mentén négy kereszt alaprajzú pillér tagol — ezek a kastély megfelelő helyén ma léteznek. Az 1808-as leírásból tudjuk, hogy a déli szárny udvar felőli oldalán az emeleten folyosó, a földszinten ennek alsó része húzódott, ami tovább hagyományozódott a mai épületben, illetve megjelent Ybl tervének megfelelő helyén. A főszárny külső oldalára Ybl – három szakaszban – loggiát tervezett, amely akár a ma látható emeletes loggia előfutárának is tekinthető. Az Ybl-féle terv és a mai állapot sajátos egyezése a főszárny pincéjének az udvar mentén húzódó hosszú folyosója.

Temészetesen sokban el is tér a mai állapot Ybl tervétől. Az építész szimmetrikus alaprajzot tervezett, ám a mai északi szárny nem a déli megfelelője. Ybl tervén a hosszanti szárny – logikus módon, központi pozíciója és az épület megnövekedett igényessége miatt – arányosan kibővült főszárny, a mai épületben egyszerű teremsor. Két oldalsó pavilonnal bővült viszont a déli szárny. Ugyanakkor építészünk különálló egységként ábrázolta a tulajdonképpeni kastélyt, míg a mai épülethez gazdasági és cselédepületek kapcsolódnak. Ezáltal bizonyára praktikusabb volt a kastély működtetése, de alapja és térhatása zavarosabb.

Ehhez kapcsolódó érdekes és spekulációra készített dokumentum az ún. II. katonai felmérés Füzérradvány helyszínrajzát is tartalmazó lapja. Ez a kastélyt három szárnyal, sarokpavilonokkal ábrázolja, mellette a melléképületek külön állnak. Minthogy az egész országot lefedő felmérés igen nagy intervallumban, 1829 és 1866 között készült, és az egyes lapok külön nincsenek datálva, a szóban forgó szelvény pontos készítési évét nem ismerjük.³⁶ A térkép léptéke és jellege sem engedi meg, hogy olyan, részleteiben is megbízható forrásnak tekintsük, mint pl. a kataszteri térképeket. (Ilyet Füzérradványra nézve sajnos nem találtunk.) Ha az Ybl-féle építkezés előttről származik, arra korszakra nyújt eddig ismeretlen információt, ha az 1860-as évekből származik, valamilyen köztes állapotot rögzíthet. Az 1872 és 1884 között készült ún. III. katonai felmérés vonatkozó lapja már az épület a II. világháborúig fennálló körvonalait ábrázolja, vagyis az U alakú főépülethez észak felől csatlakozó – és ezáltal egy további udvart közrefogó – két mellékszárnyal.³⁷

A kastély kiépítésének első szakasza, talán elsősorban a déli szárny elkészülte 1857–59-re esett.³⁸ Az 1859 májusából származó híradás megemlíti, hogy az Ybl által tervezett nagyszabású kastély már fedél alatt áll, de még nem készült teljesen el, mivel a munkálatok egy része és a felszerelés hátra van. Érdekesség, hogy Károlyi Ede Füzérradványban külön üzemeltetett, ahol a kastély építéséhez és felszereléséhez szükséges anyagokat és felszerelési tárgyakat előállították. (A vonatkozó leírás teljes szövegét lásd a VI. függelékben.) Mindenesetre a kastélyt Károlyi Ede és felesége 1859-ben már használta, s normális élet folyt benne. Erre utal a festő Györgyi (Giergl) Alajos 1859. szeptember 27-én Füzérradványból kelt levele, melyben beszámol feleségének az ottani életről anélkül, hogy épít-

21. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, szalon, 1930-as évek

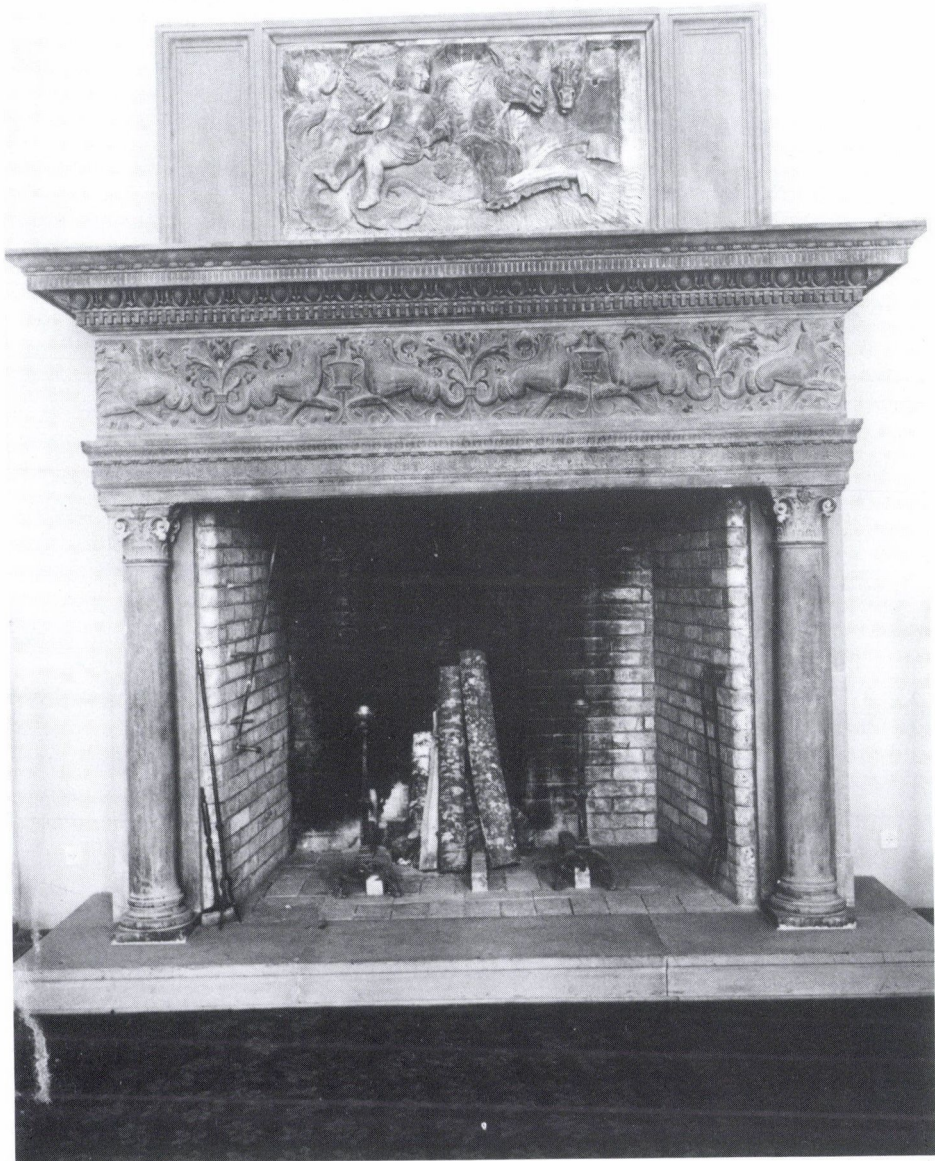
kezésről, munkálatok okozta kellemetlenségről említést tenne.³⁹ (Kultúr-történeti érdekesség, hogy 1868 nyarán megfordult Füzérradványban Paál László is, aki a grófkisasszonyokat rajzra tanította.⁴⁰)

Az építkezés 1859 után szinte azonnal folytatódott. Ennek bizonyítéka a torony tövében elhelyezett vörösmárvány tábla, melynek szövege a következő: „Építette nemzetségének Nagy-Károlyi Gróf Károlyi Ede 1860–1877 †1879 szept. 28.” A felirat a tornyot is magába foglaló keleti homlokzat építésére vonatkozhat, de jelentése ennél több: Károlyi tervezői közreműködésére is utal. Ismert, hogy arisztokrata építetők — ellentétben az újjazdag megbízókkal — a 19. század második felében nemegyszer hathatósan beleszóltak tervezőik dolgába; így járt el például gróf Andrassy Gyula vagy gróf Pálffy János.⁴¹ Füzérradványon Károlyi mint műkedvelő építész ugyancsak belefolyt az építkezésbe, sőt még tervrajzot is készített. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni az Ybl Ervin által lejegyzett forrásértékű visszaemlékezést: „Károlyi Lászlóné személyes közlése szerint látta is apósának rajzait. A család tagjai ezért állandóan gúnyolták Károlyi Edét, különösen a tornyot kifogásolták jogosan.”⁴² Maga az építetető azonban szerfölött büszke lehetett alkotására. Bartos György fedezte fel, hogy a füzérradványi plébániatemplom Szent Edvárd-oltárképén a szent király előtt álló kékruhás alak, aki bal kezével a Westminster Abbey templom építéséhez szükséges pénzadomány ládikáját nyújtja, jobb kezében lelógó papírtekercset tart, melyen a füzérradványi kastély szóban forgó részének alaprajza ismerhető fel: nyolcszögletű torony, s attól balra pilléres-árkádós építmény.⁴³ Az sem kizárt, hogy a tervet tartó figurában Károlyi Ede saját magát festette meg. A kultúrtörténetileg is érdekes képet Klimkovics Béla kassai festő szignálta, datálása 1859; ez utóbbit Károlyi tervének dátumaként is elfogadhatjuk.

A kastély tornya fogpiszkáló-szerű sutaságával valóban avatatlan tervezői kézre vall, de a park felé néző homlokzat kétszintes, könnyed loggiája is kissé sivár és vértelen. Ilyen épületrészek megoldásához Yblnek voltak jó elképzelései, amit bizonyít a hagyatékában fennmaradt egyik (azonosítatlan) tervlap.⁴⁴ Ez a füzérradványihoz hasonló szituációt ábrázol – torony emeletes loggiával –, csak éppen arányos és építészetileg igényes megfogalmazásban. Lehet, hogy az apró, és a később megvalósult épületrészt sejtető alaprajzi vázlatot éppen a füzérradványi kastély építetője firkantotta a tervlap jobb felső sarkára?

Hogy Károlyi Ede beleszólt a tervező építész dolgába és menet közben folyton változtatásokat követelt, ismert pesti palotájának esetében is; ezt 1869–71-ben öccsével, Sándorral együtt közösen építtette a Múzeum utca 11. sz. alatt.⁴⁵ Itt építészük Szkalnitzky Antal volt, akivel épp a módosítgatások miatt még az építkezés befejezése előtt minden viszonyuk megszakadt. Nem biztos, hogy annyi éven keresztül – összesen 20 esztendőről van szó – Ybl végigcsinálta a füzérradványi kastélyépítést. 1876 decemberében már Zitterbath János (1826–1882), a pesti építész-dinasztia sarja és a szakma jó másodvonalbeli mestere⁴⁶ készíti el a lépcsőfeljárat tervét.⁴⁷ Az sem kizárható, hogy az építkezés második szakaszában ő vette át Ybl szerepét.

22. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, kandalló az ebédlőben, 1930-as évek

Az épület 19. század harmadik negyedében létező állapotáról rendelkezésünkre áll egy akvarell — amely az épület sárga színezését is bemutató értékes dokumentum —⁴⁸ és egy 1896-ban publikált fénykép.⁴⁹ Ezek lényegében a mai épületnek megfelelő állapotot rögzítenek. Azonban a jelenlegi viszonyokhoz képest eltérések is mutatkoznak: a két, pavilonszerű oldalrizalittal rendelkező déli szárny architektúrája eredetileg a keleti homlokzathoz igazodott, és a keleti homlokzaton a loggia nyílásainak rendszere a torony utáni négy tengelyben is folytatódott. (A ma létező különbségek a később tárgyalandó, századfordulón véghezvitt átépítésnek tudhatók be.) Az imént mondottakat egészítette ki az osztrák Eduard Weixelgärtner — sajnos ma már fellelhetetlen — litográfiája⁵⁰, amely az említett képeken pontosan ki nem vehető, illetve nem szereplő déli homlokzaton ábrázolta. A kőrajzot Ybl Ervin írta le, amit forrásértéke miatt megintcsak idéznünk kell: „Ezen a kastély déli szárnyát láthatjuk a végső átalakítás előtt. Manzardtetős, emeletes épület volt, két végén egy-egy emeletes előreugrással, köztük hat Vendramin-ablakkal. Innen széles lépcső vezetett a parkba.”⁵¹

Érdeemes a kastély néhány vonását megvizsgálni, és Ybl egyes munkáival összevetni. A könnyed, árkádos, a félköríves nyílásokat kedvelő architektúra, amely Ybl műveinek egy részét az ikervári Batthyány-kastélytól (1847) az Akadémia bérházáig (1863–64) jellemezte, éppúgy megtalálható épületünk keleti (fő) szárnyának kerti valamint udvari középrizalitján, az északi keresztszárny (egykori télikert) udvar felé néző oldalán, mint a lebontott gazdasági szárny és az észak felé nyúló mellékszárny földszintjén. Ehhez a formavilághoz csatlakozott a déli szárny kerti homlokzatának egykori Vendramin ablak-sora. Az utóbbi ugyan egyértelműen reneszánsz ihletésű elem, az imént végigkövetett épületrészek architektúrája azonban nélküli a konkrét történeti stílusokra utaló tagozatokat; valamilyen átmeneti állapotot képeznek a félköríves romantika (Rundbogenstil) és az épp kibontakozó neoreneszánsz között. A romantika világához kötődik azonban az északi keresztszárny és a mellékszárny végét koronázó tompaszögű oromzat; hozzá hasonlít Ybl a fóti plébánia és iskola iker-épületén (1845) vagy — monumentális méretben — a Nemzeti Lovardán (1857–58) alkalmazott.

Ugyancsak egyértelműen romantikus ihletésű a torony. A magyarországi kastélyépítészetben az 1850-es évektől kezdve alkalmaztak tornyot az épület mozgalmasságát, szabálytalanságát fokozó festőisége miatt. De fontos szempont volt a torony szimbólikus-heraldikus szerepe, az ősi mű volt, vagy legalább is valami jogfolytonosság sugallása.⁵² Bizonyára nem véletlen, hogy Füzérradványban a torony tövébe került a fentebb leírt emléktábla, és hogy éppen ezt az épületrészt tervezte maga Károlyi Ede. A füzérradványi kastélyon a torony vékonyság — és ez megintcsak a szimbólikus szereppel függ össze — a csigalépcsőn kívül mindössze egy óriási, feltekerhető zászlórúd elhelyezését tette lehetővé.

23. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Lépcsőház, 1930-as évek

Érdekes kérdés, hogy mennyiben használták fel az új kastélyhoz a régi építményt. A falkutatás eredményeként ismert, hogy a mai felmenő falak közül mindössze a keleti szárnyban, két kisebb (az alaprajzon a 015. és a 016. számmal jelzett) földszinti helyiség között álló, törtkőből készült fal azonosítható a régi épület töredékeként, továbbá az északi kereszt szárny végén egy kisebb szakasz (a 025-026. számú helyiségekben).⁵³ Simon Zoltán a keleti szárny egyik nagyobb (015. számú) termében végzett régészeti szondázást, és megállapította, hogy a mai kastélyépület alatt több periódus építkezéseinek a maradványai rejtőznek. A kastély déli szárnya, amely – a korábban tárgyalt, egykorú leírások szerint – eredetileg a fontosabb helyiségeket foglalta magába, és mint ilyen, az épület főszárnyának volt tekinthető, semmiféle régi részletet nem tartalmaz. Azonban ez az épületrész ma már nem azonos az Ybl idején kialakított épületrésszel, ugyanis azt a 19/20. század fordulóján alapjaiból újjáépítették.⁵⁴ Nem zárható a lehetőség, hogy éppen azért volt szükség a szárny újrakepítésére, mert a 19. harmadik negyedében nagymértékben felhasználták a korábbi épületet, és annak műszaki állapota a századfordulóra leromlott, illetve az új igényeknek nem felelt meg. Vagyis összességében, a mai kastély a régi épület helyén készülhetett, annak igen kis mértékű, illetve a déli szárny esetében ismeretlen arányú felhasználásával. Konfigurációjában az eredeti épület L alakja hagyományozódott tovább. A létrejött épület alaprajzi sajátossága, hogy a keleti szárny földszintjén nagy méretű, sejtetően reprezentációs célokat szolgáló terek sorakoztak oldalfolyosó és loggia által közrefogva. A déli szárny alaprajzi beosztása természetesen ismeretlen, akárcsak az egyes helyiségek rendeltetése.

Az épület belsejében kevés a 19. század harmadik negyedéből származó, architektonikusan értelmezhető részlet. A helyszíni kutatás azonban megállapította, hogy ekkor létesítették a pincéből történő légfűtést, amely ha a kastély össze helyiségét nem is, de legalább a keleti szárny három nagy, földszinti termét és a télikertet (024. terem) kiszolgálta.⁵⁵

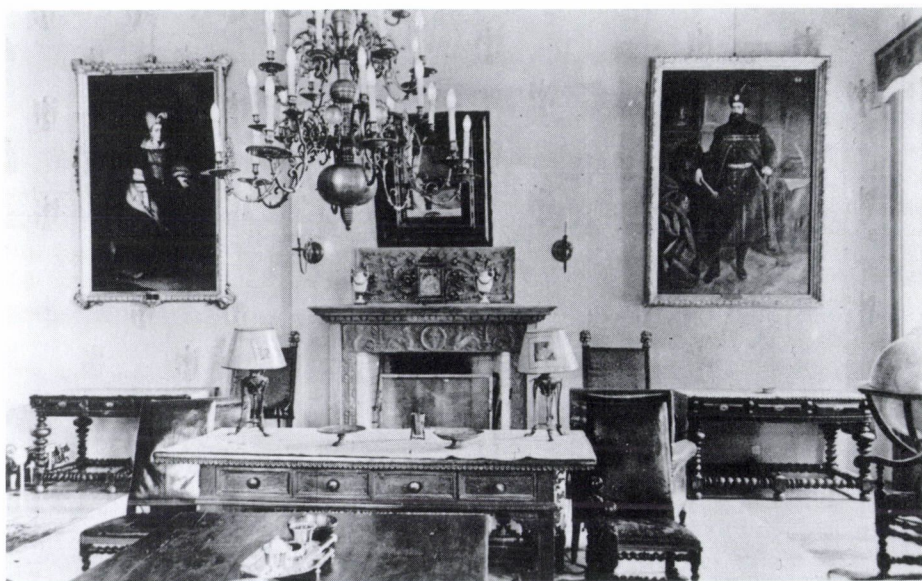
A 19. század végétől 1945-ig

Károlyi Ede nem sokáig élvezhette füzérradványi kastélyát: két évvel annak befejezése után, 1879-ben meghalt. Örököse fia, László lett, akinek jelentős szerep jutott az épület sorsában. Károlyi László (1859–1936) eleinte a politikával foglalkozott, ám hamar visszavonult a közszerrepléstől és kulturális, szociális és gazdasági ügyeknek szentelte magát.⁵⁶ Egyebek közt füzérradványi birtokán is intenzív erdőgazdálkodást honosított meg. Kora ifjúságától kezdve járta a világot, hosszú időt töltött Bécsben és Párizsban, afrikai vadászaton vett részt. 1897-ben vette nőül gróf Apponyi Franciskát.

Az állandó lakhelyéül Fótot megjelölő Károlyi László érdeklődése házasságkötése után, valószínűleg felesége hatására fordult füzérradványi kas-

24. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, dolgozószoba, 1930-as évek

25. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Emelet, könyvtár, 1930-as évek

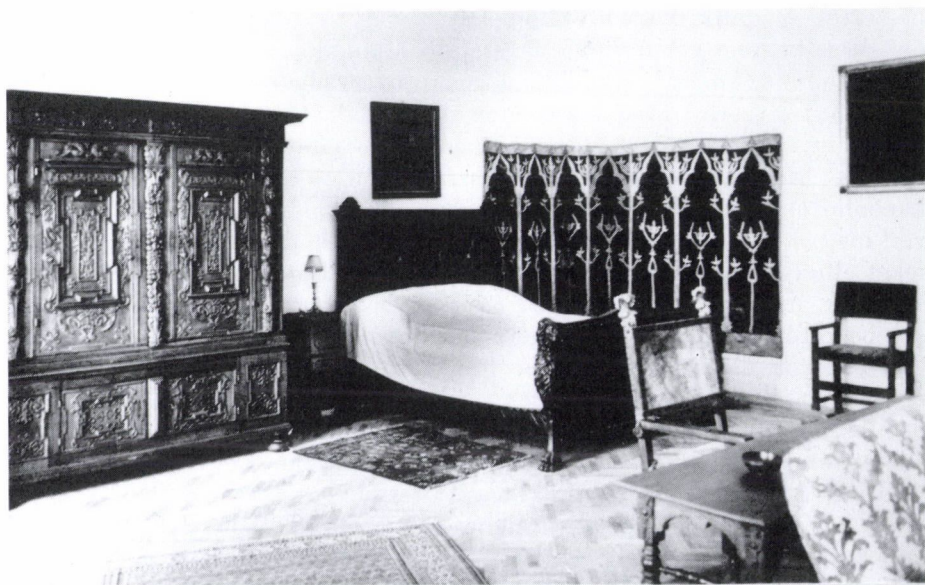
telya felé: 1900 előttől kezdődően számottevő átépítést végeztetett. Tudomásunk van ez alkalomra készült tervlapokról, melyek Albert Pio szignóját viselték; közülük néhány dátuma 1907 június volt.⁵⁷ Nagy valószínűséggel ő tekinthető az átépítés tervezőjének. Személyében Károlyi László és neje avatott és elismert szakemberhez fordult. Albert Pio (1847–?) milánói születésű, a párizsi École des Beaux-Arts-ban iskolázott bécsi építész volt.⁵⁸ 1889-től a francia Armand Bauquéval (1851–1903) állt társas viszonyban. Eddigi, szűkös ismereteink szerint az Osztrák–Magyar Monarchiában többfelé előkelő kastélyok és villák építésével és dekorálásával foglalkoztak. Ilyen volt Nathan Rotschild villája Bécsben, vagy a donauschingeni kastély belső kialakítása. Nevükhöz fűződik Potocki grófok kastélyának átalakítása is a galíciai Lancutban; a 17. századi épület homlokzatait 1890–1903-ban elegáns, reneszánsz és barokk ihletésű architektúrával látták el, egyes termeit neorokokó stílusban dekorálták.⁵⁹

A jelzett átépítés Füzérradványban elsősorban az épület déli részét érintette. Mint szó esett róla, ekkor a déli szárny alapjaiból újra épült, azonban úgy, hogy tömegében követte elődjét, az Ybl-féle épületrészt. A nyugati rizalitban a földszint és az emelet közé mezzanint iktattak. Homlokzataira a lancuti kastélyéhoz hasonló éles metszésű, reneszánsz tagozatok – armírozás, sávozás, konzolos szemöldökpárkányok, lunetták – kerültek, az oldalrizalitok manzárdtetőzete szélesebb, hangsúlyosabb lett. A beavatkozás érintett más épületrészeket is: a déli szárnyhoz hasonló kialakítást kapott a keleti szárny terasszal bővített udvari homlokzata, a mellékszárny park felé néző oldalán, a toronyhoz közel eső szakaszon az egyenes záródású emeleti árkádot kosáriríves ablakokkal töltötték ki, és főpárkányára balusztrádot helyeztek. A déli szárny mentén elhelyezkedő balusztrádos terasz is valószínűleg ekkor készült, viszont a keleti oldalon a kőbábos mellvédű kocsifelhajtót lebontották és a feljárathoz lépcső került.

A déli szárny földszintjén néhány impozáns terek alakítottak ki. Az udvari oldalon létrehozták a hosszú, földszinti termet, az ún. márványfolyosót (06. terem). Nevét mintás, fehér-fekete-vörös színű márványpadozatról kapta; terét kanellúrázott és fejezetes pilaszterek hordozta gipszrubic boltozattal fedték. Az innen nyíló, gipszrubic teknőboltozatos nagy szalonban (011. terem) térelválasztó elemként két csavart vörösmárvány oszlopot helyeztek el, melyek magyarországi párját csak Budapesten, a New York-kávéházban és a Fellner és Helmer-féle Károlyi-palota saroktermében lehet látni. Kifestésük fehér volt, illetve a gipszrubic boltozat nyers színe, hogy az itt elhelyezendő műtárgyak minél jobban érvényesülhessenek.⁶⁰ A két terem eleganciája, szinte teátrális nagyvonalúsága a kastélyépületen belül minőségi változást jelent, és az École des Beaux-Arts szellemét sugározza. A többi helyiség is igényes kialakítást kapott, több helyiségbe stukkódísz került. A grófnő emeleti szalonjában (122. terem) díszes, csillagmintás parkettát fektettek, melyet 1900-ban készített Marek Imre a kassai Dunkelüzemből.⁶¹ Ez értékes és a datálást is pontosító építészettörténeti adat a

26. Füzeradvány. Károlyi-kastély. Emelet, fürdőszoba, 1930-as évek

27. Füzeradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

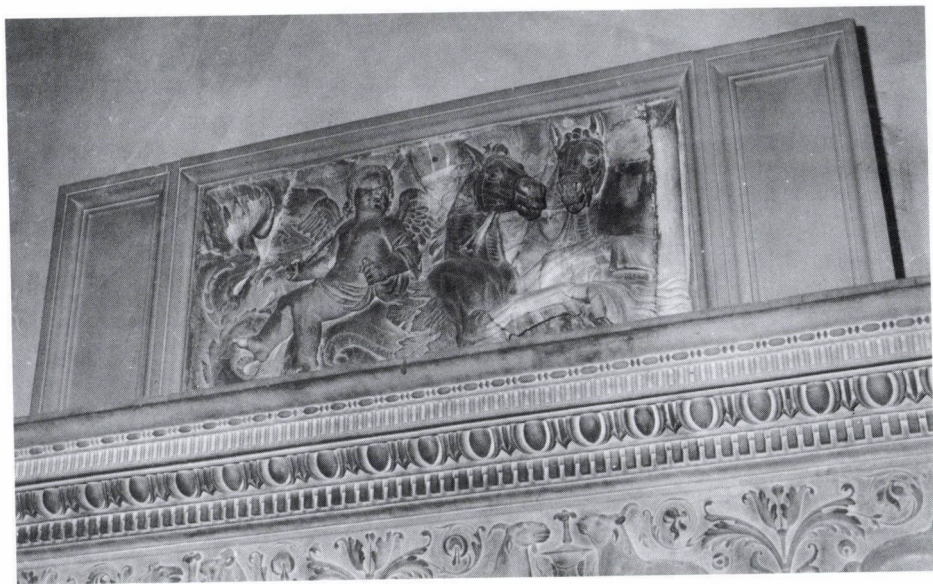
kastély építésének e kevéssé dokumentált korszakából. Ha a jelzett évben már emeleti helyiség parkettája készült, az építkezésnek egy-két évvel korábban el kellett kezdődnie, ha a grófi pár nem éppen esküvőjének évében (1897) indította meg füzérradványi kastélyának megújítását.⁶²

A fenti lehetőséget támasztja alá, hogy Károlyi László és neje 1898-tól kezdve gyűjtötte a reprezentatív építészeti kialakítással összhangban álló pazar berendezési tárgyakat. E célból egészen 1913-ig mutárgyak, bútorok egész sorát vásárolták különböző nyugat-európai műkereskedésekben Szerzeményeikről egyedülállóan érdekes leltár áll rendelkezésünkre.⁶³ (Szövegét lásd a VII. függelékben.) A tárgyak legnagyobb részét Olaszországban, azon belül is Firenzében, Stefano Bardini műkereskedőtől vették. Bardinié a maga korában a legnagyobb itáliai műkereskedések közé számított, ahol gazdag külföldiek éppúgy vásároltak, mint múzeumok.⁶⁴ (Ma az egykori Bardini-palota is múzeum.) A szóban forgó műkereskedés rendszeres ügyfelei között tartották számon – „collezionista” megjelöléssel, párizsi címmel – Károlyi grófnét.⁶⁵ Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a grófi párból a feleség viselte inkább szíven a füzérradványi kastély ügyét.

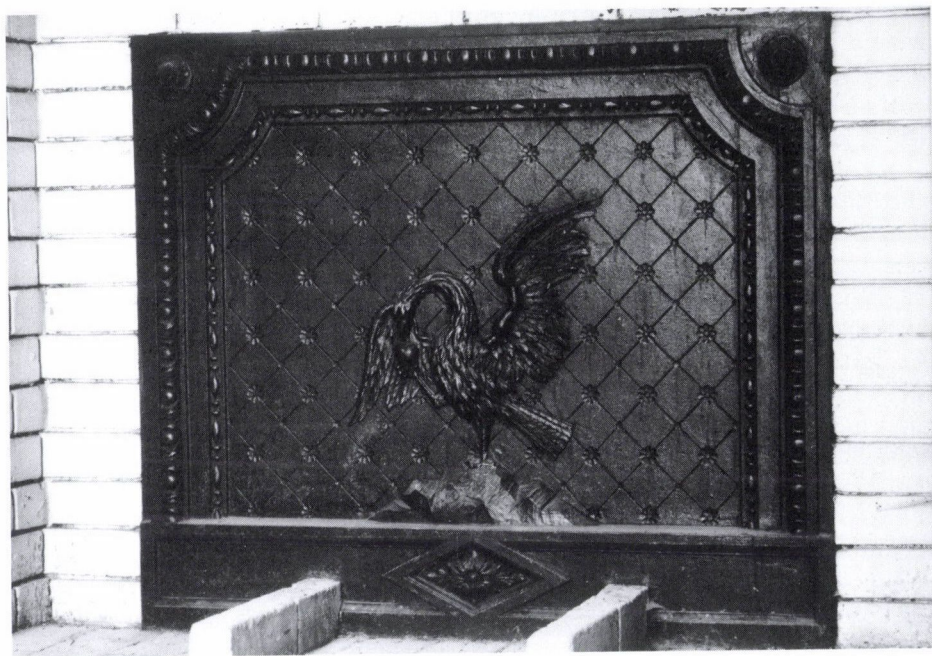
A vásárolt műtárgyak között különösen fontosak voltak az itáliai reneszánsz épületekből származó kandallók és ajtókeretek, melyeket azután a füzérradványi kastély déli szárnyában másodlagosan beépítettek. Ezek tovább fokozták belső kialakítás rendkívül elegáns összhatását. A 19. századi európai kastélyépítészetben nem volt szokatlan régi, máshonnan kibontott tárgyak újbóli felhasználása. Magyarországon is ismerünk ilyeneket. Például az 1870-es évek közepén a vépi Erdődy-kastély lépcsőházában helyeztek el antik márványoszlopokat,⁶⁶ vagy a zalaszentgróti kastélyba építettek be régi kőkandallót és asztalosmunkákat a Károlyi család egy másik tagja számára.⁶⁷ Ami különleges a füzérradványi kastélyban és mai ismereteink szerint Magyarországon egyedülálló, sőt európai viszonylatban is figyelemreméltó, az a másodlagosan beépített tárgyak nagy száma, stílusbeli homogeneitása és igen jó színvonala. (Megjegyzendő, hogy az a kandalló és dombormű, melyeket Károlyi Lászlóné mint antik darabokat vett meg, valójában későbbi kor termékei.⁶⁸) A kandallókat és az ajtókereteket elhelyezésükkor restaurálták, ahol kellett, igen szakszerűen kiegészítették, úgyhogy állapotuk még ma is jóformán újszerű.⁶⁹ A másodlagosan beépített tárgyaknál nem kevésbé értékesek a szobákban elhelyezett régi bútorok és festmények.⁷⁰ Az új szerzemények jóvoltából a kastély egyes termeiben szinte múzeumszerű enteriőrök jöttek létre. Károlyi grófné alig néhány évvel azután kezdte meg vásárlásait, hogy Pulszky Károly a létesítendő Szépművészeti Múzeum számára itáliai műtárgyvásárló körútra indult.⁷¹ Figyelemreméltó, hogy Pulszky is vett építészeti dekoratív faragványokat. Mind a grófné, mind a muzeológus a kora gyermeke volt: mindketten a klasszikus reneszánszot részesítették előnyben.

Az 1897 és 1907 között lezajlott építkezés érintette a kastély többi belső terét is, amit bizonyít, hogy a keleti szárny egyik nagy termében (020.

28. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, ebédlő, dombormű a kandalló fölött

29. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, márványfolyosó, címer a kandallón

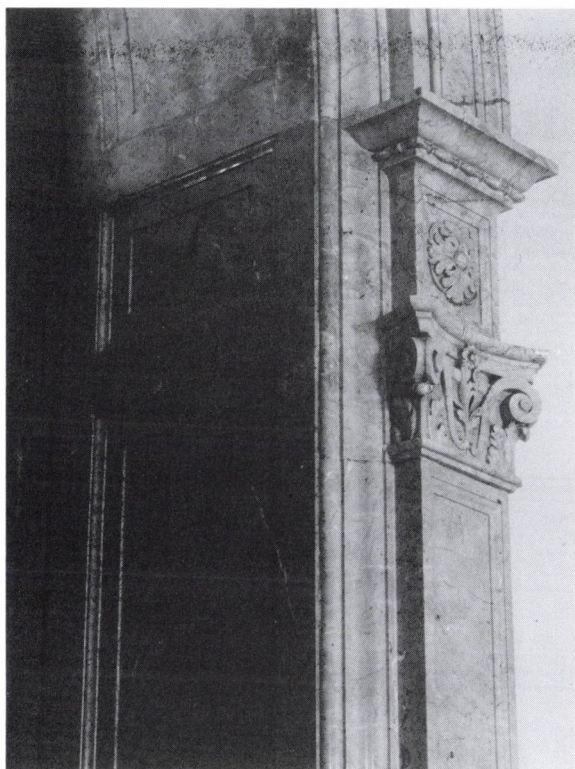
terem) az ablak zárszerkezete megegyezik a déli szárny reprezentatív helyiségeinek hasonló szerkezetével.⁷² Az épületben a kevésbé hatékony légfűtést raditátoros vízfűtésre cserélték. Ekkor alakíthatták ki a földszinti és az emeleti fürdőszobát nagy, mélyített márványkáddal.⁷³

A 20. század első évtizedeit illetően már rendelkezünk információkkal az egyes épületrészek funkciójára nézve.⁷⁴ A déli szárnyban helyezkedtek el a reprezentáció legfontosabb terei, mint a már tárgyalt márványfolyosó (06. terem) és nagyszalon (011. terem), de a grófi lakószobák is: az alsó szinten a férfi, a felső szinten a női szobák. A földszinten – keletről nyugat felé haladva – a könyvtár (012. terem), az „írószoba” (010), a háló (09. terem) és a fürdőszoba (07. terem) sorakozott, míg a nyugati pavilon nagyobb terme (05. terem) feltehetően biliárdszoba volt. Az emeleten ugyanígy a női szalon (122. terem), a női háló (119. terem), a fürdőszoba (118. terem), valamint egy további férfi (?) háló (113. terem) helyezkedett el. A keleti szárny középső nagy terme (020. terem) ebédlőként szolgált. Az északi kereszt szárny egyetlen nagy tere dél felé néző nagy ablakaival télikert volt (024. terem).⁷⁵ A keleti szárny északi folytatásában helyezedtek el a másodlagos fontosságú, és a kastély lakóinak ellátását szolgáló helyiségek.

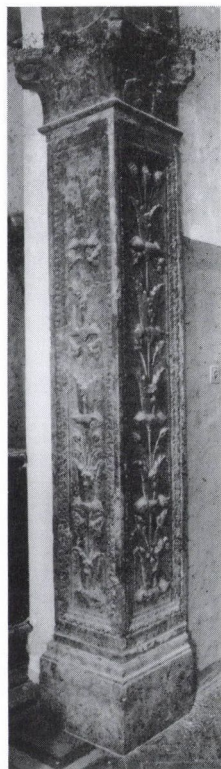
Élete vége felé a betegeskedő Károlyi László visszahúzódott fői birtokára; a füzérradványi kastély teljes felszereléssel, 25 főnyi személyzet kényszerlétével lakó nélkül állt. Mint ahogy a századfordulón egy nő vitt új életet a kastélyba, úgy az 1930-as években szintén egy nő, Windischgraetz Mária Magdolna – Károlyi László István nevű fiának (1898–1967) menyaszonya, illetve később felesége – talált megoldást az épület méltó hasznosítására. Látvá a kitünően felszerelt, de használaton kívül lévő, nagy kastélyt, javasolta, hogy működtessék luxusszállóként.⁷⁶

Az előkészületeket 1935-ben tették meg⁷⁷, majd a következő évben bevezették az épületbe az áramot. Az átalakításnál a cél az volt, hogy a lehető legkisebb beavatkozással, a kastély-jelleget minél inkább megőrizve végezzék el a szükséges módosításokat. A tervezéssel Lehoczky György (1901–1979) budapesti építész bízta meg⁷⁸. Lehoczky 1936 tavaszán utazott le Füzérradványba.⁷⁹ Fennmaradt tervei 1936-ból és 1937-ből datálódnak.⁸⁰ Az építész szerepe a kastélyban a lépcsőház-korlát és -faburkolat, a lépcsőház alatt nyíló pinceajtó, a nagyszalon északi oldalán található nagy hármás nyílászárószerkezet, a földszinti folyosón elhelyezendő recepciós pult és szekrény megtervezése volt.⁸¹ Az általa elképzelt sgraffito-dísz, illetve a Hubertus-terem (015. terem) kialakítása nem valósult meg. Ekkor készültek azonban a lépcsőház két üvegablakának színes üvegfestményei. Az új formát öltött, faburkolata révén otthonosságot sugárzó lépcsőház és környezete új elemet jelentett a kastély emelkedettebb hangulatú világában.

Az átalakítás alkalmával a tartalékban lévő kőanyagokból a kandallókat kiegészítették – pl. az ebédlőben –, illetve talán újakat is állítottak fel.⁸² A keleti szárny emeletén a szállóda-funkció érdekében több termet kisebb

30. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, szalon, falpillér-részlet, 1995-ös állapot

31. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, ajtókeret-részlet

32. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, hálószoba, ajtókeret-részlet

szobákra osztottak. A déli szárny termeinek berendezését csak kis mértékben változtatták meg; a legértékesebb tárgyakat a múzeumnak nevezték el, melyet a tulajdonos magának tartott fenn.⁸³ (A vonatkozó leírásokat lásd a VII. és IX. függelékben.) A márványfolyosó bridsz-szalonná lett (06. terem), a nagy szalonnából, illetve most már társalgóból (011. terem) nyíló termet Hubertus-teremnek (015. terem) nevezték el. A biliárd-szoba (05. terem) alkalmanként bérbé vehető díszbédülőként szolgált. A déli szárny emeletén található egykori női lakosztály a szálló ún. fejedelmi lakosztálya lett.

A Kastély Szálló 1938. május 8-án nyílt meg. Az épületben és a parkban felépített pavilonokban (ezekről a park építményeinek tárgyalásakor lesz szó) 87 szoba állt a vendégek rendelkezésére, összesen 115 ágygal.⁸⁴ Igazgatója Pétery Béla lett, az intézmény budapesti képviselőjét a Királyi Magyar Automobil Club Utazási és Sportirodája látta el. A szálló vendégeinek számos szórakozásra nyílt lehetősége: kocskikázás, lovaglás, vadászat, kirándulás, vonatkozás a keskenynyomtávú iparvasúton, horgászat stb.

A szálloda elkészültét Károlyi László – aki talán már eleve ellenezte kastélyának nyilvánosság előtti megnyitását – már nem érte meg; még az átalakítási munkálatok elején, 1936. október 24-én meghalt. A kastélyt fia, István (1898–1967) örökölte. Az intézmény sikeresen működött, és a lillafüredi Palotaszállóhoz hasonló népszerűsége tett szert. A II. világháború előtt további három szálloda, sőt egy repülőtér építését is tervezték itt.

1945 után

Az épületet és a parkot 1945-ben, közvetlenül a háború befejezése után államosították, de ellenállási érdemeire való tekintettel Károlyi István hamarosan visszakapta.⁸⁵ Azonban bútorzatát már ekkor megdézsmálták; az ellopott holmikát Károlyi István rendőri kísérettel a faluban összeszedte. A tulajdonos újból megnyitotta a Kastély Szállót, ahová most elsősorban magyar iparosok jártak üdülni. De a szálló csak két szezonon keresztül üzemelhetett: 1948-ban végképp elvették Károlyitól. Gyermekszanatórium lett, majd a sátoraljaújhelyi kórház TBC-szanatóriumaként üzemelt.

A gyökeres funkcióváltás és a gondoskodás hiánya miatt az épület megsínylette az elmúlt évtizedeket. Valamikor a háború végén vagy után leégett az istállót is magába foglaló, alapincézetlen nyugat felé eső mellékszárny.⁸⁶ Ezáltal az épület konfigurációjában számottevő változás állt be. Az 1960-as években a keleti homlokzat loggiájának emeletét beüvegezték, aminek következtében az épület ezen része zártabb jelleget öltött. Az évtizedek során az egykori kastélyépület néhány helyiségét megosztották.

A nem megfelelő rendeltetés miatt a kastély páratlanul gazdag berendezésének jelentős része, amely – magyarországi viszonylatban kivételes mó-

33. Füvészradvány. Károlyi-kastély. Emelet, női hálószoba, kandalló részlet

34. Füvészradvány. Károlyi-kastély. Emelet, női szalon, kandalló részlet

don – túlélte a II. világháborút és az azt követő bizonytalan időket, az elmúlt 50 évben elpusztult vagy elkallódott. Szerencsére a bútorzat legértékesebb darabjai még 1949-ben a sárospataki várban berendezett Rákóczi Múzeumba kerültek.⁸⁷ Nem kevés bútor esett áldozatul az 1973-as selejtezésnek. A berendezés maradékát 1991-ben a sátoraljaújhelyi kórház raktárában helyezték el.⁸⁸ A családi képeket vagy egy részüket a Károlyi család tagjai őrzik, a további képek egy része a Magyar Nemzeti Galériába került.⁸⁹

Az épületen több esetben terveztek javítást, felújítást. 1969-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanácsi Tervező Vállalat készített terveket a teljes felújításra.⁹⁰ 1976-ban megállapították, hogy a tetőszerkezetbe beették magukat a rovarok és a gomba, a kötőgerendák teljes keresztmetszetükben korhadtak; a helyreállításhoz a Szövterv Borsod megyei irodájában terv készült.⁹¹ 1980-ban a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben Sándy Péterné készített az épülethez rekonstrukciós tanulmánytervet, majd 1983-ban tetőszerkezet-helyreállítási tervet.⁹² A tetőn ezután javítási munkálatok kezdődtek.

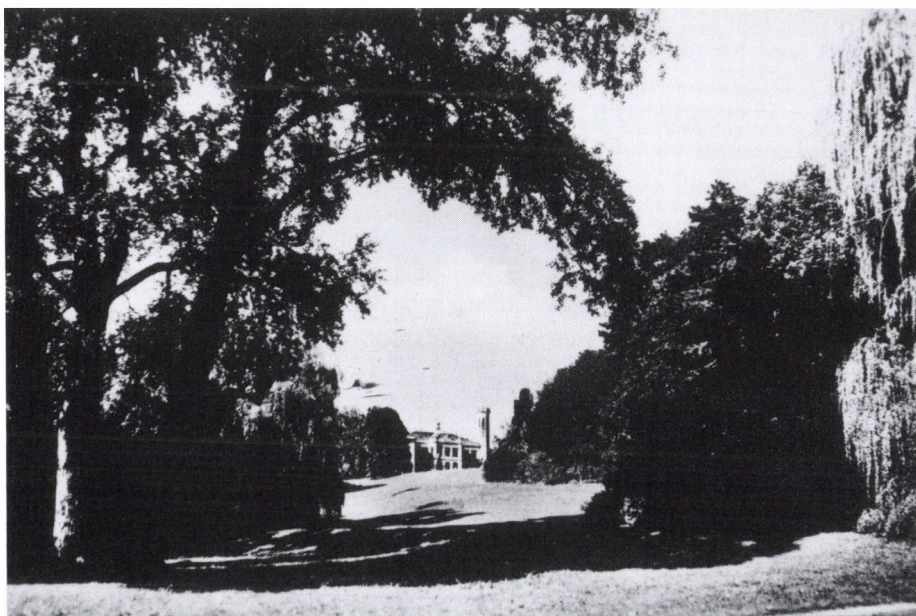
Míg az épület állapota egyre romlott és berendezése fogyott, nem mulasztották el az objektumot műemléki védelem alá vonni. 1993 óta a Műemlékek Állami Gondnokságának tulajdona. A hivatal az utóbbi években felújította déli szárny tetőzetét, homlokzatait valamint földszinti termeit, a többi helyiség felújítás, illetve feltárás alatt van. A déli szárny termeiben bútorokat helyeztek el; jelenleg múzeumként üzemel, illetve kulturális rendezvényeknek ad otthont.

A park és épületei

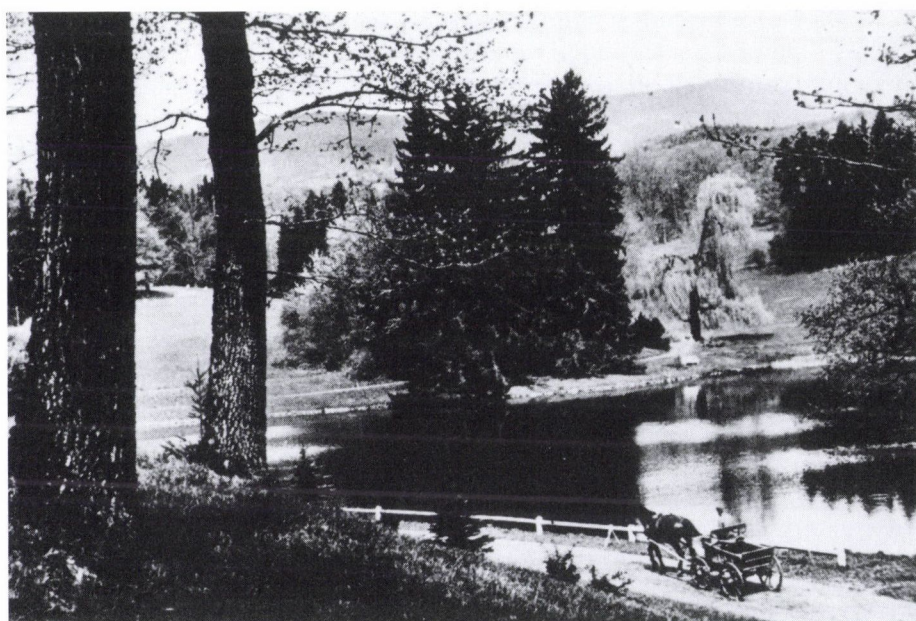
A jelen tanulmánynak nem célja a kastélypark részletes feldolgozása; fejlődésének vázlatos áttekintése a kastély és a melléképületek történetének teljesebb megértéséhez mégis hasznos lehet.

Minthogy a kastély a 19. század közepéig elsősorban uradalmi központ szerepét játszotta és reprezentációs funkciót alig töltött be, az épületet övező kertnek kizárólag gazdasági jellege volt. A kastély körüli gyümölcsösökről és az ez alatti káposztáskertről beszél az 1717-es összeírás, megemlítve a patakot és a halastavakat.⁹³ Ezzel lényegében le is írta a helyzetet, amely másfél száz évig fennáll – alapvetően nem különböznek a fent mondottaktól az 1763-as⁹⁴ és az 1772-es⁹⁵ értébecslés, valamint az 1808-as összeírás⁹⁶ vonatkozó sorai. Egy 1821-ből származó forrás a kertben három fahíd építését említi.⁹⁷ Akárcsak a kastélyépület esetében, a füzérradványi kertről sem emlékeznek meg Vályi, Korabinsky és Fényes egyébként minden valamirevaló díszkertet és parkot regisztráló honismereti munkái. A kertet körbevevő erdőséget vadaskertként használták.

Ahogy a 19. század közepén-végén a kastély reprezentációs céllal kiépült, a gyümölcsösökből angol stílusú park lett. Kialakítására nézve –

35. Füzesrádvány. A Károlyi-kastély parkja, 1940.

36. Füzesrádvány. A Károlyi-kastély parkja a tóval, 1930-as évek

akárcsak a kastély építéstörténetének ugyane korszakáról – a Károlyi-levéltár nem őríz dokumentumokat.⁹⁸ Egyes cikkek szerint francia kertépítő tervezte, de erről nincs hiteles forrás.⁹⁹ Mindenesetre a kastély Ybl-féle kiépítése után létezett már a park, amiről a korábban említett múlt századi akvarell tanúskodik.¹⁰⁰ Ez rendelkezett a klasszikus tájképi park jellemzőivel. A dombon álló kastélyépület közvetlen közelében nagy gyepfelület terült el, amely széles nyiladékként egészen a tájképi elemmé nemesedett régi halastóig nyúlt le. A nagy gyepfelületen szoliter fák álltak, a park többi részét kisebb-nagyobb facsoportok borították, a tó túlsó partja ligetes volt. A kastélytól hintó-út kanyargott ívesen a vízig, de a tó partján is út vezetett körbe. A szóban forgó kép fogalmat ad a parkhoz kapcsolódó életformáról is: a tó felől hintó halad a kastély irányában, a tó mellett nők és gyerekek kisebb csoportja talán épp most szállt ki a vízen ringó csónakból. A park horizontján sudár jegenyék és a távoli templom tornya felel a kastély tömegére és magasba szökkenő tornyára. A park és kastély-együttesnek a környező hegyes-dombos táj ad monumentális távlatot.

A kastély déli homlokzata előtt ma található kis, geometrikus jellegű kert létrejöttére sincs dokumentum. Feltételezhető, hogy a déli szárny átalakítása után, valamikor a 20. század elején telepítették, amihez a terület teraszosan feltöltötték. Jellegében ez harmonizál a déli homlokzat szigorúbb architektúrájával. Ha a francia tervező hagyománya komolyan felmerül, leginkább e kertrésszel kapcsolatban jöhet szóba.

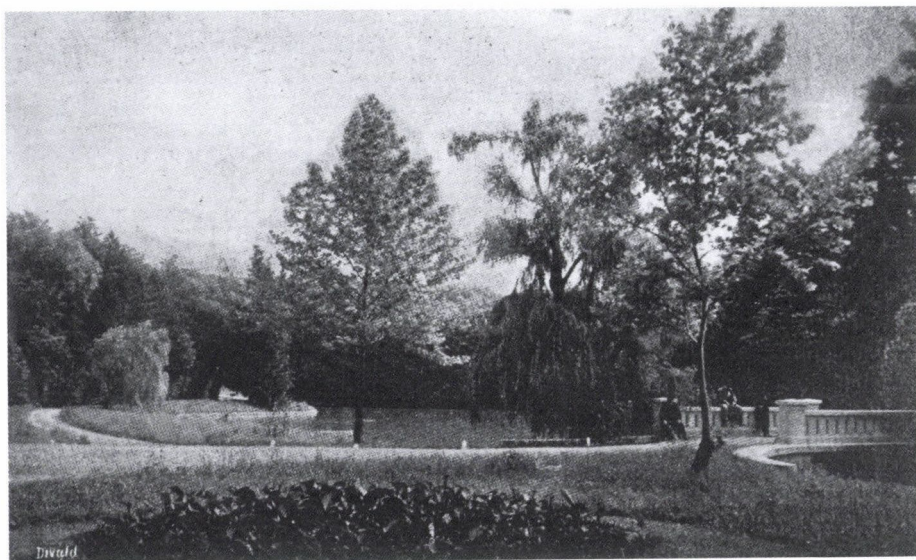
A 19. század végén egy Paradeiser nevű német kertész gondozta a parkot. 1906-ban, Paradeiser munkaképtelensége miatt a szudétanémet eredetű és a bécsi Cs. és Kir. Kertésztársaság iskolájában 1902-ben végzett Zinke Ferenc vette át a parképítés irányítását. Zinke 1947 végéig gondozta a füzérradványi parkot.

Fénykorában a park igen nagy volt, területe mintegy 170 holdat tett ki. Még Paradeiser idején a déli bejáratnál és a tavak környékén elszórtan álló őstölgyeket tisztásokkal vették körül, és a park különböző részein lucfenyők csoportját telepítették. A parkhoz vezető út mentén erdei- és feketefenyőkből fasort ültettek. A patak fölött hidat építettek.¹⁰¹ A park egyes helyein szikladarabok elhelyezésével sziklakertészetet hoztak létre. A hatalmas platánok – a legszebb példány a Rákóczi platán nevet viseli – még a 19. századi kerttelepítők gondoskodására vall. A régi parkerdő ligeteit és tölgyeseit megnyirbálva exóták százait helyezték el. A jelenlegi gazdasági udvarban álló két nagy üvegházban nevelték az évelőket és az egynyári virágokat. A tó északi csücskében az 1920-as évek végén – vadregényes voltát növelendő – nádist telepítettek.

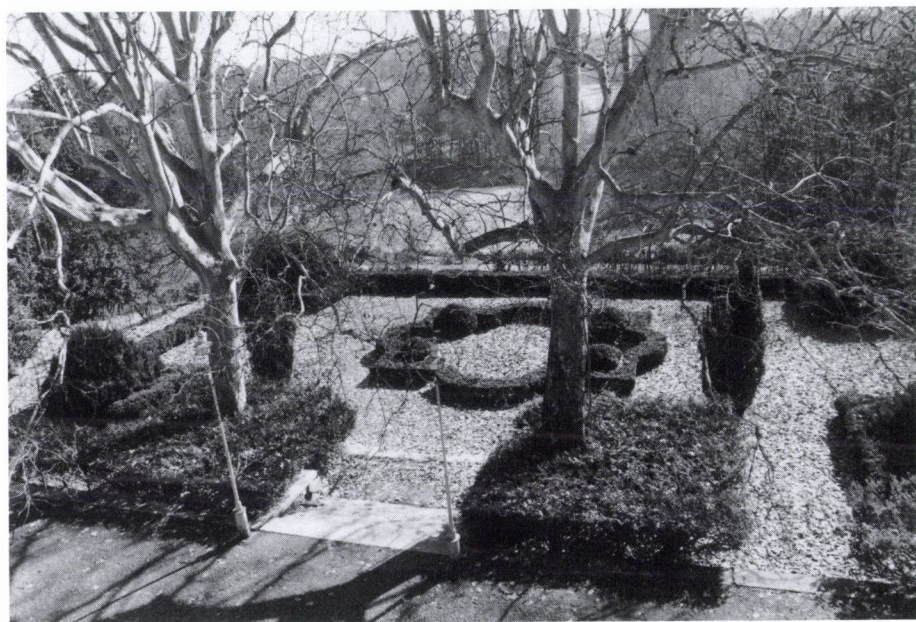
A kastély szállóvá alakítása a parkot is érintette. A kisebbik tavat úszómedencévé építették át fehér és kék színű csempével, és a területen különféle sportpályákat létesítettek.

A II. világháború után a karbantartás hiánya, illetve a szakszerűtlen kezelés miatt a park állapota is leromlott. A növényzet egy része elvadult,

37. Füzesrádvány. A Károlyi-kastély parkja a híddal, 1896 körül

38. Füzesrádvány. A Károlyi-kastély parkja a déli szárny előtt, 1995-ös állapot

egyres helyeken pedig felesleges ültetésekert hajtottak végre. Az utóbbi miatt a távoli kilátást biztosító nyiladékok benőttek. A tavat lecsapolták, a patakba szennyvíz szivárgott. Mindezt betetőzte, hogy az egykori tudószanatórium által használt belső parkrészt sivar betonkerítéssel leválasztották. A park nagyobbik része a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium Miskolci állami Erdőfelügyelősége kezelésébe került. E terület felújítására 1974-ben készült terv.¹⁰² 1975-ben az Országos Természetvédelmi Hivatal elnöke a füzérradványi parkot természetvédelmi területté nyilvánította.¹⁰³ Ez csaknem 100 hektáryi területével a gödöllői után az ország második legnagyobb arborétuma.

A kastélyhoz már a 18. században tartoztak különböző gazdasági épületek. Az 1772-es értébecslés a kastélyon és a közvetlen szomszédságában álló épületeken kívül számontartotta a szolgák szállását, egy istállót, egy serfőző házat, a kertész és a kocsis házát és egy pálinkafőző házat.¹⁰⁴ Az 1802-es összeírás már konkrétan megjelöli a ser- és pálinkafőző ház helyét és jellegét: ez a kastély gyümölcsöskertjének déli aljában állt kő alapokon gerendákból összeépítve, mérete 15 × 5 öl (kb. 28,5 × 9,5 m) volt; ezen kívül az uradalomhoz tartozott egy bodnár-, erdőkerülő és cselédház.¹⁰⁵ További uradalmi épületek szerepelnek egy 1823-as iratban: a svejcer istálló, az állat-ház („Tier Hausz”) és a szolga-ház.¹⁰⁶ 1824-ben újonnan épült a „pálinka ház ... mely áll két szobából és istállóból, a’ melynek hosszúsága 17 ölet teszen, szélessége 5 ölet 5 sukot” (kb. 32 × 11 m).¹⁰⁷

A kastély régi melléképületei közül az ún. kertészlak és a mellette álló, hasonló nagyságú gazdasági épület maradt fenn. Ezekben a régi gyümölcsös déli végén álló kertész-, pálinka és serfőző házat lehet azonosítani. A kertészlak keleti vége félköríves záródású ablakaival és favázás ereszével-omzatával Ybl-korabeli átépítésre utal.

A parkban a kastélytól nem messze északra az épület 1936–38-ban történt szállodává alakításakor felépítettek hét pavilont is, ugyancsak szállóvendégek részére.¹⁰⁸ Hasonló formában készült el az úszómedence mellett a fürdőház. Ezek földszintes, tornácos, klasszicizáló épületek. Tervezőjük az a Lehoczky György lehetett, aki a kastély belsejét átalakította. Lehoczkyt a két világháború közötti népi építészeti irányzat képviselőjeként tartjuk számon; tagja volt a Magyar Ház Barátai egyesületnek, és foglalkozott a népi hagyományok nyomán kialakítandó magyar háztípus tervével.¹⁰⁹ Ebben az összefüggésben a füzérradványi pavilon-együttes különös figyelmet érdemel, szinte egy kis minta-falu képét jeleníti meg. E tekintetben a tájképi parkművészet egyik sajátos hagyományának is utóda. Sajnos a II. világháború után az épületek egy részét átalakították, megcsonkították.

39. Füzérradvány. A Károlyi-kastély parkja, pavilonok, 1930-as évek

40. Füzérradvány. A Károlyi-kastély parkja, pavilonok, 1930-as évek

JEGYZETEK

- ¹ Füzér és Füzérradvány korai történelméről írt egyéb fontosabb munkák: Füzér vára és az uradalom története, in [PETKÓ Béla]: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*, I. Budapest, 1911. főleg pp. 225–250. FELD István – Juan CABELLO: *A füzéri vár*. Miskolc, 1980.
- ² *Urbaria et conscriptiones, 6. füzet (71–100. fasciculus) Művészettörténeti adatok. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai*, XVIII. Bp. 1981. p. 181. (Fasc. 91/3.) Az itt idézett eredeti latin szöveg, és a későbbiekben idézett valamennyi latin szöveg fordításáért Détsy Mihálynak tartozom köszönettel.
- ³ Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban MOL]: P 392. Lad.22. No.6. [A levéltári jelzetek feloldását lásd a jegyzetek végén.] Megemlíti a „Radván nevű kastély”-t Károlyi László is 1688. december 11-én kelt végrendeletében. (GÉRESI Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, IV. Bp. 1887. p. 568.)
- ⁴ A történészek a család eredetét a 13. századig tudják visszavezetni.
- ⁵ A Károlyi család történetére általában lásd *Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv, I. Főrangú családok*. Bp. 1888. pp. 136–137. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, V. Bp. 1913. pp. 379–382. *A gróf Károlyi-család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Bp. 1913.
- ⁶ KOVÁCS Ágnes: *Károlyi Sándor*. Bp. 1988.
- ⁷ Ilyen esetet sejtet II. Rákóczi György 1707. november 6-án Károlyi Sándorhoz írt levele, amelyben a fejedelem kérdezi Károlyit, „kivánja-e tovább is felesége Radvánba való küldését”. (GÉRESI 3. jegyz. i. m. V. Bp. 1897. p. 723.)
- ⁸ A füzérradványi uradalom és épületeinek általános történetét Petkó dolgozta fel, lásd 1. jegyzet, pp. 250–270. A kastély 19. századig terjedő történetének tárgyalásakor én sokszor támaszkodtam erre az alapvető munkára.
- ⁹ MOL: P 392. I. Lad. 21. No. 165.
- ¹⁰ Lásd a 2. jegyz. i. m. p. 181. (Fasc. 91/3.) További értékbéclés 1700. január 10. és 15-i, illetve 1701. június 10-i dátummal *Urbaria et Conscriptiones 3. füzet. (26–35. fasciculus)*. *A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai*, VI. Bp. 1970. pp. 284–285. (fasc. 28/28.)
- ¹¹ MOL: P 392. III. Lad.219. No. 1.
- ¹² MOL: P 392. I. Lad. 21 No. 116. fol. 1.
- ¹³ MOL: P. 392. I. Lad. 21. No.177. A tervlap külzetén a következők szerepelnek: „1752 N° 14 Radvány in Cottu Abauj”
- ¹⁴ MOL: P 392. I. Lad 22a. No.169. – Megjegyzendő, hogy az 1762-ben felvett „függőben hagyott tételek” ennél nagyobb összeget, összesen 6000 forintot mutattak ki (U. o. No.165.) A hiteles összeget utóbb a megfelelő mesteremberek helyszíni szemléje alapján állapították meg.
- ¹⁵ MOL: P 392. I. Lad. 22a. No. 172.
- ¹⁶ MOL: P 392. I. Lad. 22a. No. 198.
- ¹⁷ Ebben az időben, pontosabban 1784-ben az I. katonai felmérés kapcsán készült összeírás a következőt rögzíti a radványi épületekről: „A kastély, a templom és a sörház szilárd”. [*Abauj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Szerk.: CSORBA Csaba. Miskolc, 1993. pp. 78–79.]
- ¹⁸ MOL: P 397. J.1. Összeírások. – Némileg rövidítve ugyanez az összeírás megvan 1809-ből is, MOL: P 392. I. Lad. 87., No. 84.
- ¹⁹ Ez alapján meg kell cáfolnunk azt a feltételezést, mely szerint Wurczinger Mihály, eperjesi származású és a bécsi akadémián tanult festő 1798-ban a füzérradványi kastélyt „képírómesterségével díszítette.” (KEMÉNY Lajos: *Adatok művészetünk történetéhez. Művészet*, XI. 1912. p. 325.) Azt a lehetőséget is kizárhatjuk, hogy Wurczinger valamilyen táblaképet festett volna a mindössze birtokigazgatásnak ott-hont adó kastélyba.
- ²⁰ Az 1811-es év zavarbaejtő rajzi dokumentuma az a térkép, amelyet Gerik István földmérő tanonc („Geo: Apr.”) készített Ez a kastélyt egyetlen hosszú téglalapnak ábrázolja, melynek két végén egy-egy kiszögellés (talán a sarokbástyák, a „rondellák” körvonala) ugrik ki. Ez ellentmond eddigi írott forrásainknak és a bemutatott

- terveknek, de az épületre vonatkozó későbbi ismereteinknek is. A térkép a kastély melléképületeit tőle távol, esetleges szétszórtságban ábrázolja. A magyarázatot a felmérést végző Gerik pontatlanságában és gyakorlatlanságában kell keresnünk. MOL: S 82. No. 32.
- ²¹ MOL: P 392. I. Lad. 87. No. 73. Munka folyt továbbá a préházon, a pálinkaházon, a kanász lakházán, a nagy pincén és az új pincén.
- ²² U.o. Nos. 74, 77. Az előző jegyzetben említett épületeken is végzett munkákat. – Ugyancsak Kozákovits kályhás munkák elvégzését is igazolta 305 forint értékben. (U.o. No. 76.) – Hahns József lakatos a kastélyban 756 forint 10 krajcár értékben végzett munkát. (U.o. No. 78.)
- ²³ 1822. május 22-én írta valószínűleg az egyik Károlyi-fivér: „... azt tőle meg nem tagadhattam, hogy még pár hétig, a' meddig az ott lévő gabonájának 's aprólékos holmijének eladásáról rendeléseket teend, a' Radványi kastélyban tartózkodhasson.” (MOL: P 392. III. Lad. 219. No. 185.)
- ²⁴ MOL: P 394. A. VIII. 158.
- ²⁵ PETKÓ I. jegyz. i. m. II. kötet pp. 173–176.
- ²⁶ PETKÓ I. jegyz. i. m. I. kötet p. 270. Az idézett munka a levéltári forrást nem adja meg. – További információ az épületről az a becsülés, amely az ablakokat sorolja fel: „Kastélyban Belső, és téli ablakok vannak 20. megcsinálva kittel 24 táblákkal egy-egy mellynek magassága 6 schuh és 1/2 szélessége 3 schuh.” (MOL: P 394. A. VIII. 158.)
- ²⁷ *Ybl Miklós építész 1814–1891*. Kiállítási katalógus, szerk.: KEMÉNY Mária és FARBAKY Péter. Bp. 1991. p. 206.
- ²⁸ MOL: P 380. I. 4. 1. dosszié.
- ²⁹ U.o.
- ³⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1879. okt. 5. p. 645. (nekrológ); SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, V. Bp. 1897. 1077–1079. hasáb.
- ³¹ KOVALOVSKY Miklós – SOLT Andor: *Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai*. Bp. 1942.
- ³² A Károlyi-levéltár törzsanyaga (MOL: P 392.), birtokkal kapcsolatos iratai (MOL: P 394.) és gazdasági iratai (MOL: P 397.) e korszakból származó füzérradványi iratot nem tartalmaznak. Károlyi Ede és Károlyi László személyes iratai nem maradtak fenn. A családtagokkal kapcsolatos iratokat (MOL: P 395.), illetve mutatóikat (MOL: P 392. 114. és 138. rsz.) eredménytelenül néztem át, akárcsak a vegyes iratok gyűjteményének szóbajohető részét (MOL: P 1512. 1.) A Károlyiak levelei között (MOL: P 398.) mindössze egy, jelentéktelen levél maradt fenn a család sokat foglalkoztatott építésztől, Ybl Miklóstól. A kastélyunkkal kapcsolatba hozható többi építésztől – Zitterbarth János, Albert Pio – egy sem. A családi levéltár külön kezelt tervanyagában (MOL: T 20.) – az azonosítatlan lapokat is beleértve – nem találtam füzérradványi tervet.
- ³³ Az egyetlen közvetlen bizonyíték Ybl közreműködésére egy korabeli újságcikk, *Radványi gyár* (Zempléni megyében), *Vasárnapi Ujság*, 1859. máj. 15. p. 231.
- ³⁴ YBL Ervin: *Ybl Miklós*. Bp. 1956; a 27. jegyzetben i. m.
- ³⁵ Budapest Főváros Levéltára: XV. 331. Ybl Miklós tervhagyatéka. A 12. Azonosítatlan kastélyok. 1/a–d. Két-két azonos alagsor és földszinti alaprajz, egy-egy ceruzával skiccpauszon, egy-egy tussal.
- ³⁶ Hadtörténelmi Térképtár: B. IX. a. 530. A térképszelvény eredeti száma: Section N° 40 Colonne N° XLII. (Az eredeti példány a bécsi Kriegsarchivban található.) A lap későbbi térképekhez képes 90 fokkal elfordítva ábrázolja az épületet.
- ³⁷ Hadtörténelmi Térképtár: B. IX. a. 397... A térképszelvény eredeti száma: Sektion 4667/1. (Az eredeti példány a bécsi Kriegsarchivban található.)
- ³⁸ L. a 33. jegyz. i. m.
- ³⁹ B. BAKAY Margit: *Györgyi (Giergl) Alajos 1821–1863*. Bp. 1938. pp. 53–54. (Erre a munkára Komárik Dénes hívta fel a figyelmemet.) A kastélybeli életre vonatkozó ritka dokumentumként érdemes idézni leveléből: „Rendesen 1/2 7-kor kelek, 7-kor már a műteremben vagyok, 8-kor hozzák a reggelimet, azután megállás nélkül megy a munka 2-ig. Fél 3-kor van ebéd, ami előtt azonban át kell öltöznöm teljesen feketébe, szép munka, mi? Az ebéd 4-felé ér véget, akkor rendszerint még visszamegyek a műterembe, apróságot festeni, aztán letisztítom a palettámat és ecseteimet. Most 5–6 óra között van az idő.

Égészségem miatt sétálok egyet a kertben. Oh, milyen jó, mikor végre egyedül vagyok és gondolatban teljesen Veled, forrón szeretett feleségem. Alig érek haza, már hívnak a fogadószobába, ahol rendszerint a grófnő, a doktor és a gróf vesznek részt a szörnyű unalomban. Így lesz végre 9 óra, amikor vacsorázunk. Ez 10-ig tart, akkor még egy órát ott kell maradni, míg végre 10 óra felé le szabad feküdni. Nos látható, drágám, hogy milyen kevés idő marad az íráshoz. Talán többször elszabadulhatnék, de ez az itt uralkodó pedantéria elleni merénylet lenne. Szombat estig szeretném befejezni a grófnő portróját. Oh rettenetesen kínlódom a képpel, először egy rettenetesen nehéz fej, aztán olyan rosszul ül, mint még egész életemben soha senki, aztán egy fehér szoba – mégis remélem, hogy szép kép lesz.”

⁴⁰ Paál László erre vonatkozó levelei Berta hűgának a Magyar Nemzeti Galéria adat-tárában M.M.A. 1224/1920 (1868.júl.8.) és M.M.A. 1225/1920 1868.júl.27.) sz. alatt. Az előbbi levélben a következőket írja füzérradványi tartózkodásáról: „Helyzetem igen kellemes, a grófi család igen derék és művelt, 's megbecsülnek; – napjaim dologgal telnek, azonkívül, hogy naponta 2–3 órát adok, a többi időt a magam tanulmányaira fordítom.” – Füzérradványi képei közül egyről van információnk, melynek címe *Radványi parkrésztlet*. 1869-ben ezt kiállította a pesti tárlaton. (Dr. LÁZÁR Béla: *Paál László*. Bp. é.n. [1903] p.36.) A kép meg-, illetve hollétéről a monográfiának nincs tudomása, a Magyar Nemzeti Galériában nem található.

⁴¹ SISA József: Kastélyépítészet a historizmusban. In: ZÁDOR Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Bp. 1993. pp. 66, 73, 74

⁴² YBL 34. jegyz. i. m. p. 123.

⁴³ BARTOS György: Füzérradvány, Károlyi-kastély és kertészlak. Helyszíni építészettörténeti kutatás, 1995. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány gyűjteményében.

⁴⁴ Budapest Főváros Levéltára: XV. 331. Ybl Miklós terv-hagyatéka. A 12. Azonosítatlan kastélyok. 7b.

⁴⁵ SISA József: *Szkalnitzky Antal – Egy építész a kiigyezés korabeli Magyarországon*. Bp. 1994. p. 100.

⁴⁶ KOMÁRIK Dénes: *Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században*. Pesti mesterek és mesterjelöltek, *Építés-Építészettudomány* III. (1971) p. 417. Zitterbath János fő műve a kecskeméti zsinagóga, amely 1863–71-ben készült. (KOMÁRIK Dénes: *A „félköríves” romantika építészete Magyarországon, Építés-Építészettudomány*, XVI. (1984) p. 156.)

⁴⁷ JOÓ Tibor: A füzérradványi Károlyi-kastély. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*, 1973. 12. sz. p. 67. – Az idézett cikk szerzője a kastélyban akkor működő intézmény vezetőinek jóvoltából láthatta a tervet. A kastély mai gondnoka, Czili Mihály nem tud a tervekről, sem az épületet 1991-ig használó sátoraljaújhelyi kórház műszaki vezetője, Virágh Sándor. A Műemlékek Állami Gondnoksága nem kapta meg a szóban forgó tervet az épület átvételekor. Joó Tibortól nem tudtam további felvilágosítást kapni ebben az ügyben. Olajos Csaba, Borsod-Abaúj-Zemplén megye főépítésze, aki a kastélyépülettel hosszú idő óta kapcsolatban van, nem tud a tervről.

⁴⁸ Magántulajdon (Füzérradvány). Szignálatlan és datálatlan vízfestmény, melynek keretelő papírsávján az 1873-as (utólagos?) évszám látható; a festményt keretéből kivenni és hátoldalát megvizsgálni nem volt mód. Ugyane tulajdonban van egy olajfestmény is a kastély keleti homlokzatáról.

⁴⁹ BOROVSZKY Samu (szerk.): *Abauj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai*. Bp. 1896. p. 281.

⁵⁰ A litográfiát eredménytelenül próbáltam megtalálni a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában, a Magyar Nemzeti Galériában, a Szépművészeti Múzeumban. Nem található belőle példány a bécsi Albertinában sem. (Prof. Walter Krause közlése.) Ismert egy album, amelyet Weixelgärtner (1816–1873) 1862-ben adott ki: *Nevezetes tájképek magyarországi romok és kastélyokról természet utáv [!] rajzolta és kiadja Weixelgärtner E. – Ansichten ungarischer Ruinen und Schlösser nach der Natur gezeichnet und herausgegeben von E. Weixelgärtner*, Wien, Wieden, é.n. Természetes album tűnik, hogy az említett lap ezen album része volt. Az Országos Széchényi Könyvtárban

- található – magyarországi közkönyvtárban egyetlenként nyilvántartott – példány mindössze tíz lapot tartalmaz, akárcsak a közelmúltban antikváriusi forgalomba került album. Sajnos egyikükben sincs benne a keresett lap. Az eredeti album azonban 12 lapból állt. (U. THIEME – F. BECKER: *Allgemeines Lexikon bildender Künstler*. XXXV. Leipzig, 1942. p. 352.)
- ⁵¹ YBL 34. jegyzetben i. m. p. 123. Minthogy Ybl Ervin a kastély építéstörténetét részleteiben nem ismerhette, az ábrázolást még korábbra gondolta, a későbbi, „ízléstelen átalakítást” 1857–59-re téve. Ybl Ervin az Ybl-féle építkezés első szakaszát Károlyi István idejére datálta. Mint láttuk, az időrend valójában más volt.
- ⁵² A torony ikonológiájáról általában lásd MOJZER Miklós: *Torony, kupola, kolonád*. Bp. 1971. SISÁ József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítéshez. *Ars Hungarica*, VIII (1980). p. 120.
- ⁵³ BARTOS 43. jegyz. i. m.
- ⁵⁴ BARTOS 43. jegyz. i. m.
- ⁵⁵ BARTOS 43. jegyz. i. m.
- ⁵⁶ Meghalt Károlyi László, *Nemzeti Ujság*, 1936. okt. 27. p.4. Károlyi László gróf meghalt, *Uj Magyarország*, 1936. okt. 27. Gróf Károlyi László meghalt, *Magyar Hírlap*, 1936. okt. 27. p.6.
- ⁵⁷ JOÓ 47. jegyz. i. m. p. 67. Az utalt jegyzetben mondtak a most említett tervre is érvényesek. Joó ezeket közelebbi meghatározás nélkül „toldási tervek”-nek nevezte – Pio egyik dátum nélküli terve, amely a déli szárny nyugati oldalpavilonjában kialakítandó padlásszobákhoz készült, fénymásolatban megtalálható a Városerépítési Tudományos és Tervező Intézet által 1983-ban készített tervdokumentációban. (Országos Műemlékvédelmi Hivatal, [a továbbiakban OMvH] Tervtár: 19.443., illetve a tervező intézmény tervtárában.) A helyreállítási tervek készítője, Sándy Péterné Pio terveinek hollétéről nem tudott további információt adni.
- ⁵⁸ THIEME – BECKER 50. jegyz. i. m. XXVII. 1933. p. 68.
- ⁵⁹ Malgorzata OMILANOWSKA (szerk.): *Lancut i okolice. Katalog zabytków sztuki*. Warszawa, 1994. pp. 17, 30, 32. stb., 107–109, 171. ábra.
- ⁶⁰ LÁNGI József: Füzérradvány. Károlyi-kastély. A festett felületek szondázó kutatása, 1995. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány gyűjteményében.
- ⁶¹ A feliratot Koppány Zsolt fedezte fel a parketta hátlapján annak felszedésekor. Az adat közléséért köszönettel tartozom neki. – A felirat tanúsága szerint 1900-ban Marek 48 éves volt, és 1894-ben Budapesten és Kassán ezüstérmet kapott.
- ⁶² Mindenesetre 1903-ban már Füzérradványon kellett lakniuk, mert itt született harmadik gyermekük, Klára 1903-ban. GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, II. Bp. 1993. p. 31.
- ⁶³ MOL: P 380. I. 4. 12. dosszié.
- ⁶⁴ *Il Museo Bardini a Firenze*, I. kötet, szerk.: Scolia Cristina de BENEDECTIS, Firenze, 1984. II. kötet, szerk.: Enrica Neri LUSANNA és Lucia FAEDO, Firenze, 1986. Erre a fontos műre Verő Mária hívta fel a figyelmemet.
- ⁶⁵ Lásd 64. jegyz. i. m. I. kötet p. 96.
- ⁶⁶ PULSZKY Ferenc: Két magyar úri lak. *Fővárosi Lapok*, 1877. 150.sz. p.730.
- ⁶⁷ LÁNGI József szíves közlése alapján.
- ⁶⁸ Nagy Árpád, a Szépművészeti Múzeum Antik Osztálya vezetőjének szíves közlése. Károlyi László halála (1936) után három neves szakembert hívtak meg a kastélybéli műtárgyak megvizsgálására, közülük egy a New York-i Metropolitan Museum-ból jött. Számos műtárgyról megállapították, hogy nem eredeti. (Károlyi Mária Magdolna közlése.)
- ⁶⁹ A reneszánsz kőtárgyakkal kapcsolatos konzultációkért Verő Máriának, a Szépművészeti Múzeum Régi Szobor Osztálya munkatársának tartozom köszönettel.
- ⁷⁰ Az enteriőrökről értékes forrás az OMvH fényképtárában őrzött fényképsorozat, amely az 1930-as években készült, de amely nagyrészt a századfordulón kialakult állapotot ábrázolja (19.498–19.502, 19.659–19.694 25.114, 25.116, 25.117, 25.432). Ezzel kapcsolatban lásd továbbá a kastélyszálló 1938-as megnyitása alkalmából írt beszámoló fényképes illusztrációit (84. jegyz.).
- ⁷¹ EISLER János: Pulszky Károly és Pulszky Ferenc szoborgyűjteménye. Pulszky Károly szoborvásárlásai, in: *Pulszky Károly*

- emlékének*, szerk.: MRAVIK László. Bp. 1988. pp. 70–81. – Pulszky azonban más műkereskedőknél vásárolt, mint Károlyiné. A jelek szerint kettejük vásárlásának nincs egymáshoz semmi köze.
- ⁷² BARTOS 42. jegyz. i. m. – A zárszerkezet hátoldalán a S.T. BRICARD PARIS cégjelzés fedezhető fel, ami tovább erősíti a francia tanultságú, és francia partnerrel dolgozó Albert Pio tervezői szerzőségét.
- ⁷³ Ezeket mint Károlyi László idejéből valókat említi ENDRÓDI Béla: Radvány. *Nemzeti Ujság*, 1938. ápr. 17. p. 17. – Mint-hogy a környék egyik fő vonzereje a vadászat volt, a század elején Károlyi László nem messze Füzérradványtól két vadász-kastélyt is építtetett: Kőkaput és László-tanyát.
- ⁷⁴ Czili Mátyás és a Károlyi család tagjainak közlése nyomán, melynek továbbításáért Bugár-Mészáros Károlynak mondok köszönetet.
- ⁷⁵ Az ehhez kapcsolódó pavilonyszerű kis épületrész – a családtagok közlése szerint – nem foglalt magában kápolnát.
- ⁷⁶ Heincz Miklós, a Károlyiak titkársága egykori alkalmazottjának közlése. Egy más forrás szerint Onczay László jószág-kormányzó javasolta először a szállodává alakítást. (KELEMEN Zoltán: *A füzérradványi kastélypark. Parkismertető*. Miskolc, 1977. p. 14.)
- ⁷⁷ Ebből az alkalomból készült egy alaprajz. (JOÓ 47. jegyz. i. m., az ott mondottakkal.)
- ⁷⁸ *Délmagyarország*, 1936. ápr. 2. p. 10.
- ⁷⁹ *Uj Magyarország*, 1936. ápr. 12. p. 16. A cikk leírja, miként töltötte első nyugtalan éjszakáját a fiatal építész a 36 szobás lakatlan kastélyban.
- ⁸⁰ Svingula Ferenc (Pálháza) tulajdonában.
- ⁸¹ Ezeket Svingula Ferenc és asztalos édesapja készítették. A lépcsőházat egy budapesti asztalos kivitelezte. (Svingula Ferenc közlése.)
- ⁸² A munkát végző mesterember neve Kenderis volt. (Svingula Ferenc közlése.)
- ⁸³ BETHLEN Margit: Radványi kirándulás. *Pesti Hírlap*, 1938. május 10. p. 11.; BETHLEN Margit: Szálló a kastélyban. *Ünnep*, V. (1938) június 1. pp. 9–10.; *Pesti Napló*, 1938. ápr. 17. ENDRÓDI 73. jegyz. i. m. Az utóbbi írásból érdemes az ebédlőre vonatkozó sorokat külön is idézni: „Az ebédlő falait Rubens-képek színes metszetei borítják, az egész világon mindössze kétszáz darab létezik belőlük s a kétszáz darabból egyedül Radványban huszonötöt őriznek.” – A fenti újságcikkekre Özvegy Györgyi hívta fel a figyelmemet. Ezért, továbbá gyakorlati tanácsaiért köszönetemet fejezem ki neki.
- ⁸⁴ ENDRÓDI 73. jegyz. i. m. – A kastély két szobáját Vidovszky Béla festményen örököltette meg 1941-ben. (Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutató Intézet, adattár: C-I-131. – fotóalbum a két képről készült fényképekkel.)
- ⁸⁵ KELEMEN 76. jegyz. i. m. p. 14.
- ⁸⁶ Károlyi László szíves közlése. A hátsó udvart a szobán forgó szárnyal egy régi képeslap ábrázolja. (Zempléni Múzeum, Szerencs, képeslapgyűjtemény.) Utolsó térképi ábrázolása 1943-ból származik Hadtörténelmi Térképtár: B.XV.a. 39. 1:50.000-es térkép, 4667. szelvény, 1943-as helyesbítés, 1944-es kiadás. Az 1953-as térkép már nem jelöli. Hadtörténelmi Térképtár: M-34-128. C-a. Gaus-Krüger vetületi rendszer. 1952-es helyesbítés, 1953-as kiadás.
- ⁸⁷ A tételek zömének leíró kartonján a következő szöveg szerepel: „Károlyi László [!] ajándéka”. A bútorokat valójában Károlyi István mentette be a múzeumba. (Károlyi László szíves közlése.)
- ⁸⁸ Virágh Sándor, a sátoraljaújhelyi kórház műszaki vezetőjének közlése (1995).
- ⁸⁹ Károlyi László közlése.
- ⁹⁰ OMvH tervtár: 8347.
- ⁹¹ OMvH tervtár: 12.369.
- ⁹² Tervdokumentáció a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet tervtárában, ill. OMvH tervtára: 17.049, 19.443.
- ⁹³ MOL: P 392. I. Lad. 21. No. 116. fol. 1. (Szövegét lásd a II. függelékben.)
- ⁹⁴ MOL: P 392. Lad. 22a. No. 169. (Szövegét lásd a III. függelékben.)
- ⁹⁵ MOL: P 392. I. Lad. 22a. No. 198. (Szövegét lásd a IV. függelékben.)
- ⁹⁶ MOL: P 397. J.1. (Szövegét lásd a V. függelékben.)
- ⁹⁷ MOL: P 392. I. Lad. 87. No. 74.
- ⁹⁸ Erre vonatkozóan lásd a 32. jegyzetben mondottakat.
- ⁹⁹ ENDRÓDI 73. jegyz. i. m. KELEMEN 76. jegyz. i. m. p. 8. Zádor Anna feltételezése

- szerint – amelyet még nem tudunk alátámasztani – Ybl Miklós Füzérradványban a park tervezésében is résztvett. (Anna ZÁDOR: *The History of the English Garden in Hungary. Acta Historiae Artium*, XXXIII. [1987–88] p. 331.) A parkról további munkák: FRISKA Tibor: Tél a parkban. *Északmagyarország*, 1968. január 5. CSIZMADIA Gyula: A füzérradványi park rövid története. 1975. gépirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Történeti Adattárában: 89-114-380; Az országos erdőrendezési napok helyszíni bemutatója 1975. június 26, sokszorosított gépirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Történeti Adattárában: 89-114-381. pp. 6–10.; H. SZABÓ Béla: Arborétum Füzérradványban. *Északmagyarország*, 1976. január 8. MÉSZÖLY Győző (szerk): *Arborétumok országszerte*. Bp. 1984. pp. 306, 314–316. ÖRSI Károly: Védett történeti kert Füzérradvány, 1994. kézirat Örsi Károly tulajdonában. Az utóbbiba való betekintésért és a tárgyalat parkról történt konzultálásért a szerzőnek köszönettel tartozom.
- ¹⁰⁰ Lásd a 48. jegyzetet.
- ¹⁰¹ Első dátumhoz köthető ábrázolása 49. jegyz. i. m. p. 282.
- ¹⁰² MÉSZÖLY 99. jegyz. i. m. p. 316.
- ¹⁰³ *Tanácsok Közlönye*, XXI.38.sz. – 1975. szept. 9. pp. 771–773.
- ¹⁰⁴ MOL: P 392. Lad 22a. No. 198. (Teljes szövegét lásd a IV. függelékben.)
- ¹⁰⁵ MOL: P 397. J.1. (Teljes szövegét lásd az V. függelékben.)
- ¹⁰⁶ MOL: P 394. A. VIII. 158.
- ¹⁰⁷ U.o.
- ¹⁰⁸ Egykorú leírásukat lásd BETHLEN Margit cikkeiben, 83. jegyz., illetve a VII–IX. függelékben. Egykori fényképük az OMvH fényképtárában: 17.768–17.772, 25.120, 25.122–25.123. neg. sz.
- ¹⁰⁹ *Építészet*, 1941. 2. sz. pp. 61–62. *Szépművészet*, 1942. 2. sz. p. 37. *A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950. Az OMF. Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása*, katalógus. Bp. 1987. p. 61. – Lehoczky a füzérradványihoz hasonló stílusú fürdőépületet tervezett (Matytyák Aladárval) a parádi strandfürdő számára, díjat nyert a Közmunkatanács egy- és kétszobás lakásokra kiírt pályázatán. (Szabadtéri fürdők építése, *tér és forma*, 1937. p. 263. *Magyar Iparművészet*, 1940. p. 41.)

A Károlyi család Magyar Országos Levéltárban található levéltári jelzeteinek feloldása:

P 380. A Károlyi család iratai

P 392. A Károlyi család levéltára, törzsanyag

P 394. A Károlyi család levéltára. Birtokkal kapcsolatos iratok

P 397. A Károlyi család levéltára. Acta Oeconomica

S 82. A Károlyi család levéltárának térképei

FÜGGELÉKEK

I. függelék

A füzérradványi kastély összeírása, 1700

MOL: P 392. I. Lad. 21. No. 165.

(Magyar fordítás a latin eredetiből.)

Radvány birtoknak, amely Abaúj vármegyében található, és alulírott által a királyi kincstár számára 1700. május 14. napján elfogadtatott.

Először. A négyszögletű kastély nagyobb részt romos, egy részében, mintegy kétharmadában előzőleg lefedetlen.

A kastély előtt a bejáratnál egy puszta hely majorság számára, ahol már két szalmával fedett házacská áll. A kastély bejáratánál északról van egy kapu, amelyen át bejövve bal oldalra északi irányba tájolva bejárás van egy bizonyos bolthajlásba. Ebből balra van egy ajtó az elülső elég tágas szobába, amelynek nincs padozata. Ugyanebből a bolthajlásból

másik irányban, vagyis jobbra van két bolthajlás. Ugyanebből a bejáratból másik irányban kis lépcsők vannak, amelyeken felmenve bejárat nyílik egy tágas térségbe, a palotába, amelyikből mind jobbra, mind balra két nagy szoba van, de hasonlóképpen padozat híján.

A másik oldalról, amely dél felé fekszik, az alsó szinten egy pékség található, amelyet Sütőháznak hívnak, azon túl vezetnek lépcsők a pincébe, amely teljesen tele van vízzel. Van továbbá egy elég tágas konyha tágas boltozat alatt, ahol van egy kis szoba a szakács számára.

Ugyanebben a déli részben van falépcső a felső emeletre, ahol is a bejáratnál bal oldalra van egy palota, amely már mindenképpen lakhatatlan; azelőtt felső lefedése stukatúrával volt megcsinálva, de már rongált, és az eső által tönkretett, de mégis gerendával le van fedve, s a palotában van egy kályha és három üvegablak.

Ebből a palotából tovább balra van egy másik puszta szoba, amely hasonlóképpen földem híján van, amelyikből lépcső vezet az alsó épületbe.

Jobb felé hasonlóképpen bejárat nyílik a romos szobába.

Nyugatra csak egy fal van, a sarokban észak felé egy istálló.

Radvány uradalomban
év és nap mint fenn

Gundelfinger János

II. függelék

A füzérradvány kastély összeírása, 1717
MOL: P 392. I. Lad. 21. No. 116. fol. 1.

Méltóságos Generalis Gróff Károlyi Sándor Uram eö Excellentiája Expediálván engemet, úgy mint Plenipotentiariusát Tekéntetes Nemes Aba-Uj, és Sáros Vármegyében lévő Radványi, Lapis Pataki, és Kis-Tapolcsányi Józsaágnak Conscribatására, ... resougnatására, Tekéntetes, Nemzetes, Vétéskö Dessóffy Imre Uramnak eö kigyelmének, melly Józsaágot Conscribálván aláb megh irt, és Coramisáló Becsülets Uri Emberek előtt, következik e Szerént.

1° Az Kastélyban az Kapukon bé menvén semmi Zárja nincsen. Deszkás Kapui rosszak.

2° Az Garadicsokon fel menvén az felseő Palotákra, találatot három ház, mellyeknek köfalaj, és Padlasi mégh lehetsők, Kemencze, Ablak, és ajtó nélkül, réghi rosz Sindelyezése lévén, egészen újonnan kell bé fedetni, ezek délrül való Paloták.

3° Északrül találatott három ház, mellyekk mind köfalaj igen megh romladotak, a' Sindelezése pedigh absolute semmire valók Padlás nélkül.

4° Item találtattak fölö meghirt házak körül holmi aprolékos Szegelesek, az kikreis ajtók vasak és absolute muiden reparatio kívántatik.

5° Az folyosok is absolute mind oda vadnak, le romladoztak, és hordottak, egészen újonnan való reparatió kívántatik.

6° Ugyan ezen Északrül való házakbúl egy rosz Garádicsrül le jüvén találatik négy bólt, mellyeknek is háрма Bólthajtásos, de az teteje nem lvén jól befedve, az Esső igen penetrálta, és meghis lévén romladozva, reparatio kívántatik, ajtók, és ablakok nélkül, az negyedik pedigh Padlás és Gerendák nélkül, egész teteigh pusztá. Ezen negy Bólth az középsőjét valami réghi el Senyvedt mész ...[?] 8. hordóval.

7° Az Délrül való Palota alat találatik egy konyha, kis bóltocskával edgyütt, ajtó, és ablak nélkül ugyanaz konyha mellett egy bólt hajtásos Sütő ház, kevés reparatio hijjával, ajtók, és ablakok nélkül, vagon valami rosz, de az szegény Emberé, a' ki benne lakik.

8° Ugyan ezen Sütő ház alatt egy Senyvedt Pincze rosz Garádicsa, sem Ablakja, sem ajtaja.

9° Az belső Kapu mellett dél fölö egy Kápolna forma Bástyácska, ugyan ezen Bástya alat egy bólt hajtásos Istálló, ajtók nélkül, válok romladozott, kö falai, az Sindelyezéseis réghi.

10° Az középső Udvarnakis Köfalaj le romladozván, dülvén egészszzen puszta, egy ros Puszta Kútis.

11° Az harmadik külső Udvaris valami réghi Sövényyel körül lévén, ugyan ezen udvaron az Kapu mellett találtatik egy ros réghi megh romlott kapus fa háziko.

12° Ugyan ezen külső Udvar mellett találtatott egy Veteményes Kert, mellyis gazzal be tölt.

13° Az Kastély körül egy Gyümölcses Kert, ezen Kert alatt Káposztás kert, az Kertben egy forrás, melly forrás mellett egy kis hal tartócska, vagyis helyecske.

14° Ezen Káposztás kertek végiben két puszta, és bé tölt halas tók.

15° Az Gyümölcses kerten kívül egy darab Mogyorós, kiis az Uraságh Számára alkalmas.

16° Ugyan az Kastély elleniben nap keletrül egy Pajna hegy névő kerek Erdőske, mellyis az Urasságh Számára tilalmas.

17° Az malom két köve való, az edgyik köve jó, az másika pedigh kö hijával vagyon, de a' kö Padgyátis újonnan kívántatik csináltatni: Ezen malomban találtatik Kender Kölyü, Kása tötő, és Darócz Kalló, ugyan ezen malom ház mellett, egy kis molnár ház ugyan ezen malom mellett malom szükségére való tilalmas Csere.

18° Majorságh földek három nyomásban találtattak, 80. kőből alá, töbreis egy egy nyomásban.

19° Majorságh rétek két darabban találtattak, kinekis csak az egyike megh terem 25. vagy több Szekér Szénát, de az egyiket az Gaz, és rakottya föl nőtte, de Vadnak Puszták után való rétek.

20° Az Falu mellett találtatott az Uraságh számára való egy majorságh Parlagos Szőlő, melly mostis nincsen bé fedve, az töveis el ritkult; az Idénis nem termet más fél putton szőlőt, egészszzen újonnan szükséges fel építeni.

21° Absolutete semmi Mobilék nem talátnak, nincsenek a' Kastélyban.

Actum Radvány die 9ua Xbris Anno 1717

III. függelék

A füzérradványi kastélyon elvégzett építési és javítási munkák beclése, 1763

MOL: P 392. Lad. 22a. No. 169.

(Magyar fordítás a latin eredetiből. A becsértékek rhénes forintban vannak megadva.)

Alúlfrott Abauj vármegye alsipánja, szolgabírája és esküdtje tudtul adjuk a jelen irattal, hogy folyó év február 28-án elvégeztük a füzérradványi javakban és épületekben azon jobbítások ellenőrzését és beclését, melyet Péchy István birtokossága alatt végeztek Károlyi Antal számára. Az említett jószágok helyszínére kiszálltunk és más mesteremberek véleményével is egyetértésben sorra a következő beclését végeztük az épületeknek és jobbításoknak, és pedig először

Radvány birtokban

A kastély, amelynek az új fala a régi épületre lett ráépítve, a homlokzatán az alapjaiból újonnan emelt toronnyal és tornáccal, beleértve minden anyag értékét és a tetőt három bádog díszszel a gerincén, becsülve lett általunk, két kassai mester, egyik kőműves, másik ácsmester közreműködésével. Becsülve lett rhénes forintban

2600 Rf.

Szomszédos régi udvarbírói ház újonnan vakolva deszka padozattal, újonnan készült ablakokkal és ajtóval, istállóval együtt becsülve rhénes forintban	150 Rf.
Nyolc öles kút összes tartozékával rhénes forintban	40 Rf.
A kastélyba beépítendő tizenegy ablak üveg nélkül egyenként négy forintjával, továbbá nagyobb ajtók, záruk és pántok nélkül hat darab, egyenként 10 Rf.-tal számolva	104 Rf.
Három erős vas üst, üvegputához tartoznak, egyelőre az udvarban fekszenek, egyenként ötven forintra becsülve	150 Rf.
Faragott kövek a kastély külső kapuja számára tizenegy darab, ugyanott	36 Rf.
Ugyanott sörfőző, a földtől fél ölnyi kő alapon, újonnan építve, 16 öl hosszú, 4 öl széles, egy réz üsttel, kádak egyik nagy, három mennyoságre, és három kisebb káddal és egyéb felszereléssel, továbbá új kúttal általunk becsülve	500 Rf.
Ehhez legközelebb pálinka főzőház, amelyben két égetőfazék és a többi néhány kellék	150 Rf.
Az alsó kert, ahol ezelőtt a jobbágyok káposztásai voltak, fa részben már tönkrement fadeszkekkel bekerítve, 52 db. gyümölcsfával együtt, 10 öl hosszú, 6 öl széles halastóval, amely szintén ebben a kertben van, újraépítve és kitisztítva	200 Rf.
A felső gyümölcsöskertnek egy része, amelyet bozótól és gatzól újabban kitisztítottak és néhány fával beültettek	24 Rf.
Új csűr, amelyben újabban csinált ajtók vannak, amiket Károlyi gróf udvarbírája csináltatott, becsülve	200 Rf.
Összesen	4555 Rf.

IV. függelék

A füzerradványi épületek becslése, 1773

MOL: P 392. Lad. 22a. No. 198.

(Magyar fordítás a latin eredetiből. A becsértékek rhénes forintban vannak megadva.)

Becslése a radványi épületeknek Resch Tamás ácsmester által 1773. április 20-án és a következő napon, a következőképpen

1. Az újonnan épült kastély tetőzete, beszámítva a fát, a lécet, a zsindelet, a lécszögeket és a zsindeletszögeket, valamint az ácsok munkáját	650 Rf.
2. A régi kastély tetőzete	70 Rf.
3. Az udvarbíró háza a kastély kapuja mellett, alsó padozat, ablakok és ajtók nélkül a szomszédos istállóval együtt	170 Rf.
4. Szoba a kastély és a kocsiszín között, amelyik az istálló fölé épült, ablakok, alsó padozat és ajtó nélkül, falépcsőkkel	80 Rf.
5. Azzal szomszédos istálló kamrával és kocsiszínnel	110 Rf.
6. A kastély kapuja előtt a kútnál lévő istállók.	100 Rf.
7. Pajta istállókkal és a major mellett az összes épülettel, és pedig a majoros házával és az ugyanitt található pincék, de kerítés nélkül	420 Rf.
8. Egy ház a szomszédos urasági szilváskerttel, ezen a területen lévő épületekkel, az urasági szolgák szállásával, istállóval együtt	80 Rf.
9. Serfőző ház falazott alapok nélkül az istállóval együtt becsülve	250 Rf.
10. A kertész és a pálinkafőző háza istállókkal, pálinkafőzővel	70 Rf.
11. Két ház, a Hörcsök féle és a kocsisé	30 Rf.

Összesen 2224 Rf.

Becslés a fenti épületekről, az asztalos és a lakatos által, ugyanez alkalomból összeállítva, a következőképpen.

1. Alsó padozatok a kastély négy szobájában, gerendák nélkül	42 Rf.
2. Öt dupla ajtó	62 Rf.
3. Tizenkét ablak üveg nélkül	44 Rf.
4. Klozett ajtó	2,30 Rf.
5. A kemence szájáhot hozzáerősített deszkák	1 Rf.
6. Az alsó szinten négy ablak	6 Rf.
7. A istálló fölötti szobában négy ablak	4,30 Rf.
8. Ugyanott ajtó almáriummal a falban	4,30 Rf.
9. Ugyanott az alsó padozat	11 Rf.
10. Az udvarbíró házban három ablak üveg és vasalatok nélkül	4 Rf.
11. Ugyanott egy ajtó pántok és zár nélkül	2 Rf.
12. Ugyanott alsó padozat gerendák nélkül	7 Rf.
13. A kastély felső szintjén 11 ablak lakatosmunka	33 Rf.
14. Ugyanott öt ajtó lakatosmunka	30 Rf.
15. Klozett ajtó lakatosmunka	3 Rf.
16. Az alsó szinten négy ablak lakatosmunkája	4,30 Rf.
18. Ugyanott az ajtón lévő vasalatok	4 Rf.
19. Az almáriumban zár pántokkal	3 Rf.
20. Az udvarbíró házában három ablakhoz való vasalat	3 Rf.
21. Ugyanott az ajtón zár és pántok	2 Rf.
22. Üvegtáblák a kastély 11 ablakába	66 Rf.
23. Az istálló fölötti szoba üvegtáblái	5 Rf.
24. Üvegtárcsák az udvarbíró szoba ablakaiba ...	3,30 Rf.
25. Üvegtárcsák a kastély alsó szintjén és a konyhába	5 Rf.
26. Üvegtábla a kastélyon kívül álló ház ablakaiban	1,30 Rf.
27. Zárak a kastély kapujában és az istállók ajtajában	3 Rf.
Összesen	363,30 Rf.

V. függelék

A füzérradványi kastély összeírása, 1818

MOL: P 397. A Károlyi család levéltára. Acta Oeconomica J.1. Összeírások

Conscriptio Bonorum Almae Familiae C. Károlyi ad Dominium Füzér-Radvány [...] Anno 808 peracta

A' Radványi Uradalom Feje Ugyan tsak Radvány nevezetű egész Helység [...]

1° Felvettük a' serföző Házat, mely az itt való Kastély Gyümölsős Kertyének dél felől való végébe egy völgyben kő fundamentomra, tölgyfa faragott gerendákkal öszve róva, tölgyfa gerendára, szarufák ..., bikfa Zsindely fedél alá kémény nélkül, 15. öll hosszszaságra, 5. öll szélességre építettett, áll egy szobából, egy oldal kamarából, egy Ser és Pálinka főző Házakbul. A' Zsindelyezete rongyos, sem maga az Uradalom, nem folytattya benne a' serfőzést, sem pedig másnak nints ki adva.

6. Vagyon itt a' Mlgos Familiának egy L formára egy Gyömbölyeg Dombon két emeletre épült Kastélyla, a Szeglete esik napkeletre, 's ezen szegletrül egyik Szárnya nyúlik északra, a' másik pedig napnyugatra, ezen napnyugatra nyúló Szárnyának közepin vagyon egy Tor-

nya is, 'a melly alatt szolgál a' felső emeletre való felmenetel, két felől való 16. fa garáditson, bikfa Zsindelyzetű. Olasz fedélre vagyon egy része, más része pedig tsak közönséges egyenes fedélre, jó féle kövekből építettett, egy része alol felől bóthajtásos, más részenek pedig az alsó tractusa egy Darabon bóthajtásos, egy darabon pedig tsak padlásos. A' napkeleti Szegetin, és nyugati végen vagyon egy egy Rundella dél felé való oldalrul. A fent írt Torony alatt 10. fa garáditson menvén fel akár egyik akár másik oldalról talállya magát az ember perpendiculariter a' Torony alatt, a' honnan ismft három fa garáditsonon fellyeb lépven, eléri a felső emelet tágas folyosóját, melly szegű faragott kövekkel vagyon ki rakva. Ezen Folyosón vagyon egy négy szegű faragott kő, mellyen a' Rédei Familia Czimere van ki-metszve alá írt sok deák versekkel, ezen folyosónak nap nyugoti szélin vagyon az Árnyék Szék, mellyen vagyon egy tölgyfa deszka ajtó szükséges sark vasakkal, és Frantzia pléhvel .

a. A folyosó közepin lévő két felé nyíló tölgyfa deszkából készített veres Frantzia avült pléhes ajtón be menvén találtatik az ebédlő palota, mellynek allya fenyű deszkákkal van ki padimentomozva meg lehets állapotban, falai valamint ennek úgy a' több szobákk is fejekek.

Van ezen a' Palotán négy felé nyíló nagy üveg táblákból készült ablak szükséges Lakatos munkákkal	N ^o 3.
Zsalugater zöldre festett szükséges lakatos munkákkal	" 3.
Zöld viseltes gömbölyű bemenetre	" 1.
Diofa Pohárszék két felé nyíló Üveg táblájú ajtokkal van a' felső része, az alsó része pedig egészszen deszkából van készítve, rezes sarkvasakkal, Frantzia plével	" 2.
Fekete bőrrel bé vont tölgy faból egyenes labokra készült jó karszékek	" 24.
Illyen székek alább valók	" 3.
Egy máskor alkalmaztatni szokott öt szakaszú ketske lábakra tölgyfa deszkákból készült asztal. 24. személyre való	" 5.

b. A' Palotából napnyugatra nyilik egy szoba két felé nyíló tölgyfa ajtón, mellynek Frantzia rezes zárja van; ebben vagyon: Gömbölyű zöld kályha bemenetre	" 1.
Ki faragott kő rámájú Olasz bemenetre szájára való fenyű deszka táblákkal	" 1.
Négy felé nyíló nagy üveg táblákból készült ablak szükséges Frantzia Lakatos munkával	" 4.
Ugyan annyi zöldre festett Zsalukok	" 4.
Falba való Almáriom tölgy fábul, allyán lévő két ki vonó fíjokkal, és ajtóval Frantzia Zárta	" 1.
Az allya fenyű deszkákkal ki vagyon padolva meg lehets állapotban.	

c. A' Palota napkeleti végiből nyilik egy Kisded szoba hasonlóképpen rezes Frantzia Záros két felé nyíló tölgyfa deszka ajtón, melly hasonlóképpen fenyű deszkával van ki padimentonozva.

Vagyon benne Gömbölyű zöld kályhájú kementze	N ^o 1.
Kifaragott kő rámájú Olasz kementze, szájára való fenyű deszka táblával	" 1.
Négy felé nyíló nagy üveg táblájú ablak szükséges rekes Lakatos munkákkal	" 1.
Zöld Zsaluk Lakatos munkával ugyan annyi	" 1.

d. Ezen Szobából ugyan tsak nap kelet felé más tágasabb szoba nyilik ugyan tsak két felé nyíló tölgyfa, rezes Frantzia záros ajton, melyben vagyon

Közönséges Zöld kályhás Gömbölyű kementze	N ^o 1.
Négy felé nyíló nagy üveg táblájú ablakkal szükséges rezes Lakatos munkákkal	" 3.
Zöld Zsaluk szükséges készületekkel ugyan annyi	" 3.
Az allya ennek is ki van fenyű deszkákkal padolva.	

e. A Palotában fel jegyzett Mobiliákon kívül, tanáltnak még ezen leirt szobákban a' következõ Mobiliák:

Cseresznye fa egyenes lábú új asztalkák	N ^o 5.
Tölgyfa ilyen új asztalkák	" 4.
Három fíjókú két ki vonokkal való Commod Cseresznye fábul új	" 1.
Tölgy-fábul ilyen Comodok újjab	" 3.
Cseresznye fábul való új öltözõ almariumok hat fíjokokra, két ki-vonókra (Nacht Zeichl)	" 2.
Illyen új öltözõ almariumók tölgyfábul	" 1.
Új éjjeli edény tartó almariumotskák Cseresznye fábul	" 3.
Zöld Viaszkos Vászonybul való borítékok Commodokra, asztalkákra	" 14.
Új tölgyfa vas srofos Nyoszolya	" 3.
Tábori Nyoszolya két személyre való 2 egy személyre való egy, mindinik tölgyfábul. In suma	" 3.

f. A fent irt kised szobában Conserváltatnak a' néhai Károlyi Antalné eõ Excelletijája által ajándékozott Templomba való következendõ edények és Mise Mondó ruhák úgy mint:

a. Egy meg aranyozott ezüst Kehely, hozzá tartozó meg aranyozott ezüst Tálkával	N ^o 2.
b. Arany és ezüst virágú selyem materiabul, arany Csipkéekkel prémezett Mise Mondó Kazsula	" 1.
c. Kehelyre való arany Csipkés ruha	" 1.
d. Arany Csipkés Stola	" 1.
e. Alba mellynek az úja, és allyai arany virágokkal, arany Csipkéekkel ki vannak rakva	" 1.
f. Vörös bársony köztü selyem Mise Mondó Ruha ezüst Csipkéekkel	" 1.
g. Kehely ruha	" 1.
h. Stola	" 1.
i. Superpeliceum Csipkével be szegve	" 1.
k. Humerale Csipkével be szegve	" 10.
l. Humerale virágokkal, és Csipkével ki varva	" 1.

g. A fent említett szobából is szolgál egy ki menet a' fent le irt szögü kövekkel ki rakott folyosóra egy két felé nyíló rezes Francia záru tölgyfa deszka ajtón, melly egyenes irányban túl a' Folyosón nyilik egy közönséges ajtó a' Kastélynak délrül északra nyuló résziben, melly része a' Kastélynak foglal magában három szobákat, de tsak egynek van deszka padlása, 's az allya is ki van deszkázva a' ketteje padlás nélkül való, fel lévén mindazon által padlás gerendája rakva.

Vannak rajtok Fenyü deszka ajtók sarok vasakal lakat bezárásra szolgáló reteszekkel	N ^o 3.
Vas rostélyok	" 4.
Egy Ferschlag mellyben tartoznak a' Nessay volt Radványi Tisztartó Actai.	

h. A' felsõ emelettyébõl ezen Kastélynak a' készületlen részirül le, 's feljáró 22. fa grá-ditsokon le jövén az alsó emeletre, 's fordulván a' napnyugati végire a' holott találatik egy jó tágos konyha, elõtte pedig a' felsõ emeleten lévõ folyosónak allya.

Vagyon a' Konyhán egy hitvány ajtó sarkvasakra, reteszre	N ^o 1.
Romladozott ablakok	" 2.
Rajtok vas rostélyok	" 2.
Kõ tüzellõ konyha	" 1.
Ocska Tányér tartó fenyü deszkából	" 1.
Ezen konyhából hátul nyilik egy fenyü fa ajtón, mellyen vannak sark vasak és retesz retesz fejü, egy szakáts, vagy edényekre való, kamarátskának szolgálható rundellába a' be menetel.	

i. A Konyhábul ki jövé, és az alsó folyosón napkelet felé menvén, érni egy jó tágas szobát, mely faragott kövekkel van ki padimentomozva.

Van rajta négyfelé nyíló Üveg Táblákbul, karikákbul is Fába foglalt ablakok lakatos munkákkal	N ^o 2
Vas rostély	" 2
Fenyű deszka ajtaja borított pléhvel	" 1.
Vas nagy rostély ajtaja sark vasakra és lakat bézárásra	" 1.
Zöld Kályhákbul készült Kandalló	" 1.
Ezen szoba a' Tisztatóság Cancellariája lévén találtatik még benne egy hoszú írások tartásra való Fenyű deszka asztal, mely asztal táblája alatt még két poltzok vannak, egy egy fenyű deszka szélességűek	" 1.
A Cassa Ládája, mely tölgyfa deszkákkal vas pántokkal meg erőssítve, vasas szegletekkel, dupla rugóju Zárta, 9. Fijokokra készült	" 1.
A Cassa mellett vagyon egy arany mérő, mely egy kis lábas Fijokos asztallván réz rudatskán függ, a' fijokokban vagyon négy darabbul álló arany, és három darab granumokat tévő mértéket.	" 4.

k. Ezen Szobábul nyílik egy dupla deszka Francia vagy borított zaru ajtó, egy kis kamarátskába, mely a' pintze torka felett vagyon, ebbe tartanak a' Tisztségbéli acták.

l. Ezen kamarátskábul nyílik egy Fenyűfa közönséges ajtó, mellyen sarok vasak vannak retszszel edjűtt, bót hajtás alatt lévő két szobába, mellyet Granariumnak használtak, tölgyfa deszkákbul vannak kipadimentomozva, az oldalai négy lábnyi nagyságra meg vannak fenyű deszákkel béllelve.

Van az ablakok helyein vas drót rostély	N ^o 4.
Vas rostély	" 4.
Élet tartó Hombárok 15. köblösök	" 2.
Őszi buza kőből	" 12.
Lentse d ^o	" 1.

m. A Granariumbul egy vas retesztes Fenyű deszka ajtón nyílik a' bemenetel a' hajdani konyhába, mely most boltnak használtatik.

Vagyon ezen az ablak helyén drót rostély	N ^o 1.
Vas rostély is	" 1.
Tanáltnak benne káposzta gyalu	" 1.
Dobi rosta	" 1.
Vas abrotsos véka	" 2.
Fa abrontsos fél véka	" 1.
Zsák	" 5.
Gyapjunak való nagy Zsákok	" 4.
Bélyeg G.K.I. névre	" 1.
Bádög szívárvány ros	" 1.
Ocska font két lántzon függő rézserpenyűvel, egy három fontos vas fontal	" 1.
Vas mázsáló 245. fontig	" 1.
Nagy Fűrész	" 1.
Zálogba el vett fejszék	" 12.
d ^o d ^o lántzok	" 8.
Uradalom két nyelű kése	" 1.
Viseltes Hombárok nagy szastkok	" 3.

n. Ki jövé a' Bótbul, egy dupla fenyő deszka borított pléhes záru ajton egy kis ambitusra, mellybül foglal a fel-menetel a felső emeletre, a' már fel-jegyzett 22. fa garádsokon bal

felől, jobb felől nyílik egy Ocska sarkvasakkal, és lakat alá való reteszszel, reteszfövel erősített fenyű deszka ajtó egy nagy tölgyfa hasított padlású szobába, mely borháznak használtatik, a' négy ablak helyén annyi drót rostély láttatik.

Vagyon benne egy nagy Ajtó vas derék szeggel, 's egyébbb készüléttel edjütt	N ^o 1.
Szüretelő nagy Kád	" 7.
Kissebb taposó Kád	" 2.
Lihó vas Csükkal	" 2.
Két fülű dézsa	" 1.
Cserpák	" 2.
Putton	" 6.

o. A' Kastély szegletében mindjárt az Cancellaria mellett vagyon egy Kisdéd pintze bóthajtás alatt 14. hordóra való Közönséges bikfa ajtóval, sarkvasakkal és vas reteszszel, tsak zöldség tartatik benne.

p. A' Kastély északi véginek déli oldalára egy nap rea vagyon festve mutató vas rudatska vagyon rajta N° 1.

q. A' Kastély Udvarkájának napnyugati oldalán vagyon egy Felegoria forma kő épületű föl ház kő kéményre alatta Olasz kementzéje van, tölgyfa deszka a padlása, bikfa Zsindely födele, az allya ki van deszkázva fenyű deszkákkal, az oldalai négy lábnyi nagyságra meg vannak béelve, zab tartatik benne, most üres.

Van rajta tábla Üveges ablak	N ^o 3.
Közönséges fenyű deszka ajtó kulcsos zárra	" 1.

A fel menetel belé 17. tölgyfa deszka két szakaszba levő garáditsokon esik, a' falai meg vannak repedve.

r. Az alsó része 8. Lóra való bóthajtásos Istálló, mely ki van Pidlásolva.

Van rajta tölgyfa ajtó sarkvasakkal	N ^o 1.
Rács	" 1.
Valló	" 1.

s. Ezen Felház és Istálló mellé van ragasztva, és északra nyújtva egy kő, bikfa Zsindely fedél alatt való épület, mely be foglal magában két Istállót, és egy Szekér színt, mind a' két Istálló ki van Pidlásolva, beléfér a' kettőbe 20. darab marha.

Van rajtok bikfa deszka ajtó sarkvasakkal reteszekkel	N ^o 2.
Rács	" 2.
Valló	" 3.
Tölgyfából készült Jászol	" 1.

A két istálló közt levő szekér szinte beléférhet 3. szekér. Van a hátulján tölgyfa deszka ajtó sark Vasakra Csapólora " 1.

t. A' Kastély északi végiben vagyon egy kő épület tölgyfa gerendákra, szarufákra, fenyű deszka padlásra, kő kéményre, bikfa zsindely fedélre készítve, áll 4. szobából, egy pitvarból. és egy oldal kamarátskábul, két szoba ki van fenyű deszkával padimentozva, a' konyha és Cseléd szoba allya _ faragott kövekkel van kirakva, egy szoba pedig készületlen; az oldal szobának pedig egy oldala és két végi fa épületeken épület a' helybeli Tiszt Quartélyla.

Van rajta öszveséggel kétfelé nyíló Üveg tábla ablak Ording Lakatos munkával	N ^o 4.
Fába foglalt ablak azzal a' ki a' konyhába van	" 2.
Fenyű deszka ajtó kulcsos borított zárra	" 3.
d ^o reteszre 's kilintsre	" 2.
Kívül fűtő zöld kályhas négy szegű kementze	" 1.

Az első szobába falba való tölgyfa pohárszék két felé nyíló üveg ajtóts káza felül, alol két felé nyíló deszka ajtókra, mind a' két részén Frantzia zár lévén N° 1.
 A pitvarba tölgyfa konyha asztal " 1.
 Fazekakat tartó poltz " 1.
 A Kamarátskába az ablak helyén kisvas rostély " 3.
 Az edjik szobán vas rostély " 2.
 Ezen épület keleti végiben a' ház hújára fa garádsokon való fel járás egy fenyű fa ajtóval, reteszrel, retesztüvel " 1.

u. Ugyan tsak ott vagyon a' Tejes pintze, hozzá ragasztott Jég veremmel kőfalbul bót-hajtás elé építve van rajta tölgyfa ajtó, sarkvasakkal, vas reteszrel N° 2.

v. Által ellenben ezen épületnek vannak a baromfiaknak számára, és sertés hizlalásra épített Matskák zszindely fedél alá, hátulja és két végén kő falbul valók, elei pedig bikfa palánk, apró marháknak való ól van benne. N° 3.

Hizó két sertésre való " 1.
 Van öszszességgel rajtok sarkvasakkal bikfa ajtó " 4.

x. A Katély Udvara épületekkel és kő fallal lévén be kerítve, a' be jövetelén vagyon egy arkus forma Zszindelyes tetejű kapu, mellyen vagyon fenyű deszka két felé nyíló kapu sarkvasakkal Csapókkal, reteszszel N° 1.

És mellette, gyalog való be-járáásra szolgáló kis kapu sarkvasakra, csapókra, reteszre, retesz türe, és kilintsre " 1.
 Kapu fél fáji tölgy fábul valók " 1.

y. Ezen kapun ki menvén a' külső Udvarra jobb felé vagyon a' Villyi határ szélen levő Tuzinko kút nevű forrasbul 400. ölnyi meszszeségről föld alatt való Csatornákon be hozott ivó Viz Vállokba való Csorgása.

z. Odébb nyugot felé az a major oldalába tétetett egy kő épület simára fel-vert zszup szalma fedél alá, az eszterháján három sor bikfa zszindely lévén fel verve, kő kéményre, 13. öl hoszaságra, 3 1/2 öl szélességre olly formán, hogy a' major felől való oldala egyszer smind majorbéli marhák fedett akoljának is szolgál; foglal magában egy szekér szint, mellyben belé fér 2. szekér, egy olat mellyben beléfér 8. ökő, 's van rajta egy bikfa deszka ajtó zszükséges sarkvasakkal, és Csapókkal. 1. két Cseléd szobát, és egy pitvart, bikfa fűrészes deszka padlásokra, mellyek még készületlenek, de van rajtok két gyalult fenyű deszka ajtó sarkvasakkal Csapókkal, és egyben veres kályha kívül fűtő rozsz bemenetre.

Tanáltatnak itt a' Béres keze alatt
 Jármos ökör N° 4.
 Vasas szekér minden készülettel " 1.
 Szánka " 1.
 Fejsze " 1.
 Lántz " 4.
 Járom " 2.
 Tezsla Sikótóval " 1.

aa. Deli végiben ezen új épületnek fekszik a' régi Cselédház, ennek dereka Tölgy és bikfa gerendákbul rakatott, tölgyfa gerendákra, szarufákra, hasgatott padlásra, zszup szalma fedélre, fa kéményre építettett, áll két szobából, egy pitvarbul, egy kamarából, és egy marha olbul.

Tanáltatik rajtok ocska ajtó N° 5.
 Kisdéd fába foglalt ablakok " 5.
 Kobolás kenyér sütő ben tüzellő kementze " 2.

Háta megett ezen épületnek vagyon egy részszerént veteményes, részszerint gyümölcsös kert rosz sövényel be kerítve, mellyben tanálatnak:

Szilva fák	N ^o 180.
Diófák	" 2.
Oltvány Körtvély fa	" 2.
d ^o alma fa	" 3.

bb. Altal ellenébe ezen Háznak vagyon az Uradalom Bodnárja háza, talpfákra kötésekre, tölgyfa gerendákra, szarufákra, hasgatott padlásokra, fa kéményre, szalma fedélre épített, régisége miatt hanyatló állapotban helyeztetik; áll egy szobából, pitvarbul, kamarából, és Istállóból. Vagyon a' szobában veres kályhából kívül fűtő kementze

Kandalló téglából	N ^o 1.
Fába foglalt ablakok öszveséggel	" 1.
Közönséges ajtó sark vasakkal	" 3.
A pitvarba konyha alatta kenyér sütő kementze	" 4.
Az Udvarán a' Bodnár háznak vagyon épülve a' Bodnár Műhely tölgyfa oszlopokra, paticsos, tapaszos falakra, szalma fedélre, mellyen vagyon két felé nyíló tölgyfa ajtó sarkvasakkal	" 1.

A végébe ezen Bodnárháznak vagyon egy vékonyi Capactású Gyümölcsös kert sövényel be kerítve.

Tanálatnak benne Szilvafák	N ^o 326.
Oltvány almafa	" 3.
d ^o körtvély fa	" 3.
Diófa	" 5.
Megy fa	" 4.
A Bodnár kezénél tanálatnak ezen szerszámok.	
Nagyobb hordókra való Ontrázó	" 2.
Kissebb hordóra való Ontrázó	" 2.
Czirkalom	" 1.
Feneket öszve eresztő fűrő	" 1.
Kis edényekre való ontrázó	" 1.
Akó nagy fizér	" 1.
Sokféle hordó simításhoz, tzifráláshoz való kis gyaluk	" 9.

cc. Ezen Bodnár műhellyel által ellenben túl az uttzán, vagyon a' kerülő ház, talpfákból öszve rovott derékra, tölgyfa gerendákra, szarufákra, fa kéményre, zsúp szalma fedélre, hasogatott padlásra, 9. öll hosszaságra, 3. öl szélességre épülve; foglal magában egy szobát, egy Kamarát, egy pitvart, egy három marhára való Olat, és a' végin egy szekerre való szinetskét.

Az egyik épületen közönséges és hitvány ajtók, mellyeknek edjikén sarkvasak és Csapók, edjikén pedig retezs, és reteszfej van, tanálatnak	N ^o 4.
Ablak fába foglalt	" 3.
Belől fűtő kenyér sütő veres Kályhájú kementze	" 1.

dd. A fent le irt Serház Udvarán is vagyon egy Cselédház, tölgyfa gerendáktul rovattak az ablakai, tölgyfa gerendákra, szarufákra, hasogatott padlásokra, fa kéményre, szalma fődélre építettett a' teteje, foglal magában két szobát, egy kamarát, egy pitvart, és egy 8. marhára való Istállót, rosz állapotban, dülő félben vagyon ezen épület.

A szobákon vagyon öszveséggel ablak közönséges	N ^o 5.
Ben tüzelő kenyér sütő veres kályhájú kementze	" 2.
Öszveséggel fenyű deszka ajtó az egész épületen	" 5.

ee. A' Kastély Udvarára vissza térvén, abbul egy tágasabb gyalog bikfa deszka sarokvas, retesz kapun esik a' be menetel a' gyümöltös, és veteményes igen nagy ki terjedésű kert-

ben, mely a Kastélyt majd csak nem körös körül fogja; ez helyenkint palánkokkal helyenkint és jó darabon kő fallal, de nagyobb részben rozsvénnel van bekerítve. Van belé még ött ki's bejárás a' fent írt bejáraton kívül, melyeken deszka kapuk vannak szükséges sarkvasakkal, egyen borított pléhes zár lévén N° 4.

A Serház Udvarátul pedig két felé nyíló satbettás kapu van szükséges sark és Csap vasakkal retesz és retesz fejel " 1.

ff. A Domb alatt való részről ezen kertnek a' Serház megett keresztül foly a' kerten a' Falu derekán eredett patak, mely a' kertnek dombja alatt való kút forrás vízzel, és még más forrás vízzel is meg szaporodván fen tartja a' kertbéli kised halastót.

A kertnek Napkeleti és Déli szélein lévő Domb garaditsokra vagyon planírozva a' Domb alatt be folyó patakig, mellyen keresztül egy tölgyfa karós hidatska vagyon. – A' kertnek lapos része hat táblákra van osztva, mellyek Zöldségnek és Lóherének, valamint a' patak mente is veteménynek használatnak. Tanálatnak a kertben

Szilvafák	N° 2686.
Oltvány körtvélyfa kisebb nagyobb	" 310.
Oltvány almafa kisebb nagyobb	" 242.
Diófa kisebb 's nagyobb	" 104.
Vadalma és körtvélyfa	" 70.
Cseresznyefa kisebb 's nagyobb	" 24.
Kisebb nagyobb megy fák	" 131.
Kajszin baratzkfa	" 19.
Tergeri baratzkfa	" 14.
Szörös baratzkfa	" 16.
Mandula fa	" 2.
Gesztenye fa	" 2.
Birs-alma fa	" 24.
Berkenye fa	" 1.
Nagy terebély Hársfa	" 1.

gg. Vagyon ezen kertben egy kőből épült Aszaló, mellyben vagyon veres kályhákból készült kívül fűtő kementze N° 1.

Aszaló lészka	" 12.
Bikfa deszka ajtó	" 1.
Kez alatt a' kertésznek vannak:	
Meleg ágyra való fába foglalt ablak	" 2.
Öntöző fa barna bádogg Csúvel	" 1.
Fa gereblye Vasfogakkal	" 2.
Ásó	" 3.
Irtó kapa	" 1.
Hernyó szedő	" 1.
Oltáshoz való fűrész	" 2.
Sinór	" 1.
Irtó vas fa nyéllal	" 2.

hh. A kert völgyébe a' Serházhoz közel vagyon egy forrás egy felől palánkkal van hosszan ki rakva, ebben lévén az kertben foglalva Csatornyán foly belőle a' föld alatt a' serház kútjában.

ii. Ezen kertnek északi részében vagyon a' Csürös kert sövénnel, és egy részben kő fallal bekerítve, a' be menetelén vagyon egy fenyő deszka két felé nyíló kapu sarkvasakkal, reteszekkel, és két kapu félfákkal.

kk. Vagyon itt egy kettős Csűr tölgyfa gerendákból vannak össze róva a' deszkái tölgyfa gerendákra, szarufákra, zsup szalma fedélre készült a' teteje, a Hajlása bikfa Zsindellyel beverve, négy élet tartó fíjokkal, két kisebb pelyva tartó Fíjokokra, és egy tágas szerűre vagyon építve, belé férhet 600. Xt. szalmás élet, a' szerűjén el csépelhet 9. ember; vagyon a' szerű két végén két felényilő Fenyű deszka kapu, sarkvasakkal, és reteszekkel edjüt

Lakat N° 3.

" 2.

ll. A Csürnek déli résziben vagyon egy tágas és magas széna tartó hajlék Szalma fedél alatt ágasokra építve az oldalai veszővel vannak be fonva, 10. öl hosszaságú 4. öll szélességű.

Van rajta két felé nyíló fenyű deszka kapu, sarkvasakkal, retesszel N° 3.

Lakat " 1.

mm. Ezen Csürös kert és a Kastély külső udvara közt helyeztetett a' Major, vagy Barom Udvar, itt vagyon a' majoros háza, mellynek deszka tölgyfa faragott gerendákból rovatott, tölgyfa gerendákra, szarufákra, hasogatott padlásokra, fa kéményre, zsindely fedél alá építettett. foglal magában egy szobát, egy pitvart, egy kamarát, és egy borjú ólat 12. borjúra valót. Van rajta fába foglalt ablak

A szobán fenyű deszka ajtó sarkvasakkal, fa zárral N° 3.

A kamarán pitvaron és olasz ocska ajtó " 1.

Belől fűtő kenyér sütő kementze " 3.

" 1.

A major udvar kő fallal van körül kerítve egy felől azonban, más felől oszlopokra van építve, egy bikfa Zsindely fedelű marháknak való hajlék, a' Csűr felől való oldalán a' Major Udvarnak vagyon két majorbéli fejős Teheneknek való öl kő falból, gerendákra, szarufákra, sima zsup szalma fedélre, az allyán három sor bikfa Zsindely lévén fel verve, építve, beléférhet 40. darab marha.

Van rajta bikfa deszka ajtó sarkvasakra N° 6.

Az edjikbe kőből van a' jászol, másikba sövényből.

A két öl között vagyon még egy öl is, a' hol a' szetska metélő Maschina tartozik Minden készületivel.

A major udvarra van két bejárás, 's ugyan annyi kollatos kapu vagyon rajta bikfa deszkákkal N° 3.

Tanáltattak itt:

Öreg bika " 1.

Fejős tehén " 15.

Meddő tehén " 6.

Negyedfű Űsző " 6.

Harmadfű bika " 1.

d^o Űsző " 3.

Tavalyi bika borjú " 2.

d^o Űsző borjú " 2.

Idei bika borjú " 1.

d^o Űsző borjú " 3.

Summa = 37.

Apró Marha:

Kakas N° 1.

Tyúk " 3.

Tojó Lud " 6.

Gunár " 1.

Kátsér " 1.

Kátsa " 1.

Edények:

Köpüllő " 2.

Zsojtár	N ^o 4.
Dézsza	" 2.
Tejes Fazék	" 12.
Két fülű nagy tejes kupa	" 1.

nn. Az egyik kiterjedése a Kastélynak, kertnek 's egyéb épületekkel mellyek le irattak, foglal magában 26. 7/8. Jugerumot.

VI. függelék

Radványi gyár (Zemplénmegyében), *Vasárnapi Ujság* 1859. máj. 15. p. 231–232.

Ha a vándor Kassáról jöve, a lapály három „falvát” (Buzafalva, Csontosfalva, Bernátfalva) és a bércz négy „házát” (Hollóháza, Mikeháza, Filkeháza, Pálháza) elhagyja, balra, hol szoros völgy Ujhely felé megnyílik: szemeit akaratlan magára vonja egy csoport épület, mellynek sudár, magas, folyton füstölő téglakéménye és párát lehelő csövei, működő gőzgépet gyanítatnak.

Miután az efféle dolog ipargyér hazánkban ritka tünemény, hivatlanul is, a telep felé irányozám lépteimet, s kötelezettnek érzem magamat a nagy közönségnek bemutatni ezen, már kezdeményeiben nagyszerű készületet.

Gróf *Károlyi Eduárd* radványi uradalma, *Radvány* helységében, a *füzéri* vár aljában, 1857. évben egy valóságos királyi palotának alapjait tette le, *Ybl* pesti építész terve szerint, mely nagyszerű épület már is fedél alá emelkedett.

Faluhelyt nem kedvtöltés építkezni, mint nagy városokban, hol minden anyag- és kézműves kéznél van. Itt egy külön ipartelepelt kellett létrehozni, hogy a palotához szüksége ács, kovács, lakatos s egyéb munkák a helyszínen készíthessenek.

Ez volt a radványi gyár eredete, mellynek megszilárdítását, bővítését és vezetését a szemes és tevékeny gróf egy angol gépész-mérnökre bízta *Dorning William* személyében, ki azelőtt sokáig dolgozott volt Svajcz-, Szász- és Morvában, hazánkban pedig gr. *Andrássy György dernői* vasgyára és a *n.-sárosi* műmalomban jeles műveket állított fel, s legközelebb *Miskolczon* egy egyszerű gépgyárat alapított, melly jelennel fia által vezéreltettek.

De lássuk, mit mindent teremtett itt a nemes gróf hazafiúi büszkesége és *Dorning* gyakorlatu észszerűsége ezen arasznyi időközben?

Egy angol, 16 lóerejű *gőzgép*, transzmissiók segédelmével, a következő gépeket és műveket hozza szükség szerint mozgásba, ugymint:

- Három pár francia *malomkövet*, minden műmellékletével s két pár belföldi követ, ugynevezett paraszt-órlésre.
- Egy hidraulikus *olajsajtót*.
- Egy nagyszerű mozgó angol *csép- és tisztázó-gépet*.
- Két tányéros (circular-) deszka és *gerenda-fűrész* és egy ujdonatuj találmányu *szalagfűrész* (Bandsäge).
- Egy *fagyalu-gépet*.
- A lakatos-műhely *esztergáit*.
- Négy *kovácstűzet*.
- Egy, napjában két mázsát kiállító, *olajfesték-dörzsgépet*.
- Egy *gőzgépet vízzel ellátó szivattyut*.

Részint megkezdvék, részint tervezvék még:

- Egy *vas- és ércöntöde*, furógépezettel.
- Kerékgyártó- és*
- Butor-asztalos-műhely*

Egy külön helyt felállított kisebb gázgép pedig szolgál

- n) Egy *cseréptégla*- és
 o) Egy *kemenczegyárnak*, hol tűzálló porcellán-agyagból izletesen képzett olcsó *fűtőkemenczék* s jó sárga anyagból, nyomó gépek segédelmével, jeles *tégla* és *cserép*, *alagsövek* (Drainröhren) és építkezési *diszitmények* formáltatnak.

Valóban hosszú sor látnivaló a hazai ipar érdekében!

S mi a legörvendetesebb: hogy a nemes gróf szándéka, ezen, eredetileg csak önszükségeinek fedezésére számított gyárat, minthogy olly jeles művezetőre talált (a palota-építés és felszerelés már vége felé járván), meghagyni, és a gépszükséglő gazdának és iparosnak megnyitni, hol az ekétől egész a gőzgépig fedezhesse szükségleteit, *jótállás mellett*, olcsón és szilárdul eléállítván amazokat, sőt elvállalván gyárak és ipartelepek felállítását, felszerelését és elrendezését is. – Áldás legyen az illy kezdeményeken!

Már most is elfogad a radványi gyár kijavításokat és kisebbszerű megrendeléseket, mik iránt értekezhetni Dorning William gépészmérnök urral, S.-A.-Ujhelyen által.

VII. függelék

A füzerradványi kastély berendezésének leltára, 1898–1913
 MOL: P 380. I. 4. 12. dosszié

Radványi antique és értékesebb tárgyak jegyzéke

<i>Vétetett</i>	<i>mikor</i>		<i>kinél</i>	<i>század</i>	<i>vételár</i>
<i>Földszinti stuc galerie</i>					
Firenze	1898	Nagy kandalo szürke Firenzei kőből	Bardini	XVI	lira 3000
Venezia		Fölötte falba beeresztve faragott kőtábla	Dorigo	XVIII	10000
Firenze	1898	Thonet brons 2 drb.	Bardini	XVI	1000
Firenze	1898	Tűzpiszkáló (kisvilla), karos szék magas hát támlával	Bardini	XV	200
Firenze	1898	point de Hongrie szövet 2 drb.	Bardini	XVI	600
Firenze	1898	Támlás szék point de Hongrie szövet 2 drb.	Bardini	XVI	400
Firenze	1898	Támla nélküli szék point-de-Hongrie 2 drb.	Bardini	XVI	200
Bécs		2 kis bőrrel bevont támlás szék szegekkel	Eugéne Miller v. Fickholz	XVI	?
Firenze		4 drb. kis diófa támlásszék (baguette)	ügyvédnél	XVI	?
Firenze		ioros cinque cento dames Támlás bőrrel bevont szék kecske lábas	Jalli Dunn		100 frc.

Firenze	1903	Támla nélküli Escabeau diófa olasz Renaissance	Bardini	XVI	350 frc.
Firenze	1898	Nagy diófa asztal (table Lyre)	Bardini	lira	2000
Firenze		Kis diófa asztal aranyozással (olasz Renaissance)	Bardini	XVI	900
Firenze		Nagyobb kis diófa asztal aranyozott lábakkal			900
Firenze	1903	Csatakép festete (Jacques Courtois) Borgognone	Campolini		600
Firenze	1905	Faragott elefántcsont Cassette	Campolini	XV eleje	500 frc.
Bécs	1905	Kis diófa faragott támlával bőr ülés-sel	Miller von Fickholz	XV vége	800 frt.
Firenze	1915	Kerek diófa asztal	Palotti		100
Firenze	1905	Diófa Bakert [?]	Professor Grassi		200
Firenze	1906	Vas candelaber 6 gyertyára az ...[?]	Salvadori	XIV	600
Firenze	1906	fauteuil vörös bársony	Salvadori	XV	1450
Firenze		Zöld unie [?] bársony (53 ...[?] szám alatt)	Salvadori		3000

Gróf földszinti trószobája

Firenze		Asztal 7 lábós diófa	Bardini	XVI	3000
Bécs		Szekrény diófa olasz Renaissance	Miller v. Fickholz	XV	800 frt.
Venezia		Szekrény diófa 4 torsi lábbal olasz renaissance	Venise art		?
Firenze		Asztal nagy Octagon diófa egy lábbal, olasz Renaissance		lira	600
Firenze	1902	Asztal kicsi diófa 4 lábbal olasz renaissance	Bardini	XVI	500
Firenze		Diófa pad olasz renaissance	Bardini		300
Venezia		Kandalo olasz renaissance	Dorigo	XVI	900
Firenze		Tükör keret aranyozott olasz renaissance	Bardini	XVI	400
Firenze		Kép hoszúkás szépia festmény (Recafumi)	Jalli Dunn		120
Firenze		Kép Hollandia Breugel			120
Dresda		Luster bronse Hollandusi			
Bécs		Álló óra kis bronze torse oszlopokkal Mely szobor (Gróf Károlyi Ede) Tenerani			?
		Kis karos szék fatámla			

Bécs		Diófa olasz renaissance ülő hely vörös damasztal bevonva	Mariska		
Firenze		2 drb. karos szék bőr támlával gazdagon aranyozva címérel (összesen van 4 drb.)	Bondi	XV	600
Firenze	1898	Egy pár chenet	Bardini		1400
Firenze	1905	(Egyszerű diófa lámpa álvány	Bardini	XV eleje	1000
Firenze	1905	Borgognone (Jaque Courtois) csata kép olajfestmény arany ráma	Campolini		200
Firenze	1905	Renaissance figurine fából (táncosné)	Campolini		150
Firenze	1905	Egy pár Chenet Savadori			150
Firenze	1906	Hollandi kép tábor sátrakkal	Campolini		300
Firenze	1907	2 drb. olajfestmény régí firenzei városkép piazza della Signoria „ Santa Maria Novella	Campolini XVII		1000
Firenze	1907	Kékes kő ajtó keret virágfaragvány eredeti régí berakott diófa (eredeti régí) ajtó hozzá	Bardini	XV	6000
Firenze	1907	Hosszúkás ajtó fe leti kő (szürke) finom faragvány	Bardini	XV	2000
Firenze	1907	Kis diófa asztal rechis [?] oldal faragvány	Bardini	1500 ból	1000
<i>Gróf Földszinti Hallószobája [!]</i>					
Firenze	1902	Ágy diófaoszlop ara- nyozott levelekkel olasz renaissance vörös damast függöny takaró olasz renaissance	Campolini	XVI	2000 frc.
Firenze	1902	Magas diófa ruhaszek- rény olasz renaissance	Bigazzi	XVI lira	200
Firenze	1902	Magas diófa ruhaszek- rény bronz kilincsek- kel olasz renaissance	Campolini		280
V Würzburg		Velencei aranyozott tükör Diófa szekrény diófa állvány tőrs lábak- kal német renaissance		XVII XVII	?
Firenze		Arcz kép 150 drb. festők arczképei	Campoloni		600 frc
		festők arczképei 7 drb. festők arczképei 4 drb.			157 frc 20 frc
Firenze	1905	Festők arczképe 236 drb.	Campolini	1060	lira
Firenze	1905	Bahut diófa aranyo- zott faragott (Vasary idő	Campolini	XV	450 lira

Firenze	1907	Négyszögletes asztal fekete fehér berakott márvány lappal lábak között léczekkel asztal alsó oldal részei és lábak fekete és arany festéssel	Bardini	1500 vége	3000
<i>Grófné Salonje</i>					
Firenze	1902	Spanyolfal aranyozott keret – vörös bársony paneaukal	Palotti	XVII	525 fr.
Firenze	1902	Mel szobor Római korabeli	Bardini		2000 lira
Firenze		Tükör keret aranyozott finom keresztül tört faragvánnyal olasz renaissance	Bardini	XVI	2000 lira
Firenze		Tükör keret aranyozott	Bardini		1000
Firenze		Diófa szekrény (íróasztal) gazdag faragvány olasz renaissance	Woronsof villa	XVI	2145
Firenze	1902	Kis szekrény point-de Hongrie szövettel bevonna aranyozott keret		XVI	286 fr.
Firenze		Kis diófa casette aranyozott	Campolini	XVI	260
Firenze	1902	Luster üveg	Campolini		330 lira
Firenze		Kandalo olasz renaissance	Gagliaschi	XVI	10000
Firenze		Kis diófa pad	Bardini		100
Firenze	1905	Alacsony szekrény	Bardini	XV	1000
Firenze	1905	Madonna kép Krisztussal márvány bas-relief aranyozott	Campolini	XV	1200
Firenze	1905	14 drb kép sepia vízfestmény Rafael iskola aranyráma	Salvadori		900
Firenze	1906	Aranyozott diófa szekrény rácsal	Salvadori		4000
Firenze	1906	Holland kép (oszlopsor hátrébe tájkép)			280
Firenze	1906	diófa asztal (író)	Salvadori	XVI	5000
Milano	1906	Craillon rajz <i>Segantini</i> esti hangulat Birka nyáj	.....[?]	1906	7000 korona
Firenze	1907	2 drb. ezüstözött lámpa tarto	Palotti	XVI	600
Firenze	1907	Kis kerek márvány bas relief női fej profilban nyitott haj	Bardini	1500 bol	

Firenze	1907	2 olaj festmény Velencei város részlet (Marcusról San Giorgio Maggiore – másik balle della Taglia hídról nézve a Biblioteca) Guardi iskola régi aranyozott keret	Bardini		2000
Firenze	1907	Támlás karos szék polczon Genua bársony	Campolini		630

* * *

Grófné hallószobája [!]

Firenze	1902	Bölcső diófa olasz renaissance	Salvadori	XVI	170 lira
Firenze	1902	Kőoszlop		XV	310 lira
Firenze	1898	Kandalo Romai korabeli	Bardini		4000 lira
Sevilla	1904	Spanyol himzés vörös bársony, arany hímzéssel ágy fölöt és 2 pamlnagnak való támla hímzés Magas szekrény bera- kott fa faragvány ara- nyozott díszítéssel valódi ezüst kilincsekkel (Vecsera-féle)	Nicolas Gayon Rodriguez		1260 pesetas
Firenze	1902	Nagy Maria kép olasz renaissance keret alldolar [?] alle	Galli Dunn		lira 3000
Firenze	1898	Tükör keret aranyozott olasz renaissance	Bardini		lira 1000
Firenze	1905	Diófa alacsony sarkoszekrény	Pallotti	XV	franc 250
Firenze	1907	Hímzés bársonyra (vörös) színes és arany kivarasok 3 m 10 hosszú és 85 c.m. széles	Campolini	1500 bol	3240
Firenze	1902	Diófa asztal kis székkal	Salvadori	XVII	lira 140
Firenze	1902	Diófa asztal nagy	Bigazzi	XV	lira 550
Firenze	1902	2 drb. karos szék bőrtámla és ülőhely gazdagon aranyozva ...[?]	Signa (Bondi)	XVI	600
Firenze	1898	Nagy kandalló Firenzei kő olasz renaissance	Bardini	XVI	10000 ? lira
Monte-Carlo	904	Karos szék nád fonnattal Louis XVI	A. Girard		130 frc.
Firenze	1905	Magas diófa szekrény faragott egyszerű szegélylyel Genua vidékéről való	Campolini		lira 500

Előszoba Vestibul

Firenze	1902	Diófa pad 2 drb.	Campolini		lira 800
Firenze	1902	6 drb. diófa szék	Palotti		lira 180
Firenze	1905	Diófa ...[?]	Campolini		lira 150
Bécs	1905	Nagy diófa asztal	Miller v. Fickholz	XVI	2000 korona

[Különféle szövetek és egyes bútorok felsorolása következik, majd a következő műtárgyak jegyzéke, az elhelyezés megjelölése nélkül]

Ciampolini-től vett tárgyak

1912. ápr. 2.		Haut-relief en bois poli[?] (Vierge-Enfant)		1500-ból	1200
		B.-relief marbre (Tete)			250
		2 tableaux flamand paysage			250
		Cadre octog. bronze tableau sur cuivre		1600-ból	250
		2 ajtórács vas		1500-ból	740
		Chandelier Cristal d. ...[?]			180
		Ágy Kőrissfaj fából		1500-ból	160
		Un ...[?] Capodimonte			90
		Un fontaine Facade Venise			80
		Statue bronze St. Pierre			160
		Une Mais „Certo fissa[?]”		1400-ból	180
		1. escabeau noyer			40
		Armoire noyer		1500-ból	400
		Gr. Z. Capodimonte			250
1913. ápr.2.		<i>Ciampolini által vett tárgyak</i>			
		2 Tableaux ecole Canaletto			550
		4 Escabeaux velour + 1 petite table + 1 Banquette noyer +550			
		2 Triptique ecole Vienne du XV ^{me}		3000	
		5 grands chaises recouverts de cuir			750
Firenze	1907	Négyszögletes hosszú- kás basrelief bas- relief szürke márvány lőalakok régi Romai	Bardini		9000
Firenze	1907	Octogon asztal diófa	Bardini	1500-ból	4000
Firenze	1907	Lámpa tartó alvány 2 vilá- gos és gazdagabb diófa			
Firenze	1907	2 egyszerűbb	Bardini	1500-ból	1500
Firenze	1907	Kis asztal eredetileg festett de nagyon patinás	Salvadori	1500 ból	1200
Firenze	1907	2 quatre cento karos szék sötét zöld quat- ro cento bársony		1400-ból	2000
Firenze	1907	Diófa szekrény fa- ragott részint bera- kott aranyozott patinás Lucca della Robbia	Salvadori	1500 vége	2200
				10000	

1912 ápril ban vásárolt tárgyak		Ciampolini Firenze		
		Bronze „Centaure” per Tacca, 1500-ból (most Fothon van)		1500-ból 4500
		„Le Parnero” ecole de Raphael		500
		11 plateau en cuivre j. geminato argent	1500-ból	250
		Couverture ...[?] nette	1500-ból	300
		Un cadre verni.[?] doré de ...[?]	1500-ból	1400
		Un Croix cristal de ...[?]	1500	350
		F...[?] ajándékozva		
		Deux escabeaux	1500	220
		Un banc	1600	90
1912-ben vásárolt tárgyak		Grill en fer forgé, feuilles de vigne et grappes (1600 vége)	Maria által Paris	12000
		1. ...[?]		2000
		1. ...[?] Louis XIII a aiglet		1500
1913-ban vásárolt ... Febr.		Louis XIV egész szoba [?], aranyozás, ké- pekkel ...[?] mellett	Maria által Dijon	36000
<i>Rerserv</i>				
Firenze	1905	Feketa fa Casette be- lül festett paneau	Campolini	250
Firenze	1903	Gubio tányér Dunn	Balli	150
Firenze	1903	Nagy márvány kapu Woronzof Villából	Campolini	3000
Firenze	1903	Hamutartó urbino	Palotti	105
Firenze	1905	Nagy diófa faragot pad	Salvadori	6000
Firenze	1906	Tükör keret – fekete – fa arany levelekkel a széleken	Salvadori	450
Firenze	1906	Diófa asztal kerek oszlop láb ...[?] chapidennal [?]	Salvadori	2200
Firenze	1906	Balusztrados diófa 2 drb. egy rövid egy hosszú		2010
		Szürke kő (Firenze) ajtó keret láng mintával	Ciampolini	550
Firenze	1905	Márvány váza [kis rajz] Diófa pad dupla ülő- hely 2 fele ülőhely gazdag faragvány	Bardini XVI	300 6000

Firenze	1906	Nagy kandalo	Ciampolini	XVI	1000
Firenze	1906	Kisebb kandalo	Ciampolini	XVI	750
Firenze	1907	Sárga réz fali lámpa tartó 2 drb.	Palotti	XVII	300
Firenze	1907	Kis diófa szekrény oval fa betéttel faragás nélkül	Palotti	XVI	200
Firenze	1907	Empire ágy (Fothon van)	Ciampolini 1800		200
<i>Ebédülő</i>					
Firenze	1898	Tükör keret nagy aranyozott olasz renaissance	Bardini	XVI	lira 1000
Firenze	1905	Alacsony diófa szekrény faragot réz orosz lány fejekkel	Ciampolini XV		lira 370
Bécs	1905	Diófa Bakat (?) berakot	Miller v. Fickholz eleje	XVII	2000
Firenze	1906	Marvany gardiniere Romai korbelt	Bardini		20000
Firenze	1907	Chinai porcelan tányérok 46 drb.	Ciampolini		440

VIII. függelék

Bethlen Margit: Radványi kirándulás, *Pesti Hírlap* 1938. május 10. p. 11.

[...] és már vezet is fel [az inas] az ugynevezett fejedelmi lakosztályba, melyet megtiszteltetésül nekem osztottak be. Hát annyi bizonyos, hogy megérdemli ezt a nevet. Két szoba, mely teremnek is beillik. az egyik renaissance nappalinak berendezve, vörös bársony és brokát takarók, falon, kereveteken, mindenfelé. Oldalt egy finoman faragott régi empire hárfá. A házur francia dédanyja hozta magával Martinique szigetéről, amikor Franciaországba költöztek vissza a forradalom lezajlása után. Képek, tükrök, régi faragott rámaokban. A másik szoba a háló, amelyben az ágy legalább is másfél személy számára volna elégséges, a faragott renaissance szekrény pedig olyan mély, hogy az aljában szintén másfél rabló férne el, ha eszébe jutna elbujni. A falakon annyi a látnivaló – értékes régi terítők, festett szentképek, faragások –, hogy alig bírom rászánni magam az átöltözésre. Pillantást vetek a fürdőszobába, melynek kádja méltó az ágyhoz és szekrényhez, uszógyakorlatokat lehetne benne tartani. Aztán visszatérek a másik szobába, hogy megbámuljam az óriási méretű, kőből rakott, faragásokkal ékes kandallót, amely ágyammal szemben díszeleg.

Végre elkészültem és báméskodva ballagok le a lépcsőn, ahol fejem felett egy hosszú nyaku zsiráf tekint a távolba, két rinocéros fej, antilop és egyéb afrikai vadászsákmány között. Ezeket a ház ura hozta haza néhány esztendővel ezelőtt, egyik vadászkirándulásából. A hall melletti társalgóban csupa hazai vadásztrófea. A medvebőrök egykori gazdáik közül kettőt a háziur nővére, gróf *Jankovich Dénesné* ejtett el még leánykorában, Erdélyben. Közöttük kifeszítve egy vaddisznó bőre, amely pont akkora, mint a medvék. Ez gróf *Károlyi István* első vadászsákmánya, tizennégy éves korában lőtte. Otthoniasan érint a falaknak ez a díszítése; falusi kastélyokban így szoktuk meg. Örülök, hogy az átalakításoknál meghagyták ezt a jelleget.

Lassanként mindenki összegyűlt, vagyunk vagy ötvenen, sőt talán többen is és bevonulunk az étterembe, ahol hat-nyolc személyes asztalokat terítették meg a vacsorához. A házi-

ak közül, a háziur két nővére, *Semsey* és *Jankovich* grófnők is jelen vannak férjeikkel együtt, mindegyik elfoglal egy-egy asztalfőt, a vendégek pedig nagyjában odatelepsznek, ahová jólesik. A vacsora kedélyesen, fesztelenül folyik. Mindenki jól érzi magát, megbámulja az óriási, kertre nyíló ablakokat, a falakat borító színes metszeteket. Az egyik sorozat XIII. Lajos dicsőségét, a másik a Pitti-palota festőgárdáját mutatja be. Utána visszamegyünk a hallba feketekávézni. Ott is van épp elég látnivaló. Minden, ami a falon van, drága és értékes, a kandallók gyönyörűek és minden szobában van egy. Az ülőbutorok jó, kényelmes angol bőrhalmi, ami, szerintem legalább, elengedhetetlenül fontos kellék ahhoz, hogy az ember akárhol is jól érezze magát. A könyvtárban az erdélyi ősök képei: Kornisok, Bethlenek, közöttük Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin életnagyságú képe. Bethlen Gábor első felesége tudvalevőleg Károlyi Zsuzsanna volt. Az asztalon egy régi térkép. Találomra felütöm és Magyarország terül elém. De a Duna folyása kissé ferdére sikerült, elfelejtett könyököt képezni Esztergom fölött, a Balaton pedig meglepően megkisebbedett rajta. Az első oldal azt mutatja, hogy a könyv Rákóczi Erzsébet tulajdonát képezte.

A folyosóból nyílik az ugynevezett muzeum. Ezt a két szobát a tulajdonos magának tartotta fenn, és mindazt elhelyezte benne, amit mégsem tartott tanácsosnak szabadon kint hagyni a majdani szállóvendégek prédájára. Ezek között valóban muzeumi kincsek is akadnak. Egy XIV. századbeli csontfaragásos szekrényke, egy XV. századbeli márványmadonna, egy spanyol aplikációjú régi kézimunka ... Nem akarok itt mindent felsorolni, mert ez egy külön cikkre való anyag. Elég annyi, hogy ezekért egyedül is érdemes ide utazni, hogy az ember megnézze őket. Vidám ellentét az ehhez a részhez tartozó fürdőszoba. Ennek falait a tizenkilencedik század végéről való pikáns fürdőképek borítják, a mai kor felfogásához képest oly határtalanul szolidak, hogy nincs az a magára valamit tartó pesti hölgy, aki ilyen kevéssé dekolllált fürdőruhában kimerészkedne a strandra.

Másnap délelőtt a kastélyban levő hálószobákat, meg az ujonnan berendezett villákat néztük meg. Az előbbieket egytől-egyik régi, szép butorokkal vannak berendezve. Ezek régebben a vendégszobákban lehettek. A villák modern, de rendkívül ízléses és praktikus fabutorzata indantrénes mosókélmével van áthúzva. Kedvesek, barátságosak és könnyen tisztán tarthatók. Természetesen minden házban van fürdőszoba is. Nagyon tetszett nekem az oszlopos tornác-stílus, melyben épültek. Néhány percnyire vannak csak a kastélytól és mégis elkülönítve attól és egymástól is, úgyhogy ha valaki családostul megy nyaralni, egy egész ilyen kis villát bérelhet és úgy élhet benne, mint otthon. A különbség csak az, hogy nincsen gondja a háztartással és hogy olyan környezetben, olyan gyönyörű parkban töltheti napjait, amilyen kevés helyen található.

Mert annyi bizonyos, hogy a hely gyönyörű! A levegő pedig olyan friss és ... ne nevéssenek, de ízletes, hogy az ember szeretne beleharapni. Csak ha Erdélyben járok, van részem ilyenben. Akkora fák közt járok, hogy senki sem tudja hány esztendősek, állítólag háromszáznál is vénebbek. Lehet tenniszezni, lehet fürödni. Építettek egy jó nagy, kerek medencét, zöld rét és árnyas fák között. Csónakázni is lehet egy másik tavon, golfozni, lovagolni, télen pedig síelni. Aki nem sportol, sétálhat és kirándulhat. Amennyire én meg tudom itélni, ideális nyaralóhely. Ősszel szarvasra és vaddisznóra lehet vadászni, de ez persze már költségesebb passzió. [...]

IX. függelék

Bethlen Margit: Szálló a kastélyban *Ünnep* V. (1938) június 1. pp. 9–10.

[...] Van a kastélyban egy kép, híres festő, Packa Ferenc festette a nyolcvanas évek elején. Mulató társaság a nemzeti Kaszinó különszobájában, a sarokban cigány húzza, előtte jó magyarosan egyedül járja a csárdást egy frakkos fiatal gavallér, míg három barátja cilinderrel fején az asztalra ülve nézi. Genre-képnek hívták az ilyesmit akkortájt. A szereplők min-

degyikét ismertem, persze már csak idősebb korokban: Károlyi László gróft, a mostani tulajdonos édesapját ábrázolja, Andrásy Tivadar, Keglevich Gyula és Teleki József társaságában. Utóbbi a táncos, ahogy a híres csárdástáncos Telekiek ivadékaéhoz illik. A kép a három szoba egyikében van felakasztva, melyet a család „múzeum” néven magának tartott fenn. Jobban is illik oda, mint a szállodai vendégeknek kijelölt termekbe, bár azok is tele vannak talán sokkal értékesebb képekkel is. De ezt nemcsak hozzáértéssel, hanem kicsit meghatott szerettel is kell nézni, majdnem úgy, mint kislányunk első cipőcskéjét, vagy fiacskánk régi divatjamult zubbonykáját, melyhez annyi mosolyognivaló, édes, furcsa kis emlék tapad, hogy könnyes lesz a szemünk, amikor pillantásunk rátéved.

A „múzeum” többi kincse, melyet a szállóbeli vendégek kérésre természetesen megtekinthetnek, nagyjából jóval értékesebb ennél a képnél. A három szoba: ebédlő, nappali és hálószoba minegyik fala tele családi képekkel, többek között Károlyi László gróf fekete díszmagyarban vörös mentével Glatz Oszkártól, felesége fiatalkori képmása a francia Blanche-tól, a századeleji, kissé erősvonású, festői modorban, mely azonban nem képes etherikusan finom arcvonásait eldurvítani, aztán a Károlyi-család francia dédanyja, Dillon Georgine grófnő, aki mint mitológiai istennő van lefestve és akinek befolyása meglátszik fia és unokája sok tekintetben franciás ízlésén, a kastélyban található számos műkincsen. Ott találjuk azonban Rákóczi képét is a Mátyóki Ádám-féle arckép után festve, a könyvtárban pedig Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin életnagyságú képmását is. A fejedelem első felesége tudvalevően Károlyi Zsuzsanna volt, aki két gyermeket is szült neki, ezek azonban zsenge korban elhaltak. A Kornis- és Bethlen-ősök képén kívül még más erdélyi emlékek is találhatóak itt, például egy régi ezüstkancsó Teleki Ádám és Wesselényi Zsuzsanna összefonódó címerével.

A nappaliban feltűnt nekem egy faintrziás tabernákulum Mária Terézia stílusban, mely valamikor a szomorú emlékü Vecsera Mária tulajdonát lépezte és egy ezüstsodronyból font huszáring aranyozott nappal és csillagokkal díszítve. Eszembe jutott, mily kétségbeesetten veszik fel férjeink ünnepélyes alkalmakkor a redingote-ot, mert szerintük meleg és kényelmetlen. Mit szólnának ahhoz, ha ezt a páncélinget kellene felvenniük! A falakon gyönyörű spanyol aplikáció, a karszék point d'Hongrie hímszál áthúzva, az asztalon a tizennegyedik században Ewbriacchi műhelyben készült csontfaragású szekrényke, szemben vele tizenötödik századbeli márvány-madonna; a reneszánsz, faragott kő ajtókereteken át belépünk a hálószobába, ahol két baldachinos óriás ágy foglalja el a szoba nagyobbik részét. Körülötte, mellette, előtte csupa régi, szemet gyönyörködtető műkincs. Múzeum.

Ellenben ne higgye senki, hogy a tulajdonos szűkkeblűen a maga számára tartott meg mindent. A hallban mingyárt elől firenzei márványportálé fogad minket, feketekávéinkat Breughel-kép alatt fogyaszthatjuk el, sőt ha úgy kívánjuk, a könyvtárban levő Bethlen Kata kép alatt, aki a mostani tulajdonos dédanyja volt. [...]

A képek forrásai:

Magyar Országos Levéltár: 1, 2

Füzérradvány, magántulajdon: 3

Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 1896. 281, 282.: 4, 37

Budapest Főváros Levéltára: 5, 6

Műemlékek Állami Gondnoksága: 7, 8, 9

Sinka Zsolt: 10

OSzK Plakát- és Aprónyomtatványtár: 11, 12, 14, 35

Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára: 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 39, 40

Hild-Ybl Alapítvány (Szilágyi Edit): 15, 16, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38

Zempléni Múzeum, Szerencs: 17, 36

Simon Zoltán

ADALÉKOK A FÜZÉRRADVÁNYI KASTÉLY KORAI TÖRTÉNETÉHEZ

A füzérradványi volt Károlyi-kastély történeti-művészettörténeti értékelése Sisa József nevéhez fűződik.¹ Eredményeit jól egészítik ki Bartos György helyszíni megfigyelései, melyeket a kastélyépület falkutatása során szerzett.² Sisa József dolgozatában nem csupán a 19. század második felében felépült, ma is álló kastély történetét derítette fel, hanem részletesen átvizsgálta az épület helyén állt, napjainkra szinte nyomtalanul eltűnt korábbi kastélyra vonatkozó bőségesebb írásos, és csekély rajzi anyagot is. Az átvizsgált anyag alapján Sisa joggal tételezte fel, hogy a ma álló kastély egy régebbi épület helyén, annak falait részben felhasználva épült meg.³ Következtetését alátámasztotta Bartos György is, aki a földszint az alaprajzon a 015. és 016. számokkal jelzett helyiségei között álló, törtekőből épült kelet-nyugati irányú falat a korábbi épület maradványaként határozta meg.⁴

A közelmúltban alkalmunk nyílt arra, hogy a 015. számú helyiségben – az úgynevezett Hubertus-teremben – korlátozott régészeti megfigyelést végezzünk. Mivel e rövid kutatás csupán tájékozódó jellegű lehetett, eredményei sem tekinthetők különösebben nagy horderejűnek. A legfőbb eredménynek azt tarthatjuk, hogy régészeti módszerekkel is igazolni lehetett, hogy a szóban forgó fal valóban a kastély egyik korábbi periódusának hírmondója, s az általunk megvizsgálhatott csekély alapterületen előbukkantak a mai kastélyt megelőző korábbi épület egy részének több periódusban épült falrészletei. Ezek az eredmények egyrészt kijelölik azokat a területeket, ahol a kastélyon folyó helyreállítás kapcsán esedékessé váló bontások, földmunkák során fokozott körültekintés kívánatos, másrészt pedig meghatározhatják a további kutatás lehetséges, és eredménnyel kecsegtető irányait is. Mielőtt azonban a régészeti megfigyelés eredményeinek ismertetéséhez fognánk, ismertetnünk kell Radvány és a radványi kastély korai történetére vonatkozó adatokat. Bár az alább bemutatandó adatok többnyire a birtoklástörténetre vonatkoznak, egy részük közelebb visz minket a „korai” kastély pontosabb datálásához, másik részük pedig rávilágít néhány, már ismert, ám eddig nehezen értelmezhető adat hátterére.

Sisa József Füzérradvány történetét a Károlyi-birtoklás kezdetétől (1686) tekinti át. A falu az adott időszakban legtöbbször e vár tartozékai közé számított.⁵ Idézzük most fel röviden a falu középkori történetét is, természetesen az első radványi kastély felépülését bizonyosan megelőző

idők kisebb jelentőségű adataittra kevesebb figyelmet fordítva, hiszen nem lehet feladatunk a település történetének monografikus feldolgozása.

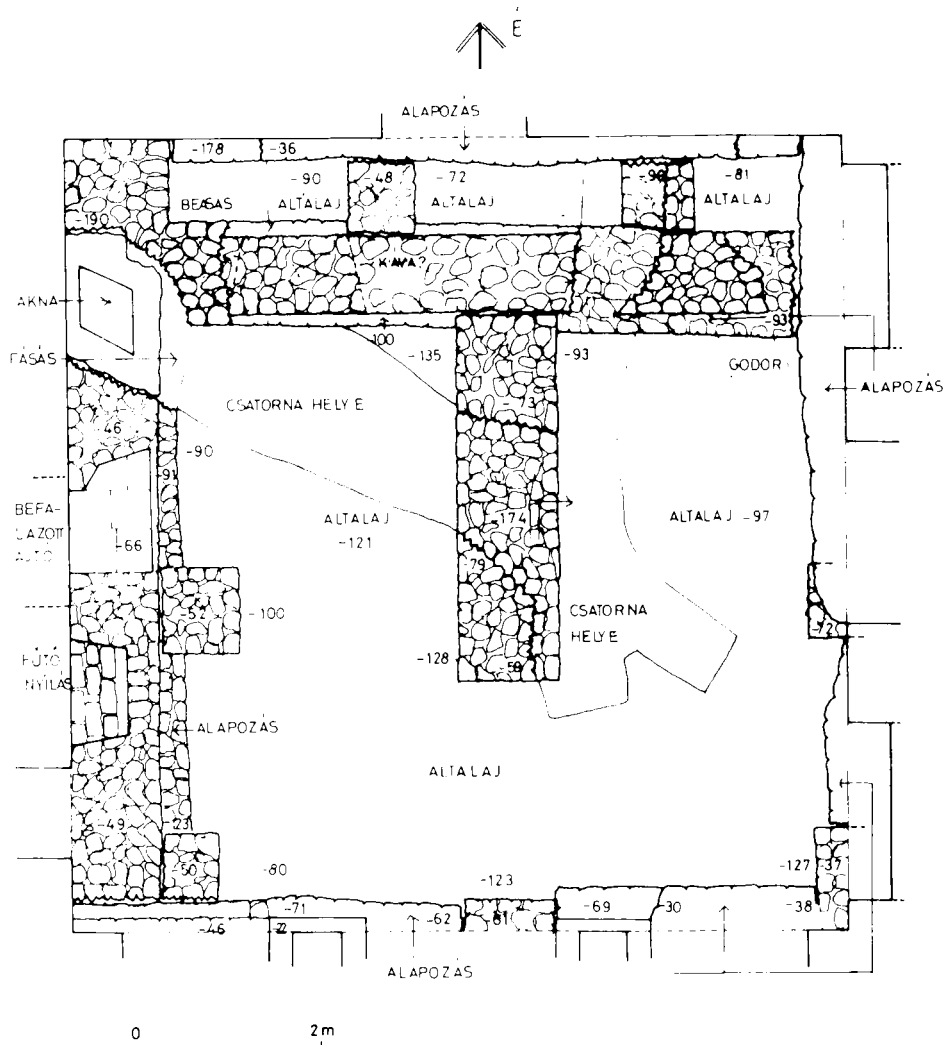
Az Abatij megyei Radványt 1262-ben említik először egy határjárás kapcsán.⁶ A település eredetileg nem tartozott Füzér várához, sőt, még tulajdonosaik sem voltak mindig azonosak. Éppen a füzéri uradalom 1270-ben kelt határjárása alkalmával – ekkor a várat és a hozzá tartozó falvakat Rosd nembeli Mihály és Demeter mesterek kapják adományba a királytól – árulják el, hogy Radvány – mely ekkor még nem tartozott a füzéri uradalomhoz – birtokosa a király.⁷ 1280 előtt a falu a pataki királyi erdőispánsághoz tartozott, lakói pedig királyi erdőóvók voltak.⁸ IV. László király Radványt Baksa nembeli Simon fia Tamásnak adta, s valószínűleg csak 1321-ben került vissza az uralkodó birtokába. A települést ismeretlen időpontban, de alighanem az Anjou-korban csatolták a füzéri uradalomhoz, jelentősen megnövelve annak kiterjedését.

Füzér várának tartozékai között 1405 augusztus 13-án bukkan fel először Radvány neve, amikor Zsigmond király megerősíti 1389 február 2-án kelt oklevelét, melyben a várat és tartozékait Perényi Péter fiai: Miklós, János és Imre kapják adományba.⁹ (Érdekes, hogy az eredeti adománylevélben a tartozékok között nem szerepel Radvány neve, de ez lehet, hogy csak tollhiba.) A 15. században rendszeresen szerepel a falu a várhoz tartozó települések felsorolásában. Úgy tűnik, hogy Radvány az uradalom kisebb települései közé tartozott, 1427-ben például mindössze 11 porta volt itt.¹⁰ 1446 előtt Radvány a füzéri várral együtt átmenetileg Pálóczi László királyi ajtónálló kezére került, de még az év elején ismét a Perényiek a birtokosai.¹¹ A 15. század nyolcvanas éveiben Mátyás király elvette Füzért a Perényiektől, így egy rövid időre Radvány is királyi fennhatóság alá került, ám 1489-ben már újra a Perényiek birtokában volt a vár – s így annak tartozéka, Radvány is.¹²

A Perényi család Füzéren birtokos, úgynevezett terebesi, másként nádori ága 1567-ben, Perényi Gáborral halt ki. A kamarára szállt várba és uradalmába 1568-ban ecsedi Báthory Miklóst és Györgyöt iktatják be, akik az adományt 55000 Ft-ért szerezték meg.¹³ 1570-ben, Báthory Miklós másodszori beiktatásakor Radvány még a vár tartozékai között szerepel.¹⁴ 1584-ben azonban már arról hallunk, hogy Báthory Miklós és az időközben elhunyt György fia, István Radványt átadták familiárisuknak, Réthey Péternek.¹⁵ 1585-től kezdve a különböző perekben fogatosított tanúvallatások alkalmából a radványiak már Réthey Péter jobbágyaiként szerepelnek.¹⁶

Arról, hogy Radványban kastély állt, 1622-ben értesülünk első ízben. Ez év novemberében Réthey Péter özvegye, eszenyi Csapy Zsófia, és veje, Mosdóssy Imre kérésére tanúvallatást tartottak a kovácsvágási erdőhasználati jogról. A vallatás során számos tanú emlékezik meg arról, hogy amikor Réthey Péter a radványi kastélyt építette, a fát a vágási erdőből szállíttatta az építkezés helyszínére.¹⁷

1626-ban Rétheyné végrendeletében férje zálogbirtokát, Radványt leányára: Zsófiára, Mosdóssy Imre feleségére hagyja az ottani, kastély módjára épült kúriával együtt, de kötelezi, hogy a templom építését fejezze be.¹⁸

1. Füzérradvány. Károlyi-kastély, Hubertus-terem, alaprajz az altalaj szintjén, M 1:50

1636-ban már minden bizonnyal csak Mosdóssy (és természetesen felesége, Réthey Zsófia) Radvány zálogbirtokosa, hiszen Mosdóssy már egyedül intézkedik egy, a füzérikkel vitatott hovatartozású makkos ügyében.¹⁹

Mosdósbattai Mosdóssy Imre (1575–1658) szepesi kamarai administrator volt. Anyai nagyapja az a kóródi Ispán István volt, aki Báthory Miklóstól már 1580 előtt zálogbirtokot (Mikóházát) szerzett a füzéri uradalomból.²⁰ Kóródi Ispán István egyébként ugyancsak Báthory-familiáris volt, s ő, vagy közvetlen fiági utódai udvarházat emeltek Mikóházán. A mikóházi udvarház 1676-ban pusztult el.

Mosdóssy állítólag 1642-ben adománylevelet is szerzett Radványra és az ott álló kastélyra.²¹ 1654-ben Mosdóssy magát a füzéri várat, és maradék, addigra még el nem zálogosított uradalmát is zálogba veszi Nádasdy Ferentől.²² Ugyanakkor Radványt (ahol kastélya is van), és két eredetileg ugyancsak a füzéri tartozékok közé számító falut: Bistét és Kápolnát visszacsatolja a vár uradalomához.²³ Mosdóssy kevéssel halála előtt, 1658 november 25-én kelt végrendeletében minden örökös és zálogos jószágát nejeire: Réthey Zsófiára hagyja.²⁴ Az özvegy 1660-ban viszszaadja Füzért Nádasdy Ferencnek, csak Radványt (az ott álló curia nobilitaris-sal együtt) és Pálházát tartja meg élete végéig magának és férje egykori pártfogoltjának Jékey Ferenc (1635–1673) szatmári királyi harmincadosnak.²⁵

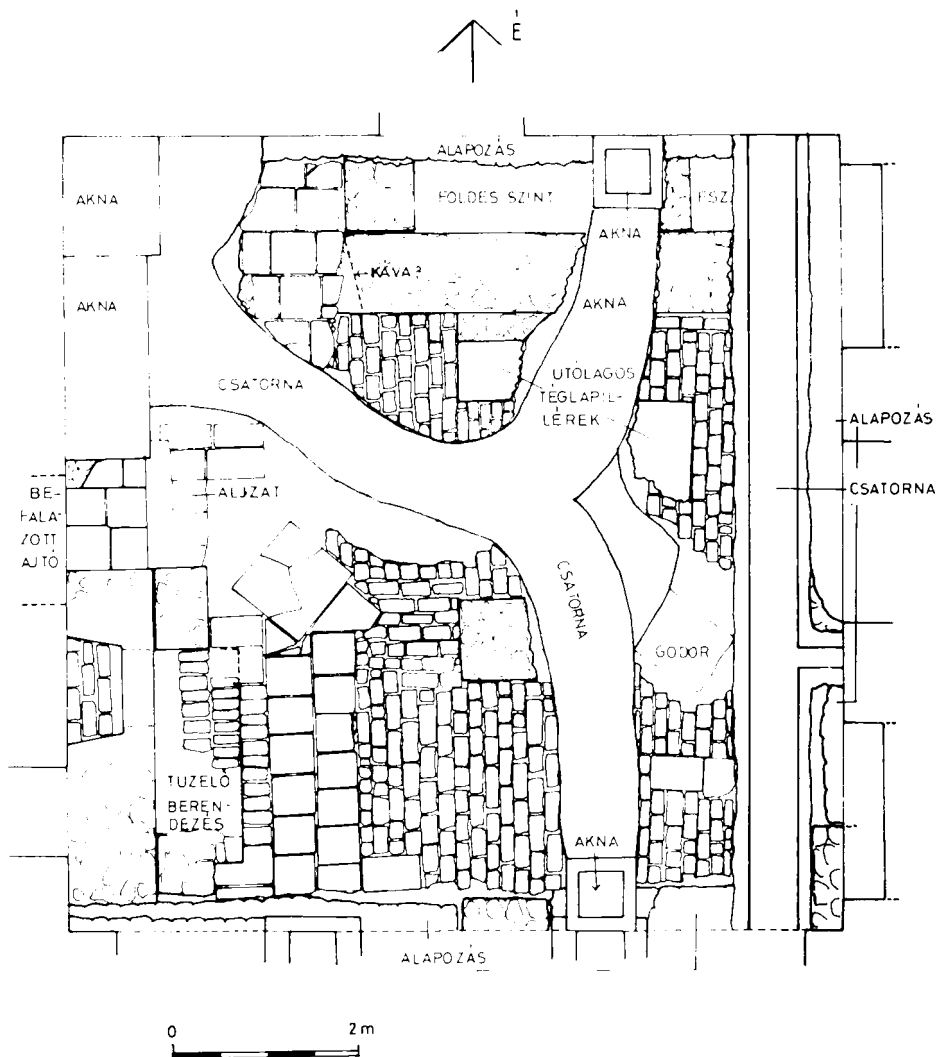
Mosdóssyné alighanem hamarosan elhunyt, mert 1664-ben már Jékey az, aki a minden bizonnyal Mosdóssyné halála miatt időközben Nádasdy Ferencre visszazállt Pálháza elfoglalásával a szó szoros értelmében kieroszakolja Nádasdytól a radványi kastélyt árendába a maga és felesége, fricsi Fekete Katalin számára, életük végéig. Nádasdy feltételül szabja, hogy Jékey „az Kastélybeli Epületeket is el romladozni es pusztulni ne hadni tartozik.”²⁶ Jékey végül is túlélte Nádasdyt, s az ő halála után Radvány alighanem a kamara kezelésébe került, akárcsak a Nádasdytól elkobzott füzéri vár.

I. Lipót 1674-ben a szepesi kamara tisztségviselőjének, Hartványi Andrásnak és nejeének, Mezőszegedi Annának adományozza Radványt, akiket a következő évben be is iktatnak.²⁷ Azt, hogy valami nem volt rendben Hartványi radványi birtokszerzése körül, jelzi, hogy 1676-ban még maga a szepesi kamara is tiltakozott Hartványi Radványba való iktatása ellen, mondván, hogy azt csak ravaszszággal eszközölhette ki.²⁸ Hartványi azonban haláláig bírta a falut és a kastélyt, s Thököly katonái az akkor már néhai Hartványi András által birt épületet dúlták fel 1679-ben.²⁹

Ez az adat azonban már átvezet bennünket a Sisa József által alaposan feltárt területre.

Mindezek után lássuk, hogy milyen eredménnyel jártak a régészeti megfigyelések.

A munka jórészt csupán a 015. számú (egykor Hubertus-teremnek nevezett) helyiségre terjedhetett ki. Az Ybl-féle építkezés előtt itt állt kastély utolsó, és egyben legrészletesebb leírása 1808-ban készült.³⁰ A leírás alapján a most vizsgált helyiségben kereshető a régi kastély keleti szárnyának déli, földszinti terme, mely a szöveg szerint hajdan konyha volt, most azonban egyszerű „bolt” (azaz boltozott helyiség). A helyiség dél felől, egy magtárnak használt boltozott teremből nyílt, s ajtó vezetett innen nyugat felé, a minden bizonnyal a keleti szárny udvari homlokzata előtt húzódó „ámbitusra” is. A szoba – akárcsak a teljes keleti szárny – nem volt alapincézve.

2. Füzérradvány. Károlyi-kastély, Hubertus-terem, alaprajz a téglapadló szintjén, M 1:50

A 015. számú helyiségből a közelmúltban kihordták a könnyező házigombával fertőzött padlóaljatot, mely egy habarcsos-téglás-köves, fehérre meszelt vakolatdarabokat is tartalmazó, réteg felső részét alkotta. A legutóbbi járósínt alatt – 47 cm-es mélységben, nagyobb részben téglákból, kisebb részben kőlapokból álló burkolat került elő. Mivel az említett burkolat az Ybl-féle épület épület járósíntjénél mélyebben fekszik, felmerült annak a lehetősége, hogy itt az Ybl-féle kastélynál korábbi épület részletei bukkantak napvilágra. Különösen valószínűvé tette ezt az tény, hogy

éppen ez a helyiség volt az, melynek nyugati faláról Bartos György már korábban úgy gondolta, hogy az a korábban itt állt épület maradványa.

A kutatás első lépéseként ennek a burkolat-maradványnak a letisztítását végeztük el. A – modern kori fűtőcsatornákkal erősen rongált – korábbi burkolatot, mely a Hubertus-terem szinte teljes területén előkerült, nagyobb részben $30 \times 14 \times 6$ cm-es téglák, kisebb részben többnyire szabályos, változatos méretű, általában közel négyzetes alakú kőlapok alkották. A burkolat a teremnek mind az északi, mind a nyugati részén egy-egy, a mai falak építésekor járószintig visszabontott, korábbi, törtkőből épült fal síkjához illeszkedett, körülölelve egy négyzetes alaprajzú középpillér maradványait, illetve az ennek megfelelő sarok- és oldalsó falpillérek alapozásait a körítőfalak mentén. A visszabontott északi fal a terem mai északi falával párhuzamos, 90 cm széles, északi síkja a jelenlegi faltól 1 m-rel délebbre húzódik. A visszabontott nyugati fal ugyancsak párhuzamos a terem jelenlegi nyugati falával, belső síkja attól mintegy 1 m-rel keletebbre húzódik. Ez utóbbi pontos szélessége itt nem állapítható meg – külső síkja ugyanis a jelenlegi fal alá esik. A két visszabontott fal egymással kötésben áll, kötőhabarcsuk jellegzetesen sárga. A pillérek falazóhabarcsa ezzel szemben erősen elüt ezekétől: hófehér. Az északi és a nyugati falmaradványokhoz közvetlenül csatlakozó falpillérek egyértelműen el is válnak azoktól, tehát későbbi periódus termékei. (A pillérekről és azok pontos koráról a burkolat felszedése után további információkat szereztünk, ezeket alább ismertetjük.) A visszabontott északi faltól északra eső keskeny, még feltárható sávban nem folytatódott a burkolat. Itt barna, agyagos járószint került elő. Az imént említett kőfal északi oldalán két, ahhoz utólag hozzáépült, hófehér habarcsú, 80 cm széles kőfal csonkjára került elő. A két kőfal habarcsa alapján egykorú, s helyzetük miatt csakis az észak felől szomszédos egykori helyiség falpillérei lehettek. Közülük a keletit a fűtőcsatorna építésekor erősen megrongálták.

A helyiség északkeleti negyedében – a burkolatra utólag ráépítve – egy tüzelőberendezés két, fehérre meszelt, téglából épült lábazati töredékét tártuk fel. Mindkét lábazatot erősen roncsolták a fűtőcsatornák. Az északkeleti téglapillérnek csupán egyik (nyugati) oldala maradt meg annyira épen, hogy itt hossz méret is levehető volt: 62 cm. Az kizárható, hogy a pillér négyzetes alaprajzú lett volna, hiszen csonkán fennmaradt északi síkjának ma mérhető hossza ennél nagyobb. Mivel azonban a pillér egy visszabontott kőfal csonkjára épült rá, s nyugati síkja megegyezik annak nyugati síkjával, feltehetjük, hogy a keleti síkok is megegyeztek valaha. Mivel a későbbiek során a kőfal pontos szélességét sikerült megállapítanunk (105 cm), feltehetjük, hogy a téglapillér egy 105×62 cm.-es téglalap alapterületű volt valaha. A pillérnek mindhárom fennmaradt oldalfala sík. A másik téglapillérnek három síkja maradt meg, közülük azonban csak a keleti oldal állt teljes hosszában, az északi és a déli végeit a fűtőcsatornák

elpusztították. Az ép oldal hossza 107 cm. Ha ezt a pillért is négyzetes alaprajzúként rekonstruálnánk, úgy feltételezhető északnyugati sarka pontosan egybe esne a másik pillér feltételezhető délkeleti sarkával. Megjegyzendő, hogy e téglapillér északi oldala sima, míg megmaradt keleti és déli fala tagozott. E falak alsó, 8 cm-es szakaszának síkja 3,5 cm-rel beljebb húzódik. A téglapadlótól mért 21 cm-től ismét beljebb (ezúttal azonban csak 1,5 cm-rel beljebb) folytatódik a felmenő sík. A pilléreket alkotó, részben átégett, bélyeg nélküli téglák mérete: 29×14×5,5 cm. Rajtuk minimum nyolc darab, különböző, fehér meszelésréteget számolhattunk meg.

Egy másik, azonban a burkolattal egyidősnek bizonyult tüzelőberendezés (egy kívülről fűtött kemence) alapja is előkerült a terem délnyugati sarkában. Ez utóbbit ugyancsak téglák alkotják, méreteik 30×14×6 cm. Közülük előkerült egy igen kopott, ...8. jelű téglá is. Ezen bizonyosan évszám volt valaha. Mivel a környéken a 16. vagy a 17. században még nem fordulnak elő évszámmal jelölt bélyeges téglák, a 19. század pedig a kemencének a relatív kronológiai sorban elfoglalt helye miatt kizárható, az évszám csakis a 18. század 80-as éveiben készülhetett. Ez a tény a kemence és a vele egykorú burkolat viszonylag pontos korhatározását teszi lehetővé.

A kályhaalap a terem felől 230×30 cm-es, téglalap alaprajzú padkaként jelentkezett. Maga a fűtőnyílás a kályhaalap északnyugati felében áll. A kelet felé tölcésesen szűkülő nyílás a kályha felől 96 cm széles, nyugaton a legnagyobb mérhető szélessége 115 cm. A padka északi és déli végénél egy-egy kő falpillér maradványait tártuk fel. Ezek ugyan korábbiaknak bizonyultak a burkolatnál, azonban bizonyos, hogy a burkolat működése idején is használták őket.

A kő-tégla burkolat felett vastag, téglatörmelékes-habarcsos feltöltés húzódott, egészen a terem legutolsó járósintjéig. A délnyugati sarokban álló fűtőberendezés-maradványok felett közvetlenül egy vékony, barna, agyagos csíkot is felfedeztünk, mely azonban a terem többi részén már nem volt megtalálható.

A burkolatban elhelyezkedő kőlapok rendszeréről megállapítottuk, hogy azok a helyiség nyugati felében, a fallal párhuzamosan csupán egy sávot fednek le. Feltételezésünk szerint a helyiségen átvezető közlekedési útvonalat borították kővel a téglaburkolat elkészítésével egyidőben. A kőlapok ugyan átfutnak a terem északi felében feltárt kőfalon, azonban ott egy északra nyíló ajtónak kellett lennie. Ugyancsak egy nyílás (esetleg csak egy ablakfülke) fehérre meszelt kávéit és egy lépcsőfokkal mélyebben elhelyezkedő kőburkolatát találtuk meg a visszabontott nyugati fal középső szakaszán. A kávék közül a déli egyenes (kelet-nyugati irányú), míg az északi rézsüs.

A falakat a terem jelenlegi északi és nyugati falának építésekor bontották le. A Hubertus-terem jelenlegi északi falának építésekor pusztították el a kelet-nyugati irányú, sárga habarcús kőfalhoz észak felé csatlakozó,

ahhoz képest utólagos, fehér habarcsú falpilléreket, tehát a terem jelenlegi északi fala nem csak a sárga habarcsú falnál, hanem a fehér habarcsú falazatoknál is későbbi. Későbbinek kell lennie azonban a fehér habarcsú falak jellemezte periódushoz képest utólagos kő-tégla burkolatú állapotnál is, hiszen a helyiség jelenlegi északi falának déli síkja elé 25 cm-rel kiugró, törtkőből épült alapozási padka koronájának szintje 30 cm-rel magasabban van, mint a burkolat szintje, együtt tehát nem funkcionálhattak. A burkolat egyébként is a korábbi falak síkjához alkalmazkodik. A jelenlegi északi falnak azonban még a terem északkeleti negyedében feltárt a burkolatra utólag ráépített, tüzelőszerkezetnél is későbbinek kell lennie, hiszen az a burkolat szintjére épült. A jelenlegi nyugati fal felépülésének idejének „post quem”-jét ugyanezen érvek alapján ugyanerre az időpontra helyezhetjük. Mivel a két fal közvetlen kapcsolódási pontját egy későbbi fűtőnyílás-komplexum elpusztította, egymáshoz való viszonyukat az építés „terminus ante quem”-je alapján határozhatjuk meg. A jelenlegi nyugati falban a Bartos György által korábban feltárt elfalazott nyílások tanúsága szerint ekkor az itt létrehozott épületrész két, a mainál alacsonyabb szintet foglalt magába. Ennek a teremnek egykori keleti és déli falát az Ybl-féle, illetve a századfordulón történt építkezés során tüntették el, helyükön hármass nyíláscsoportokat alakítva ki. A jelenlegi nyugati fal tehát korábbi az Ybl-féle építkezésnél. Hasonlóan korábbinak kell lennie a jelenlegi északi falnak is, hiszen annak utólagos áttörésével alakították ki a jelenleg elfalazott hármass nyíláscsoportot. A két fal egykorúságát támasztja alá a hasonló – vegyes, kő-tégla – falazóanyag és kötőhabarcs is. Mivel a két említett fal a 18. század 80-as éveiben kialakult, téгла- kőburkolattal jellemezhető állapotot követő második periódusban épült, viszont korábbi az 1857–59-es Ybl-féle építkezéseknél, építési idejét a 19. század első negyedére helyezhetjük.

A gombafertőzöttség miatt fel kellett bontanunk a feltárt téгла- kőburkolatot is. Alatta vékony, habarcsos aljzatot, és változó, de sehol sem jelentős vastagságú, szürke, laza, habarcsos feltöltést találtunk. Ez utóbbi eltávolítása után barna, morzsalékos agyagréteg mutatkozott, melybe mélyülően két, kelet-nyugati irányú párnafát, illetve két továbbinak a helyét tártuk fel, melyek egy itt volt korábbi deszkapadló maradványai. A laza, habarcsos feltöltés a deszkapadló aljzata volt. Kiderült, hogy a fehér habarcsú középpillér, illetve az ennek megfelelően az északi, sárga habarcsú kőfal déli oldalához utólag hozzáragasztott falpiller eredetileg egy észak-déli irányú osztófalhoz tartozott. A fal 110 cm vastag, 4 m hosszú. A korábbi, egységes tér helyén az osztófal megépítése által kialakult két egység minden bizonnyal boltozott volt. A boltozat alighanem az osztófalra és a falpillérekre támaszkodott. A két egység közötti átjárást az osztófal déli végén álló – vélhetően hevederívvel átboltozott – 230 cm széles nyílás biztosította. Ezt az osztófalat a kő-tégla burkolattal jellemzett periódusban oly módon bontották vissza, hogy középső és északi szakaszát pilléreként meghagyták.

Ezek után a fűtőcsatornák bontásával párhuzamosan felszedtük a terem teljes területén (tehát az északi kőfaltól északra is) mutatkozó, egységes, barna, morzsalékos agyagréteget is. Az agyagba – eltekintve a fűtőcsatornák és aknák megépítésével kapcsolatos beásásoktól – mindössze egy helyen, a terem északkeleti sarkában mélyült egy kisebb, sekély gödör, melynek betöltését a szürke, laza habarcsos, máshol a deszkapadló aljzatát alkotó réteg jelentette, tehát a beásás a deszkapadló készítésekor keletkezett. Betöltéséből néhány apró, 17. század végi kerámia – köztük egy zöld mázas kályhacsempe-töredék – került elő. Az ugyancsak változó vastagságú, helyenként az 50 cm-t is meghaladó morzsalékos agyagréteg – melyből mindössze néhány ablakszem-töredék és vasszeg került elő – alatt végig az igen tömör, sárgásszürke, repedezett felületű agyag altalaj bukkan elő. Ennek felszíne változó mélységben, az utolsó járószinttől mért – 72–135 cm-nél húzódik. Valamennyi fal alapozása már ebbe az altalajba lett beleásva.

A feltárás befejeztével tisztázódott a Hubertus-terem területén feltárt korábbi falak egymáshoz való viszonya is. Eszerint a mai Hubertus-terem helyén állt helyiség felmenő szakaszában 90, alapozási szintjén 110 cm vastag, jellegzetesen sárga kötőhabarcsú, kőből épült északi fala a maitól mintegy 2 m-rel délebbre húzódott. A fal alapozásának alja a Hubertus-terem utolsó járószintjétől mért –230 cm-es mélységben húzódik. Kötésben áll ezzel a fallal, tehát egykorú vele a terem jelenlegi nyugati falától mintegy 1 m-rel keletebbre húzódó, észak-déli irányú, ugyancsak sárga habarcsú kőfal. Ez utóbbi pontos szélessége itt nem állapítható meg – külső síkja ugyanis a jelenlegi fal alá esik –, alapozási kiugrása azonban mérhető: 20–30 cm között mozog. Ez utóbbi fal vonala az észak felől szomszédos jelenlegi két nagy teremben még hosszan követhető.

Igen valószínű, hogy az egykori terem keleti fala a mai keleti fal alatt húzódik, a déli fal pontos helye azonban ma már nem állapítható meg, de az biztos, hogy a jelenlegi déli falnál délebbre állt, azonban azt a modern kori pincék kialakításakor nyomtalanul elpusztították.

A terem legkorábbi járószintje a Hubertus-terem utolsó járószintjétől mért –70 cm körül húzódhatott, nagyjából a morzsalékos agyagréteg felszínén.

A terem első periódusának nyílásrendszere ma már nem rekonstruálható. A nyugati falban feltárt nyílás kávéi közül a déli már egyértelműen a következő periódus falpilléréhez igazodik, s bár az nem zárható ki, hogy egy korábbi nyílást alakítottak át itt ekkor, de ez nem is állítható egyértelműen. Az északi falban egykor állt ajtónak még a kávéi sem voltak biztosan megfoghatóak, de a legvalószínűbb vonal is arra utal, hogy itt is későbbi falpillérhez igazodtak. Ebben az esetben sem zárható ki – de nem is bizonyítható – hogy korábbi ajtót alakítottak át.

A terem egykori mennyezetének formájáról, anyagáról, magasságáról – felmenő szakaszok híján – semmiféle információval nem rendelkezünk. A

Hubertus-teremben talált első periódusú falak korhatározásának kérdésére alább még visszatérünk.

A Hubertus-terem területén azonosítható következő periódust az északi kőfalhoz délről hozzáépített, fehér kötőhabarcsú, 110 cm vastag, 4 m hosszú osztófal, az annak déli végével szemben feltárt falpillér(?), a nyugati falhoz utólagosan hozzáépített két falpillér, a jelenlegi keleti fal alapozása által körülvéve látható két falpillér, illetve az északi fal északi síkjához utólagosan hozzáépített két falpillér megépítése jelenti. Azonos korukat azonos jellegű kötőhabarcsuk és falazóanyaguk, valamint az új térszerkezetben elfoglalt helyük igazolja. A korábbi, egységes tér helyén az osztófal megépítése által kialakult két egység minden bizonnyal boltozott volt. A boltozat alighanem az osztófalra és a falpillérekre támaszkodott. A két egység közötti átjárást az osztófal déli végén álló – vélhetően hevederívvel átboltozott – 230 cm széles nyílás biztosította. Ebben a periódusban már léteznie kellett a nyugati egységből nyugatra és északra nyíló ajtónak. Az ásatási megfigyelések szerint mindkét teret deszkapadlóval burkolták, melynek szintje alig húzódott magasabban, mint a korábbi járósínt.

1700-ban már az ennek a periódusnak megfelelő állapotot írják le, ezen a helyen két, boltozott teret említve. Így e periódus kialakulását a 17. század második felére – végére tesszük, ami egybevág az északkeleti sarokban feltárt gödörnek a deszkapadló aljzatának anyagával megegyező betöltéséből előkerült leletanyagból lesűrhető következtetéssel.

A következő építési periódusban az osztófalat oly módon bontották vissza, hogy egyes szakaszait falpillérként, illetve középpillérként továbbra is használták. Az oldalsó falpillérek változatlan formában maradtak meg. A terem újra egységes térként működött. Téglapadlót alakítottak ki benne, azonban a fő közlekedési útvonalakat kopásállóbb kőlapokkal burkolták. A nyugati falban kialakítottak egy kívülről fűthető tüzelőberendezést. A valószínűleg továbbra is boltozott terem falait fehérre meszelték.

A középpilléres-téglapadlós állapot végleges kialakulását 1773–86 közé, pontosabban az 1780-as évek elejére, Roll Antal építkezéseire köthetjük, erre utal a téglaburkolattal egyidős kemencealapról előkerült ...8. jelű téglák is. Egy 1763-ban készült becslés szövegében azonban azt olvashatjuk, hogy a radványi kastély bérlője, Péchy István jelentős „jobbításokat” hajtott végre az épületen, oly módon, hogy a „kastély ... új fala a régi épületre lett ráépítve”.³¹ Péchy 1754 óta volt a kastély bérlője, a nevezett „jobbítások” tehát 1754 és 1763 között történtek. Roll Antal, aki 1773 és 1786 között bérelte a kastélyt, csak befejezte Péchy által megkezdett, de félbemaradt építkezéseket.

Ehhez az állapothoz képest alig jelentett változást a terem északkeleti részében felépített, a téglapadlóhoz képest utólagos két téglapillér, melyek alighanem egy újabb tüzelőberendezéshez tartoztak. A kis jelentőségű változtatás minden bizonnyal hamarosan követte az előző periódust.

A döntő változás a következő periódusban történt. A terem falait (a nyugatit és az északit legalábbis egészen biztosan) lebontották, s ekkor épült

fel a Hubertus-terem mai nyugati és északi fala. A nyugati falon feltárt, a mai állapottól eltérő szintviszonyokról, illetve nyílásrendszerről már esett szó. A régészeti kutatás során napvilágra került összefüggések alapján a jelenlegi nyugati és északi fal építését Jankovich Imrének tulajdonítjuk, s az 1810–1821 közötti évekre tesszük.

A legkorábbi periódus korhatározásának érdekében térjünk vissza a 18. század második felében lezajlott Péchy–Roll - féle átalakításokhoz! Mint az 1808-ban készült összeírásból tudjuk, a déli szárny emeletén a „Rédei” család címerével és latin nyelvű felirattal díszített kő állt, alighanem éppen szemben a lépcső érkezési pontjával, talán éppen a déli szárny legnagyobb termébe vezető ajtó felett. Ha ez valóban így volt, akkor az említett kő nagy valószínűséggel „in situ” állapotban volt még 1808-ban is. Ez viszont azt tételezi fel, hogy a Péchy–Roll-féle nagy építkezés, mely nyomán „új” kastély jött létre, elsősorban nem a déli szárnyban zajlott, pontosabban ott aligha építették újjá a falakat az alapoktól (ellenkező esetben ugyan miért cipeltek volna fel az emeletre egy, az építetők számára teljesen érdektelen család címerével ékesített követ?).

Bár a kastélyról szóló 17. század végi–18. század eleji források kivétel nélkül kiemelik annak rossz állapotát, a Péchy-féle építkezést megelőzően csupán az egyik bérlő, Dessewffy Imre foglalkozott komolyan annak rendbehozatalával. 1752-ben terv is készült az átépítéshez³², azonban minden jel arra mutat, hogy ebből nem lett semmi. Korábbi – írott forrásokkal nem dokumentált – átépítésekkel azonban természetesen számolnunk kell, annál is inkább, mert az 1700-ban készült leírással azonosítható állapot a régészeti megfigyelések szerint már az épület második periódusa volt.

Az a kérdés, hogy vajon az Ybl-féle átépítésig igazolható L alaprajzú épület két szárnya vajon egyszerre épült-e, mai tudásunk alapján nem dönthető el. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy legalább a déli szárny már állt a 16. és a 17. század fordulóján. Ennek bizonyítására ismét forduljunk az 1808-as leíráshoz, nevezetesen az ott említett „Rédei” címeres kőhöz. Amint az e tanulmány első felében felsorolt történeti adatokból kitűnik, a címer valójában a genealógia szakirodalom által alig, mindössze néhány említés erejéig ismert Réthey család címere lehetett. E család tagjainak semmi közülük nincs a magyar történelemben jelentős szerepet játszó, és jóval közsismertebb Rhédey családhoz. A heraldikában minden bizonnyal kevésbé jártas összeíró tévedését aligha a címer okozta. Nagy a valószínűsége annak, hogy a Réthey név szerepelt a kövön látható „sok deák versek” szavai között. A tán latinul sem tudó összeírónak e sorokat silabizálgatva akadhatott meg a szeme a néven, s mivel a réges-régen kihalt Réthey családról alighanem sosem hallott, önkéntelenül is azonosíthatta azt az általa is ismert Rhédey familiával. Mivel a név és a címer összefüggése számára is világos lehetett, a leírásban már mint „Rédei”-címeres kőről emlékezik meg.

A kő – mint ahogy az számos középkori és koraujkori példából ismert – alighanem az épület építetőjének nevét, címerét és talán az építés dátu-

mát hirdette, némi klasszikus, vagy bibliai idézettel fűszerezve. Az ilyen jellegű feliratok általában az egyes épületek főbejárata felett helyezkedtek el a falra festve, vagy a bejárat szemöldökkövére vésvé. Radványban nyilván ez utóbbi megoldást alkalmazták. 16–17. századi kastélyok, kúriák esetében igen gyakori, hogy az épület főbejárata az első emeleten, a homlokzat előtt húzódó tornácról nyílik, s vezet egy többnyire reprezentatívabb méretű és berendezésű, általában centrális helyzetű fogadótérbe, mely gyakran ebédlőül is szolgál. Az 1808-as összeírás szerint a radványi kastélynál alighanem éppen ilyen helyzetben volt az a kő. Ennek alapján gondolható joggal az, hogy a kő még 1808-ban is eredeti helyén állt. Ha pedig ez igaz, akkor a déli szárny (vagy annak legalább egy része) bizonyosan az épület első periódusát alkotta.

Amennyiben okfejtésünk helyes, akkor a radványi kastély építetőjét a Réthey család tagjai között kell keresnünk. Már első pillantásra kézenfekvőnek tűnik, hogy a kastély építetőjeként Réthey Pétert azonosítsuk, az építés dátumát pedig 1584 és 1622 között adjuk meg. A dolog mindazonáltal további bizonyítást is igényel, hiszen a radványi kastély építésére emlékező jobbagyok csak a kovácsvágási erdőből az építkezéshez szállított fát emlegetik. Ettől a Réthey Péter által emelt kastély akár még fából is épülhetett volna, s a kőből épült változatról még azt is feltehetnénk, hogy csak Réthey Péter egyik utódja emelte. Az ellenvetések azonban kivédhetőek. Egyrészt semmi jel sem mutat arra, hogy Réthey Péternek és Csapy Zsófiának leányukon, Réthey Zsófián kívül más, a szülőket túlélő leszármazottuk lett volna. Az pedig kizárható, hogy a kastélyban volt címer Réthey Zsófia neve mellett állott volna, hiszen ebben az esetben férje, Mosdóssy Imre címerének is ott kellett volna lennie, azonban az 1808-as forrás csupán egyetlen címerről beszél. Mindezek alapján bizonyos, hogy a Réthey Péter neve és címere szerepelt, s ebből következik az is, hogy Réthey eleve kőből építette kastélyát.

Az építés idejének „terminus post quem”-jét 1584, Réthey Péter radványi birtokszerzése, a „terminus ante quem”-et pedig az 1622-es tanúvallomás adják meg. A tanúvallatás során a radványi kastély építésére visszaemlékező tanúk azonban kivétel nélkül 55 évesek, vagy annál idősebbek voltak. Ezek szerint az építkezés jóval 1622 előtt történt. Mivel a tanúk közül még a legfiatalabb is már 17 esztendősen lehetett Réthey radványi birtokszerzésének évében, megkockáztathatónak érezzük azt a feltevést, hogy az építkezés szinte azonnal megindult, és még a 16. század vége előtt be is fejeződött. Mindez azonban bizonyosan csak a – ma már nyomtalanul elpusztult – egykori déli szárnyra vonatkozatható. A keleti szárnyról egyelőre csak annyi állítható, hogy már jóval 1700 előtt állt, hiszen eddig az időpontig már egyszer át is alakították. Az átalakítás – a régészeti leletek alapján – valamikor a 17. század második felében történt. Az építető személye egyaránt kereshető Hartyáni Andrásban, Jékey Ferencben, vagy Mosdóssy Imrében. A kastélyt mind Hartyáni, mind Jékey viszonylag rövid ideig birtokolta, így az átalakítást végeztető legvalószínűbb személy

Mosdóssy Imre lehetett. Ha ez így van, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy Réthey Péter eleve L alaprajzú kastély építtetett magának, így a Hubertus-teremben feltárt legkorábbi (sárga habarcsú) falmaradványok még a 16. század utolsó éveiből származnak.

Talán a fentiekből is kiderült, hogy az előzetes várakozásokkal ellentétben még számos lehetőség nyílhat előttünk a füzérradványi kastély történetének pontosabb megismerésére. Bár a további levéltári kutatás is kecsegtet újabb eredményekkel, a régészeti módszerek nyújtotta információforrások még egyáltalán nincsenek kihasználva. A kastély területén, a folyamatban lévő felújítási munkákhoz kapcsolódva még több ponton volna szükség legalább szondázó kutatásra. Ezek közül első helyre kívánkozik a most a figyelem homlokterébe került 015. számú helyiség alaposabb vizsgálata. Ehhez feltétlenül szükség volna a minden bizonnyal amúgy is gombafertőzött 19. századi építési törmelék eltávolítására, majd a korábbi szintek kutatóárkokkal való átvágására.

Ígéretesnek tűnik az ettől a helyiségtől északra eső, csak sekély mélységű fűtőfolyosókkal alagsóvezetett 020. számú terem lehetőség szerinti vizsgálata is.

Tájékoztató jellegű megfigyelésre volna szükség a 015. teremmel kelet felől szomszédos dohányzó, illetve az attól északra eső terasz és folyosó (018., 019. és 023. számú terek) területén is. Talán még kutatható lenne a 016. számú előtér déli fele is.

Sajnos a kastély jelenlegi déli szárnya – melynek helyén a korábbi déli épületrész sejthető – olyan mélyen alá van pincézve, hogy annak területén új eredményeket már nem remélhetünk. Nagyobb sikerrel kecsegtet a déli szárny előtti terület, különösen a sarkok környéke, ahol esetleg előkerülhetnek még a korábbi épület „rundelláinak” maradványai is.

JEGYZETEK

¹ Sisa József jelen folyóiratszámában közölt tanulmánya. 5–78. (A továbbiakban: Sisa 1999).

² Füzérradvány, volt Károlyi-kastély és kertészlak. Helyszíni építészettörténeti kutatás. Kutatási dokumentáció. Budapest, 1995. A dokumentációt BARTOS György készítette. (A továbbiakban: BARTOS 1995.)

³ SISA 1999.

⁴ BARTOS 1995. 19–20.

⁵ SISA 1999.

⁶ GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987. 133. (A továbbiakban: GYÖRFFY 1987.)

⁷ GYÖRFFY 1987. 82. 133.

⁸ GYÖRFFY 1987. 133.

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Mohács előtti gyűjtemény, DI.7480.

¹⁰ ENGEL Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Új Történelmi Tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes. Budapest, 1989. 40.

¹¹ MOL, DI.13190.

¹² TRINGLI István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények, 1992. 189.

¹³ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 626. Nr.11., illetve Fasc. 1762. Nr.33.

- ¹⁴ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 597. Nr.37.
- ¹⁵ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.44.
- ¹⁶ Első alkalommal 1585-ben: MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 626. Nr.1–2., utoljára 1601-ben: MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.21–23.
- ¹⁷ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.8.
- ¹⁸ PETTKÓ Béla: A füzéri vár és az uradalom története. In: A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágának birtoklástörténete. I. Budapest, 1911. 245. (A továbbiakban: PETTKÓ 1911.)
- ¹⁹ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 626. Nr.6.
- ²⁰ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 626. Nr.22., v.ö. BAÁN Kálmán: A bulyi és jékei Jékey család története. Budapest, 1944. 57–58, 63. (A továbbiakban BAÁN 1944.) (Figyelem! A szerző eléggé megbízhatatlan és – mivel a Jékey-levéltár megsemmisült – ellenőrizhetetlen.)
- ²¹ BAÁN 1944. 59.
- ²² MOL P 62. (Bónis család levéltára), 2. cs. 17/2–8.
- ²³ MOL P 62. (Bónis család levéltára), 2. cs. 17/9–11.
- ²⁴ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.2.
- ²⁵ MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.13.
- ²⁶ MOL P 62. (Bónis család levéltára), 2. cs. 11/1–3., illetve MOL E 148. (Kamarai levéltár) Neoregestrata Acta, Fasc. 627. Nr.14.
- ²⁷ PETTKÓ 1911. 240., 248.
- ²⁸ PETTKÓ 1911. 240.
- ²⁹ SISA 1999.
- ³⁰ SISA 1999. V. függelék.
- ³¹ SISA 1999. III. függelék.
- ³² SISA 1999.

Koppány Tibor

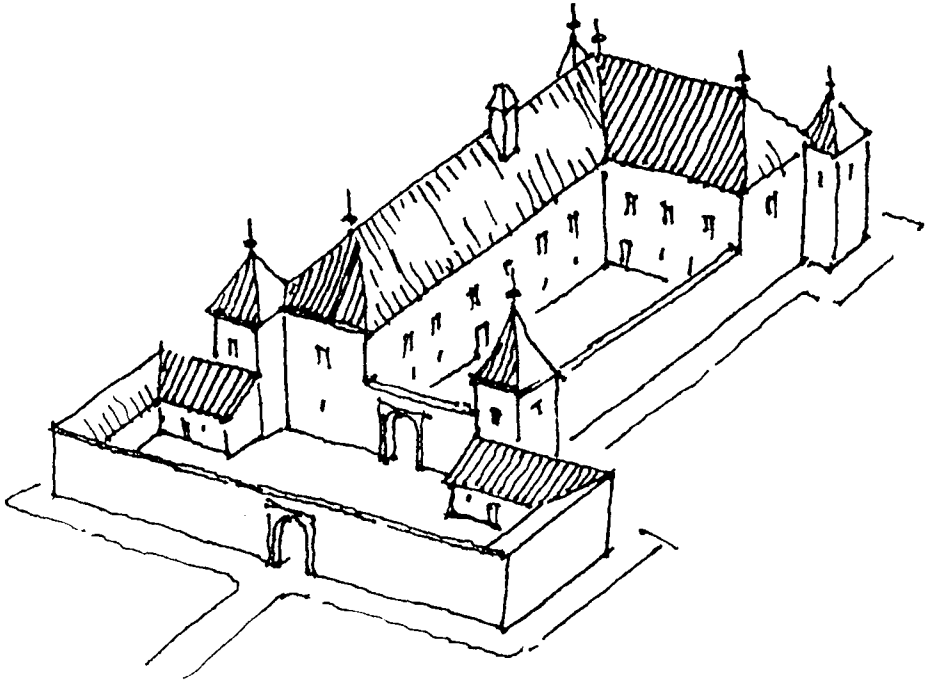
A FÜZÉRRADVÁNYI KASTÉLY A 17. SZÁZADBAN

Az írott forrásokban az 1670-es évektől szereplő kastély egyetlen fennmaradt és 1700 körüli ábrázolása falvastagságok nélküli, vonalas alaprajzi vázlat. A rajz mai szemmel nézve szokatlan, építészeti szempontból szakszerűtlen és naiv, semmiképpen sem szakember munkája. A kastély 17. századi előzményéről ennek ellenére használható tájékoztatást nyújt. Egy ugyancsak 1700 körüli összeírás, valamint egy 1717-ből származó épületleírás segítségével lehetőséget ad az épület vázlatos elméleti rekonstrukciójához, s annak segítségével legalább feltételezés szintjén a kastély építéstörténetének megközelítéséhez.

Az alaprajz éppen úgy egy tervezett építkezést, helyreállítást megelőző helyzetfelmérés céljára készülhetett és annak melléklete lehetett, miként a vele talán egyidejűleg készített összeírás. Ha nem is szakembertől, de építési ügyekben és vonalas rajz készítésében jártas uradalmi gazdasági vezetőtől, tisztartótól származhat.

A rajzon látható épület téglalap alaprajzú, négy sarkán négyzetes, bástyaszerű tornyokkal. A téglalap alaprajzon belül két oldalról épületszárnyak belső udvart határolnak. A két szárnyból álló, L alakú épületben húzódó helyiségek sorát a választófalak közepére helyezett ajtók kötötték össze. Az egyes helyiségek külső és udvari falába a rajz készítője ablakokat jelölt, az ábra többi részletéhez hasonlóan meglehetősen dilettáns módon. A hosszabb szárny közepén keskeny, előtéryszerű helyiség, és ahhoz csatlakozóan belső lépcsőt ábrázoló vonalkázás található. A rövidebb szárny középvonalában kívül kettős vonallal jelölt, kisméretű, átlókkal osztott bővítmény van. Egy későbbi leltár alapján talán kisebb torony képzelhető el itt – a kastély 1818-ból ismert összeírása ilyet említ – a melléje két oldalról rajzolt két ablak azonban belenyúlik, ezért inkább fedett erkély lehetett, amelynek megközeledésére vélhető is a rajzon az oda vezető ajtó jelölése.

A két szárny által közrezárt és fállal kerített belső udvar bejárata a beépítetlen rövid oldalal látható, ahol az udvar területébe beforgatott kerítésfalban félköríves kapunyílást ábrázol a rajz. Ez a kapu a papírlap alsó részén helyezkedik el, előtte újabb udvarral, amelynek falai a kapunyílástól jobbra-balra levő saroktornyokhoz csatlakoznak, és amely szélesebb a kastélynál. A saroktornyokhoz épített, egy-egy L alaprajzú, feltételezhetően féltetős melléképület áll a külső udvar két oldalán. Az utóbbi bejáratát újabb kapunyílás jelzi a lap aljára húzott kerítésben. A külső kaputól jobbra kettős vonallal rajzolt kör valószínűleg kutat jelez.

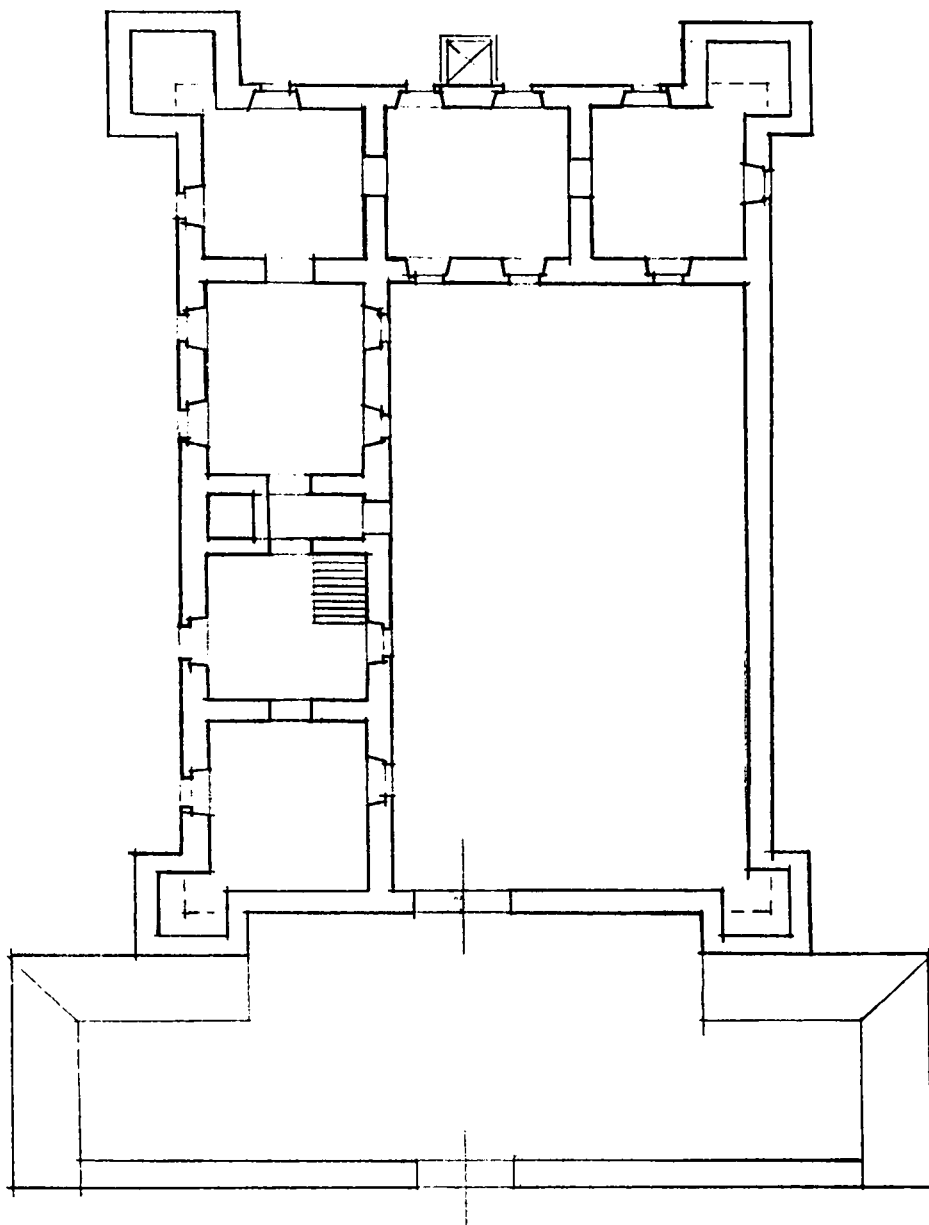

1. Füzérradvány. A kastély 1700 körüli állapotának tömegrekonstrukciós vázlata

A kastély körül ábrázolt vonalak értékelése az épületnél sokkal nehezebb. A két hosszoldal mentén talán a dombon álló kastélyt körülvevő részsük láthatók, az akkori idők kastélyait jellemző külső árok ezek nyomán nehezen képzelhető el. Ellentmond ennek a felső, rövid szárny feletti, kör formában ábrázolt embléma-szerű forma, esetleg egy díszkút. A rajz felső részén középen egyenes és kétoldalt egy-egy ferde lépcső sejthető, az egyenes karú lépcső mellett két ugyancsak ferde lépcsővel, amelyek kétoldalról vezettek fel annak félmagasságban levő pihenőjére. Mindezekon felül, a lap tetején látható hullámos vonal talán folyóvizet, patakat ábrázol.

A rajzot kiegészítő 1700-as összeírás, azon túlmenően, hogy rögzíti a „négyzetletű kastély nagyobb részt romos” voltát, leírja, bejárata észak felől nyílik. A rajz szerint az épület előtt majorság terült el, szalmával fedett két házacskával. A továbbiakban követhetetlenül leírt kastélyról biztosan az állapítható meg, hogy hosszabb szárnya keletre nézett és a rövidebb volt a déli. Mindkettő emeletes. A déli szárny alatt pince volt, akkor valószínűleg az épület romos állapota miatt vízzel telítve. A leírásból a hosszabb szárny helyiségeinek száma nem állapítható meg, ám elmondja, hogy nagyjából a közepén található az a lépcső, amelyen felmenve a palotába lehet jutni, s attól jobbra és balra két-két szoba volt.

2. Füzérradvány. A kastély 1700 körüli állapotának alaprajzi rekonstrukciója

A déli szárny leírása tisztábban értelmezhető. Ott a pince felett volt a konyha, a sütőház és a szakács kis szobája. A valószínűleg külső lépcsővel megközelíthető emeleten újabb palota és abból nyílóan mindkét irányban

egy-egy szoba helyezkedett el. Utolsóként azt jegyezte fel az összeírást készítő Guldenfinger János, hogy a nyugati udvari fal északi végében istálló volt.

A második, az 1717-ben készült összeírás a tájolást tévesen adja meg, ugyanis északi szárnyról szól a keleti helyett. Ezenkívül szűkszavúbb és talán még kevésbé érthető. Belőle csupán az tudható meg, hogy a kastély kapujának akkor nem volt zárja, azonkívül az épületnek folyosói, az épületen belül pedig a tönkrement tetők alatt beázott boltozatú és síkmennyezetes szobák, paloták voltak. Itt is említi a déli szárny palotája alatt levő konyhát és sütőházat a hozzá tartozó kis boltocskával, azok alatt a pincét, valamint a kapu melletti boltozatos istállót, amely felett akkor kápolna volt, és amelyek egy bástyácskában voltak. Végül azt is megemlíti, hogy semmiféle berendezés nem volt a kastélyban.

A vázlatos alaprajz és a két összeírás alapján a füzerradványi kastély a 17–18. század fordulóján olyan szabályos alaprajzú, későreneszánsz hagyományokat tükröző építmény volt, amely L alaprajzú és emeletes lakóházból és az annak két szárnya által közrefogott, fallal kerített udvarból állt, négy sarkán egy-egy sarokbástyára emlékeztető, toronyszerű bővítémmel. Kapuja előtt külső udvar volt, annak két oldalán gazdasági melléképületekkel, körülötte feltételezhetően kerttel. A kerthez tartozhatott a kastély mögötti domboldal, amelyen lépcsők vezettek le az alatt a folyó patakhoz.

Az ilyen módon kialakítható kép a kastély építéstörténetének felvázolásához nem elegendő. Ennek ellenére feltételezhető, hogy az alapincézett, földszintjén boltozott, emeletén valószínűleg síkmennyezetes déli szárny volt az épület korábbi része, amely kialakításával a keleti szárnytól alapvetően eltér. A rajz nyomán elképzelhető, hogy a bástyaszerű, vagy saroktorony jellegű építményeket később emelték ehhez az emeletes és háromsztatú, pincével is ellátott házhoz, esetleges korábbi kuriához. Adatok hiányában azonban építésének ideje éppen úgy nem határozható meg, mint az egész kastélyé.

Az alaprajzi vázlaton látható kastélyforma ugyanis a Magyarországon a 16. század végétől elterjedt, Itáliából származó négysarokbástyás típus leegyszerűsített és meglehetősen provinciális változata. A sarkaira jelölt bővítémmel már nem bástyák, de valószínűleg nem is tornyok, mert alig ha magasodtak a szárnyak fölé. A hazai kastélyok között a radványi természetesen nem volt egyedülálló. Különböző méretű és kialakítású változatai a Dunántúltól Erdélyig egyaránt épültek. Készültek egy vagy több szárnyal, kerek vagy sokszögű „saroktoronyokkal”, mások a radványihoz hasonlóan négyszögűekkel. Ez az alaprajzi és tömegformálás a 17. század első felétől egy évszázadon át kedvelt volt, különösen az ország felső, északi részén, ahol a nógrádi Berceltől a zempléni Taktabájjig még az 1720–1730-as években is épültek ilyenek.

Horváth Hilda

FÜZÉRRADVÁNYI KASTÉLYENTERIŐRÖK

A magyarországi kultúrtörténet fontos része az enteriőrművészet, lényegében az otthonok, a berendezési tárgyak története, melyhez szorosan kapcsolódik a főúri és polgári lakásokban őrzött műgyűjtemények, kiemelkedő művészi értékkel bíró tárgyak dokumentálása is. Voit Pál átfogó és alapos tanulmánykötete¹ óta alig volt kísérlet arra, hogy e témakört összefoglalóan feldolgozzák, s továbbra is teljesen feldolgozatlan a historizmus és szecesszió korszakának hazai otthonkultúrája, noha készült néhány történeti és szociológiai tanulmány, főként a polgári lakhatási szokásokat elemezve.²

A hazai kastélyok, régi műemlékek hasznosítása, egyáltalán a kastélyprogram megköveteli az építmények alapos dokumentálását, mely a hajdani enteriőrökre is kiterjed. Mindaz a pusztulás és pusztítás, mely az elmúlt évtizedekben történt – korábban a háborús viszonyok, majd a rendszerváltások és változások nyomán – alaposan szétzilálta az egykori tulajdonviszonyokat. Főúri otthonok semmisültek meg, s ami úgyszintén fájó és szinte lehetetlenné teszi a kutatást, a dokumentumok, írásbeli feljegyzések, fényképek is eltűntek, áldozatul estek a történelem viharainak. Így minden apró momentum, minden adat, fotó, írásos feljegyzés fontos, s egy-egy mozaikszele lehet a valamikor talán részletesebben kirajzolódó egésznek. Ezért lényeges az a kézirat – a füzérradványi kastély berendezésének leltára 1898–1913 – melyet kutatásai során Sisa József lelt fel a Károlyi Levéltárban.³

A radványi kastély valószínűleg a 16. század végén épült,⁴ melyet aztán a 19–20. században alaposan átalakítottak két ízben is: először Károlyi Ede (1821–1879) részére, eredetileg Ybl Miklós tervezésében 1857–77-ben, majd a déli szárnyat Albert Pio tervei nyomán 1897 és 1907 között.⁵ Az építkezés megkönnyítésére hozták létre azt a gőzgépekkel felszerelt ipartelepét Radványban, ahol az éppen szükséges ács, kovács, lakatos és egyéb munkákat végezték, cserepeket, téglákat, épületdíszítményeket gyártottak, továbbá volt külön bútor és asztalos műhely is.⁶ Úgy véljük, főként épületasztalos munkák készülhettek itt.

Károlyi Ede örököse, fia László (1859–1936) 1897-ben vette feleségül nagyaponyi gr. Apponyi Franciskát (1879–1958). Állandó lakásuk Fótton volt, majd fokozatosan Füzérradvány felé fordult érdeklődésük, s a radványi antik és értékesebb tárgyak jegyzéke szerint 1898 és 1913 között szisztematikusan, rendszeresen vásároltak tárgyakat a kastély számára. A

kéziratban szerepel a vásárlás helye és ideje, a bútor vagy más berendezési tárgy rövid megjelölése és a műkereskedő, esetenként a korábbi műgyűjtő neve, a készítés évszázada, végül a vételár. A tárgyakat részben a jelentősebb szobák, termék szerint sorolták fel, részben pedig összesítve. Feltűnő a XV–XVI. századi tárgyak nagy száma, túlsúlya. Így egyértelműen tudatosságot feltételezhetünk a vásárlásoknál, amikor következetesen előtérbe helyezték a reneszánsz stílust és egységes berendezésre törekedtek. Elképzeléseik minden bizonnyal beleilleszkednek abba az áramlatba, mely a reneszánsz divatját, újrafelfedezését, sőt imitálását jelentette.

A múlt század végén jelentkező neoreneszánsz elsősorban Németországban gyökerezett meg, de természetesen a klasszikus reneszánsz hagyományok igazi hazája Itália maradt. A grófi házaspár hosszú időn át következetesen járta az itáliai műkereskedéseket és kapcsolatot tartott fenn a műtárgyak értékesítőivel, egyértelműen azzal a céllal, hogy lehetőség szerint korhű, igazi reneszánsz otthont alakítsanak ki. A főtí otthon – már ami egy későbbi leltárból kiderül – feltehetően sokszínű lehetett, különféle korok bútorai és berendezési tárgyai voltak együtt, érdekes módon származott tárgy a malmaisoni Napóleon-kastélyból is,⁷ miként gr. Pálffy János, a múlt század kiemelkedő műgyűjtője kollekcijában is volt erre példa.⁸

A család tulajdonában lévő műtárgyak, megtartandónak vélt bútorok Főton lelték elhelyezést, az újabb vásárlások pedig a füzérradványi kastélyt gazdagították, ám a reneszánsz, későreneszánsz együttesbe bekerült egy-egy, stílus szerint jól illeszkedő családi darab, esetenként egy-egy későbbi műtárgy is. A koncepció kialakításánál, a vásárlásoknál, a lakberendezésnél feltételezhető gr. Apponyi Franciska jelentős szerepe, nem csupán azért, mert ez jellemző volt a múlt század végére, századunk elejére – azaz a hölgyek előszeretettel foglalkoztak berendezőművészettel –, hanem azért is, mert a házaspár által több ízben látogatott firenzei Bardini műkereskedő őt mint gyűjtőt tartotta számon.⁹ Egyébként gr. Apponyi Franciska lakberendező vénájára vall az a gondosság és precizitás, ahogy például a Múzeum utca 11. szám alatti Károlyi-palota egykori berendezését a tárgyak származási helyével együtt feltüntetve leírta, az alaprajzot lerajzolta.¹⁰ A füzérradványi kastély kialakítását neoreneszánsz törekvések ösztönözhatték, s a reneszánsz felé forduló érdeklődés hatotta át a grófné otthonteremtő elképzeléseit, talán némiképp felidézve az egykori, kései reneszánsz magyar udvarházi pompát s a Károlyi család felemelkedésének kezdeti korszakát.

A vásárlások mellett feltételezhető, hogy a hajdani Rákóczi-javakból is kerültek tárgyak a füzérradványi enteriőrökbe: a sárospataki Rákóczi Múzeum tulajdonában van az a Füzérradványból származó szék – jellegzetesen trapéz alakú ülőlappal, karéjosan kivágott, faragott, áttört háttámlával és az első lábak közötti merevítővel –, mely lényegében egyszerűbb változata a Kassai Múzeumba a nagysárosi várból bekerült ún. Rákóczi-székeknek.¹¹

1. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, márványfolyosó, 1930-as évek

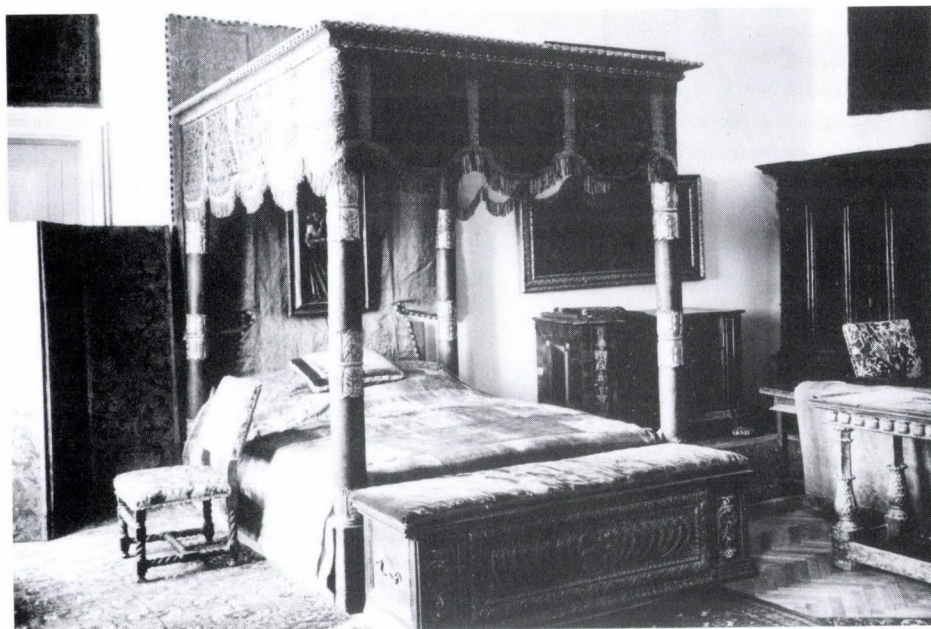
2. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Földszint, szalon, 1942.

Az eredet hitelt érdemlően dokumentálható a sorozatos itáliai vásárlások esetében – főként a neves firenzei Bardini műkereskedőt emelnénk ki közülük. A korabeli Bardini-katalógus mutatja a gazdag választékot, a kollekciónak valóságos tárháza volt a reneszánsz tárgyaknak.¹² Nagyobb és kisebb tölgyfa asztalok szép számmal voltak Bardini kínálatában, melyek közül jónéhány Füzérradványba került. A többi vásárlás is főként Firenzében történt, századunk első éveiben különböző kereskedőknél, kisebb részben pedig – miként feljegyezték – Velencében, Sevillában, Bécsben, sőt Párizsban, Monte-Carlóban. Két jelesebb műgyűjteményből kerültek tárgyak a grófi házaspárhoz: M. Eugène de Miller Aichholz (Bécs) és M. Galli Dunn kollekcijából. Az aukciós katalógusok¹³ tanúsága szerint mindkét gyűjteményben a legkülönbélebb művességek szerepeltek egymás mellett, képek, szobrok, textíliák, kerámiaedények, bútorok stb., elsődlegesen itáliai reneszánsz, XVI. századi műtárgyak.

Az enteriőrök rekonstrukciója

A századeleji állapotok teljes rekonstrukcióját akadályozza, hogy a megmaradt tárgyi anyag töredékes, a korabeli leltár pedig szűkszavú: a rövid megjelölések alapján a tárgyak nehezen azonosíthatók, a fennmaradt fényképek pedig egy másik korból, az 1930-as évek végéről származnak, miután a kastélyt előkelő szállodaként megnyitották 1938. május 8-án.¹⁴ Az egykori luxusszállót 1948-ban államosították, szanatóriummal alakították át. Berendezése az elmúlt évtizedekben jórészt elkallódott és elpusztult: a második világháborút egyébként átvészelt bútorzat kisebb hányadát a sátoraljaújhelyi kórház őrizte évtizedekig (a közelmúltban gr. Károlyi László a főteli kastélyban helyezte el),¹⁵ más részét, úgy véljük, az értékesebb tárgyakat, 1949-ben Sárospatakra szállították, megalapozva ezzel a Rákóczi Múzeum jeles reneszánsz kollekciját.¹⁶ Tehát a nagyvonalú eredeti leltárt kell összevetni a jóval későbbi fotódokumentációval és a töredékes tárgyi anyaggal.

Neoreneszánsz jellegű a földszint hosszú, boltozatos, márványpadozatú terme, az ún. márványfolyosó /06. terem/. Majdnem minden szobában volt kandalló, a folyosó másodlagos beépítésű, Bardinitól származó kandallója kőből készült, fölötte szintén másodlagos beépítésű kőtábla. A leltárból az derül ki, hogy ide elsődlegesen különböző méretű reneszánsz asztalokat és faragott, bőrrel, textillel kárpitozott, változatos kialakítású székeket helyeztek el. Érdekesség, hogy a reneszánsz-neoreneszánsz belsőben kialakítottak egy kis sarkot XIV. Lajos korabeli karosszékekkel. Ez az alapgonddal később is megmaradt, bár a bútorok némiképp átrendeződtek, miután a szállót megnyitották. Az értékesebb tárgyak elkerültek e teremből a harmincas évektől (pl. a faragott elefántcsont kis ládika, a point de Hongrie-bevonatú támlásszékek, pedig utóbbiak még egy régi képeslapon

3. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

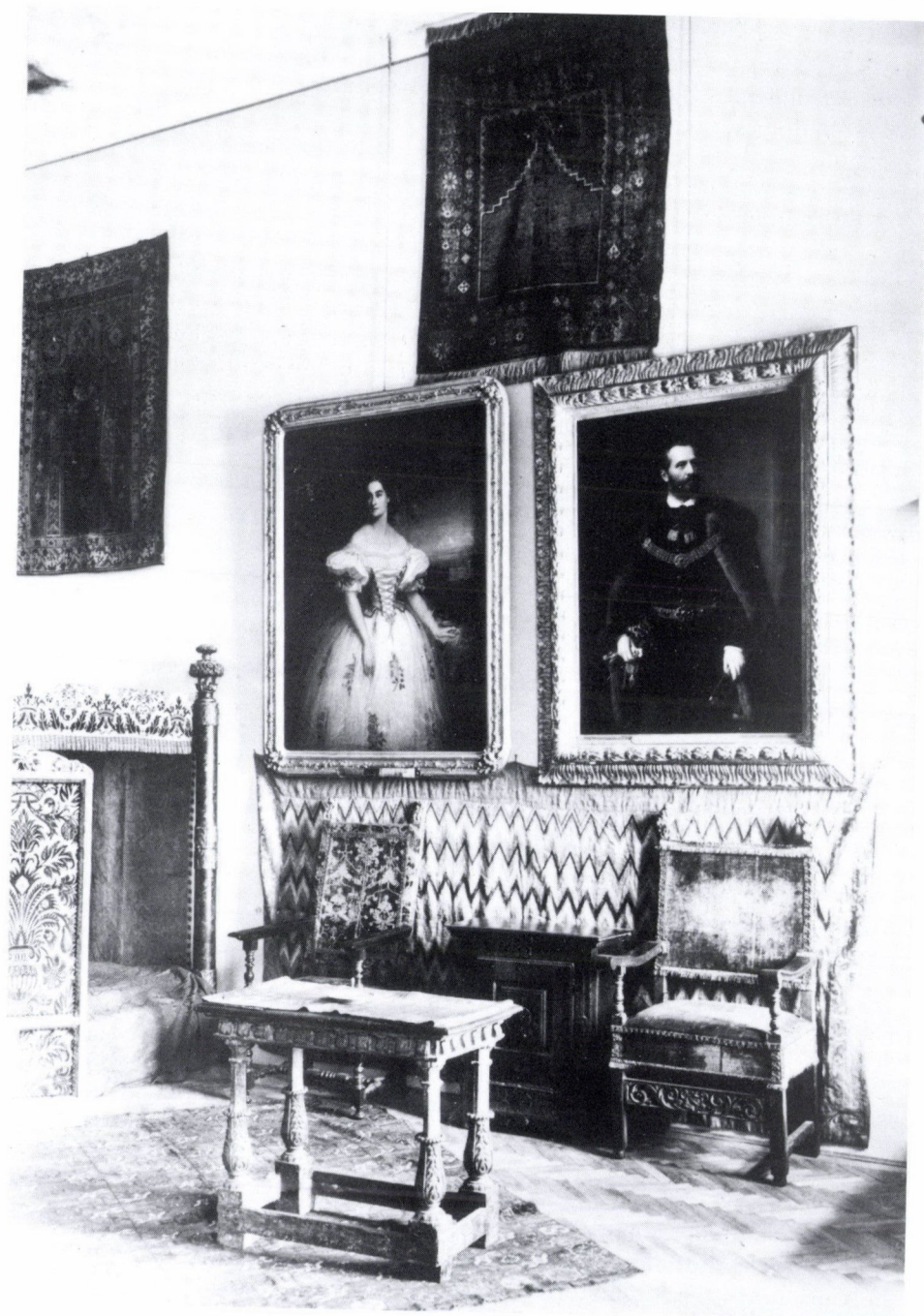
4. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

láthatók¹⁷), s a vélhetően eredeti mobiliák helyét többnyire reneszánsz mintára készített ülőbútorok foglalták el.¹⁸ Az egykori berendezésből, a Sátoraljaiújhelyre menekített anyagban, megmaradtak a tűzikutyák és – sérülten bár, s új kárpitozással – talán felismerhető, azonosítható néhány faragott támlájú hátasszék.

A márványfolyosóról nyílt a gróf földszinti író, azaz dolgozószobája (0.10. terem).¹⁹ A századeleji leltár alapján a folyosóhoz hasonlóan itt is volt egy csatakép (Jacques Courtois Borgognone), továbbá kőfaragványok, valamint gr. Károlyi Ede mellszobra, aztán olaj- (pl. Breughel) és szépiaképek, és természetesen kandalló, rajta az elmaradhatatlan órával, fölötté festmények. Itt is a reneszánsz ízlés uralkodott, több asztal, székek és szekrények képviselték ezt a stílust. A Sárospatakon lévő bútorok közül, úgy véljük, talán itt volt az a dóroszlopot imitáló hét lábón álló diófa asztal, melynek provenienciája egyébként ismeretlen (81.87) – egy „7 lábos diófa asztal”-t Bardinitől vásároltak Károlyiék. Rövid, ám találó megjegyzések nyomán (talán) azonosítható az a „2 drb. karos szék bőr támlával gazdagon aranyozva czimerrel”, melyek Firenzéből, Bonditól származtak. (Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 50.2.18., 52.14.1.)²⁰

A dolgozószoba mellett volt közvetlenül a gróf hálószobája (0.9 terem), azontúl a fürdőszoba. A hálószobáról készült fényképfelvételek²¹ és az írásos feljegyzések egybevetése tanúsítja, fő vonalakban évtizedekig megmaradt a régi berendezés. Meghatározó eleme a mennyezetes ágy, aranyozott levelekkel díszített diófaoszlopokkal. Fentről vörös damaszt függöny csüngött alá, az ágyat olasz takaró borította. 1902-ben Firenzében vásárolta a Károlyi házaspár. Ugyaninnen származik két magas, egyszerű vonalú és felépítésű, itáliai reneszánsz diófa ruhásszekrény, az egyik fejet ábrázoló bronz kilincsekkel (mindkét bútor jelenleg a sárospataki Rákóczi Múzeum kiállításán látható.) Az olasz manierizmus jellegzetes példája a mennyezetes ágy előtt elhelyezett plasztikusan faragott, aranyozott, stilizált maszkokkal díszített, diófa „bahut”, azaz láda, mely a korabeli leltár szerint Vasari idejéből származik, s 1905-ben vásárolták meg Károlyiék. Jelenleg a sárospataki múzeum tulajdona (50.2.23), mint az a diófa szekrény is, mely már egy másik korszakot, a barokk művészetet képviseli. A nagyméretű kétajtós szekrény lábazata és párkányzata széles, többszörösen tagolt, az ajtók betétjeit berakásos rácsmustra ékesíti. A XVIII. század közepén készült, vélhetően Würzburgból származik. (81.3) A szoba falán velencei aranyozott tükör lógott és keleti szőnyegek. Feltevésünk szerint a szobának másik oldalát láthatjuk azokon a fényképeken²², ahol szintén meghatározóak a falakról lelógó szőnyegek, a sarokban egy kisebb mennyezetes ágy van, itáliai reneszánsz karosszékek fölött pedig vélhetően gr. Károlyi László és neje képmása látható. Erre vonatkozhat az 1938-as, Bethlen Margit tollából származó leírás: „Károlyi László gróf fekete díszmagyarban vörös mentével Glatz Oszkártól, felesége fiatalkori képmása a francia Blanche-tól, a századeleji, kissé erősvonású, festői modorban, mely

5. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

azonban nem képes etherikusan finom arcvonásait eldurvítani...²³ Bethlen Margit megjegyzése is alátámasztja a megállapítást, hogy ugyanarról a teremről van szó, amidőn azt írja, hogy a múzeumszerűen megőrzött hálószobában két baldachinos ágy volt.²⁴

Számos családi kép mellett gr. Károlyi Ede országgyűlési követ életnagyságú térdképe (olajfestmény) is a füzerradványi kastélyban volt.²⁵

A márványfolyosó hosszában lévő két szobát, az egykori író- és hálószobát a tulajdonos az 1930-as évek végétől is fenntartotta magának, ez a rész volt az ún. múzeum, ahol az értékesebb tárgyakat elhelyezték. Az ehhez a részhez tartozó fürdőszobát pikáns XIX. század végi fürdőképek borították.

E szárnyon volt a nagy szalon (0.11 terem), innen nyílt bejárat egyrészt a könyvtárba (0.12 terem), másrészt a Hubertus-terembe (a szálloda idejében társalgó, 0.15 terem), amelyen át az ebédlőbe (0.20 terem) lehetett jutni.

A szalonban (0.11 terem) – a neoreneszánsz architektúrájú márványfolyosóval ellentétben – barokkos hatást keltett a két csavart oszlop.²⁶ Berendezése neoreneszánsz, néhány régi, eredeti bútorttal: itt volt az a nagyméretű asztal, ornamentális berakásokkal és címerrel, monogrammal díszített fedlappal, melynek mára csak asztallapja maradt meg (50.2.22). Azonkívül különféle asztalok és természetesen kandalló, körülötte változatos ülőalkalmatosságok, üldögélésre, csevegésre invitáló kényelmes angol(?) bőrgarnitúra. A szoba ékessége volt az a XVIII. század közepéről, kb. az 1740–50-es évekből származó aranyozott bronz ún. cartel-óra, mitológiai figurákkal, melynek párdarabja egy barométer. Az óra tetején Vénusz szekere látható, mögötte az Esthajnalcsillag fénysugaraival, alul voluták között az istennő fekvő aktja, amint egy puttó lemeli róla – vagy ráborítja – a fátylat. A szakirodalomban – természetesen ezen ismeretlen darabon kívül – összesen négy analóg műtárgyat említenek.²⁷ Csodálatos módon a füzerradványi kastély berendezéséből megmaradt a falóra és a barométer is, a sátoraljaújhelyi kórház lerakatában. Ugyancsak a falon volt az a kerék, női portrét ábrázoló márványrelief, melyet Károlyiék Bardinitől Fienrézében 1907-ben vásároltak s a grófné szalonjában helyeztek el.

Azonkívül a falakat itt képek díszítették, míg a Hubertus-teremben (0.15 terem,²⁸) – elnevezéséhez méltóan – szarvasagancsokkal ékesített csillár lógott és állatbőrök függtek, megőrizve a régi vidéki kastélyok e jellegzetességét.²⁹

Mintegy ezt folytatva, a lépcsőházban (0.14 terem,³⁰) a hazaiak mellett afrikai vadászszákmányból származó trófeák voltak, melyeket a ház ura hozott Afrikából. Néhány trófea megmaradt (őz- és szarvasagancs, tuzok, fajdkakas- és muflonfej, oroszlán és bölénypata, elefántagyar) Sátoraljaújhelyen, mint az a kis historizáló, egyszerű vonalú asztalka is, mely a Hubertus-teremben az egykori szalonnal szomszédos nagyméretű, kazettás üveglablakkal és üvegajtókkal áttört fal mellett állt, gurulós bőrfotelokkal

6. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

7. Füzérradvány. Károlyi-kastély. Szoba, 1930-as évek

együtt. A lépcsőfeljáró előterében volt a jelenleg Sárospatakon lévő, kompilált kétajtós, alacsony tölgyfa szekrényke. (52.12) Szintén a lépcsőház berendezéséhez tartozott az a nagyméretű velencei tükör, széles fakerettel, felül dús faragással, puttók által tartott medaillonban „KS” monogrammal, amit néhány évvel ezelőtt loptak el az egyébként őrzött épületből.³¹

A Hubertus-teremből lehetett az 1930–40-es évek előkelő szállóvendégeinek bejutni az étterembe (0.20 terem).³² Bethlen Margit így írt róla: „Mindenki jól érzi magát, megbámulja az óriási, kertre nyíló ablakokat, a falakat borító színes metszeteket. Az egyik sorozat XIII. Lajos dicsőségét, a másik a Pitti-palota festőgárdáját mutatja be.”³³ Az ablakok közötti falszakaszon kandalló volt, két oldalán kandeláberek álltak, melyeket a közelmúltban a sárospataki vár kápolnájában helyeztek el. Volt a teremben egy nagyméretű reneszánsz asztal. Az ennél kisebb ebédlőasztalok mellett a márványfolyosón lévő neoreneszánsz támlásszékekhez hasonló illetve azoknál egyszerűbb faragott, továbbá nádazott ülésű és háttámlájú székek álltak. A Hubertus-teremmel átellenes falon – mely oldal egyébként a dokumentumok tanúsága szerint az idők során változott – egy időben képek függtek, volt egy díszes keretű tükör is, alatta pedig egy XVII. századi, reneszánsz, egyajtós faragott szekrényke, mely a Rákóczi Múzeumban megtekinthető. Jellegzetessége az ajtó közepére faragott rozetta, mely motívum a két oldallapon szintén visszatér. (50.2.5)

A könyvtár berendezése szintén változott némiképp az idők folyamán, a szálló idejében Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin életnagyságú képét idehelyezték, korábban az ebédlőben voltak. (Bethlen Gábor első felesége Károlyi Zsuzsanna volt.)³⁴ A könyvtár berendezésének, reneszánsz ízlésű bútorainak nem sikerült nyomára bukkanunk.³⁵

Ugyancsak az idők folyamán bekövetkezett változások nyomták rá a bélyegét a grófné lakosztályára. Szalonja berendezési tárgyai közül kiemelnénk a vörös bársony pannót, a római kori mellszobrot, az olasz reneszánsz áttört faragású aranyozott tükörkeretet, az aranyozott diófa kazettát, az aranyozott rácsos diófaszekrényt, valamint a szintén diófa íróasztalt és a képeket: 14 drb szépiakép (Raffaél iskola), holland kép, ceruzarajz (Segantini: Birkanyáj), két velencei városrészlet, olajfestmény (Guardi iskola). Feltűnő a fényképen³⁶ a bársonnyal kárpitozott, nagyméretű, esztergált lábú, támlás karosszék. A terítővel letakart neoreneszánsz asztalka a Sárospataki Múzeum tulajdona (50.2.30), mint ahogy a „point de Hongrie” huzattal bevont esztergált lábú zsámoly is Sárospatakon, a kiállításon látható.

Az 1930-as években – a szálloda nyitásakor – az emeleten ún. fejedelmi lakosztályt alakítottak ki, mely két teremszerű szobából állt. Olvassuk ismét a krónikást, Bethlen Margitot: „Két szoba, mely teremnek is beillik, az egyik reneszánsz nappalinak berendezve, vörös bársony és brokát takarók, falon, kereveteken, mindenfelé. Oldalt egy finoman faragott régi em-

pire hárfá. A házúr francia dédanyja hozta magával Martinique szigetéről, amikor Franciaországba költöztek vissza a forradalom lezajlása után. Képek, tükrök, régi faragott rámaiban. A másik szoba a háló, amelyben az ágy legalább is másfél személy számára volna elégséges, a faragott reneszance szekrény pedig olyan mély, hogy az aljában szintén másfél rabló férne el, ha eszébe jutna elbujni.”³⁷ A leírtaknak megfelelnek az OMH-ban lévő fényképek,³⁸ s rendre felismerhetők az írásban említett bútorok. Segítségükkel a meglévő tárgyi anyagból néhány azonosítható: a nappaliban lévő historizáló asztal, három faragott puttó által körülölelt oszloplábbal, nyolcszögletű, felnyitható asztallappal (Rákóczi Múzeum 81.85). Ugyancsak itt állt, az említett bársonnyal letakarva, a Rákóczi Múzeum egyik nagyméretű reneszánsz asztala, a képen az egyik baluszterláb és a lábakat összekötő merevítő részlete látható (50.2.8). A hálószoba berendezéséből mindössze egy egyszerű vonalú reneszánsz, bársonnyal kárpitozott karos-szék ismerhető fel (50.2.1. és 50.2.2). A vendégszobák berendezése – természetesen a fejedelmi lakosztályhoz viszonyítva szerényebb bútorozású, de igényességről és választékos ízlésről tanúskodik.³⁹

Jóllehet, a füzérradványi kastély berendezése is osztozott a magyar mángyújtemények hányatott, szomorú sorsában, mégis, a kollekció egy része legalább megmenekült a pusztulástól és az elkallódástól, s kiváló darabokkal gyarapította a sárospataki múzeum bútorgyűjteményét. E bútorok újból helyet kaptak a magyar művelődéstörténetben, s nagy részük volt abban, hogy a pataki várban reneszánsz hangulatú enteriőrököt sikerült kialakítani. Közülük kiemelünk két tárgyat, egy diófa asztalt (52.13.1) és egy rozettákkal díszített, faragott ládát (52.11.1), melyek régóta úgy szerepelnek a magyar szakirodalomban, iparművészettörténetben, mint a magyar későreneszánsz művészet, a Rákócziak korának reprezentáns darabjai.⁴⁰

JEGYZETEK

¹ VOIT Pál: Régi magyar otthonok. Bp. 1943. Bővített kiadása: Bp. 1993.

² Polgári lakáskultúra a századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Sorozatszerkesztő GLATZ Ferenc. Összeállította és bevezető HANÁK Péter. Bp. 1992.

³ A füzérradványi kastély berendezésének leltára 1898–1913. MOL: P 380. I. 4. 12. dosszié C 28. Köszönöm dr. Sisa Józsefnek, hogy e kéziratra felhívta a figyelmemet. A leltár teljes szövegét lásd e folyóirat ... lapján. A kastélyról részletesebben: Sisa József tanulmánya e folyóirat ... lapjain.

⁴ SIMON Zoltán tanulmánya e folyóiratszám-ban.

⁵ SISA József tanulmánya e folyóiratszám-ban.

⁶ Radványi gyár (Zemplénmegyében). Vasárnapi Újság, 1859. május 15. 231–232.

⁷ Kimutatás a néhai gróf Károlyi István által alapított II. számú /Fóti/ hitbizomány kötöttségében megtartani kért ingókról. Iparművészeti Múzeum Adattára. KÖSZEGHY Elemér: Ingó műemlékek jegyzéke: Fót, Károlyi-kastély.

⁸ Auktionskatalog Nachlass János Graf Pálffy I. Teil. Wien, 1921. 42. p. 209. sz.: „Schreibtisch Napoleons I. aus Malmaison”

- ⁹ Il Museo Bardini a Firenze. I. kötet: szerk.: Scolia Cristina de BENEDECTIS. Firenze, 1984. 96. p. 56. jegyzet
- ¹⁰ Károlyi Levéltár... u. o. 9. mappa.
- ¹¹ Sárospatak, Rákóczi Múzeum, ltsz.: 50.2.12. Kassai Múzeumról az adat KŐSZEGHY Elemér: Ingó műemlékek jegyzékéből származik, Iparművészeti Múzeum Adattár, ltsz. nélkül.
- ¹² Collection Bardini. Catalogue des objets d'art antiques, du moyen âge et de la renaissance provenant de la collection Bardini de Florence. London, 1899.
- ¹³ Catalogue des objets d'art et de haute curiosité de la renaissance tableaux anciens. Composant l'importance Collection de M. Eugène de Miller Aichholz de Vienne. Paris, 1900. Vendita della collezione d'oggetti d'arte antica del prof. cav. M. Galli DUNN. Róma, 1905.
- ¹⁴ Köszönöm Cs. Plank Ibolya segítségét, hogy a fényképeket tanulmányozás céljából a rendelkezésemre bocsátotta. Országos Műemlékvédelmi Hivatal (a továbbiakban OMvH) Fényképtára, Füzérradvány, intériefelvételek: 19498, 19499, 19500, 19501, 19502, 19659, 19660, 19661, 19662, 19663, 19664, 19682, 19683, 19684, 19685, 19686, 19687, 19688, 19689, 19690, 19691, 19692, 19693, 19694, 25114, 25116, 25117, 25118, 25119 További fénykép-anyag a MTA MKCS Frivaldszky-albumában, Frivaldszky festményeiről: MKI-C-I-131
- ¹⁵ Özvegy Györgyi (Műemlékek Állami Gondnoksága) segítségét köszönöm, hogy a sátoraljaújhelyi kórházban őrzött tárgyi anyag dokumentációját rendelkezésemre bocsátotta.
- ¹⁶ Rákóczi Múzeum, Sárospatak, Radványról bekerült tárgyak listája: 50.2.1., 50.2.2., 50.2.5., 50.2.6., 50.2.8., 50.2.9., 50.2.10., 50.2.12., 50.2.13., 50.2.15., 50.2.16., 50.2.18., 50.2.20., 50.2.21., 50.2.22., 50.2.23., 50.2.24., 50.2.30., 50.2.31., 50.2.32., 50.2.33., 50.2.34., 52.2.1., 52.3.1., 52.4.1., 52.5.1., 52.6.1., 52.7.1., 52.9.1., 52.10.1., 52.11.1., 52.12.1., 52.13.1., 52.14.1., 52.41.1., 52.43.1., 81.83.1., 81.3.1., 81.85.1, További azonosítható darabok: agyalféjes fogantyúval díszített szekrény (jelenlegi kiállításban) neoreneszánsz fiókos kis asztal (vendégszobák folyosóján) kandeláberpár (kápolnában) esztergált lábú zsámoly (kiállításban) és talán a fekete-arany tükör valamint az aranyozott, faragott tükör (81.132.1.), hétlábú diófa asztal (81.87.1.) Köszönöm dr. Dankó Katalin, dr. Tamás Edit és Várady László segítségét, hogy a Rákóczi Múzeumba beletárolt tárgyak megtekintését lehetővé tették még 1996-ban. Továbbá köszönöm Ridovics Annának az általa nyújtott közreműködést.
- ¹⁷ Cházár László képeslapgyűjteménye, Boulogne. közölve: CHÁZÁR László: Kastélyaink. 1989. Ohio, 279. kép.
- ¹⁸ Fényképek, OMvH Fényképtára, 19688, 19692
- ¹⁹ Fénykép, OMvH Fényképtára, 19659
- ²⁰ Fénykép alapján valószínűleg azonosíthatók a következő asztalok: esztergált lábakon nyugvó, fiókos későreneszánsz(?) kis asztal, Sárospatak, 50.2.34) fiókos neoreneszánsz kis asztal (Sárospatak, vár, vendégszoba előtér)
- ²¹ Fényképek, OMvH Fényképtára, 19660, 19661, 19683, 19684
- ²² Fényképek, OMvH Fényképtára, 19661, 19684
- ²³ BETHLEN Margit: Szálló a kastélyban. Ünnepek, V. (1938) június 1.
- ²⁴ U. o.
- ²⁵ ÉBLE Gábor: A nagy-károlyi gróf Károlyi család leszármazása. A leányági ivadékok feltüntetésével. Budapest, 1913. ld. mellékletek, szám nélkül.
- ²⁶ Fényképek, OMvH Fényképtára, 19689, 19691, 19693, 25.114
- ²⁷ OTTOMEYER, Hans-PRÖSCHEL, Peter: Vergoldete Bronzen. München, 1986. I. kötet 117. p. 2.5.11. „Carteluh, mit dem Wagen der Venus, wohl Jacques Caffiéri zuzuschreiben, Paris um 1745, H 105, bez.: Cromier/à Paris, Boston, Museum of Fine Arts 50.447” – továbbá három példány: – Oslo, Kunstindustriemuseum – Párizs, Garde-Meuble National – Műkereskedelem (Sotheby London, 1982. 06. 25.)
- ²⁸ Fényképek, OMvH Fényképtára, 19.689 (átlátással a szalonból) 25.116
- ²⁹ BETHLEN Margit: Radványi kirándulás. Pesti Hírlap, 1938. május 10. p. 11. „A hall melletti társalgóban csupa hazai vadásztrófea. A medvebőrök egykori gazdái közül kettőt a háziúr nővére, gróf Jankovich Dénesné ejtett el még leánykorában,

Erdélyben. Közöttük kifeszítve egy vad-disznó bőre, amely pont akkora, mint a medvék. Ez gróf Károlyi István első vadászszákmánya, tizennégy éves korában lőtte. Otthoniasan érint a falaknak ez a díszítése, falusi kastélyokban így szoktuk meg. Örülök, hogy az átalakításoknál meghagyták ezt a jelleget.”

³⁰ Fényképek, OMvH Fényképtára, 19.694, 25.118

³¹ Ráday Mihály TV-műsora, az „Unokáink sem fogják látni” többször foglalkozott a kastéllyal, s ennek során említést tett a tükör sorsáról is. Lásd.: Mi lesz a sorsa a Károlyi-kastélynak? Magyar Nemzet, 1993. október 18., A radványi sötét erdőben. Magyar Nemzet, 1994. április 6.

³² Fényképek, OMvH Fényképtára, 19682, 19685, 19686, 19687, 19690, 25117, 25119 E terem korábbi berendezését örökíti meg: 19502

³³ BETHLEN Margit: Radványi kirándulás. Pesti Hírlap, 1938. május 10. p. 11.

³⁴ OSZK Plakát és Aprónyomtatványtár, képeslap (1930-as évek?) és fénykép, OMvH Fényképtár 19502 összevetése.

³⁵ Csupán egy reneszánsz díófa karosszék azonosítható talán a képeslap alapján, háttámlája magas, üléséhez hasonlóan bőr bevonatú. Sajátossága a faragott akantuszlevélben végződő háttámla (Rákóczi Múzeum, 50.2.20).

³⁶ OMvH Fényképtára 19662

³⁷ BETHLEN Margit: Radványi kirándulás. Pesti Hírlap 1938. május 10. p. 11

³⁸ Fényképek, OMvH Fényképtára 19663 illetve 19664

³⁹ Fényképek, OMvH Fényképtára 19498, 19499, 19501

⁴⁰ VOIT Pál: Régi magyar otthonok. Bp. 1943. 107. p. (kép) SZABOLCSI Hedvig: Régi magyar bútorok. Bp. 1954. 24. kép.

A képek forrásai:

Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára: 1, 3, 4, 5, 6, 7
OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár: 2

Summary

THE COUNTRY HOUSE AT FÜZÉRRADVÁNY

The four articles by J. Sisa, Z. Simon, T. Koppány and H. Horváth deal with different aspects of the history of the country house at Füzérradvány. The original house was built in the late-16th century by Péter Réthey. The building along with the estate was donated by Leopold I to László Károlyi, whose descendents possessed the property for the greater part of the next two and a half centuries. Two inventories, from 1700 and 1717 respectively, and a rather unusual plan from about the same time reveal the appearance of the structure. It was a square building with bastion-like projections at the corners, walls along two of its sides, and two-storeyed wings arranged in an L shape along the other two. It represented basically a simplified and provincial variant of the four-cornered castle type, ultimately Italian in origin but prevalent all over Hungary from the late 16th century.

In the 18th century the Károlyi family even rose to the rank of counts. Füzérradvány was but a remote commercial centre in the system of the vast Károlyi domains. Yet due to the expansion of the family, in the mid-19th century Count Ede Károlyi decided to establish his residence there. He rebuilt the old castle in stages between 1857 and 1877, incorporating only small sections of the original building. First Miklós Ybl, the distinguished architect, was in charge the construction. Soon Károlyi himself took over and produced a design of his own for the central part of the new house, including the all-too-slender tower. The result was a large country house with a transitional style between the Rundbogenstil and the Neo-Renaissance.

Between 1897 and 1907, under a new owner, Count László Károlyi, the building underwent major changes. From designs by Albert Pio, a Viennese architect, the south wing was built anew, and some other sections underwent slight alterations. The new south wing had roughly the same size as its predecessor but its crisp details betrayed the designer's *École des Beaux-Arts* training. The interior of the newly-built wing accommodated two large and sumptuous spaces, the so-called marble hall and the great salon, and several smaller rooms. The rooms on the ground floor constituted the Count's suite, the ones on the first floor the Countess's. They were furnished with valuable old pieces purchased mostly from Italian antique dealers, the bulk coming from Bardini's shop in Florence. Especially valuable were the Italian Renaissance door frames and fire places, which were built into the rooms.

The interiors underwent minor modifications in 1936–37 when Count László Károlyi's son, István, transformed the disused house into a hotel. For the accommodation of further guests, several villa-like pavilions were constructed in the park. After the Second World War, in 1948, the establishment was taken away from the Károlyi family and was turned into a hospital. The most valuable pieces of furniture found their way into a museum installed in the Castle of Sárospatak. Other pieces were dispersed or destroyed. The building now belongs to the Hungarian National Board of Trust of Historic Monuments, and is under restoration.

The grounds around the house shared the fate of the building. In the second half of the 19th century, at the time of the construction of the country house, the grounds were turned into a large landscape park, and a pond was created at the foot of the hill. Later a terrace and a small French-style formal garden were laid out at the south side of the house. These were probably added at the turn of the 20th century when the new south wing was built. The park still awaits restoration.

IN MEMORIAM

KOVÁCS ÉVA

(1932–1998)

1998. december 14-én meghalt a század magyar művészettörténet-írásának egyik vitathatatlanul nagy egyénisége, Kovács Éva. Mindössze hatvanhat évet élt, de tudományos életműve – amely mennyiségére nézve talán nem a legterjedelmesebbek közül való – intézményi jelentőségű, s az általa kutatott problémák továbbvitele, megoldása nem egy emberre szabott feladat. Soknak közülük idehaza, Magyarországon nem is lesz egyhamar folytatója.

Kovács Éva az Alföldön, a történelmi Jászföld északi részén, Jászárokszálláson született 1932-ben. Középiskolai tanulmányait követően, 1951 és 1956 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte el a művészettörténet szakot. Ezek az évek (az „ötvenes évek”) meglehetősen zavaros esztendői voltak a magyar történelemnek. A vészterhes politikai légkör az egyetemen is jócskán éreztetette hatását, bár talán a Művészettörténeti Tanszéken kevésbé, mint például akár a klasszikus filológiai, vagy akár a történelmi tanszékeken. A két világháború közötti időszak egyik nagy figurája, Gerevich Tibor (1882–1954) rövid ideig még taníthatott, s nagy hatású egyéniségével, szakmai ismereteivel több diákot is erősen impresszionálni tudott. A tanszéken egyébként kitűnő tudósok működtek mint oktatók, a rossz politikai helyzet ellenére is. Kovács Éva szakdolgozatának témáját, a Szent István király miseruhájából átalakított koronázási palástnak feldolgozását Dercsényi Dezsőtől kapta, aki korábban szintén Gerevich tanítványa volt, és hosszú időn át mellette dolgozott a Műemlékek Országos Bizottságában. Kovács Éva a magyar művészettörténet-írás klasszikus, régi hagyományaihoz kapcsolódott, jóllehet a korszak, amelyben ifjúsága eltelt, ennek épp az ellenkezőjét várta volna el tőle. Szakdolgozata – amelynek végső változata 1958-ban jelent meg az *Acta Historiae Artium*ban – medievistának predesztinálta, s valóban, az elkövetkező években megszakítatlan sorban jelentek meg középkori tárgyú cikkei, amelyek eleinte főleg az Árpád-kori ötvösség magyarországi és európai emlékeivel foglalkoztak. Munkahelye, különös módon, 1955-től mégis a Szépművészeti Múzeum Modern Osztálya lett, az a gyűjtemény, amely az 1800 után készült európai képeket és szobrokat őrizte. Itt Genthon Istvánnal (1903–1969) dolgozhatott együtt, azzal a tudóssal, aki talán a legnagyobb hatással volt rá, akit mesterének vallott mindvégig, és akinek emlékét a legnagyobb szeretettel őrizte. Ő gondozta annak a közleménynek a szövegét is, amely Genthon hatalmas

anyaggyűjtéséből, a külföldön található magyar művészeti emlékek (befejezetlen) corpusából megjelent. (G. I.: „Monumenti artistici ungheresi all'estero.” *Acta Historiae Artium* 16 [1970] 5–36.) Maga Genthon – szintén Gerevich tanítványa – a középkori művészet elmélyült kutatójaként kezdte pályáját, de igazából mindenhez értett és mindent tudott, s mindezt olyan szédületes irodalmi és történelmi műveltséggel párosítva, amelyről még ma, évtizedekkel halála után is, legendák szólnak. Több nagy időszaki kiállítást rendeztek együtt a múzeum modern anyagából (1956: Külföldi mesterek a XIX–XX. századból; 1962: Munkácsy külföldi kortársai; 1965: Francia festők Delacroix-tól Picassóig), és a Drezdai Képtár modern képekből válogatott vendégkiállítását is (A Drezdai Képtár XIX–XX. századi mesterei, 1961) együtt jegyezték. Látszólag igencsak távolálló műtárgyak ezek egy elkötelezett középkor-kutatótól, Kovács Éva látóköre azonban rendkívül széles volt. Kokoschka művészete ugyanúgy elbűvölte, mint egy jó középkori vagy szecessziós ötvösmű. Volt érzéke a minőséghez. Aki ismerte, akár futólag is, tudja, hogy Kovács Éva a művészet egészére fogékony volt; talán ezért is lehetett az átlagot messze-messze fölülmúló, kitűnő medievista.

Tizenöt évnyi múzeumi szolgálat után, 1970-ben a Szépművészeti Múzeumból átkerült a frissiben (1969-ben) alapított Művészettörténeti Kutatócsoportba, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti hálózatába illesztve hoztak létre. Ebben az intézményben – feladva, vagy legalábbis háttérbe szorítva azt, hogy a modern művészettel is foglalkozzék – immár teljes idejét a középkor kutatásának szentelte. Az, hogy az itt – nyugalomba vonulásáig – eltöltött bő két évtized alatt oly sokat tudott produkálni, az Intézet nyújtotta lehetőségeken kívül elsősorban annak volt köszönhető, hogy előzőleg is intenzív kutatómunkát folytatott. Tele volt a fiókja cédulákkal, félig megoldott és megoldatlan problémák tucatjaival. Kovács Éva valóban érett, a feladatokat, feladatait pontosan ismerő kutatóként került az Akadémia intézetébe. Itt elsőszámú hivatali munkája a készülő – sajnos soha el nem készült –, tíz kötetre tervezett magyar művészettörténeti összefoglalás első, a romanikával foglalkozó kötetének szerkesztése lett, Dercsényi Dezső mellett. Bár ezért a munkáért nem lelkesedett igazán – magát a sorozatot is erős szkepszissel szemlélte, mindig hangsúlyozva az összefoglalásokkal szemben az alapkutatások fontosságát – *ex officio* az 1300-ig terjedő időszak művészetének valamennyi kérdésével, műfajával, és valamennyi hazai kutatójával, mint a kötet szerzőjével, foglalkoznia kellett. Egy ilyen munka mindig roppant tanulságos. E mellett részt vett az Intézet egyéb tudományos programjaiban; különösen fontosak azok az írásai, amelyek az 1982-es Nagy Lajos- és az 1987-es Zsigmond-kiállítás katalógusaiban jelentek meg. Ezekben az években születtek a tudományos előmenetelt hivatalosan – vagyis az „első nyilvánosság” számára – jelző nagy dolgozatok is: 1975-ben készült el az Esztergomban őrzött Mátyás Kálváriát – pontosabban annak felső felét – feldol-

gozó kandidátusi disszertációja, s 1987-ben védte meg akadémiai doktori értekezését, amelyben a Valois-udvarok luxusmechanizmusát elemezte lenyűgöző anyagismerettel. Meg kell mondanunk, hogy mindkét – sajnos máig kéziratban lévő – mű kiterjedt, állandó kutatói munka összegzése, mintegy összesűrűsödése volt, a tudományos minősítés szempontjából csupán *ad hoc* dolgozatok. Kovács Évát ugyanis a címek különösebben nem érdekelték. A tudományos kutatás folyamata – amelyet ő legutóbb homokszításhoz hasonlított – volt az, ami számára mindvégig a fontos volt. Fontosabb, mint bármilyen végcél. Amikor összeállította tanulmányainak gyűjteményes kötetét, a negyven – korábban elszórtan, folyóiratokban, kiállítási katalógusokban, tanulmánykötetekben megjelent – írásművel egy rendkívül gazdag tudományos életpálya képét is megrajzolhatta. Sokkal többet szeretett volna persze elvégezni, ezt a kötet előszavában ő maga rezignált szomorúsággal állapította meg, de az eredmény így is lenyűgöző. A szomorúság most a miénk, visszavonhatatlanul, mert megilletődöttségünkön már nem tudtuk meggyőzni őt – Kovács Éva a gyönyörű könyv megjelenését már nem érthette meg, néhány nappal az ünnepélyes könyvbemutató előtt hirtelen elhunyt.

Bár kutatásainak indíttatását és tárgyát tekintve kétségkívül a magyar tudományosság állt mögötte, mégis néhány nevet ki kell emelnünk azok közül a külföldi tudósok közül, akikkel állandó kapcsolatban állt. Első helyen kell megemlítenünk a szintén a közelmúltban elhunyt Marie-Madeline Gauthier-t, akihez évtizedes, hosszú baráti és szakmai kapcsolat fűzte, azután Danielle Gaborit-Chopint, Kovács Éva Louvre-beli „párját”, és még Percy Ernst Schrammot is, a jelvénytörténet korszakos jelentőségű művelőjét. Mindnyájukkal az 1960-as évek elején ismerkedett meg személyesen, egy poitiers-i nyári középkortörténeti kurzuson. Már ekkor teljesen nyilvánvaló volt, hogy Kovács Éva kutatásainak középpontjában kezdettől fogva ugyanaz a problémakör állt, ami a nemzetközi kutatást is élénken foglalkoztatta. Ennek a kompatibilitásnak elengedhetetlen feltétele volt azután, hogy könyvei is, nagyobb lélegzetű cikkei is rendre megjelenjenek idegen nyelven – olyik éppenséggel csak idegen nyelven. Sok műve ekként az említett postumus kötetben vált először olvashatóvá magyarul, amit csak azért kell itt megemlíteni, mert tudni kell, hogy Kovács Éva az anyanyelvén pontosan fogalmazott, irodalmi igényű tudományos prózát írt.

Kovács Éva munkásságát egész életén át két nagyon fontos kincskollekció motiválta: az egyik a magyar koronázási jelvények együttese, a másik az esztergomi kincstáré, pontosabban annak középkori anyagáé. Két virtuális *catalogue raisonné*, amely az idő előrehaladtával egyre inkább összefüggött egymással. A koronázási jelvények története, vizsgálata vont maga után a magyar uralkodói kincsek teljes körét, majd – deziderátumként – a királyok összes emlékeinek lajstromát a középkorban, legalábbis a 15. század közepéig, majd, ettől elválaszthatatlanul, a magyar uralkodói

udvarok művészeti reprezentációjának kutatását; az esztergomi kincstár Mátyás-Kálváriájának vizsgálata pedig ugyanide vezetett: a gótikus *ronde-bosse* zománc történetének felderítésén keresztül a francia-burgundi udvarok luxusmechanizmusához. A stíluskritikát, forráskritikát, ikonográfiát és ikonológiát felvonultató klasszikus művészettörténeti eszközök alkalmazása során, úgy tetszik, Kovács Éva kutatásai egyre inkább a jelvénytörténetírás felé tolódtak el, pontosabban, vizsgálódásai a jelvénytörténetben összegződtek, megőrizve a konkrétumokból, a tárgyszerűségből fakadó gazdagságukat. Kutatásainak időhatárai a Karoling-kortól a 15. század közepéig terjedtek. Jellemző, hogy a Mátyás-Kálvária, egyik legkedvesebb darabja, csak mint a párizsi ötvösművészet remeke és mint Flandriai Margit Merész Fülöpnek szóló újévi ajándéka érdekelte – a Kálvária új, Mátyás király számára készített, *all'antica* foglalatával, az egész „nagy ékszer” Mátyás udvarában, reprezentációjában betöltött szerepével alig foglalkozott, pedig a Kálvária épp mint Mátyás-relikvia vészelte át azután az évszázadokat. Milyen jó lett volna, ha saját szempontjaiból áttekinti a 15. század végi magyar udvari művészetet! – hogy saját deziderátumunkat megfogalmazzuk, immár sajnos *casus irrealis*ban. Hogy ezt a kétféle munkát együtt, egyszerre folytatta, mi sem bizonyítja jobban, mint a tanulmányok időbeli egymásutánja: egymástól időben és térben távol készült műtárgyakról párhuzamosan publikálta a megoldást hozó írásait. Mint fogaskereknek illeszkednek egymáshoz a cikkek, s bizonyos műtárgyak, remekművek újra és újra visszatérnek bennük.

Az első állandóan visszatérő témája a magyar koronázási ékszerek voltak; közülük időben is első a koronázási palást. Amikor szakdolgozataként foglalkozni kezdett vele, a jelvényegyüttes, a Magyar Királyság jelképe még Amerikában volt, elzárva a világtól. Idehaza említése is tabunak számított. Ritka, csodálatos pillanata volt kutatói életének, amikor – 1977–1978 telén – részt vehetett a koronázási ékszerek azonosításában (Szvetnik Joachimmal, a legendás ötvösrestaurátorral közösen) az Egyesült Államokbeli Fort Knox támaszponton, majd a kincsek hazahozatalában. Egyfajta koronaöri szerepet kezdett játszani ezután, lévén ő a művészettörténészek közül, aki e tárgyakhoz talán legszorosabban kötődött. Alaposan megvizsgálhatta végre őket, és tőle várta a szűkebb szakma is a problémahalmaz megoldását. Leginkább a palást izgatta; részt vett a sokat szenvedett, hatalmas méretű hímzés restaurálásában, szakértőként együtt működve a restaurátorokkal; s szimbolikus, hogy élete egyik utolsó, megjelent cikkét is épp a palástról írta (1993, *Ars Decorativa*). A postumus kötet előszavában csupán kordokumentumnak tekintette az 1958-ban megjelent Casula-cikkét, s kétségtelen, hogy az 1993-as tanulmányban teljesen új módon vetette föl a mű ikonográfiai programját. Úgy tűnik fel, nem csupán szövegek – a harangkazula eredeti feliratai – szolgálhatnak magyarázatul az ábrázolás szerkezetére, hanem számolni kell egy speciális képi hagyomány hatásával is. Foglalkozott a corona latinával is, és még

többet az egész jelvényegyüttes utóéletével, nem restelve a küzdelmet sem felvenni azzal az áltudományos, teljes egészében a folklór körébe tartozó irodalommal, ami a Szent Korona körül az utóbbi évtizedekben Magyarországon született.

Az Árpád-kori emlékek mellett a másik nagy ötvösműsoport, amellyel behatóan foglalkozott, az Anjou-udvarok, különösképpen Nagy Lajos király művészeti reprezentációja. Nagy fáradtsággal, hosszú évek alatt összegyűjtötte és feldolgozta ennek a körnek a szerteszt szóródott iparművészeti emlékeit, az olyan nagyszerű együttestől, mint az aacheni kincs, az olyan apró töredékekig, mint a krakkói koronakeresztben lévő ékköcsokrok, amelyekben utóbb egy hajdanvolt – korábban csak forrásokból ismert – Anjou-kegykép néhány tartozékát ismerte fel. Zsigmond korából leginkább a Sárkány-rend foglalkoztatta, közzé is tette 1987-ben a Zsigmond király korának művészetét bemutató katalógusban idevágó megfigyeléseit. Mindez átvezet az európai jelvénytörténet körébe, pontosabban annak része már maga is, amint Kovács Éva számára minden, amihez nyúlt, lett légyen akár „magyar” akár „nem magyar” mű, ugyanannak a művészeti kultúrának volt a része.

A másik folyvást visszatérő témája a középkori francia udvari ötvös- és textilművészet volt. Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őrzött Mátyás-kálváriából kiinduló kutatások a Valois-udvarok művészeti reprezentációjának feldolgozásáig jutottak, s az egyes műveken keresztül elvezettek a középkori rendek történetéig. A forrásanyag, amit feltárt, és át-, illetve újraértelmezett, lenyűgözően nagy, s ami végképp lélegzetelállító: Kovács Éva a gótikus iparművészet legismertebb főműveivel foglalkozott – hisz a Mátyás-kálvária is ezek közül való. A francia *ronde-bosse* zománc történetét a lehető teljességgel ismerte, ez jól kivilágított abból az előadásából is, amelyet 1980-ban tartott Londonban a British Museumban rendezett, a gótikus zománc történetével foglalkozó kerekasztal-konferencián. Ebben a munkájában is fölényes biztonsággal értelmezte az írásos forrásokat, s kapcsolta össze adataikat a meglévő főművekkel. Átdatálta a *ronde-bosse* zománc egész történetét, megállapítva, hogy a műfaj virágkora az 1400 körüli esztendőkre esett. A korábbi, a tárgyak stiláris viszonyításán alapuló relatív időrendet pontos dátumok abszolút kronológiájává alakította át. Feldolgozta azt is, hogy milyen szerepet játszott Zsigmond magyar király és német-római császár budai udvarában ez a reprezentatív műfaj. Az ötvösökön kívül behatóan foglalkozott azokkal a hímzőmesterekkel, akik a Valois-udvarok számára tevékenykedtek, közülük részletesen is feldolgozta a – véletlenül épp magyar származású – Étienne le Bièvre életútját és műveit. Bámulatos akribiával tárta elénk a mester műveit a források – sajnos csupán a források – alapján; végül azonban felsejlik, hogy a talán legszebb késő középkori hímzésegyüttes, az Aranygyapjas-rend Bécsben őrzött ornátusa – annak egy része – összefügg Étienne le Bièvre munkásságával. Ismét eljutottunk oda, ahová Kovács Éva szinte vala-

mennyi művét olvasva érkezünk: az írott források filológiai interpretációja, összekapcsolódva a meglévő főművekkel, amelyek stíluskritikai elemzéséhez, a technikai kérdéseket feltáró, minúciózus tárgyalásához csatlakozik az udvari művészetnek a művészetten kívüli, a rendekre, a politikai szituációra vonatkozó nagyívű értelmezése. A komplexitás magasiskolája Kovács Éva tudománya, amely mindig méltó tárgya – műtárgyai – kiemelkedően magas színvonalához.

Ez az egységesség, egybenlátás nyilvánul meg a Valois-udvarokról írott – sajnos még kéziratban, s csupán magyarul olvasható – munkájában is. Az akadémiai adoktori disszertációból kibomlott, „A 14–15. századi párizsi ötvösség és a Valois-udvartartások luxusmechanizmusa” című monumentális opus tizenöt fejezetből és a hozzájuk csatolt appendixekből áll. Ennek kiadása égetően sürgős feladata a magyar tudományosságnak, hisz számos művet adna a kutatás kezébe, és saját presztízsét is növelné. Némi teatralitással mondhatnánk, hogy Kovács Éva főműve ez a terjedelmes monográfia – de Kovács Évának nem egy főművet sikerült írnia, hanem többet is, bár jó részüket csupán virtuálisan, időről időre engedve egy-egy részletbe az olvasót bepillantani. A röviddel halála után megjelent tanulmánykötet is megérdemelné idegen nyelvű közzétételét, s kiadásra vár Étienne le Bièvre részletesen feldolgozott életrajza és az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár katalógusa is. Teendőnek ez is elég. Az igazán nehéz feladat azonban továbbvinni azt a kutatómunkát, amit Kovács Éva folytatott. Kihívó és lelkesítő, de elég reménytelen vállalkozás.

Mikó Árpád

Kovács Éva tudományos munkássága

Bibliográfia

A koronázási palást pannonhalmi másolata
Művészettörténeti Értesítő, 5 (1956) 25–26.

Réau, Louis: Iconographie de l'art Chrétien [recenzió]
Művészettörténeti Értesítő, 5 (1956) 335–336.

Ferenczy Noémi
Szabad Művészet, 10 (1956) 64–70.

Fiatalok kiállításai
Szabad Művészet, 10 (1956) 292–293.

Ferenczy Noémi
Művészettörténeti Értesítő, 6 (1957) 59–64.

- A magyar korona a legújabb kutatások tükrében
Művészettörténeti Értesítő, 6 (1957) 128–130.
- Les tableaux de Corot en Hongrie. Corot képei Magyarországon
Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts, 11 (1957) 85–91. 136–138.
- Casula Sancti Stephani Regis
Acta Historiae Artium, 5 (1958) 181–221.
 [magyarul: Kovács Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. Bp.1998. 15–56. A továbbiakban: SMO]
- Megnyílt a modern külföldi szoborkiállítás a Szépművészeti Múzeumban
Népszabadság, 1958. szeptember 7. XVI. évf. 212. sz. 9.
- Romanische gravierte Bronzeschalen in Ungarn
Acta Historiae Artium, 7 (1960) 1–17.
- Barbizon és a francia realizmus
 Budapest, 1960. 50 lap (Művészettörténet 49.)
- Véssett díszű románkori bronztalak Magyarországon
Művészettörténeti Értesítő, 10 (1961) 1–13.
- Croix limousines en Hongrie
Acta Historiae Artium, 7 (1961) 155–185.
- Un chef d'oeuvre de jeunesse d'Oskar Kokoschka. Oskar Kokoschka egy ifjúkori főműve Magyarországon
Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts, 18 (1961) 95–100. 149–150.
- Limoges-i kereszték Magyarországon
Művészettörténeti Értesítő, 11 (1962) 97–124.
- Magyar művészet az elnyomatás korában
 Budapest, 1962. 43 lap (Művészettörténet 48.)
- A Drezdai Képtár XIX–XX. századi mesterei
Művészet, 3 (1962) 4. sz. 32–33.
- Noémi Ferenczy (1890–1957)
The New Hungarian Quarterly, 1963. vol.4. No.9. 212–216.
- Munkácsy külföldi kortársai
Művészet, 4 (1963) 2. sz. 36–37.
- Le chef de Saint Maurice à la cathédrale de Vienne (France)
Cahiers de Civilisation Médiévale, 7 (1964) 19–26.
 [magyarul: SMO 79–90.]
- Ein Hauptwerk aus der Jugendzeit Oskar Kokoschkas im Museum der Bildenden Künste in Budapest
Alte und moderne Kunst, 9 (1964) 52.
- Kokoschka egy korai főműve a Szépművészeti Múzeumban
Művészet, 5 (1964) 5. sz. 12–13.

Kopfreliquiare des Mittelalters

Budapest – Leipzig, 1964. 75 lap (Insel-Bücherei Nr 840.)

Schramm, Percy Ernst – Mütherich, Florentine: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser [recenzió]

Acta Historiae Artium, 10 (1964) 351–353.

Mittelalterliche Goldschmiedekunst in Esztergom

Studien zur ungarischen Wirtschaft, Politik und Kultur, 1 (1966). 212–216.

Trésors d'orfèvrerie médiévaux d'Esztergom

Nouvelle Études Hongroises 1 (1966) 236–240.

Medieval goldsmith's work at Esztergom

Hungarian Survey, 1966. 1. 189–193.

Francia festők Delacroix-tól Picassóig

Művészet 7 (1966) 2. sz. 4–7.

Két kiállítás katalógusának margójára [középkori ötvöstárgyak]

Művészet, 7 (1966) 12. sz. 7–9.

Les fragments d'une armilla byzantine à Veszprém

Acta Historiae Artium, 12 (1966) 347–352.

[magyarul: SMO 97–102.]

Magyarországi Jakab mester

Művészet, 8 (1967) 8. sz. 9.

A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei

Székesfehérvár Évszázadai 1. Székesfehérvár, 1967. 157–162.

Egy elveszett magyar korona

Művészettörténeti Értesítő, 17 (1968) 212–213.

Late Medieval and Renaissance Metalwork.

Hungarian Art Treasures, Ninth to seventeenth centuries, Exhibition catalogue, Victoria and Albert Museum, London, 1968. 67–84.

Limoges-i zománcok Magyarországon

Budapest, 1968. 46 lap, 24 tábla

Limoges Champlévé Enamels in Hungary

Budapest, 1968. 53 lap, 24 tábla

L'oeuvre de Limoges en Hongrie

Budapest, 1968. 58 lap, 24 tábla

Limousiner Email in Ungarn

Budapest, 1968. 57 lap, 24 tábla

A Twelfth Century Royal Tomb

The New Hungarian Quarterly, 10 (1969) 195–197.

Die Grabinsignien König Bélas III. und Annas von Antiochien

Acta Historiae Artium, 15 (1969). 3–24.

- Genthon István (1903–1969)
Művészettörténeti Értesítő, 19 (1970) 249–252.
- Genthon István megjelent műveinek jegyzéke
Művészettörténeti Értesítő, 19 (1970) 253–258.
- Bibliografia delle opere di István Genthon
Acta Historiae Artium, 16 (1970) 36–42.
- Department of Modern International Art
The Budapest Museum of Fine Arts. Budapest, 1970. 115–136.
- A Modern Külföldi Osztály
A Szépművészeti Múzeum. Budapest, 1971. 115–137.
- Galerie Moderner Ausländischer Meister
Museum der Bildenden Künste Budapest. Budapest, 1971. 115–136.
- Département de l'Art Étranger Moderne
Le Musée des beaux-Arts Budapest. Budapest, 1971. 115–136
- Über einige Probleme des Krakauer Kronenkreuzes
Acta Historiae Artium, 17 (1971) 231–268.
 [magyarul: SMO 136–172.]
- Oreficerie
Antica Ate Magiara dal X al XVII secolo. Exhibition catalogue, Palazzo Venezia, Roma, 1972. 42–44.
- A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez
Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 103–112.
- III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei
Művészettörténeti Értesítő, 21 (1972) 1–14.
- Későközépkori francia inventáriumok magyar vonatkozásai
Művészettörténeti Értesítő, 21 (1972) 120–123.
- Székesfehérvár a történeti forrásokban. Székesfehérvár dans les sources historiques [katalógus előszó]
Az István király Múzeum Közleményei, D. Nr 85. Székesfehérvár, 1972. 1 lap
- A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése
Művészettörténet – Tudománytörténet. Budapest, 1973. 13–39.
- „Jeruzsálem”-fülönfüggő Esztergomból
Építés – Építészettudomány, 5 (1973) 271–277.
- Nézzük meg együtt a bizánci sztaurothékát Esztergomban
Művészet, 16 (1973) 10. sz. 21.
- Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon
Ars Hungarica, 1 (1973). 67–95.
- Árpád-kori ötvösség
 Budapest, 1974. 51 lap, 24 tábla

Romanesque Goldsmiths' Art in Hungary

Budapest, 1974. 58 lap, 24 tábla

L'orfèvrerie romane en Hongrie

Budapest, 1974. 60 lap, 24 tábla

Romanische Goldschmiedekunst in Ungarn

Budapest, 1974. 64 lap, 24 tábla

Marie-Madeleine Gauthier: Émaux du Moyen Age [recenzió]

Acta Historiae Artium, 20 (1974) 327–329.

A párizsi ronde-bosse zománc virágkora és a Mátyás-kálvária [Kandidátusi disszertáció. Kézirat.]

Budapest, 1975. 354 lap

Magyarországi művészet a IX. századtól a XII. század végéig. VI. Ötvösség, textilművészet, bronzművesség, viselet, elefántcsont

Művészettörténeti Értesítő, 24 (1975) 240.

L'orfèvrerie parisienne et ses sources

Revue de l'Art, 45 (1975) Nr.28. 25–32.

[magyarul: SMO 244–254.]

De cathone in modum firmalii

Paragone, 225 (1976) 3–11.

[magyarul: SMO 255–260.]

Magyarországi Anjou koronák

Ars Hungarica, 4 (1976) 7–19.

A párizsi ronde-bosse zománc virágkora és a Mátyás-kálvária [Kandidátusi disszertáció tézisei]

Budapest, 1977. 14 lap

Evropejskoie isskustvo novogo vremeni

Kartinnyie galerei museia isobrasitenych iskusstv. Budapest, 1977. 62–80.

Modern Külföldi Osztály

A Szépművészeti Múzeum Képtára. Budapest, 1977. 62–80.

Helyi idő szerint 14 óra volt, amikor kiemeltük a koronát

Életünk, 1978. 1. sz. 73–81.

A párizsi ronde-bosse zománc virágkora és a Mátyás-kálvária. Válasz [az opponensi véleményekre]

Művészettörténeti Értesítő, 28 (1979) 154–156.

R. W. Lightbown: Secular Goldsmiths' Work in Medieval France: A History [recenzió]

Acta Historiae Artium, 26 (1980) 330–332.

[magyarul: SMO 275–281.]

Hattyú és strucc – Lancaster és Luxemburgi?

Építés – Építészettudomány, 12 (1980) 231–239.

- A magyar koronázási jelvények [társszerző Lovag Zsuzsa]
Budapest, 1980. 97 lap
- The Hungarian Crown and Other Regalia [társszerző Lovag Zsuzsa]
Budapest, 1980. 96 lap (második kiadás: 1988)
- Les insignes royaux de Hongrie [társszerző Lovag Zsuzsa]
Budapest, 1980. 100 lap
- Die ungarischen Krönungsinsignien [társszerző Lovag Zsuzsa]
Budapest, 1980. 99 lap (második kiadás: 1988)
- A modern külföldi osztály
A Szépművészeti Múzeum. Budapest, 1981, 101–123.
- Department of Modern Art
The Budapest Museum of Fine Art. Budapest, 1981. 101–123.
- Department de l'Art Moderne
Le Musée des Beaux-Arts. Budapest, 1981. 101–123.
- Otdel zarubeshnogo iskusstva novogo vremeni
Musei isobrasitelnych iskusstv. Budapest, 1981. 101–123.
- Le reliquaire de l'ordre du Saint-Esprit. La „dot” d'Anne de Bretagne
La Revue du Louvre, 1981. 246–252.
[magyarul: SMO 292–298.]
- A gótikus arany ronde-bosse zománc időrendje, elterjedése az írott források tükrében
Művészettörténeti Értesítő, 30 (1981) 165–170.
- L'ordre du Camail des ducs d'Orléans
Acta Historiae Artium, 27 (1981) 225–231.
[magyarul: SMO 308–316.]
- Genthon István
Magyar Életrajzi Lexikon, III. k. Budapest, 1981. 240.
- Hol tart a koronakutatás? [Dolecskó Kornélia interjúja Kovács Évával]
Népszabadság, 1981. aug. 20. XXXIX. évf. 195. sz. 10.
- Anjou reprezentáció: az ötvösség
Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Budapest – Székesfehérvár, 1982. 91–96. 97–108. 110–115.: [katalógustételek:] Nr. 2–17, 19–20.
- Unterteil des Matthias-Kalvarienkreuzes
Matthias Corvinus und die renaissance in Ungarn 1458–1541. Schallaburg, 1982. 475–476. Kat. Nr. 477.
- The Hungarian Crown and Regalia. An International Conference in the National Museum
The New Hungarian Quarterly, 23 (1982) Nr. 86. 178–181.

Kirchliche Sammlungen [Rec. Dávid Katalin: Magyar egyházi gyűjtemények kincsei. Budapest, 1981]

Bücher aus Ungarn, 1982. 3. 8–11.

Collections religieuses [Rec. Dávid Katalin: Magyar egyházi gyűjtemények kincsei, Budapest, 1981]

Le Livre Hongrois, 1982. 3. 8–10.

A gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban

Művészettörténeti Értesítő, 31 (1982) 89–94.

Les émaux „latins” de la couronne de Hongrie. Il medio oriente e l'occidente nell'arte del XIII secolo

Atti del XXIV Congresso Internazionale di Storia dell'Arte, 2. Bologna, 1982. 241–246.

[magyarul: SMO 328–333.]

A Mátyás-kálvária az esztergomi Főszékesegyház Kincstárában

Budapest, 1983. 55 lap

The Calvary of King Matthias Corvinus in the Treasury of Esztergom Cathedral

Budapest, 1983. 54 lap

Ereignisse und Ergebnisse: ein neuer Weg der Forschung in der Geschichte der ungarischen Krönungsinsignien

Insignia regni Hungariae I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Budapest, 1983. 91–100.

[magyarul: SMO 334–340.]

Der goldene Kalvarienberg des Königs Matthias Corvinus in der Domschatzkammer zu Esztergom

Budapest, 1984. 55 lap

Signum Crucis – Lignum Crucis. A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól

Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Memoria Saeculorum Hungariae 4. (szerk. Székely Gy.) Budapest, 1984. 407–423.

Hansse Melluel párizsi ötvös (1413)

Művészettörténeti Értesítő, 33 (1984) 42–45.

Bocskai István „loretói koronája”

Művészettörténeti Értesítő, 33 (1984) 114–116.

Egy magyarországi hízmőmester: Étienne le Bièvre

Ars Hungarica, 12 (1984) 177–182.

Les dernières oeuvres du brodeur Étienne de Bièvre et la Chapelle de la Toison d'or.

Akten des XXV. Internationalen Kongress für Kunstgeschichte, Wien 1983. Bd.9. Eröffnungs- und Plenarvorträge. Arbeitsgruppe „Neue Forschungsergebnisse und Arbeitsvorhaben”. Wien, 1985. 79–82.

[magyarul: SMO 359–362.]

A magyar koronázási jelvényegyüttes kutatásának hat éve

Művészettörténeti Értesítő, 35 (1986) 25–34.

Herman Rousseau párizsi ötvösmester (1360 k. – 1423 u.) és a Valois udvartartások luxusmechanizmusa [Doktori értekezés. Kézirat.]

Budapest, 1987. 265 lap

A luxemburgi uralkodók rendjei

Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 1.köt. Tanulmányok. Budapest, 1987. 135–147.

Viselet és divat Zsigmond korában

Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 1.köt. Tanulmányok. Budapest, 1987. 226–234.

[Tárgyleírások]

Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 2.köt. Katalógus. Budapest, 1987. 70–82. 83–85. 88–89. 91–94. 405–407. 504–505. 521–522. [Zs. 48–53, 55, 59, 62 és Ö.1. sz. katalógustételek]

Tárgykultúra és kisművészetek a 14–15. századi Magyarországon

Magyarországi művészet 1300–1470 körül, A magyarországi művészet története 2. Budapest, 1987. 216–239.

Emlék aranyfonalból és selyemből, István király millenáris miseruhája

Magyar Nemzet, 1988. aug. 13. LI. évf. 193. sz. 11.

The chivalric order of the Dragon

The New Hungarian Quarterly, 29 (1988) Nr 110. 102–105.

Iconismus casulae Sancti Stephani regis

Szent István és kora (szerk. Glatz F., Kardos J.), Budapest, 1988. 133–144.

Bièvre, Étienne

Enciclopedia dell'arte medievale II. Roma, 1989.

Egy különös mecénás: Szakállas Lajos

Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből, Németh Lajos 60. születésnapjára, Budapest, 1989. 26–30.

Pigler Andor halálára (1899–1992)

Ars Hungarica, 21 (1993). 3–4.

A coroa e as insignias reais Hungaras

Observador Húngaro, 2 (1993) Nr. 3. 4–5.

Uralkodópár képe a zágrábi miseruhán

Ars Hungarica, 22 (1994) 20–25.

Gizella királyné keresztjének feliratai és ikonográfiája

Veszprém koraközépkori emlékei. Veszprémi Múzeumi konferenciák 5, Veszprém, 1994. 22–23.

[Tárgyleírások]

Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest, 1994. 196. 204. 205. 211–212. 213. 531–532. (II-11, II-23, II-24, II-36, II-37, II-39-40, X-50. katalógus számok)

Kovács Éva „Herman Rousseau ötvösmester (1360 körül – 1423 után) és a Valois udvartartások luxusmechanizmusa” című doktori értekezésének vitája [Kovács Éva válasza]

Művészettörténeti Értesítő, 43 (1994) 318–319.

Krisztus-test körmeneti keresztről

Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára, Tanulmányok, (Művészettörténet – Műemlékvédelem) Budapest, 1994. 316–318.

Bogyay Tamás halálára (1909 – 1994)

Ars Hungarica, 22 (1994) 207–210.

Bièvre, Étienne

Saur Allgemeines Künstlerlexikon, Bd. 10. München–Leipzig, 1995. 592.

Művesség és tudomány a középkorban. A magyar koronázási palást készítésének egy lehetséges aspektusa. Crafts and Sciences in the Middle Ages. An Approach to the Manufacturing of the Hungarian Coronation Mantle

Ars decorativa – Iparművészet, 13 (1993) 29–34, 35–41.

A koronázási palást másolata

Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. III. k. A Főapátság gyűjteményei. Pannonhalma, 1996. 178–181. (katalógusszám: C. 18.)

Magyar királyok emlékeinek nyomában Dél-Itáliában. Előhang

Ars Hungarica, 26 (1998) 5–9.

Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. (szerk. Verő Mária és Takács Imre)

Budapest, 1998. 473 lap, 264 kép.

DOKUMENTUM

A MŰVÉSZ SZEMÉLYISÉGE – TANULÁS ÉS TANÍTÁS

Lajta Gábor beszélgetése Molnár Sándor festőművésszel

Mikor alakul ki a festő egyénisége?

Úgy gondolják az emberek, hogy van egyéniségük, de 80 százalékuknak nincs, a művészeknek sincs, mert összetévesztik az egyéniséget azzal, hogy tulajdonságaik vannak, amelyekkel a világra reagálnak. A tulajdonságaik azonban ösztönszerűek és kaotikusak, ráadásul általában csak tört részükkel élnek. A tulajdonságok nagy részét elnyomják és tetszhalott állapotba hozzák. A modern embernek összezsugorodási hajlama van, szinte minden tulajdonságát igyekszik megsemmisíteni, hogy ne fájjon az élet. S ha ez az összezsugorodott, néhány tulajdonsággal vegetáló ember *ötleteket* eszel ki, akkor már egyéniségnek érzi magát. Csakhogy az egyéniség hosszú folyamat eredménye, mert az ember teljességét, összes erőinek fölszabadítását és egyesítését kívánja meg. Nem egyik percről a másikra jön létre, hanem hosszú idő szükséges hozzá. Ez a hosszú idő statisztikailag azt jelenti – van kivétel, de nagyon kevés –, hogy 30 és 45 éves kora között alakul ki az a festő, aki komolyan dolgozik. Ilyen hosszú idő kell az egyéniség kialakulásához, vagy inkább a kialakulás kezdetéhez... Mert ez még nem a csúcsa az egyéniségnek, még csak azt látjuk, hogy ő: ő.

És a fiatalon meghalt festők...?

Van néhány kivétel; ők a *fiúk*, az *atyákkal* szemben – sose lesznek atyák, mert nem öregszenek meg. Ilyen Raffaello, vagy Schiele, vagy nálunk Vajda Lajos, akik fiatalon hálnak meg, és nagy életművet hagynak hátra. De náluk se úgy történik, hogy rögtön egyéniségek, hanem úgy, hogy azt az utat, amit a többi festő 30–35 éves korára jár be, azt ők hihetetlen gyorsan, pár év alatt *letudják*. Bejárják ők is, csak hihetetlen gyorsasággal. Hamar kialakul az egyéniségük. De művészeti produktumuk, ha egyenértékű is más jelentős művészekével, mégis hiányos, mert soha nem fognak például öregkori képeket festeni, hiszen nem öregszenek meg. Bizonyos dolgok kimaradnak az életművükből. Viszont megmarad az a fiatalos hang, ami csak az ő sajátjuk.

Arnulf Rainer szerint, hogyha 32 éves korára nem alakul ki valaki, már nem lesz belőle festő sohasem...

Nagyjából jól eltalálta, csak nyilván nem nézte meg, hogy vannak jóval később kialakulók, például Rufino Tamayo 45 évesen, Szenes Árpád még később, Jacques Villon is 45 éves kora után. Vannak igen későn kialakuló nagy művészek; érdekes persze, hogy ők sokáig is élnek, tehát *elhúzódik* a dolog...

Most elmondom, milyen hosszú utat kell bejárni, kezdve onnan, amikor egy gyerek észreveszi, hogy tehetséges – rajzol, fest, ilyesmiket csinál, és elszánja magát arra, hogy festő akar lenni. Beiratkozik valamilyen iskolába, ahol meg akarja tanulni ezt a szakmát.

Az első lépés a *stúdiumrajzolás*. Meg kell tanulni lefesteni, lerajzolni valamit a tárgyi világból. Itt általában nincs gond, mert ennek még semmi köze sincs a művészethez, ez csak egyetlen dolgot mutat meg, azt, hogy a leendő festőben van-e tehetség, és milyen mértékű a realizálási készsége. Semmi másról nem szól a stúdium, mint a realizálási készségről.

Mit ért realizálási készségen?

A művészet a különleges képességek birodalmába tartozik: nem mindenki lehet művész, csak akinek tehetsége van. A realizálási készség azt jelenti, hogy le tud rajzolni egy köcsögöt, vagy nem tudja lerajzolni. Tudja-e realizálni azt, amit lát. Színben, formában, térben és így tovább. Össze tudja-e kapcsolni a látást a realizálással.

Ebben a szakaszban még gond nélkül elfogadja mesterének tanításait, annál is inkább, mert ezek a tanítások összefüggenek a tárgyi világgal. Tehát elfogadja a stúdiumrajzolást, a kockológiát, perspektívát, anatómiát és a többi, amit a stúdium esetében tanulnia kell. Mindezt nem vonja kétségbe, hanem igyekszik csinálni. Amikor mindezt már nem tartja elegendőnek, akkor kiderül, hogy fogalma sincs arról, mi a művészet, és hogy fog majd festeni mondjuk 50 év múlva. A kezdő festő nem ismeri a céljait. Gyenge az akarata. Még nem tudja, hogy egész életét rá kell tennie erre. Nem tudja, milyen erőfeszítéseket kell majd kifejtenie. Egyelőre a szórakozás egy fajtájának tekinti, amit szabad idejében, jókedvében csinál. Még nem tudja, mire vállalkozik. Jutalmakról ábrándozik. Hírnév, pénz és hatalom. Erre gondol. Nem sejti, hogy ezt soha nem fogja megkapni. És, hogy ezeknek semmi köze sincs a művészethez. Ami hajtja, az mind olyan valami, aminek a művészethez nincs köze. És ő erről nem is tud. Ezért, ha megfelelő tanárhoz kerül a kezdő festő, olyanhoz, aki ismeri a célt és az odavezető utat is, amiről a tanítványnak egyelőre sejtelve sincs, a tanárnak először is alkalmazkodnia kell a növendék roppant gyenge felfogóképességéhez, és anélkül hogy elmagyarázná, mik fognak itt következni, legelőször is tudatosítania kell benne, milyen rettentő erőfeszítésekre lesz majd szüksége. Tudatosítania kell, hogy mennyi akaratra, időre, türelemre és mennyi magyarázatra, tudásra és ideára van szüksége, hogy egyáltalán elindulhasson.

Festővé csak az válhat, aki kiállja a tanulás nehézségeit. Ez egy nehéz, terhes, hosszú út. Aki ezt nem vállalja, azt legjobb eltanácsolni erről a pályáról, vagy más festőhöz kell küldeni, aki nem akar festőket nevelni. Ebből az is következik, hogy amit tanulni fog a kezdő növendék, az nem az lesz, amit ő elképzelt, mert elképzélései tévesek. Az a furcsa helyzet áll elő, hogy a tanítványnak tanítványnak kell lenni, a festőmesternek pedig mesternek, és a szerepeket nem lehet felcserélni.

Akadhatnak azonban olyan tanítványok is, akik úgy gondolják, hogy számukra nem az a cél, amit a mester ki akar jelölni. És ezért tiltakoznak...

Természetesen. Minden növendék tiltakozik, mert nem akar dolgozni, hanem rövidre akarja zárni az életét. Akkor el kell küldeni. Én nem várom azt, hogy a XVIII. század végéig érvényes tanítvány-mester viszony legyen a XIX–XX. században, bár az lenne a normális: ahol a festőnövendék festéktöréssel kezdí és nem próbálja megtanítani Michelangelót, hogy hogyan kell festeni. Hanem elvárja, hogy Michelangelo tanítsa meg őt. Őrület, ami a XX. században van. Meg akarják

fordítani a helyzetet, de ez nem lehetséges. Mert a növendék nem ismeri a művészet céljait, nem ismeri a festői nyelvet, ezt mind meg kell tanulnia; ez nem olyan, hogy majd a Szentlélek megszállja. Ha nem tanulja meg, akkor nem tudja. Ha beiratkozik valaki egy nyelvtanfolyamra, akkor sem akarja az első napon elmagyarázni a tanárnak, hogyan kell angolul tanulni. Ez nem működik. Mindenki úgy képzei, hogy a művészettel ez nem így van, hanem azt a Szentlélek hozza, és semmi erőfeszítésbe nem kerül. Ha valaki zenélni tanul, akkor is olyan valakihez megy, aki tud mondjuk zongorázni. És nem akar eljátszani az első napon egy Beethoven-zongoraversenyt. Az nem fog menni. Ez a festészetre és mindenre ugyanúgy áll. Demokratikus örület az, amikor a legtehetségtelenebb, a legkevesebbet tudó ember színvonala az érvényes. Márpedig a XX. században ez van. Teljesen színvonaltalan impotenciára kárhozthatva a művészetet. A művészet fáradtságos, terhes, küzdelmes, sok tanulást igénylő hosszú út. Amit ha valaki nem vállal, akkor telemaszatolhat egy vásznat, de nem gondolhatja komolyan, hogy ebből művészet lesz.

Tehát a tanulás soha nem olyan, mint amire a kezdő festő számít. Nem úgy és nem azt tanulja, amit és ahogy ő elgondolt. Hanem azt tanulja, amit a mester tanít neki. S ha képtelen tanítvánnyá válni, akkor el kell küldeni.

A festő-mester feladatokat ad. Ezek a feladatok határozott célt követnek, amelyeknek a teljes kifutását csak a mester ismeri. A tanítvány nem. Amikor én a studiózást az első évben átalakítom, a növendékek lázadoznak, hogy már megint studiózni kell. De nem tudják, hogy nekem egy egészen távoli céloom van ezzel, és erre a távoli célra alakítom át azt, amit eddig rossz rutinként csináltak.

A feladatok nem könnyűek, hanem nehezek, kényelmetlenek, kellemetlenek. Mindenkit olyan feladattal kell megbízni, ami terheli. Amit könnyen meg tud csinálni, azon túl kell lépni. Számomra is ezek jelentették mindig a kihívást, s nagy izgalommal töltöttek el. Mint amikor a csepeli szabadiskolában egy egyébként jelentéktelen festő azt mondta a csendélethez beállított piros drapéria kapcsán, hogy most akkor próbáljam meg a vöröset felbontani színekre. Azt hittem, hogy belepusztulok. Mert persze ez a legnehezebb valami. A pirosat felbontani csak a legnagyobbaknak sikerült. Rögtön kiadta azt a feladatot, amivel a kezdő nem bír el. Sőt, ez még az ő erejét is meghaladta. Amint elkezdtem felbontani, elkoszosodott, elvesztette az intenzitását, amint visszaállítottam, akkor meg nem volt felbontva. És ez az a pont, ahol a növendékek általában abbahagyják. A feladatok tehát nem szórakoztatóak, nem okoznak elégedettséget, sőt fölkeltik az elégedetlenséget, ez is a céljuk. Hogy a pasas érezze, milyen rettenetes munka vár még rá.

Kétféle feladat van. Az egyik az általános, ami mindenkire érvényes. A másik a személyre szóló, amely összefügg az egyén hiányaival, hiányosságaiival. Én mindig azzal kezdtem a főiskolán, hogy az, amit tudnak, az engem nem érdekel. Egy per-cig sem. Az érdekel, amit nem tud megcsinálni.

Meg akarja változtatni azt az embert?

Persze, hogy azt akarom. Ha ott marad, azon a szinten, akkor sose lesz belőle festő. Meg kell változnia. A munkával fogja megváltoztatni magát. Amint gyarapszik az ismerete, megváltozik a fölfogása a szakmájáról, a művészetről, a nyelvről, mindenről. Azért tanítja az ember, hogy megváltozzon.

A személyes feladat mindenkinél más. Mindenkit külön-külön meg kell vizsgálni, és ami megy neki, azzal nem kell törődni, ami nem megy, azt pedig formálni kell. Különbözik az a helyzet alakul ki, hogy nő egy óriási púpja. Mert mindenki azt szeretné csinálni, ami könnyen megy neki, és akkor dícsérgetik, sikere van. Tulajdonságainak nagy része pedig tetszhalott állapotban marad – és éppen ezeket a tulajdonságokat kell felébreszteni benne. Olyan ez, mint az elszáradófélben levő növény, amely, ha locsolják, gondozzák, újra feléled. Az elszáradt tulajdonságokat úgy gondolhatja, hogy ráirányítva a figyelmet, feladatokat old meg ezekkel kapcsolatban. És ha kellő szívóssággal dolgozik egy kezdő festő, akkor felélednek a száraz levelek, s létrejön az egyensúly. A Főiskolán is jól látni, hogy mindenkit a tehetsége irányában növesztenek, és akkor egy óriási púpja lesz: szellemi nyomorék. Tehát úgy dől el, hogy valakiből lesz-e festő, hogy ezeket a személyre szóló, rettentően kellemetlen feladatokat csinálja-e, vagy dühbe gurul, megsértődik, abbahagyja, nem képes tanulni, és vége van. Sok ilyen növendékkel találkoztam: volt, aki rögtön rettenetesen megsértődött, mikor olyan feladatot adtam, ami nem ment neki.

A feladatok végrehajtása az önmagával vívott küzdelmet jelenti. Meg kell tanulnia a festői nyelvet, meg kell tanulnia a természettel birkózni, belső erőit számba venni – küzdeni önmagával. Mestere tudja, hogy ezek legyőzése küszködések árán, de pozitív eredményt hoz a tanítvány számára. Aki *önmagán* dolgozik. Már a stúdiómban is azt jelentik, hogy meg kell tanulnia *önmagát formálni*, mint a képet is – a képet és önmagát egyszerre tanulja formálni. Ahhoz, hogy formát tudjon adni a vizuális élményeinek, ahhoz önmagának is formát kell tudni adni. Ez pedig nem szórakoztató. Ha elkerüli ezeket a feladatokat, *ha már zseni*, akkor magára kell hagyni; a tanítás csak úgy működik, ha a dolgot mind a két fél komolyan veszi és csinálja.

Minden lépés, amit a növendék megtesz, azt is jelenti, hogy új feladathoz jut; nem azt, hogy most már megpihenhet. Már az első évben meg szoktam mondani, hogy amint valaki valamit elért, én azzal többet nem foglalkozom, az már érdektelen: jöhet a következő lépcsőfok. Nincs megállás. Jöhet a következő feladat, amely ugyanolyan kellemetlen, mint az előző volt, vagy még kellemetlenebb. Hiszen a feladatok egyre összetettebbek lesznek. Olyan ez, mint amikor egy gyerek az ABC tanulásától halad az egyre bonyolultabb nyelvtani formák felé.

Ezek a feladatok összefüggenek az egyéniség építésével?

Abban a percben, amikor elkezd stúdiómban rajzolni, már alapozza az egyéniségét. Ennek még nincs köze az egyéniséghez, de e nélkül nincs egyéniség. Amikor valaki az A-betűt tanulja, akkor már a nyelvet tanulja, de még nem tudja Shakespeare *Viharját* elolvasni. De eljön az idő, amikor a sok A meg B meg más betűből Shakespeare *Viharja* lesz.

Az egyre összetettebb feladatok egyre nagyobb akadályt jelentenek. Ha ezeket sikerül legyőznie, akkor előbbre jut. Ha megáll két akadály között, akkor *megreked*. Megrekedhet valaki már a stúdiómban is. És később is a művészé válás útján, ha bármelyik ponton megáll, nem lép se előre, se hátra, akkor az is veszendőbe megy, amit addig végzett. Senki nincs biztosítva afelől, hogy nem fog megállni. Ezért az első pillanattól kezdve arra kell ösztökélni, hogy *kitartó*, *szívós munkása* legyen a művészetnek. Mint egy rabszolga. Kitartó, szívós mesterembert kell belőle faragni, aki nem áll meg az akadályok előtt, hanem addig-addig rágja, míg keresztül nem megy rajtuk.

Mert ha megáll a művészi fejlődés bármelyik pontján, ez a legrosszabb, ami a festővel és az emberrel történhet. Ha egyszer megállt, nincs az az isten, aki újra indítja. Mert akkor már *fél*. Nem mer nekiindulni, mert már vereséget szenvedett. Tanítványként jobb elküldeni, minthogy vereség érje vereség után... És ha megáll, persze akkor sem magát hibáztatja – modern ember magát nem hibáztatja semmiért –, mert egyébként abban a percben még meg tudna indulni, ha fel tudná mérni, hogy mi okozta a megállást. De nem, inkább a mestert hibáztatja. Hogy rosszul tanít, hülyeségeket beszél, azt sem tudja, mit akar, meg sokkal okosabbak is vannak nála. Elkezd igazolni magát, elkezd kritizálni a tanárát, türelmetlen lesz, vitatkozik. És – nem utolsósorban – szándékosan félreérti, amit mond neki az ember. Ekkor el kell küldeni. De az, aki megállt, és még nem engem okol azért, mert ő megállt, annál még van remény, akkor ketten nekiállhatunk kihúzni őt a kátyúból.

Nem lehetséges, hogy a különböző karakterű növendékeknek különböző karakterű tanárookra van szükségük?

Nem. Ez tipikusan modern felfogás. Kétféle tanár van. Az egyik, aki maga is művész, végigjárta a művésszé válás útjait, az tud tanítani. És van a rossz festő, aki nem tud tanítani. Legfeljebb vannak növendékei.

Különböző típusú művészekre gondolok; az egyik talán jobban megfelel az egyik növendéknek, a másik a másiknak...

Es előfordulhat, de semmi esetre sem a stúdium idején.

Önnek is voltak nézeteltérései főiskolás éve alatt tanárokkal...

Mert azok nem voltak valódi tanárok. Tehetségtelen, dilettáns festők voltak. Fogalmuk sem volt semmiről a művészetet illetően. Nem is tudtak segíteni.

Egy dolog azonban biztos: nincs egyetlen olyan ember sem, aki helyett más végezhetne el a munkát. Megmondhatom, hogy mit csináljon, de azt neki kell megcsinálni.

A modern ember először is iszonyatosan lusta. Kíméli magát. Rettenetesen elnéző önmagával szemben. De annál kritikusabb a külvilággal. Ha lehetősége van rá, mindig a könnyebbik utat választja. Felületes. Ezernyi hamis ideája és elgondolása van, amit mind azért alakít ki, hogy a könnyebbik utat megmagyarázza. Nem akarja megismerni az igazságot, mert az kíméletlen és rombolja ezt a kényelmes képet önmagáról. Ami a legmeglepőbb, az, hogy állandóan hazudik önmagának. Nietzsche mondta, hogy amit másnak hazudunk, az semmi ahhoz képest, amit önmagunknak hazudunk.

Ilyen rossz a „hozott anyag”, amelyen a munkát meg kell kezdeni.

Hogyan formálja a tanuló önmagát?

Az önmagán való munka azt jelenti, hogy vállaltan valamilyen befolyás alá akar kerülni az ember. Nem önmagából merít. Akkor csak dilettáns marad. Feltétlenül valakinek a befolyása alá kell, hogy kerüljön az induló művész. Ezt megválaszthatja. Ezért jó, ha tudja, hogy ki vagy mi *hasonlít hozzá*. Ez az egyéniség kialakításának módszere. Az ember talál a múlt művészetében – vagy a jelenben is, ha szerencséje van – hozzá közel álló festőt, aki nagy művész, s aki neki testvére vagy unokatestvére. Tehát egészen közel állnak egymáshoz. Ezt a művészt ki kell választani, s rajta, mint a szőlő a karón építi ki önmagát. Nem úgy alakul ki az egyéniség, hogy az Isten

adta. Az egyéniséget csak úgy lehet kialakítani, ha az ember megkeresi a hozzá legközelebb álló nagy művészt, kettőt-hármat lehetőleg, nem egyet, a múlt művészetéből, és tudatosan ezeknek a befolyása alá helyezi magát. Rajtuk építi fel magát... Ez azért is fontos, mert amikor a fiatal festőt kortárs mestere már nem tanítja, akkor is kell, hogy legyen hová fordulnia a problémáival, a kételyeivel.

Teljesen téves és fölösleges kárhozottani egy festőt, ha fölfedezik, hogy van rokona a művészettörténetben. Ha föl ismerem, hogy Van Goghra hatott Delacroix, ez nem azt jelenti, hogy Van Gogh epigon és nincs egyénisége. Ez nem így működik. Kell, hogy az embernek legyen apja, anyja, testvére a szellemi területen is, a művészet területén is, ha művészként meg akar születni. Aki ezt szégyelli, az gyalázatos lény. Másrészt viszont nem lehet megfejteni és megítélni egy festőt csak az anyja, apja vagy a testvérei alapján.

A tanítvány lehetőségeinek kifejtéséhez milyen utak vezetnek?

Az utak keskenyek és szigorúak. Az utakra a merő lét szempontjából semmi szükség sincs. Ilyen esztelen erőfeszítéseket annak, aki csak élni akar, nem kell tenni. Erre csak annak van szüksége, aki művészetet akar teremteni. Az utak az ember rejtett lehetőségeinek kifejtéséhez szükségesek. Éppen ez a nehézség, hogy az összes rejtett tulajdonságot élővé kell tenni. Ez azt is jelenti, hogy ezek az utak szemben állnak a mindennapi élettel. Nem élhet a művész olyan kellemesen, mert ezzel van elfoglalva – az utak gyötrelmeivel. Ahogy Leonardo mondta: a festő magányos, nem társas lény. Magányát a művészettel köti össze, nem a többi emberrel.

A festő egyénisége kettészakadhat a művészet és az élet kettősségében?

Nem szakadhat ketté. Ez csak azt jelenti, hogy amilyen mértékben építi a festészetét, olyan mértékben szűkíti az életét. *Az életéből* építi a festészetét. Az az ember, akinek nincsenek ilyen kötelezettségei, az csak az életét éli. Olyan, mintha az élet téglákból állna, melyekből mindig elveszek, és beépítem. Ott hiányzik, de itt megvan. Aki nem épít semmit, annak nem kell ezt csinálnia.

A mindennapi élet tehát ellentétes az utak keresésével. Viszont a művészi út viszi az embert a halhatatlansághoz. Csak a művészet halhatatlan a teremtett életben. De ezt az életből építi, úgy, hogy onnan elveszi. Az élete szűkül, a halhatatlansága tágul.

A mindennapi életből végül nem marad semmi. Halálhoz vezet. Egy segéd munkás mondta nekem egyszer, temetőből jövet, hogy: hát igen, az ember meghal, s a gyerekei még emlékeznek rá, aztán már soha többet nem emlékszik rá senki. Ez az egyszerű, majdnem analfabéta ember ott hirtelen rádöbrent valamire.

Ha az ember szellemi tevékenységet akar folytatni, akkor ez nem lehetséges a szellemi *út* bejárása nélkül. Muszáj rákényszerítenie magát az élettel ellentétes útra. Vannak persze mesterséges utak, amelyek ideiglenes eredményeket adnak. De még később is számtalanszor előfordul, hogy egy viszonylag jó festő, ha sikeres lesz, hirtelen mesterségesen kezdi előállítani a képeit. Gyors, esztétikus látványokat kezd gyártani. Letér a szellemi fejlődés útvjáról, és egy rövidre zárt látszatot teremt, ami úgy néz ki, mintha eredményt hozna.

Vannak tehát mesterséges utak, amelyek ideiglenes eredményt hoznak, és vannak rossz utak, melyek ideiglenes vagy tartós eredményt hoznak, de *rosszat*: ezeken járnak a rossz festők, és festik a tartósan rossz képeket.

Az ember szabad a saját útjának megválasztásában, hajlamai szerint, de választási szabadsága nem összeegyeztethetetlen az újítási szabadság hiányával. Az újítási szabadság hiánya nagyon röviden azt jelenti, hogy a teremtett világon minden csak az örök formákból teremtődik, és csak variációi vannak, új dolgok nincsenek. Az ember két füllel, két szemmel, két kézzel, ugyanabban a formában születik. Csak variációkban különbözik az egyik ember a másiktól. Az ember vagy a gyík vagy az elefánt egy bizonyos formában teremtődik; nincs új elefánt, amelyik nem hasonlít a régihez.

A képességek tekintetében viszont eltérnek az emberek egymástól. A tanítványnak vannak képességei, melyeket nem kell már fejlesztenie. Van, ami már nagyon jól megy neki. És vannak – elhalt – képességei, amelyeket fejlesztenie kell. Vannak képességei, melyeknek fejlődése automatikus. Az ember elindítja, és mennek maguktól. Vannak továbbá rendkívül fejletlen állapotban levő képességei, melyeket állandóan ösztönözni kell, hogy kifejlődhessenek, annyira csökevényesek. Képességei teljesen fejletlen állapotban is maradhatnak, s ez nagy baj. Végül el is tűnhetnek, megsemmisülhetnek. Vannak ilyen festők. Mint például Madarász Viktor, aki élete végére giccsestető lett.

Hogyan lehet a fejlődéshez szükséges akaratot ébren tartani?

A tanítvány erőit, amelyek lanyhák, drámai módon fel kell fokozni. Fel kell dühíteni, aktivizálni kell a benne levő erőt. Rá kell venni, hogy erejét meghaladó erőfeszítéseket tegyen. Először csak kis feladatokkal kell megbízni, melyeket könnyedén megcsinál, aztán nagyobbakkal, majd tovább fokozni, míg már nem akarja csinálni, mert nagyon terhes, és amikor elér a túróképességének a határára, akkor még rá kell tenni egy lapáttal, hogy teljesen kimerüljön. Hogy erejének a tetejét, a felső szintjét megérezze. Ez aztán olyan kábítószerszerű, mert egy idő múlva ő maga is hajlamos lesz arra, hogy ezt a vértolulást fölidézzé magában. De ehhez az kell, hogy rászédje az ember, feszítse és feszítse, és amikor úgy érzi, hogy már meghaladja az ő saját erejét, akkor még egy feladattal meg kell bízni. Az erő érzetét kell fölébreszteni benne.

Persze, amiről én beszélek, amolyan archaikus tanítvány–mester viszony, nagyon lecsökkentve huszadik századi módra. De itt is el kell érni, hogy a tanítványban a mester tiszteletének érzése kialakuljon. Ugyanis ki kell józanítani a tanítványt a saját hatalmi tébolyából, hiúságából, ami a művészetet illeti. El kell érni, hogy megadja a tiszteletet. Nem úgy tenni, mint az a főiskolai mester, akit a tanítványai hátba rúgnak, seggbe rúgnak, beledobják a patakba...

A mester tanítása egy bizonyos irányba tart, s ez az oka, hogy a mester-tanítvány viszony nem fordítható meg, mert a mester ismeri azokat a lépcsőfokokat, melyeket be fog járni a tanítvány. Ő már járt ott. A tanítvány még nem járt ott. Már az első céljai is a végső célhoz vannak kötve. Mint a pók, ahogy a hálót szövi. De a tanítvány csak a legvégén jön rá, hogy ezek mind egy irányba tartó utak voltak.

A tanítvány nem térítheti el állandóan a tanítás fő irányát, olyan lenne ez, mintha valaki, aki elindult föl a hegyre egy úton, közben újra meg újra egy másik utat akarna kipróbálni. Soha sem jutna fel a hegy tetejére. Az is érdekes út, meg ez is, de ha megszakad, akkor nem jutok fel. Vagy ha Párizsba akarok menni, akkor fölépítem, hogy ilyen meg ilyen városokon keresztül, ilyen meg olyan eszkö-

zökkel megyek. De ha nem tudok a célról, és ide-oda szaladgálok, akkor soha nem fogok eljutni Párizsba.

Ennyit a stúdiúmól. A stúdiúm nem művészet. A művészet megalapozása. Ábécé. Minden festőnél egyforma, mert a stúdiúmól még nincs egyéniség. Esetleg valami nagyon távoli egyéniségcsíra. Cézanne stúdiúmól pontosan olyanok, mint Degas-éi vagy akárkiéi, meg se lehet különböztetni. Ez még nem művészet. Nem is lehet ebből másra következtetni, mint a tehetségére, a realizálási képességére, de arra nem, hogy lesz-e belőle művészet. Űgyesen realizál vagy űgyetlenebbül, bár lehet hogy megugrik. Nem lehet tudni.

Ha ezen a stúdiúmól túl van a festő, akkor kezdődik a baj. Elkezd nyugtalanodni, mert egyéniség akarna lenni. Művészetet szeretne csinálni. De egyéniség még nincs, csak tulajdonságai. De ezek is nagyrészt be vannak száradva. Aztán ott van a természet, a realitás, amely hihetetlenül gazdag, s amellyel nem tud mit kezdeni. *Ráomlik ez a rettenetes gazdagság, de nem tud belőle művészetet csinálni.* Nem tudja, hogy ebből az irtózatoss természeti gazdagságból hogyan legyen kép. És ott van a múlt művészetete, amely szintén csak megfélemlíti. Látja ezeket a hatalmas nagy festőket. Mindegyik tetszik neki, mindegyik stílusában szívesen festene, de egyik sem ő, s nem tudja, hogy boldoguljon ezzel az egész festészettel, a természettel, a saját kaotikus érzéseivel. Űgyanakkor nincs még a festői nyelv birtokában sem. Következésképpen semmiben sem biztos. Beáll a káosz. Eddig stabil volt: le kellett másolni a köcsögöt, vitatkozni lehetett a mesterrel. Most pedig totális káosz van. Mindenben kételkedik. Saját erejében nem bízik. Űgy érzi, belőle soha az életben nem lesz festő. Sokszor visszaesik a tehetetlenségi nullpontra, és kezdhet előlről mindent. Kialakul benne a félelem. A félelem pedig könyörtelenül fokozódik. S ha behódol ennek a félelemnek, ha nem próbálja magát átverekedni ezen a káoszon, akkor *megáll.* De ha minden reménytelenség közepete kitar, dolgozik keményen, bár az eredmény nyúlfarknyi, halad tovább a tanulás útján, akkor végül is legyűri a káoszt, de csak azért, mert nem hódolt be neki, hanem szembezállt vele. Nem szabad megfutamodnia ebben a stádiumban. *Át kell, hogy élje a káoszt és a félelmet,* gondosan értékelnie és figyelnie kell. Ez a káosz-időszak az, amely alatt az egyéniség majd kialakul: egyeseknél 30 éves korukig tart, és nagyon sokan belebuknak, majd végérvényesen megállnak. Később azonban ez a káosz-időszak termékeny talajnak bizonyul. Én már tudom, hogy a növendéknek űgyanúgy át kell élnie ezt a káoszt, ahogy én is átéltem 35 éves koromig... Nem szabad lerövidíteni, hogy ne kínlódjon, mert akkor elvonom tőle a káosz termékeny humuszát. Épp ellenkezőleg: bele kell kergetni a káoszba... De az ember elhelyez bizonyos szilárd pontokat, nehogy teljesen kétségbe essen és megálljon. Lehet, hogy ezeket a szilárd pontokat esetleg észre sem veszi. De ez azért kifejtí a maga szilárdító tevékenységét.

Mi lehet ilyen szilárd pont?

Van most például egy tanítványom, aki rettenetes káoszban van – nem is próbálom ezt a szenvedést lerövidíteni, de ő megpróbálta, hirtelen meguntá, és elkezdett csinálni valami nagyon unalmas, személytelen mintákat, ami már valóban nem kaotikus. Egy darabig hagyta, aztán elövettem a pasast és iszonyatosan összeszidta. Mondta neki, hogy ezt aztán nem, tessék visszamenni a káoszba – nem így monda neki –, ott tessék gyötörni a motívumokat, egymásba való átha-

tásokat, szintant és egyebet. Kétségbeesett, de azért visszament. Most jobb, mint azelőtt volt, mielőtt megpróbálta rövide zární önmagát.

Tehát hagyni kell kiteljesedni ezt a káoszt. Ezért mondhatta Joyce Beckettnek: „Önnek nincs elég káosza ahhoz, hogy remekművet írjon!”

Ilyenkor az egyetlen segítség mégis az lehet, hogy erősíteni kell az egyetlen bizonyosságot, a festői nyelvet. Ez nem szünteti meg hirtelen a káoszt, de nagyon sokban előremozdít. Ki kell fejleszteni a festői beszéd képességét. Fel kell ébreszteni minden tulajdonságot, és a belső centrum körül rendezni. Jártasnak kell lenni az összes realitásban. Bár ez még mindig a káoszt növeli. Meg kell ismerni a múlt művészetét – sajátjának is az lesz a termékeny talaja. Teljesen téves, hogy a művészet nélkül művészetet lehet csinálni. Ilyen nincs.

A változó elemekkel is meg kell ismerkedni – ilyen az idő megfogalmazása, az egyéniség (ami még nincs) és a hely szelleme, a genius loci. De elsősorban a *nyelv* az, amely szilárdságot ad. A művészet a *logoszhoz* szól, nem a realitáshoz. Beszélni csak ahhoz lehet, aki maga is beszél. Az asztalhoz én hiába beszélek, csak Magával beszélhetek. Angolul is csak ahhoz beszélhetek, aki tud angolul. A festészet is beszélt nyelv: ahhoz szól, aki maga is beszél. A nyelv ott keletkezik, ahol a realitások találkoznak. Ezért is segíti a káoszt, amely úgy áll elő, hogy a különféle realitások összeütköznek. Viszont, ahol a különböző realitások találkoznak, és egymást átmetszik, áthatják, ott keletkezik a nyelv. Mert ott akkor valamit ki akar mondani az ember. Vagy megőrül a káoszban, vagy kénytelen beszélni. Kimondja a realitások ütközőpontját.

Melyek ezek a realitások?

Természet – lélek – szellem – üresség. Ezt értem a realitásokon.

A realitások metszéspontjait kapcsolatba hozzuk egymással. Új realitásokkal áthatjuk. Új metszéspontokat hozunk létre, hogy a *létezés egészét ki tudjuk mondani*, hisz a nyelv erre törekszik. A realitások ütközés- és metszéspontjain feszültség keletkezik, és ezt úgy lehet feloldani, hogy ki akarjuk mondani az egészet. Ez a művészet célja. Mindezt a létezés centrumából teszi, mert ahhoz, hogy beszélni tudjunk, kell egy centrum. A periférián nem lehet beszélni, mert ott minden szétesik. Ha a realitások ütköznek, kell, hogy találjak magamban egy centrumot, hogy ki tudjam mondani ezt a realitást. A centrum a logosz hangján szól, *jelt ad*, mert a nyelv nem leltárt mond a realitásokról, hanem jelei vannak, melyekkel ki tudja fejezni a realitásokat. Egy négy soros vers ugyanúgy kifejezheti a teljességet, mint Homérosz *Iliásza*.

A XX. századi ember azért olyan ütődött – ki akarja tágítani a művészetet; elefántból véce-csészét akar csinálni –, mert nincs centruma. A periférián kering. Ritkul és szétesik, hiszen nincs más iránya, mint a szétesés. Így esik szét a művészet a modern ember számára, mikor egyre periférikusabb területekre zuhan.

Mindez azonban – a realitások ütközőpontján keletkező nyelv, melyet a centrumból kell kimondani, s jelek által szól – a kezdő festőnél még csak töredékesen van jelen. Inkább csak elérendő cél, mintsem megvalósulás. Még mindig azzal kell foglalkozni, hogy előkészítsük az aktív beszédet. Mégpedig – bármilyen furcsa is – hallgatással kell kezdeni. Figyelje csak meg: egyre több az olyan ember, aki egy percig nem tud hallgatni. Nem tud leállni... Legfeljebb álmában nem mondja, de lehet, hogy ott is. Ez a periférikus lét ismertetőjele. Hol a centrum? Bent van. Befelé csak úgy lehet menni, ha hallgatok. Ha abbahagyom a fecsegést. Hallgatok

és figyelek. Ha nem fecsegek, akkor befelé indulok. De ezt nem lehet megmagyarázni egy festőnövendéknek, hogy most hallgatni fogunk. Megpróbáltam időnként a Főiskolán – anélkül, hogy megmondtam volna, hogy mit akarok – hallgatni, de nem jött be. Nem értették, hogy miről van szó. Ha látják, hogy nem beszélek, azt hiszik, vége az órának. Nem tudnak a hallgatásra figyelni. Ezt sajnálom. Talán valami minimális eredményre mégis jutottam; most már nem állnak fel rögtön, ha hallgatok. Igyekszem koncentráltan hallgatni.

Tehát kell a hallgatás. Nekem most, öregem, minimum napi nyolc órasi hallgatásra van szükségem. Ha nincs meg a napi nyolc órasi magányom, akkor ideges leszek. Akkor a külső világ fölborít. (Brzozowskit kérdeztem egyszer erről, aki szintén azt mondta, hogy legalább 4-5 óra magányra szüksége van...) Ha fecsegek, akkor kifecsegem a lelkemet. Ha hallgatok, akkor a művészetben össze tudom sűríteni, súlyosabbá tudom tenni a mondandómat. Ha ez nincs meg, akkor úgy érzem, hogy szét vagyok esve, laza vagyok.

Melyek a festői nyelv jellemzői?

Évek telhetnek el a nyelv félreértelmezésével. Ezeket a bizonytalanságokat helyre kell rakosgatni. A legfontosabb, hogy megismerjük a nyelv stabil elemeinek alakzatait. A vizuális nyelvnek is vannak stabil alakzatai: a forma esetében ilyen az *organikus jel* és a *geometrikus forma*, s a természetet ezekkel lehet analizálni, hogy ne személytelen legyen, hanem gazdag maradjon. Hozzá tartozik a nyelvhez, hogy hibátlan jeleket tudjon alkotni, s a természettel állandó kontaktust tartson. Ebből következően meg kell tanulni a realitások *áthatását*, valamint az idea megteremtését, vagyis a geometrikus forma és az állandóan változó organikus forma közötti viszonyt is meg kell teremteni. Mert az organikus forma *analógiás* és áthatásokból keletkezik, a geometrikus forma *örök forma*, melyben megszűnnek az áthatások. Örök forma a négyzet, ami négyzet, a háromszög – háromszög, a kör – kör. De nem használhatom így magában, mert akkor személytelen marad – nem kerül kapcsolatba az organikus világgal. Egyik át kell, hogy hassa a másikat. Ezt a festőnek halála napjáig gyakorolnia kell, hiszen ez a stabil forma-elem, melynek a kezében kell lennie. A másik oldal a fény, szín és tónus. A festészet lényege a szín, a színnek a fényhez való viszonya, s a tónushoz való viszonya. A festőnek állandóan kapcsolatot kell tartania a természeti színnel, ami rendkívül gazdag, s az emocionális színnel, mint egy Grünewald, s a szín törvényszerűségeivel, melyek kristályos rendet teremtenek. Akármekkora a képem, ha azon rend van, annak ugyanolyan egyetemes hatásúnak kell lennie, mint a természetnek, amely határtalan...

Ezek azok az elemek tehát, melyeket ismerni és birtokolni kell.

A túl korai megszólalást – amikor még nem tudja valaki a nyelvet – nem szabad erőltetni. Nem szabad erőltetni, hogy ő már Michelangelo. Ha túl korán szólal meg nagy hangon, akkor jön létre az a halandzsa-festészet, ami Magyarországon látható a festők 90 százalékánál – a festői nyelv teljes nem ismerése. Kézmozgásból, bokszolásból festenek. Ha még nem egyéniség valaki, és a nyelv-tudása gyenge, eredeti művet nem tud alkotni, hiába erőlködik.

Ez a túl korai megszólalás aztán sokáig eltarthat?

Halála napjáig. Ha erőlteti, csalódás éri, és könnyen a könnyebbik utat választja. Látjuk ezt mindenfelé. Csalódás éri, de öngazolásba kezd.

Fölismerheti, hogy hamis úton jár?

Fölismerheti. De ha még ott van a mester, meg is mondja neki. Ezért kell a mester.

Térjünk vissza a káosz időszakához. Milyen szilárd pontra bukkanhatunk még?

Elegendhetetlen a múlt művészetének, festői nyelvezetének, sokféle mintájának ismerete. A régi mesterek ezért másoltatták a festőket. Én is megpróbálom erre rávenni a növendékeket, hiszen én is másoltam. Nézzük meg például Gericault életművét, annak az egyharmada másolat. Nem lehet a múlt művészetét úgy lesöpörni, ahogy manapság teszik. Ahogy ott a nyelv megszólal, az példaértékű, azt másolni, ismerni kell, minél jobban. Végül is a nyelvet helyesen, tökéletesen beszélők taníthatnak meg a festői nyelvre – a múlt nagy mesterei.

Aki tulajdonságainak *káoszában* vergődik, a realitások fölmérhetetlen nyomása alatt, a művészet számtalan lehetősége közötti bizonytalanságban, a nyelvi kifejezés tehetetlen dadogásában, az megijed, félni kezd, úgy érzi, reménytelen a helyzete, nem lesz belőle semmi. Ha itt *megáll*, vereséget szenved, megreked, viselkedésében vagy szájhős lesz vagy depressziós, legyőzött, megfélemlített valaki – rendszerint mind a kettő. A szájhős igazolni akarja magát, össze-vissza beszél, állandóan dumál – igazolni akarja, hogy ő nem állt meg, nem rekedt meg a káoszban. Másrészt viszont tudja, hogy megrekedt, hogy nem lesz belőle művész, s ettől depressziós, meg van félemlítve, le van győzve. Anélkül, hogy látnám valakinek a festményeit, a viselkedéséből látom, hogy hol tart. Ha a képeit is látom, akkor látom, hogy mennyire tehetséges, hiszen az utat megteheti a jelentéktelen, a közepes és a zseni is. De ha megrekedt, akkor már mindegy. Megrekedhet a jelentéktelen és a zseni is. S akkor már vége van. Ismertem olyat is az életem során, akit zseniálisnak gondoltam, s aki megrekedt az első komoly lépésnél.

Szokták mondani, hogy nem beszélék eleget a növendékekkel – nem élek lelki életet velük –, de nem kell a lelki élet, tudom, hogy hol tart, jobban tudom, mintha elkezd velem lelkizni. Pusztán abból, ahogyan viselkedik.

A megállás az a halál. Soha sehol nem szabad megállni. S ha valaki kitart, veszi az első akadályt, akkor a tanulás, a szívós munka, a felismerés nem jelent többé számára elrettentő feladatot. Ha kitart, akkor tud tanulni, és alkalmas lesz a szívós, komoly munkára. Megjön az önbizalma is, ahogy átrágtta magát ezen a káoszon. Általában itt ér véget a Főiskola. Én harminc éves koromra jutottam ki ebből a káoszból. Akkor jön a második stádium és állapot: ezt úgy hívhatjuk, hogy az *elme világossága*. A káosz után jön az ellentéte, mint a mérleg másik oldala.

Őn hogyan élte át ezt?

Nálam például nagyon is hirtelen jött: ültem otthon a széken, és hirtelen minden kitisztult, kivilágosodott, mint amikor fölkapcsolom a villanyt. De ebben a pillanatban benne volt a harminc éves koromig elvégzett iszonyatos munka. Mindenkinél benne van. És egyszerre minden élesen és tisztán jelenik meg. Minden lépést előre lát az ember. Úgy érzi, semmi sincs rejtve előle. Nálam ez volt a *Festőjoga* ideje. Láttam az egész művészetet előre-hátra, láttam, nekem mit kell majd csinálni, és azt is, hogyan. Éles világossággal.

Ez a pillanat az egyéniség kialakulásának a kezdete is?

Igen. Ez az, amikor a káoszról kiemelkedik az egója. Az első fázis. Az egó megszilárdulása. Ami nem a legmagasabb személyiségi fok, hanem a legalacsonyabb. Ez az útkeresés abbahagyása. A saját egyéniség megjelenése.

Úgy érzi az ember, hogy semmi sincs rejtve előle. Az elme világossága eloszlatja a félelmet is. Most már biztos, hogy festő lesz belőle. De ugyanakkor *elvakítja*, mint a szembe világító reflektor – amikor előjön a káosz sötétjéből. Ugyanis arra készíti az embert, hogy ne kételkedjék magában, hiszen mindent világosan lát. Ő lesz hirtelen a mindentudó. Bizonyosságot ad ez a világosság, hogy mindent megtehet, s mindent meg kell tennie. Tisztán látja a dolgokat, de elvakult, s ez óriási hiba. Mert az elme világossága nem a teljes létezés, az csak az elme világossága. De az ember boldog, hogy kikerült a káoszból, s végre szilárd talaj van a lába alatt. Beleesik az elme világosságának csapdájába, s nem akar innen tovább menni. *Rögeszméjévé* válik egy rész, egy realitás. Csalárd hatalom ez, s ha az ember bedől neki, fejlődése csak sötétben tapogatózás lesz. Lassan a tanulást is kezdi hanyagolni, hiszen ő világosan látja a dolgokat, nincs szüksége arra, hogy gürizzen, mint egy rabszolga, ahogy eddig tette. Ennek a következménye pedig, hogy sietni fog, amikor türelmesnek kellene lennie, s késlekedni fog, amikor gyorsan kell cselekednie. A tanulásban elveszti a fonalat, s lassan képtelenné válik bármit is megtanulni, felismerni, vagy dönteni.

Azt hiszi, hogy többet tud, és többet is ért. Fölhalmozza a tudást, de nem tudja, hogyan lesz ebből éberség – mindez csak úgy működik, mint a számítógép. Adathalmaz, melyből nem tudni, hogyan lesz látás. Ez a tudás nem más, mint a gyakorlati ész, amely rendbe rakja a káoszt. Ugyanakkor a következő lépés, hogy be kell vezetnie a *teóriát*. Az *érzékelésbe* is be kell vezetnie a teóriát. A festő érzékelését a teória értelmezi. Megemelődik az érzékelés, mert értenie kell az embernek azt, amit csinál. A tudat nem fejlődhet ki tudattalanul, ahogy mifelénk szeretnék. A tudat – tudatos, nem tudattalan. A munka eredménye arányos annak tudatosságával. Így egyre magasabbról lehet indítani az intuíciót – nem a béka segge alól –, hanem ameddig a tudata elér, onnan. És az igazságról meg kell győződni, nem elég a kaotikus érzés. Ami nem képes tudatosan kifejlődni, az elkorcsosul. És éppen a tudatosság az, amit nagyon utálnak Magyarországon.

A tudatossággal megjelenik egy centrum, ahonnan értelmezni lehet a világot. Ez pedig megelégedéssel tölti el az embert. Viszont a festő tudatosodása lehet helyes és helytelen. Ha helytelen, akkor nem tud tovább fejlődni, hanem megreked ezen a fokon. Ha pedig megreked, akkor viselkedésében lelkes harcossá válik. Mindenre van elmélete, és mindent mindenkinél jobban tud. Megrekedt, érzi, s ezt úgy próbálja maga elől eltitkolni, hogy mindenre elméleteket dolgoz ki, s mindenkinél mindent jobban tud. Állandóan vitatkozik. Ha az ember egyetért vele, akkor az ellenkezőjét mondja, csak, hogy vitatkozhasson. A tudatosság lelkes harcosa. Vagy bohóc. Elvicceli a dolgokat. Lelkes harcos, és közben bohóckodik. Ebből lehet látni, hogy a tudatosságban megrekedt.

Elméleteket sem lehet reggeltől estig gyártani. Meg kell szabadulni az elme világosságának önhittségétől. Szerszámként kell használni. Ezzel együtt föl kell adni azt a tévképzetet is, hogy mindent tudunk. Nem szabad félni a kínos helyzetektől. Attól, hogy nem tudunk valamit. Aki megrekedt az elme világosságában, az nem mondja semmire, hogy nem tudom, hanem rögtön gyárt egy elméletet. Min-

degy, hogy hazug vagy igaz, csak összeálljon valamilyen elmélet. Pedig nem szégyen nem tudni valamit.

Mi következik ezután?

Ha az elme világosságán ilyenképpen túljutunk, akkor következik a harmadik stádium: a belső erők fölszabadítása. Nálam ez a *Metamorfózisok* időszaka volt. Most már nem az elméről és nem is a káoszról van szó. Itt az ideje annak, hogy az összes erőt, amely az embert alkotja, fölélesszük és aktivizáljuk. Rettenetesen nagy erőfeszítést kíván, és óvatosan kell vele bánni – mindig csak addig lépni, ameddig az ember ezeket az erőket meg tudja fegyelmezni és kézben tudja tartani. Mint Beethovennél, mikor azt hisszük, hogy már minden démon és pokol elszabadult égen és földön, akkor egyetlen mozdulatot tesz és csönd van. Kézben tartja mind. Ő a karmester. Ellentéte a festészetben Bacon, aki fölött uralkodnak a démonai. Ezt nem szabad megengedni.

A lélek erőinek két fajtája van: az egyik a *lunáris*, a holdszerű (a vízművelet a festő-jögában), a kígyó – az egyéni és a kollektív tudattalan. Az ösztönök. A démonok. A másik a *szoláris*, a kiégetés, a fény és a meleg. A festő-jögában a tűz. Ezek a lélek erői. Ha valaki jelentős művészetet akar létrehozni, akkor minden erőt föl kell szabadítani – és ki kell egyensúlyozni. Aki erővel akar harcolni, az le van győzve. Föl kell ébreszteni az ellentétes erőt. Majd ők egymás közt elintézik a dolgot. Ha ki egyensúlyozták egymást, csak akkor jöhet a következő lépés. Az elme világosságával szemben a belső erők hihetetlenül dinamikusak. Ezért tudják elsodorni az embert. Erőhalmaz, ami a világegyetemet is alkotja, de ott személytelen – az ember teszi személyessé ezeket az erőket. Katalógusszerűen az asztrológia sorolja föl őket. Az alkotás során azonban nem tudatosan, hanem egy belső folyamat eredményeképpen törnek elő. A belső erők fölszabadulása, dinamizmusa és megfékezése az emberben a *hatalom* érzetét kelti fel. Ennek nyomán kialakulhat a hatalmi téboly. Tehát nemcsak az a veszély, hogy ezek az erők elsodorhatják, hanem az is, ha a megfékezés során kialakul a hatalom tébolyító érzése, hogy micsoda erős legény vagyok én. A démonokat is megfékezem, és az egész világegyetemet. Az ember úgy érzi, hogy legyőzhetetlen. Ez az érzés a *satrya*, a lovag érzése.

Akit az őt alkotó lunáris és szoláris erők elsodornak, démonai megszállják, az meghal anélkül, hogy megtudná, hogy kell ezekkel az erőkkel bánni. Démonai sorscsapást jelentenek számára. Az ilyen ember nem ura önmagának és erőinek, s nem tudja, hogyan használja a hatalmat. Ugyanúgy, mint az elme világosságának, ennek sem szabad megengedni, hogy teljesen kiszorítson mindent. Meg kell tanulni használni. Különböző mániákat, betegségeket szabadíthat magára az ember. Amúgy sem veszélytelen az erők fölszabadítása: komolyabb sebek nélkül nem lehet megúszni.

Egyébként különös, hogy mindenki ezzel az egyetlen művelettel azonosítja festői működésemet. Izgatja az embereket ez a hatalmi helyzet. Fogalmuk sincs róla, hogy milyen kínkeserves, és mennyire más, mint amit képzelnek róla.

Nem lehetséges, hogy ezt az időszakát érzik az egyéniségéhez leginkább közel állóknak?

Nem. Legfeljebb a sajátjukéhoz. Csak a démoni izgatja őket. A lunáris erők elmoszarásítják, lezüllesztik az embert. A modern ember elzüllött: nincs semmiféle

erkölcsi rendje, törvénye. Az izgatja, ami züllesztő. A szoláris erők pedig szenvedésbe hajtják, amitől depressziós lesz. Amit én festettem, abba az ezekkel az erőkkel kapcsolatos saját vágyaikat vetítik bele.

Tehát a belső erők fölszabadításában megrekedni végveszélyt jelent. Olyat, amely még a halálában sem hagyja békén az embert. Kegyetlenné és szeszélyessé válik, kínoz másokat, teljesen kiszámíthatatlan. A történelemben az efféle hatalmi téboly vezet a tömegmészárlásokhoz, háborúkhöz. Oda vezet, ahol már nincs beszéd, csak parancs. Szabályok és törvények, amelyek szerint kell élni.

A hatalmat el kell utasítani. Ne használjuk másra, csak a saját erőink megfékezésére. A művész ne legyen politikus. Ne beszéljen hatalmi pozícióból. Krisztusról mondja az Új Testamentum, hogy úgy beszélt, mint akinek hatalma van, de soha se viselkedett úgy, mint egy hatalmi tébolyult. S a fölszabadított erőkkel óvatosan kell bánni, mint aki aknákon jár. Vagy Lao-ce szavaival: mint aki jégen megy. A fölszabadított erőket másfelől hűségesen kell kezelni.

A káosz és a világosság után az erők felszabadítása során sajátítja el az ember az *önmaga fölötti ellenőrzés képességét*. El kell érkeznie oda, ahol mindent kézben tud tartani. Tudni fogja, hogy mikor és hogyan használja az erőit, a káoszát, a világosságát. Ha nem tudja, akkor hamis próféta lesz, ellenséges és rosszindulatú, de az az érdekes, hogy világosságát és hatalmát akkor sem veszti el.

Az egyéniség első állomása az elme világossága, az egó, ami szilárd alakban megjelenik. Az egyéniség második lépése az, amikor a felszabadított erők egységet alkotnak, összeolvadnak. Az előző egoizmus szilárdságával szemben ez *lágyságot* jelent. Inkább erő, mint szerkezet. A *belső erők összeolvadása* hozza létre a tulajdonképpeni egyéniséget. Ami már nem egó, hanem egyéniség. Az erők itt még képlékenyek, dinamikusak. A belső egység, az összeolvadás az igen és a nem közötti küzdelemmel érhető el. Szavad legyen igen, vagy nem, ahogy Krisztus mondja. Az erők között állandóan választani kell, s akkor létrejön a belső egység. Ha meghatározott irányban halad ez a küzdelem, akkor kialakulnak az állandó jellemvonások. Lassan elkezd megszilárdulni az ellentétes erők egysége. Az erők gondolkodási formája az *analógia*. A következő stádium pedig az *ideák* világa. Itt kezd felépülni a személyiség. Az egyéniség megszilárdul, és felveszi végső alakját.

Az egyéniség és személyiség kifejezéseket tehát nem szinonimaként használja?

Hierarchikusan képzelem el őket. Egyre jobban tágulva és emelkedve, egyre szilárdabb és pontosabb és élesebb... Az *egó* magasabb foka az *én*, az *én* magasabb foka az *egyéniség*, az *egyéniség* magasabb foka a *személyiség*.

A személyiség akkor alakul ki, amikor az őt alkotó erőknek – a tulajdonságoknak, amelyeket fölszabadítottunk az előzőekben, s amelyek egységre, összeolvadásra törekedtek – *centruma* lesz. S e körül a centrum körül a tulajdonságok, amelyek eddig csak kiegyensúlyozódtak, hierarchikusan elrendeződnek. Nagyobb erők, kisebb erők, nagyobb démon, kisebb démon...

A személyiség nem ötlet, nem koncepció, hanem az embert alkotó összes tulajdonság elrendeződése és kikristályosodása a létezés centruma körül. Nehezen mondom ki, mert a Tízparancsolatban is tiltva van: a létezés centruma az Isten. És az emberben benne van a képe – az ember nem állati eredetű, hanem szellemi –, s a szellemi eredet a centrum. E körül a dinamikus erők, a megfékezett erők, elrendeződnek. Az elrendeződés során vesznek föl kristályos formát az eddig megle-

hetősen alaktalan erők. Végső és örök formába bújnak. Ekkor az ember teljes személyisége kialakul, és olyan belső önállóságra tesz szert, amivel szemben a külső világnak semmiféle befolyása nincs. A káoszban ez az ellentétes végpontja. Már semmi nem rendítheti meg az embert, mert a végső formához jutott el. Minden tulajdonságnak, az embert alkotó minden erőnek állandóvá, ideává, örök formává, halhatatlanná kell válnia, ki kell kristályosodnia. Minden egyes tulajdonságnak. Ugyanis minden tulajdonság, ha föl van szabadítva, erőközpont, pszichikai központ. Az előző állapotban csak annyit tettünk, hogy egyik erőközpontnak se adtunk túlsúlyt, hanem kiegyenlítettük őket. Egyik sem nyerhetett hatalmat a másik felett. A kristályosodás eredménye az, hogy már nem változik az ember állandóan, s az erők sem változnak állandóan.

A kristályosodás végbemehet helyesen, vagy rossz alapokon is. A rossz kristályosodás töredékesen megy végbe, mivel az erők egy része kristályosodik, állandó formát kap, a másik része nem – megmarad erőnek. Rossz tehát, ha a tulajdonságok egy része nem válik állandóvá. Jó kristályosodás, ha minden tulajdonság kikristályosodik, vagyis állandóvá válik. Ha helytelen a kristályosodás az emberben, akkor nem tud tovább fejlődni, képtelen bármit is megtanulni. Megint megáll. Most a kristályba merevedik, mint a Lótné, sóbálvánnyá lesz. Ha mégis tovább akar lépni, akkor újra fel kell oldani az erőket a megszilárdult formák alól – és ez nagy szenvedések árán lehetséges már csak –, újra előlről kell kezdeni a kristályosodási folyamatot.

A kristályosodás tehát azt jelenti, hogy bennünk valamely tulajdonság megszilárdul, végleges formában inkarnálódik. A kristály maga nem analógiás logika, hanem örök idea, de magába kell foglalnia az analógiás logikát is. Jacques Villonnál a kristályos formák analógiás jelekké vannak szervezve. És megvan az áthatás is. Az erőket alakítja ideákká az örök forma. Nem önmagában álló személytelen forma. A helytelen kristályosodás eredménye a növekedésképtelenség. Ha az ember megáll a kristályban, akkor centrumtalan lesz, sodródik a periféria felé és kiegyensúlyozatlan lesz. Végleges vereséget szenved, aki a kristályban megáll. Kezdet mindent előlről. Ha tovább jut, akkor realizálja a létezés egységét, s minden tulajdonsága örök és halhatatlan formát nyer. Akkor az egyéniség útját végig járta és realizálta a személyiségig – a stúdium, a világos értelem, a lunáris és szoláris erők és az ideák szakaszain túljutva és egységbe foglalva az egészet –, személyiségének építése őbenne tökéletesen befejeződik. Ami a káoszban elkezdődött, aztán egó lett, egyéniség, én, most ez a folyamat a személyiségben befejeződik.

De még itt sem lehet megállni.

Ezek a fázisok Önnél kapcsolódnak a Festőjoga szakaszaihoz?

Természetesen. Én most ezt csinálom – a Kristályt.

Ez azt jelentené, hogy például a Víz-korszakban nem volt centruma?

Nem volt egy centrum. Sok centrum volt. Minden erő centrum. Minden erő egy kis én.

Folytatva: az ötödik állapot az *öregkor*. Ekkor érkezik oda az ember, hogy nincs többé félelme a káosztól – és az élettől –, nincs türelmetlen világossága, minden őt alkotó erőt, tulajdonságot, hatalmat kézben tart. Megalkotta teljes lényének örök formáját, a kristályt. Ekkor azonban ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy meghíphenjen. Megvolt a rettenetes vesszőfutás, most elfáradt, a szervezete kezd le-

épülni, betegségek támadják meg, mindenféle bajok támadnak, megélhetési és egyéb gondok őrlik, s ellenállhatatlan vágyat érez, hogy megpihenjen. Teljesen átadja magát a pihenés és a feledés vágyának. Vigasztalást talál saját kimerültségében. Abban, hogy ő már beteg, öreg, fáradt, kimerült. Ha viszont így van, akkor elvesztette az utolsó menetet. Ugyanis: ellensége gyenge, öreg teremtként ledöfi. Ismerek két ilyen öreg festőt: az egyik, aki megadta magát, reggeltől estig a tévé előtt ül, és csak azt várja, hogy meghaljon. Átadta magát a feledésnek, a kimerültségnek. A sorsának teljes csődjét jelenti ez. A másik, aki ijedtében, hogy megöregedett, visszaroht a kamaszkorába, a szexualitásba – Picasso is ilyen volt, amikor az összes szerelmi viszonyát lerajzolta; – de visszarohtani abba az időszakba, amikor még születik, amikor még termékeny volt: teljes csőd. Akármit csinált addig, visszavonulási vágya megsemmisíti – azt is, amit addig elért. A világosságot, az erők feletti hatalmat, az örök és halhatatlan formát. Le kell rázni a fáradtságot, és végigélni, amit a végzet parancsol az embernek. Ekkor lesz teljes és éber, még ha csak egy pillanatig is. A káosz, a világosságnak, az erők feletti hatalomnak, az örök, halhatatlan formának, a tudásnak – a tudás egységének ez a pillanata elégséges a számára, akár csak egyetlen pillanatra is.

Az öregkor a halálra való készülődés ideje. Az öregkori művek ideje. Beethoven, Rembrandt öregkori művei. Michelangelo *Rondanini Piétája*. Fel kell szabadulni a kötődésektől, a fogva tartó *téves azonosulásoktól*. Az ember a megelőző fázisokkal mindig azonosult. Most pedig fel kell szabadítani magát minden alól, amihez hozzákötötte magát. Képzeldéséhez, ostobaságához, szenvedéseéhez, tárgyához – mert a ragaszkodás ezernyi fölösleges ént tart életben. Az ezernyi fölösleges én az az összes erő, amelyet korábban fölszabadított, és amely mint külön központ, mint kicsike énecske, ott dolgozik az emberben. Annyi ént tart életben, ahány tulajdonsága van, téves azonosulásban, s szétszóródik a kis énekben. Ezeknek az éneknek meg kell halniuk, hogy az igazi én, a *transzcendentális én* megszülethessen. A transzcendentális én a személyiséget *földolja*. A személyiség utolsó formája, de már más vonalon megy végbe, hirtelen kitágulása ennek a folyamatnak, ami az egótól a személyiségig terjedő folyamat, s amely az öregkorban nem egy következő lépcsőfokot jelent, hanem hirtelen minden irányban való kitágulást jelent. Már semmi sem az övé: nézetei, gondolatai, művei, meggyőződései, ízlése, szokásai, hibái, gyengeségei, nem az övék. Az ember meghal, itt hagyja a műveit, itt hagyja a gyerekeit, a feleségét – a saját testét is itt hagyja –, tehát ezt időben el kell kezdeni lebontani, ami nagy munka. Lemond azokról a tulajdonságairól, amelyek a belső fejlődése szempontjából teljesen fölöslegesek, amelyek akadályozzák. Mindent fel kell adni, le kell bontani az épületet, amelyet egy élet alatt fölépítettünk. Az ideáig fölépítettük a világot a becsvágyunkkal, és amit fölépítettünk, azt most le kell bontani, nehogy a halál pillanatában úgy szakadjon rá az emberre, mint egy fölrobbantott ház – és maga alá temesse.

Mit jelent ez a lebontás a gyakorlatban?

Azt, hogy le kell bontani a sóvárgásainkat, aggodalmainkat, nagyságunkat, céljainkat, becsvágyunkat, életrajzunkat, eszméinket, eszelős munkaörületünket, alkotásainkat: mindent fel kell adni, semmit sem szabad megtartani. Ha az ember megszabadul az előzőkkel való téves azonosulásaitól, megszüli önmagában a csecsemőt. Érdekes dolog. Erről nem tudnék, ha nem láttam volna egy embert a halála előtt,

akiben egy archetípus, a gyermek, a csecsemő, megszületett. Az emberek úgy hálnak meg, hogy rájuk omlik az élet, betemeti őket. Ebben az emberben láttam – és teljesen döbönt voltam –, hogy megszületett egy csecsemő, akit archetipikusan a gyermek Jézusnak hívtam, s aki átvette az összes vezető szerepet, a tudatosságot, a tanultságot, s már nem is abba az irányba vezet, amelybe a többi erő, hanem a halál felé. Ez az, amit Lao-cével kapcsolatban mondtak, hogy a csecsemő öreg. A kezdet és a vég találkozik. Egyszerre van jelen az emberben két archetípus, az öreg és a csecsemő. És nem az öreg irányít, hanem a csecsemő. Amikor ezt láttam egy emberben, aki meghalt, a csodálkozástól nem tudtam hova lenni. Hogy ez így működik. Ez nem a szenilitás kérdése. Nem az ész irányít, nem az emlékezet, nem az adatok, hanem egy másik archetípus. A csecsemő és az öreg, a kezdet és a vég találkozásáról szól Rembrandt halála évében festett képe, a *Simeon a templomban*, melyen egy öregember tart a karjában egy kis csecsemőt. Nem a kimerülésről, a magamegadásról van szó, hanem a teljesség eléréséről. Ha egy idős ember azt hiszi, hogy az öregség a kimerülésről és a magamegadásról szól, akkor nagyon téved, mert irtózatosan sok tennivalója van: egyrészt le kell bontani mindazt, amit fölépített, másrészt meg kell szülni ezt a belső archetípust. A legnagyobb munka akkor vár az emberre, amikor öreg és beteg és fáradt. Jean Bazaine írta, hogy a művészet öregkorban születik meg. Ez a teljes kora az embernek.

Delacroix pedig azt írta : „Akkor tudtam meg, hogy mi a művészet, amikor már nem volt fogam.”

Erről van szó. Viszont meghalni egyszer és mindenkorra kell. A lebontást egyszer és mindenkorra el kell végezni. A kis éneknek végérvényesen meg kell halniuk. Nem abban hinni, hogy egyszer is visszakaphatok bármit és bárhol. Semmit nem kapok vissza. Ez az öregkor nagy munkája.

Lehetetlen egyszerre teljesen felébredni. Először csak pillanatokra ébred fel, aztán tovább tart, végül állandósul. De elég egy pillanat is, ha nem állandósul, az is elég. Hosszú és nehéz munkára van szükség a felébredéshez. Ha öregkorban ezt a munkát az ember nem végzi el, hanem megáll, akkor kimerült lesz: fáradt, öreg teremtés. Haldokló roncs, semmi más. Ahelyett, hogy rájönnének az emberek saját semmiségükre, ürességükre, saját fontosságukat tudatosítják, ami hamis személyiségüket növeli. Tehát a fontosság tudatát is föl kell adni.

A hamis személyiséget föl kell számolni, az életművet föl kell számolni, le kell építeni az individuális életművet, meg kell semmisíteni – olyan tevékenység ez, amely már nem épít, hanem lebont, az ürességig. A téves azonosulást megszünteti, minden tulajdonságával, erővel, kis énnel való azonosságát felbontja, ő maga üres marad. Ami a lebontás után marad, az az üresség, a *nem-mű*. Mindennemű azonosulást levetett, csak egy maradt: az ürességgel való azonosulás. Ekkor fest a festő üres képeket. Az erőket a tárgyasulásból ki kell vonni. Akkor megszületik a csecsemő. Ez a csecsemő és az öreg egysége, a kezdet és a vég találkozása.

Az egyéniség útja tehát: az egó, az én, az egyéniség, a személyiség és a *szakrális én*. Ez az út folyamatos egészen a személyiség végéig, amikor ott hirtelen teljesen kitágul minden irányba. Mindennek megfelelően a nyelv színvonala is változó – mert nemcsak arról lehet fölismerni, hogy valaki hol tart, hol rekedt meg, hogy hogyan viselkedik, hanem arról is, hogy milyen színvonalú nyelven szólal meg. Így az *egó* nyelve a *köznyelv*, intelligenciája az individuális intelligencia. Az *én* nyelve

a lunáris erőké, a *mítoszé* – amikor képpé alakítja az igazságot –, intelligenciája pedig a kollektív tudattalanból táplálkozik. Az *egyéniség* a szoláris erők függvénye, és *logosz-nyelven* szólal meg, ami kozmikus intelligenciát jelent. A *szakrális én* az öregség nyelve, mondhatnánk azt, hogy ósnyelv, de az sem, nincs fogalom arra, hogy az üresség milyen nyelv. *Nyelven túli*, vagy legfeljebb azon a határon áll, ahol még felfogható belőle valami. Metafizikus intelligencia.

Nem annak a valaminek a nyelve, ami az ürességre mutat...?

De. Pontosan. A *mutogatásnak* a „nyelve”, hogy *ott a túloldalon...*

Érdekes, hogy az emberben az érzékelés is így működik. Az ember először *érezkeli* a látványt. Az imagináció – a képzelet – összegyűjti a látvány analógia-sorait. De nem haladja meg a látványt, csak összegyűjti az analógia-sorokat. Aztán átteszi egy *értelmi analízisbe* – ez az a tisztánlátás, ami az értelem világossága volt a szellemi fejlődésben –, vagyis a képözönt ez az értelem megítéli, elkülöníti, értelmezi, értelemmel rendezi, összekapcsolja az értelem és értékelés szerint, megformálja és kifejti. A tények és a részletek hiányára felhívja a figyelmet. Hogy itt nem figyelted meg elég jól azt a kórót, ott hiányok vannak. Az analógiai lyukakra is föl hívja a figyelmet. Aztán megint átlép az analógiába, de ezek már nem a látványból következő analógiák, hanem a látvány mögötti, a lélek területének analógiái; a kollektív tudattalanból és az egyéni tudattalanból, tehát a *látvány mögül* föl bukkanak az analógiák, és elkezdi az ember azt a formát ilyen analógiákkal föl gazdagítani. Ez intuitív módon történik, és intuitív módon tagolt nyelvű kezd rendezni a rengeteg analógiát. A nyelvi hangsúlyokra föl hívja a figyelmet, és ez ismét az értelem kristályosodásába kerül tovább, amely matematikai rendbe rendezi, a törvényt és a kánont érvényesíti – az analógiákkal szemben. Ha pedig mindez lezajlott, akkor az egész átkerül ismét a másik oldalra, ahol – ha az érzékelésben minden rendben ment –, *élménnyé* válik, megtermékenyül az élmény, és ez az élmény lesz alkalmas arra, hogy ebből képet fessen. A jól érzékelt élmény megint visszakerül az értelmi oldalra, ahol a beszéd folyékonyasága szerint az értelem tagolja. Hogy ki tudja fejezni az élményt. A festő ebben a stádiumban kezdi föl festeni az élményt bizonyos tagolt nyelvi rendszer segítségével. Ha bárhol hiba történik ebben a folyamatban, akkor az érzékelés nem jut el arra a pontra, ahol élménnyé válhatna és tagolt nyelvű, vagyis komolyan vehető képet lehetne alkotni belőle. Éppen ezért semmi sem maradhat ki: nem lehet kidobni sem a természetet, sem az analógiákat, sem az érzelmi, sem az értelmi tevékenység különböző szintjeit az érzékelésből. Merőben gyakorlati ész szerint képet festeni nem lehet. Mondjuk köröket körözni egymás mellé, és kiszínezni kékre meg pirosra. Így művészetet csinálni nem lehet.

1998. május

***

Molnár Sándor (1936 –), festőművész. Különleges helyet foglal el a kortárs képzőművészetben. Metaforikus elemekkel átszótt, drámai erejű nonfiguratív festményei a Festőjógának nevezett gondolati-formai rendszer keretében jönnek létre. Ez a rendszer a valóság egészével kíván azonosulni a művészet keretein belül. Ennek

---

érdekében, végighaladva a képzőművészet lehetséges megszólalási formáin, a figurativitástól a geometrián és az organikuson keresztül az ürességig, szintézisre is törekszik.

Molnár Sándor nevéhez fűződik az 1960-as évek elején az ún. Zuglói Kör magas szintű művészeti önképző tevékenysége. 1990 óta Molnár a budapesti Képzőművészeti Főiskola professzora.

1997–98 fordulóján nagy retrospektív kiállítása volt látható a Műcsarnokban. Az ehhez a tárlathoz készült katalógus minden részletre kiterjedő dokumentációt tartalmaz a művész munkásságáról, valamint megtalálható benne a Festőjoga című elméleti írása is.

L. G.

BIBLIOGRÁFIA

MAGYAR MŰVÉSZETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA III.

Összeállította: Bardoly István

MODERN MŰVÉSZET

Megjelenik (aug. és szept. kivételével) minden hó közepén
Szerkeszti és kiadja: Lázár Béla

Budapest, Révai és Salamon könyvnyomdája

Megjelent számok: I. évf. 1905 1. október, 2. november, 3. december
1906 4. január, 5. február

I. évf. 1. sz. 1905 Október

Krónika

1. Meztelenség. [Huszár Adolf] 1–2.
2. Muzeum-alap. Letétbe helyezés. 2–3.
3. A temető plasztikája. 3.
4. Levél Bárczy tanácsnokhoz. 3–4.
5. A Gellérthegy kiképzése. 4–5.
6. Modern művészeink külföldi galériákban. 5.

Látogatás a műteremben

7. Fülep Lajos: Látogatás a műteremben Zala Györgynél. 6–12.

Kis kiállítások

8. Nemzeti Szalón. [Szenes Fülöp] 13–15.
9. Spányi Béla. 15–16.

Művészek önmagukról

10. Ernst Lajos: Munkácsy Mihály levele. 17–18. + levél melléklet
11. Fényes. 19–21.

Műhely

12. [festékek] 22–23.

13. A művészeti évad. 23.

Művészképzés

14. Vélemények az akt-iskoláról. [Rippl-Rónai József, Zala György, Telcs Ede, Ferenczy Károly, Dudits Andor, Kann Gyula nyilatkozata] 24–31.

15. Böhm Pál emlékiratai. 32.

Magángyűjtemények

16. Jánossy Béla dr. gyűjteménye. 33–38.

17. Eredeti litográfia. [Fényes Adolf] 38. + képmelléklet

18. Hevesi Sándor: A festő a színpadon. 39–43.

19. Művészetünk a külföldön. 44–47.

20. Gordon Craig. 48.

21. Paul Gauguin. 49–52. + képmelléklet

22. Bobula János: Új házak. 53–54.

Az amatőr tudnivalói

23. A képkeret. A kép felakasztás. 55–57.

24. A művészeti évad. 23.

Iparművészet

25. Iparművészetünk bajai. 58–59.

26. Mozaikművészet iskolafronton. [Róth Miksa] 59–60.

27. Figurális bőrművészet. [Tull Viktor] 60.

28. Egy hálószoza. [Fodor Mihály] 60.

Irodalom

29. Fromentin magyarul. 61–62.

I. évf. 2. sz. 1905 November*Krónika*

30. Az ügy érdekében. 65–67.

31. Kirakat-iskola. 67–68.

32. Mire való egy iparművészeti múzeum? 68–69.

33. Egy művészeti hazugság. 69.

Látogatás a műteremben

34. Fülep Lajos: Látogatás a műteremben Benczur Gyulánál. 70–76.

35. Magyarország műemlékei. [I. köt.] 76.

36. Kürthy György: A plakát. 77–79.

Műhely

37. [Küpper-féle festőlap] 80.

38. Dr. Bárdos Arthur: Kotász. 81–83. + képmelléklet

39. Lyka Károly: A régi és az új irány. 84–86.

40. De la Sizcranne Róbert: Amatőr fotográfia. 87–89.

Kis kiállítások

41. Két jó siremlék. [Róna József: Erkel-emlék, Kallós Ede: Vadnay-emlék] 90.

42. Csók István. [Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.] 90–91.

43. Fényes. [Nemzeti Szalon] 91–92.

Művészképzés

44. Vélemények az akt-iskoláról. [Ligeti Miklós, Márk Lajos nyilatkozata] 93–94.

Az amatőr tudnivalói

45. A fal kiképzése. A szoba lelke. 95–96.

46. A téli tárlat. [Műcsarnok] 97–112.

47. Akciók a művészet érdekében. A fővárosban. A vidéken. [Balogh Bertalan röpirata] 113–118.

Iparművészet

48. Iparművészetünk bajai. 119–120.

49. Az iparművészeti iskola jubiláris kiállítása. 121–122.

50. Selyem szőnyeghímzés. [Kabay Dánielné] 122.

51. Egy kávéház. [Continental] 123.

52. Háromszinnyomat. [Franklin társulat] 123–124.

53. Szeccszíó. 124.

54. Magyar-Mannheimer Gusztáv: Az utca művészete. [Gyakorlati Művésziskola terve] 125–128.
55. A veneziai aranyérmek. [A hirdetések között: 7–9.]
56. Czöbel Béla: Levél a párisi őszi szalonról. [A hirdetések között: 9–11.]
57. Expertiz. [Munkácsy Mihály festményéről Rippl-Rónai által készített rézkarc Trefort Ágoston hagyatékában] [A hirdetések között: 12.]

I. évf. 3. sz. 1905 December

Krónika

58. Éremvéső-intézet a fővárosban. 129–130.
59. A másoló hiénák. 130–131.
60. Muzeum és élet. [Iparművészeti Múzeum] 131–132. > 90.
61. Velencei tanulságok. 132–133.

Látogatás a műteremben

62. Fülep Lajos: Látogatás a műteremben Strobl Alajosnál. 134–143.
63. Magyar művészek Párisban. 144.
64. P. E. [Petrovics Elek]: Rhysseberghe. Párisi levél. [Théo van Rhysseberghe] 145–146. + képmelléklet

Művészek a művészetről

65. [Watts, George Frederick emlékiratainak részlete]. 147–148.
66. Lázár Béla: A művészi játékszer. 149–154.
67. De la Sizcranne Róbert: Amatőr fotográfia. II. 155–158.

Művészképzés

68. Művészakadémia. 159–160.
69. Bölöni György: Pravotinszky. [Burg-Pravotinszky Lajos] 161–163.
70. A renaissance festészet és szobrászat. Berzeviczy Albertnek az University Extensionban tartott előadásai. „A cinquecento festészete és szobrászata (tekintet nélkül Velenczére).” 163.

Kis kiállítások

71. Műteremkiállítás. [Fragó Géza] 164.
72. Műkereskedések szalonjai. [Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt., Eggenberger Könyvkereskedés Művészeti Szalonja] 164–165.

73. Nemzeti Szalon. [Hans Makart, Karácsonyi vásár] 165–166.
74. A Szt. István templom. Komor Marczell: Építészeti szempontok. [Ybl Miklós] 167–171. + Yartin [Nyitrai József]: Festői és szobrászi szempontok. 172–174.
75. Írók és festők. [Lyka Károly és Palágyi Lajos vitájához] 175–176.
76. Magyar könyvjegyek. (Ex libris). 177–179. + képmelléklet
77. Lyka Károly: A régi és az új irány. II. 180–182.

Az amatőr tudnivalói

78. Szemkultura. L. H. Budapest. 183–185.
79. Legközelebbi kiállítások. [Nemzeti Szalon: Magyar-Mannheimer Gusztáv, Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.: Rippl-Rónai József] 186.

Műhely

80. [A magyar márvány. Koptoxie.] 187–188.

Iparművészet

81. Az iparművészeti társulat kiállítása. 189–190.
82. A bazár. 190–191.
83. A szobaberendezések. 191–192.
84. Akciók a művészet érdekében. [Balogh Bertalan, Hornyay Ödön] [A hirdetések között: 6–7.]
85. Ajándékok és letétbehelyezés. [Országos Képtár] [A hirdetések között: 7–12.]
86. Woos-Smith, Ella: Képzőművészet Amerikában. Egy magyar származású női műkritikus levele New Yorkból. 12–17.]

I. évf. 4. sz. 1906 Január

Krónika

87. Műtárgyak tulajdonjoga. [részlet Ignotus: Olvasás közben c. könyvéből] 193–194.
88. Építészeti mesteriskola. [Lechner Ödön] 194–195.
89. R. F.: Melléklépcsőn. [Magyar Nemzeti Múzeum] 195–196.
90. Múzeum és élet. 196–197. > 60.
91. Vidéki szoborpályázatok. 197–198.
92. Művészeti évad. 198.

Látogatás a műteremben

93. Lázár Béla: Látogatás a műteremben Rippl-Rónai Józsefnél. 199–204.
94. L. B. [Lázár Béla]: A modern művészet alapelvei. I. Vissza az ősforráshoz. 205–208.
95. L. B. [Lázár Béla]: Magyar-Mannheimer. 209–203. + képmelléklet
96. Wilde, Oszkár: Festészet és természet. [részlet Intentions c. kötetéből] 214–215.
97. Hogyan nem szabad képet szemlélni? [Regnault, Jean-Baptiste: Prim tábornok bevonulása Madridba – egy barátja leírása.] 216.
98. Hogyan kell képet szemlélni? [Leonardo da Vinci: Mona Lisa – részlet Walter Pater írásából] 217.
99. Kriesch Aladár: A művész öntudata. 218–220.
100. Crane, Walter: Az életviszonyok és a művészet. Ford. Honti Rezső. [részlet Ideals in Art c. könyvből] 221–224.
101. Bárdos Artur: Magyar karikatura. 225–229. + képmelléklet
102. Két cikk a művészi önnevelésről. Nemes Márta: 230–234. Gróf Keszler Harry: 234–240.
103. Kriesch Aladár: A praerafaelizmus iparművészeti törekvései. 241–246.
104. Márk Lajos karikaturái. 246.

Kis kiállítások

105. Tárlat Miskolczon. 247–248.
106. A kaposvári tárlat. [Rippl-Rónai József] 248.

Iparművészet

107. Petőfi-plakett. [Beck Ö. Fülöp] 249.
108. Új budapesti plakátok. 249–252.
109. Nők kiállítása. [Vigadó – Művészet és Művelődés] 252.

Műhely

110. [Eternit-azbeszt-czementlapok. A vászon preparálása. A tempera-festék]. 253.

Irodalom

111. Hevesi Lajos. 254–256.
112. Orsz. Ráth György Múzeum. 256.

113. A párizsi Paál László kiállítás. [A hirdetések között: 3.]
 114. A vidéki vándorkiállítások. [A hirdetések között: 5–6.]
 115. Másoló hiénák. [A hirdetések között: 7.]
 116. Meller Simon: Ferenczy római tanulmányai idején. [A hirdetések között: 9–15.]

I. évf. 5. sz. 1906 Február

Krónika

117. Művészies védjegyek. 257–258. + képmelléklet
 118. Az érembarátok egyesülete. 258–259.
 119. Grafikai egylet. 259–260.
 120. A zsüri és a sajtó. 260–261.

Látogatás a műteremben

121. Dr. Strachau Nelli: Látogatás a műteremben Rodinnél. 262–268.
 122. Dömötör István: A modern művészet alapelvei. II. A magyar téma. 269–270.
 123. Dr. Bárdos Arthur: Beck Ö. Fülöp. 273–276.
 124. Jelentős nyilatkozat. [Lechner Ödön, Hauszmann Alajos] 276.
 125. Gerecze Péter: Modern építőművészet. 277–283.
 126. A festő és a szobrász. Vasari levele Varchi-hoz 1547-ből. Ford. Kelen F.[erenc] dr. 284.

Az amatőr tudnivalói

127. L. H. Budapest. 285–286.
 128. Crane, Walter: Ideiglenes utczadisz. 287–288.

Művészek önmagukról

129. Ernst Lajos: Zichy Mihály önvallomása. 289. + levél melléklet
 130. Liebermann, Max: Fantázia a festészetben. 290–293.
 131. Pollák Illés: Az igazság a mvészetben. [részlet „A művészi teremtés törvénye” című művéből] 294–296.

Iparművészet

132. L. B. [Lázár Béla]: Az Orsz. Ráth György Muzeum. 297–300.
 133. Uj plakett. [Beck Ö. Fülöp] 300.

Kis kiállítások

134. Munkácsy szoborpályázat. 301–302.
 135. Rippl-Rónai. [Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.] 302.
 136. Telepy. [Múcsarnok] 302–303.
 137. Magyar-Mannheimer. [Nemzeti Szalon] 303–304.
 138. Heyer. [Arthur Heyer] 304.
 139. A holnap művészei. I. Czóbel Béla. [+ önvallomása] 305–306. + melléklet
 140. Rodin és az ősforrás. [Rodin vallomása] 307–309.
 141. Nagy Sándor: Művészet és nevelés. Bölcselkedés a rajzoktatásról. 310–314.

Irodalom

142. Symonds, Arthur: Walter Pater. 315–320.
 143. Érembarátok egylete. [A hirdetések között: 2.]
 144. Az aktiskola. [A hirdetések között: 3.]
 145. Építészeti ösztöndíjak. [Lechner Ödön] [A hirdetések között: 5–6.]
 146. Meller Simon: Ferenczy római tanulmányai idején. II. [A hirdetések között: 9–15.]

A cikkek, az ismertetett művek szerzőinek valamint a tárgyalt művészek mutatója (szerzők cikkeinek sorszámát kurzívval)

Balogh Bertalan 47, 84	Ferenczy István 116, 146
Bárczy István 4	Ferenczy Károly 14
Bárdos Artúr 38, 101, 123	Fodor Mihály 28
Beck Ö. Fülöp 107, 123, 133	Fromentin, Eugène 29
Benczúr Gyula 34	Fülep Lajos 7, 34, 62
Berzeviczy Albert 70	Gauguin, Paul 21
Bobula János 22	Gerecze Péter 125
Böhm Pál 15	Hauszmann Alajos 124
Bölöni György 69	Heyer, Arthur 138
Burg-Pravotinszky Lajos 69	Hevesi Lajos 111
Craig, Gordon 20	Hevesi Sándor 18
Crane, Walter 100, 128	Honti Rezső 100
Csók István 42	Hornyay Ödön 84
Czóbel Béla 56, 139	Huszár Adolf 1
Dömötör István 122	Ignotus 87
Dudits Andor 14	Jánossy Béla 16
Ernszt Lajos 10, 129	Kabay Dánielné 50
Faragó Géza 71	Kallós Ede 41
Fényes Adolf 11, 17, 43	Kann Gyula 14

- Kelen Ferenc 126
 Keszler Harry 102
 Komor Marcell 74
 Kotász Károly 38
 Körösfői-Kriesch Aladár 99, 103
 Kürthy György 36
 L. H. 78, 127
 Lázár Béla 63, 66, 93, 94, 95, 132
 Lechner Ödön 88, 124, 145
 Leonardo da Vinci 98
 Liebermann, Max 130
 Ligeti Miklós 44, 80
 Lyka Károly 39, 75, 77
 Magyar-Mannheimer Gusztáv 54, 79, 95, 137
 Makart, Hans 73
 Márk Lajos 44, 104
 Meller Simon 116, 146
 Munkácsy Mihály 10, 57, 134
 Nagy Sándor 141
 Nemes Márta 102
 Nyitrai József 74
 Paál László 113
 Palágyi Lajos 75
 Pater, Walter 98, 142
 Petrovics Elek 64
 Pollák Illés 131
 R. F. 89
 Regnault, Jean-Baptiste 97
 Rippl-Rónai József 14, 57, 79, 93, 106, 135
 Rhyselberghe, Théo van 64
 Rodin, August 121, 140
 Róna József 41
 Róth Miksa 26
 De la Sizcranne Róbert 40, 67
 Spányi Béal 9
 Strachau Nelli 121
 Strobl Alajos 30, 62
 Symonds, Arthur 142
 Szenes Fülöp 8
 Telcs Ede 14
 Telepy Károly 136
 Trefort Ágoston 57
 Tull Viktor 27
 Varchi, Benedetto 126
 Vasari, Giorgio 126
 Watts, George Frederick 65
 Wilde, Oscar 96
 Woos-Smith, Ella 86
 Yartin > Nyitrai József
 Ybl Miklós 74
 Zala György 7, 14, 30
 Zichy Mihály 129
- Gyűjtők*
- Jánossy Béla 16
- Múzeumok, kiállítóhelyek*
- Budapest
- Eggenberger Könyvkereskedés Művészeti Szalonja 72
  - Iparművészeti Múzeum 25, 32, 60, 81, 82, 83, 90
  - Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt. 42, 72, 79, 135
  - Múcsarnok 46, 136
  - Magyar Nemzeti Múzeum 89
  - Nemzeti Szalon 8, 73, 79, 95, 117, 137
  - Orsz. Ráth György Múzeum 112, 132
  - Szépművészeti Múzeum 85
  - Vigadó 109
- Párizs
- Georges Petit 113
- Velence
- Biennálé 55, 61

A HÁZ

Művészeti folyóirat
1908–1911

Főszerkesztő: Málnai Béla. Felelős-szerkesztő: Székely Dezső. A lap művészeti rendezését Málnai Béla végezte. A füzetek címlapját és az iniciálékat Kozma Lajos rajzolta. Nyomatott Budapesten, – . évben, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat nyomdájában

Megjelent számok: 1908: 1., 2–3., 4., 5–6., 7., 8., 9., 10.
 1909: 1–2., 3., 4–5., 6., 7., 8., 9–10.
 1910: 1–2., 3–4., 5–6., 7., 8–9., 10.
 1911: 1–2., 3–4., 5., 6–7., 8., 9–10.

I. évf. 1908

1. sz.

1. Koronghi Lippich Elek: Hogyan lesz magyar architektúra? 1–2.
2. Málnai Béla: Lechner Ödön. 3–7. és 9–14. ill.
3. Lechner Ödön írásaiból. 8.
4. Czako Elemér: Középkori építészetünk topográfiája. Pasteiner Gyula ak. székfoglalója után. 15–21.

Jegyzetek

5. Palóczy. [Palóczy Antalról] 22.
6. Egy amerikai építésznő. [Fay Kellog] 22.
7. A vakablak. 22–23.
8. Munkásotthonok és népszállók. [Pollák Manó előadása] 23.
9. A Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház elhelyezése. [Kertész K. Róbert előadása] 23.
10. A magyar iparművészet népszerűsítése. [Iparművészeti Társulat] 23–24.

Különfélék

11. Schuldner Miklós +. 25.
12. Maróti Géza mexikói felvételei. 25.
13. Építőművészet és kerámia. [Székely Zsigmond felolvasása] 25.

– könyvismertetés

14. Ceylon építésze. [Kertész K. Róbert füzete] 25.
15. Utolsó ábrándok. [Kozma Lajos illusztrációi] 25. és 66., 68. ill.
16. A Berliner Architekturwelt. [Máté Rezsőről] 25.
17. A megfagyott muzikus. 25–26.

– tervpályázati hírek

18. A lugosi új vármegyei közkorház. 26.

19. A losonci Kossuth-szobor. 26.
 20. Pályázat képes levelezőlapokra. 26.

– *tervpályázati eredmények*

21. A szigetvári község ház tervpályázatán. 26.
 22. A Rákóczi-síremlék tervpályázata. 26.
 23. A törökszentmiklósi városháza tervpályázata. 26.
 24. A csurgói takarékpénztár tervpályázata. 26.
 25. A zombori törvényszéki palota tervpályázata. 26.
 26. Lejáró tervpályázatok. 26.

2–3. sz.

27. Malonyay Dezső: „Eb ura fakó.” [Lajta Béla] 29–33.
 28. Malonyay háza. [Lajta Béla] 34–36. és 37–48. ill.
 29. Gerő Ödön: Újabb nemzeti stílus. [vita Lechner Jenő: Modern és nemzeti építőművészet c. előadásával] 49–53.
 30. A finn parlament. 55–56. és 57–59. ill.
 31. Kós Károly: Egy kalotaszegi fatemplomról. [Türe] 61–63.
 32. Lázár Béla: Művészeti krónika. [Kossuth-szobor pályázat, Múcsarnok: Tavaszi kiállítás, Nemzeti Szalon: grafikai kiállítás] 64–66.
 33. Peters, William: Norvég népies művészet. 67–68.

Jegyzetek

34. Wellisch-pályázatok. 69. és 71., 74–75. ill.
 35. „Utcák a magasban” [M. Charles, R. Lamb építészek terve] 69.
 36. Új találmány. [kávéházak] 69.

– *kiállítások*

37. A M.É.SZ. kiállítása. [Nemzeti Szalon] 69–70.
 38. Népművészeti kiállítás. [Az Iparművészeti Társulat kiállítása az Iparművészeti Múzeumban] 70.
 39. Weni építészeti kiállítás. 70.
 40. Egyházművészeti kiállítás. [Múcsarnok] 70.
 41. Müncheni iparművészeti kiállítás. 70.

– könyvismertetés

42. Bálint Aladár: Utolsó ábrándok. Melódiák. Rajzolta: Kozma Lajos. [Bp., 1908] 70–72.
43. Kozma Lajos: Iparművészet és kultúra. Werner Sombart: Die Kultur. Band XXVI–XXVII. 72–73.

– A Ház pályázatai

44. Pályázat magyaros falkerítésre. 73.
45. Ex libris pályázat. 73.

Tervpályázati eredmények

46. A belvárosi takarékpénztár tervpályázata. 73.
47. A Magyar mérnök- és építészegylet 1907. évi nagypályázata. 73.
48. A budapesti Kossuthszobor-pályázat eredményei. 73.
49. A Kecskeméti elmeogyintézet tervpályázata. 73.
50. Lejáró tervpályázatok. 76.
51. Olvasóinkhoz. 76.

4. sz.

52. A művész háza és más munkásságok. [Bálint és Jámbor: Ligeti Miklós-műteremháza stb.] 77–78. és 85–91. ill.

Négy kiállítás

53. Málnai Béla: A wieni nemzetközi építészkiállítás. 79–82. és 92. ill.
54. Bálint Zoltán: Londoni levél. Az Earl's Court-i magyar kiállítás és egyebek. 82–84.
55. Pallós Arthur: München 1908-ban. A müncheni kiállítás. 93–97.
56. Gulácsy Lajos: Kunstschau kiállítása. Wien 1908. 97–98

Jegyzetek

57. K. L. [Kozma Lajos]: Vörösmarty szobra. Kallós és Telcs. Architektura Márkus Gézától. 100. és 101–104. ill.
58. P. A. [Pallós Arthur]: Hebbel-színház – Berlin. [Kaufmann Oszkár] 100.

– *könyvismertetés*

59. K. L. [Kozma Lajos]: Karl Scheffler: Moderne Baukunst. (Julius Bord 1907. II. k.) 100., 105.
60. A művészetek és a stílus. Írta Koronghi Lippich Elek. [Magyar Iparművészet] 105–106.
61. A Vörösmarty-szobor. Írta Sajó Aladár. Kiadta a szobor-bizottság 1908. 106.

– *A Ház pályázatai*

62. A határidőig beérkezett a magyaros fakerítés pályázatára 25 ter. 106.
63. Az ex-libris pályázatra beérkezett 76 ter. 106

– *tervpályázati hírek*

64. A székesfőváros ösztöndíj-pályázata. 106.
65. Az 1908. évi Ybl-tervpályázat programja. 106–107.
66. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1908. építészeti kis pályázata. 107.
67. Plakát-pályázat. [Pozsony város idegenforgalmi biz.] 107.
68. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1908–1909-ik évi építészeti nagypályázata. 107.

– *vegyes*

69. Egy amerikai iskola. [Joseph Broome terve] 107–108.

– *tervpályázati eredmények*

70. Az ujbpesti internátus tervpályázata. 108.
71. Kiskunfélegyháza városszabályozási tervpályázata. 108.
72. A wieni hadügyminszteri palota tervpályázata. 108.
73. Lejáró tervpályázatok. 108.

5–6. sz.

74. Czakó Elemér: Magyarország állandó múcsarnoka Velencében. Tanulmányok Maróti Gézától. 109–124.
75. A milánói kiállítás magyar osztálya. Tervezte Maróti Géza. [képek] 125–139.
76. Bálint Aladár: Olbrich M. József 1867–1908. 141–144.
77. A Ház pályázatai. Kerítés-pályázat. Ex-libris-pályázat. [Hofinger Ernő, Greff Lajos, Wálder Gyula, Kozma Lajos, Gara Arnold] 145–152.

7. sz.

78. Thorockay Wigand Ede vázlatai. 153–160.
79. Margitay Ernő: Wigand Ede művei. 161–162. és 169–176. ill.
80. Dallos József: Nagyvárosok terei. 163–168.
81. Szigma: Nyaralók és más egyebek. Levél a szerkesztőhöz. 178–180.

*Jegyzetek**– könyvismertetés*

82. K. L. [Kozma Lajos]: Der Architect. Karl Scheffler. 181–182.
83. B. A. [Bálint Aladár]: Ethnographia, és a Magyar Néprajzi Társaság Értesítője (1908. 1., 2.). 182–183.
84. B. A. [Bálint Aladár]: Munkásházak – kertvárosok. [Moderne Bauformen decemberi száma] 183.

– tervpályázati hírek

85. A debreceni Kossuth-szobor pályázata. 183.
86. Háromezer koronás nagy díjpályázat amatőrfényképekre. 183–184.
87. A kereskedelmi miniszter ösztöndíja. 184.

– tervpályázati eredmények

88. A Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségének palotája. 184.
89. Lejáró tervpályázatok. 184.

8. sz.

90. Vágó László, Vágó József munkái. Írta és rajzolta Vágó József. 185–190. és 191–212. ill.

9. sz.

91. Komor Marcell: Képes lapok. 213–215.
92. M.: A jövő építésze. 216–218.
93. S.: Az angol tervpályázatokról. 218–219.
94. Vágó László, Vágó József munkái. Írta és rajzolta Vágó József. 220–236.

Jegyzetek

95. Vida Gy.: Virágok az ablakban. 237.
 96. B. [Bálint Aladár]: A Múcsarnok téli kiállítása. 237–239.

– tervpályázati eredmények

97. A Magyarországi Kereskedelmi Utazók Egyesülete székháza. 239.
 98. A kispesti munkáslakóházak pályázata. 239.
 99. A balassagyarmati törvénykezési épület tervpályázata. 239.
 100. Lejáró tervpályázatok. 239–240.

10. sz.

101. Komor Marcell: Képes lapok. II. 241–244.
 102. Varjas Sándor: A fizikai eszmék ábrázolása. Egy fejezet az építészet filozófiájából. 277–280.
 103. Illusztrációink. 281–282. [képek] [Kosztolányi Gyula építészeti vázlatok és festmények. 245–262. Kisfaludy Strobl Zsigmond szobrai. 263–265. Schulek Frigyes. Kozma Lajos könyvecskéje. 266. Medgyaszay István: A veszprémi színház és két művészház. 267–276.]

Jegyzetek

104. Ex-librisek, Kozma Lajos. 283.
 105. A Kéve. [rendkívüli közgyűlés] 283.

– tervpályázati eredmények

106. Az Első hazai takarékpénztár palotájának tervpályázata. 283.
 107. Lejáró tervpályázatok. 283–284.

II. évf. 1909**1–2. sz.**

108. Dömötör István: Régi házak. 1–6. és 7–32. ill.
 109. Lázár Béla: Új csapáson. Részlet Lázár Bélának ily című, most megjelent regényéből. 33–39.
 110. Mutatványok Kozma Lajos „Ex-librisek” című könyvéből. 40.
 111. A Magyar Mérnök és Építész Egylet kispályázatának nyertes terve. Sárkány István. [képek] 41–44.

112. Műegyetemi hallgatók munkái. [képek] [Pecz Gyula, Kiss László, Bábolnai József, Csorna Dezső] 45–50.

Jegyzetek

– *könyvismertetés*

113. B. A. [Bálint Aladár]: August Endell: Die Schönheit der grossen Stadt. 51.
114. [n. n.] Bálint Aladár: Képekről – munkásoknak. Budapest. Népszava könyvkereskedés. 51–52.

– *vegyes*

115. Műegyetemi építészhallgatók kiállítása. 52.
116. A „Kéve” újévi ajándéka. [Lévy Róbert rézkarca] 52.
117. Ex-librisek, Kozma Lajos. 52.
118. A Ház ex-libris pályázata. 52.
119. Lejáró tervpályázatok. 52.

3. sz.

120. Sz. J. [Szablya János]: A M.I.É.N.K. második kiállítása. 53–58. és 59–68. ill.
121. Lehel Ferenc: Az ultramodernek. 69–76.
122. Tátray Lajos 1885–1909. 77–78.
123. V. J. [Vágó József]: Alfred Messel 1853–1909. 79–80.

4–5. sz.

124. Jakab Dezső: Angol kertvárosok. 81–87.
125. Málnai Béla: Családház-telepek. 88–92.
126. Parisiana. Tervezte Lajta Béla. [képek] 93–108. > 129.
127. A Magyar Mérnök és Építész Egylet 1908–1909. évi nagypályázata: könyvtárpalota. [képek] [Málnai Béla, Sárkány István] 109–124.
128. Kosch Károly: Erdély népének építőművészetéről. 125–132. és 133–144. ill.

Jegyzetek

129. A Parisiana Mulató. 145. > 126.
130. Fővárosi könyvtár. 145. > 127.
131. Dömötör István: Találkozás Hamupipókével. (Révész Béla novellái Kozma Lajos rajzaival). 145–148.

132. Sz. J. [Szablya János]: Séták az ideai kiállításokon. [Műcsarnok: Nemzetközi Grafikai kiállítás, Műcsarnok: tavaszi kiállítás, Nemzeti Szalon; A Magyar Képzőművésznők Egyesületének első kiállítása] 148–150.

133. A „Ház” Maróti-féle „Ex-libris” pályázatának eredménye. 150.

– *vegyes*

134. V.: Dekoratív munkák és rekordépítkezések az angol-francia kiállításon. 150–151.

135. A „Kéve” művészegyesület közgyűlése. 151.

136. A „Dekorative Kunst” a magyar népművészetről. Fordította: Sz. [Ernst Schur cikke] 151.

137. Lejáró tervpályázatok. 151–152.

– *tervpályázati eredmények*

138. A megyesi ág. ev. főgymn. tervpályázata. 152.

139. A szombathelyi közvágóhíd tervpályázata. 152.

140. Győri első takarékpénztár székháza. 152.

141. Magyar Építő- és Iparművészeti Rajzolók Országos Egyesületének nagypályázata. 152.

142. Ullmann-féle pályázat. 152.

143. Debrecen izr. templom tervpályázat. 152.

144. A szászsebesi városháza tervpályázata. 152.

145. Borsodmegyei takarékpénztár tervpályázata Miskolc. 152.

146. Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara tervpályázata. 152.

147. A M.É.Sz. Wellisch-féle tervpályázata. 152.

148. A szegedi állami felsőipariskola tervpályázata. 152.

149. A jászberényi artézi kút pályázata. 152.

150. A Magyar műhely és raktártelep bérháza tervpályázata. 152.

151. Debreceni Kossuth-szobor pályázata. 152.

152. Sárospataki tanítóképző intézet tervpályázata. 152.

153. Kézdivásárhelyi törvénykezési palota tervpályázata. 152.

154. Polgári fiúiskola Komárom. 152.

6. sz.

155. Stolzer Jenő: Egy poetikus temető. [München: Wolfriedhof-i erdei temető] 153–155.

156. Sz. J. [Szablya János]: Kunstschau 1909. 157–160.

Jegyzetek

157. Messinger Alajos épületei. 174. és 161–173, ill.

158. Lehel F.: Aiglon: Opium-Álmok. [Sassy Attila] 174., 175.

159. Berliini kiállítások. [Szecesszió] 174., 176.

7. sz.

160. Bálint Rezső: Mednyánszky László. (A téli tárlaton kiállított művei alkalmából.) 177–178.

161. Sz. J. [Szablya János]: A Gödöllőiek. 178–179., 185–191.

162. Kálmán Miklós: Japán fametszet és festészet. 180–184., 201–208.

163. Mester Jenő szobrai. [képek] 192–196.

164. Mutatványok Tichy Gyula: „Egy tusos üveg meséi” című művéből. [képek] 197–200.

165. [A KÉVE második kiállítása. 1909 november 7 – 1909. november 30.] [képek] 209–240.

9–10. sz.

166. Jánszky Béla, Kósch Károly és Zrumeczky Dezső művei. [képek] 241–274.

167. Kosch Károly: Erdély népének építőművészetéről. 277–282.

III. évf. 1910

1–2. sz.

168. Dömötör István: Régi szobrok. 1–6. és 7–18. ill.

169. d. [Dömötör István]: Egy levél körül. [Lechner Ödön] 19–20. és 21–22. ill.

170. d. i. [Dömötör István]: Hevesi Lajos. 23–24.

171. [Lajta Béla művei.] [képek] 25–34.

Jegyzetek

172. Sz. J. [Szablya János]: A „KÉVE” Bécsben. 35–36. és 38–39. ill.

173. Sz. J. [Szablya János]: Elektra. 35–36.

174. Lehel Ferenc: A Művészet Könyve. A képzőművészetek történeti és technikai fejlődése, írta Lyka Károly. 36–37.

175. Lázár Béla: A művészet bölcselete. 37., 40.

3–4. sz.

176. Bölöni György: Kernstok Károly. 41–46. és 47–54. ill.
 177. [Dömötör István]: A vakok intézete. [Lajta Béla] 55–56. és 57–80. ill.

Jegyzetek

178. Kelety Gusztáv művészeti dolgozatai. 81.
 179. Déry. [Déry Béla] 81.
 180. Szinyei-Merse-alapítvány. 81.
 181. Modern templom. [Szent Imre-templom pályázata] 81–82.
 182. V. S. [Varjas Sándor]: Freskók az utcán. 82–84.

5–6. sz.

183. Levetus, A. S.: Gyermekrajzokról. 85–92. és 93–106. ill.
 184. Ács Lipót: A tolnavármegyei „Sárköz” népe és hímzései. 107–122.
 185. Dömötör István: Népművészet. 123–126.

7. sz.

186. Dömötör István: Székely Bertalan. 127–134.
 187. Radisics Jenő: Pálffy János gróf művészeti hagyatéka. 135–149. és 150–158. ill.

Jegyzetek

188. A Nemzetközi Kertészeti Kiállítás. 159., 161–165.
 189. Bálint Rezső: „Impresszionizmus” és egyebek. + A „Művészház” nemzetközi impresszionista kiállítása. + Csontvári Kosztka Tivadar. [Iparcsarnok] 160., 166.
 190. A „KÉVE” nyári munkássága. 166.

8–9. sz.

191. Cholnoky Viktor: A temető esztétikája. 167–170.
 192. Római emlékek magyarországon. Középkori emlékek. Ferenczy István sír-emlékei. Újabbkori temetők. [képek] 171–222.

10. sz.

193. Fülep Lajos: Rippl-Rónai József. 223–228. ill.
 194. Rippl-Rónai József: Emlékezések. Részletek. 233–248. és 249–254. ill.

Jegyzetek

195. Kiállítások. [Glatz Oszkár, Kiss Rezső, Paál László, Hollósy Simon, Feiks Alfréd, Feiks Jenő, Lechner Ödön] 255–257.
196. Erdei Viktor „Eros immaterialis”. 257.
197. A Szépművészeti Múzeum depója. 257–258.

IV. évf. 1911.**1–2. sz.**

198. Zichy Mihály önvallomásai. 1–16.
199. Levetus, A. S.: Baillie Scott. 17–19.
200. Scott, Baillie: Milyenek a házak és milyenek lehetnének. 20–37.
201. Lándor Tivadar: Székely Bertalan hagyatéka. 38–40. és 41–68. ill.
202. Gróf Andrássy Gyulának József főherceghez intézett beszéde a Székely Bertalan emlékkiállítás megnyitására. 69.

Jegyzetek

203. (-r. -a.) [Lázár Béla]: A Nemes-gyűjtemény és modern művészetünk. 70.
204. Levetus, A. S.: Az angol otthon. Írták: Home Fletscher és H. Philips Fletscher. Bevezetéssel ellátta Argyle herceg. London, Methuen et Co. 70., 87.
205. [Hikisch Rezső valamint Haász és Málnai épületei] [képek] 71–86.
206. B. R. [Bálint Rezső]: A forma problémája a képzőművészetben. Írta: Adolf Hildebrand. (Modern könyvtár, Wilde János fordítása.) 87–88.
207. Művészeti előadások. [Lázár Béla] 88.

3–4. sz.

208. Dömötör István: Kultura akták közt. 89–92. és 97–120. ill.
209. Fuchs, Oscar: Építkezések. 93–96.
210. Relle Pál: Rippl-Rónai József emlékezései. 121–122.
211. Lázár Béla: A német iparművészet Párisban. 123–124., 145–147.
212. A „KÉVE” harmadik kiállítása. 1911 január. [Nemzeti Szalon] [képek] 125–144.
213. Gerő Ödön: Osztályépítészet. 148–154.
214. Vitéz Miklós: Az oriens művészetéről. 155–164. és 165–168. ill.
215. Bárdos Artur: Színpad arányok. 169–170.

Jegyzetek

216. A „KÉVE” kiállítása. [Nemzeti Szalon] 171.
217. Bölöni György: Pór Bertalanról és az új művészetről. 171–173.
218. Bálint Aladár: Múcsarnok. 173–174.
219. V.: Művészet az utcán és a nyilvános helyeken. 174–176.
- 5. sz.**
220. ö-ö [Dömötör István]: Nyolc festő. [Nemzeti Szalon] 177–178.
221. Gauguin, Paul: Vincent van Gogh. 179–186.
222. Matisse, Henri: Egy festő feljegyzései. 187–188., 197–200.
223. Erzsébetvárosi takarékpénztár pályadíjnyertes terve. Lajta Béla. [képek] 205–209.
224. Az Erzsébet-szobor elhelyezési terve. Hikisch Rezső. [képek] 212.
225. Bálint Rezső: A portré a modern pikturában. 215–217.
226. B. [Bárdos Artúr]: Szobrok, plakettek. Vedres Márk. 218. és 189., 214. ill.
227. K. H.: Fémes Beck Vilmos. 218–219. és 191–192., 195. ill.
228. F.: Lesznai Anna kézimunkái. 219. és 201–204. ill.
229. L. B. [Lázár Béla]: Leszögezések. [Munkácsy Mihály síremléke] 219.
230. B. R. [Bálint Rezső]: A Városliget artisztikuma. 219–220.
- 6–7. sz.**
231. Bálint Aladár: Régi mesterek rajzai. 221–222. és 223–230. ill.
232. Szabó Ervin: A Fővárosi Könyvtár tervpályázata. (és valami a zsürikről). 241–242. és 243–258. ill.
233. Dömötör István: Buda vulgo Offen. 259–262.
234. V.: Régi pesti építőművészek. 263–266. és 267–290., 303. ill.
235. Fémes Beck Vilmos: A jelen éremművészetéről. 291–292. és 293–296. ill.
236. Bálint Rezső: Kiállítások Párizsban. [Salon des Indépendents, Galerie Georges Petit: Ingres, Bernheim: Louis Legrand, Salle de jeu de Paume: holland festészet] 297–300.
237. -elle- [Relle Pál]: Városszabályozási korrekturák. 301–302.
238. Bálint Aladár: Szellemidézés. [Bruck Lajos, Papp Henrik, Mihalik Dániel] 302., 304.
239. B. [Bárdos Artúr]: Új színpad. 304.

8. sz.

240. Bölöni György: Cézanne. 305–308. és 309–316. ill.
241. Bernard, Emile: Emlékezések Paul Cézanne-ról. 317–328.
242. Lázár Béla: Legújabb francia művészeti áramlatok. 329–330. és 321., 324., 329., 331., 334, 335., 338. ill.
243. Rózsa Miklós: Kernstok Károly. A Művészház retrospektív kiállítása. 339–342.

9–10. sz.

244. Lechner Ödön: Önéletrajzi vázlat. 343–346.
245. Lechner Ödön művei. [képek] 347–364.
246. Vágó József: Wagner és Lechner. 365–366.
247. Lechner Ödön művei. [képek] 367–374.
248. Iván Ede: Egy vázlatkönyv lapjairól. 375–376.
249. Földes Ede és Scheiber Miklós épületei. [képek] 377–392.
250. Iván Ede: A régi török fürdők Budán. 393–396.
251. Körmendi Frim József szobrai. [képek] 397–404.
252. Vágó László és József: A Petőfi-ház. [képek] 405–408.
253. Bálint Rezső: Salon d'Automne. 409–410.
254. Haás és Málnai: Kislakásos bérház a Hungária körúton. [képek] 411., 414–416.

A cikkek, az ismertetett művek szerzőinek valamint a tárgyalt művészek mutatója (szerzők cikkeinek sorszámával)

Ács Lipót 184	Bruck Lajos 238
Aiglon > Sassy Attila	Cézanne, Paul 240, 241
Andrássy Gyula gr. 202	Charles, M. 35
Archipenko, Alexander 253	Cholnoky Viktor 191
Bábolnai József 112	Csontváry Kosztka Tivadar 189
Bálint Aladár 42, 76, 83, 84, 96, 113, 114, 218, 231, 238	Csorna Dezső 112
Bálint Rezső 160, 189, 206, 225, 230, 236, 253	Czakó Elemér 4, 74
Bálint Zoltán 52, 54	Dallos József 80
Bárdos Artúr 215, 226, 239	Déry Béla 179
Bernard, Emile 241	Dömötör István 108, 131, 168, 169, 170, 177, 185, 186, 208, 220, 233
Bölöni György 176, 217, 240	Duchamp, Marcel 253
Broome, Joseph 69	Endell, August 113
	Erdei Viktor 196

- F. 228
 Feiks Alfréd 195
 Feiks Jenő 195
 Femes Beck Vilmos 227, 235
 Ferenczy István 192
 Fletscher, Home 204
 Fletscher, Philips H. 204
 Földes Ede 249
 Fuch, Oscar 209
 Fülep Lajos 193
 Gara Arnold 77
 Gauguin, Paul 221
 Gerő Ödön 29, 213
 Glatz Oszkár 195
 Gogh, Vincent van 221
 Greff Lajos 77
 Gulácsy Lajos 56
 Györgyi Dénes 34
 Haász Gyula 205, 254
 Hevesi Lajos 170
 Hikisch Rezső 205, 224
 Hildebrand, Adolf 206
 Hollósy Simon 195
 Hofinger Ernő 77
 Ingres, Jean Auguste 236
 Iván Ede 248, 250
 Jakab Dezső 124
 Jámbor Lajos 52
 Jánszky Béla 166
 József főherceg 202
 K. H. 227
 Kallós Ede 57
 Kálmán Miklós 162
 Kaufmann Oszkár 58
 Kelety Gusztáv 178
 Kellog, Fay 6
 Kernstok Károly 176, 243
 Kertész K. Róbert 9, 14
 Kisfaludy Strobl Zsigmond 103
 Kiss László 112
 Kiss Rezső 195
 Komor Marcell 91, 101
 Koronghi Lippich Elek 1, 60
 Kós [Kosch] Károly 31, 128, 166, 167
 Kosztolányi Gyula 103
 Kozma Lajos 15, 42, 43, 57, 59, 77, 82, 103, 104, 110, 117, 131
 Körmendi Frim József 251
 Lajta Béla 27, 28, 126, 129, 171, 177, 223
 Lamb, R. 35
 Lándor Tivadar 201
 Lázár Béla 32, 109, 175, 203, 207, 211, 229, 242
 Lechner Jenő 29
 Lechner Ödön 2, 3, 169, 195, 244, 245, 246, 247, 248
 Legrand, Louis 236
 Lehel Ferenc 121, 158, 174
 Lehbruck, Wilhelm 253
 Lesznai Anna 228
 Levetus, A. S. 183, 199, 204
 Lévy Róbert 116
 Ligeti Miklós 52
 Lyka Károly 174
 M. 92
 Málnai Béla 2, 53, 125, 127, 130, 205, 254
 Malonyay Dezső 27, 28
 Margitay Ernő 79
 Márkus Géza 57
 Maróti Géza 12, 74, 75
 Máté Rezső 16
 Matisse, Henri 222, 253
 Medgyaszay István 92, 103
 Mednyánszky László 160
 Mende Valér 34
 Messel, Alfred 123
 Messinger Alajos 157
 Mester Jenő 163
 Mihalik Dániel 238
 Munkácsy Mihály 229
 Nemes Marcell 203
 Olbrich M. József 76
 Paál László 195
 Pálffy János gr. 187
 Pallós Arthur 55, 58
 Palóczi Antal 5
 Papp Henrik 238
 Pasteiner Gyula 4
 Pecz Gyula 112
 Perlrott Csaba Vilmos 253
 Peters, William 33
 Picasso, Pablo 253

- Pollák Manó 8
 Pór Bertalan 217
 Radisics Jenő 187
 Relle Pál 210, 237
 Révész Béla 131
 Rippl-Rónai József 193, 194, 210
 Rouault, Georges 253
 Rózsa Miklós 243
 S. 93
 Saarinen, Eliel 30
 Sajó Aladár 61
 Sárkány István 111, 127, 130
 Sassy Attila 158
 Scheffler, Karl 59, 82
 Scheiber Miklós 249
 Schuldner Miklós 11
 Schulek Frigyes 103
 Schur, Ernst 136
 Scott, Baillie 199, 200
 Sombart, Werner 43
 Stolzer Jenő 155
 Sz. 136
 Szablya János 120, 132, 156, 161, 172, 173
 Szabó Ervin 232
 Székely Bertalan 186, 201, 202
 Székely Zsigmond 13
 Szigma 81
 Tátray Lajos 122
 Telcs Ede 57
 Thorockay Wigand Ede 78, 79
 Tichy Gyula 164
 V. 134, 219, 234
 Vágó József 90, 94, 123, 246, 252
 Vágó László 90, 94, 252
 Varjas Sándor 102, 182
 Vedres Márk 226
 Vida Gy. 95
 Vitéz Miklós 214
 Wagner, Otto 246
 Wälder Gyula 77
 Wellisch Alfréd 34, 147
 Wilde János 206
 William, Peters 33
 Zichy Mihály 198
 Zrumeckzy Dezső 166
- Gyűjtők, magángyűjtemények*
- Nemes Marcell 203
 Pálffy János 187
- Múzeumok, kiállítóhelyek*
- Budapest
 – Iparcsarnok 188, 189
 – Iparművészeti Múzeum 38
 – Magyar Nemzeti Múzeum 9
 – Múcsarnok 32, 40, 96, 161, 195, 201, 202, 218, 238
 – Művészház 189, 195, 243
 – Nemzeti Szalon 32, 37, 165, 179, 190, 212, 216, 220
 – Szépművészeti Múzeum 197
 London
 – Earl's Court 54
 Milánó
 – magyar pavilon 75
 München
 – Kunsthalle 41, 55
 Párizs
 – Bernheim: Duran-Ruel és Druet 236
 – Galerie Georges Petit 236
 – Salle de jeu de Paume 236
 – Salon d'Automne 211, 253
 – Salon des Indépendents 236
 Velence
 – magyar pavilon 74
 Wien
 – Gartenbauausstellung 39, 53
 – Kunstschau 56, 156
 – Künstlerbund Hagen 173

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA

1988

MAGYAR ÉS MAGYAR VONATKOZÁSÚ PUBLIKÁCIÓK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

BARDOLY ISTVÁN és MARKÓJA CSILLA

TARTALOM

Bevezető	170
A bibliográfia rendszere	170
A feldolgozott periodikák jegyzéke	173
Rövidítések	176
Helynévmutató	247
Személynévmutató	250

BEVEZETŐ

A bibliográfia rendszere és a feldolgozás módja megegyezik az 1984-es év anyagát felölelő közlemény bevezetőjében leirtakkal (*Ars Hungarica*, 1992. 113.) Itt szeretnénk köszönetet mondani Ladányi Józsefnek az anyag összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

A BIBLIOGRÁFIA RENDSZERE

ÁLTALÁNOS IRODALOM

- Bibliográfiák
- Segédkönyvek 1–2
- Gyűjteményes kötetek
  - a. kongresszusok, konferenciák 3
  - b. tanulmány és cikkgyűjtemények 4–7
- Művészettörténet, művészettudomány 8–32
- Tudománytörténet 33–43
  - a. művészettörténészek, kritikusok 44–97
- A művészettörténet társtudományai 98–99
- Ikonográfia, ikonológia, emblematika 100–115
- Műtárgy és műemlékvédelem 116–119
  - a. a műemlékvédelem és restaurálás elmélete, a műemlékhelyreállítás elvei és módszerei 120–123
  - b. a műemlékvédelem története 124–125
  - c. a műemlékvédelem működése és szervezete 126–127
  - d. a műemlék kutatás, helyreállítás, restaurálás műszaki-technológiai kérdései 128–129
  - e. történeti együttesek védelme, műemlékvédelem és városrendezés, településvédelem 130–140
  - f. külföldi műemlékvédelem 141–144

- g. egyes műtárgyak restaurálása 145
 h. egyes műemlékek helyreállítása 146–176
 Múzeumok és muzeológia 177–179
 Egyes múzeumok 180–218
 Műgyűjtők, mecénások 219–226
 Műkereskedelem 227–228

EGYETEMES MŰVÉSZETTÖRTÉNET

- Összefoglaló művek 229–247
 Építészet 248–274
 Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet 275–282
 Kertművészet 283–284
 Szobrászat 285–291
 Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 292–299
 Fotóművészet és új médiák 300–304
 Iparművészet 305
  - Fémművesség 306–309
  - Érem, pénz, pecsét, jelvény 310–311
  - Kerámia, üveg 312–314
  - Bútor, hangszer, enteriőr 315–316
  - Textil és viselet 317–318
  - Kisművészetek 319–321
 A művészet határterületei 322–324

KORAI KÖZÉPKOR

- Összefoglaló művek 325–326
 Építészet 327–329

KÖZÉPKOR 1000–1541

- Összefoglaló művek 330–349
 Építészet 350–402
 Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet 403
 Szobrászat 404–410
 Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 411–429
 Iparművészet
  - Fémművesség 430–439
  - Érem, pénz, pecsét, jelvény 440–444
  - Kerámia, üveg 445–447
  - Textil és viselet 448–451
 A művészet határterületei 452–456
 Mesterek 457–464

ÚJKOR 1541–1800

- Összefoglaló művek 465–476
 Építészet 477–517

Várostervezés, urbanisztika, települészerkezet 518
Kertművészet, temetők 519–521
Szobrászat 522–526
Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 527–535
Iparművészet 536–544

- Fémművesség 545–548
- Érem, pénz, pecsét, jelvény 549–552
- Textil és viselet 553
- Kisművészetek 554

A művészet határterületei 555–559
Mesterek 560–571

XIX/XX. SZÁZAD 1800–1945

Összefoglaló művek 572–594
Építészet 595–643
Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet 644–649
Kertművészet, temetők 650–653
Szobrászat 654–657
Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 658–667
Fotóművészet és új médiák 668–681
Iparművészet 682–685

- Kerámia, üveg 685–686
- Bútor, enteriőr 687
- Textil és viselet 688
- Kisművészetek 689

A művészet határterületei 690–694
Színház és látványosság 695–696
Mesterek 697–818

XX. SZÁZAD 1945 UTÁN

Összefoglaló művek 819–879
Építészet 880–911
Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet 912–919
Szobrászat 920–932
Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet 933–962
Fotóművészet és új médiák 963–989
Iparművészet 990–1001

- Érem 1002–1003
- Kerámia, üveg 1004–1009
- Bútor, enteriőr 1010
- Textil és viselet 1011–1019

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények 1020–1044
A művészet határterületei 1045–1049
Színház és látványosság 1050–1053
Művészeti csoportok, alkotótáborok 1054–1067
Mesterek 1068–1643

A FELDOLGOZOTT PERIODIKÁK JEGYZÉKE

- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 40. 1988
 Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 33. 1987–1988
 Agria (Eger) 24. 1988
 Alföld (Debrecen) 39. 1988
 Apulum. Acta Musei Apuliensis (Alba Iulia) 25. 1988
 Archaeologiai Értesítő (Budapest) 114–115. 1987–1988
 Arabona (Győr) 24–25. 1988
 Ars (Bratislava) 1988
 Ars Hungarica (Budapest) 16. 1988
 Artă (București) 35. 1988
 Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat (Budapest) 121. 1988
 Baranya (Pécs) 1. 1988
 Baranyai Helytörténetírás (Pécs) 1987–1988
 A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba) 11., 12., 13. 1988
 Békési Élet (Békéscsaba) 23. 1988
 Béri Balogh Adám Múzeum Évkönyve (Szekszárd) 14. 1988.
 Borsodi Szemle (Miskolc) 33. 1988
 Budapest (Budapest) 26. 1988
 Budapest Főváros Levéltára Közleményei (Budapest) 1988
 Bulletin Monumental (Paris) 146. 1988
 Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt) 50. 1988
 Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest) 1988
 Confessio (Budapest) 12. 1988
 A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 1987 (1988)
 Debreceni Szemle (Debrecen) 8. 1988
 Diakónia (Budapest) 10. 1988
 Dunakanyar (Budapest) 24. 1988
 Dunatáj (Szekszárd) 11. 1988
 Életünk (Szombathely) 26. 1988
 Építés- Építészettudomány (Budapest) 19. 1987–1988
 Építésügyi Szemle (Budapest) 31. 1988
 Építővilág (Budapest) 1988
 Az Érem (Budapest) 45. 1988
 Esztergom Évlapjai (Esztergom) 1988
 Etnographia (Budapest) 99. 1988
 Fejér Megyei Szemle (Székesfehérvár) 1988
 Fejér Megyei Történeti Évkönyv (Székesfehérvár) 18. 1988
 Folia Archaeologica (Budapest) 39. 1988
 Folia Historica et Ethnographica (Nyírbátor) 2. 1988
 Forrás (Kecskemét) 20. 1988
 Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu) 31. 1988
 Fotó (Budapest) 1988
 Fotóművészet (Budapest) 1988
 Geodézia és Kartográfia (Budapest) 40. 1988
 Győri Tanulmányok (Győr) 9. 1988
 Győri Városszépítő Füzetek (Győr) 2. 1988
 Hadtörténelmi Közlemények (Budapest) 35. 1988
 A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve (Debrecen) 15. 1988
 Helikon (Budapest) 31. 1988
 A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc) 25–26. 1988

- Hevesi Szemle (Eger) 16. 1988
Híd (Újvidék) 52. 1988
História (Budapest) 10. 1988
Historica Carpatica (Košice) 19. 1988
Hitel (Budapest) 1988
Honismeret (Budapest) 16. 1988
Hungarian Studies (Budapest) 1988
Hungarológiai Értesítő (Budapest) 10. 1988
Interpressgraphik (Budapest) 1988
Ipari Forma (Budapest) 12. 1988
Irodalomtörténet (Budapest) Úf. 19. 1987–1988
Irodalomtörténeti Közlemények (Budapest) 91–92. 1987–1988
Janus (Pécs) No. 5. 1988
A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs) 32. 1988
Jászkunság (Szolnok) 34. 1988
Jelenkor (Pécs) 31. 1988
Jel-Kép (Budapest) 9. 1988
Keresztény Magvető (Kolozsvár) 94. 1988
Kertészet és Szőlészet (Budapest) 37. 1988
Kisgrafika (Budapest) 17. 1988
Kortárs (Budapest) 32. 1988
Korunk (Kolozsvár) 47. 1988
Közlekedési Múzeum Évkönyve (Budapest) 8. 1985–1987. (1988)
Kritika (Budapest) 1988
Kultúra és Közösség (Budapest) 1988
Kunstchronik (München) 41. 1988
Kunsthistoriker (Wien) 5. 1988
Létünk (Újvidék) 18. 1988
Levéltári Közlemények (Budapest) 59. 1988
Levéltári Szemle (Budapest) 38. 1988
Liget (Budapest) 1988
Limes (Tatabánya) 1988
Literatura (Budapest) 1987–1988. (1988)
Magyar Építőipar (Budapest) 37. 1988
Magyar Építőművészet (Budapest) 79. 1988
Magyar Filozófiai Szemle (Budapest) 32. 1988
Magyar Grafika (Budapest) 32. 1988
Magyar Könyvszemle (Budapest) 104. 1988
Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve (Budapest) 4. 1980–1988. (1988)
Magyar Tudomány (Budapest) Úf. 33. 1988
Medvetánc (Budapest) 1988
A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc) 25. 1988
Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest) 16. 1987. (1988)
Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien (Wien) 40. 1988
Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok (Bratislava) 13. 1988
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged) 1987/1. (1988)
Mozgó Világ (Budapest) 14. 1988
Múzeumi Kurír (Debrecen) 6. No. 55, 56. 1988
Múzeumi Levelek (Szolnok) No. 57–58., 59–60. 1988
Múzeumi Műtárgyvédelem (Budapest) No. 18., 19.
Műhely (Győr) 1988

- Műemlékvédelem (Budapest) 23. 1988
 Műszaki Tervezés (Budapest) 28. 1988
 Művészet (Budapest) 29. 1988
 Művészettörténeti Értesítő (Budapest) 37. 1988
 Néprajzi Hírek (Budapest) 17. 1988
 The New Hungarian Quarterly (Budapest) 28. 1988
 Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Salgótarján) 14. 1988
 Numizmatikai Közlemények (Budapest) 86–87. 1987–1988. (1988)
 A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza) 21–23. 1978–1980. (1988)
 Orvostörténeti Közlemények (Budapest) 121–124. 1988
 Österreichische Osthefte (Wien) 30. 1988
 Palócföld (Balassagyarmat) 22. 1988
 Pamiatky príroda (Bratislava) 19. 1988
 Pamiatky a príroda Bratislavy. Zborník (Bratislava) 10. 1988
 A Pápai Múzeum Értesítője (Pápa) 1. 1988.
 Pavilon (Budapest) 1. 1988
 Periodica Polytechnica. Architecture (Budapest) 32. 1988
 Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts (București) 25. 1988
 Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely) 17–18. 1983–1984. (1988)
 Somogy (Kaposvár) 16. 1988
 Somogy Megye Múltjából (Kaposvár) 19. 1988
 Somogyi Honismereti Híradó (Kaposvár) 1988
 Soproni Szemle (Sopron) 42. 1988
 Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică (București) 35. 1988
 Südost-Forschungen (München) 47. 1988
 Szabolcs-Szatmári Szemle (Nyíregyháza) 23. 1988
 Századok (Budapest) 122. 1988
 Színház (Budapest) 21. 1988
 Színháztechnikai Fórum (Budapest) 15. 1988
 Tájékoztató. Képzőművészek, Iparművészek és Művészeti Dolgozók Szakszervezete (Budapest) No. 43, 44, 45. (1988)
 Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest) 22. 1988
 Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből (Szeged) 13. 1988
 Társadalmi Szemle (Budapest) 43. 1988
 Technikatörténeti Szemle (Budapest) 16. 1988
 Tiszatáj (Szeged) 42. 1988
 Történelmi Szemle (Budapest) 30. 1987–1988
 Új Auróra (Békéscsaba) 1988
 Új Forrás (Tatabánya) 20. 1988
 Új Írás (Budapest) 28. 1988
 Új Symposium (Újvidék) 24. 1988
 Ungarn Jahrbuch (München) 16. 1988
 Üzenet (Szabadka) 18. 1988
 Valóság (Budapest) 31. 1988
 Városépítés (Budapest) 24. 1988
 Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények (Szombathely) 1988
 Vasi Szemle (Szombathely) 42. 1988
 Vigilia (Budapest) 53. 1988
 Világosság (Budapest) 29. 1988
 Vlastivedný Časopis (Bratislava) 37. 1988
 Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte (Wien) 41. 1988

Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg) 28. 1988
Zbornik Slovenského národného múzea. Etnografia (Bratislava) 29. 1988.
Zbornik Slovenského národného múzea. Historia (Bratislava) 29. 1988.
Zeitschrift für Kunstgeschichte (Berlin) 51. 1988
Zounuk (Szolnok) 3. 1988

RÖVIDÍTÉSEK

>	lásd, lásd még
bev.	bevezette, bevezető
h. n.	hely nélkül
ism.	ismertetés
K.	Kiadó, Könyvkiadó
k. n.	kiadó nélkül
kiáll.	kiállítás
rec.	recenzió
rend.	rendezte
szerk.	szerkesztette
vál.	válogatta

ÁLTALÁNOS IRODALOM

Bibliográfiák

Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von Ferenc Fülep. > 55.
 A Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézetének tizenöt éve. 1972–1987. > 1024.
 Huszár Lajos műveinek bibliográfiája. > 67.
 Jászay Zsoltné: Feledy Gyula bibliográfiája. > 1213.
 Kiss Sándorné: Papi Lajos szobrászművész bibliográfiája. > 1435.
 Lepold Antal művei [bibliográfia]. > 74.
 Mayer László: Lipp Vilmos. > 75.
 Róka Lászlóné: Kisfaludy Károly, 1788–1830. Bibliográfia. >
 Valkó Arisztid tudományos és publicisztikai írásai (válogatás). > 95.
 Winkler Oszkár bibliográfiája. > 1632.

Segédkönyvek

1. Allgemeines Künstlerlexikon, die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 1. A-Alexander. Bd. 2. Alexander-Andrea. Leipzig, A. Seemann, 1983, 1986. **rec.** VÉGH, János = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988, 1–2, 199–202.
 2. SEREGÉLYI György: Magyar festők és grafikusok adattára. Életrajzi lexikon az 1800–1988 között alkotó festő- és grafikusművészekről. Szeged, Seregélyi György, 1988. 729 p.

Gyűjteményes kötetek

a. kongresszusok, konferenciák

3. Avantgarde – hagyomány – nemzettudat. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Tanszék és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport 1986. november 3–5-én Visegrádon tartott tudományos tanácskozásának anyaga. = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 1. 3–87. ill. G **tartalma:** *Németh Lajos*: Bevezető. 3. *Marosi Ernő*: Visegrád a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok. 5–10. *Mándy Stefánia*: Jegyzetek a Vajda Lajos monográfia műhelymunkájából és az arcbrázolás problémájához. 11–14. *György Péter*: Sorozat és montázshasználat. 15–20. *Pataki Gábor*:

1937: Vajda konstruktív szürrealizmusának átalakulása. 21–28. *Ráth Zsolt*: Kmetty János helye a magyar korai konstruktív törekvések között. 29–31. *Nagy Ildikó*: Avantgarde és nemzeti hagyományok a magyar szobrászatban. 33–42. *Keserü Katalin*: Avantgardizmus és a primitív/népi művészeti tradíciója. 43–53. *Hegyi Lóránd*: Élmény és fikció. 55–63. *Beke László*: Avantgarde hagyomány. 65–69. *Szabadi Judit*: Avantgarde és hagyomány összefüggése az ún. Ipartervgeneráció festészetében. 71–77. *Ruzsa György*: Az orosz avantgarde és az ikonfestészet. 79–82. *Németh Lajos*: Avantgarde és hagyomány. 83–87.

b. tanulmány- és cikkgyűjtemények

4. FÜLEP Lajos: Egybegyűjtött írások. I. Cikkek és tanulmányok 1902–1908. Szerk. a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Timár Árpád. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1988. 524 p. **tartalma:** *Nyomatásban megjelent írások*: Szeged és népe. Kovács Jánosnak a „Dugonics Társaság” által pályakoszorúzott műve. 13–17. Ifjú tehetségek. 17–18. A gyermek rajzolása. (Streitmann tanár kiállítása) 19–20. Képek a kiállításról. 21–25. Hollós Mátyás szobra. 25–26. Cyrano de Bergerac, 26–27. Tapolczayné első vendégszereplése. 28. Tapolczayné második vendégszereplése. 28. A szekrény títka. 29. Tóth Stefi jutalomjátéka. 29–30. Győri Matild jutalomjátéka. 30. Bocaccio. 30–31. Andor és András. (Budapesti történet. Írta: Herczeg Ferenc) 31–33. Egy nagybecskereki bűntanya. 33–34. Petőfi. 35–36. A gyermekművészeti kiállítás. 36–38. Emlékezés a szabadságharcról. 38–39. A Téli Tárlatról. 39–42. *Ferenczy Károly* képei. 42–43. Spencer Herbert. 43–47. Kaffka Margit: Versek. 47–48. Eötvös és Kemény. (Bodnár Zsigmond legújabb könyve) 48–49. Dutka Ákos: Vallomások könyve. (Költemények) 49. A vasutasok vesszőfutása. 49–50. Szezon vége. 50–53. A párizsiak Georges Sand-ünnepje (1804–1904). 54–55. A franciák nemzeti ünnepe. 56–59. Művészek. 59–62. A Kufsteini várban. 62–66. Kemechey Jenő: Lobogó szerelmek. 66–68. Verseskötetek. 68–69. A Téli Tárlat. 69–73. A próféta álma. 73–74. *Malonyay Dezső*: A magyar képrás úttörői. 74–75. Mohácsi Jenő: Crescens. 75–76. A művészet útvesztője. 76–81. Borsodi Lajos: Mesék – merengések. 81–82. Szilveszter. 82. A magyar képrás úttörői. (*Malonyay Dezső* könyve) 83–85. Bárd Miklós versei. 85–86.

- Szinyei Merse Pál* kiállítása. 86–87. Szávay Gyula könyvei. 87. *Szinyei Merse Pál*. 87–93. Művészek és korunk. 93–95. Forradalmi hangulat. 95–97. A Chat Noir a Royalban. 97–98. A modern apostolok. 99–101. Yvette Guilbert a Royalban. 101–102. Jehan Rictus. 102–105. Idegen hatások. 106–108. Popper Dávid ünnepi hangversenye. 108–111. *Constantin Meunier*. 111–114. Néhány művészről. A tavaszi nemzetközi kiállítás. 114–119. Hogyan mulatunk. A „gyökér”. 119–122. Még néhány művészről. 122–125. A jövő nemzedék. 125–129. Küzdelem. 129–132. Comte, a pozitívizmus és az evolúció. 132–133. *Böhm*-kiállítás a Szalonban. 133. A negyedik szobor. [*Szárnovszky Ferenc*] 133–134. Látogatás a műteremben *Zala György*-nél. 134–139. *Csók István* kollektív kiállítása. 139–140. *Ferenczy Károly – Innocent*. 140–141. Látogatás a műteremben *Benczúr Gyulánál*. 141–146. *Fényes Adolf*. (Műveinek kollektív kiállítása a Nemzeti Szalonban) 146–148. Téli Kiállítás a Múcsarnokban. 148–50. Thália Társaság. 150–151. A Téli Tárlat. II. 151–152. A Téli Tárlat. III. 153–156. Látogatás a műteremben *Stróbl Alajos*-nál. 156–163. Jehan Rictus. 163–166. A művészet kis tükre. A képzőművészet általános története. Írta *Reinach Salamon*, fordította és a magyar művészettörténeti részzel kibővítette *Lázár Béla*. Kiadta az Athenaeum.) 166–167. Két bemutató. 167–171. Nemzeti Színház – Lebonnard apó. 171–172. A könyv. 172–174. A Téli Tárlat. 174–175. Karácsonyi vásárok. 175. A Múcsarnokról. 175–176. Paul Verlaine. 176–180. A művészet kis tükre. A művészet kis tükre. A képzőművészet általános története. Írta *Reinach Salamon*, fordította és a magyar művészettörténeti részzel kibővítette *Lázár Béla*. Kiadta az Athenaeum, 1906. 180–181. Lebonnard apó. 181–182. Dr. Klausz. 183. A magyar műkritika. 184–186. A veréb. 187. Vénusz. 187–189. *Suzanne Mannheimer Gusztáv*. 189–191. Suzanne Després. 191–193. Modern Akadémia. 193–195. Modern teozófia. Harmónia a mindenséggel. Írta: Ralph Waldi Trine. 196. *Magyar Mannheimer Gusztáv*. Kollektív kiállítása a Nemzeti Szalonban. 196–197. *Telepy Károly* képei. 197–198. *Rippl-Rónai József*. 198–200. *Telepy Károly* képei. Kollektív kiállítás a Múcsarnokban. Megnyílt 1906. január 27-én. 200–201. Egyszerűség. 201–203. Baccarat. 203–205. *Rippl-Rónai József*. Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása január 30-án nyílt meg a „Könyves Kálmán” kiállítási termeiben. 206–209. Baccarat. 209–210. Munkácsy szobra. 210–214. A művásár. 214. Színészek a színészetéről. 214–218. Munkácsy a karosszékben. Munkácsy-szoborpályázat eredménye, kiállítva a Múcsarnokban. 218–219. Magyar export. 219–220. Színészek a színészetéről. Csillag Teréz. 220–223. Thália Társaság. 223–224. Sherlock Holmes kalandjai. 224–225. Kun László. 226–227. *Grünwald Béla* képei. Kollektív kiállítása a Nemzeti Szalonban. 228–229. A Mintarajziskola növendékei. 229. *Iványi Grünwald Béla*. 230–233. Adat a magyar kultúrához. [*Rippl-Rónai József*] 233. Színészek a színészetéről. Császár Imre. 234–237. Kun László. 237–238. Ady Endre. (Ady Endre: Új versek. Nagy Sándor címlapjával. – Pallas kiadása.) 238–240. Színészek a színészetéről. Ivánfi Jenő. 241–244. A japán művészet hatása Európában. 244–247. *Szablya-Frischauf Ferenc* és tanítványai. 247–249. *Szablya-Frischauf Ferenc* és tanítványainak kollektív kiállítása e hó 15-én nyílt meg a Philanthia helyiségében (Váci utca 9.) 249–252. Színészek a színészetéről. 252–254. *Vaszary János* képei. 255. *Vaszary János* képei. *Vaszary János* kollektív kiállítása e hó 25-én nyílt meg a Nemzeti Szalonban. 256–257. Csebi tatár. 257–258. A Tavaszi Kiállítás. 258–260. A Thália Társaság. 260. Tavasz a Múcsarnokban. 260–261. Siralomházban. 262. Az ördög cimborája. 263. A remény. 263–264. *Zichy István* kiállítása. 264. A jászol. 264–265. A jászol. 265–266. *Zichy István* kiállítása. *Zichy István* kollektív kiállítása e hó 7-én nyílt meg a Múbarátok Körében (Váci utca 25.) 266–267. Beszéd a nappal. 267–268. Mary Ann. 269. Mary Ann. 269–270. Hol a boldogság? 270. Az aranygyapjú. 270–271. Sebes hajtás az Akadémián. 271–273. Grafikai kiállítás. 273. Apróságok az írásról. 274–276. Grafikai kiállítás. A grafikai kiállítás ápr. 29-én nyílt meg a Nemzeti Szalonban. 276–277. Az aranygyapjú. 277. A képzőművészet fantáziája. 278–280. Hír a fehér szobából. 280–283. *Rembrandt*. 283–286. A nagy éjszaka. Párizsi levél. 286–289. Párizsi levelek. 289–291. Párizsi levelek. II. 291–293. Könyvek között. 294–296. Az angolok „nálunk”. 297–300. A nép mulat. 300–303. Hangok a jövőből. 303–306. Az utca királyai. 306–309. Ashvér. 309–311. Stirner. 312–323. Salon d'automne. 324–328. *Paul Cézanne*. 328–330. *Eugene Carriere*. 331–339. *Erdélyi Viktor*. 339–344. Nemzeti Szalon. 345–347. *Meunier*. 347–349. *Beardsley*. 349–351. A magyar nép művészete. Első kötet: A kalotaszegi magyar

nép művészete. Számos szakértő és művész közreműködésével írta *Malonyay Dezső*. Franklin Társulat kiadása. 352–355. *Cézanne* és *Gauguin*. 355–359. Paul Cézanne. 359–365. Régi erők földje. 365–367. Új művészeti stílus. 367–390. *Kéziratban maradt írások*: A giccs a tárlaton. 393–396. festőművészet mindenütt. 396–399. Az arckép. 399–407. A zsáner. 407–415. Művésznyomor. 416–419. A műterem. 419–424. Függelék: Szépirodalmi munkák. 425–464.

5. ROZGONYI Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955–1981. Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1988. 393 p. **tartalma**: Előszó. 9–11. *Párbeszéd művekkel*: Csizma az asztalon. (*Bálint Endre* festőművész, 1964.) 15–33. Gyózködő Niké. (*Bálványos Huba* grafikusművész, 1980.) 34–40. A néző mellől látó. (*Berki Viola* festőművész, 1966.) 40–47. Formák és színek harca. (*Bolmányi Ferenc* festőművész, 1965.) 48–52. Belsőség kívülállás. (*Csohány Kálmán* grafikusművész, 1964.) 53–59. Szentendre útján, kevéskitérővel. (*Deim Pál* festőművész, 1968.) 60–65. Merre volt a baloldal? (*Fekete Nagy Béla* festőművész, 1966.) 66–75. Eltűntetni minden stílust! (*Fischer Ernő* festőművész, 1966.) 76–82. Moderniségről, a szünetben. (*Fischer József* építész, 1964.) 83–88. Alakteremtés önerőből. (*Fóth Ernő* festőművész, 1967.) 89–96. A kimeríthetetlen összefüggések romantikája. (*Gyarmathy Tihámér* festőművész, 1964.) 97–101. Közösségi magánmitosz. (*Horváth Ferenc* festőművész, 1968.) 102–110. Otthon Párizsban, itthon Budapesten. (*Huszár Imre* szobrászművész, 1968.) 111–119. A három pajzs. (*Jánossy György* építész, 1962.) 120–130. Ósképektől emberi képekig. (*Karátson Gábor* festőművész, 1966.) 131–138. Visszaszámlálás után. (*Keserű Ilona* festőművész, 1966.) 139–146. Ha minden kötélnem szakad. (*Magyarász Imre* festőművész, 1967.) 147–154. Spiritusz. (*Makovecz Imre* építész, 1967.) 155–165. Csak a világ élé. (*Maurer Dóra* grafikusművész, 1966.) 166–173. Közéltések biztonságos korlátok közt. (*Megyeri Barna* szobrászművész, 1963.) 174–185. Tárványítva körös-körül. (*Morell Mihály* szobrászművész, 1965.) 186–190. Ami kimaradt, az kimaradt. (*Nagy Elemér* építész, 1967.) 191–199. A múlt birodalma. (*Ország Lili* festőművész, 1964.) 200–207. Axiómák, formulák. (*Papp Oszkár* festőművész, 1965.) 208–216. Sokszólamú ellenpont. (*Rác András* festőművész, 1965.) 217–223. A hitújító. (*Schaár Erzsébet* szobrászművész, 1965.) 224–227. Felületekből álló terek. (*Schéner Mihály* festőművész,

1967.) 228–234. Titánok és sameszok. (*Schéner Mihály* festőművész, 1968.) 235–242. Hosszú út a játszótérig. (*Schéner Mihály* festőművész, 1980.) 243–249. A minimum hódításai. (*Schrammel Imre* keramikuskművész, 1961.) 250–256. Gyengéd búcsú az egyszerűségtől. (*Szenes Zsuzsa* grafikus- és textilművész, 1968.) 257–264. Szobrot és szerepet a nézőnek! (*Varga Imre* szobrászművész, 1968.) 265–273. A magyar margó. (*Varga Hajdú István* festőművész, 1965.) 274–277. Szándék és anyag párbeszéde. (*Vigh Tamás* szobrászművész, 1965.) 278–284. Tükör a tükörben és fordítva. (*Vilt Tibor* szobrászművész, 1962.) 285–305. *Beszélő portrék*: Felelősség az értékmegőrzőben. (*Borsos Miklós* szobrászművész, 1955.) 309–313. Líraiság, portré, realizmus. (*Ferenczy Béni* szobrászművész, 1956.) 314–318. Szemlélet, belátással. (*Hincz Gyula* festőművész, 1955.) 319–323. Természetes folyamatok. (*Kaesz Gyula* belsőépítész, 1956.) 324–328. Csalódottan, reménykedve. (*Konecsni György* festő- és grafikusművész, 1956.) 329–332. Az új grafika – új világ. (*Köpeczi Bócz István* grafikusművész, 1956.) 333–339. Első az átélés. (*Makrisz Agamemnon* szobrászművész, 1955.) 340–345. A boldogító szerkezet. (*Vilt Tibor* szobrászművész, 1956.) 346–351. *A Bauhausról*: Változást ugyan akartak, de... (*Bortnyik Sándor* festőművész, 1963.) 355–361. Igazolása a magam elveinek is. (*Kassák Lajos* festőművész, 1969.) 362–371. A tehetséget felszabadító szellem. (*Pap Gyula* festőművész, 1963.) 372–381.

6. Tolnay Károly: Teremtő géniusok. Bp., Gondolat, 1987. **rec.** ELES Csaba: Művek, panteonok, világképek. Tolnay Károlyról – középpontban a Teremtő géniuszokkal. = *Művészet*, 29, 1988, 11–12. 92–96. ill.

7. ZÁDOR Anna: Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok. Bp., Corvina, 1988 258 p., ill. **tartalma**: Előszó. 7. A Grassalkovich-leveáltár kerttervei. 9–20. Építészeti tervek a 18. századból. 21–31. A kismartoni színház. 32–35. Az eszterházai színház. 36–42. A klasszicizmus kialakulásának néhány problémája. 43–77. Leopoldo Pollach (1751–1806). 78–95. Henszlmann Imre építész-elmélete és a „gótizálás” kialakulása. 97–114. Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése. 115–128. A rezidenciális építkezések néhány jellegzetessége. 129–136. A művészet helye és szerepe a XVIII–XIX. század fordulóján. 137–144. Az angolkert Magyarországon. 145–243. Fülepp Lajos, a professzor. 244–248. Egy angolkert

Magyarországon 1800 körül. [Hotkóc: Csáky-kastély] 249–254. *Bibó István: Utószó.* 255–258.

Művészettörténet, művészettudomány

8. BAUDELAIRE, Charles: Művészeti kuriózumok. Vál., bev. Julien Cain. Bp., Corvina, 1988 121 p., 56 t. ill. (Művészet és elmélet) *ism.* ARADI Péter = *Kritika*, 1988, 5. 39.

9. BIHALJI-MERIN, Oto: Él-e még a művészet a tudomány korszakában? Bp., Corvina, 1988 129 p., ill. (Imago)

10. Danto, A. C.: Verklärung des Gewöhnlichen. Eine Philosophie der Kunst. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984. *rec.* BACSÓ Béla = *Helikon*, 31, 1988, 3–4. 566–569.

11. Gehlen, Arnold: Kor-képek. Bp., Gondolat, 1987. *rec.* BACSÓ Béla: Miért ne hinnenk Frank Stellának? = *Világosság*, 29, 1988, 4. 253–258.; VADAS József = *Társadalmi Szemle*, 43, 1988, 7. 101–102.

12. GINELLI, Anatol: A spirális az építőművészetben. In: *Spirál a tudományban és művészetben.* Bp., Inart, 1988. 18–39. ill.

13. Gombrich, Ernst Hans: Művészet és fejlődés. Bp., Corvina, 1987. *ism.* SZERDAHELYI István = *Kritika*, 1988, 2. 47.

14. HAJNÓCZI J., Gyula: Vallum und Intervallum. Eine analytische Theorie des architektonischen Raumes. Bp., Akadémiai K., 1988. 317 p., ill.

15. Hegyi Lóránd: Avantgarde és transzavantgarde. Bp., Magvető, 1986. *rec.* KISS Endre: Számvetés a századdal. = *Tiszatáj*, 42, 1988, 6. 74–77.; SZOMBATHY Bálint: A modern művészet száz éve. = *Tiszatáj*, 42, 1988, 6. 66–74.

Hegyi Lóránd: Élmény és fikció. > 3.

16. KLEIN Rudolf: Entrópia és építészet. = *Tiszatáj*, 42, 1988, 5. 63–68.

17. KLEIN Rudolf: Entrópia, világnézet, építészet. = *Létünk*, 18, 1988, 5. 631–653. E

18. Kunstgeschichte. Eine Einführung. Hrsg. von Hans Belting. et al. Berlin, Dietrich Werner Verl., 1985 *rec.* MAROSI Ernő = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 3–4. 357–359.

Németh Lajos: Avantgarde és hagyomány. > 3.

19. PERNECZKY Géza: A korszak mint műalkotás. Bp., Corvina, 1988. 89 p., ill. (Irisz) *rec.* J. KIRÁLY István = *Fotó*, 1988, 10. 463.; RÓZSA Gyula: A válság, mint műalkotás. = *Élet és Irodalom*, 1988, 31. 10.

20. PIPER, David: A művészet élvezete. Bp., Helikon K., 1988. 259 p., ill.

21. RABINOVSZKY Máriausz: Művészet és válság. Sajtó alá rend. és utószó: Tímár Árpád. Bp., Corvina, 1988 62 p., ill. (Irisz) *ism.* BOROS Géza = *Kritika*, 1988, 8. 47.; RÓZSA Gyula: A válság, mint műalkotás. *Élet és Irodalom*, 1988, 31. 10.; SZEMADÁM György = *Fotó*, 1988. 12. 554.

22. [RABINOVSZKY Máriausz] Pályakezdés – elméleti alapvetéssel. Rabinovszky Máriausz ifjúkori tanulmánya. Közli: Tímár Árpád. = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 213–221. G

23. Cs. SZABÓ László: Római muzsika. Bp., Magvető, 1988. 349 p. *rec.* SÁRKÓZY Péter: Róma, Róma, Róma, Róma! = *Élet és Irodalom*, 1988, 35. 11.

24. SZILÁGYI Júlia: Új és újragondolt esztétikák. = *Korunk*, 47, 1988, 11. 837–839.

25. TELLÉR Ferenc: Autonómia és modernizáció. A művészi autonómia megalapozhatóságáról. = *Világosság*, 29, 1988, 5. 292–301.

26. TÓTHNÉ SÁNDOR Zsuzsa: Ábrázolás és művészet. Bp., Tankönyvkiadó, 1988. 159 p., ill.

27. TURÁNYI Gábor: Művészet és építészet. = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 1. 2. ill.

28. ÚJLAKI Gabriella: A ready made avagy a reprezentáció csapdája. = *Művészet*, 29, 1988, 6. 6–7., 60–62. ill.

29. ÚJLAKI Gabriella: Az újdonság szerepe a látványparadigma fejlődésében és felbomlásában. = *Művészet*, 29, 1988, 10. 6–9., 61. ill.

30. VÉGVÁRI Lajos: A típusról a maszkiig. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1988 747–752. G

31. VITÁNYI Iván: Profi, amatőr, dilettáns a képzőművészetben. = *Művészet*, 29, 1988, 1. 1–3. ill.

32. VITRUVIUS, Pollio: Tíz könyv az építészetéről. Ford. Gulyás Dénes. Bev. Hajnóczy Gábor. Bp., Képzőművészeti K., 1988 297 p., ill. (Képzőművészeti zsebkönyvtár)

Tudománytörténet

33. BÁRDOS István: Az Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat megalakulása és működése (1894–1948). = *Esztergom Évlapja*, 1988. 52–99. ill. G

34. CZAGÁNY István: A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története. = *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 22. 1988. 9–59. G

Gabrieli Gabriella: A Storno-család régészeti tevékenysége. > 93.

35. HAJNÓCZI Gábor: Francesco di Giorgio Vitruvius-fordítása. = Építés-Építészettudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 277–279.

36. KARASOVÁ, Zuzana: Ideové východiská obnovy pamiatok v 19. storočia. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 13, 1988, 407–428. ill. E G

37. KARDOS József: A szentkorona-elmélet. = Vigilia, 53, 1988, 8. 565–570.

38. KOVÁCSY Tibor: Főtitkári beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1986. évi tevékenységéről. = Archaeologiai Értesítő, 114–115, 1987–1988, 1. 129.

39. LICHTENSTEIN József 1848-as javaslata egyházművészeti emlékeink állapotának megőrzéséről. Közli: Valkó Arisztid. = Ars Hungarica, 16, 1988, 2. 189–200. ill.

40. LUKÁCSY Tibor: Tollak és ecsetek. A Nyugat írói a művészetről. = Új Írás, 28, 1988, 12. 107–119. benne: *Füst Milán*: Párbeszéd Gulácsyról. 107–108. *Tersánszky Józsi Jenő*: Pór Bertalan kiállítás. 108–110. *Szép Ernő*: A kecskeméti festők. 110–111. *Török Gyula*: Ferenczy Károly. 111–113. *Lengyel József*: Máttis Teutsch János. 113–114. *Vedres Márk* és *Babits Mihály* vitája Rodinról. 114–115. *Sárközi György*: Márffy Odón képei. 115–116. *Schöppflin Aladár*: Rippl-Rónai József emlékére. 116–118. *Szomorú Dezső*: Képzőművészek új társasága. 118–119.]

41. RADNÓTI Sándor: Az esztétikai redukció. Riegl és a következmények. = Világosság, 29, 1988, 12. Melléklet: 1–32.

42. TELLÁR Ferenc: Válaszúton? Jegyzetek a modernről és a posztmodernről. = Valóság, 31, 1988, 7. 33–52.

43. TÓTH Péter: Szombathely első monográfiája. [Schönvisner István: Szombathely régiségei és története a kezdetektől a jelen időkig. Pest, 1791. részletek] = Vasi Szemle, 42, 1988, 4. 594–601. ill.

a. Művészettörténészek, kritikusok

Bálint Sándor

44. KÓSA László: Bálint Sándor egyetemessege. = Confessio, 12, 1988, 3. 98–101.

Bartalos Gyula

45. SZECSKÓ Károly: Bartalos Gyula élete és munkássága. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 1. 45–48. ill.

Bél Mátyás

46. Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratot hagyatékának katalógusa. Bp., MTA

Könyvtára, 1984. rec. WELLMANN Imre = Irodalomtörténet, 19, 1987–1988, 2. 364–366.

Bíró József

47. KÉKI Béla: Az erdélyi kastélyok történetírója. Emlékezés Bíró Józsefre. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 54–55. ill.

Bölöni György

48. LACZKÓ András: Bölöni György és Rippl-Rónai. = Új Írás, 28, 1988, 12. 75–77.

Dercsényi Dezső

49. DÁVID Ferenc: Dercsényi Dezső (1910–1987). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 57. ill.

50. ENTZ, Géza: Dezső Dercsényi zum Gedächtnis 17. Juli 1910–22. Juni 1987. = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988, 3–4. 359–360.

51. ENTZ Géza: Emlékezés Dercsényi Dezsőre (1910–1987). = Archaeologiai Értesítő, 114–115, 1987–1988, 2. 247–248. ill.

52. SZAKÁL Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987). = Soproni Szemle, 42, 1988, 1. 93–95. ill.

Fehér Géza

53. PARÁDI Nándor: Fehér Géza hetven éves. = Archaeologiai Értesítő, 114–115, 1987–1988, 1. 125–126. ill.

Fülep Ferenc

54. ECSEDY István: Fülep Ferenc (1919–1986). = Baranya, 1, 1988, 1–2. 113–114.

55. TÓTH, Endre: Ferenc Fülep (1919–1986). + Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeiten von Ferenc Fülep. Zusemmengestellt M. Nagy. = Acta Archaeologica, 40, 1988, 1–4. 315–319.

Fülep Lajos

56. F. Csanak Dóra: Fülep Lajos hagyatéka. Ms 4552–Ms 4609. Bp., MTA Könyvtár, 1984. rec. FÜLEP Katalin = Magyar Könyvszemle, 104, 1988, 3–4. 227–229.

57. Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal. 1–2. Bp., Magvető K., 1986. rec. CZIGANY Lóránt = Hungarológiai Értesítő, 10, 1988, 3–4. 40–42.; SZEKER Endre: Pótolhatatlan értékű dokumentum. = Úzenet, 18, 1988, 1–2. 96–99.

Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások. I. Cikkek és tanulmányok 1902–1908. > 4.

58. Fülep Lajos: Levél Papinihoz [1925]. Közreadja és bev. F. Csanak Dóra. = Kortárs, 32, 1988, 9. 87–96.

59. LACKÓ Miklós: Fülep Lajos a magyar szellemi életben. In: Lackó Miklós: Korszelem és tudomány 1910–1945. Bp., Gondolat, 1988. 220–306.

Zádor Anna: Fülep Lajos, a professzor. > 7. > 694.

Gerevich Lászlóné Vattai Ilona

60. MOJZER, Miklós: In memoriam Frau Dr. László Gerevich. gebr. Ilona Vattai. = Annales de la Galerie Nationale Hongrois=A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 4. 1988. 66. ill.

Gerő László

Fehér Rózsa: Hivatása műemlékvédelem. > 121.

Henszlmann Imre

61. Henszlmann Imre (1813–1888) emlékére rendezett építészettörténeti, építészetelméleti és műemlékvédelmi dokumentum-kiállítás. Bp., Budapesti Műszaki Egyetem központi épület, 1988. ápr. 19–26. A kiáll. rend. és a katalógust bev. Horváth Alice. Bp., Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézete, 1988. 12 p.

62. KARASOVÁ, Zuzana: Imrich Henszlmann a paniatková starotlivost. = Pamiatky príroda, 19, 1988, 5. 28–29. ill.

Zádor Anna: Henszlmann Imre építészetelmélete és a „gótizálás” kialakulása. > 7.

Hoffmann Edith

63. TOLNAI Gábor: Árnyból szőtt lelkek. Hoffmann Edith sziluejtjei. [az árnykérajzokról szóló tanulmányt Rózsa György írta]. Bp., Corvina, 1988. 87 p., ill. (Irisz) ism. ARADI Péter = Kritika, 1988, 7. 47–48.

Huszár Lajos

64. BÍRÓ-SEY Katalin: Huszár Lajos (1906–1987). = Folia Archaeologica, 39. 1988. 7–9. ill.

65. CSENGERYNÉ NAGY Zsuzsa: Búcsú Dr. Huszár Lajos professzortól (1906–1987). = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 86.

66. GEDAI István: Huszár Lajos (1906–1987). = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 3–6. ill. G

67. Huszár Lajos műveinek bibliográfiája. Összeáll. Balogné Ábrányi Hedvig. = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 22–36.

68. KOREK József: Huszár Lajos (1906–1987). = Archaeologiai Értesítő, 114–115, 1987–1988, 1. 121–122. ill.

Huszka József

69. KISHONTHY Zsolt: Huszka József a „Magyar stílus” előharcosa. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 829–839. G

Ipolyi Arnold

70. UGRIN Emese: Ipolyi Arnold szerepe és tevékenysége a magyar képzőművészeti életben a kiegyezés után. = Esztergom Évkönyve, 1988. 10–20. G

Kelemen Lajos

71. Kelemen Lajos: Önéletrajzi feljegyzések. Sajtó alá rend. és bev. Gaál György. I. = Keresztény Magvető, 94, 1988, 3. 155–170.

72. Kelemen Lajos: Önéletrajzi feljegyzések. Sajtó alá rend. Gaál György. II. = Keresztény Magvető, 94, 1988, 4. 230–245.

Sz. Koroknay Éva

73. ROZSONDAI Marianne: Sz. Koroknay Éva (1925–1987). = Magyar Könyvszemle, 104, 1988, 4. 311–312.

Lázár Béla > 4.**Lepold Antal**

74. CSEFALVAY Pál: Lepold Antal és az esztergomi vár feltárása. + 1. sz. melléklet: Lepold prefektussága alatt a Képtárba került művek bekerülésük sorrendjében. 2. sz. melléklet: Lepold művei [bibliográfia]. = Esztergom Évkönyve, 1988. 34–51. ill. G

Lipp Vilmos

75. MAYER László: Lipp Vilmos. Szombathely, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, 1988. 111 p., ill. (Vasi életrajzi bibliográfiák. 22.)

76. MAYER László: Lipp Vilmosra emlékezve halálának 100. évfordulóján. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1988, 2. 5–8. ill.

Lükő Gábor

77. SÜMEGI György: „Egy másik Magyarország nevében.” [beszélgetés] = Forrás, 21, 1988, 1. 11–23. ill.

Lyka Károly

78. FRANK János: Subickos skatulya. = Élet és Irodalom, 1988, 22. 13.

79. FRANK János: Lyka Károly háza. = Élet és Irodalom, 1988, 25. 2.

Madas József

80. MÓRÓ Mária Anna: Madas József (1905–1988). = Baranya, 1, 1988, 1–2. 118–119.

Malonyay Dezső

81. BODOR, Ferenc: The Malonyay Bequest. = Interpressgraphik, 1988, 4. 14–21. ill. > 4., 693.

Marjalaki Kiss Lajos

82. RÉVÉSZ László: Marjalaki Kiss Lajos régészeti tevékenysége. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 44–48.

Petrovich Ede

83. BOROS László: Petrovich Ede (1898–1987). = Baranya, 1, 1988, 1–2. 117.

Pulszky Ferenc

Korek József: Pulszky Ferenc, a régész. > 84.

Pulszky Károly

84. Pulszky Károly emlékének. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. A kiáll. rend. Mravik László, Szigethi Ágnes, Darkó Jenő, Eisler János, Szilágyi János György, Szirmai János, Zentai Loránd. **tartalma:** *Mravik*

László: Pulszky Károly műve. 5–17. **Gerő András:** A Monarchia Magyarországnak képviselőháza: egy változó atmoszféra története. 18–29. **Szilágyi János György:** Pulszky Károly ifjúságának környezete. A Fejérváry-Pulszky gyűjtemény kialakulása és sorsa. 30–43. **Korék József:** Pulszky Ferenc, a régész. 44–46. **Eisler János:** Pulszky Károly művészettörténeti írásai 47–52. **Mravik László:** Az utókor Pulszky Károlyról. Legenda – és: legenda. 53–56. Pulszky Károlyra vonatkozó dokumentumok a Szépművészeti Múzeum irattárából. 57–62. **Szilágyi János György:** Pulszky Károly vásárlásai. Ókori művek 63–69. **Eisler János:** Pulszky Károly és Pulszky Ferenc szoborgyűjteménye. Pulszky Károly szoborvásárlásai. **Mravik László – Szigethi Ágnes:** Festményvásárlások az Országos Képtár és a Szépművészeti Múzeum részére. 82–112. **Zentai Loránd:** Vásárlások a Grafikai Gyűjtemény számára. 113–123. **Darkó Jenő:** Pulszky Károly szerepe az Iparművészeti Múzeum megalakulásában. 124–133. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. 148 p., 70 t. ill. E

Rabinovszky Máriausz
Pályakezds – elméleti alapvetéssel. Rabinovszky Máriausz ifjúkori tanulmánya. > 22.
85. RABINOVSZKY Máriausz levelei Senyei Oláh Istvánnak. Közli: Sz. Kürti Katalin. = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 223–231. ill. G
Rabinovszky Máriausz: Művészet és válság. > 21.

Révhelyi Elemér
86. Révhelyi Elemér munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Összeáll. Harris Andrea. Tata, Komárom Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 80 p., ill. (Tudományos füzetek, 4.) **benne: Révhelyi Elemér:** Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig.

Riegl, Alois
Radnóti Sándor: Az esztétikai redukció. Riegl és a következők. > 41.

Rómer Flóris
87. BARDOLY István: Rómer Flóris élete. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 4. 223–241. ill.
88. ENTZ Géza: Rómer Flóris emlékezete (1815–1889). = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 4. 205–208. ill.
89. MAROSI Ernő: Rómer Flóris művészettörténete. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 4. 214–222. ill.
90. D. MATUZ Edit: Rómer Flóris kéziratok hagyatékának Heves megyére vonatkozó adatai. = *Agria*, 24. 1988 89–105. ill. G
91. PÓCZY Klára: Rómer – Aquincum romjaiért. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 4. 209–213. ill.

Sedlmayr, Hans

92. Sedlmayr, Hans: *Das goldene Zeitalter. Eine Kindheit.* München, Piper, 1986. **ism. SEDLMAYR János = Pavilon**, 1. 1988 66–67. ill.

Storno-család

93. GABRIELI Gabriella: A Storno-család régészeti tevékenysége. = *Arabona*, 24–25. 1988 63–78. ill. G

Szilágyi János

94. SOPRONI Sándor: Szilágyi János (1907–1988). = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115. 1987–1988, 1. 123. ill.

Tolnay Károly

Éles Csaba: Művek, panteonok, világekpek. Tolnay Károlyról – középpontban a Teremtő géniuszokkal. > 6.

Valkó Arisztid

95. Valkó Arisztid (1905–1988). Valkó Arisztid tudományos és publicisztikai írásai (válogatás). = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 1–2. 86–88.

Voit Pál

96. GERŐ László: Voit Pál (1909–1988). = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 3. 194. ill.

97. VADÁSZI Erzsébet: Emlékezés Voit Pálra. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 3. 195–196.

Zádor Anna

Bibó István: Utószó. > 7.

A művészettörténet társtudományai

98. KÖNCZÖL Csaba: Lehetséges-e a remekműnek szociológiája? = *Valóság*, 31, 1988, 9. 80–92.

99. VARGHA Jenő László: Lélekábrázolás a képzőművészetben. = *Korunk*, 47, 1988, 11. 840–843.

Ikonográfia, ikonológia, emblematika

100. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Évszázadok Szent István ábrázolása. = *Életünk*, 26, 1988, 8. 761–766. ill.

Cennerné Wilhelmb Gizella: A portré és a magyar nemesi társadalom. > 293.

101. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A Zrínyiek ikonográfiai hírneve. = *Somogy*, 16, 1988, 1. 65–68. ill.

102. DÁVID Katalin: Adatok a szakrális művészet ikonográfiájához. 1. = *Liget*, 1988, 1. 49–54.

103. DÁVID Katalin: Adatok a szakrális művészet ikonográfiájához. 2. = *Liget*, 1988, 2. 65–69.

Galavics Géza: Barokk családfák és genealógiák. > 293.

104. Gulyás Éva: Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1986. **rec.** BARTHA Elek = *Etnographia*, 99, 1988, 1. 136. TÁTRAI Zsuzsanna = *Hungarológiai Értesítő*, 10, 1988, 1–2. 266–267.

105. MAROSI, Ernő: Der heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh. = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 3–4. 211–256. ill.

106. NAGY Balázs: Állatjelképek metamorfózisa. A Physiologus az európai és a magyar műveltségben. = *Világosság*, 29, 1988, 11. 805–811.

107. NAGY, Mihály: Vitta, licium, taeniamadion. Beiträge zur Interpretation des Gammadions und zur geschichte seiner Entstehung. = *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1988 81–91. ill.

Péter Katalin: A főúri nagy portrék és az ősgalériák kezdetei. > 293.

108. PREISS, Pavel: A magyar Bellerophon mint Prága felszabadítója 1742-ben. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 203–211. ill. G

Rózsa, György: Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen. > 532.

109. RUSINA, Ivan: Ikonografia bratislavskjej plastiky 17. a 18. storočia. = *Ars*, 1988, 2. 39–55. ill. G

110. P. SZABÓ Ernő: István király Budapesten. = Budapest, 26, 1988, 8. 6–10. ill.

111. Szt. István képe a magyar történelemben. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1988. aug. 20–okt. 30. A kiáll. rend. S. Lovag Zsuzsa és Rózsa György. A katalógust bev. Cennerné Wilhelmb Gizella. Bp., ART-UNION–Széchenyi Könyvkiadó, 1988. 36 p. ill. (+ 8 db kétszínnyomású és 4 db négy színnyomású képeslap) E, G, továbbá ugyanez az anyag leporellón is.

112. TOMAI Éva: Vadászat régi képeslapokon. Bp., Officina Nova, 1988. [80] p., ill.

Tüskés Gábor – Knapp Éva: Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. > 525.

113. VANYÓ László: Az ókeresztény művészet szimbólumai. Bp., Szt. István Társulat, 1988. 360 p., ill.

114. VÉGH, János: Der Heilige Johannes der Almosengeber in der Burg zu Buda. In: *Niedzica Seminars. III. Serial and Individual Production in the Representative Arts of the XIV. and XV. Century.* Cracow, National Museum, 1988. 115–119. ill.

115. WESSELY Anna: Giambattista Vico és a képi ékesszólás. Szempontok az Új tudományt bevezető kép értelmezéséhez. = *Világosság*, 29, 1988, 1. 45–52. ill.

Műtárgy és műemlékvédelem

116. HAJNÓCZI Gyula: A római kori műemlékek helyzete hazánkban 1988-ban. = *Műemlékvédelem*, 3, 1988, 3. 145–155. **hozzászólás:** FEJÉRDY Tamás: Néhány gondolat Hajnóczy Gyula „A római kori műemlékek helyzete hazánkban 1988” c. előadásához. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 3. 156.

117. HORVÁTH László: Veszprém megye műemléki katasztere. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 3. 168–172.

118. REISCHL Gábor: Agrártörténeti műemlékek védelme. = *Magyar Építőipar*, 37, 1988, 9. 399–406. ill.

119. SZABÓ László: Népi építészeti emlékek hasznosításának vizsgálata. = *Magyar Építőipar*, 37, 1988, 9. 414–428. ill.

a. a műemlékvédelem és restaurálás elmélete, a műemlékhelyreállítás elvei és módszerei

120. ACZÉL György: Építészet és kultúra. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 1. 63–68. ill.

121. FEHÉR Rózsa: Hivatása műemlékvédelem. [beszélgetés Gerő Lászlóval] = Budapest, 26, 1988, 8. 33. ill.

122. Gerő László: Műemlékről mindenkinek. Bp., Műszaki K., 1987. **rec.** CSASZÁR László = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 1. 60.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26. 1988, 1. 45.

123. JANTNER Antal: Építésügy – építészeti örökség. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 1. 68–75. ill.

b. a műemlékvédelem története

Cséfalvay Pál: Lepold Antal és az esztergomi vár feltárása. > 74.

124. FELHŐ Ibolya: Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 1988 55–68. ill.

125. HORLER Miklós: Építészet és örökség negyed századdal ezelőtt. = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 3. 37–39. ill.

Karasová, Zuzana: Ideové východiská obnovy pamiatok v 19. storočia. > 36.

Karasová, Zuzana: Imrich Henszlmann a pamiatkovú starostlivosť. > 62.

Lichtenstein József 1848-as javaslata egy-házművészeti emlékeink állapotának megőrzéséről. > 39.

c. a műemlékvédelem működése és szervezete

126. FEJÉRDY Tamás: XIV. Országos Műemléki Konferencia. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 61–63. ill.

127. OLAJOS Csaba: A műemlékvédelem egy évtizede Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1977–1987). = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988 259–265. G

d. a műemlék kutatás, helyreállítás, restaurálás műszaki, technológiai kérdései

128. BÁTHY Géza: Lengyel módszer köztéri vasplasztikák tartós konzerválására. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988 96–97.

129. BÁTHY Géza – NEMES Katalin: Közterti bronzszobrok védelme: kísérletek és eredmények. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988 94–95. ill.

e. történeti együttesek védelme, műemlékvédelem és városrendezés, településvédelem

130. A budavári lakónegyed rekonstrukciója, 1982–1986. Szerk. Perekó Károly. Bp., Budapest Főváros Tanácsa VB Ingatlankezelési és Építési Főigazgatóság, 1987. ism. CS. T. = Budapest, 26, 1988, 7. 46.

131. A CZÉTENYI Piroska: Pillantás a Várra. Világörökség. = Budapest, 26, 1988, 4. 13–15. ill.

132. FÁTAY Tamás: A győri belváros átépítésének története. = Győri Városszépítő Füzetek, 2. 1988. 3–8. ill.

133. FÁTAY Tamás: A győri háztetők védelmében. = Győri Városszépítő Füzetek, 2. 1988. 36–42. ill.

134. FÁTAY Tamás: A győri háztetők védelmében. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 3. 157–166. **hozzászólás:** [GERŐ László] = Műemlékvédelem, 32, 1988, 3. 167.

135. HAVADY Lászlóné – GEZSENYI István: Budai Várnegyed (128 lakóépület felújítása). = Műszaki Tervezés, 28, 1988, 4–6. 42–46. ill.

136. KOVÁCSI Béla: Az egész emberiség szempontjából egyetemes jelentőségű kulturális és természeti örökségek megvédése. = Városépítés, 24, 1988, 3. 25–26. ill.

137. KOVÁCSI Béla: A világ kulturális és természeti örökségének védelmére létrehozott UNESCO-konvencióról. A világörökség jegyzékébe felvett magyar együttesek. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 81–91. ill.

138. URBÁNYI Károly: Egy történeti város mai arca (Esztergom). = Városépítés, 24, 1988, 2. 8–11. ill.

139. VADAS József: A szálloda nem boldogít. = Élet és Irodalom, 1988, 27. 12.

140. WINKLER Oszkár: Korszerű építészet kérdései Sopron belvárosában. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 57–60. ill.

f. külföldi műemlékvédelem

141. FÖLDÉNYI György: Örményországi műemlékek és védelmük. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 4. 244–251. ill.

142. HAJNÓCZI Gyula: Carnuntum régészeti parkja, Ausztria. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 86–89 ill.

143. RADÓ Dezső: Nemzetközi tapasztalatok a városvédelemben, városszépítésben. = Városépítés, 24, 1988, 1. 37–38.

144. VUKOV Konstantin: A müncheni városháza régi nagytermének helyreállítása. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 3. 181–184. ill.

g. egyes műtárgyak restaurálása

145. HESZTERA Aladár: A szombathelyi Szent Márton templom Szűz Mária oltárának állagmegóvó konzerválása. = Savaria, 17–18. 1988. 503–530. ill. E G Pálosi Judit – Moldován Angéla: Munkácsy Mihály „Colpachi iskola” című festményének története és restaurálása. > 765.

Szabó Judit: Ásatásból származó XIV. századi ólomkeretes üvegablak részletének restaurálása. [Esztergom: várhegy] > 447.

h. egyes műemlékek helyreállítása

146. BAJNAY Zsolt: Budapest, Nemzeti Szálloda rekonstrukciója. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 32–33. ill.

147. BOROS Pál: A kecskeméti Katona József Színház felújítása. = Színháztechnikai Fórum, 15, 1988, 1. 14–17. ill.

148. B. P. – F. G. [BOROS Pál – FARKAS Gábor]: A kecskeméti Katona József Színház felújítása. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 44–48. ill.

149. BUDAI Aurél: Előadóterem, étterem, a martonvásári volt Brunszvik-kastély melléképületében. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 52–56. ill.
150. CSONTOS Csaba: Keszthely, Festetics kastély helyreállítása. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 56–59. ill.
151. CSONTOS Csaba: Keszthely, Helikon Kastélymúzeum (volt Festetics-kastély). = Műszaki Tervezés, 28, 1988, 4–6. 26–36. ill.
152. DEÁK Krisztina: A fertői kastélypark új kerti építményei. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 114–116. ill.
153. FERENCZ István: Kós-ház helyreállítása, Miskolc. [Felszabadulás u. 32.: lakóház] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 3–5. ill.
154. GÁL Tibor: A kővágóörsi evangélikus templom műemléki helyreállítása 1982–1988. In: Freskó és faragás. Kővágóörs hagyományai. Szerk. Rohály Gábor. Bp., Népművelési Intézet, 1988. 3–7. ill.
155. HECKENAST János: Vasegerszeg, Markusovszky-kastély műemléki felújítása. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 53. ill.
156. HECKENAST János: Vasszécsény, Új-Ebergényi kastély felújítása és bővítése uszodával. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 52. ill.
157. KÁLDI Gyula: Műemlék lakóépület helyreállítás, Pécs [Jókai u. 7.: lakóház]. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 69. ill.
158. KÁLDI Gyula: Pécs, Jókai tér 7. számú lakóépület helyreállítása. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 117–121. ill.
159. KOVÁCS Sándor: Skála Csarnok, Budapest Klauzál-tér. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 60–61. ill.
160. MARJAI Sándor – OSZVALD Lajos: A Fő utcai török fürdő kupolájának újrafedése. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 10. 441–451. ill.
161. M. P. [MOLNÁR Péter]: Vasarely Múzeum, Budapest. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 68–69. ill.
162. [MOLNÁR Péter]: Vasarely Múzeum, Budapest. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 54–55. ill.
163. MOLNÁR Péter: Budapest, Vasarely Múzeum. = Műszaki Tervezés, 28, 1988, 4–6. 37–41. ill.
164. N. Zs. – Cz. É. [NOVÁK Zsuzsanna – CZUPPON Éva]: A kaposvári Csiky Gergely Színház rekonstrukciója. + SZÜTS Zsuzsa: Belsőépítészlet a kaposvári Csiky Gergely Színházban. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 36–41. ill.
165. NOVÁK Zsuzsanna – CZUPPON Éva: A kaposvári Csiky Gergely színház felújítása. = Színháztechnikai Fórum, 15, 1988, 3. 16–17. ill.
166. OLÁH M. Zoltán: A tákosi református templom műemléki helyreállítása a harangtorony rekonstrukciójával. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 9–20. ill.
167. [PATÓCS Péter]: Eger-vár, Dobó bástya rekonstrukció. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 29. ill.
168. POLÓNYI Károly: Tervek a Gül Baba türbe környékének rendezésére. Nemzetközi építész alkotóparkban, Budapest, 1987. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 81–85. ill.
169. SÁNDYNE WOLFF Katalin: Seregélyes, volt Zichy – Hadik-kastély helyreállítása (ma Taurus kastély-hotel). = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 96–104. ill.
170. SEDLMAYR János: Rekonstrukció a fertői kastélyparkban. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 105–113. ill.
171. SZABÓ István: A kővágóörsi templom restaurálásáról. In: Zsombékszáktól a templomig. Szerk. Rohály Gábor. Kővágóörs, Falműves Műhely. 1988. 8–12. ill.
172. SZROGH György: Elbűvölően szép. [Zichy-kastély: Vasarely Múzeum] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 70–73. ill.
173. Sz. Zs. [SZÜTS Zsuzsa]: Helytörténeti múzeum belső kialakítása, Székesfehérvár, Csók István utca 17. Belsőépítész: Szüts Zsuzsa. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 7–8. ill.
174. H. VLADÁR Ágnes: A rakacaszendi ref. templom műemléki helyreállítása. = Építés-Építészettudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 57–91. ill.
175. VUKOV Konstantin: Tíz lap Esztergom műemlékvédelmi munkáiról. = Esztergom Évlapjai, 1988. 203–223. ill. G
176. WINKLER Gábor: Győr, Arany János utca 18–22. tömbmegújítás. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 18–19. ill.

Múzeumok és muzeológia

177. KOREK József: A muzeológia alapjai. Bp., Tankönyvkiadó, 1988. 275 p., ill.
178. Mányokitól Aba Novákiig. Magyar képzőművészet a Szovjetunió Múzeumaiban. Bev. Grigorij Osztrovskij. Szerk. Grigorij Osztrovskij, Dmitrij Seleszt. Bev. Mojzer Miklós. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 341 p., ill.
179. Múzeumok, kiállítótermek. galériák Magyarországon. Bp., Központi Múzeumi Igazgatóság, 1988. XI, 232 p.

Egyes múzeumok

Aszód, Petőfi Múzeum

180. ASZTALOS István: Múzeumi krónika. 30 éves a Petőfi Múzeum. Aszód, Petőfi Múzeum, 1988. 82 p., ill. (Galga menti műhely, 2.)

Budapest, Budapesti Történeti Múzeum
181. K. VEGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum első félévszázada, 1887–1938. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1988. 109 p., 10 t. ill. (Pest-budai hírnemondó, 1.)

Budapest, Hadtörténeti Múzeum

182. A Hadtörténeti Múzeum. Írta és szerk. Hetés Tibor. Bp., Hadtörténeti Múzeum, 1988. 40 p., ill.

Budapest, Iparművészeti Múzeum

Darkó Jenő: Pulszky Károly szerepe az Iparművészeti Múzeum megalakulásában. > 84.
183. Iparművészeti remek 1900-ból. Az Iparművészeti Múzeum Párizsi Világkiállításán vásárolt tárgyai. Kecskeméti Galéria, 1988. máj. 13 – júl. 31. A kiáll. rend. és a katalógust írta Batári Ferenc. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1988. 27 p. ill. (A Kecskeméti Galéria kiadványai, 8.)

184. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Reneszánsz és manierizmus. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Katalógus. Felelős szerk. Bardoly István. A kiállítást rend. Péter Márta. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. 1.: Szövegkötet. 163 p., 2.: Képkötet. 171 p., ill. **benne:** Péter Márta: Gyűjtéstörténeti vázlat. 11–19. **ism.** P. SZABÓ Ernő: Reneszánsz és manierizmus. [beszélgetés Rózsa Gyulával] = Budapest, 26, 1988, 11. 14–19. ill.; VADÁSZI Erzsébet: Reneszánsz és manierizmus. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 3. 196–200. Péter Márta: Gyűjtéstörténeti vázlat. > 184.

Budapest, Kiscelli Múzeum

185. VADAS József: Rom. Élet és Irodalom, 1988, 47. 13.

Budapest, Magyar Építészeti Múzeum

186. BALASSA Zsuzsanna: Húsz éves az Építészeti Múzeum. = Művészet, 29, 1988, 10. 55–56. ill.

187. BALOGH Ferenc: Miért kell építészeti múzeum? = Élet és Irodalom, 1988, 32. 4

Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

188. XIX. századi festészet és szobrászat a Magyar Nemzeti Galériában. Vezető az állandó kiállításához. Szerk. Csorba Géza. Írta: Bakó Zsuzsanna et al. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. 39 p., XII,[28] t. ill. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1988/3.)

189. Accession List of the Collections in the Hungarian National Gallery, 1974–1988. = Annales de la Galerie Nationale Hongrois=A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 4. 1988. 77–102. ill.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

190. Három nemzedék ereklyetárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1823–1875. Katalógus. Szerk. és bev. Simon V. Péter. Tárgyleírások: F. Dózsa Katalin et al. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1988. 173 p., ill.

Nagybákay Péter: Címeres ostyasütővasak a Magyar Nemzeti Múzeumban a 15–16. századból. > 320.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Történelmi Képcsarnok

Rózsa György: Családi galériák útja a közgyűjteménybe. > 293.

Budapest, Ráday Gyűjtemény

191. ZAY László: Kollégium és gyűjtemény. Ráday-örökség. = Budapest, 26, 1988, 2. 19–23. ill.

Budapest, Szépművészeti Múzeum

Pulszky Károly emlékének. > 84.

192. A Szépművészeti Múzeum. Szerk. Czobor Ágnes. 3. átd. bőv. kiad. Bp., Corvina, 1988. 116 p., ill.

193. SZILÁGYI János György: Antik művészet. A Szépművészeti Múzeum kiállítása. Bp., Múzsák, 1988 133 p., ill.

194. Új szerzemények a grafikai gyűjteményben. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. máj. 27–szept. 11. A kiáll. rend. és az ismertetőt írta: Gerszi Teréz és Geskó Judit. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. (lep.) ill. **ism.** VADAS József: Megkésett találkozás. = Élet és Irodalom, 1988, 31. 13.

Budapest, Tölgyfa Galéria

195. MOLNÁR Gabriella: Tölgyfa Galéria. Kitérés kísérlet. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 23–24. ill.

Budapest, Zsidó Múzeum

196. A budapesti Zsidó Múzeum. Szerk. Benoschowszky Ilona és Scheiber Sándor. Bp., Corvina, 1987. **ism.** DOMÁN István = Kritika, 1988, 6. 48.

Cegléd, Ceglédi Galéria

197. M. L. [MENYHÁRT László]: Ceglédi Galéria. = Művészet, 29, 1988, 1. 59.

Csongrád, Városi Múzeum

198. LŐRINCZY Gábor: Farkas Sándor, a múzeumalapító gyógyszerész (1862–1926). = Honismeret, 16, 1988, 6. 54–55.

Debrecen, Déri Múzeum

Sz. Kürti Katalin: Fotótörténet, családtörténet a Déri Múzeum fotótörténeti anyagáról és kiállításairól. > 300.

Debrecen, Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum

199. TAKÁCS Béla: Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium múzeumában. Bp., Műzsák, 1988 51 p., 32 t. ill. (Évezredek, évszázadok kincsei, 4.)

Eger

200. KISS Péter: Gyűjtemények és múzeumok Egerben 1951-ig. III. = *Agria*, 24. 1988. 317–342. G

Érsekújvár, Művészeti Galéria

201. MLYNARIK, Štefan: Az érsekújvári Művészeti Galéria. = *Művészet*, 29, 1988, 2. 40–43. ill.

Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár

202. LOVAG, Zsuzsa: The Cathedral Treasury of Esztergom. = *The New Hungarian Quarterly*, Vol. 28., No. 110. 1988. 199–203. ill.

Esztergom, Keresztény Múzeum

Lepold prefektussága alatt a Képtárba került művek bekerülésük sorrendjében. > 74.

Győr, Xántus János Múzeum

Szabó Péter: A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. III. *Céházslók*. > 318.

Hajdúszoboszló, Bocskai István Múzeum

203. JUHÁSZ Inre: Vezető a Bocskai István Múzeum állandó kiállításához. *Hajdúszoboszló, Bocskai István Múzeum*, 1988. 81 p., ill.

Kecskemét, Katona József Múzeum

Horváth Attila – H. Tóth Elvira – V. Székely György: *Elődeink a Duna-Tisza közén*. > 377.

Komárom, Városi Múzeum

204. A komáromi múzeum száz éve. *Új Mindenes Gyűjtemény*, 5. Bratislava, Madách, 1985. **rec.** KOREK József = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115, 1987–1988, 2. 285. KOSA László = *Hungarológiai Értesítő*, 10, 1988, 1–2. 274–275.

Miskolc, Herman Ottó Múzeum

Bodnár Éva: id. Markó Károly és Mészöly Géza festményei a Herman Ottó Múzeum képtárában. > 758.

Miskolc, Magyar Ortodox Egyházi Múzeum

205. BERKI Feriz: A Magyar Ortodox Egyházi Múzeum megnyitója. = *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 25. 1988. 224–225.

Moszkva, Tretyakov Képtár

206. A Tretyakov Képtár. Bp., Corvina, 1988. 10 p., 99 t. ill.

Pécs, Janus Pannonius Múzeum

Zsoldos Benő: A Janus Pannonius Múzeum kártyagyűjteménye. > 321.

Pécs, Modern Magyar Képtár

207. Képek a pécsi Modern Magyar Képtárból II. Kortárs gyűjtemény. Szekszárd, Mű-

vészetek Háza, 1988. szept. 14–dec. 31. A kiáll. rend., bev. Romváry Ferenc. Szekszárd, Szekszárdi Művészetek Háza, 1988. [20] p., ill. (A Szekszárdi Művészetek Háza kiállításai, 16.)

Putnok, Gömöri Múzeum

208. VILLANGÓ István: A Gömöri Múzeum megnyitójára. = *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 25. 1988. 226–228.

Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum

209. GRÓF László: *Carta Hungarica. Térképgyűjtemény, 1540–1841*. Bp., Interpress, 1988. 191 p., ill.

Sátoraljaújhely

210. FEHÉR József: Múzeumalapítási törekvések Sátoraljaújhelyen 187–1984 között. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1988. 431–447. ill. G

Székesfehérvár, Fekete Sas Patikamúzeum

211. KOVÁCS Péter: A Fekete Sas Patikamúzeum. *Székesfehérvár, István Király Múzeum*, 1988 30 p., ill. (Az István Király Múzeum közleményei, 135.)

Szentes, Koszta József Múzeum

212. RÓZSA Gábor: Szentes, Koszta József Múzeum. Bp., TKM Egyesület, 1988 [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 303.)

Szombathely, Smidt Múzeum

213. SMIDT Erzsébet: A Smidt Múzeum 20 éve (1968–1988). = *Vasi Szemle*, 42, 1988, 4. 544–550. ill.

Szombathely, Szombathelyi Képtár

214. HECKENAST János: Szombathely, képtár. Bp., TKM Egyesület, 1988 [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 302.)

Veszprém, Egyházmegyei Múzeum

215. SZILÁGYI András: Műkincsek a Veszprémi Egyházmegyei Múzeumból. = *Művészet*, 29, 1988, 4. 28–32. ill.

Műgyűjtés

216. KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp., Gondolat, 1988. 296 p., ill.

217. Partiumi könyvesházak, 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba et al. Szerk. H. Takács Marianna. Bp., MTA Könyvtár – Szeged, JATE, 1988. 588 p. (Adattár a XVI–XVIII. század szellemi mozgalmainak történetéhez, 14.)

218. POGÁNY György: *Fitz József és a Magyar Bibliofil Társaság*. = *Magyar Könyvszemle*, 104, 1988, 2–3. 169–186. F

Műgyűjtők, mecénások

Deák Dénes

219. Városi Képtár Deák Gyűjtemény, Székesfehérvár. Szerk. Lóska Lajos. Bp., ÉVISZ, 1988. 186 p., ill. **ism.** LÓSKA Lajos: A Deák-gyűjtemény. = Művészet, 29, 1988, 5. 50–55. ill.

Esterházy-család

Galavics Géza: A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez). > 470.

220. GERELYES Ibolya: Oszmán-török férfi-ön az Esterházy gyűjteményből. = Folia Archaeologica, 39. 1988 227–240. ill. E Szvetnik Joachim ötvösművész-restaurátor kiállítása. > 1560.

Fejérváry Gábor

Szilágyi János György: Pulszky Károly ifjúságának környezete. A Fejérváry-Pulszky gyűjtemény kialakulása és sorsa. > 84.

Illésházy István

221. ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár a XVII. század elején. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 149–157.

Kövesdy Pál

222. An East-European in America. = Interpressgraphik, 1988, 3. 22–28. ill.

Pulszky Ferenc

Pulszky Károly emlékének. > 84.

II. Rákóczi Ferenc

Buzási Enikő: II. Rákóczi Ferenc mint mecénás. > 466.

Szabó András György

223. JÓZSA Ágnes: Skicc IV. A gyűjtő. = Kritika, 1988, 10. 47–48.

Szendeffy Aladár

224. Moench, Esther: Aladár Szendeffy an Alsace ou la petite d'une collection hongroise a Colmar. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 45–5. ill. H

Szj Rezső

225. SZÍJ Rezső: Dedikált könyveim gyűjteményemben. Csorna, Városi Tanács, 1988. 147 p., ill. (A Csornai Szj Rezső – Kovács Rózsa Művészeti Gyűjtemény kiadványai)

226. SZÍJ Rezső: Képek egy magángyűjteményből. Határon belüli és kívüli magyar művészek alkotásaiból. Csorna, Városi Tanács, 1988. 15 p., 19 t., ill. (A Csornai Szj Rezső – Kovács Rózsa Művészeti Gyűjtemény kiadványai)

Vasváry György

Romváry Ferenc: A pécsi „Vasvári-telep” története. Vasváry György műgyűjteménye. > 626.

Műkereskedelem

227. JÓZSA Ágnes: Mű-kereskedelem. = Kritika, 1988, 3. 39–40. **hozzászólás:** GYARFÁS Péter: Oldalnézetből. Egy gyűjtő töprengései. = Kritika, 1988, 6. 13–14. JÓZSA Ágnes: Válasz. = Kritika, 1988, 6. 14.

228. VADAS József: A művészet eltartja önmagát. Beszélgetés a „kvalitások” műkereskedelemlről Kovács Dezsővel. = Élet és Irodalom, 1988, 12. 7.

EGYETEMES MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Összefoglaló művek

229. ÁDÁM István: Szikszó. Műemlékek, látnivalók. Szikszó, Nagyközségi Tanács, V. B., 1988 56 p., ill.

230. BALÁS Gábor – ENTZ Géza – SÁNDORFALVY Ferencné: Képzőművészeti alkotások. In: A székely művelődés évszázadai. Szerk. Balás Gábor. Bp., Panoráma, 1988 235–253. ill.

231. DEIGNER Anna: Józsefvárosi utcák, terek és emléktáblák története. Bp., Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1988. 205 p., ill.

232. Ezer év mesterművei. Bev. Keresztury Dezső. Bp., Corvina, 1987. **ism.** JÓZSA Ágnes: Tartalomhoz – forma. = Kritika, 1988, 4. 48.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 4. 45–46.

233. FEJÉRVÁRI Géza: Az iszlám művészet története. Bev. Czeglédy Károly. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 570 p., ill.

234. HELISCHER József: Esztergom vármege statisztikai, történeti és helyrajzi leírása (1827). Ford. Prokopp Gyula. = Esztergom Évilapjai, 1988. 100–149. G

235. Hetven év a békéért. Bp., Vigadó Galéria, 1987. nov. **ism.** BERECZ János: Hetven év a békéért. [megnyitó] = Művészet, 29, 1988, 4. 47–49. ill.

236. Hunfalvy János – Rohbock Lajos: Magyarország és Erdély eredeti képekben. 2. hasonmás kiad. Bp., Európa Könyvkiadó, 1987. **ism.** UDVARHELYI Nándor = Honismeret, 16, 1988, 5. 69–72.

237. Képek Óbuda múltjából. Kiállítás Óbuda újratelepülésének 300. évfordulójára. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Kis-cellai Múzeuma, 1988. okt. 7–1989. márc. A kiáll. rend. Baróti Judit, Gál Éva. Bev. Gál Éva. Bp., BTM, 1988. 16 p. ill.

- Keserü Katalin: Avantgardizmus és a primitív/népi művészeti tradíciója. > 3.
238. Kőváry László: Tájékpé utazási rajzokban. Bukarest, Kriterion, 1984. **ism.** TOTH, Adalbert = Ungarn Jahrbuch, 16. 1988. 294–295.
239. LACZKÓ András: Írók, művészek és Boglárlelle. In: Boglárlelle. Tanulmányok. Szerk. Laczkó András. Boglárlelle, Boglárlelle Városi Tanács, 1988. 507–574. ill.
240. A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Aradi Nóra. Bp., Gondolat K., 1983. **rec.** BOGYAY, Thomas von = Ungarn Jahrbuch, 16. 1988. 267.
241. Ópusztaszer. Összeáll. Koncz János, Sz. Simon István. Bp., Kossuth K., 1988. 224 p., [24] t. ill. **benne:** *Trogmayer Ottó:* „...ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának”. 15–59. *Zombori István:* Pusztaszer a millenniumig és az Árpád-ünnepségek. 61–76. *Szűcs Árpád:* A Feszty-körkép. 77–90.
242. PATAKI Ferenc: Ceglédi emlékhelyek. 2. átdolg. kiad. Cegléd, Ceglédi Városi Tanács VB. Művelődési, Ifjúsági és Sportosztálya, 1988. 133 p., ill.
243. REÓTHY Ferenc: Kőröshegy, műemlékek. [Bp.], TKM Egyesület, 1988. [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 325.)
244. RÓMER Flóris: A régi Pest. [reprint]. Bp., Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1987. 240 p., ill. (Reprint. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata)
245. Szabolcs-Szatmár megye műemléki topográfiája. 1–2. Szerk. Entz Géza. Bp., 1986–1987. **rec.** GARAM Éva = *Communications Archaeologicae Hungariae*, 1988. 175.; GERŐ László = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 2. 144.
246. Szolnok megye történeti, természeti és művészeti értékei. 1. Szolnok megye műemlékei. Szerk. Kaposvári Gyula. Szolnok, Szolnok Megyei Tanács VB Építési és Vízügyi Osztálya, 1988. 231 p., ill.
247. Tüskés Tibor: Triptichon. Bp., Szépirodalmi K., 1986. **rec.** RÓNAY László = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92, 1987–1988, 3. 378–379.
- Zombori István: Pusztaszer a millenniumig és az Árpád-ünnepségek. > 241.
- trag zur Kunstgeschichte. = *Burgenländische Heimatblätter*, 50, 1988, 2. 62–74. ill.
250. Badál Ede: Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Bp., Műszaki K., 1987. **rec.** TAKATSOVÁ, Júlia = *Pamiatky príroda*, 19, 1988, 4. 46.
251. BALASSA M. Iván: Nép és nemzetiség a népi építészetben. A Kárpát-medence északkeleti részének példája. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1988. 483–499. G
252. BALOGH Ferenc: Építészeti élmények Párizstól Bécsig. = *Korunk*, 47, 1988, 10. 750–756. ill.
253. Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Bp., Műszaki K., 1987. **rec.** CSÁSZÁR László = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 1. 78.; TIMON Kálmán = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 2. 55.
254. Császár László: Építőmesterség a magyar múltban. Bp., ÉTK, 1986. **rec.** GERŐ László = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 2. 56.
255. CSERI Miklós: Eredmények és feladatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építkezésének kutatásában. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1988. 515–536. G
256. CSORBA Csaba: „Vár állott, most kőhalom...” [Huszt, Munkács]. = *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 23, 1988, 4. 413–419.
257. DANKÓ Imre: A vizsgazdálkodás és a népi építészet összefüggései. = *Agria*, 24. 1988. 257–277. G
258. FÖLDVÁRY Zsuzsanna: A ráckevei szerb templom megépítésének 500. évfordulójára. = *Dunakanyar*, 24, 1988, 1. 30–31. ill.
259. GUZSIK Tamás: A keresztény liturgiák építészeti terének fejlődése. = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 4–5. 24–27. ill.
260. Hajnóczy J. Gyula: Ursprünge der europäischen Architektur. Berlin, VEB Verlag für Bauwesen, 1986. **ism.** MEZŐS Tamás = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 2. 142–143.
261. KISS Gábor: Erdélyi várak, kastélyok. Bp., Panoráma, 1988. 445 p., ill. (Utazások a múltban és jelenben)
262. Kleineisel János: Építészet. V. rész. A forma jelentéséről. Bp., Tankönyvkiadó, 1987. **rec.** GERŐ László = *Magyar Építőművészet*, 79, 1988, 2. 55–56.
263. Kleineisel János: Építészet. I–VI. rész. Bp., Tankönyvkiadó, 1984–1987. **ism.** HORVÁTH Béla = *Városépítés*, 24, 1988, 5. 38.
264. Koppány Tibor: Körmend városának építéstörténete. Körmend, Városi Tanács, 1986. **ism.** CZEINER Gábor = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1988, 1. 79–81.
265. KOZÁK Károly – VISNYEI Lajos: Kosd. = *Építés-Építészettudomány*, 19, 1987–1988, 1–2. 201–266. ill.

Építészet

248. Adalékok a Lipótváros történetéhez. Szerk. Farkaslaky Erzsébet, Ráday Mihály. Bp., Budapesti Városvédő Egyesület, 1988. 1.: 551 p., 2.: 564 p. + 7 térk.

249. ALTENBURGER, Josef: Steinmetzzeichen im Burgenland. Ein kulturhistorische Bei-

266. KOZÁK Károly: Szigliget. In: Szigliget. Szerk. Koczogh Ákos. Bp., Képzőművészeti K., 1988 8–20. ill.
267. KUNKOVÁCS László: Mire tanítanak az alig-épületek? Az architektúra gyökereinél. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 3–8. ill.
268. MAKOVÉNYI Ferenc: Természetesen. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 9–11. ill.
269. V. MOLNÁR László: Kanizsa vára. Bp., Zrínyi Kiadó, 1987. **ism.** FENYVESI László = Dunatáj, 11, 1988, 1. 77–79.; FENYVESI László = Honismeret, 16, 1988, 2. 73.
270. Ponten, Josef: Architektur die nicht gebaut wurde. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. **rec.** M. GYÖNGY Katalin = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 60–61.
271. RAJNA György: Budapest köztéri és udvari díszkútjai. = Tanulmányok Budapest Múltjából, 22. 1988. 539–557. + [30] p. G
272. Sztrinkó István: Népi építészeti a Duna-Tisza közén. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1987. **ism.** CSÁSZAR László = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 78–79.
273. Téglaeépítészeti. 2. Szerk. Tornyi Barnabás. Írta: Szűcs Ferenc et al. Bp., Téglá- és Cserépipari Tröszt, 1988. 39 p., ill.
274. TURJÁNYI PAPP Melinda: A budavári lakónegyed. Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1988. 144 p., ill. **rec.** PEREHÁZY Károly = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 3–4. 266–267.

Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet

275. BAKÓ Ferenc: A Palócföld centrumának településformái. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 501–513. ill.
276. CSONKA Pál: A bukovinai székely falvakról. = Építés-Építészettudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 47–56. ill.
277. Az elveszett határok. A történelmi városközpontok vizsgálata Emilia-Romagna tartományban – a „forma urbis” múltja és jelene. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1988. dec. 2.–1989. jan. 3. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1988. 22 p.
278. HUNGLER József: Veszprém településtörténete. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1988. 383 p., [4] t. fol. ill. (Horizont közművelődési könyvtár, 4.)
279. KUBINSZKY Mihály: Mit jelent a magyar építésnek Budapest? = Városépítés, 24, 1988, 3. 3–4.

280. PREISICH Gábor: Szigliget arculatának változásai. In: Szigliget. Szerk. Koczogh Ákos. Bp., Képzőművészeti K., 1988 81–88. ill.
281. P. SZABÓ Ernő: Utcák, terek a régi Belvárosban. = Budapest, 26, 1988, 4. 28–33. ill.
282. VARGA István – MARJAI Sándor: Corvin tér – vizsgálat. = Városépítés, 24, 1988, 3. 13–15. ill.

Kertművészet

283. GUNDA Béla: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 467–481. G
284. GUNDA Béla: A természetes növénytakaró és az ember. = Agria, 24. 1988. 165–219. ill. G

Szobrászat

285. DURANCI, Bela: A Vajdaság képzőművészete. Adalékok a XX. századi művészet-történeti kutatásokhoz. I. = Híd, 52, 1988, 2. 239–249. ill.
286. DURANCI, Bela: A Vajdaság képzőművészete. Adalékok a XX. századi művészet-történeti kutatásokhoz. II. = Híd, 52, 1988, 3. 393–402. ill.
287. DURANCI, Bela: A Vajdaság képzőművészete. Adalékok a XX. századi művészet-történeti kutatásokhoz. III. = Híd, 52, 1988, 5. 660–667. ill.
288. DURANCI, Bela: A Vajdaság képzőművészete. Adalékok a XX. századi művészet-történeti kutatásokhoz. IV. = Híd, 52, 1988, 6. 823–833. ill.
289. DURANCI, Bela: A Vajdaság képzőművészete. Adalékok a XX. századi művészet-történeti kutatásokhoz. V. = Híd, 52, 1988, 9. 1143–1152. ill.
290. KOTRBA, Heřman: O zmluvách a mieňach výtvarných di el neskozej gotiky a renessancie. = Ars, 1988, 2. 7–25.
291. VARJAS Károly: Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl, 1850–1988. Bp., Antikva, 1988. 253 p., ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

292. DAVIDOV, Dinko: A magyarországi szerb festészet. = Ars Hungarica, 18, 1988, 1. 89–117. ill.

293. Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása. Szerk. Buzási Enikő. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988 146 p., [78] t. ill. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa, 1988/2.) **tartalma:** *Mojzer Miklós:* Az ősgaléria, mint egykori és mai kiállítás. 9–12. *Péter Katalin:* A főúri nagy portrék és az ősgalériák kezdetei. 14–21. *Galavics Géza:* Barokk családfák és genealógiák. 22–25. *Cennerné Wilhelm Gízella:* A portré és a magyar nemzeti társadalom. 26–34. *László Emőke:* A magyar nemzeti viselet a családi arcképek tükrében. 35–40. *Rózsa György:* Családi galériák útja a közgyűjteménybe. 41–43. **ism.** BUZÁSI Enikő: Főúri ősgalériák, családi arcképek. = *Művészet*, 29, 1988, 11–12. 84–91. ill.; G. M. J. = *Kritika*, 1988, 5. 40.; R. VÁRKONYI, Ágnes: Variationen über die ungarische Geschichte. Die Bilder der Ausstellung. Ungarn 1526–1790. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise*=A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 4. 1988. 7–46. ill.
294. Holland könyvművészet. Bp., Országos Széchenyi Könyvtár, 1987. dec. 19–1988. márc. 13. A kiállítás anyagát vál. és rend. Wix Györgyné. Bp., Országos Széchenyi Könyvtár, 1988. [18] t. tokban **ism.** BUKTA Zsuzsa: Rózsák Hollandiából. *Élet és Irodalom*, 1988. 4. 12.
295. Jakó Zsigmond – Manolescu, Radu: A latin írás története. Bp., Európa K., 1987. **rec.** WT [WEHLI Tünde] = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 233.
296. RADVANI, Hadrián: Z minulosti trnavske knjižne kulture. = *Vlastivedný Časopis*, 37, 1988, 1. 25–30. ill.
297. Régi magyar arcképek – Alte ungarische Bildnisse. Tata, Vár, 1988. máj–aug., Szombathely, Képtár, 1988. szept.–okt. A műveket válogatta és a kiáll. rend. és a katalógust írta Buzási Enikő. Bev. Mojzer Miklós. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. 111 p. ill. G
298. Szabadi Judit: Hagyomány és korszerűség. Bp., Magvető, 1987. **rec.** AKNAI Tamás = *Jelenkor*, 31, 1988, 3. 285–288.
299. SZÁNTÓ Tibor: Könyvtervezés. Bp., Kossuth Nyomda, 1988. 268 p., ill.
- ság Vizuális Kultúrakutató Osztályának rendezésében, 1987. okt. 16-án. Szerk. Tarcai Béla. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988. 61 p., ill. **tartalma:** *Kincses Károly:* A fényképi műtárgy sorsa, készítésétől újrafelhasználásáig. 11–16. *Flesch Bálint:* A fotó, ha műtárgy. 17–25. *Sz. Kürti Katalin:* Fotótörténet, családtörténet a Déri Múzeum fotótörténeti anyagáról és kiállításairól. 26–32.
301. FLESCH Bálint: Fotótörténeti értékek a múzeumokban. In: *Irodalmi muzeológia. Kérdések, célok, eredmények.* Szerk. Taxner-Tóth Ernő. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988. 105–121. ill.
302. Fotográfózásról. Szerk. Bán András. Bp., Műzsák Közművelődési Kiadó, 1984. **rec.** KOLTAI Ágnes: Onarcképek. *Fotóművészet*, 1988, 4. 45.
303. KORNIS Mihály: A fotó botránya és szentsége. = *Jelenkor*, 31, 1988. 5. 450–454.
304. TARCAI Béla: A miskolci fotográfia története. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1988 841–854. ill.

Iparművészet

305. Finn forma a századfordulótól napjainkig. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. **ism.** SZVERLE Mária: Finn forma. = *Ipari Forma*, 12, 1988, 4. 37. ill.

Fémművesség

306. ČELKOVÁ, Mária: Kovospracujúce remeslá Banskej Štiavnice. = *Vlastivedný Časopis*, 37, 1988, 4. 167–171. ill. G
307. H. KOLBA Judit: Magyar ötvösremek Amerikában = *Hungarian Goldsmith's Work in America.* = *Művészet*, 29, 1988, 10. 10–15. ill.
308. KLUSCH, Horst: Siebenbürgische Goldschmiedekunst. Bukarest, Kriterion, 1988. 93 p., [46] t. ill.
309. SOPFRONIE, Mihai: Aus der Geschichte der Hermannstädter Schlosserzunft. = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 31, 1988, 1. 20–29. ill.

Érem, pénz, pecsét, jelvény

310. GEDAI, István: Royal Counterfeits on Hungary. = *Interpressgraphik*, 1988, 4. 2–13. ill.
311. HUSZÁR Lajos: A magyar pénzverés és éremművészet története tézisekben. = *Numizmatikai Közlemények*, 86–87. 1988. 7–21.

Fotóművészet és új médiák

300. A fénykép mint műtárgy. Országos szakmai konferencia Miskolcon a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgató-

Kerámia, üveg

312. PAP Miklós: Tulajdonjegyes üvegek a Hegyalján. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 647–654. ill. G
313. TAKÁCS Béla: Cserépedények az észak-magyarországi református templomokban. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988 151–159. ill.
314. VERES László: Magyar népi boros- és pálinkásüvegek. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 629–646. ill. G

Bútor, hangszer, enteriőr

315. SIMON Domokos: Régi orgonák és énekkarok a volt küiküllői egyházkörben. = Keresztény Magvető, 94, 1988, 2. 87–92.
316. VADÁSZI Erzsébet: A bútor története. Bp., Műszaki K., 1988. 243 p., ill.

Textil és viselet

- László Emőke: A magyar nemzeti viselet a családi arcképek tükrében. > 293.
317. Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Összeáll., bev. Benyóné Mojzsis Dóra. Bp., Magvető, 1988. 480 p., ill. (Magyar hírmondó)
318. SZABÓ Péter: A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. III. Céhzászlók. = Arabona, 24–25. 1988. 135–208. ill. G

Kisművészetek

319. LAKY József: A lámpa története. Bp., Műszaki K., 1988. 201 p., ill.
320. NAGYBÁKAY Péter: Címeres ostyasütővasak a Magyar Nemzeti Múzeumban a 15–16. századból. = Folia Archaeologica, 39. 1988 195–226. ill. G
321. ZSOLDOS Benő: A Janus Pannonius Múzeum kártyagyűjteménye. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988. 109–124. ill. G

A művészet határterületei

322. Endrei Walter – Zolnay László: Társasjátékok és szórakozás a régi Európában. Bp., Corvina, 1986. rec. GYÖRGYI Erzsébet = Etnographia, 99, 1988, 3–4. 466.

323. KÁRPÁTI László: „Tammata”. A miskolci ortodox templom votívjai. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 785–801. ill.
324. S. NAGY Katalin: A vizualitás mint korunk gyermekbetegsége. = Jelenkor, 31, 1988, 5. 461–465.

KORAI KÖZÉPKOR

Összefoglaló művek

325. Kádár Zoltán: Bizánci művészet. Bp., Corvina, 1987. ism. KÓHEGYI Mihály = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 141–142.
326. LÁSZLÓ Gyula: Árpád népe. Bp., Helikon, 1988. 176 p., ill.

Építészet

327. FÜLEP Ferenc: A pécsi későrómai-ókeresztény mauzóleum feltárásáról. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988. 31–44. ill. E
328. FÜLEP Ferenc – BACHMANN Gábor – PINTÉR Attila: Sopianae – Pécs ókeresztény emlékei. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 107 p., ill.
329. Hajnóczi J. Gyula: Pannónia római romjai. Bp., Műszaki K., 1987. rec. KAISER Anna = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 56.; SZENTLELEKY Tihámér = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 139–140.

KÖZÉPKOR 1000–1541

Összefoglaló művek

330. BOGYAY Tamás: Stephanus Rex. Bp., Ecclesia, 1988. 127 p., ill.
331. CIDLINSKÁ, Libusa: Gotické umenie v stredoslovenských banských mestách. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 13. 1988. 282–293. ill. E G
332. GÁLLOS Ferenc – GÁLLOS Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. [bencés apátság] Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 137 p. (Dunántúli dolgozatok. (C) Történettudományi sorozat, 2.)
333. GARIN, Eugenio: Reneszánsz és műveltség. Bp., Helikon, 1988. 159 p., ill.
334. HOLL Imre: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. = Archaeologiai Értesítő, 114–115, 1987–1988, 2. 183–199. ill. G

335. Károly Róbert emlékezete. Szerk. Krisz-tó Gyula, Makk Ferenc. A képanyagot vál. Marosi Ernő. Bp., Európa K., 1988. 259 p., ill. **rec.** MAROSI Ernő: A válogató emléke-zete. = Élet és Irodalom, 1988. július 8. 9.; VESZPRÉMY László = Hadtörténelmi Köz-lemények, 35, 1988, 4. 785–786.
336. KLANICZAY Tibor: Hungaria és Pan-nonia a reneszánsz-korban. = Irodalomtör-téneti Közlemények, 91–92, 1987–1988, 1–2. 1–19.
337. KODONOVÁ, Mária: Stavebno-historic-ký vývoj Banskej Bystrice. = Monumento-rum tutela – Ochrana pamiatok, 13. 1988. 206–250. ill. E G
338. KOTRBA, Heřman: O zmluvách a mie-rach výtvarných diel neskorej gotiky a re-nescancie. = Ars, 1988, 2. 7–25. ill. G
339. KOVÁCS, Éva: The Chivalric Order of the Dragon. = The New Hungarian Quar-terly, Vol. 28., No. 110. 1988. 102–105. ill.
340. KURCZ Ágnes: Lovagi kultúra Magya-rországon a 13–14. században. Sajtó alá rend. és szerkesztői jegyz. ellátta: Klaniczay Gábor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 313 p., ill.
341. Magyarországi művészet 1300–1470 kö-rül. Szerk. Marosi Ernő. Bp., Akadémiai K., 1987. ism. P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 5. 46.
342. Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhundert. Bp., Akadémiai K., 1984. **rec.** BOGYAY, Thomas von = Ungarn Jahrbuch, 16. 1988. 275–276.
- Marosi, Ernő: Der heilige Ladislaus als Un-garischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh. > 105.
343. MAROSI, Ernő: Serienhaftigkeit und formvermittelnde Medien in der Kunst der 15. Jahrhundert. In: Seminaria Niedzickie III. Cracow, National Museum, 1988. 17–25. ill.
344. MAROSI, Ernő: Sigismund of Luxem-burg King of Hungary (1387–1437). = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 89–91. ill.
345. MOJZER, Miklós: „Vir clarissimi inge-nii Joannes Galer de Glogovia maiori.” In: Niedzica Seminars. III. Serial and Individ-ual Production in the Representative Arts of the XIV. and XV. Century. Cracow, National Museum, 1988. 69–77. ill.
346. Művészet Zsimond király korában 1387–1437. Szerk. Marosi Ernő, Beke László, Wehli Tünde. 1–2. Bp., MTA Művészet-történeti Kutató Csoport, 1987. **rec.** BO-GYAY, Thomas von = Kunstchronik, 41, 1988, 6. 281–285. ENTZ Géza: Művészet Zsigmond király korában 1387–1417 = Art in the Age King Sigismund 1387–1417. = Művészet, 29, 1988, 3. 8–13. ill.
347. Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, Béni Balogh Ádám Mú-zeum, 1987. **rec.** DRASKÓCZY István = Du-natáj, 11, 1988, 1. 75–77.; LÓVEI Pál = Du-natáj, 11, 1988, 1. 73–75.
348. SPOLOČNÍKOVÁ, Mária: K problému oltára Narodenia v Bardejove. = Ars, 1988, 1. 7–16. ill. G
349. TÓTH Melinda: A művészet Szent Ist-ván korában. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 113–132. ill.
- Trogmayer Ottó: „...ott ejtették meg a szeret-az ország egész dolganak”. > 241.

Építészet

350. BAÁN István: A körtvélyesi monostor. = Vigilia, 53, 1988, 10. 749–754.
351. BAKAY Kornél: Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén. = Soproni Szemle, 42, 1988, 2. 128–135. ill. **hozzászó-lás:** NOVAKI Gyula: Hozzászólás Bakay Kornél: „Elégett palánk nyomai a somogy-vári várfalak mentén” c. előadásához. = Soproni Szemle, 42, 1988, 3. 249–251.
352. Balassa M. Iván: A parasztház évszá-zadai. A magyar lakóház középkori fejlődé-sének vázlata. Békéscsaba, Tevan Nyomda-ipari Szakközép- és Szakmunkásképző Is-kola, 1985. **ism.** BARABÁS Jenő, FODOR István, KOVALOVSKY Júlia hozzászólása és BALASSA M. Iván válasza. = Etno-graphia, 99, 1988, 2. 246–259. K. CSILLÉRY Klára = Etnographia, 99, 1988, 3–4. 412–415.
353. Bándi Zsuzsa: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. **ism.** FEISZT György = Vasi Szemle, 42, 1988, 1. 123–124.
354. BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörté-nelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987 végéig folyt ásatásokról. = Hadtörténelmi Közlemények, 35, 1988, 1. 178–195. ill. – *Budapest I. – várfal és házak*
355. BENCZE Zoltán: Leletmentő ásatás a Várban. = Budapest, 26, 1988, 1. 22–23. ill. – *Budapest I. – várfal és házak*
356. BONA István: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. = Etnogra-phia, 99, 1988, 3–4. 401–411.
357. CSÁSZÁR László: Késő gótikus bolto-zattípusok Közép-Európában I. = Építés-

- Építészettudomány, 19, 1988, 1–2. 93–168. ill.
358. CSÁSZÁR László: Késő gótikus boltozat-típusok Közép-Európában II. = Építés-Építészettudomány, 19, 1988, 3–4. 407–447. ill.
- Cséfalvy Pál: Lepold Antal és az esztergomi vár feltárása. > 74.
359. CZEGLÉDY Ilona: A diósgyőri vár. Bp., Akadémiai K., 1988. 127 p., [86] t. ill.
360. CZEGLÉDY Ilona: A kurtyáni pálos kolostor. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 211–229. ill. G
361. Dávid László: A középkori Udvarhelyszék középkori műemlékei. Bukarest, Kriterion, 1981. **rec.** ENTZ Géza = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 234–236.
362. DEMETER VADNÁR János: Az erdélyi Várfalva és unitárius temploma. = *Honismeret*, 16, 1988, 5. 38–41. ill.
363. DRASKÓCZY István: Bene vára és a település története a XIII–XV. században az írott források tükrében. = *Agraria*, 24. 1988. 57–80. ill. G
364. ÉRSZEGI Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. = *Leváltári Szemle*, 38, 1988, 3. 3–13. **hozzászólás:** VAJAY Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói. = *Leváltári Szemle*, 38, 1988, 4. 20–24.
365. Fabini, Hermann – Fabini, Alida: Kirchenburgen in Siebenbürgen. Wien, Böhlau, 1986. **rec.** SCHUSTER, Hans-Werner = *Ungarn Jahrbuch*, 16. 1988. 283–285.
366. FARBAKY Péter: A budai középkori királyi palota díszudvara. = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 143–171. ill. G
367. FAZEKAS Árpád: Az ecsedi Sárvár bazilikája – alapjaiban rókák laknak. = *Honismeret*, 16, 1988, 4. 73–74.
368. FELD István – KISFALUDI Judit – KOPPÁNY Tibor et al.: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásról. = *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 14. 1988. 261–337. ill. G
369. FERUS, Viktor – BAXA, Peter: Meštiansky dom v Bratislave v druhej polovici 13. storočia. = *Pamiatky a príroda Bratislavy*. Zborník, 10, 1988. 120–155. ill.
370. FEUERNÉ-TÓTH, Rózsa: Une traité italien du XVe siècle dans le Codex Zichy de Budapest. In: *Les traités d'architecture de la renaissance*. Paris, Picard, 1988. 99–113. ill.
371. GÁBOR László: „Mélységes mély a múltnak kútja”. Beszélgetés a székesfehérvári Romkertben. [beszélgetés Kralovánszky Alánnal, Fülöp Gyulával] = *Hevesi Szemle*, 16, 1988, 4. 59–65. ill.
372. H. GYŰRKY Katalin: A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében. = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115, 1987–1988, 1. 62–79. ill. G
373. HAJNÓCZI, Gábor: Un traité vitruvien le Della Architettura de Giovanni Antonio Rusconi. In: *Les traités d'architecture de la renaissance*. Paris, Picard, 1988. 75–81. ill.
374. HÉJJ Miklós: Településföldrajzi megfigyelések. Visegrád a XIV–XV. században. In: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján*. Visegrád, 1985. szeptember 30 – október 1. Szerk. Köblös József. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1988. 63–67. GP
375. HORLER, Miklós: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 1–2. 131–177. ill.
376. Horler Miklós – H. Tabajdi Márta: A simontornyai vár. Szekszárd, 1987. **rec.** KÓHEGYI Mihály = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 4. 274–275.
377. HORVÁTH Attila – H. TÓTH Elvira – V. SZÉKELY György: Elődeink a Duna-Tisza közén. A Kiskunság és környéke története a régészeti leletek tükrében. A Katona József Múzeum kiállításának vezetője. Kecskemét, Katona József Múzeum, 1988. 87 p. ill. E, G
378. HORVÁTH István: III. Béla palotájának feltárása. = *Dunakanyar*, 24, 1988, 2. 19–20. ill.
379. IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti késő-középkori várofsal kutatása. = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115, 1987–1988, 2. 199–225. ill. G
380. KISS Ákos: Aynard várának tanulságai az Árpád-kori várak vitájában. = *Műemlékvédelem*, 32, 1988, 2. 92–95. ill.
381. KOVALOVSZKY Júlia: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. = *Dunakanyar*, 24, 1988, 2. 36–37.
382. KRALOVÁNSZKY Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultushelyének kérdése. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 166–172. ill.
383. *Lapidarium Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Szerk. Horler Miklós. 1. Általános helyzetkép. Szerk. Feld István et al. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1988. 470 p., [90] t. ill.
384. MAGYAR Kálmán: A geszdi királynéi központ kutatása. = *Somogy*, 16, 1988, 2. 76–78.
385. A mánfai Árpád-kori műemléktemplom. Szerk. Kiss József. Komló, Városszépítő Egyesület, 1988. 31 p., ill.

386. MIKLÓS Zsuzsa: Ásatások a váci Széchenyi utcában. [Széchenyi u. 4–6.: lakóház] = Dunakanyar, 24, 1988, 2. 34–35. ill.
387. MIKLÓS Zsuzsa: A Tolna megyei Nyéki vár [Felsőnyék, Várhegy]. = Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 14. 1988. 205–259. ill. G
388. MUSILOVÁ, Margaréta: Rudnayovo námestie č. 4. [Pozsony: középkori lakóház] = Pamiatky príroda, 19, 1988, 5. 22–23. ill.
389. NAGY Emese: István király esztergomi palotája. = Honismeret, 16, 1988, 4. 6–9. ill.
390. NOVÁKI Gyula: Várépítészetünk Magyarországon a X–XI. században. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 145–150.
391. PÜSPÖKY NAGY Péter: Az ókori Duna Carnuntum – Brigetio közti szakasza és Boldogfa. Észrevételek Mócsy András és Kubinyi András recenziójához. = Archaeologiai Értesítő, 114–115. 1987–1988, 1. 126–128.
392. PÜSPÖKY NAGY Péter: A zselicszentjakabi monostor Ottó ispán-féle 1061-i alapítólevele. = Honismeret, 16, 1988, 4. 19–27.
393. SÁGI Károly: Feltárul a tapolcai Templom-domb. Tapolca, Tapolcai Városépítési Egyesület, 1988. 68 p., ill. (Tapolcai füzetek)
394. SIKLÓSI, Gyula: Angaben zur mittellalterlichen Topographie von Székesfehérvár. = Acta Archaeologica, 40, 1988, 1–4. 211–250. ill.
395. SIMON Zoltán: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 14. 1988. 103–131. ill. G
396. Cs. SÓS Ágnes: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–78. Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988. 253 p., 12 t. fol., ill. (Régészeti füzetek. Ser. 2., 24.)
397. TÓTH Sándor: Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. = Soproni Szemle, 42, 1988, 1. 56–82. ill.
398. TÖRŐCSIK Zoltán: Feltárul a tapolcai Templom-domb. = Honismeret, 16, 1988, 5. 60–61.
399. Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt, Roetzer, 1985. rec. ENTZ, Géza = Acta Archaeologica, 40, 1988, 1–4. 350–353.; ÉRSZEGI Géza = Levéltári Közlemények, 59, 1988, 1. 191–192.
400. VÉGH, János: Church on the Cliff. [Mont-Saint Michel] = Interpressgraphik, 1988, 4. 38–43. ill.
401. VUKOV Konstantin: Kételemek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról. Gondolatok a XV. századi magyarországi nagytermekről. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 1–7. ill.
402. ZEMKOVÁ, Miloslava: Stredoveký meštiansky dom na Nálepkovej è. 16. [Pozsony: középkori lakóház] = Pamiatky príroda, 19, 1988, 5. 24–26. ill.

Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet

403. MAJOR, Jenő: Anfänge der Stadt- und Stadtnetzentwicklung in Ungarn. 1. = Periodica Polytechnica. Architecture, 32, 1988, 1–2. 47–88. ill.

Szobrászat

404. JOÓ Tibor: A sajkózái vörös márvány tabernákulum. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 243–257. ill. G
405. MAROSI Ernő: A Parlerek és a „szép stílus” 1350–1400, európai művészet a Luxemburgok idején. Késői megjegyzések a kölni Schnütgen-Museum 1978–79-es kiállításához. = Tanulmányok Budapest Múltjából, 22. 1988. 319–336. G
406. E. M. [MAROSI Ernő]: Sculpture from the Age of Sigismund in the Castle of Buda. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 106–108. ill.
407. MIKÓ Árpád: Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497). = Ars Hungarica, 16, 1988, 2. 133–142. ill. G
408. A Pécsi Dómmúzeum. Írta: Tóth Melinda et al. Pécs, Pollack Mihály Műszaki Főiskola, 1988. [24] p., ill.
409. SZEKELY, Ladislav – TOGNER, Milan: A lendaki Pieta restaurálásának problémái. = Múzeumi Műtárgyvédelem, 18. 1988. 147–150.
410. TAKÁCS Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. = Ars Hungarica, 16, 1988, 2. 121–132. ill. G

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

411. BEÖTHYNE KOCOCSA Ildikó: A középkori kódexek restaurálásának néhány problémája és eredményei az Országos Széchenyi Könyvtárban. = Múzeumi Műtárgyvédelem, 19. 1988. 83–92.

412. BIATHOVÁ, Katarina: Zur Problematik der traditionellen und rustikalen Kunst in der Slowakei mit Beispielen aus der mittelalterlichen Malerei. In: *Seminaria Niedzickie III.* Cracow, National Museum, 1988. 33–40. ill.
413. Biblia Pauperum és előtte a Vita et Passio Christi képei a Szépművészeti Múzeum kódexében. A tanulmányokat, a jegyzeteket és a képaláírásokat Wehli Tünde és Zentai Loránd írta. Bp., Helikon, 1988. [66], XLV p., ill.
414. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526-előtt. I/1. Fönnmaradt kötetek A–J. Bp., MTA Könyvtára, 1988. 447 p., ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 23=98.)
415. FLORENSZKIJ, Pavel: Az ikonosztáz. Bp., Corvina, 1988. 120 p., ill. (Imago) **rec.** KELENYI Béla = *Vigilia*, 53, 1988, 10. 796–797.
416. Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. I/1. Recensuit Ladislaus Mezey. Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis. Wiesbaden, Harrassowitz – Bp., Akadémiai K., 1983. **rec.** DERCSÉNYI Dezső = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988. 3–4. 257.
417. Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. I/2. Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis. Recensuit Ladislaus Mezey, cum sociis in opere Adriana Fodor et al. Wiesbaden, Harrassowitz – Bp., Akadémiai K., 1988. 252 p., 47 t. ill.
418. KÁDAR, Zoltán: Das illustrierte „puch von der Tiern“ in Cod. Debrecen. R. 459. = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 3–4. 203–210.
419. B. MALMOS Balázs: A székelydályai református templom szentélyének boltozatfestése. = *Művészet*, 29, 1988, 7. 54–57. ill.
420. MEDVECKÝ, Jozef: „Der Welt Lauf“ – Egy 1543-ból származó löcsei falfestmény és nürnbergi előképe. [Löcse: Hain-ház] = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 181–187. ill. G
421. A Nekcsei-Biblia legszebb lapjai. A bevezetőt Dana J. Pratt a képmagyarázatokat Levárdy Ferenc írta. Bp., Helikon – Washington, LC, 1988. 231 p., ill. + 2 melléklet Dercsényi Dezső, Wehli Tünde, Levárdy Ferenc tanulmányaival. , 32, 65 p., ill.
422. PROKOPP, Mária: Neuentdeckte Fresken in der ehemaligen Franziskaner-Kirche zu Keszthely in Ungarn. In: *Seminaria Niedzickie III.* Cracow, National Museum, 1988. 41–44. ill.
423. SPOLOÈNÍKOVÁ, Mária: O technologickejch problémoch maliarskych diel zo začiatku 16. storočia. = *Ars*, 1988, 1. 51–60. ill. G
424. SZMÓDIS-ESZLÁRY, Éva: Aspekte der Wandmalerei in Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. = *Österreichische Osthefte*, 30, 1988, 4. 507–527. ill.
425. TAKÁCS Imre: Egy szárnyas oltár festett táblái 1514-ből. = *Művészet*, 29, 1988, 11–12. 101–102. ill.
426. VÉGH, János: Portraits of Sigismund. = *The New Hungarian Quarterly*, Vol. 28., No. 110. 1988. 101–102. ill.
427. WEHLI, Tünde: Illuminated Manuscripts. = *The New Hungarian Quarterly*, Vol. 28., No. 110. 1988. 108–109. ill.
428. ZALÉŠÁKOVÁ, G.: Výtvarná výzdoba meštianskych domov v stredoslovenských banských mestách. = *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok*, 13. 1988. 294–325. ill. E G
429. ZSÁMBÉKY Monika: A veleméri falképek viselettörténeti elemzése. = *Savaria*, 17–18. 1988. 443–460. ill. E G

Iparművészet

Az európai iparművészet stíluskorszakai. Reneszánsz és manierizmus. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. > 184.

Fémművesség

430. CSOMOR Lajos: Magyarország szent koronája. 2. kiad. Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1988 291 p., ill.
431. FERENCZ Csaba: A tudomány nevében? Néhány észrevétel a koronázási jelvénygyűttes vizsgálatával kapcsolatban. *Magyar Tudomány*, Úf. 33, 1988, 7–8. 590–600.
432. Fillitz, Hermann: Die Schatzkammer in Wien. Salzburg – Wien, Residenz Verl., 1986. **rec.** VÁCZY, Péter = *Acta Archaeologica*, 40, 1988, 1–4.
433. KLUSCH, Horst: Zur ältesten Glocke Siebenbürgen. [Jegenye: templom] = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 31, 1988, 2. 104–105. ill.
434. NAGY, Zoltán: Antonio del Pollaiuolo: Il Piedistallo di Mattia Corvino. = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 1–2. 3–104. ill.
435. SZEGFŰ László: Koronázási jelvényeink a Szent István-kultusz kialakulása tük-

rében. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Bp., Zrínyi K., 1988 261–301. ill.

436. VÁCZY Péter: Első királyunk koronája. = *História*, 10, 1988, 4. 6. ill.

437. VÁCZY Péter: Első királyunk koronája és a Szent Korona. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 95–96.

438. VERSPOHL, F.-J.: „Manus spirituale – signum vivifice crucis”. Synkretistische Elemente des Matthias-Kreuzes in Esztergom. = *Acta Historiae Artium*, 33, 1987–1988, 1–2. 105–130. ill.

439. Wahrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 18. Jahrhundert. Ausstellungskatalog. Wien, 1986. rec. KERNY Terézia = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 236–237.

Érem, pénz, pecsét, jelvény

440. FELD István: Lelet [Ozora: vár]. = *Pavilon*, 1. 1988 44–45. ill.

441. GEDAI István: István király pénzeinek szerepe a gazdasági életben. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 103–107.

442. GEDAI István: A magyar aranypénzverés előzményei. In: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján. Visegrád, 1985. szeptember 30 – október 1.* Szerk. Köblös József. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1988. 37–43. G P

443. Gedai István: A magyar pénzverés kezdetei. Bp., Akadémiai K., 1986. rec. KÁLLAY István = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115, 1987–1988, 2. 286–287. KOVÁCS László: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdetei c. könyvéhez. = *Századok*, 122, 1988, 4. 674–693. **válasz:** GEDAI István: Az első magyar pénzek időrendi kérdéseihöz. = *Századok*, 122, 1988, 4. 694–696. KOVÁCS, László: Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai: A magyar pénzverés kezdete. = *Acta Archaeologica*, 40, 1988, 1–4. 275–300. ill.; LÁSZLÓ Gyula = *Numizmatikai Közlemények*, 86–87. 1988. 182–183.

444. HORVÁTH István: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról. = *Esztergom Évlapjai*, 1988. 297–319. ill. G

Kerámia, üveg

445. BODNÁR Katalin: Kályhacsempék Nógrád megyéből. I. Szécsény mezőváros 15–16. századi kályhacsempéi. = *A Nógrád Megyei*

Múzeumok Évkönyve, 14. 1988. 9–24. p., 27 t. ill. G

446. BOLDIZSÁR Péter: Bizánci és dél-itáliai kerámiák egyes magyarországi középkori lelőhelyekről. = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1987/1. (1988) 37–48. ill. G E

447. SZABÓ Judit: Ásatásból származó XIV. századi ólomkeretes üvegablak részletének restaurálása. [Esztergom: várhegy] = *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 25. 1988 87–91. ill.

Textil és viselet

448. BAKAY Kornél: Az államalapító Szent István király és a koronázási palást. = *Életünk*, 26, 1988, 8. 752–760. ill.

449. HATHÁZI Gábor: 14. századi ruhakorongpár Sárospól és viselettörténeti kapcsolatai. = *Archaeologiai Értesítő*, 114–115, 1987–1988, 1. 106–120. ill. G

450. KOVÁCS Éva: Iconismus casulae Sancti Stephani regis. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 133–144. ill.

451. TÓTH Endre: István és Gizella miseruhája. = *Életünk*, 26, 1988, 8. 739–751. ill.

Zsámbéky Monika: A veleméri falképek viselettörténeti elemzése. > 429.

A művészet határterületei

452. BERTÉNYI Iván: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. = *Levéltári Közlemények*, 59, 1988, 1. 3–80. ill. F

453. BERTÉNYI Iván: A magyarországi Anjouk heraldikájához. In: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján. Visegrád, 1985. szeptember 30 – október 1.* Szerk. Köblös József. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1988. 71–78. G P

454. KÁLLAY István: Fehérvár első címere. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 97–102. ill.

Nagybákay Péter: Címeres ostyasütővasak a Magyar Nemzeti Múzeumban a 15–16. századból. > 320.

455. SZÁNTÓ Konrád: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. = *História*, 10, 1988, 4. 7–8. ill.

456. SZÁNTÓ Konrád: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 173–179.

Mesterek

Aldorfer, Albrecht

457. Albrecht Aldorfer. Grafikai kiállítás Regensburg Városi Múzeumainak gyűjteményéből. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. márc. 11–ápr. 24. A kiáll. rend. Bodnár Szilvia. Bev. Martin Angerer. Bp., Szépművészeti Múzeum, 1988. (lep.) ill.

Dürer, Albrecht

458. Apokalipszis. Die heimlich Offenbarung Iohannis. A bev. írta: Zentai Loránd. Bp., Képzőművészeti K., 1988. [78] p., ill.

Kolozsvári Tamás

459. TÖRÖK, Gyöngyi: Thomas de Coloswar und die europäische Kunst um 1400. In: Seminaria Niedzickie III. Cracow, National Museum, 1988. 45–51. ill.

Lőcsei Pál

460. VÉGH János: Pál mesterről és a lőcsei főoltárról. = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 173–180. G

Michelangelo, Buonarroti

461. LÁSZLÓ Gyula: Michelangelo: Ádám teremtése. = *Vigilia*, 53, 1988, 2. 125–129.

Pollaiolo, Antonio del

Antonio del Pollaiolo: Il Piedistallo di Mattia Corvino. > 434.

Raffaello

462. -j- [JÓZSA Ágnes]: „A kiváló és ugyanolyan kedves Raffaello”. = *Kritika*, 1988, 9. 46.

Taccola (Mariano di Jacopo detto il Taccola)

463. VESZPRÉMY László: Egy korareneszánsz haditechnikai kézirat és szerzője. Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 35, 1988, 1. 3–20. ill.

Tarner, Stefanus

464. CHLAUPECKÝ, Ivan: Štefan Tarner – bardejovský rezbár? = *Ars*, 1988, 1. 17–19. G

ÚJKOR 1541–1800

Összefoglaló művek

465. H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Bp., Magvető, 1987. **rec.** FRIED István = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92, 1987–1988, 5–6. 740–743.

466. BUZÁSI Enikő: II. Rákóczi Ferenc mint mecénás. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 162–185. ill. G

467. FOLTIN Brunó: Az Orosz Ortodox Egyház és a kultúra. In: *Az 1000 éves orosz*

kereszténység. Szerk. Tarr Kálmán. Bp., Református Zsinati Iroda, 1988 76–85. ill.

468. GALAVICS Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen”. (Török háborúk és képzőművészet) című kandidátusi értekezésének vitája. Rózsa György és R. Várkonyi Ágnes opponensi véleménye, Galavics Géza válasza. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 1–2. 99–107.

469. GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp., Képzőművészeti K., 1986. **rec.** DAVID Ferenc = *Ars Hungarica*, 16, 1988, 2. 237–238.

470. GALAVICS Géza: A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez). = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 136–161. ill. G

471. HOFMANNSEGG, Johann Centurius Hoffmann von: Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Bev. Berkeszi István. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1988 142 p., [8] t. ill. (Pannonia könyvek)

472. LENTIC-KUGLI, Ivy – NOVAK, Silvije – BARIČEVIĆ, Doris – IVANČEVIĆ, Radovan: Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu. [Szűz Mária jezsuita templom és kolostor] Zagreb, Godišnjaka zaštite spomenike kulture Hrvatske, 1988. 81 p., ill.

473. MIKÓ Árpád: Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586). = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 109–135. ill. E

474. Orosz egyházművészet Magyarországon, Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár, 1988. máj. **ism.** VUJICSICS D. Sztóján megnyitója. = *Vigilia*, 53, 1988, 10. 797–798.

475. A rokokó. Szerk. és bev. Baróti Dezső. Bp., Gondolat, 1986. (Izmosok) **ism.** VORÓS Imre = *Irodalomtörténet, Úf.* 19, 1987–1988, 4. 723–725.

476. SZIGETVÁRY Ferenc: A kőszegi patikamúzeum „Fekete Szerecseny” patikaháza. = *Vasi Szemle*, 42, 1988, 2. 259–268. ill.

Zádor Anna: Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése. > 7.

Építészet

477. BADÁL Ede: Grassalkovich módosítása Hillebrandt tervén a tótmegyeri Károlyi-kastély építéskor. Avagy hol legyen az istálló a kastélyban. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 231–247. ill. G

478. BAK Jolán – RÁFAEL Csaba: Fertőd, Esterházy kastély. Bp., Magyar Távirati

- Iroda, 1988. 94 p., ill. **ism.** HORVÁTH Lilla = Műhely, 1988, 6. 67–68.
479. BEREY József: [Az ecsedi vár]. = Honismeret, 16, 1988, 4. 31–34.
480. Boros László: A pécsi székesegyház a 18. században. Bp., Akadémiai K., 1985. **ism.** HOPP Lajos = Helikon, 34, 1988, 1–2. 270–271.
481. BOTEK, Andrej – GERŽOVÁ, Jana: Vzájomný vzťah objektov Sedlárská č. 2 a č. 4 v priebehu historického vývoja. = Pamiatky a príroda Bratislavy. Zborník, 10. 1988. 172–185. ill.
482. CIULISOVÁ, Ingrid: Príspevok k poznaniu východoslovenskej renesančnej atiky. = Ars, 1988, 1. 61–70. ill. G
483. CIULISOVÁ, Ingrid: Výtvarná výzdoba hornej rímsy bardejovskej radnice. = Ars, 1988, 2. 27–37. ill. G
484. DÉTSHY Mihály: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének dokumentumai. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988 229–242. G
485. DOMOKOS György: Kanizsa 1588. évi, Szatmár 1600 körül készült inventáriuma. = Hadtörténelmi Közlemények, 35, 1988, 3. 546–551.
486. ENDREI Walter: Téglavető Óbudán. = Budapest, 26, 1988, 1. 41–42. ill.
487. FARKAS László: 200 éves a városfalvi unitárius egyházközség temploma. = Keresztény Magvető, 94, 1988, 3. 175–177.
488. GERŐ, Győző: Ottoman Turkish Architecture in Buda. In: Gül Baba '87. Ed. Károly Polónyi. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 157–158. ill.
489. HARIS Andrea: A pápai Kenessey-Szondy ház építéstörténete. = Pápai Múzeum Értesítője, 1. 1988. 137–153. ill. E G
490. HARIS Andrea: A vassvári „hypocaustum”. [Járdányi-Paulovics I. u. 2.] = Vasi Szemle, 42, 1988, 1. 89–100. ill. G
491. HOLČÍK, Štefan: Karolova brána Bratislavského hradu. [Pozsony – vár: Károlykapu] = Ars, 1988, 2. 57–64. ill.
492. HUSZÁR János: Egy különös várostrom krónikája. [Kanizsa: vár] = Honismeret, 16, 1988, 4. 27–30. ill.
493. ILON Gábor: Pápa város keleti palánkjának szondázása. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1988. 159–168. ill. G
494. JANKOVIČ, Vendelin: Budovy Trnavskej univerzity. = Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok, 13. 1988. 365–389. ill. E G
495. KAPOSSY János jegyzetei az egykori Grassalkovich levéltár elpusztult tervtáráról. Közli és bev. Mojzer Miklós. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 3–4. 250–256.
496. KAPOSVÁRI Gyula: Adatok a felsővarsányi Rákóczi-kastély történetéhez. = Zounuk, 3. 1988. 297–308. ill. G
497. KISS József: Nehéz idők a Pesti Invalidus Házban az 1730-as években. = Hadtörténelmi Közlemények, 35, 1988, 4. 607–637. ill. G
498. KOČIŠ, Jozef: Nové archívne poznatky k histórii Bytčianskeho zámku. = Pamiatky príroda, 19, 1988, 4. 10–11. ill.
499. KOPPÁNY Tibor: Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósításig. = Építés-Építészettudomány, 19, 1987–1988, 3–4. 449–488.
500. KOVÁCS József: Fatemplomok Máramarosban. Bp., Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1988. 73 p., ill.
501. KRESÁK, Fedor: Úvahy o renesancii na Slovensku, majmä o architektúre. = Ars, 1988, 1. 21–50. ill. G
502. MÉRÍ István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Bp., Műszaki K., 1988. 123 p., ill.
503. MITHAY Sándor: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. = Pápai Múzeum Értesítője, 1. 1988. 37–51. ill. E G
504. MITHAY Sándor: Az ugori vár feltárásának eredményei. = Pápai Múzeum Értesítője, 1. 1988. 53–97. ill.
505. MOLNÁR István: Adalékok a székelykeresztúri unitárius egyházközség történetéhez. [unitárius templom] = Keresztény Magvető, 94, 1988, 1. 24–37.
506. NAGY Judit: A győri Rozália-ház. = Győri Tanulmányok, 9. 1988 153–157. ill.
507. PÁLL István: Német elemek és hatások a népi építkezésben Északkelet-Magyarországon. = Folia Historica et Ethnographica, 2. 1988. 159–167. ill.
508. PETRANSKÁ, Darina: Kalvária v Prešove obnovená. = Vlastivedný Časopis, 37, 1988, 4. 183–185. ill.
509. POLÓNYI Károly: Mecset Budán? [Gül Baba-türbe] = Budapest, 26, 1988, 10. 12–14. ill.
510. PROKOPP Gyula: A volt megyeháza (Botyán János u. 3.) és tulajdonosainak története. = Esztergom Évlapjai, 1988. 150–171. ill. G
511. Sebestyén, Gheorghie: O pagină din istoria arhitecturii României. București, Renașterea, 1987. **rec.** DERER, Peter = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts, 1988. 95–97.
512. SONKOLY Károly: A pécsi Jeszenszky-ház. = Baranya, 1, 1988, 1–2. 61–75. ill.
513. ŠTASSEL, Ivo: Tri príklady z Bratislavskej palácovej architektúry 17. a 18. storočia. = Pamiatky a príroda Bratislavy. Zborník, 10. 1988. 186–219. ill.

514. SZABÓKY Zsolt: Nézd elnéjüket az ács embereknek. Fatornyok, fatemplomok Erdélyben. Bev. Szilágyi István. Bp., Artunion, 1987. **ism.** ZAY László. = Fotóművészet, 1988, 1. 45–48.

515. SZATMÁRI Sarolta: Egy különleges emlékegyüttes. Majk – Kamalduli remeteség. = Honismeret, 16, 1988, 3. 71–72.

516. SZILÁGYI István: Néhány gondolat a régi szombathelyi polgárházak kutatásának kérdéséhez. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1988, 1. 32–37. ill.

517. TÓTH Zsuzsanna: Az 1986-os „Prinz Eugen”-kiállításához: Szavojai Jenő elfeledett kastélyai a történelmi Magyarországon. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 3–4. 257–266. ill.

Zádor Anna: Építészeti tervek a 18. századból. > 7.

Zádor Anna: Az eszterházi színház. > 7.

Zádor Anna: A kismartoni színház. > 7.

Zádor Anna: A rezidenciális építkezések néhány jellegzetessége. > 7.

Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet

518. LÁSZLÓ Tamás: Mád történeti város-szerkezete. In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Szerk. Bencsik János, Viga Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988. 68–85. ill.

Kertművészet, temetők

519. BALOGHNÉ ORMOS Ilona: Magyar barokk kertek. Kertépítészet-történeti kiállítás Alcsúton. = Városépítés, 24, 1988, 6. 35–36. ill.

520. MADAS József: Pécs régi temetkezési helyei. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988 61–82.

521. Surányi József: Magyar biokertek a XVII. században. Bp., Natura, 1987. **rec.** KEMENDI Ágnes = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 54–55.

Zádor Anna: Grassalkovich-levéltár kertterve. > 7.

Szobrászat

522. DÉTSHY, Mihály: Negrobki Rakozych w Gyulafehérvár (Alba Iulia) zamówione w Krakowie w polowie XVII wieku. = Biuletyn Historii Sztuki, 50, 1988, 1–2. 105–112. ill. E G

523. HÉRI Vera: Az Éremtár új szerzeményei. [A Nádady-Mauzóleum alapján készült elefántesont domborművek] = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 165–167. ill.

524. LUXOVÁ, Vera: Očovský náhrobník. [Nagyócsa: Arnautkői János sírköve] = Ars, 1988, 1. 81–85. ill. G

Rusina, Ivan: Ikonografia bratislavskej plastiky 17. a 18. storočia. > 109.

525. TŰSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. Kvantitatív elemzési kísérlet. = Ethnographia, 99, 1988, 3–4. 330–356. ill. G

526. ZAJOVITS Ferenc: Kétszázötven éves esztergomi barokk szobrok. = Dunakanyar, 1988, 2. 26–27. ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

527. BUZÁSI, Enikő – JÁVOR, Anna: Barockmonumentalitát und bürgerliche Innerlichkeit in der ungarischen Malerei zur Zeit der Aufklärung. = Annales de la Galerie Nationale Hongroise = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 4. 1988. 47–58. ill.

Galavics Géza: Barokk családfák és genealógiák. > 293.

528. HAJDÚ Demeter Dénes: A Rákócziak gyulafehérvári nyomdaja. = Honismeret, 16, 1988, 4. 11–17. ill.

529. Metszetek a Festetics-kastély főúri könyvtárából, Zalaegerszeg, Megyei Könyvtár, 1987. **ism.** SZVITEK Erzsébet: Metszetek a Festetics-kastély könyvtárából. = Művészet, 29, 1988, 3. 59–61. ill.

530. NAGY Márta: A karcagi görög templom ikonosztázionja. = Zounek, 3. 1988 21–50. ill. G

531. PETŐCZ Károly: A Dobay-nyomda, Gyula, betűminta könyve. Gyoma, Kner Nyomda, 1988. 1.: 100 p., ill. 2.: 86 p., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 14–15.)

Preiss, Pavel: A magyar Bellerophon mint Prága felszabadítója 1742-ben. > 108.

532. RÓZSA, György: Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen. = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988, 3–4. 257–289. ill.

533. SMOLÁKOVÁ, Mária: Nástenné malby v dome č. 10 na Michalskej ulici v Bratislave. = Pamiatky a príroda Bratislavy. Zborník, 10. 1988. 220–238. ill.

534. SOMORJAY Sélysette: 18. századi festett szobabelsők – kutatási feladatok. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 3–4. 212–230. ill.

535. Számmer nyomdától a Vörösmarty Nyomdáig. A nyomdászati 180 esztendeje Fejér megyében. Szerk. Mekis János. Székesfehérvár. Vörösmarty Nyomda, 1988. 151 p., [10] t. ill.

Iparművészet

536. DÓKA Klára: Iparosműhelyek a töröktől felszabadult Budán. = Technikatörténeti Szemle, 16. 1988. 19–37. E

537. EPERJESSY Kálmán: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Bp., Akadémiai K., 1988. 427 p.

538. KIETAIBL. Hans: Iparoscéhek a kismartoni Esterházy uradalom területén. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk. Nagybákay Péter, Németh Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1988. 216–231.

539. NEMESKÜRTYOVÁ, Ludmilla: 15. és 16. századi céhszabályzatok a mai Szlovákia területén. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk. Nagybákay Péter, Németh Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1988. 194–203. G

540. NÉMETH Gábor: Sárospataki céhszervezetek és céhfiliációk a Hegyalja kézműiparában a XVI–XVII. században. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 293–305. ill. G

541. OSTROLUCKA, Milena: A város és a céhek közötti kapcsolat a 16–17. századi Kassán. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk. Nagybákay Péter, Németh Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1988. 204–215. G

542. SUGÁR István: Homonnai Drugeth hagyatéki leltár (1620 és 1630 között). = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 3–4. 248–250.

543. TAKÁCS Béla: Tatárdúlások emlékei Szabolcs-Szatmár megyében. [Mánd: ref. templom] = Szabolcs-Szatmári Szemle, 23, 1988, 4. 401–405. ill.

544. TORANOVÁ, Eva: Adalékok a pozsonyi művészi kézművesség történetéhez a 17. és 18. századi polgárkönyvek alapján. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk. Nagybákay Péter, Németh Gábor. Veszprém, MTA VEAB, 1988. 245–252.

Fémművesség

545. KRÁLIKOVÁ, Eva: Cínové pamiatky v zbierke Slovenského národného múzea etnografického ústava v Martine. = Zborník Slovenského národného múzea. Historia, 29. 1988. 179–199. ill. G

546. LÁZÁR Sarolta: Az esztergomi lakatos céh írásos emlékei a Balassa Bálint Múzeumban. = Esztergom Évlapjai, 1988. 224–242. G

547. LUGOSI József – TEMESVÁRY Ferenc: Kardok. Bp., Zrínyi, 1988. 253 p., ill. Takács Béla: Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium múzeumában. > 199.

548. TORANOVÁ, Eva: Kalich zo Štvrtka na Ostrove. = Ars, 1988, 1. 71–79. ill. G

Érem, pénz, pecsét, jelvény

549. HUSZÁR Lajos: Két biblikus érem 1639-ből. = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 73–76. ill. G

550. KAHLER Frigyes: A felszabadító háborúk legszebb érmei. = Az Érem, 45, 1988, 2. 24–30. ill.

551. KÓHEGYI Mihály – NAGY Ádám: Bogyszlói pénzlelet a XVII. század végéről, és gazdasági háttere. = Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 14. 1988. 339–370. ill. G

552. MUREŞAN, Angela: Tezaurul monetak feudal descoperit la Teiuş, sec. XVII–XVIII. = Apulum, Acta Musei Apuliensis, 1988. 297–299. F

Bútor, enteriőr

Somorjay Sélysette: 18. századi festett szobabelsők – kutatási feladatok. > 534.

Textil és viselet

Gerelyes Ibolya: Oszmán-török férfiové az Esterházy gyűjteményből. > 220.

553. LÁSZLÓ Emőke: A besztercebányai evangélikus templom keresztelőtérítője. = Diakónia, 10, 1988, 2. 34–38. ill.

Kisművészetek

554. KONCZ Pál: A veszprémi tobak mesterségről. = Múzeumi Műtárgyvédelem, 19. 1988. 153–170.

A művészet határterületei

555. BARNÁ Gábor: A könnyező Mária-képek kegyhelyei Magyarországon a XVII–XVIII. században. = *Vigilia*, 53, 1988, 5. 347–352. ill.
556. HERPEI János: A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Sajtó alá rend. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint. Utószó: Balassa Iván. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 559 p., 36 t. ill.
557. JORDÁNSZKY Elek: Magyarországban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő böl-dogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. [reprint] Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 167,49 p., ill. benne: *Knapp Éva – Tüskés Gábor*: Utószó. 1–46 p.
558. JUNG Károly: Törökbecsi amulett. Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése. = *Etnographia*, 99, 1988, 3–4. 357–375. ill. E
559. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. A bevezetőt írta: Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988. 505 p.
- Nagybákay Péter: Címeres ostyasütővasak a Magyar Nemzeti Múzeumban a 15–16. századból. > 320.

Színház és látványosság

- Zádor Anna: Az eszterházai színház. > 7.
- Zádor Anna: A kismartoni színház. > 7.

Mesterek

Bergman, Erazmus

560. SZILÁGYI András: Úrvacsorai kanna és keresztelőtál a XVII. századból. = *Diakónia*, 10, 1988, 1. 31–37. ill.

Bogdány Jakab

561. RAJNAI Miklós: Bogdány Jakab munkásságának néhány kérdése. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 186–193. ill. E
562. H. TAKÁCS Marianna: Néhány adalék Bogdány Jakab és Stranover Tóbiás angolai működéséhez. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 3–4. 194–202. ill. E

Bruegel, Pieter id.

563. BIALOSTOCKI, Jan: Bruegel: Keresztelő Szent János prédikációja. Bp., Corvina, 1988. 70 p., ill. (Pantheon)

Fellner Jakab

- Révhelyi Elemér: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. > 86.

Hillebrandt, Franz Anton

- Badál Ede: Grassalkovich módosítása Hillebrandt tervén a tótmegyeri Károlyi-kasztély építésekor. Avagy hol legyen az istálló a kastélyban. > 477.

Jordaens, Jacob

564. GOSZTOLA Annamária: Jacob Jordaens: Szatír a parasztnál = Satyr and the Peasant. = *Művészet*, 29, 1988, 6. 48–51. ill.

Köpp Keresztély

565. VALKÓ Arisztid: Adalékok Köpp Keresztély és Lust Lőrinc kismartoni festők működéséhez. = *Művészettörténeti Értesítő*, 37, 1988, 1–2. 71–75. ill.

Lust Lőrinc > Köpp Keresztély

Martinelli, Anton Erhard

- Kiss József: Nehéz idők a Pesti Invalidus Házban az 1730-as években. > 497.

Mervill, Joseph Karl

566. MALÍKOVÁ, Mária: Neznáme diela J. K. Mervilla v Galérii hl. mesta Bratislavy. = *Ars*, 1988, 2. 87–104. ill. G

Piranesi, Giovanni Battista

567. ZÁVADOVÁ, Katarína: Klasicista Giovanni Battista Piranesi (1720–1778). K výskytu jeho diel na Slovensku. = *Ars*, 1988, 2. 65–86. ill. G

Pollach, Leopoldo

- Zádor Anna: Leopoldo Pollach (1751–1806). > 7.

Rembrandt, Harmensz van Rijn

568. ARPINO, Giovanni – LECALDANO, Paolo: Rembrandt festői életműve. Bp., Corvina, 1988. 144 p., ill. (A művészet klasszikusai)

569. BOROS Géza: Nappali őrjárat? Rembrandt-könyvekről. [Kszanyija Jegorova, Georg Simmel, Emil Verhaeren] = *Művészet*, 29, 1988, 1. 61–62. ill. > 4.

Rubens, Pieter Pauwel

570. KELÉNYI György: Rubens Medici-galériája. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 55 p., [32] t. ill. (Remekművek)

Stranover Tóbiás > Bogdány Jakab

Troger, Simon

571. FRANCOVÁ, Zuzana: Dielo Simona Trogerav SNM. Príspevok k problematike materialových kombinácií v barokovej plastike. = *Zborník Slovenského národného múzea. Historia*, 29, 1988. 165–177. ill. G

XIX/XX. SZÁZAD 1800 – 1945

Összefoglaló művek

572. Avantgárd és proletkult. Bp., Kassák Múzeum, 1988. aug. 1–szept. 10. A kiáll. rend. és a leporollót írta: Csaplár Ferenc.

- Bp., Kassák Múzeum, 1988. (lep.) **ism.** VADAS József: A Munka munkája. Élet és Irodalom, 1988, 35. 13.
573. Biedermeier. Bécs, Künstlerhaus, 1988. **ism.** VADAS József: Az érzelmesség feltámadása. = Élet és Irodalom, 1988, 26. 12.
574. CRESPELLE, Jean-Paul: A Montparnasse fénykorának hétköznapijai 1905–1930. Utószó: Bajomi Lázár Endre. Bp., Gondolat, 1988. 207 p.
575. CSUKAS Györgyi: Település, építkezés, lakáskultúra a XIX–XX. században. In: Bag. Néprajzi tanulmányok. Szerk. Korcs Szuzsa. Aszód, Petőfi Múzeum, 1988 1. köt. 11–102. ill.
576. DURANCI, Bela: Példamutató lehet-e ma a századforduló építészetének, képző- és iparművészetének szintézise? = Létünk, 18, 1988, 5. 655–674. ill. E
577. FERENCZI, László: Brussels, Vienna and the Hungarian Avantgarde. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 182–184. ill.
578. Gellér Katalin – Keserű Katalin: A gödöllői művésztelep. Bp., Corvina, 1987. **ism.** ACSAY Judit = Kritika, 1988, 1. 39.
579. JÁKSITY Iván – GELENCSE FERENC: A székesfehérvári görögkeleti szerb templom. Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács Központi Kórház és Rendelőintézet, 1988. 8 p., ill.
580. „Jégszakadás és Duna' kiáradása”. Pest-Buda 1838. Kiállítási katalógus. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1988. márc. 11–okt. 30. Szerk. Kaján Imre. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1988. 149 p., ill. **benne:** Somogyi Miklós: Az árvíz hatása Pest építéstudására. 24–28.
581. JUHÁSZ Árpád – GÁL Éva: A budai hegyvidék. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 48 p., [96] t. ill.
582. KESERŰ Katalin: A képzőművészet szerepének érzékelése a nemzeti jelleg reprezentálásában. In: Forradalom után, kiegyezés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp., Gondolat K., 1988 215–233. ill. Kishonthy Zsolt: Huszka József a „Magyar stílus” előharcosa. > 69.
583. LÉTAY Miklós: Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848–1945). = Tanulmányok Budapest Múltjából, 22. 1988. 197–224. ill. G
584. Magyar művészet 1919–1945. 1–2. Szerk. Kontha Sándor. Bp., Akadémiai K., 1985. **ism.** SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona = Österreichische Osthefte, 30, 1988, 2. 247–249.
585. Művészet és forradalom. Bp., Múcsarnok, 1987. **ism.** DURANCI, Bela = Híd, 52, 1988, 3. 423–426.; JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 1. 37–38.; MEZEI Ottó = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 58–61. ill. NAGY Zoltán = Művészet, 29, 1988, 4. 40–46. ill.; RÓZSA, Gyula: Those legendary Twenties... = Interpressgraphik, 1988, 2. 30–49. ill.; RUZSA, György: Art and Revolution. An Exhibition of the Russian and Soviet Avantgarde Art in Budapest. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 212–214. ill.; SEBŐK Zoltán = Híd, 52, 1988, 3. 426–428.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 2. 3.
586. PAVEL, Amelia: L'epace transylvain et l'art moderne. = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts, 1988, 63–71.
587. Progresszív művészet a két világháború között. Szolnok, Szolnoki Galéria, 1988. A kiáll. rend. Egri Mária. Szerk. Turóczy Istvánné. Bev. Egri Mária. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1988. 70 p. ill. (Szolnok megyei múzeumok kiállításvezetői)
588. Richard, Lionel: Encyclopédie du Bauhaus. Paris, Editions Aimery Somogy, 1985. **rec.** MEZEI Ottó = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 122–123.
- Ruzsa György: Az orosz avantgarde és az ikonfestészet. > 3.
589. SAGER, Peter: Egy árja pillantása. A szépség iránti vak gyűlölet. [Entartete Kunst, 1937] Ford. Majoros Márta. = Új Symposium, 24, 1988, 2–3. 46–53. ill.
590. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: The Influence of the British Arts and Crafts Movement in Budapest and Vienna. = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988, 1–2. 179–198.
591. SÍK Csaba: Művészet és forradalom. „Egy kiállítás képei”. Bp., Helikon, 1988. 42 p., 16 t. ill. **rec.** BÓDI TÓTH Elemér: Mégsem szegény a könnyesebb. = Élet és Irodalom, 1988, 40. 11.
592. SZASZVÁRI Lajos: A hazáért. Honvédelem és hazafiság a magyarországi művészetben 1848–1918. = Művészet, 29, 1988, 9. 8–13. ill.
593. SZÉKELY, András: The Reich in 1950, or what would have happened had Hitler won? = A Reich 1950-ben, avagy mi lett volna, ha Hitler győz? = Interpressgraphik, 1988, 1. 70–78. és magyar melléklet: 13–15. és ill.
594. P. Szűcs Julianna: A római iskola. Bp., Corvina, 1987. **ism.** SZEPESE Erika = Kritika, 1988, 11, 45–46.
- Zádor Anna: A klasszicizmus kialakulásának néhány problémája. > 7.
- Zádor Anna: A művészet helye és szerepe a XVIII–XIX. század fordulóján. > 7.

Építészet

595. Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez. 2. kiad. Szerk. Barta István, Ráday Mihály. Bev. Ráday Mihály. Bp., Budapesti Városszépítő Egyesület, 1988. 99 p.
596. BALOGH Ferenc: Faházak a Vargyas völgyében. = Korunk, 47, 1988, 5. 352–354. ill.
597. BIBÓ István: Az egykori Tigris Szálló története. = Tanulmányok Budapest Múltjából, 22, 1988. 135–195. ill. G
598. BODOR Ferenc: Párhuzamosan. [üzletportálok] = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 6–8. ill.
599. B. F. [BODOR Ferenc]: Szakértelemmel, szeretettel. [üzletportálok] = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 15–16. ill.
600. CLÉMENCON, Anne-Sophie: Lyoni építészet a két világháború között. Ford. Ferkai András. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 108–113. ill.
601. FERKAI András: Amilyen a portál... = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 1–5. ill.
602. GELLÉR Ferenc: Csárdák Hajdú-Biharban és Hortobágyon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987. (1988) 129–168. ill. G
603. Genée, Pierre: Wiener Synagogen 1825–1938. Wien, Löcker Verl.. 1987. **rec.** D. F. [DÁVID Ferenc] = Ars Hungarica, 16, 1988, 2. 239.
604. GERLE, János: Architecture in Hungary at the Turn of the Century and Research Related to it. In: Art Nouveau / Jugendstil. Architecture in Europe. Ed. Hans - Dieter Dyroff. North-Rhine, German Commission for UNESCO, 1988. 114–129. ill.
605. HAJNÓCZI Gábor: A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémiai palota körüli vitában. In: Forradalom után, kiegészés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp., Gondolat, 1988 195–214. ill.
606. HALMÁGYI Pál: A 150 éves tanácsháza építéstörténete. In: Giba Antal emlékülés. Makó, Városi Tanács, 1988 11–24. ill.
607. C. HARRACH Erzsébet: Ma álló klasszicista házakról a Belvárosban. = Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 1988 69–82. ill.
608. A hónap műtárgya: Fehérkőműves szerszámok. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Budavári Palota, „A” épület, 1988. aug. 5–szept. 5. Bev. Sz. Bányai Irén. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. 1 leporello
609. KALAFÚS, Tibor: Obnovený Domov slovenských spisovateľov v Budmericiach. [Gidrafa: Pálffy-kastély] = Pamiatky príroda, 19, 1988, 4. 12–13. ill. E
610. KÖRMENDI Géza: A tatai vízimalmok. Tata, Hazafias Népfront Városi Bizottsága, 1988. 58 p., ill.
611. KRZOVIC, Ibrahim: A bosnyák stíluskérdés. = Pavilon, 1. 1988 54–61. ill.
612. KUBINSZKY Mihály: A bajor király három kastélya. Tájépítészeti tanulmány. [Linderhof, Herrenchiemsee, Neuschwanstein]. = Városépítés, 24, 1988, 2. 27–28. ill.
613. LÁNCZ, Sándor: Sugár út. The Maing of a Budapest Avenue. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 167–171. ill.
614. LÓVEI Pál: Egy klasszicista palota [Liszt Ferenc u. 10.]. = Győri Városszépítő Füzetek, 2. 1988. 30–35. ill.
615. LÓVEI Pál: Iszkszentgyörgy: volt Amadé-, Bajzáth-. Pappenheim-kastély. Építéstörténeti vázlat a levéltári adatok és kisebb helyszíni megfigyelések alapján. = Pavilon, 8, 1988. 46–53. ill.
616. MORAVÁNSZKY Ákos: Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában. 1867–1918. Bp., Corvina, 1988. 226 p., ill. **rec.** KLEIN Rudolf = Létünk, 18, 1988, 6. 921–923.
617. NÉMÉC, Zdeněk: Stavbný rozvoj Košíc v 19. storočia. = Vlastivedný Časopis, 37, 1988, 4. 161–167. ill. G
618. NÉMÉC, Zdeněk: Výklady Košických obchodov v 19. storočia. [üzletportálok] = Vlastivedný Časopis, 37, 1988, 3. 135–137. ill.
619. NEMES Márta: Budapest, az Iparművészeti Múzeum épülete. [Bp.], TKM Egyesület, 1988. [16] p., ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 320.)
620. NEMES Márta: A pesti Német Színház helyreállításának tervpályázata 1847-ben. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 28–40. ill.
621. NEMES Márta: A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei. = Építés- Építészettudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 169–190. ill.
622. Páll István: Szabolcs megye népi építkezése a XIX. században. Szentendre, Magyar Népi Építészeti Archivum, 1987. **rec.** DANKÓ Imre = Szabolcs-Szatmári Szemle, 23, 1988, 4. 470–472.
623. Pénzek – bankok – értékpapírok. Szombathely, Forradalmi Múzeum, 1988. október 31 – 1989. szeptember 17. A kiáll. rend. és a katalógust írta: Rácskay Jenő. Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. [32] p., ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 137.)
624. PROHÁSZKA László: A millenniumi emlékmű. Bp., Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 43 p., ill.

625. RAJ Tamás: Templom a történelemben. [Dohány utcai zsinagóga] = Budapest, 26, 1988, 11. 33–39. ill.
626. ROMVÁRY Ferenc: A pécsi „Vasvári-telep” története. Vasváry György műgyűjteménye. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988 163–224. ill. G
627. RUBOVSKY András: Hotel Gellért. Bp., Artunion, 1988. 61 p., ill.
628. SÁRY István: A győri időjelző torony. = Győri Városszépítő Füzetek, 2. 1988. 26–29. ill.
629. SIMON, Mariann: A Once Prosperous Art Nouveau Bath in Budapest. [Hungária Fürdő] = Periodica Polytechnica. Architecture, 32, 1988, 1–2. 89–113. ill.
630. Somfai Balázs: A veszprémi megyeház 100 éve. Veszprém, Veszprém Megye Tanácsa, 1987. **ism.** TÖLGYESI József = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 143.
- Somogyi Miklós: Az árvíz hatása Pest építészére. > 580.
631. SÜLI-ZAKAR István: A Rickl-ház. A lábasház történelmi dokumentumai. Debrecen. Számítástechnikai és Ügyvitelszervező Vállalat, 1988. 30 p., 44 t. ill.
632. P. SZABÓ Ernő: Kövek. [Bp.: Mátyás-templom] = Budapest, 26, 1988, 5. 26–28. ill.
633. Színházépítés Veszprémben, 1908–1988. Szerk. Molnár Attila et al. Veszprém, Veszprém Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya, 1988. 204 p., ill.
634. TARR László: Bárczy István iskolái. = Budapest, 26, 1988, 9. 20–23. ill. – Horváth M. tér 8., Városmajor u. 59.
635. TARR László: Így épült az Országház. = Budapest, 26, 1988, 8. 28–29. ill.
636. TEODOLINDO, Gavoldi Enrico: Adatok a régi pesti képviselőház épületéhez. = Műemlékvédelem, 32. 1988, 2. 126–130. ill.
637. TVAROŽEK, Ivan: Příprava obnovy kaštieľ v Bernolákove. [Cseklész: Esterházy-kastély] = Pamiatky príroda, 19, 1988, 4. 14–15. ill. E
638. ÚRADNÍČEK, Vladimír – KRIŽANO-VÁ, Eva: Bývalý Pálffyho letohrádok na Zámeckej ulici č. 47. v Bratislave. [Pozsony: Pálffy-palota] = Pamiatky príroda, 19, 1988, 4. 16–18. ill. E
639. A veszprémi Völgyhíd ötvenéves. Az építési és történelmi kutatások eredményei. Szerk. Kiss Tamás. Veszprém, Veszprém Megyei Tanács, 1988. 57 p., [18] t. ill. **tartalma:** *Lakó István:* A 8. számú (grazi) műút veszprémi átkelési szakaszának, valamint a viadukt építésének és helyreállításának története. 9–18. *Gáspár Ernő:* A Völgyhíd építését irányító munkacsoport tagja volt. 19–27. *Kováts József:* A Völgyhíd műszaki ismertetése. 28–31. *Gy. Lovassy Klára:* Kortársak emléke él... 3–37. *Veress D. Csaba:* A viadukt szerepe a második világháborúban. 38–44. *Szentesi István:* A veszprémi Szent István Völgyhíd szerepe és jelentősége a távolsági és városi közlekedésben. 45–48. *Somfai Balázs:* A Völgyhíd a városképben és a művészetekben. 49–52. *Kiss Tamás:* Beszámoló a Völgyhíd történetével kapcsolatos adatgyűjtésről. 53–56.
640. VUJINOVIĆ, Gordona: A palicsi villák létrejötte, fejlődéstörténete és transzformációja. = Létünk, 18, 1988, 2. 332–366. ill. E
641. WINKLER Gábor: „Amerikai házak” a magyar vidéken. = Műhely, 1988, 2. 45–51. ill.
642. WINKLER Gábor: Sopron építésze a 19. században. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 243 p., ill.
- Zádor Anna: Henszlmann Imre építészeti-mélete és a „gótizálás” kialakulása. > 7.
643. ZWICKL András: A szegedi Dóm tér. = Művészet, 29, 1988, 4. 2–5., 61–62. ill.

Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet

644. BUZA Péter: Táncsics városépítő tervei. = Budapest, 26, 1988, 3. 29–32. ill.
645. GÖLLNER, Karl: Stadtarchitektur 1912. [Nagyszében] = Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 31, 1988, 2. 102–103.
646. KOVÁCS László: A város tüdeje. A Batthyány tér keletkezésének története a korabeli sajtó, valamint a hivatalos okmányok tükrében. = Győri Városszépítő Füzetek, 2. 1988. 14–25. ill.
647. MÁDAI Lajos: Budapest városképe a 19. század közepén. = Városépítés, 24, 1988, 1. 35–37. ill.
648. PREISICH Gábor: Törekvések a főváros műszaki fejlesztésére a Károlyi kormány és a Tanácsköztársaság idején. = Tanulmányok Budapest Múltjából, 22. 1988. 311–318. G
649. RÓZSA Gábor: Giba Antal városfelmérési vállalatai [Makó]. In: Giba Antal emlékülés. Makó, Városi Tanács, 1988 7–9. ill.

Kertművészet, temetők

650. LAKICS Éva: A cégénydányádi kastélypark. [Kende-kastély] = Városépítés, 24, 1988, 6. 32.
651. ŐRSI Károly: Arborétum. In: Szigliget. Szerk. Koczogh Akos. Bp., Képzőművészeti K., 1988 73–81. ill.

652. ÖRSI Károly: A szigligeti kastélypark. Magyar Írók Szövetsége Alkotóháza. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 21–27. ill.
Zádor Anna: Az angolkert Magyarországon. > 7.
Zádor Anna: Egy angolkert Magyarországon 1800 körül. [Hotkóc: Csáky-kastély] > 7.
653. ZÁDOR, Anna: The History of the English Garden in Hungary. = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988, 3–4. 291–344. ill.

Szobrászat

654. CSEH Géza: Mire emlékeztetnek a jászkunsági nádoroszlopok? = Honismeret, 16, 1988, 2. 24–28. ill.
Nagy Ildikó: Avantgarde és nemzeti hagyományok a magyar szobrászatban. > 3.
655. PÓTHÓ János: Revíziós emlékművek. = História, 10, 1988, 2–3. 40–42. ill.
656. SZAKÁLL Sándor: A rudabányai evangélikus templom oltára. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 875–879. ill. G
657. Szobrok, domborművek, mozaikok, emlékművek, emléktáblák. Szerk. Cser Sándor. Gyula, Mogyoróssy János Városi Könyvtár, 1988. 94 p., ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

658. BAJKAY Éva: Ember vagy kocka? A korai Bauhaus magyar rajzairól. = Művészet, 29, 1988, 8. 6–7., 60–62. ill.
659. Bauhaus-utópiák. A Kölnischer Kunstverein, a Művelődési Minisztérium és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. márc. 9 – ápril. 20. Összeáll. Wulf Herzogenrath. Bp., 1988. 12 p., ill. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1988/1.) **ism.** ACSAY Judit: Indiszkreció. = Kritika, 1988, 6. 46–47.; BAJKAY Éva: Hogyan szabaduljunk a Bauhaus kliséitől? A Magyar Nemzeti Galéria kiállításának tanulságai. = Eletünk, 26, 1988, 11. 1047–1051. ill.; FORGÁCS, Éva: Bauhaus in Budapest. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 185–187. ill.; GYÖRGY Péter: A Boldogok Szigete. Bauhaus-utópiák papíron. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 54–57. ill. MEZEI Ottó: A Bauhaus ma. Bauhaus-utópiák – Munkák papíron kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. = Művészet, 29, 1988, 8. 36–39. ill.; VADAS József: Utópia falanszter nélkül. = Élet és Irodalom, 1988, 13. 12.

660. A Bauhaus hatása a magyar plakátművészetre. Bp., Fészek Galéria, 1988. febr. 24–márc. 18. A kiáll. rend. Bakos Katalin. Bev. Bakos Katalin. Bp., Fészek Galéria, 1988. 20 p. + 10 db. diaprojektív. G **ism.** P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 6. 22–25. ill.
661. GELLÉR Katalin: Hét londoni kiállítás. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 70–73.
662. Jacobs, Michael: The Good and Simple Life. Oxford, Phaidon, 1985. **rec.** KESERŰ Katalin: XIX. századi művésztelepek. = Művészet, 29, 1988, 3. 42–44. ill.
663. József utca 37. Gyűjteményes kiállítás a József utcai műteremház művészeinek alkotásaiból. Bp., Józsefvárosi Galéria, 1988. nov. 3–dec. 4. Összeáll. M. Szűcs Ilona. Bev. M. Szűcs Ilona. Bp., Józsefvárosi Galéria, 1988. 40 p. ill. E
664. PAVEL, Amelia: L'espace transylvain et l'art moderne. = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts, 25. 1988 63–70.
665. SÁRMÁNY Ilona: Az osztrák korai expresszionizmus. = Művészet, 29, 1988, 7. 6–7., 60–61. ill.
666. Szecesszió ex librisek, Keszthely, Balatoni Múzeum, 1987. okt. 1 – 1988. ápr. 15. **ism.** HORVÁTH Hilda: Szecesszió ex librisek. = Művészet, 29, 1988, 7. 52–53. ill. Szép Ernő: A kecskeméti festők. > 40.
667. Vásárhelyi festők. A dokumentumokat vál., a bev. tanulmányt és az életrajzi jegyzeteket írta, a bibliográfiát összeáll. Kristó Nagy István. Bp., Corvina, 1988 216 p., [52] t. ill.

Fotóművészet és új médiák

668. Albertini Béla: A magyar fotókritika története 1839–1945. Bp., Múzsák, 1987. **rec.** KOLTAI Ágnes: Önárcképek. = Fotóművészet, 1988, 4. 45.
669. BAJKAY Éva: Bauhaus fotók Magyarországról. = Fotó, 1988, 8. 360–361. ill.
670. Debrecen anno...III. A Déri tér múltja – Paptava, Botanikus kert. Debrecen, Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, 1988. március–szeptember. A kiáll. rend. a vezetőt írta Sz. Kürti Katalin. Debrecen, Déri Múzeum, 1988. 1 leporelló
671. Debrecen anno... IV. A Kossuth utca. Debrecen, Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, 1988. október 27–november 10. A kiáll. rend. a vezetőt írta Sz. Kürti Katalin. Debrecen, Déri Múzeum, 1988. 1 leporelló
672. Debreceni fényképek 1900–1944. Fotótörténeti kiállítás. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. A kiáll. rend. és a katalógust bev. Sz. Kürti Katalin. Deb-

recen, Déri Múzeum, 1988. 48 p. ill. **ism.** Sz. KÜRTI Katalin: Debreceni fényképek 1900–1944. Kiállítás a Déri Múzeumban. = Fotó, 1988, 9. 401–405. ill.

673. A fotográfia első száz éve Magyarországon, 1839–1939. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Nemzeti Történeti Fényképtára Budavári Palota „A” épület, 1988. júl.–1989. jan. A kiáll. rend. Baji Etelka, Jalsovszky Katalin, Stenlerné Balog Ilona, Szakács Margit, Tomsics Emőke. A katalógust szerk. Jaksity László, Jalsovszky Katalin. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. 30 p. ill. E **ism.** L. BAJI Etelka: A fotográfia első száz éve Magyarországon, 1839–1939. Kiállítás a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. = Történeti Múzeumi Közlemények, 1987–1988. (1988) 77–80. ill.; HUDRA Klára: A fotográfia első száz éve Magyarországon 1839–1939. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 58–62. ill.; JALSOVSZKY Katalin = Fotó, 1988, 10. 445–451. ill.; JALSOVSZKY Katalin – STEMLERNÉ Balog Ilona = Fotóművészet, 1988, 2. 10–13 ill.; VARSÁNYI Gyula: Időtlen múlt. = Kritika, 1988, 10. 44–45.

674. Fotótörténet-családtörténet. Debrecen, Déri Múzeum, 1987. jún.–júl. **ism.** Sz. KÜRTI Katalin = Fotóművészet, 1988, 1. 27–37.

675. HEGYI Gyula: Női fotótörténetünk Romában. [Róma, Calcographia, 1988] = Fotó, 1988, 4. 146–150. ill.

676. P. HORVÁTH Csilla: A Múzeum Helytörténeti Gyűjteményében lévő Pécszet ábrázoló képes levelezőlapok. II. Jókai-tér, Sallai (Ferenciek) tere. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988 91–100. ill. G

677. KAPOSÍ Endre: Fotográfusok Esztergomban a XIX. században. = Esztergom Évlapja, 1988. 21–33. ill. G

678. „Knebel fényirda”. Vasi fotográfusok emlékei. Szombathely, Savaria Múzeum, 1988. október 4 – 1989. április 16. A kiáll. rend. és a katalógust írta: B. Dorner Mária. Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. [48] p., ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 136.)

679. Sz. KÜRTI Katalin: Az amatőr-mozgalom kezdetei Debrecenben. = Fotó, 1988, 6. 267–269. ill.

680. LUGOSI-LUGO László: Szellemi tevékenység-e a fényképezés? Beszélgetés Wulf Herzogenrath-tal a Bauhaus utópiák című kiállítás és szimpozion alkalmából. = Fotó, 1988, 8. 352–359. ill.

681. Photo Habsburg. Frigyes főherceg és családja. Szöveg: Heiszler Vilmos, Szakács Margit, Vörös Károly. [Bp.], Corvina, 1988. 168 p., ill.

Iparművészet

682. Brit iparművészet. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. A kiáll. rend. Batári Ferenc. A katalógust szerk. Lichner Magdolna. Bev. Batári Ferenc, Békési Éva, Varga Vera. Bp., Műzsák Közművelődési Kiadó, 1988. 46 p. ill. Iparművészeti remek 1900-ból. Az Iparművészeti Múzeum Párizsi Világkiállításon vásárolt tárgyai. > 183.

683. SZABOLCSI Hedvig: Egy „hasznos tudomány” – a felvilágosodás korában. = Világosság, 29, 1988, 4. 253–258.

684. SZEGŐ György: Pesti portálok, üzletbelső. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 9–10. ill.

Kerámia, üveg

685. GELLÉR, Katalin: Stained Glass and Mosaics at the Turn of the Century. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 203–206. ill.

686. P. SZALAY Emőke: A főbb közép-tiszai fazekas központok díszítménykincse. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987. (1988) 203–221. ill. G

Bútor, enteriőr

687. A hajlított bútor. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. A kiáll. rend. és a katalógust írta: Kiss Éva. Szerk. Pataki Judit. Bp., Műzsák, 1988. 48 p., ill. G **ism.** E. SZABÓ László: Technológia és még valami. = Ipari Forma, 12, 1988, 4. 26–27. ill.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 11. 3. ill.; VADAS József: Thonet és Tsai. Élet és Irodalom, 1988, 43. 12.

Textil, viselet

688. A hónap műtárgya. Viselettörténeti fényképek a Munkásmozgalmi Múzeumban. Bp., Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. febr. 2–márc. 6. Bev. L. BAJI Etelka. Bp., Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. (lep.)

Kisművészetek

689. Séta a Koronaherceg utában. Kereskedelmi csomagolások a biedermeiertől a szecesszióig. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. A katalógust szerk. Bakonyi Katalin. Bev. Lovay Zsuzsanna. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. 16. ill. E

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények

Ugrin Emese: Ipolyi Arnold szerepe és tevékenysége a magyar képzőművészeti életben a kiegészítés után. > 70.

A művészet határterületei

690. BÁRDOS István: Az 1938-as Szent István-év eseményei Esztergomban. = Új Forrás, 20, 1988, 3. 82–85. ill.

691. GERGELY Jenő: Az 1938-as Szent István év. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988. 231–238.

692. GERGELY Jenő: Ötven esztendővel ezelőtt. A Szent Jobb országglása 1938-ban. = Historia, 10, 1988, 4. 11–13. ill.

693. HOFER Tamás: A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. = Valóság, 31, 1988, 12. 42–47.

694. VEREBÉLYI Kincső: Célra tartás! Festett lőtáblák Magyarországon. [Bp.], Corvina, 1988. 44 p., [48] t. ill.

Színház és látványosság

695. GYÖRGY Péter: Bauhaus-tánc. = Művészet, 29, 1988, 8. 40. ill.

696. SZÜCS György: Magyar ünnep, barokk oltár. A Hősök tere 1938-ban. = Művészet, 29, 1988, 8. 56–60. ill.

Zombori István: Pusztaszer a millenniumig és az Árpád-ünnepségek. > 241.

Művészeti csoportok

Képzőművészek Új Társasága

Szomory Dezső: Képzőművészek új társasága. > 40.

Mesterek

Alpár Ignác

697. P. SZABÓ Ernő: Egy bank a századfordulón. [Magyar Nemzeti Bank] = Budapest, 26, 1988, 3. 37–80.

Amos Imre

György Péter – Pataki Gábor: Ámos Imre akvarelljeihez. > 952.

Ashbee, Charles Robert

698. GONDA Zsuzsa: Charles Robert Ashbee és magyar barátai. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 17–32. ill. E

Barabás Miklós

699. Barabás Miklós önéletrajza. Kolozsvár, Dacia K., 1985. ism. KRISTÓ NAGY István = Műhely, 1988, 2. 72–74.

700. JÁNÓ Mihály: Egy régi arckép. [Dániel Gáborné arcképe] = Korunk, 47, 1988, 5. 359–360. ill.

Beardsley, Aubry > 4.

Benczúr Gyula > 4.

Bortnyik Sándor

Haulisch, Lenke: Die ungarischen Bezüge der Kunst Oskar Schlemmers (1888–1943). > 790.

> 5.

Carrière, Eugene > 4.

Cézanne, Paul > 4.

Böhm Lipót > 4.

Csók István

701. L. KOVASZNAY Viktória: Szénagyűjtők. Csók István festménye. = Művészet, 29, 1988, 7. 62–63. ill.

702. Szimbólumok és mítoszok. Csók István festmények 1899–1917. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. máj. 14 – júni. 12. A kiáll. rend. Király Erzsébet, Kovalovszky Márta, Ladányi József. Bev. Király Erzsébet. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. 20 p., ill. (István Király Múzeum közleményei. D. sorozat, 182.)

> 4.

Csontváry Kosztka Tivadar

703. MEZEI Ottó: A Janus-arcú Kosztka Tivadar. = Palócföld, 22, 1988, 1. 88–96.

704. NÉMETH Lajos: Csontváry Kosztka Tivadar. 5. bőv., átdolg. kiad. Bp., Corvina, 1988. 121 p., [41] t. ill.

Czóbel Béla

705. FRANK János: Czóbel-kiállítás 1954. [Visszaemlékezés Czóbel-Modok-Szántó-Ilosvai kiállítására: Szentendre, Ferenczy Károly Múzeum, 1954. szept. 19–okt. 30.] = Élet és Irodalom, 1988, 9. 12.

Döllgast, Hans

706. M. GYÖNGY Katalin: Egy müncheni építész portréja: Hans Döllgast (1891–1974). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 98–101. ill.

Dunaiszky Lőrinc

707. SZATMÁRI Gizella: Dunaiszky Lőrinc ismeretlen portréja. További adatok családjáról és működéséről. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 77–82. ill.

Eggy István > Gondy Károly

Erdős Imre Pál

708. BANNER Zoltán: Kísérlet egy álom helyreállítására. Erdős Imre Pál munkásságáról. = Forrás, 20, 1988, 1. 81–83. ill.

Fáy Dezső

709. N. HORVÁTH Péter: Dante illusztrációra: Fáy Dezső. = Új Auróra, 1988. 2. 104–110. ill.

Félegyházi László

710. kiáll. Debrecen, Déri Múzeum, 1987. **ism.** TÓTH Béla: Félegyházi László emlékkiállítása a Déri Múzeumban. = Confessio, 12, 1988, 2. 114–117.

Fényes Adolf > 4.**Ferenczy Károly**

711. CZIRÁKI Lajos: Tiszteletadás utószonban. = Műhely, 1988, 3. 27–34.

Török Gyula: Ferenczy Károly. > 4.

> 4.

Feszty Adolf

712. SZENÁSSY Árpád: Feszty Adolf a Sugárút építője. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 41–51. ill.

Feszty Árpád

Szűcs Árpád: A Feszty-körkép. > 40.

Fischer József

713. ZAKARIÁS János: Fischer József három villájának építéstörténetéhez. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 3. 173–180. ill.

Foerk Ernő

714. HADIK András: Foerk Ernő 1917-es balkáni útja. = Pavilon, 8. 1988. 4–21. ill.

Friedrich, Caspar David

715. Beke László: Caspar David Friedrich. Bp., Corvina, 1986. **rec.** KERBER Zoltán = Vigilia, 53, 1988, 9. 718–719.

716. Földényi F. László: Caspar David Friedrich. Bp., Helikon, 1986. **rec.** KERBER Zoltán = Vigilia, 53, 1988, 9. 718–719.

Gauguin, Paul > 4.**Geréb Klára**

717. TOLNAI Ottó: Notesz. Geréb Klára. = Híd, 52, 1988. 5. 704–708. ill.

Gondy Károly – Egey István

718. Sz. KÜRTI Katalin: 32000 fotó Gondy – Egeytől. = Fotó, 1988, 1. 2–8. ill.

Grigorescu, Nicolae

719. MURÁDIN Jenő: Grigorescu, az összhangteremtő. = Korunk, 47, 1988, 5. 358–359. ill.

Gross-Bettelheim Jolán

720. Gross Bettelheim Jolán retrospektív kiállítása. Budapest Kiállítóterem, 1988. márc. 11. – ápr. 10. Miksolci Galéria, 1989. július–augusztus. Szerk. Kádár Kata, Török Tamás. Bp., Budapest Galéria, 1988. [60] p., ill. **ism.** J. Á. [JÓZSA Ágnes] = Kritika, 1988, 7. 47.; LÓSKA Lajos: Expresszionista festmények, art decó rajzok. Gross-Bettelheim Jolán retrospektív tárlat. = Művészet, 29, 1988, 8. 41–42. ill.; PATAKI, Gábor: Three Gen-

res. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 171–174. ill.

Gulácsy Lajos

Füst Milán: Párbeszéd Gulácsyról. > 40.

Györgyi Giergl Alajos

721. LINDNER Magdolna: Györgyi Giergl Alajos: Nő a szabadban. = Művészet, 29, 1988, 9. 61. ill.

Haranghy Jenő

722. TAKÁCS Béla: Haranghy Jenő üvegfestményei. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 77–79. ill.

Held, Louis

723. FÁBIÁN László: Weimar krónikása – Louis Held. = Fotó, 1988, 12. 530–535. ill.

Innicent Ferenc > 4.**Iványi-Grünwald Béla**

724. KATONA Imre: Iványi-Grünwald Béla Sopron megyében. = Soproni Szemle, 42, 1988, 2. 109–121. ill.

> 4.

Jakó Géza

725. KATONA Imre – RÓZSA Gábor: Egy elfelejtett szentesi keramikus. Jakó Géza 1886–1943. Szentés, Koszta József Múzeum, 1988. 48 p., ill. (A szentesi múzeum füzetei, 1.)

726. KATONA Imre – RÓZSA Gábor: Egy elfelejtett szentesi keramikus. Jakó Géza (1886–1943). = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1987/1. (1988) 379–424. ill. E G

Juhász Árpád

727. KALAPIS Zoltán: Az elfelejtett Juhász Árpád. = Híd, 52, 1988, 6. 806–822. ill.

Kádár Lívia

728. GELLÉR Katalin: A „csipkeverőnő”. Kádár (Mihály) Lívia. = Művészet, 29, 1988, 1. 2–5. ill.

Kahlo, Frida

729. KISS (em) Judit: Festeni az életért. Frida Kahlo képei. = Művészet, 29, 1988, 6. 52–54. ill.

Karacs Ferenc

730. KARACCS Zsigmond: Karacs Ferenc és munkássága. = Honismeret, 16, 1988, 3. 8–12.

Kassák Lajos

731. ACZÉL Géza: A kassági aktivizmus és a forradalmak. = Irodalomtörténet, 19, 1978–1988, 1. 3–22.

732. ANGYALOSI Gergely: Kassák Lajos és Lukács György viszonya. = Irodalomtörténeti Közlemények, 91–92, 1987–1988, 4. 462–471.

733. BODRI Ferenc: „Az út, amin haladtunk, alámerült...” Töredékes nyomozati rekonstrukció. Kassák Lajos és csavargótársai

Európa útjain – 1909. I. = Új Írás, 28, 1988, 9. 117–127. ill.

734. BODRI Ferenc: „Az út, amin haladtunk, alámerült...” Töredékes nyomozati rekonstrukció. Kassák Lajos és csavargótársai Európa útjain – 1909. II. = Új Írás, 28, 1988, 10. 111–122. ill.

735. BORI Imre – KÖRNER Éva: Kassák irodalma és festészete. 2. átdolg. kiad. Bp., Magvető, 1988. 251 p., ill. **ism.** VADAS József = Kritika, 1988, 10. 43.

736. ERKI Edit: Kassák műhelyei. = Budapest, 26, 1988, 11. 40–42. ill.

737. HEIM András: Kassák Lajos igaza. = Korunk, 47, 1988, 2. 111–115.

738. KASSÁK Lajos: Szénaboglya. Sajtó alá rend., bev. Csaplár Ferenc. Bp., Szépirodalmi K., 1988 424 p. **ism.** rec. DEÁK László: A száműzött Kassák. = Élet és Irodalom, 1988, 46. 11.; ERKI Edit = Budapest, 26, 1988, 10. 46.

739. G. KOMORÓCZY Emőke: Kassák „dunatáji patriotizmusa”. A Kassák-kör kapcsolatai az utódállamok ifjúságával a 20-as években. = Irodalomtörténet, 19, 1978–1988, 1. 23–43.

740. G. KOMORÓCZY Emőke: Minőségesszemeny a Kassák-körben. = Új Forrás, 20, 1988, 6. 76–80.

741. M. PÁSZTOR József: Kassák Lajos 1932-es szolnoki látogatásának dokumentumai. = Irodalomtörténet, 19, 1978–1988, 1. 103–123.

742. STANDEISKY Éva: Kassák Lajos belső száműzetése (1948–1958). Egy kizárás politikai háttere. = Mozgó Világ, 14, 1988, 12. 60–71. ill.
> 5.

Kisfaludy Károly

743. RÓKA Lászlóné: Kisfaludy Károly, 1788–1830. Bibliográfia. Győr, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 1988. VII, 40 p.

Kiss Bálint id. és ifj.

744. FILEP Antal: A két Kiss Bálint emlékezete Szentesen. = Békési Élet, 23, 1988, 4. 482–484. ill.

745. Sz. KÜRTI Katalin: Idősb és ifjabb Kiss Bálint emlékezete. = Művészet, 29, 1988, 8. 52–55. ill.

Klee, Paul

746. HAFTMANN, Werner: Paul Klee. A képi gondolkodás útjai. Bp., Corvina, 1988. 165 p., XVI t. ill. (Pantheon)

Kmetty János

Ráth Zsolt: Kmetty János helye a magyar korai konstruktív törekvések között. > 3.

Kner Imre

747. HAIMAN György: A tömegtermelés megnevesítései. Kner Imre és a bibliofília. = Új Auróra, 1988, 2. 94–103. ill.

Kós Károly

748. BORVENDÉG Béla: Kós Károly az építész. = Tiszatáj, 42, 1988, 11. 63–64.

Ferencz István: Kós-ház helyreállítása, Miskolc. > 153.

749. Kós Károly élete ház is. Mai magyar építésszek vallomásaiból. [Finta József, Horler Miklós, Tihanyi Judit – Halmos György, Pál Balázs, Jeney Lajos, Ferencz István, Meggyesi Tamás, Kulcsár Attila, Ágostházi László, Pintér Tamás, Ferkai András, Kerényi József, Reinholz Péter] = Tiszatáj, 42, 1988, 11. 65–82.

750. NAGY Elemér: A finn példa Kós Károly építőművészetében. = Tiszatáj, 42, 1988, 11. 83–90.

Kosztá József

751. EGRÍ Mária: Koszta József. = Múzeumi Levelek, No. 59–60. 1988. 57–65. ill.

Kovács András

752. HENTZ Lajos: Egy mezőberényi szücsmester feljegyzései és rajzai 1833–1834. In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 11. 1988. 93–110. ill.

Kováts István

753. ZOMBORI István: Az orgonakészítő Kováts István (1797–1843) önéletrása. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1987/1. (1988) 271–290. ill.

Körösfői-Kriesch Aladár > 693.

Kövesházi Kalmár Elza

754. Kövesházi Kalmár Elza emlékkiállítás (1876–1956). Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. márc. 19–máj. 8., Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. A kiáll. rend. Kovács Péter, Kovalovszky Márta, Nagy Ildikó. Bev. Nagy Ildikó. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. 20 p. ill. E (István Király Múzeum közleményei. D. sorozat, 180.) **ism.** BERNÁTH, Mária: Indomitable Movement. Elza Kövesházi Kalmár (1876–1956). = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 174–175. ill.; L. L. [LÓSKA Lajos]: A bronzba öntött mozdulat. = Művészet, 29, 1988, 8. 1. ill.; VADAS József: Táncszobrásznő. Élet és Irodalom, 1988, 18. 12.

Kubányi Lajos

755. CSÁKY Károly: Rejtőzködő képek nyomában. = Irodalmi Szemle, 31, 1988, 6. 612–622. ill.

Lakos János Pál

756. RÓZSA Gábor: Szellemi kincslet Szarvason. Szentesi festőket nevelt az egykori főgimnázium. [Lakos János Pál, Zolnay Géza] = Békési Élet, 23, 1988, 1. 92–96. ill.

Lauffenböck, Joseph Wenzel

757. VARANNAI Gyula: Trencsénteplicz érdemnek mesterei. = Az Érem, 45, 1988, 1. 49–51. ill.

Louis, G.

Nemes Márta: A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei. > 620., 621.

Magyar Mannheimer Gusztáv > 4.**Márfy Ödön**

Sárközi György: Márfy Ödön képei. > 40.

id. Markó Károly

758. BODNÁR Éva: id. Markó Károly és Mészöly Géza festményei a Herman Ottó Múzeum képtárában. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988. 753–765. ill. G

Máttis Teutsch János

Lengyel József: Máttis Teutsch János. > 40.

759. VIDA, Gheorghhe: Ioan Mattis. Artă, 1988, 11, 11.

Melnyikov, Konsztantyin

760. FERKAI András: Konsztantyin Melnyikov. Bp., Akadémiai K., 1988. 43 p., [60] t. ill. (Architektúra)

Mészöly Géza

Bodnár Éva: id. Markó Károly és Mészöly Géza festményei a Herman Ottó Múzeum képtárában. > 758.

Meunier, Constantin > 4.**Modigliani, Amedeo**

761. PICCIONI, Leone – CERONI, Ambrogio: Modigliani. Bp., Corvina, 1988 112 p., ill. (A művészet klasszikusai)

Mondrian, Piet

762. Hajdu István: Mondrian. Bp., Corvina K., 1987. **rec.** SZEGŐ György: Táncok és képek. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 100–101.

Munkácsy Mihály

763. CZEGLÉDI Imre: A Lieb és a Reök-Röck család története. (Munkácsy Mihály családjának történetéhez.) In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 11. 1988. 247–279. ill.

764. MAASS, John: Munkácsy in America. New Light on Christ before Pilate = Munkácsy Amerikában. A Krisztus Pilátus előtt új megvilágításban. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 33–44.

765. PÁLOSI Judit – MOLDOVÁN Angéla: Munkácsy Mihály „Colpachi iskola” című festményének története és restaurálása. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988 803–811. ill.

> 4.

Nemes Lampérth József

766. FEHER József: Nemes Lampérth József posztumusz sorsa. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 38–43. ill.

767. LOSONCI Miklós: Nemes Lampérth József finom kubizmusa. = A Miskolci Her-

man Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 16–20. ill.

768. MEZEI Ottó: Őszintén Nemes Lampérthről és művészetéről. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 21–27. ill.

769. NAGY-BOZSOKY Imre: Nemes Lampérth József utolsó hónapjai és sírhelyének azonosítása. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 32–37.

770. SZABÓ Júlia: Tanulmány és kompozíció Nemes Lampérth József festészetében. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 315. ill.

771. VÉGVÁRI Lajos: Nemes Lampérth József emlékezete. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 1–2.

772. VÉGVÁRI Lajos: Nemes Lampérth, Szőnyi és Aba Novák. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 28–31. ill.

Orlai Petrics Soma

773. Sz. KÜRTI Katalin: Orlai Petrics Soma debreceni kapcsolatai. = Békési Élet, 23, 1988, 1. 42–49. ill.

Páder Nándor

774. PEREHÁZY Károly: Egy budapesti vasműves munkássága. Páder Nándor (1846–1911). = Építés-Építészettudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 191–200. ill.

Pansaers, Clément

775. Clément Pansaers: Bar Nicanor et autres textes Dada. Établis et présentés par March Dachy. Paris, G. Lebovici, 1986. **rec.** FERENCZY László = Helikon, 34, 1988. 3–4. 600–601.

Pantocsek Leó Valentin

776. VARGA Vera: Az irizáló üveg. Pantocsek Leó Valentin munkássága. = Iridescent glass. The oeuvre of Leó Valentin Pantocsek. = Művészet, 29, 1988, 4. 20–25. ill.

Perlrott Csaba Vilmos

777. MURÁDIN Jenő: Perlrott Csaba Vilmos pályarajzához. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 55–70. ill. F

Podlipny Gyula

778. SZEKERNYÉS János: Az árnyalatok súlya. Podlipny Gyula művészi útja. = Korunk, 47, 1988, 7. 507–511. ill.

Pólya Tibor

779. BODRI Ferenc: „Mesélgető festészet”. Pólya Tibor művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 80–83. ill.

Repin, Ilja

780. TOLNAI Ottó: Notesz. Repin. = Hid, 52, 1988, 5. 708–710.

Rippl-Rónai József

781. CZINKOTAY Frigyes: Emléksorok Rippl-Rónairól. = Somogy, 16, 1988, 1. 43–44.

782. LACZKÓ András: Bölöni György és Rippl-Rónai. = Új Írás, 28, 1988, 12. 75–77.

783. LACZKÓ András: Rippl-Rónai József íróvendégei. = Új Írás, 28, 1988, 1. 112–118. Schöpflin Aladár: Rippl-Rónai József emlékére. > 40.

> 4.

Rodin, August

Pátzay Pál: Rodin műve. > 784

784. RODIN, Auguste: Beszélgetések a művészetéről. Összegyűjt. Paul Gsell. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 159 p., [26] t. ill. (Egyeniség és alkotás) benne: Pátzay Pál: Rodin műve.

Vedres Márk és Babits Mihály vitája Rodinról. > 40.

Rodcsenko, Alekszandr

785. Alekszandr Rodcsenko fotói. Bp., Ernst Múzeum, 1988. júl. 28–aug. 28. A kiáll. rend., a katalógust szerk. Havas Valéria. Bev. Havas Valéria, Alekszandr Lavrentyev. Bp., Múcsarnok, 1988. 68 p. ill. E **ism.** J. Á. [JÓZSA Ágnes] = Kritika, 1988, 10. 45–46.; VADAS József: Békaperspektíva madártávtárból. = Élet és Irodalom, 1988, 32.; VADAS József: Le a művészetrel, éljen a fotó! A fotográfus Rodcsenko az Ernst Múzeumban. Fotóművészet, 1988, 4. 3–10. ill.

786. LAVRENTYEV, Alekszandr Nyikolajevics: Rodcsenko. a fotográfus. = Fotó, 1988, 8. 338–347. ill.

Roesner, Carl

Nemes Márta: A pesti Német Színház újjáépítési tervpályázata 1847-ben. Carl Roesner és G. Louis ismeretlen tervei. > 619., 620.

Róth Miksa

787. ERDEI Gabriella et al.: Róth Miksa császári és királyi üvegfestő. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 4. 254–268. ill.

788. P. SZABÓ Ernő: Vörös, kék ragyogás. = Budapest, 26, 1988, 1. 31–32. ill.

Rudnay Gyula

789. HALASY Miklós: A két Rudnay Bá-bonyban. = Somogy, 16, 1988, 4. 83–88.

Schlemmer, Oskar

790. HAULISCH, Lenke: Die ungarischen Bezüge der Kunst Oskar Schlemmers (1888–1943). [Bortnyik Sándor, Pap Gyula] = Acta Historiae Artium, 33, 1987–1988. 3–4. 345–356. ill.

Schoefft József Ágost

791. BAKÓ Zsuzsa: Schoefft József Ágost: Széchenyi István portréja. = Művészet, 29, 1988, 10. 62. ill.

Seiden Gusztáv

792. GYŐRI Lajos: Seiden Gusztáv munkássága 1930–1940 között. Bp., Győri L., 1988. 44 p., ill. (Modern magyar fényképezők)

793. -historikus-: Egy modern magyar fényképező 1930-ból: Seiden Gusztáv. = Fotó, 1988, 11. 506–507. ill.

Soproni Stöckert Károly

794. kiáll. Sopron, Festőterem. 1988. jún. 12 – júl. 3. **ism.** HÁRS József: Egy életmű ott-honra talál? = Soproni Szemle, 42, 1988, 4. 334–340. ill.

Spányi Béla

795. ECSERY Elemér: A bodajki Kálvária-hegy. Spányi Béla festménye. = Művészet, 29, 1988, 8. 62–63. ill.

Steindl Imre

796. HORVÁTH, Alice: Entwürfe Imre Steindles zu dem Architekturwettbewerb 1872 für des Berliner Reichstag. = Periodica Polytechnica. Architecture, 32, 1988, 1–2. 19–46. ill.

Streitman Antal > 4.

Strobl Alajos

797. STROBEL Árpád: A budavári Mátyás-kút és Tata. = Honismeret, 16, 1988, 3. 54–55.

> 4.

Szablya-Frischauf Ferenc > 4.

Szinyei Merse Pál

798. KIRÁLY Erzsébet: Élőkép. divatkép, vágykép. A Lilaruhás nőről. = Forrás, 20, 1988, 11. 43–46. ill.

> 4.

Szobotka Imre

799. SÁRKÁNY József: Szobotka Imre (1890–1916): Paul Claudel: „L'annonce faite a Marie” című művének illusztrációja (1916 k.). = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988. 147–161. ill. G

Tálos Gyula

800. PUSZTAI László: Tálos Gyula hadifogolyévei Oroszországban. = Pavilon. 8. 1988. 22–29. ill.

Telcs Ede

801. BÓNA Endre: Telcs Ede szobrászművész emlékezete halálának 40. évfordulóján. = Az Érem, 45, 1988, 2. 33–35. ill.

Telepy Károly > 4.

Thomas Antal

802. Thomas Antal (1889–1967) építész emlékkiállítás. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának Kiállítása. Bp., OMF Építészeti Múzeum, 1988. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Hadik András, Ritoók Pál. Bev. Pusztai László, Hadik András, Ritoók Pál. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1988. 40 p. ill. E, G

Tichy Kálmán

803. AMBRUS Ferenc: Száz esztendeje született Tichy Kálmán. = Honismeret, 16, 1988, 6. 43–45. ill.

Tornyai János

804. Bodnár Éva: Az újra felfedezett Tornyai. Bp., Gondolat, 1986. **rec.** BODRI Ferenc: Az újra felfedezett Tornyai? = Tiszatáj, 42, 1988, 8. 101–103.

Törzs Éva

805. BALAJTHY Katalin: Törzs Éva festőművészről. = Történeti Múzeumi Közlemények, 1987–1988. (1988) 117–120. ill. E G

806. A hónap műtárgya: Törzs Éva: Ónarc-kép. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. okt. 11–nov. 8. Bev. Balajthy Katalin. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. (lep.) ill.

Turner, William

807. EGRI Péter: Turner és Shelley világtképeinek párhuzamai. = Műhely, 1988, 3. 35–52.

Uitz Béla

808. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán: Temesvár visszajár. Visszaemlékezés Uitz Béláról. = Művészet, 29, 1988, 3. 6–7. ill.

Vadász Endre

809. kiáll. Szeged, Horváth Mihály utcai Képtár, 1987. okt.–nov. **ism.** Sz. KÜRTI Katalin: Vadász Endre emlékkiállítás. = Művészet, 29, 1988, 5. 60–61. ill.

Vajda Lajos

György Péter: Sorozat és montázshasználat. > 3.

Mándy Stefánia: Jegyzetek a Vajda Lajos monográfia műhelymunkájából és az arcábrázolás problémájához. > 3.

810. NAGY Zoltán: Sors és mű. Vajda Lajos szentendrei múzeuma = Destin and Work. Lajos Vajda's Museum in Szentendre. = Művészet, 29, 1988, 7. 8–15. ill.

Pataki Gábor: 1937: Vajda konstruktív szürrealizmusának átalakulása. > 3.

Varley, John

811. CSONGOR Dénes: John Varley nem publikált kőrjaja. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 75–77. ill.

Vaszary János

812. Kaposvár, Somogyi Képtár, 1988. **ism.** GÉGER Melinda: Vaszary János emlékkiállítás = Commemorative exhibition of János Vaszary. = Művészet, 29, 1988, 9. 14–19. ill.
> 4.

Vedres Márk

813. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: A Harkányi Ede plakett története. = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 174–177. ill.

Wagner, Otto

814. KUBINSZKY Mihály: Otto Wagner. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 25 p., [56] t. ill. (Architektúra)

Wagner Sándor

815. WAGNER István: Wagner – a magyar. Pest szülötte – München halottja. = Művészet, 29, 1988, 3. 35–37. ill.

Wieser Ferenc

816. KOMÁRIK Dénes: Wieser Ferenc (1812–1869). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 46–47. ill.

Zichy István > 4.**Zichy Mihály**

817. Zichy Mihály: Erato. Vál. és utószó: Boros Éva. [Bp.], Corvina, 1988. [70] p., ill.

Zolnay Géza > Lakos János Pál**Zsolnay**

818. Zsolnay kerámia. A kiadványt szerk. és bev. Hárs Éva. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1988. 62 p. ill. E (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai, 61.)

XX. SZÁZAD 1945 UTÁN**Összefoglaló művek**

819. Alföldi Tárlat. (25.) (1987) (Békéscsaba) **ism.** TÓTH Attila: A XXV. Alföldi Tárlat Békéscsabán. = Művészet, 29, 1988, 1. 45–47. ill.

820. ARADI Nóra: Igor Szvetlov könyve. Hagyomány és újítás a szocialista országok képzőművészetében. = Művészet, 29, 1988, 6. 62–63. ill.

821. Architektúra-architecture. Klára Borbás, László Fehér, László Mulasics, Kálmán Pollacsek, György Szőnyi. Bp., Francia Intézet Pince Galéria, 1988. ápr. 18–máj. 3. A kiáll. rend. Hegyi Lóránd. Bp., Magyarországi Francia Intézet, 1988. 10 p. ill.

822. Autodidakta, Szentendre, Szentendrei Képtár, 1987. aug.–szept. **ism.** CHIKÁN Bálint = Művészet, 29, 1988, 2. 62–63. ill.

Beke László: Avantgarde hagyomány. > 3.

823. Derkovits ösztöndíjasok beszámoló kiállítása 1988. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1988. jan. 29–febr. 28. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Feuer Gábor. Bev. Feuer Gábor. Bp., Múcsarnok, 1988. 32 p. ill. G **ism.** HERTH Viktória = Kritika, 1988, 5. 38–39.; SALAMON Nándor: Munkabeszámoló. = Művészet, 29, 1988, 7. 1–2. ill.

824. Documenta (8.) (1987) (Kassel) **ism.** SINKOVITS Péter: Posztmodernnek és újmodernnek Kasselban. = Művészet, 29, 1988, 3. 30–34. ill.

825. Domus Aurea. Bp., Fészek Galéria, 1987. **ism.** HEGYI Lóránd: Domus Aurea. = Új Symposium, 24, 1988, 2–3. 44–45.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 2. 2.

826. Experimentális művészeti fesztivál a Studio Erté rendezésében. Érsekújvár, Cse-madok Székház, 1988. **ism.** SZKÁROSI Endre: Az elhagyott fészek. Élet és Irodalom, 1988, 29. 13.
827. FECSKE András: A kortárs erdélyi képzőművészeti tárlat margójára. = Új Forrás, 20, 1988, 1. 50–52.
828. Fejér Megyei Őszi Tárlat. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. nov. 5–nov. 30. A kiáll. rend. Ladányi József. A katalógust szerk. Kovács Péter, Orszó Katalin. Bev. Ladányi József. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. 20 p. ill. (Az István Király Múzeum közleményei. D. sorozat, 186.)
829. Fialat francia művészek. Bp., Múcsarnok, 1988. **ism.** ACSAY Judit: Új és még újabb hullámok. = Kritika, 1988, 11. 47.
830. Fialat művészek–Junge Künstler. Berlin, Neue Galerie, Rostock, Kunsthalle, Budapest, Ernst Múzeum, Miskolc, Miskolci Galéria, 1988. Bev. Szepes Lászlóné. Muschter Gabriele. Szerk. Ute Hornbogen. Bp., Művelődési Minisztérium–NDK Képzőművészeti Kiállítási Központ, 1988. 91 p. ill. G
831. Formai szölamok a békéért. Sepsiszentgyörgy, Művészeti Galéria, 1988. **ism.** BAL-LA Zsófia: A formák és a kiállítás. = Korunk, 47, 1988, 2. 121–123.
832. FRANK János: Így éltünk Szentendrén. = Élet és Irodalom, 1988. 1. 4.
833. FRANK János: Szentendrei tárlatok 1952–1953. = Élet és Irodalom, 1988. 5. 12–13.
834. FRANK János: Hévvél Szentendrére. = Élet és Irodalom, 1988, 26. 12.
835. FRANK János: Tárlataink '57. = Élet és Irodalom, 1988. 40. 12.
836. FRANK János: Tárlataink '58. = Élet és Irodalom, 1988. 43. 13.
837. A GÁLY Tamara: Rövid híradás. Szlovákiai fiatalok képzőművészeti tevékenysége. = Művészet, 29, 1988, 1. 56–57. ill.
838. Gravitáció. Szentendre, Vajda Lajos Stúdió, 1988. **ism.** KOZMA György: Vonz a mély. = Élet és Irodalom, 1988, 33. 12.
839. Hajdú-Bihar Megyei Üzemi Tárlatok '88. Debrecen, Szakszervezetek Hajdú-Bihar Megyei Tanácsa, 1988. [6] p., [16] t. ill.
840. HEGYI Lóránd: A strukturalizmustól az új szubjektivizmus felé. Vázlat a hetvenes évek évek egyetemes művészetéről. = Tiszatáj, 42, 1988, 10. 26–40. ill.
841. Hortobágyi Alkotótábor, 1988. Szerk. Égerházi Imre. Debrecen, Hortobágyi Alkotótábor, 1988 44 p., ill.
842. HÖLGYESI György: Művészetek, sport, 1945–1984. Bp., Műzsák, 1988 396 p., ill. (Könyvtári kis tükör)
843. Kapu. [Birkás Ákos, Bujdosó Alpár, Fehér László, Gáyor Tibor, Pinczehelyi Sándor, Pollacsek Kálmán, Szkárosi Endre] Bp., Fészek Galéria, 1988. márc. 22–ápr. 22. Rend., bev. Hegyi Lóránd. Bp., Fészek Galéria, 1988. [8] p. + 10 színes dia **ism.** POMOGÁTS Béla megnyitója. = Vigilia, 53, 1988, 12. 956–957.
844. KERÉKES László: Szarajevói sötét reflexiók. = Új Symposion, 24, 1988, 2–3. 63–64. ill.
845. KOZMA György: Árva avantgárd. = Élet és Irodalom, 1988, 18. 12.
846. KOZMA György: Évzáró. = Élet és Irodalom, 1988, 27. 12.
847. KOZMA György: Gyémánt a szemétdombon. = Élet és Irodalom, 1988, 35. 12.
848. KOZMA György: Szubkultúra. = Élet és Irodalom, 1988, 36. 13.
849. MOLDOVÁN Domokos: A magyar naiv művészet nyomában. Dokumentumok. Bp., Gondolat, 1988. 310 p. ill. **rec.** VARGHA Balázs: Aki naiv, az a legnaivabb. = Élet és Irodalom, 1988. 29. 11.
850. Művészet ma II. Nemzetközi kiállítás. Budapest Galéria Kiállítóháza, 1987. dec. 18. – 1988. jan. 31. **ism.** BOROS Géza = Kritika, 1988, 3. 39.
851. NAGY Imre: Színek és árnyak. Csongrád megye képzőművészeti egyenlege 1987-ben. = Tiszatáj, 42, 1988, 5. 82–85.
852. NAGY Zsolt: A könyörtelenség rítusai. [a bécsi akcionizmus] = Mozgó Világ, 14, 1988, 12. 37–51. ill.
853. Nyolc japán. Az „ember az emberért” csoport és írásművészek (sodo) kiállítása. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1988. júl. 22–aug. 2., Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1988. aug. 4–17. Bev. Németh Lajos. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1988. 20 p. ill.
854. Nyolc konkrét az NDK-ból. Bp., Józsefvárosi Kiállítóterem, 1988. febr. 25–márc. 27. Szerk. B. Villányi Éva. Bp., Budapest Galéria, 1988. [9] p., ill. (A Budapest Galéria katalógus sorozata, 2.)
855. A nyolcvanas évek új szerzeményei, Szentendre, Szentendrei Képtár, 1987. dec. 6 – márc. 18. **ism.** WEHNER Tibor: Többismeretlenségy gyűjtemény. = Művészet, 29, 1988, 7. 42–44. ill.
856. PÁLVÖLGYI Henrikné: Műalkotások Dunaujvárosban. Dunaujváros, Városszépítő Egyesület, 1988. 88 p., ill.
857. PATAKI Gábor – BOROS Géza: Fontosabb kortárs művészeti kiállítások, művészeti események 1987. I. félév. = Művészet-történeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 89–93.

858. Pest Megyei Tárlat 1988. Szentendre, 1988. aug. 7–szept. 25-ig. A kiáll. rend. Rubóczki Erzsébet. Bp., Pest Megyei Múzeumok, 1988. 22 p. ill. **ism.** GYÁRFÁS Péter = Kritika, 1988, 10. 46.
859. Régi és új avantgárd, 1967–1975. Székesfehérvár, Csók István Képtár, 1987. okt. 24 – dec. 31. **ism.** SINKOVITS Péter: A magyar avantgárd Székesfehérvárból nézve = The Hungarian Avantgarde Seen from Székesfehérvár. = Művészet, 29, 1988, 5. 32–34. ill.
860. A régi avantgárd – 8 szentendrei művész, Szentendre, Műhely Galéria, 1987. nov.–dec. **ism.** KISS JOAKIM Margit: Egy tárlat. = Művészet, 29, 1988, 9. 1–2. ill. Rozgonyi Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955–1981. > 5.
861. Situation der Moderne. Berlin, Martin-Gropius-Bau, 1988. szept. 25.–1989. jan. 8. **ism.** DURANCI, Bela: A modern állomásai. = Híd, 52, 1988, 12. 2377–2384.
862. Soproni Őszi Tárlat, 1987. okt. **ism.** KIENZL János: A soproni „Őszi tárlat” megnyitója. = Soproni Szemle, 42, 1988, 3. 283–286.
863. Stúdió '87. Bp., Ernst Múzeum, 1987. dec. 3.–1988. jan. 17. **ism.** GYÁRFÁS Péter: A csönd nem ártalmas. = Művészet, 29, 1988, 5. 57–60. ill.; JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 2. 48.; VADAS József = Élet és Irodalom, 1988, 2. 12.
864. Stúdió 88. [A Fialat Képzőművészek Stúdiójának zsűrimentes kiállítása] Bp., Ernst Múzeum, 1988. dec. 1.–1989. jan. 15. A kat. anyagát összeáll. L. Menyhért László. Bp., Fialat Képzőművészek Stúdiója, 1988. 160 p., ill. **ism.** VADAS József: Kórház a város közepén. = Élet és Irodalom, 1988, 50. 12.
- Szabadi Judit: Avantgarde és hagyomány összefüggése az ún. Iparterv-generáció festészetében. > 3.
865. Szaft. A Vajda Lajos Stúdió és meghívott barátai közös kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. febr. 19–márc. 13., Győr, Győri Múcsarnok, 1988. ápr. 12–máj. 1., Dunaujváros, Uitz Terem, 1988. máj. 5–jún. 2. A kiáll. rend. Novotny Tihamér, Udvary Il-dikó. Bev. Novotny Tihamér. Bp., Múcsarnok, 1988. 67 p. ill. E **ism.** J. Á. [JÓZSA Ágnes] = Kritika, 1988, 5. 37.; LÓSKA Lajos: SZAFT-os művészet. = Művészet, 29, 1988, 7. 44–46. ill.; VADAS József. = Élet és Irodalom, 1988, 11. 12.
866. SZOMBATHY Bálint: Mai képzőművészeink a Vajdaságból. = Irodalmi Szemle, 31. 1988. 7. 764–765. ill.
867. Szombathy Bálint: Művészet és művészetek. Újvidék, Fórum, 1987. **rec.** SEBŐK Zoltán: Kérdőjelek. = Üzenet, 18, 1988. 1–2. 114–115.
868. SZOMBATHY Bálint: Retrográd kontra retrográd. A Neue Slowenische Kunst eszmei modelljének belső ellentmondásai és művészettörténeti belebonyolódásai. = Új Symposium, 24, 1988, 2–3. 56–62. ill.
869. SZÜCS Károly: Hamvas Béla írásai és a nyolcvanas évek. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 93–98.
870. SZVERLE Mária: Finn művészeti folyóirat magyar száma. = Művészet, 29, 1988, 3. 40–42. ill.
871. Tatabányai képző- és iparművészek kollektív tárlata. Tatabánya, Kernstok Terem, 1987. okt. 1–14. **ism.** E. NAGY Lajos: Ez van. = Új Forrás, 20, 1988, 1. 52–54.
872. Tavasz Tárlat, Múcsarnok, 1988. **ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 7. 45–46.; RIDEG Gábor: Nemzeti Szalon a Múcsarnokban. Gondolatok a Tavasz Tárlatról. = Művészet, 29, 1988, 8. 32–35. ill.
873. TÍMÁR Árpád: Béke és szocializmus. Nemzetközi kiállítás Vietnamban. = Művészet, 29, 1988, 1. 56–57. ill.
874. Válogatás a Ludwig Gyűjtemény modern művészeti anyagából. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1987. **ism.** NAGY Zoltán: Ludwig, a közgyűjtő. = Művészet, 29, 1988, 5. 41–44. ill. NASZLADY Ágnes: Meditáció Peter Ludwig kortárs-gyűjteményéről. = Vigilia, 53, 1988, 3. 239.; P. SZABÓ Ernő: Művek a megértéshez. = Budapest, 26, 1988, 2. 26–28. ill.; Sz. Gy. [SZEMADÁM György]: Fotó és képzőművészet a Ludwig Gyűjtemény anyagában. = Fotó, 1988, 4. 164–167. ill.
875. VAN DAM, Johann: Látni lehet a végét. Magyar képzőművészet holland szemmel. = Új Forrás, 20, 1988, 5. 117–123. ill.
876. Vásárhelyi Őszi Tárlat (34.) (1987) **ism.** NAGY Imre: Féltelek, kincsem... A XXXIV. hódmezővásárhelyi Őszi Tárlatról. = Művészet, 29, 1988, 2. 54–56. ill.
877. Vásárhelyi Őszi Tárlat (35.) (1988) 35. Vásárhelyi Őszi Tárlat, Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1988. okt. 9–nov. 20. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1988. [74] p., ill.
878. Velencei Biennálé. (43.) (1988) (Velen-ce) **ism.** P. NÁRAY Éva: A talpraállás kísérlete. = Híd, 52, 1988, 9. 1190–1194.; SZOMBATHY Bálint: Az intézményesített művészet alcái. = Új Symposium, 24, 1988, 7. 26–29. ill.

879. WEHNER Tibor: Kontra. Szentendrei tárlatok 1987 őszén. = Művészet, 29, 1988, 1. 58. ill.

Építészet

880. AMAN, Anders: Építészet és ideológia a sztálini korszak Kelet-Európájában. Bev. Kleineisel János. Ford. Ferkaei András. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 92–95. ill.

881. ASMUSSEN, Eric: A járnai kísérlet. Eric Asmussen megjegyzései az 1987 augusztusában a MÉSZ Székházban rendezett kiállításához. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 24–27. ill.

882. BÁN Ferenc: Lakásépítés – másképpen. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 17. ill.

883. Banham, Reyner: Modernes Bauen in Japan. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. rec. M. GYÖNGY Katalin = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 60.

884. BODOR Ferenc: A Shelter és társai. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 18–19. ill.

885. BONTA, János: Beyond a New Architecture toward Still Newer Architecture. = Periodica Polytechnica. Architecture, 32, 1988, 1–2. 3–17. ill.

886. BORVENDÉG Béla: A megbicsaklott akarat. = Tiszatáj, 42, 1988, 5. 68–79.

887. BORVENDÉG Béla: Oskola. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 28–29. ill.

888. BÖHÖNYEI János: Az UIA XVI. kongresszusa. Brighton, 1987. július 13–18. + Az építészek brightoni nyilatkozata. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 58–59.

889. CALLMEYER Ferenc: Építünk emléket? = Valóság, 31, 1988, 11. 86–95. ill.

890. DLUSZTUS Imre: Energiatudatos méz a madzagon. Beszélgetés Szász János építésszel a bioépítésről. = Élet és Irodalom, 1988, 31. 7.

891. DVORSZKY Hedvig: Gondokkal terhes fényes nap. Július 1. építészeti világnap. = Kritika, 1988, 11. 29–32. ill.

892. ERŐ Zoltán: Földből, fából házat... = Pavilon, 1. 1988 62–65. ill.

893. FEJES Mária: Építés, építészet Magyarországon. Bp., Építésügyi Tájékoztatói Központ, 1988. 115 p., ill.

894. FINTA József: A hagyománytisztelő erkölcsé és értelme. = Tiszatáj, 42, 1988, 5. 60–62.

895. GERLE János: A szellem erős, de a hírközlés nem követi. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 52–53. ill.

896. JANÁKY György: A hatvanas évek. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 2. ill.

897. JANÁKY György: Kísérlet egy korszak bejárására. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 3–4. ill.

898. MAKOVECZ Imre: Dráma. [a faluházak] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 14–19. ill.

899. MELOCCO Miklós: Gibitz báró nézetei. = Hitel, 1988, 2. 19–20.

900. Nemzeti Színház építészeti tervpályázatának kiállított anyaga. Bp., Néprajzi Múzeum, 1988. ism. VADAS József: Nem szavazok. = Élet és Irodalom, 1988, 44. 12.

901. PÁL Miklósné: Békés megyei kezdeményezés. Művelődési otthonok felújítása a megyében. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 20–23. ill.

902. POLÓNYI Károly: „Azok a Hatvanas Évek”. Kultúrtörténeti vázlat avagy élménybeszámoló. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 5–9. ill.

903. PRAKFAI Endre: A „Rákosi bástya”. Egy meg nem valósult építészeti mű Salgótarjánban. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 14. 1988. 381–406. ill. G – Kilczer Béla

904. PREISICH Gábor: A modern építészet védelmében. = Élet és Irodalom, 1988. 1. 3. **hozzászólás:** TÓTH Zoltán: A mai építészet védelmében. = Élet és Irodalom, 1988. 8. 4.

Sámsondi Kiss Béla: Mit tegyünk, hogy jól épüljön a jövőnk. > 1485.

905. SEIDL Ambrus: Napfény és árnyék. Bp., Műszaki Kvk., 1988 157 p., ill.

906. A Stadion-sztori. Szemelvények a Népstadion és Intézményei harmincöt éves krónikájából, 1953–1988. Szerk. Saroveczki Gyula et al. Bp., Népstadion és Intézményei, 1988. 66 p., ill.

907. SZÓNYEI György: Az agyontaposott mettlachi. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 56–57. ill.

908. TIMON Kálmán: A IV. Építészeti Világbiennálé Szófiában. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 118.

909. TÖRÖK Ferenc: Gondolatok egy pályatervez. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 34. ill.

910. VÁMOSSY, Ferenc: Vengerszkaja architektura 1945–1985 godov. = Periodica Polytechnica. Architecture, 32, 1988, 1–2. 115–119.

911. VARGA A. Tamás: Mi is a faluház? = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 10–13. ill.

Várostervezés, urbanisztika, településszerkezet

912. B. Cs. – H. Z. [BODONYI Csaba – HORVÁTH Zoltán]: Új vidéki település ideálterve. Építész: Bodonyi Csaba, Horváth Zoltán. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 40–41. ill.
913. FARKAS Tibor: Ahogy én látom a Balaton-ügy harminc évét. I. rész. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 44–47. ill.
914. FARKAS Tibor: Ahogy én látom a Balaton-ügy harminc évét. II. rész. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 10–13. ill.
915. FARKAS Tibor: Ahogy én látom a Balaton-ügy harminc évét. III. rész. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 90–92. ill.
916. GODA Gábor: Szülőföldem Budapest. Néhány részlet Budapest újjáépítésének első szakaszából. = Élet és Irodalom, 1988. 52–53. 12.
917. MOCSÁR Gábor: Utcasírató. [Debrecen] = Élet és Irodalom, 1988, 29. 9.
918. SÁRI István: Az épület-lény, az élő város és haladó falvaink. Úton egy ökológiai szemléletű környezetalakítási módszer felé. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 41–43. ill.
919. SZIRMAI Viktória: „Csinált” városok. Bp., Magvető, 1988. 239 p., ill. (Gyorsuló idő) **ism.** JÓZSEF Dénes = Kritika, 1988, 10. 43–44.; SZITÁNYI György: Falanszterológia. = Élet és Irodalom, 1988, 46. 11.

Szobrászat

920. Budapesti Nemzetközi Képzőművészeti Kiállítás (7.) (1987) **ism.** ANDRÁSI Gábor: Megújítandó hagyomány = Tradition for Renewal. = Művészet, 29, 1988, 2. 6–11., 61–62. ill. SZEGŐ György: Az „építés” metaforája = The Metapher of „Building”. = Művészet, 29, 1988, 2. 22–25. ill.
921. FRANK, János: Five Hungarian Sculptors at the Budapest Triennale. György Jóvánovics, Mária Lugossy, István Haraszty, Géza Samu, Rudolf Berczellér. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 192–195. ill.
922. Képzőművészeti Biennálé (10.) (1988) (Pécs) **ism.** PATAKI, Gábor: A New Generation of Sculptors. The 10th National Small Sculpture Biennale of Pécs. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 196–197. ill.
923. Lengyel képzőművészet 1988. Bp., Vigadó Galéria, 1988. nov. 17–dec. 11. A kiáll. rend.

Baranyi Judit. A katalógust szerk. Ireneusz Folaron. Bev. Jerzy Sobocinski. Bp., Műcsarnok, 1988. 18 p. ill.

924. MELOCCO Miklós: Gibitz báró nézetei. = Hitel, 1988, 3. 12–13.
925. Multiplikák. Kortárs spanyol képzőművészet, Bp., Szépművészeti Múzeum, 1987. okt. 23–nov. 23. **ism.** HUDRA Klára: Multiplikák. = Művészet, 29, 1988, 3. 61. ill.
926. Országos Nyilvános Szobrássz pályázatok 1987-ben. Összeáll. a Képző- és Iparművészeti Lektorátus. = Művészet, 29, 1988, 2. 64.
927. Rend 87. Bp., Józsefvárosi Galéria, 1987. aug–sept. **ism.** FABIÁN László: A budaiajtó metamorfózisa. = Művészet, 29, 1988, 1. 54.55. ill.
928. RIDEG Gábor: Pálya-tér. Az 1987-es nyilvános szobrássz pályázatokról. = Művészet, 29, 1988, 3. 2–5. ill.
929. SZEGŐ György: A derékszög jegyében. Séta a dunújvárosi szoborparkban. = Művészet, 29, 1988, 9. 42–45. ill.
930. VARGHA Balázs: A Petőfi-szobor viszonyosságai. = Élet és Irodalom, 1988, 11. 1. **hozzászólás:** KONTHA Sándor: A Petőfi-szobor néhány viszonyosságai. = Élet és Irodalom, 1988, 14. 4.; VARJAS Károly: Újabb híradások Petőfi-szobrokról. = Élet és Irodalom, 1988, 14. 4.; KALMÁR György: Petőfi Itáliában. = Élet és Irodalom, 1988, 14. 4.; VARGHA Balázs: Válasz Kontha Sándor, Varjas Károly és Kalmár György felvetéseire a Petőfi-szobor ügyében. = Élet és Irodalom, 1988, 14. 4.
931. WEHNER Tibor: A köztéri szobrászat politikai és ideológiai aspektusai. = Új Forrás, 20, 1988, 6. 44–50.
932. Zimbabwe öröksége. Kortárs zimbabwei szobrászat. Budapest Kiállítóterem, 1988. okt. 6.–30. Bev. Rose West. Szerk. Bándiné Villányi Éva. Bp., Budapest Galéria, 1988. [20] p., ill.

Festészet, rajzművészet, sokszorosított grafika, könyvművészet

933. Alkalmazott Grafikai Művésztelep, Békéscsaba, 1988. Bev. Sümegi György. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács, 1988. [16] p., ill. (Csabai füzetek, 5.)
934. ANDRÁSI Gábor: Trópusi tájakon. [poszter] = Forrás, 20, 1988, 11. 11–14. ill.
935. BÁN András: Az utolsó levél. [poszter] = Forrás, 20, 1988, 11. 54–55. ill.

936. CHIKÁN Bálint: Utak a magyar festészetben. A hetvenes évek. = *Kritika*, 1988, 11. 31–32. ill.
937. CSALA Károly: A Marzotto-díj másfél évtizede. = *Művészet*, 29, 1988, 6. 55–57. ill.
938. Dunaújvárosi Papírgyári Művésztelep kiállítása. (2.) Dunaújváros, MMK Galéria, 1988. nov. 3–25., Bp., Fiatal Művészek Klubja, 1989. ápr. 6–13. Dunaújváros, Dunaújvárosi Papírgyár, 1988. 18 p. ill.
939. Fiatal osztrák rajzművészet. Újvidék, Művelődési Központ-Szarajevo, Novi Hram, 1988. okt. A kiáll. rend. Peter Baum. **ism.** MAJOROS Márta – BAUM, Peter = *Új Symposion*, 1988, 24, 10–11. 56.
940. GAZDA József: Grafikusok fellegvára. = *Korunk*, 47, 1988, 5. 355–357.
941. Geometria és metafora. Kiállítás a Chelmi Körzeti Múzeum anyagából. Budapest Galéria, 1988. ápr. 29 – jún. 5. Szerk. Török Tamás, Bozena Kowalska. Bp., 1988. 20 p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 4.) **ism.** A. G. [ANDRÁSI Gábor]: Geometria és metafora. Kiállítás a Chelmi Körzeti Múzeum anyagából. = *Művészet*, 29, 1988, 10. 46–47. ill.; P. SZABÓ Ernő = *Budapest*, 26, 1988, 7. 2.
942. A Gép is ember. Nemzetközi karikatúra-pályázat. Szerk. Halász Géza. Bp., Neumann János Számítógéptudományi Társaság, 1988 107 p., ill.
943. HEGYI Lóránd: Szubjektivizmus – meditáció – pluralizmus. Az új magyar festészet néhány aspektusa. = *Tiszatáj*, 42, 1988, 6. 61–66.
944. HEGYI Lóránd: Die Wege der neuen Malerei in Ungarn und die Galerie Fészek = A magyarországi új festészet útjai és a Fészek Galéria [Bak Imre, Birkás Ákos, Fehér László, Hencze Tamás, Kelemen Károly, Klimó Károly, Mulasics László, Nádler István]. Bp., Fészek Galéria, 1988 63 p., ill.
945. HERNÁDI Miklós: A szabadságra ítélt táj. [poszter] = *Forrás*, 20, 1988, 11. 70–73. ill.
946. KÁNTOR Lajos: Éljen az a táj... Látvány és absztrakció. = *Korunk*, 47, 1988, 11, 828–831.
947. KLANICZAY Gábor: Nők a falon. Gondolatok az aktposzter természetéről. = *Forrás*, 20, 1988, 11. 27–40. ill.
948. Mai litván grafika, Bp., Fiatal Művészek Klubja, 1987. szept. **ism.** CHIKÁN Bálint = *Művészet*, 29, 1988, 5. 61–63. ill.
949. MOLNÁR László: A lakosság véleménye a poszterkínálatról és a piac várható irányzatáról. = *Forrás*, 20, 1988, 11. 82–93. ill.
950. Nemzetközi művészkönyv kiállítás, Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1987. nov.–dec. **ism.** GÉCZI János: Könyvművészet. = *Művészet*, 29, 1988, 7. 61–62. ill.; PERNECZKY Géza: Egy európai művészkönyv kiállítás: A művészkönyv lelke, vagy a „harmadik generáció”? = *Mozgó Világ*, 14, 1988, 6. 95–110. ill.
951. Nemzetközi Rajztriennálé (4.) (1987) (Nürnberg) **ism.** HAULISCH Lenke: Vissza a természethez (?) – ha még van hová. = *Új Írás*, 28, 1988, 10. 77–81. ill.
952. Országos Akvarell Biennálé (11.) (1988) (Eger) XI. Országos Akvarell Biennálé. Eger, Gárdonyi Géza Színház, 1988. aug. 18–szept. 18. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Lengyel László. Eger, Börzsöny Reklámiroda, 1988. 76 p. ill. **Benne:** György Péter – Pataki Gábor: Ámos Imre akvarelljeihez.
953. Országos Alkalmazott Grafikai Biennálé (6.) (1988) (Békéscsaba) A rajz. VI. Országos Alkalmazott Grafikai Biennálé. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1988. máj. 1–jún. 30. és az 5. Országos Alkalmazott Grafikai Biennálé fődíjasainak kiállítása, Békéscsaba, 1988. máj. 1–jún. 30. A kiáll. rend. Ernyei Sándor. Szerk. Born Miklósné. Bev. Rideg Gábor, Ernyei Sándor. Békés Megyei Múzeumok, 1988. 91 p. ill. **E ism.** NAGY Imre: A rajz. = *Művészet*, 29, 1988, 9. 46–49. ill.
954. Országos Grafikai Biennálé. (14.) (1987) (Miskolc) **ism.** LÓSKA Lajos: A miskolci maraton. = *Művészet*, 29, 1988, 1. 43–45. ill.
955. Plakátok '88, Pécs, Pécsi Galéria, 1988. márc. 25.–máj. 8. **ism.** KOVÁCS Orsolya: Aktualitások a minőség jegyében. = *Művészet*, 29, 1988, 10. 43–45. ill.
956. SINKÓ István: Vidám parkok Kelettől Nyugatig. A viharvasúttól a Luna Lunáig. = *Művészet*, 29, 1988, 10. 48–51. ill.
957. SINKÓ Katalin: Az optikai teremutazástól a lakótelepi édenig. [poszter] = *Forrás*, 20, 1988, 11. 15–22. ill.
958. SZABÓ Ildikó: Piros konnektor az őszi bokorban, avagy mitől vagyunk boldogok? [poszter] = *Forrás*, 20, 1988, 11. 48–53. ill.
959. SZABÓ Miklós: Vissza a természethez – Che Guevarától. A magyar poszterek és a magyar nosztalgiahullám. = *Forrás*, 20, 1988, 11. 56–68. ill.
960. SZUROMI Pál: Szebb a páva... Vázlatok a kortárs festészetéről. = *Művészet*, 29, 1988, 1. 4–7. ill.
961. A világ legjobb plakátjai. UNESCO vándorkiállítás. Bp., Múcsarnok, 1988. **ism.**

BOROS Géza: Plakátvilág. = Kritika, 1988, 10. 45.

962. VOIGT Vilmos: Pictura uti natura. [poszter] = Forrás, 20, 1988, 11. 3–10. ill.

Fotóművészet és új médiák

963. 21 fotográfus. Összeáll. Gera Mihály, Török László. Bp., József Attila Kör, Magvető K., 1987. (JAK-füzetek, 25.) **rec.** ANTAL István = Fotó, 1988, 3. 130.; SZÉKELY András: Huszonkét fotográfus. = Fotóművészet, 1988, 4. 46.

964. ALBERTINI Béla: Fotószemlélet, fotókritika – „ötvenes évek”. = Fotóművészet, 1988, 3. 11–18. ill.

965. ALMÁSI Miklós: Művészetkonceptiók a perek idején. = Fotóművészet, 1988, 3. 3–10. ill.

966. Ars Elektronica. Linz, 1987. **ism.** SOMOGYI Pál: Száz schillinges kirándulás. Tudósítás az „Ars Elektronica”-ról. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 34–35. ill.

967. DOZVALD János: A megfagyott diaporáma! = Fotóművészet, 1988, 4. 41–42.

968. Esztergomi Fotóbiennálé. (6.) Esztergom, Vármúzeum-rondella, 1988. szept. 24–okt. 26., Budapest, Budapest Galéria Kiállítóháza, 1988. nov. 8–dec. 31. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Baranyai András, Hajdu István, Török Tamás. Bev. Hajdu István. Bp., Budapest Galéria, 1988. 36 p. ill. E (A Budapest Galéria katalógussorozata, 9.)

969. Fényelvtan. Fotogramatika-kiállítás a Józsefvárosi Galériában, 1988. **ism.** FORGÁCH András. Élet és Irodalom, 1988, 10. 12.

970. Fotogramatika. Czeizel Balázs, Eperjesi Ágnes, Hübner Teodóra, Jederán György és Zsuffa Csaba kiállítása. Budapest, Budapest Galéria Józsefvárosi Kiállítóterme, 1988. jan. 14–febr. 21. A kiáll. rend. Török Tamás és a kiállítók. Szerk. Maurer Dóra és a kiállítók. Bev. Beke László. Bp., Budapest Galéria, 1988. 23 p. ill. E

971. Fotomobil. Harmadik fotóművészeti biennálé. Kozsvár, Új Galéria, 1988. **ism.** JAKOBOVITS Márta: A fénykép mint mozgató, aktivizáló erő. = Korunk, 47, 1988, 7. 935–936.

972. HAJDU Éva: Az ötvenes évek sajtófotója. = Fotóművészet, 1988, 3. 19–33. ill.

973. HUDRA Klára: A kamera: kérdőjel. = Fotó, 1988, 2. 50–53. ill.

974. Intermámor '88. Musalliance transactiviste. Bp., Club MM, 1988. ápr. 16. Bp., [k.n.], 1988. [28] p., ill.

975. Az Iparművészeti Főiskola fotószakos végzőseinek kiállítása. Bp., Tölgyfa Galéria, 1988. **ism.** VÉRTESSY Péter: Úvegortta az Égi kapuban. = Fotóművészet, 1988, 2. 38–39. ill.

976. Kanadai videoművészek vetítései. Bp., Múcsarnok, 1988. Szerk. Nina Czeplédy-Nagy. **ism.** KOZMA György: Jaj, de jó – videó! = Élet és Irodalom, 1988, 25. 12.

977. KINCSES Károly: „Aztán jött egy rendelet”. Szemelvények a magyar fényképészet államosítása körüli időkből. = Fotóművészet, 1988, 3. 41–53.

978. KORNISS Péter: Az eltűnő kultúrák megőrzéséről. = Fotóművészet, 1988, 4. 50–51.

979. KŐSZEGI Edit – SURÁNYI András: Fényképek. = Fotóművészet, 1988, 2. 14–20. ill.

980. LAKATOS Mária: Miről tudósít egy családi fényképgyűjtemény? = Fotóművészet, 1988, 4. 11–22. és 54. ill.

981. A Mecseki Fotóklub 30. éves. Fényképeskönyv. Pécs, Mecseki Fotóklub, 1988. Bev. B. Horváth Csilla, Havasi János. **ism.** SZÁVAI István: Szövetmint. Jubileumi kiállítás Pécsen. Fotóművészet, 1988, 1. 22–26.

982. Ónarckép. Fiatal Fotóművészek Stúdiójának kiállítása. Bp., Fotóművészeti Galéria, 1987. **ism.** ANTAL István: Váci utca, Váci utca... = Fotó, 1988, 1. 14–17. ill.

983. Ónarckép '70–87. Bp., Budapest Galéria Kiállítóháza, 1987. szept. 1 – okt. 4. **ism.** DÉLNÉMETH István: Parttalan inkognitó. = Fotó, 1988, 1. 18–20. ill.

984. PETERNÁK Miklós: Előtér és háttér a fotográfiában. [poszter] = Forrás, 20, 1988, 11. 74–81. ill.

985. Sajtófotó '88. Bp., Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. **ism.** BÁN András: Emberarcú sajtófotó. = Kritika, 1988, 11. 47–48.; P. SZABÓ Ernő = Fotóművészet, 1988, 4. 23–27. ill.

986. P. SZABÓ Ernő: Külső és belső helyszínek. = Fotóművészet, 1988, 2. 30–33., és 48. ill.

987. Új művészeti médiumok. A francia vizuális kultúra egy évtizede. Budapest, Múcsarnok, 1988. szept. 23–okt. 23. A katalógust szerk. Pierre Ponant. Bev. Jean-Paul Fargier, Nicolas Finet. [Benne: Beszélgetés Jack Batho-val, Etienne Robial-lal és Pierre Ponant-nal.] Bp., Art Recontres Internationales-Magyarországi Francia Intézet, 1988. 16 p. ill. **ism.** VADAS József: A videóban minden tökéletes. = Élet és Irodalom, 1988, 41. 12.

988. VADAS József: „Napsütésben.” Könyv és fotó az ötvenes években. = Fotóművészet, 1988, 3. 34–35., és 53. ill.

989. Videóművészet. Szerk: Peternák Miklós. Bp., Budapest Film, 1988. 53 p. **tartalom:** *Bódy Gábor:* Mi a videó? 1.; *Peternák Miklós:* Bódy Gábor, vagy: mi a videó. 2.; *Bódy Gábor:* Videó és film 6.; *Martin Potthoff:* Előszó a Zeittransgraphie-hoz 12.; *Alfred Birnbaum:* Emlékezés a memória művészetére 14.; *Beke László:* A FRIGO és kapcsolatai 25.; *Kozma György:* Buda, a távolbalátó szent város 28.; *Sugár János:* A videóról 30.; Dokumentum- Ganz Mávag 1977 (Az első önálló videóművészettel foglalkozó magyarországi kiadvány írásai, Beke László, Najmányi László, Hajas Tibor, Maurer Dóra) 32.; *Peternák Miklós:* Még és már. A videóművészet és a videózás Magyarországon 43. Ajánló irodalomjegyzék 52.)

Iparművészet

990. Amerikai design. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. Írta: Douglas Davis. Bp., Egyesült Államok Tájékoztatási Hivatala, 1988 16 p., ill. **ism.** DVORSZKY Hedvig = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 62–64. ill.; DROVSZKY Hedvig = Művészet, 29, 1988, 8. 42–45. ill.; JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 6. 47.; MENGYÁN András = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 9–10. ill.; P. SZABÓ Ernő = Budapest, 26, 1988, 6. 2. ill.

991. Dokuplast. Bp., Ipari Formatervezési Tájékoztató Központ, 1988. **ism.** VADAS József: Az imidzsért is meg kell dolgozni. = Élet és Irodalom, 1988, 36. 13.

992. Fiatal Iparművészek Stúdiója kiáll. Bp., Vigadó Galéria, 1987. aug. 29–szept. 21. **ism.** HÜDRA Klára: Ünnepe. = Művészet, 29, 1988, 1. 48–49.

993. Finn forma. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. A kiáll. rend. Marianne Aav, Kaj Kalin. A katalógust szerk. Bakonyi Katalin. Bev. Jarno Peltonen, Marianne Aav, Kaj Kalin. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. 48 p. ill. **ism.** ACSAY Judit: Alanyok és tárgyak. = Kritika, 1988, 9. 45.; VADAS József: A mi formánk. = Élet és Irodalom, 1988. 29. 12.

994. Formatervezési Nívódíj '88. Bp., Design Center, 1988. **ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 6. 47.

995. JÓZSA Ágnes: Skicc III. Design, a center – Design Center. = Kritika, 1988, 9. 45–46.

996. S. Nagy Katalin: Lakberendezési szokások. Bp., Magvető, 1987. **ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 2. 47.; SZILÁGYI Erzsébet = Jel-Kép, 9, 1988, 1. 174–176.

997. VADAS József: Ikarus 415. = Kritika, 1988, 8. 47–48.

998. VADAS József: Könyörgés vignettáért. = Kritika, 1988, 12. 40–41.

999. VADAS József: Százezrek vonzásában, avagy a fiatal iparművészek dilemmája. = Kritika, 1988, 1. 12–13. ill.

1000. VANICSEK Péter: Végig az utcán. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 1718. ill.

1001. ZÖLDY Pál: Ez is üzlet! = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 12–14. ill.

Érem

1002. R. NÁNÁSI Éva: Az 1985–86 évi jubileumi érmek gipsztervei. = Numizmatikai Közlemények, 86–87. 1988. 157–164.

1003. Soproni Érembiennálé díjazottjainak kiállítása, Sopron, Lábasház, 1988. **ism.** SALAMON Nándor: Díjazottak féldióben. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 1–2. ill.

Kerámia, üveg

1004. Alföldi Fazekas Triennálé (4.) (1988) (Mezőtúr, Városi Kiállítási Csarnok) **ism.** TISZAI Lajos: csak tiszta forrásból. = Jász-kunság, 34, 1988, 3. 40–43. ill.

1005. JUHOS KISS János: A gherlai üvegyár. = Korunk, 47, 1988, 5. 371–373.

1006. KÁROLYI Júlia: Agyagművesség felsőfokon. = Ipari Forma, 12, 1988, 4. 29. ill.

1007. KISS Éva: Jablonec '87. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 22. ill.

1008. Kortárs japán kerámia. Bp., Budapest Kiállítóterem, 1988. jan. 29. – febr. 28. Bev. Yasue Katori. Bp., Budapest Galéria, 1988. [28] p., ill. **ism.** A. Cs. [ACSAY Judit] = Kritika, 1988, 4. 48.

1009. Országos Kerámia Biennálé. (10.) (1988) (Pécs) X. Országos Kerámia Biennálé és Lőrincz Győző, a IX. Országos Kerámia Biennálé I. díjasának kamarakiállítása. Pécs, Pécsi Galéria, 1988. júl. 19.–aug. 21., uo. A kiáll. rend. Sárkány József, a kamarakiállítást rend. Kovács Orsolya. Bev. Romváry Ferenc, Kovács Orsolya. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1988. (A Janus Pannonius Múzeum Művészeti Kiadványai, 63.) 82 p. ill.

Bútor, enteriőr

1010. TORDAY Alice: Falusi hangulatban. Bp., Corvina, 1988. 53 p., ill. (A szép otthon)

Textil és viselet

1011. Eleven textil, 1968–1978–1988. Válogatás a modern magyar textilművészeti alkotásokból. Bp., Múcsarnok, 1988. júl. 28–szept. 11. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Herczeg Ibolya. Bev. Néray Katalin, Fitz Péter, Attalai Gábor, Beke László. Bp., Múcsarnok, 1988. 153 p. ill. **ism.** ACSAY Judit: Valami történet. = Kritika, 1988, 10. 47.; LÓSKA Lajos: Egy korszak vége = The end of Era. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 28–35. ill.; VADAS József: Eleven és holt textil. = Élet és Irodalom, 1988, 34. 12.

1012. Fal- és Tértextil Biennalé (10.) (1988) (Szombathely) Tisztelet Szombathelynek. 10. Fal- és Térplasztikai Biennalé. Szombathelyi Képtár, 1988. jún. 24 – aug. 28. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Torday Alice. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988 88 p., ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 131.) **ism.** HUSZ Mária = Kritika, 1988, 10. 46–47.; NAGY Zoltán: Egy egész meg két fél. Textilbiennalék Szombathelyen = One Whole and Halves. Textile Biennals in Szombathely. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 36–43. ill.

1013. Laufer 2. Pécs, Pécsi Galéria, 1988. febr. 19. – márc. 20. **ism.** KERBER Zoltán: Laufer 2. = Művészet, 29, 1988, 8. 3–4. ill.

1014. A Martinerie Múterem kiállítása-Franciaország. Bp., Vigadó Galéria, 1988. okt. 13–nov. 13. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Bev. Kratochwill Mimi. Bp., Vigadó Galéria, 1988. (A Vigadó Galéria... számú katalógusa, 86.) 14 p. ill.

1015. Nemzetközi Miniaturtextil Biennalé (7.) (1988) (Szombathely) 7. Nemzetközi Miniaturtextil Biennalé. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1988. jún. 24–aug. 28. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Torday Aliz. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok, 1988. (Vas Megyei Múzeumok katalógusai, 130.) 130 p. ill. **ism.** HUSZ Mária = Kritika, 1988, 10. 46–47.; NAGY Zoltán: Egy egész meg két fél. Textilbiennalék Szombathelyen = One whole and halves. Textile Biennals in Szombathely. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 36–43. ill.

1016. 1. Nemzetközi Minta Triennalé – 1st International Triennial of Patterns. Budapest, Múcsarnok, 1988. nov. 25–1989. jan. 1.

A kiáll. rend. Dobai Ágnes. A katalógust szerk. Dobai Ágnes, Mayer Marianna, Szekeres Andrea, Trautmann Erzsébet. Bev. Beke László, Attalai Gábor. Bp., Múcsarnok, 1988. 227 p. ill. E **ism.** VADAS József: Minta lépték nélkül. = Élet és Irodalom, 1988, 49. 12.

1017. Öltözködés. 8. Ipari Textilművészeti Biennalé. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1988. jún. 24–aug. 28. A kiáll. rend. Fekete György. A katalógust szerk. Mihály Mária, Sütő Éva. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok, 1988. 44 p. ill. (Vas Megyei Múzeumok katalógusai 133.)

1018. „Triko-póló-T-shirt”. Bp., Tölgyfa Galéria, 1987. okt. 8–23. **ism.** H. K. [HUDRA Klára]: Madarat tolláról. embert trikójáról...? = Művészet, 29, 1988, 1. 55–56. ill.

1019. Velem + Brüsszel, Budapest Galéria Kiállítóháza, 1988. júli. 8. – szept. 4. Bev. Bán András. Szerk. Török Tamás, Tóth Réka. Bp., Budapest Galéria, 1988. [20] p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 5.) **ism.** LÓSKA Lajos: Egy korszak vége = The End of Era. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 28–35. ill.

Művészeti oktatás, művészeti szervezetek és intézmények

1020. Az 1987. évi országos kiállítások díjazottjai. = Művészet, 29, 1988, 7. 64.

1021. Az 1987-ben megvalósult köztéri alkotások. = Tájékoztató, No. 44. 1988. 67–80.

1022. BOROS Géza: Írisz-cseppek. = Kritika, 1988, 4. 46–47.

1023. BORVENDÉG Béla: A Magyar Építőművészek Szövetségének a szocialista országok építészetvétségei elnökeihez címzett nyilatkozata. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 6. belső borító

1024. A Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézetének tizenöt éve. 1972–1987. Összeáll. H. Sipos Edit. Bp., Budapesti Műszaki Egyetem, 1988 55 p.

1025. HAJDÚ Éva: A Galéria. = Fotóművészet, 1988, 2. 3–4, és 46–47. ill.

1026. HOFFMANN Tamás: Camembert a kolostorban. = Élet és Irodalom, 1988, 44. 6. **hozzászólás:** TAXNER-TÓTH Ernő: Múzeumnézés – vendégzemmel. = Élet és Irodalom, 1988, 45. 4.

1027. KAPSZA Miklós: Építészet és nevelés. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 116–117. ill.

1028. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus kijelöltjei (1988. február–március).

Összeáll. Puskás István. = Művészet, 29, 1988, 8. 64.

1029. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus kijelöltjei (1988. március–június). Összeáll. Puskás István. = Művészet, 29, 1988, 9. 63–64.

1030. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus által zsűrizett kiállításokon odaítélt díjak. [1987] = Tájékoztató, No. 44. 1988. 34–47.

1031. Köztéri alkotások (1987. december, 1988. január–február). Összeáll. Hollósi Éva. = Művészet, 29, 1988, 6. 64.

1032. Közterületi alkotások (1988. március–április). Összeáll. Hollósi Éva. = Művészet, 29, 1988, 8. 63–64.

1033. Közterületi alkotások (1988. május–június). Összeáll. Hollósi Éva. = Művészet, 29, 1988, 10. 64.

1034. Közterületi alkotások (1988. május–június, július). Összeáll. Hollósi Éva. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 104.

1035. Magyar Építőművészek Szövetségének rendes közgyűlése, 1988. április 8. Bp., Magyar Építőművészek Szövetsége, 1988. 112 p.

1036. A Művelődési Minisztérium 1987. évi vásárlásai. = Tájékoztató, No. 44. 1988. 52–64.

1037. R. J.: Demokratikus vétő. = Élet és Irodalom, 1988, 42. 9. **hozzászólás:** ANTAL Gábor: Demokratikus vétő? = Élet és Irodalom, 1988, 44. 2.

1038. SCHERER József: A tervezőképzes alapjai. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 24–25. ill.

1039. SZROGH György: Építésképzés a Magyar Iparművészeti Főiskolán az 1960–70-es években. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 23–25. ill.

1040. SZROGH György: Közgyűlési kívánások. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 115.

1041. Szövetségi hírek. [MÉSZ] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 56–57.

1042. VADAS József: Válaszúton a magyar formatervező-képzés. = Ipari Forma, 12, 1988, 4. 18–20.

1043. VADAS József: Végveszélyben? Beszélgetés a Művészeti Alap sorsáról Békés Imrével. = Élet és Irodalom, 1988, 25. 7.

1044. VADAS József: Zsűrnoszty. = Élet és Irodalom, 1988, 19. 12.

A művészet határterületei

1045. BÜKI Attila–VALKAI Zsuzsa: Üzenetek a Sárga Házból. Bp., Antikva-MŰOSZ, 1988. 142 p. ill. **ism.** AVAR Pál: Világító képek. Élet és Irodalom, 1988, 31. 11.

1046. Kulturális örökség Erdélyben. Bp., Tölgyfa Galéria, 1988. **ism.** VADAS József: Faházak papírképeken. = Élet és Irodalom, 1988, 30. 12.

1047. Magyarországi tetoválások, Bp., Fényes Adolf Terem, 1987. **ism.** ATTALAI Gábor: Szeretlek Magdi. = Művészet, 29, 1988, 2. 58–61. ill. KOVÁCS Ákos = Művészet, 29, 1988, 2. 61.

1048. PURGER Tibor: Kísérlet Az öniagazgatás útjainak földérítésére. 4 tévéműsor recenziója. = Új Symposion, 24, 1988, 1. 44–48.

1049. TABAJDI Csaba: A magyar szellemi tájékozódás és az önarcképfenntartás esélyei. Nemzetközi kapcsolataink 1956–1986 között. = Valóság, 31, 1988, 9. 14–35.

Színház és látványosság

1050. BARTHA András: „Nem hivatásosok” egy „alkalmazott” művészet szolgálatában. Képzőművészek színpadi tervezéseiről. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 11–17. ill.

1051. BÓNA László: Bőr vagy hús. A meztelen test a színházi átváltozásban. = Új Symposion, 24, 1988, 1. 30–34.

1052. FRIEDEL, Helmut: A performance. Ford. INCONNU. = Új Symposion, 24, 1988, 10–11. 21–27. ill.

1053. WOLF, Renate: Akcióművészet. „Az életből merítve.” Ford. Sümeghy Péter. = Új Symposion, 24, 1988, 10–11. 28–29.

Művészeti csoportok, alkotótáborok

Dunaújvárosi Papírgyári Művésztelep

1054. II. Dunaújvárosi Papírgyári Művésztelep kiállítása. Dunaújváros, MMK Galéria, 1988. nov. 3–25. Bp., Fiala Művészek Klubja, 1989. ápr. 6–13. Dunaújváros, [k. n.], 1988. [20] p. ill.

Fokusz Csoport

1055. J. KIRÁLY István: Na 'Conxypan túl messze van? = Fotó, 1988, 2. 64–76. ill.

Hortobágyi Alkotótábor

1056. kiáll. Bp., Pataki István Művelődési Központ, 1988. ápr. 26.–máj. 17. **ism.** ÉLES Csaba: Barbizon a magyar pusztán. A Hortobágyi Alkotótábor kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 10. 54–55. ill.

Iparterv csoport

Szabadi Judit: Avantgarde és hagyomány összefüggése az ún. Iparterv-generáció festészetében. > 3.

Latex Stúdió

1057. Latex Stúdió kiállítása, Tata, Vár, 1988. okt. 30–nov. 13. A kiáll. rend. és a kat. írta: Lánicz Sándor. Tata, Kuny Domokos Múzeum, 1988. [8] p., ill. (A Kuny Domokos Múzeum képzőművészeti kiállításai)

Miskolci Építész Műhely

1058. A Miskolci Építész Műhely kiállítása. Bp., Budapest Galéria, 1988. aug. 11–sept. 18. A kiáll. rend. Sulyok Miklós. Bp., Budapest Galéria, 1988. 36 p., ill. **ism.** VADAS József: Metamorfózis. Élet és irodalom, 1988, 37, 13.

1059. Miskolci Építész Műhely. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 6. 2–61. ill. **benne:** Makovecz Imre, Finta József, Borvendég Béla, Moravánszky Ákos, Bodonyi Csaba, Golda János, Ferencz István, Rudolf Mihály, Pirity Attila, Horváth F. Zoltán, Szőke László, Rostás László, Noll Tamás, Pazár Béla, Kuklay Antal, Taba Benő, Csete György, Balatoni Klára, Litwin József, Kosdi Attila írásai.

Óbudai Festőiskola

1060. kiáll. Bp., Kossuth Klub, 1988. febr. 5–28. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes = Művészet, 29, 1988, 8. 4.

Pécs Csoport

1061. Hajlék. A Pécs Csoport építészének kiállítása., Bp., Budapest Kiállítóterem, 1987. dec. 11. – 1988. jan. 17. **ism.** BALASSA Zsuzsanna: Hajlék. = Művészet, 29, 1988, 6. 1. ill.; JOZSEF Dénes = Kritika, 1988, 5. 37–38.; VADAS József: Ej-hajlék. = Élet és Irodalom, 1988, 3. 12.

Pécsi Grafikai Műhely

1062. NEDUCZA Náda: Parttalan modernizmus. Pécsi Grafikai Műhely. = Művészet, 29, 1988, 6. 1–2. ill.

Siklósi Kerámia Szimpozion

1063. Sómáz 1. Kerámia szimpozion, 1986. Összeáll. Rideg Gábor. Siklós, Baranyai Alkotótelepek, 1988. 31 p., ill. (Siklósi szimpozion kiadványok, 12.)

Vasi Műhely

1064. SALAMON Nándor: A Vasi Műhely. Mérlegen húsz év. = Vasi Szemle, 42, 1988, 4. 528–543. ill.

Velemi Művésztelep

1065. SZEGŐ György: Lányok, talányok. = Kritika, 1988, 12. 41.

Velem + Brüsszel, Bp., Lajos utcai Kiállítóterem, 1988 > 1019.

1066. Velemi Textilművészeti Alkotótelep, 1982–1983. Szerk. Torday Alice, Fitz Péter. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 132 p., ill. (Vas megyei múzeumok katalógusai, 129.)

Villányi Szobrász Szimpozion

1067. KESERŰ Katalin: A siklósi „kavics”. = Jelenkor, 31, 1988, 7–8. 731–735. ill.

Mesterek**Abakanowicz, Magdalena**

1068. Magdalena Abakanowicz. Bp., Múcsarnok, 1988. jan. 29. – ápr. 3. Szerk. Wiesława Bableska-Rolke, Néray Katalin. Bp., Múcsarnok, 1988 205 p., ill. **ism.** ACSAY Judit: Hordozható világegyetem. = Kritika, 1988, 4. 47–48. ill.; FITZ Péter: Magdalena Abakanowicz kiállítása. = Életünk, 26, 1988, 9. 859–864. ill.; MEZEI Ottó: Magdalena Abakanowicz kiállítása a Múcsarnokban. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 65–67. ill. NAGY Zoltán: Abakanowicz meditációi. = Művészet, 29, 1988, 6. 26–31. ill.; P. SZABÓ Ernő: Abakanowicz. = Budapest, 26, 1988, 4. 3. ill.; VADAS József: Holt leplek. Élet és Irodalom, 1988, 7. 12.

1069. VADAS József: Abakanowicz: Ülő figura. = Mozgó Világ, 14, 1988, 4. 128. ill.

Aczél Gábor

1070. ACZEL Gábor: Le Murate. Firenzi tervpályázat. [Építész: Aczél Gábor, Böhönyi Ágnes, Korompay Judit]. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 6–9. ill.

Ács Tamás

1071. Á. T. [ÁCS Tamás]: Üdüléépület bővítése, Dobogókő. Építész: Ács Tamás. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 32–33. ill.

Ágotha Margit

1072. MEGAY László: Mindig volt tüze és tűzhelye. Ágotha Margit metszeteiről. = Kortárs, 32, 1988, 1. 144–145. ill.

Alexander, Christopher

1073. SIMON Mariann: Az időtlen út időszerűsége. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 49–51. ill.

Almásy Aladár

1074. SÜMEGI György: Rozsdás galambok megváltója. Almásy Aladár művészetéről. = Kortárs, 32, 1988, 4. 141–147. ill.

Almásy Pál

1075. TÓRY Klára: Látni és láttatni az embert. [beszélgetés] = Fotóművészet, 1988, 1. 3–10 és 44–45. ill.

Anna Margit

1076. ANNA Margit: Önvallomás. Lejegyezte: Józsa Ágnes. = Kritika, 1988, 12. 39–40.

1077. LÁNCH Sándor: Gyilkos líra. Anna Margit pályaképe = Murderous Lyricism. The Oeuvre of Margit Anna. = Művészet, 29, 1988, 3. 20–27. ill.

Apáti-Tóth Sándor

1078. Talált képek.(1970–1973) Bp., Fotóművészeti Galéria, 1988. **ism.** P. SZABÓ Ernő = Fotóművészet, 1988, 4. 53–54.

Aranyossy György

1079. TAKÁCS Gábor: Aranyossy György grafikai világa. = Korunk, 47, 1988, 10. 775–778. ill.

Árkossy István

1080. kiáll. Bp., Gutenberg Galéria, 1988. jan.–febr. **ism.** HORVATH Hilda: Furcsa menet. = Művészet, 29, 1988, 8. 2–3. ill.

Áron Nagy Lajos

1081. Áron Nagy Lajos festőművész emlékkiállítás (1913–1987). Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. aug. 27–okt. 23. A kiáll. rend. Sasvári Edit. Bev. Sasvári Edit. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. 12 p. ill. (Az István Király Múzeum közleményei. D. sorozat, 185)

Ascher Zoltán

1082. KOVÁCS Katalin: Biológia és művészet. Beszélgetés Ascher Zoltánnal. = Művészet, 29, 1988, 1. 59–60. ill.

Attalai Gábor

1083. S. P.: Kitüntetett művészek. = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 22–23. ill.

Bachmann Gábor

1084. GYÖRGY Péter: Építészeti kritika/kritikai építészet. Bachmann Gábor munkái. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 24–27. ill.

1085. GYÖRGY Péter: A Munka Tett. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 24. ill.

Bada Tibor (Bada Dada)

1086. Bada Tibor: Új most. Szerk. és bev. Fekete J. József. Újvidék, Forum, 1988. 56 p. ill. (Symposion füzetek, 4.) **rec.** GARAI László: Kiszagybetűs szubkultúra. = Új Symposion, 24, 1988, 9. 26–27.

1087. KERÉKES László: „Bada Dada, a vizsontagság veterán csillaga”. = Új Symposion, 24, 1988, 6. 56–58. ill.

1088. MÁRIÁS Zoltán: A Kult ura. Villáminterjú Bada Dada festőművésszel. = Új Symposion, 24, 1988, 6. 59. ill.

Badaacsonyi Sándor

1089. MEGAY László: Kissé romantikus változat. Badaacsonyi Sándor rajzairól. = Kortárs, 32, 1988, 11. 140–141. ill.

Bajkó Anikó

1090. TORDAY Alice: Textil tragikus arccal. Bajkó Anikó művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 55–57. ill.

Bak Imre

1091. LÓSKA, Lajos: From Plane Constructivism to Eclecticism. Imre Bak and Zsigmond Károlyi. = The New Hungarian

Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 199–200. ill.

Bakó Ilona

1092. kiáll. Vác, Görög Templom Kiállítóterem, 1988. júl. 7–31. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes: Ruhaszervezetek. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 4. ill.

Bakos Katalin

1093. kiáll. Bp., Fészek Galéria, 1988. **ism.** FORGÁCS, Éva = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 185–187. ill.

Baksa-Soós János

1094. KOZMA György: Talált tárgyak. = Élet és Irodalom, 1988, 38. 13.

Balázs G. Árpád

1095. DURANCI, Bela: „...szóval annyit, hogy élek és dolgozom...” = Híd, 52, 1988, 1. 131–136.

1096. GAJDOS Tibor: Visszapillantás és összegezés. Balázs G. Árpád emlékkiállítás Szabadkán. = Úzenet, 18, 1988, 1–2. 82–84.

Balázs György

1097. BALÁZS György: A Hejőcsabai Mész-
mű kemenceépülete. [Építész: Balázs György]. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 28. ill.

Balázs Miklós Ernő

1098. TANCSIK Mária: A gömb kockásítása. Beszélgetés Balázs Miklós Ernővel. = Művészet, 29, 1988, 7. 39–41. ill.

1099. VARJAS Endre: Bemutatjuk Balázs Miklós Ernő rajzait. Élet és Irodalom, 1988, 16. 12.

Bálint Endre

1100. Bálint Endre: Sorsomról van szó. Bp., Magvető, 1987. **ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 1. 39.

> 5.

Balla Demeter

1101. kiáll. Bp., Fotóművészeti Galéria, 1988. **ism.** FÁBIÁN László: Legyen meg a te akaratod. Balla Demeter kiállítása a Fotóművészeti Galériában. = Fotóművészet, 1988, 2. 5–9. ill.

Balla Margit

1102. Balla Margit gyűjteményes kiállítása 1988–1989. Bp., Múcsarnok, 1988. okt. 28–nov. 27., Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1989. jan. 15–febr. 15., Miskolc, Miskolci Galéria, 1989. febr.–márc. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Gelencsér Éva. Bev. Frank János. Bp., Múcsarnok, 1988. 20 p. ill. **G ism.** VADAS József: A nemzedékek néha találkoznak. = Élet és Irodalom, 1988, 45. 13.

Bálványos Huba

1103. kiáll. Bp., XXII. ker. Művelődési Központ, 1988. márc. **ism.** MEZEL Ottó: Grafí-

- kák jelen időben. = Művészet, 29, 1988, 9. 55–56. ill.
> 5.
- Bán Béla**
1104. Bán Béla. Pécs, Pécsi Galéria, 1988. nov. 4–dec. 4., Bp., Budapest Kiállítóterem, 1989. ápr. 13–máj. 14., Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1989. máj. 24–jún. 26. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Várkonyi György, Gálig Zoltán, Török Tamás. Bev. György Péter, Pataki Gábor. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1988. 50 p. ill. E
- Bán Marianna**
1105. PILASZONOVICH Irén: „Játszani is engeddd...”. Látogatás Bán Mariann műhelyében. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 48–50. ill.
- Banga Ferenc**
1106. HUDRA Klára: A szél. Banga Ferenc és Varga Csaba filmgrafikája. = Művészet, 29, 1988, 1. 62. ill.
- Barabás Ferenc**
1107. SZÁNTÓ Tibor: Barabás Ferenc typografikusról. = Somogy, 16, 1988, 4. 95–96.
- Baranyai Károly**
1108. DURANCI, Bela: Baranyai Károly Ikarosza. A művész halálának tizedik évfordulója alkalmából. = Üzenet, 18, 1988, 4. 224. ill.
- Barcsay Jenő**
1109. FRANK János: Barcsay Jenő halálára. = Élet és Irodalom, 1988, 15. 7.
1110. JÓZSA Ágnes: Barcsay. = Kritika, 1988, 5. 2.
1111. KABDEBÓ Lóránt: In memoriam Barcsay Jenő. = Vigilia, 53, 1988, 7. 549–550.
1112. NAGY Zoltán: Forma és érzés. Barcsay Jenő képei = Form and emotion. The pictures of Jenő Barcsay. = Művészet, 29, 1988, 9. 20–27. ill.
- Bardócz Lajos**
1113. kiáll. Kolozsvár, Állami Magyar Színház, 1988. **ism.** TAKÁCS Gábor: Bardócz – grafikai dimenziói. = Korunk, 47, 1988, 4. 297–299.
- Barna Róbert**
1114. Barna Róbert kiállítása. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1988. nov. 8–nov. 27. A kiáll. rend. Andrásfi Gábor. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill.
- Barta Éva**
1115. BODRI Ferenc: Barta Éva. Bp., Képzőművészeti K., 1988. 61 p., XVI t. ill. (Mai magyar művészet)
- Bartl József**
1116. Bartl József kiállítása. Bp., Vigadó Galéria, 1988. dec. 16–1989. jan. 15. Bev. Fábíán László. Bp., Vigadó Galéria, 1988. 8 p. ill. G (A Vigadó Galéria...számú katalógusa, 89.)
- Bartók István**
1117. REISENBÜCHLER Sándor: Bemutatjuk Bartók István (fotó)grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 40. 12.
- Bartusz Mária**
1118. ARCHLEB-GÁLY Tamara: Törekeny törvények. Bartusz Mária szobrai. = Irodalmi Szemle, 31, 1988, 10. 1213–1214. ill.
- Bedő Sándor**
1119. kiáll. Zalaegerszeg, Hevesi Sándor Színház, 1988. ápr. 28.–jún. 3. **ism.** KOSTYÁL László: Kiérelt sokszínűség. Bedő Sándor kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 64–65. ill.
- Benkő Erzsébet**
1120. BALAJTHY Katalin: Festői gobelinek. Benkő Erzsébet gobelinművészetéről. = Művészet, 29, 1988, 7. 41. ill.
- Berhidi Mária**
1121. kiáll. Bp., Stúdió Galéria, 1988. júl. 13–aug. 7. **ism.** BALASSA Zsuzsanna: Ingotag harmónia. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 3. ill.
- Berki Viola**
1122. BORZÁK Tibor: Derű a „toronyban”. [beszélgetés] = Forrás, 20, 1988, 3. 79–86. ill.
1123. kiáll. Visegrád, Salamon Torony, 1988. szept. 4 – okt. 16. **ism.** J. Á. [JÓZSA Ágnes] = Kritika, 1988, 11. 47.
> 5.
- Bernát András**
1124. Bernát András festőművész kiállítása a Miskolci Galériában. 1988. júl. 6–24. Bev. Bóna Adél – Bóna László. Miskolc, Miskolci Galéria, 1988. [16] p., ill.
- Berta Éva**
1125. GERÖLY Tibor: Berta Éva művésze. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 1. 83–84.
- Bicskei István**
1126. TOLNAI Ottó: Notesz. Bicskei István rajzairól. = Híd, 52, 1988, 12. 2375–2377.
- Birkás Ákos**
1127. Fejek 1985–1987–Köpfe 1985–1987. Bp., Múcsarnok, 1988., Graz, Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum, 1987. máj. 27–jun. 21. Bev. Kurt Jungwirth, Néray Katalin, Wilfried Skreiner, Hegyi Loránd. Graz, Neue Galerie am Landesmuseum Joanneum, 1987. 58 p., ill. G
1128. GÁLIG Zoltán: Rembrandt fantomja. Birkás Ákos fotós tevékenységéről. = Fotó, 1988, 4. 168. ill.
1129. kiáll. Bp., Liget Galéria, 1988. szept. 8–23. **ism.** ANTAL István: A fotó hangjai. = Fotó, 1988, 12. 544–547. ill.

1130. kiáll. Bp., Múcsarnok, 1988. jún. 9–júl. 10. A kiáll. rend. Dobai Ágnes. Benne: Kovács Ágnes beszélget Birkás Akossal. Bp., Múcsarnok, 1988. 18 p. ill. **ism.** NAGY Zoltán: Középkeresés. = Művészet, 29, 1988, 10. 37–41. ill.; VADAS József: Sok a szöveg. = Élet és Irodalom, 1988, 28. 13.
- Birkmayer János**
1131. SZAKÁL Ernő: Birkmayer János. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 1. 79.
- Bocz Gyula**
1132. KOVÁCS Orsolya: Spirál. Bocz Gyula munkásságáról. = Jelenkor, 31, 1988, 4. 365–369. ill.
- Bódy Irén**
1133. Cs. Gy.: Kitüntetett művészek. = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 21. ill.
- Bogdanovia, Kosta**
1134. SEBŐK Zoltán: Notesz. Kosta Bogdanovič alapformái. = Híd, 52, 1988, 11. 2246–2248.
- Bognár Árpád**
1135. Bognár Árpád grafikusművész kiáll. Bp., Vigadó Galéria, 1988. szept. 9–okt. 9. A kiáll. rend. Sós László, Kemény Éva. Bev. Bereczky Lóránd. Bp., Vigadó Galéria, 1988. 10 p. ill. (Vigadó Galéria...számú katalógusa, 83.)
- Bolmányi Ferenc** > 5.
- Bolza Marietta**
1136. kiáll. Eger, Mátra Volán Központja, 1988. **ism.** FARKAS András: Útiélmények és grafikák. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 3. 78–81. ill.
- Borsos Miklós**
1137. Borsos Miklós: Egyetemesség, harmónia, sugárzás. In: Jelen, múlt, jövő. Műhely-beszélgetések. Szerk. Horváth Lilla. Győr, Győr-Sopron Megyei Tanács, 1988. 109–117.
1138. L. KOVÁCSZNAV Viktória: Borsos Miklós Széchenyi emlékérméről. = Az Érem, 45, 1988, 2. 31–32. ill.
- > 5.
- Borza Teréz**
1139. BUNDEV-TODOROV Ilona: Modern porcelánplasztikák – klasszikus törekvéssel. Borza Teréz műhelyében. = Művészet, 29, 1988, 2. 46–49. ill.
- Bozsó Csongor**
1140. B. Cs. [BOZSÓ Csongor]: Magyar Hitel Bank Rt., Készpénzforgalmi főosztály kialakítása a Szabadság tér 5–6. sz. épület földszintjén. Építész. Bozsó Csongor. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 36–37. ill.
- Bráda Tibor**
1141. POGÁNY Gábor: Modern kazetták. Bráda Tibor mátészalkai mennyezet képe = Modern panels. Tibor Bráda ceiling picture in Mátészalka. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 22–27. ill.
- Brassai György**
1142. SOÓS Magda: Ahogyan Brassai látta. = Élet és Irodalom, 1988. 3. 4.
- Brenner János**
1143. BRENNER János: „E táj nem enged” [visszaemlékezések] + Brenner János munkáinak jegyzéke. = Vasi Szemle, 42, 1988, 3. 350–356. ill.
- Breznai Péter**
1144. DEIM Pál: Három fiatal békéscsabai képzőművész. [Breznai Péter, Gubis Mihály, Lonovics László] = Új Auróra, 1988, 1. 33–39. ill.
1145. NOVOTNY Tihámér: A balett-táncos bája és Szent Sebestyén mosolya. = Művészet, 29, 1988, 3. 49–51. ill.
- Brodzskij, Vagyim Valentinovics**
1146. BRODSZKIJ, Vagyim Valentinovics: Egy művész monológja alkotásai mellett. = Új Forrás, 20, 1988, 5. 98–100. ill.
1147. Cs. VARGA István: Egy leningrádi grafikusművész. = Új Forrás, 20, 1988, 5. 97–98. ill.
- Buczkó György**
1148. Buczkó György üvegszobrai. Ernst Múzeum, 1988. szept. 2–okt. 2., Pécsi Kisgaléria, 1988. okt. 7–nov. 7. bev. Kovács Péter. szerk. Dobai Ágnes. Bp., Ernst Múzeum, 1988. 28 p. ill. **E ism.** VADAS József: Barbár és humán. = Élet és Irodalom, 1988, 38. 13.
1149. MENYHÁRT László: Üveg- „S”. Buczkó György munkáiról. [beszélgetés] = Művészet, 29, 1988, 10. 33–36. ill.
- Bujdosó Ernő**
1150. POGÁNY Gábor: Feljegyzés az utódoknak. Bujdosó Ernő új képeiről. = Művészet, 29, 1988, 9. 36–38. ill.
- Bukta Imre**
1151. Imre Bukta – Sándor Pinczehelyi – Géza Samu. XLIII. La Biennale di Venezia, 1988, Ungheria. Konceptió: Néray Katalin. A kiáll. rend. Néray Katalin, Kozák Csaba, Horváth Endre, Barcza András. A katalógus szerk. Néray Katalin, Pócs Péter. Bev. Néray Katalin, Attalai Gábor, Beke László, Hegyi Lóránd, Kovalovszky Márta, Keserű Katalin, Kozák Csaba, Frank János. Bp., Múcsarnok, 1988. 108 p. ill. I, **E ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 6. 47–48.; NÉRAY Katalin: Bukta Imre, Pinczehelyi Sándor, Samu Géza kiállítása a Velencei Biennalén. = Életünk, 26, 1988, 7. 663–664.; P. SZABÓ Ernő: Másfajta realizmus = Diferent Realisms. = Művészet, 29, 1988, 5. 8–13. ill.; VADAS József: Népi avantgárd. = Élet és Irodalom, 1988, 14. 12.

1152. LÓSKA, Lajos: Imre Bukta, a Rural Artist. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 176–177. ill.
- Bulla Márta**
1153. kiáll. Koch Györggyel, Eger, Heves Megyei Oktatási Igazgatóság, 1988. **ism.** FARKAS András: Útiélmények és grafikák. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 3. 78–81. ill.
- Bullás József**
1154. kiáll. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1988. ápr. 11. – május 5. **ism.** ANDRÁSI Gábor: Hideg is meg hev is... = Művészet, 29, 1988, 9. 2. ill.
- Callmeyer Ferenc**
1155. CALLMEYER Ferenc: Badacsony, Tárika, 1988. [Építész: Callmeyer Ferenc] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 30. ill.
- Chagall, Marc**
1156. Cassou, Jean: Chagall. Bp., Corvina, 1987. **rec.** H. K. = Kritika, 1988, 2. 46–47.; NASZLADY Ágnes = Vigilia, 53, 1988, 7. 556.
- Czakó Zsolt**
1157. VAS-ZOLTÁN István: Agresszióról agresszió nélkül. = Fotó, 1988, 3. 122–123. ill.
- Czinder Antal**
1158. Czinder Antal szobrászművész kiáll. Bp., Vigadó Galéria, 1988. szept. 9–okt. 9. A kiáll. rend. Sós László, Kemény Éva. Bev. Bereczky Lóránd. Bp., Vigadó Galéria, 1988. 10 p. ill. (Vigadó Galéria...számú katalógusa, 84.)
- Csaba László**
1159. CSABA László: Boldog Özséb templom és plébánia. Budapest, Léka bíboros tér. Építész: Csaba László. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 49–51. ill.
1160. CSABA László: A hollóházi templomról. [Építész: Csaba László] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 31–33. ill.
1161. CSABA László: Templom Cserépvár-alján 1960-tól napjainkig. [Építész: Csaba László] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 30–31. ill.
1162. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 102.
- Csáji Attila**
1163. Csáji Attila. Festmények-Hologramok-Fényművészet-Lézer. Bp., Múcsarnok, 1988. dec. 9–1989. jan. 15. Rend. Baranyi Judit, Csáji Attila. A katalógust szerk. Baranyi Judit. Bev. Hegyi Lóránd. Benne: Csáji Attila írásaiból. Bp., Múcsarnok, 1988. 42 p. ill.
- Csáky József**
1164. APRÓ Ferenc: Adalékok Csáky József pályakezdéséhez. Párizs, 1908–1914. = Tiszatáj, 42, 1988, 56–66.
1165. SZUROMI Pál: Egy modern klasszikus szobrász. Csáky József munkásságáról. = Tiszatáj, 42, 1988, 10. 46–55. ill.
1166. TOTH Attila: A teremtő pillanat. Csáky József: Táncosnő. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 97–98. ill.
- Cseh Gusztáv**
1167. Cseh Gusztáv 1934–1985. Hajdúszoboszló, Galéria, 1988. A kiáll. rend. Sz. Kürti Katalin és Brugós Gyula. Bev. Sz. Kürti Katalin, László Gyula. [Debrecen], [Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság], [1988] 6 p. ill.
1168. Cseh Gusztáv: Hatvan főember. [rézkarok] Az előszót és a képek ismertetését írta: László Gyula. Bp., Európa, 1988. 132 p., ill.
1169. Cseh Gusztáv: Libellus pictus azaz képekkel írott könyvecskéje jeles házaknak, melyeket Alsócsernátontól Zsibóig eleink önnön oltalmukra és urunk dicséretére sok fáradozással emeltek és mesteri kézzel ékesítettek. [rézkarok] A magyarázó jegyzeteket Sas Péter írta. Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988. [61] t.fol., [22] p., ill.
1170. SEBESTYÉN József: Cseh Gusztáv kiállítása. = Pavilon, 1. 1988 69–71. ill.
- Cseri László**
1171. SZÁVAI István: A tókéletesedés ódiума. Cseri László, mint határeset. = Fotó-művészet, 1988, 2. 34–37.
- Csernus Tibor**
1172. NÉMETH Lajos: Csernus Tibor és a Kép. = Literatura, 1987–1988. (1988) 162–178.
- Csik István**
1173. kiáll. Bp., Újpest Galéria, 1988. febr. 16–márc. 20. **ism.** BALASSA Zsuzsa: A tér labirintusában. = Művészet, 29, 1988, 7. 2–3. ill.
- Csillag József**
1174. DÉNESI Ödön: Csillag József (1923–1986). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 54. ill.
- Csohány Kálmán > 5.**
- Csonka Pál**
1175. HARASTA Miklós: Csonka Pál (1896–1987). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 58–59. ill.
1176. LEGÁNYI Zoltán: Műegyetemi emlékeim. Emlékezés egykori, szeretve tisztelt tanáromra: Dr. Csonka Pál professzor Úrra. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 60.
1177. SZROGH György: Egy epizód. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 60.
1178. VÁKÁR Tibor: Episztola – Csonka Pálhoz. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 59.

Csontos Csaba

1179. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 102.

Csuvik Ilona

1180. TOLNAI Ottó: Notesz. Csuvik Ilona. = Híd, 52, 1988, 7–8. 1024–1025.

Dali, Salvador

1181. kiáll. Bp., Budapest Galéria, 1987. nov. **ism.** KRUNÁK Emese: Az Isteni színjáték szurrealista átírata. Dali Dante-illusztrációinak kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 3. 53–55. ill.; NASZLADY Ágnes = Vigilia, 53, 1988, 4. 318–319.

1182. Ezeregy álom. kiáll. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988. **ism.** JÓZSA Ágnes: Salvador Dali diszkrét bája. = Kritika, 1988, 12. 42.; VADAS József: A varázsló megpödrí bajuszát. = Élet és Irodalom, 1988, 42. 13.

Damó István

1183. BRETTER Zoltán: Az elcsípett idő. (Damó István Villon-illusztrációi.) = Forrás, 20, 1988, 4. 72–74. ill.

Decsi Ilona

1184. kiáll. – Kéri Imre, Bp., Bolgár Kulturális és Tájékoztató Központ, 1987. nov.–dec. **ism.** NIKOLOV, Nino: Fények és drapériák. = Művészet, 29, 1988, 6. 2–3. ill.

Deim Pál

1185. KOLOZSVÁRY Marianna: A csendtől az „erotikáig”. Deim Pál legújabb képeiről = From silence to „eroticism”. On the most recent pictures of Pál Deim. = Művészet, 29, 1988, 7. 17–25. ill.
> 5.

Demeter István

1186. SZEPESI Anna: A festőművész Demeter István. Halálának 10. évfordulójára. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988. 203–211. ill.

1187. SZEPESI Anna: Hátrahagyott képi gondolatok. Demeter István művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 3. 51–53. ill.

Dévényi Sándor

1188. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 103.

Dienes Gábor

1189. Dienes Gábor kiállítása. Bp., Vigadó Galéria, 1988. nov. 18–dec. 11., Mátészalka, Mátészalkai Városi Művelődési Központ, 1988. dec. 17–dec. 31. A kiáll. rend. Rác István. Bev. Mravik László. Bp., Vigadó Galéria, 1988. 20 p. ill.

1190. GYÁRFÁS Péter: Az egri csatakép. Dienes Gábor seccójáról = The battlescene of Eger. The secco of Gábor Dienes. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 18–22. ill.

Diószegi Balázs

1191. HATVANI Dániel: Parasztelődeink szerelmi élete. Diószegi Balázs rajzairól. = Forrás, 20, 1988, 9. 96. ill.

Dobrányi Ildikó

1192. Dobrányi Ildikó gobelin-kiállítása. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1988. ápr. 22–máj. 15. A kiáll. rend. Herczeg Ibolya. Bev. Mezei Ottó. Bp., Múcsarnok, 1988. 18 p. ill. E

Duchamp, Marcel

1193. CLAIR, Jean: Marcel Duchamp, avagy A nagy fikció. Kísérlet a Nagy üveg mítosz-analízisére. Bp., Corvina, 1988. 107 p., ill. (Imago)

Ducki Krzysztof

1194. HUDRA Klára: Ducki Krzysztof. = Művészet, 29, 1988, 5. 38–39. ill.

Égerházi Imre

1195. Hajdúk. Égerházi Imre festőművész. Debrecen, Piremon, 1988. 43 p., ill. **talma:** *Nyakas Miklós:* A hadházi hajdúkról. 6–22. *Székhelyhidi Agoston:* Hajdúk. 23–27. *Égerházi Imre:* Krétától a palettáig. 28–35. *Juhász Imre:* Szövetkezetünk tagsága megszerette Égerházi Imrét. 36–38. *Gyarmati Kálmán:* Égerházi Imre kiállítására. 39–42.

Eifert János

1196. New York-Manhattan. Eifert János fotókiállítása. Miskolc, Miskolci Galéria, 1988. **ism.** VÉGVÁRI Lajos: Egy csipetnyi New York. = Fotóművészet, 1988, 4. 33–36. ill.

Eisenmayer Tibor

1197. GYÁRFÁS Péter: Eisenmayer csöndje. = Mozgó Világ, 14, 1988, 8. 128. ill.

Erdély Miklós

1198. KOZMA György: Emlékszel? = Élet és Irodalom, 1988, 43. 13.

1199. Filmek. Bp., Kossuth Mozi, 1988. okt. 14. Bp., Budapest Film, 1988. 24 p. ill. [Benne: Erdély Miklós írásai, filmográfiák.]

1200. KUKORELLY Endre: Nincs olyan jól a világon. [Erdély Miklós szimpózium. Bp., Kossuth Klub, 1988. okt. 15.] = Élet és Irodalom, 1988, 45. 8.

1201. PETERNÁK Miklós: Erdély Miklós (1928–1986). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 28–31. ill.

1202. SZERÉNYI Gábor: A rejtélyes életmű. = Élet és Irodalom, 1988, 44. 2.

Erdős Imre Pál

1203. JAKABFFY Tamás: Fekete-fehér hátsóország. = Korunk, 47, 1988, 2. 129. ill.

Ezüst György

1204. LŐKÖS Zoltán: Nemzedéki kötődések. Ezüst Györgyről és Ezüst Zoltánról. = Művészet, 29, 1988, 10. 52–53. ill.

Ezüst Zoltán > Ezüst György**Fahlström, Öyvind**

1205. ANTAL István: Öyvind Fahlström csodavilága. = Művészet, 29, 1988, 4. 34–37. ill.

Farkas Aladár

1206. kiáll. 1988. **ism.** LÁNCZ Sándor: Politika – művészet. = Művészet, 29, 1988, 10. 1–2. ill.

Farkas András

1207. Farkas András rajzai. Vál. és előszó: Kovalcsik András. Balassagyarmat, Balassagyarmati Honismereti Kör, 1988. 64 p., ill.

Farkasdy Zoltán

1208. TURÁNYI Gábor: Beszélgetés Farkasdy Zoltánnal. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 14–17. ill.

Fazakas Péter

1209. [FAZAKAS Péter]: Csörötnök (Vas m.) katolikus temploma. Építész: Fazakas Péter. = Magyar Építőipar, 37, 1988, 1–2. 48. ill.

1210. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 103.

Fegyő Béla

1211. Fegyő. Szerk. Kéri Mihály. Ráckeve, Művelődési Közont, 1988 24 p., ill.

Fehér László

1212. VADAS József: Szolid démonok. = Élet és Irodalom, 1988, 39. 12.

Fekete Nagy Béla > 5.

Feledy Gyula

1213. JÁSZAY Zsoltné: Feledy Gyula bibliográfia. Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, 1988 163 p., ill.

1214. kiáll. Miskolc, Miskolci Galéria, 1988. **ism.** VÉGVÁRI Lajos: Feledy Gyula életmű-kiállítása = Exhibition of Gyula Feledy's oeuvre. = Művészet, 29, 1988, 9. 28–33. ill.

1215. CZINKE Ferenc: Feledy Gyula köszöntése. = Palócföld, 22, 1988, 3. 46. ill.

1216. Cs. VARGA István: „A dal szüli énekesét.” Feledy Gyula művészetéről. = Új Forrás, 20, 1988, 6. 70–75. ill.

Félegyházi László

1217. kiáll. Debrecen, Déry Múzeum, 1987 dec. **ism.** SZÉKELYHIDI Ágoston: Félegyházi László határai. = Alföld, 39, 1988, 2. 90–92.

Féner Tamás

1218. Hortobágy. Bp., Fotóművészeti Galéria, 1988. **ism.** VADAS József: Sivatagos Hortobágy. = Élet és Irodalom, 1988, 20. 13.; TIMÁR Péter: Pusztába kiáltott szó. = Fotóművészet, 1988, 4. 37–40. ill.

Fenyvesi Tóth Árpád

1219. kiáll. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1987. szept. 7–27. **ism.** SZOMBATHY Bálint: Képek és képregények. = Művészet, 29, 1988, 4. 58. ill.

Ferenczy Béni

1220. BENEDEK Katalin: A grafikus Ferenczy Béni portréjához. = Művészet, 29, 1988, 6. 59. ill.

> 5., 1220.

Ficzek Ferenc

1221. ANTAL István: Torzóegész. Ficzek Ferenc művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 6. 41–43. ill.

Finta József

1222. FINTA József: Garzonház, Klub, ABC-áruház, Dunaujváros. [Építész: Finta József] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 34. ill.

1223. F. J. [FINTA József]: Megyei Könyvtár, Salgótarján. Építész: Finta József, Guiczogi György és Paulin Pál. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 74–79. ill.

1224. VÁMOSSY Ferenc: Finta József. = Tiszatáj, 42, 1988, 5. 80–81. ill.

Fischer Ernő > 5.**Fischer, Jochen > Sass Valéria****Fischer József > 5.****Forgács Gábor > Gábor Imre****Fóth Ernő > 5.****Földi Péter**

1225. NAGY Imre: Égi és földi dolgokról... Földi Péter festésze = Of things heavenly and terrestrial. The painting of Péter Földi. = Művészet, 29, 1988, 4. 13–19. ill.

1226. SUPKA Magdolna: „Ha festek, velem van a világ.” Földi Péter képei. = Kortárs, 32, 1988, 12. 143–148. ill.

Frankl Aljona

1227. FRANKL Aljona – KÓBÁNYAI János: Az élet kertje. [Bp., XII. Csórsz u. zsidó temető]= Janus, No. 5. 1988. 2 p., és 18t. ill.

Gaál András

1228. BURJÁN GÁL Emil: szín-akusztikák. = Korunk, 47, 1988, 7. 519–521. ill.

Gaál József

1229. HAJDU István: A mitografikus. Gaál József grafikái. = Kortárs, 32, 1988, 7. 146–147. ill.

1230. kiáll. Vác, Hincz Gyűjtemény, 1988. jún. 7–aug. 31. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes: Új totemek. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 2–3. ill.

Gábor Áron

1231. LÓSKA, Lajos: Analysis and Sensibility. Two Young Painters: Áron Gábor and Péter Balázs Kovács. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 197–198. ill.

Gábor Imre

1232. Gábor Imre és Forgács Gábor kiállítása. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1988. máj. 9–29. A kiáll. rend. András Gábor. Bev. Farkas Gábor: Hommage á Bertalan és Lujza.

Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill.

Gábrriel József

1233. kiáll. Zalaegerszeg, 1988. jan. 22 – március 13. **ism.** KOSTYÁL László: Gondolat-jelek. = Művészet, 29, 1988, 7. 50–51. ill.

Gádoros Lajos

1234. GÁDOROS Lajos: A brüsszeli Világkiállítás magyar pavilonjáról. [Építész: Gádoros Lajos] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 34–35. ill.

Galambos Tamás

1235. SZUROMI Pál: Galambos Tamás. = Tiszatáj, 42, 1988, 1. 47. ill.

Ganczaugh Miklós

1236. Ganczaugh Miklós kiállítása. Bp., Óbudai Galéria, 1988. aug. 8–28. A kiáll. rend. András Gábor. Bev. Ganczaugh Miklós. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill. **ism.** KOVÁTS Albert = Kritika, 1988, 12. 42–43.

Gaspar, Lorand

1237. Lorand Gaspar fotókiáll. Bp., Budapest Galéria, 1988. **ism.** VADAS József = Élet és Irodalom, 1988, 20. 13.

Gáspárdy Sándor

1238. kiáll. Sopron, 1987. máj. **ism.** KIENZL János: A Gáspárdy Sándor-emlékkiállítás megnyitója. = Soproni Szemle, 42, 1988, 4. 363–364.

Gibela Imre

1239. HORVÁTH Márton: „Pro Arte Vitaria”. = Művészet, 29, 1988, 10. 63.

Giczzy János

1240. Giczzy János festőművész kiállítása. Bp., Vigadó Galéria, 1988. jún. 30 – júl. 31. Bp., 1988. 8 p., ill. (Vigadó Galéria...számú katalógusa, 81.)

Ginács László

1241. BERKES Erzsébet: Ginács László Tótfalusi Kis Miklós-díjas. = Magyar Grafika, 32, 1988, 5. 9–14. ill.

Golda János

1242. G. J. – T. Á. [GOLDA János – THOMA Ágnes]: Diósgyőr-Vasgyári görög katolikus templom új harangtornya. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 30. ill.

Goldfinger Ernő

1243. HOFER Miklós: Goldfinger Ernő (1902–1987). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 53–55. ill.

Gorbacsov, Jurij

1244. TARASZENKO, Olga Andrejevna: Jurij Gorbacsov kerámiái. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 69–70. ill.

Gorka Livia

1245. FRANK, János: Livia Gorka's Pottery. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 193–194. ill.

Grencsó István

1246. TOLNAI Ottó: Notesz. Grencsó István = Híd, 52, 1988, 9. 1177–1186. ill.

Gruber Béla

1247. CZEIZEL Endre: A kivételes tehetség hasznáról és káráról. Tisztelgés Gruber Béla életműve előtt. [Bp.], Corvina, 1988. 87 p., ill. (Irisz)

Guba István

1248. Pre Humus Assemblage, Szentendre, Vajda Lajos Stúdió, 1988. **ism.** KOZMA György. = Élet és Irodalom, 1988, 38. 13.

Gubis Mihály > Breznai Péter

Guczogi György > Finta József

Gulyás Gyula

1249. LÓSKA Lajos: A kockától az arcmásig. Gulyás Gyula szobrászata = From cubus to portrait. The sculptures of Gyula Gulyás. = Művészet, 29, 1988, 6. 37–40. ill.

Gulyás Kati

1250. Gulyás Kati iparművész kiállítása. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1988. febr. 18–márc. 13. Bev. Frank János. A kat. szerk. és a kiáll. rend. Ratkai Ida. Bp., Műcsarnok, 1988. 1 leporello **ism.** VADAS József: Procc dizájn. = Élet és Irodalom, 1988, 10. 12.

Gyarmathy Tihamér

1251. ANDRÁSI Gábor: Régi objektumok és építmények = Old Objects and Structures. = Művészet, 29, 1988, 1. 23–25. ill.

1252. GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor: Áttetsző színrétegek = Transparent Layers of Colour. = Művészet, 29, 1988, 1. 13–16. ill.

1253. kiáll. Bp., Budapest Kiállítóterem, 1987. **ism.** MEZEI Ottó: Gyarmathy Tihamér kiállítása a Budapesti Kiállítóteremben. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 50–51. ill.

1254. KRUNÁK Emese: Dinamikus világ-egység. = Művészet, 29, 1988, 1. 26–27. ill.

1255. MEZEI Ottó: Festői terek. Ebben a fénytérben nem léteznek az egyközpontúság, az ábrázolás hagyományos sémája = Pictorial Spaces. In this field of light the traditional patterns of concentric representation rear are nonexistent. = Művészet, 29, 1988, 1. 17–21. ill.

1256. SINKOVITS Péter: Szín- és fényhátér. Beszélgetés Gyarmathy Tihamérral. = Művészet, 29, 1988, 1. 8–12. ill.
> 5.

Gyémánt László

1257. GYÉMÁNT László: A jazzt nem érteni, hanem szeretni kell. = Fotó, 1988, 7. 309. ill.

Györfi Lajos

1258. TISZAI Lajos: A „kis” Györfi. Kunhegyesen felavatták Györfi Lajos szobrászmű-

vész alkotását, a Kun Emlékművet. = Jász-kunság, 34, 1988, 2. 8–12. ill.

György Csaba (BORGÓ)

1259. kiáll. Szentendre, Művésztelepi Galéria, 1988. júl.–aug. **ism.** HANN Ferenc: Heraldikák. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 2. ill.

Györgydeák György

1260. CSIKI László: Bemutatjuk Györgydeák György grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 31. 13.

Gyurcsek Ferenc

1261. Gyurcsek Ferenc Munkácsy-díjas szobrászművész kiállítása. Szolnok, Szolnoki Galéria, 1988. júli. 28.–szept. 18. A kiáll. rend. és bev. Zsolnay László. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1988. [12] p., ill. (Szolnok megyei múzeumok kiállításvezetői)

Haász István

1262. Haász István kiáll. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1998. szept. 9 – okt. 2. A kiáll. rend. Orosz Péter. Bev. Sík Csaba. Bp., Múcsarnok, 1998. 22 p. ill. E, G

Hager Ritta

1263. Cs. Gy.: Kitüntetett művészek. = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 22. ill.

Hajagos Imre

1264. kiáll. Kecskemét, Kecskeméti Képtár, 1987. **ism.** KRUNÁK Emese: Hajagos Imre művészetéről. = Forrás, 20, 1988, 5. 92–95. ill.

Hajdú Flórián

1265. SÜMEGI György: Képsorozatok. Hajdú Flórián világa. = Művészet, 29, 1988, 6. 46–47. ill.

Halápy János

1266. kiáll. Pápa, Városi Galéria, 1987. szept.–okt. **ism.** HEITLER László: Könyv és emlékkiállítás. = Művészet, 29, 1988, 4. 57–58. ill.

Halas, John

1267. Mr. Rajzfilm. John Halas animációs-film rendező kiállítása. Budapest Galéria Kiállítóháza, 1988. márc. 22.–ápr. 24. A kat. írta Bodnár János. Szerk. Várnai Péter. Bp., Budapest Galéria, 1988. [4] p., ill. **ism.** HUDRA Klára: Animáció. John Halas kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 9. 57. ill.; PATAKI, Gábor: Three Genres. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 171–174. ill.; VADAS József = Élet és Irodalom, 1988, 16. 13.

Halbauer Ede

1268. SZEGŐ György: Bemutatjuk Halbauer Ede grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 19. 12.

Halmly Miklós

1269. WEHNER Tibor: Épületek a múltnak? Az almásneszmélyi baptista kápolna. = Új Forrás, 20, 1988, 2. 96. ill.

Halugin, Sava > 1522.

Heikoop, Govert

1270. Govert Heikoop kiállítása a dunatújvárosi Uitz Teremben, 1988. június 17–július 10. Dunatújváros, [k. n.], 1988. [4] p., ill.

Helényi Tibor

1271. Barbár geometria-Testnás-Függőképek. Helényi Tibor retrospektív kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. szept. 8 –okt. 9. A kiáll. rend. Frank János. Bev. Frank János. Bp., Múcsarnok, 1988. 20 p. ill. **E ism.** VADAS József: Barbár és humán. Élet és Irodalom, 1988, 38, 13.

Hencze Tamás

1272. HEGYI Lóránd: Hencze Tamás művészetéről. = Új Symposion, 1988, 24, 10–11. 57–59. ill.

1273. kiáll. Bp., Ernst Múzeum, 1987. **ism.** FRANK, János: Tachist Geometry. The Tamás Hencze Retrospective. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 192–195. ill.; NAGY Zoltán: Ki fél a pirostól, a fehértől, a feketétől? Hencze Tamás kiállítása az Ernst Múzeumban = Who's Afraid of Red, White and Black? The Exhibition of Tamás Hencze in the Ernst Museum. = Művészet, 29, 1988, 2. 30–36. ill.

Herczeg István

1274. kiáll. Eger, Heves Megyei Oktatási Igazgatóság, 1988. **ism.** FARKAS András: Tárlatról, tárlatra. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 6. 85–88. ill.

Hervé, Lucien

1275. „Mint minden ember...” Budapest Kiállítóterem, 1988. márc. 19. – ápr. 17. Bev. Lucien Hervé. Szerk. Török Tamás. Bp., Budapest Galéria, 1988. [8] p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 2.) **ism.** SOMLYÓ György: Lucien Hervé kiállítása elé. = Fotóművészet, 1988, 1. 54.; SOMLYÓ, György: The Photography of Lucien Hervé. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 192–193. ill.; VADAS József. = Élet és Irodalom, 1988, 16. 13.

Hincz Gyula > 5.

Hofer Tamás

1276. HOFER Tamás: Miskolc-Avasi tűztorony és kilátó presszó. [Építész: Hofer Tamás] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 36. ill.

Holló László

1277. BÉRES András: Magyarság és nemzetköziség Holló László művészetében. Emlékezés a száz éve született művészre. = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 1987 (1988) 441–542. ill. G

1278. BÍRÓ Katalin: A Holló László Emlékmúzeum új állandó kiállítása. = Múzeumi Kurír, No. 55. 5–8. ill.

1279. **BÍRÓ Katalin:** Holló László önarcképeiről. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987 (1988) 435–439.

1280. **DANKÓ Imre:** Holló Lászlóról szóló kiadványok az Alföldi Nyomdában. = Múzeumi Kurír, No. 56. 7–11. ill.

1281. **GAZDA László:** Múzeum a város szélén. Néhány gondolat Holló László utóéletéről. = Múzeumi Kurír, No. 56. 11–12.

1282. **GODA Gertrúd:** Holló László képei megyénk közgyűjteményeiben. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988 767–784. ill. G

1283. **KOVÁCS Péter:** Holló László és az alföldi festészet problémája. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987 (1988) 421–425. G

1284. Sz. **KÜRTI Katalin:** Holló László és az Ady Társaság. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987 (1988) 427–434. G

1285. **SÜMEGI György:** Holló László írásairól és a Holló-irodalomról. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1987 (1988) 405–419. ill. G

1286. **TÓTH Endre:** Látogatás Holló László festőművésznél Tiszadán. = Múzeumi Kurír, No. 55. 8–9.

1287. **UVJÁRY Zoltán:** Megnyitó Holló László balladailusztrációinak kiállításán a Gömöri Múzeumban. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 25. 1988 229–231.

Horváth Ferenc > 5.

Horváth László

1288. T. M. [TAMÁS Mihály]: Kitüntetett művészek. = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 23. ill.

Horváth Márton

1289. kiáll. Bp., Csók Galéria, 1987. **ism.** MENYHÁRT László: A formák adottak. = Művészet, 29, 1988, 4. 52–54. ill.

Hrecska József

1290. **FINTA József:** Hrecska József (1929–1987). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 114–115. ill.

Huszár Imre > 5.

Hübner Teodóra

1291. **GYÁRFÁS Péter:** Hübner Teodóra: Diminúció. = Mozgó Világ, 14, 1988, 5. 128. ill.

Inkey Tibor

1293. **Inkey Tibor** fotóművész kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. jún. 21–júl. 24. A kiáll. rend. Ratkai Ida. Bev. Gera Mihály. Bp., Múcsarnok, 1988. 6 p. ill. **ism.** HORVÁTH Tamás: A Dharma fényképése. = Fotóművészet, 1988, 4. 28–32. ill.

Itten, Johannes > Pap Gyula

Iványi László

1294. **IVÁNYI László:** Tulipán utcai teraszházak. [Építész: Iványi László] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 39. ill.

Jakovovits Miklós

1295. **GAZDA József:** Egy XX. századi festő-szerzetes. Jakovovits Miklós képi világa. = Művészet, 29, 1988, 5. 46–49. ill.

Jakovits József

1296. **MEZEI Ottó:** Erész vonzásában. Jakovits József művészetéről = Attracted by Eros. The art of József Jakovits. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 6–11., 98–99. ill.

Janáky István

1297. **JANÁKY István – JANESCH Péter:** Messepalast. Bécsi tervpályázat magyar terve. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 2–5. ill.

Janesch Péter > Janáky István

Jánosházi Ágnes

1298. kiáll. Bp., Korona cukrászda, 1988. **ism.** ANÓKA Eszter: Vállalt szépség. = Élet és Irodalom, 1988, 33. 12.

Jánossy D. László

1299. **MURÁDIN Jenő:** Tájak, hangulatok. = Korunk, 47, 1988, 8. 615. ill.

Jánossy György

1300. **JANÁKY György:** Jánossy György házaról a Bástyasétányon. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 22. ill.

1301. **JÁNOSY Johanna – LENTE András:** Beszélgetés Jánossy György építésszel. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 18–21. ill. > 5.

Jovánovics György

1302. **SINKOVITS Péter:** Személyiség és minőség. Beszélgetés Jovánovics Györggyel = Personality and Quality. Interview with György Jovánovics. = Művészet, 29, 1988, 2. 17–21. ill.

1303. **SINKOVICS Péter:** A szöuli Olimpiai Szoborpark. Beszélgetés Jovánovics Györggyel = The Olympic Park of Sculptures at Seoul. Interview with György Jovánovics. = Művészet, 29, 1988, 8. 8–14. ill.

Juhász Sándor

1304. **Juhász Sándor** festőművész kiállítása, Bp., Pataky Galéria, 1988. okt. 21–nov. 20. Bev. Gyurkovics Tibor. Bp., Budapest Galéria, 1988. [4] p., ill.

Julius Gyula

1305. kiáll. Bp., Margitszigeti Víztorony, 1988. **ism.** KOZMA György: Toronyzene. = Élet és Irodalom, 1988, 37. 13.

Kádár Katalin

1306. **Kádár Katalin** grafikusművész kiállítása. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1988. szept.

5-szept. 25. A kiáll. rend. András Gábor. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill.

Kádárné Horóczy Margit

1307. kiáll. Nagykorós, 1987. szept. **ism.** BARNÓTH Zoltán: Meghitt sejtelmességek. = Művészet, 29, 1988, 4. 56. ill.

Kaesz Gyula

1308. N. E.: Tisztelet Kaesz Gyulának. = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 14. ill. > 5.

Kalló Viktor

1309. BERECZ János: Garbai Sándor szoboravatása Kiskunhalason. = Forrás, 20, 1988, 3. 1–4. ill.

Kárász Judit

1310. BAJKAY Éva: Egy konstruktív szociófotós. Kárász Judit. = Fotó, 1988, 8. 362–363. ill.

1311. MIKLÓS Pál: A magyar szociófotó egyik úttörője. = Fotóművészet, 1988, 1. 11–16. ill.

Karátson Gábor > 5.

Karlovaris, Bogumil

1312. DUDÁS Antal: Bogumil Karlovaris alkotótevékenységének négy évtizede – beszélgetés a művésszel. = Létünk, 18, 1988, 5. 675–681. ill.

Károlyi Ernő

1313. Károlyi Ernő gyűjteményes kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. jún. 24–júl. 24. A kiáll. rend. Gelencsér Éva. Bev. Aszalós Endre. Bp., Múcsarnok, 1988. 6 p. ill. E

1314. WEHNER Tibor: Rész/egész. Károlyi Ernő festőművész életművelete. = Művészet, 29, 1988, 9. 49–51. ill.

Károlyi Zsigmond

1315. GYETVAI Ágnes: „Itt még valamit találtak...” [beszélgetés] = Fotó, 1988, 2. 60–61. ill.

1316. LÓSKA, Lajos: From Plane Constructivism to Eclecticism. Imre Bak and Zsigmond Károlyi. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 199–200. ill.

Kárpáti Tamás

1317. kiáll. Komárom, Komáromi Kisgaléria, 1988. ápr. **ism.** LÓSKA Lajos: Tiszta képek. = Művészet, 29, 1988, 9. 55. ill.

Kátai Mihály

1318. Kátai Mihály Munkácsy-díjas festőművész. Szekszárd, Művészetek Háza, 1988. júl. 8–szept. 4. A kiáll. rend. Kratochwill Mimi. Bev. Kátai Mihály. Szekszárd, Művészetek Háza, 1988. [4] p., [9] t.fol., ill. (A Szekszárdi Művészetek Háza kiállításai, 15.) G

1319. MENYHART László: Idézetek a gyógyítás történetéből. Kátai Mihály négy tűzománcáról = Quotations from the history of

medicine. On Mihály Kátai's four fired enamels. = Művészet, 29, 1988, 10. 22–27. ill.

Katona Bálint

1320. ÉLES Csaba: „Ezer magány...” = Jászkunság, 34, 1988, 1. 42–46. ill.

El Kazovszkij

1321. kiáll. Bp., Iparterv, 1988. nov. 11–dec. 4. **ism.** VADAS József: Magánmitológiák. = Élet és Irodalom, 1988, 48. 13.

Kecseti Gabriella

1322. Kecseti Gabriella textiltervező kiáll. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. aug. 18–szept. 18. Bev. Gelencsér Éva. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill.

Kékesdy Gábor

1323. SZÉNYI Gábor: „Pályatársaim küszködését látva, elkezdtem magamat menedzselni...” [beszélgetés] = Ipari Forma, 12, 1988, 2. 810. ill.

Kelemen Kata

1324. Rétegek. – Oláh Enikő, Székely Kati kiáll. Bp., Budapest Kiállítóterem, 1987. okt. **ism.** GYÁRFAS Péter: Rétegek. = Művészet, 29, 1988, 7. 46–47. ill.

Kelényi Béla

1325. BARNA Róbert: Árnyékvilágkép. = Vigilia, 53, 1988, 4. 319.

1326. KELÉNYI Béla: Deperformance. = Új Symposium, 24, 1988, 1. 24–25. ill.

1327. Kelényi Béla: Helyén. Bp., Kosmosz, 1987. **ism.** FÖLDÉNYI F. László = Kortárs, 32, 1988, 3. 166–168.

1328. TILLMANN J. A.: A határjárás szertartásrendje. Kelényi Béla azonosítási gyakorlatai. = Új Symposium, 24, 1988, 1. 26–27. ill.

Kemény Éva > Sós László

Kerekes Gábor

1329. ANTAL István: Mindennapjaink klaszszikusa. = Fotó, 1988, 4. 159. ill.

Kéri Imre > Decsi Ilona

Kertészfi Ágnes

1330. KOVÁCS Orsolya: Hagyomány és lelemény. Kertészfi Ágnes üveg épületdíszei. = Művészet, 29, 1988, 7. 36–39. ill.

Kerti Károly

1331. kiáll. Bp., Ernst Múzeum, 1987. okt. 22–nov. 15. **ism.** BAKONYVÁRI M. Ágnes: Lányok és galambok. = Művészet, 29, 1988, 3. 58–59. ill.

Keserü Ilona > 5.

Kicsiny Balázs

1332. Kicsiny Balázs kiállítása. Bp., Stúdió Galéria, 1988. szept. 7–okt. 2. Bp., [k.n.], 1988. [12] p., ill.

M. Kiss József

1333. kiáll. Bp., Metro Klub, 1988. febr. **ism.** HORVÁTH Hilda: Fények és színek. = Művészet, 29, 1988, 6. 4. ill.

Kiss Kovács Gyula

1334. GOSZTONYI József: Kiss Kovács Gyula éremművészete. III. = Az Érem, 45, 1988, 1. 45–48. ill.

Kiss Sándor

1335. GYÁRFÁS Péter: Zsigmond király. Kiss Sándor szobra Pásztón = King Sigismund. The Sculpture of Sándor Kiss in Pásztó. = Művészet, 29, 1988, 3. 16–19. ill.

Kistelegdi István

1336. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 104.

Klicsu Lajos

1337. Klicsu Lajos szobrászművész. Bp., Józsefvárosi Kiállítóterem, 1988. szept. 15–okt. 30. Bev. Frank János. Szerk. Török Tamás. Bp., Budapest Galéria, 1988. [12] p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 8.)

Klie Zoltán

1338. HEITLER László: Kettős kötésben. Klie Zoltán és Róna Klára festészetéről. = Művészet, 29, 1988, 2. 50–52. ill.

Klimó Károly

1339. BALASSA Péter: Meghívás közben. Klimó Károly katalógusába. = Életünk, 26, 1988, 3. 354–355. ill.

1340. RONTE, Dieter: Klimó Károly képei előtt. = Életünk, 26, 1988, 3. 356–357. ill.

Kner Erzsébet

1341. RÉNYI Péter: Kner Erzsébet életművének etikája. = Új Auróra, 1988, 1. 83–87. ill.

Koch György > Bulla Márta**Kocsis Ernő**

1342. SZEBERÉNYI Zoltán: Kocsis Ernő műveiről. = Irodalmi Szemle, 31, 1988, 7. 766–767. ill.

Kocsis Imre

1343. HANN Ferenc: Kocsis Imre. Beszélgetés a festővel. Szentendre, Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1988. 28 p., [36] t. ill.

1344. kiáll. Szentendre, Szentendrei Képtár, 1988. jún. – júl. **ism.** GYÁRFÁS Péter = Kritika, 1988, 8. 47.; HANN Ferenc: A szívárvány kaszálása. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 52–54. ill.

Kocsis József

1345. HUDRA Klára: Kézjegy. Tipográfia: Kocsis József = Paraph. József Kocsis. = Művészet, 29, 1988, 7. 33. ill.

Kodolányi László

1346. kiáll. Bp., Budapest Galéria, 1988. **ism.** VADAS József: Éktelen ékszer. = Élet és Irodalom, 1988, 22. 12.

Kokas Ignác

1347. Kokas Ignác. Szekszárd, Művészetek Háza, 1988. márc. 4–máj. 31. A kiáll. rend.

Frank János. Bev. Csorba Géza. Szekszárd, Művészetek Háza, 1988. (14.) lep.

Kondor Béla

1348. PILINSZKY János: Kondor Béla kiállítása. (Bp., 1960. március 25.) = Jelenkor, 31, 1988, 4. 316.

1349. RÉNYI András: A mítosz képétől a kép mítoszáig. Kísérlet egy Kondor-rézkarcképhemeneutikai értelmezésére. = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 1–16. ill. G

1350. SZEPESI Anna: Kondor Béla sajozsentspéterei stációképe (13. stáció. Levétel a keresztről). = Művészettörténeti Értesítő, 37, 1988, 1–2. 82–85. ill.

Kondor Lajos

1351. kiáll. Bp., Csepeli Iskola Galéria, 1988. máj. 9–29. **ism.** LOSONCI Miklós: Illusztrációk. Kondor Lajos metszetei. = Művészet, 29, 1988, 10. 3. ill.

Konecsni György > 5.**Konjović, Milan**

1352. DURANCI, Bela: Milan Konjović kilenc évtizede. = Üzenet, 18, 1988, 1–2. 42–44.

1353. Milan Konjović festőművész (Jugoszlávia) kiállítása, Budapest Galéria Kiállítóháza, 1988. márc. 22. – ápr. 24. Szerk. Kratochwill Mimi. Bp., Budapest Galéria, 1988. [8] p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 3.)

1354. TOLNAI Ottó: A kilencvenéves Konjović. = Híd, 52, 1988, 4. 552–554.

Korniss Péter

1355. A vendégmunkás. Bp., Múcsarnok, 1988. **ism.** VADAS József: A vendégmunkás hazajár vendégségbe. = Élet és Irodalom, 1988, 46. 13.

Kovács, Andrea

1356. Andrea Kovács fotóművész (New York) kiállítása. Bp., Dorottya Utcai Kiállítóterem, 1988. márc. 21–ápr. 16. A kiáll. rend. Gelencsér Éva. Bev. Shelley Rice. Bp., Múcsarnok, 1988. 6 p. ill. **ism.** FRANK, János: Hungary seen from Stavanger and New York. Judit Wellisch-Tehel – Andrea Kovács. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 177–179. ill.

Kovács Attila

1357. ANDRÁSI Gábor: Kőszoba, kőkatlan, Nekropolisz. Kovács Attila munkáiról. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 20–21. ill.

1358. HEGYI Lóránd: Közép-kelet-európai Nekropolisz. Kovács Attila művészetéről. = Új Symposion, 24, 1988, 9. 35–37. ill.

1359. KOVÁCS Attila: Konstruált természet avagy a „Torinói Lepel”. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 18–20. ill.

1360. E. NAGY Lajos: Vas-táj, vas-ecsettel. = Új Forrás, 20, 1988, 5. 124–125. ill.
1361. PATAKI, Gábor: Three Genres. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 171–174. ill.
- Kovács Johanna**
1362. BAKONYVÁRI M. Ágnes: Víziók az emberi természetről. Kovács Johanna tollrajzai. = Művészet, 29, 1988, 1. 40–42. ill.
- Kovács Péter Balázs**
1363. LÓSKA, Lajos: Analysis and Sensibility. Two Young Painters: Aron Gábor and Péter Balázs Kovács. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 197–198. ill.
1364. LÓSKA Lajos: Ráció és gesztus. Kovács Péter Balázs grafikáiról és festményeiről. = Művészet, 29, 1988, 3. 47–49. ill.
- Kovács Tamás**
1365. HAJDU István: Éden apokalipszis. Kovács Tamás rajzairól. = Kortárs, 32, 1988, 3. 137–142. ill.
- Kovácsnai György**
1366. Kovásznai. Kecskemét, Animációs Filmstúdió, 1988 28 p., ill.
- König Frigyes**
1367. König Frigyes és Lengyel András kiáll. Miskolci Galéria, 1988. **ism.** SZEGŐ György = Kritika, 1988, 7. 46–47.
- Kőpeczi Bócz István > 5.**
- Körösenyi Tamás**
1368. kiáll. Bp., Stúdió Galéria, 1988. **ism.** VADAS József: Botcsinálta szobrok. = Élet és Irodalom, 1988, 23. 12.
- Körtvélyessy Magda**
1369. kiáll. Eger, Hevesi Szemle Galériája, 1988. **ism.** FARKAS András: Tárlatról, tárlatra. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 2. 80–83. ill.
- Krocsák Emil**
1370. BENEDEK Katalin: Krocsák Emil öröksége (1902–1982). = Művészet, 29, 1988, 1. 60–61. ill.
- Kulm, Ferdinand**
1371. SEBŐK Zoltán: Ferdinand Kulm világa. = Híd, 52, 1988, 4. 556–558.
- Kurokawa, Kisho**
1372. SZENTIRMAI József: Mai japán építészet. Kisho Kurokawa munkásságáról. = Művészet, 29, 1988, 9. 4–7., 62. ill.
- Lábass Endre**
1373. Lábass Endre: Az ünnep. Bp., József Attila Kör. Magvető, 1987. **rec.** SZÉKELY András: Huszonkét fotográfus. = Fotóművészet, 1988, 4. 46.
- Léhotka László**
1374. kiáll. Bp., Jókai Klub, 1988. márc. **ism.** FÁBER András: Teremtett természet. = Művészet, 29, 1988, 10. 1. ill.
- Lengyel András > König Frigyes**
- Léphaft Pál**
1375. TOLNAI Ottó: Notesz. Léphaft. = Híd, 52, 1988, 7–8. 1022–1024.
- Lipták Pál**
1376. LAKATOS István: Lipták Pál művésze. = Új Auróra, 1988, 1. 27–34. ill.
- Longavek Róbert**
1377. ARCHLEB-GÁLY Tamara: Sejtetés és expresszivitás. Longavek Róbert grafikái. = Irodalmi Szemle, 31, 1988, 9. 1103. ill.
- Lonovics László > Breznai Péter**
- Lossonczy Ibolya > Lossonczy Tamás**
- Lossonczy Tamás**
1378. Lossonczy Tamás – Lossonczy Ibolya, Szombathelyi, Szombathelyi Képtár, 1987. nov. 27–1988. jan. 17. **ism.** LÓSKA, Lajos: Bio-Nonfiguration. Exhibition of Tamás and Ibolya Lossonczy. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 188–189. ill.; MEZEI Ottó: Belső erők. = Művészet, 29, 1988, 5. 55–57. ill.
1379. Lossonczy Tamás festőművész tárlata. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1988. máj. 6–júl. 17. A kiáll. rend. és a katalógust bev. Mezei Ottó. Szerk. Simon Magdolna. Kecskemét, Kecskeméti Galéria, 1988. (lep.) ill.
- Lovász Erzsébet**
1380. Édenkert. Lovász Erzsébet festőművész. Bp., Stúdió Galéria, 1988. nov. 2–27. Bev. Boros Géza. Bp., [k.n.], 1988. [6] p., ill.
- Lőrincz Győző > 1009.**
- Lugosi-Lugo László**
1381. kiáll. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1988. **ism.** DOZVALD János: Tetemrehívás? = Fotóművészet, 1988, 2. 45–46.; JÓZSA Agnes: Skicc II. = Kritika, 1988, 8. 48.; SZEMADÁM György: Neonfém. = Fotó, 1988, 4. 158.; VADAS József: Neonban a tenger. = Élet és Irodalom, 1988, 6. 13.
- fe Lugossy László**
1382. fe Lugossy László [Batu Kármén]. Szentendre, Művésztelepi Galéria, 1988. A kiáll. rend. az információs anyagot összeáll. és bev. Novotny Tihamér. Szentendre. [Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága], 1988. [16] p., ill.
- > ef Zámbo István
- Lugossy Mária**
1383. SINKOVITS Péter: Díjak és mesterek. Beszélgetés Lugossy Máriaival. = Prizes and Masters. Interview with Mária Lugossy. = Művészet, 29, 1988, 2. 12–15. ill.
- Maczó Péter**
1384. HUDRA Klára: Kézjegy. Maczó Péter = Paraph. Péter Maczó. = Művészet, 29, 1988, 8. 30–31. ill.

Magyarász Imre > 5.

Makovecz Benjámín

1385. MAKOVECZ Benjámín: Állatrendszer-tani tanszék. = Liget, 1988, 1. 68–77. ill.

Makovecz Imre

1386. M. I. [MAKOVECZ Imre]: Az Erdei Művelődés Háza, Visegrád. Építés: Makovecz Imre. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 28–29. ill.

1387. Makovecz Imrével beszélget Dobszay László. = Vigilia, 53, 1988, 6. 451–460. ill.

1388. WEHNER Tibor: Épületek a múltnak? A Laczaházy-vendéglő. = Új Forrás, 20, 1988, 4. 96. ill.

> 5.

Makrisz Agamemnon > 5.

Mártha Albert

1389. Mártha Albert kiállítása. Bp., Óbudai Pincegaléria, 1988. okt. 3–30. A kiáll. rend. Andrásfi Gábor. Bev. Mártha Albert. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill.

Marton László

1390. BARNÁ Róbert: Megsemmisülés. Marton László Megsemmisülés c. Patti Smith – performance elé. = Új Symposion, 24, 1988, 1. 28–29. ill.

Mašić, Radomir

1391. KATATICS Ferenc: Radomir Mašić legújabb művei előtt. = Új Symposion, 24, 1988, 7–8. 32. ill.

Mauris Dóra > 5.

Maurits Ferenc

1392. SZAKOLCZAY Lajos: A Megfeszített kontúrjai. Maurits Ferenc grafikáiról. = Kortárs, 32, 1988, 2. 131–137. ill.

Mazzag István

1393. Mazzag István kiállítása. Bp., Iparterv, 1988. máj. 6–júli. 3. Bev. Kozák Csaba. Bp., [k. n.], 1988. [48] p., ill.

Megyeri Barna > 5.

Melocco Miklós

1394. J. O. [JÁVOR Ottó]: Lilus-kút. = Budapest, 26, 1988, 5. 2. ill.s

Mészáros Andor

1395. Wachtel Tihamér: Mészáros Andor. Bp., Corvina, 1987. **ism.** ARADI Péter = Kritika, 1988, 1. 39–40.

Mészáros Dezső

1396. Mészáros Dezső szoborgyűjteménye. Szentendre, 1988. A leporellót írta Wehner Tibor. Szentendre, 1988. (lep.) ill. F, G

Mészáros Gabriella

1397. Mészáros Gabriella. [Bp.], [k. n.], 1988. [12] p., ill.

Mészáros József

1398. kiáll. Szombathely, Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ, 1988. **ism.** LÁNCZ Sándor: Mészáros József, a világot megőrző

festő. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1988, 2. 9–12. ill.

Miháltz Pál

1399. FRANK János: Miháltz Pál halálára. = Élet és Irodalom, 1988, 49. 12.

1400. Miháltz Pál festőművész kiállítása, Bp., Vigadó Galéria, 1988. ápr. 21 – máj. 22. A kiáll. rend. Herczeg Ibolya. Bev. Bihari József. Bp., 1988 8 p., ill. (A Vigadó Galéria...számú katalógusa, 78.)

Mikolás Tibor

1401. MIKOLÁS Tibor: Áruház és lakóépület Debrecenben. [Építés: Mikolás Tibor] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 40–41. ill.

Misch Ádám

1402. BAKONYVÁRI M. Ágnes: Jel és gesztus. Misch Ádám műhelyében. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 46–47. ill.

1403. kiáll. Békéscsaba, Békési Galéria, 1987. jún.–júli. **ism.** Cs. TÓTH János: Képbe fogalmazott epizódok. = Művészet, 29, 1988, 1. 51–52. ill.

Miskolczi László

1404. Miskolczi László festőművész. Bp., Hollósy Galéria, 1988. okt. 21–nov. 21. A kiáll. rend. és bev. Fecske Csaba. [Bp.], HVDSZ Jókai Művelődési Központ, 1988. [16] p., ill. (Mai magyar műhely, 8.)

1405. Miskolczi László 1923–1988. Hajdúszoboszló, Kisgaléria, 1988. A kiáll. rend., bev. Sz. Kürti Katalin. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1988. 6 p. ill. G

Mohy Sándor

1406. MOHY Sándor: Portrék. = Korunk, 47, 1988, 10. 747–749. ill.

Molnár-C. Pál

1407. POGÁNY Ö. Gábor: Molnár-C. Pál. Bp., Corvina, 1988 27 p., [68] t. ill. (Magyar mesterek) **ism.** JÓZSA Ágnes = Kritika, 1988, 11. 46.

Molnár Dénes

1408. VIDA, Georghge: Dénes Molnár – Galleriile de Artă, Miercurea Cinc. = Artă, 1988, 8. 37.

Molnár Gyula

1409. HUDRA Klára: Kézjegy. Molnár Gyula = Paraph. Gyula Molnár. = Művészet, 29, 1988, 3. 29. ill.

Molnár Péter

1410. KECSKEMÉTI Kálmán: Bemutatjuk Molnár Péter grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988. 29. 12.

Molnár Sándor

1411. SINKOVITS Péter: Következetes szemléletváltások = Consistent Changes of Attitude. = Művészet, 29, 1988, 5. 24–26. ill.

Morell Mihály > 5.

Mulasics László

1412. FRANK János: Vérbő redukció. [interjú] = Élet és Irodalom, 1988, 32. 13.

Muzsnay Ákos

1413. SUPKA Magdolna: Az utolsó szó jogán. Muzsnay Ákos képei. = Kortárs, 32, 1988, 9. 143–144. ill.

1414. P. SZABÓ Ernő: Ikonok a senki földjén. Muzsnay Ákos grafikái. = Művészet, 29, 1988, 7. 34–36. ill.

Nádasdy János

1415. GYÁRFÁS Péter: Szigetszentmiklós vonzásában. Nádasdy János művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 2. 52–53. ill.

Nádler Tibor

1416. ANDRÁSI Gábor: Térkonstrukció és nádfestmények. Nádler Tibor művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 6. 43–45. ill.

Nagy Elemér

1417. JÁNOSY Ferenc: Nagy Elemér balatoni nyaralója. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 20–21. ill.

> 5.

Nagy Ernő

1418. kiáll. Eger, Hevesi Szemle Galériája, 1988. **ism.** FARKAS András: Nagy Ernő az egri festő. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 4. 84–85. ill.

Nagy Imre, Zsögödi

1419. kiáll. Göd, Nagyközségi Tanács, 1988. márc.–ápr. **ism.** M. L. [MENYHÁRT László]: „Tündéri realizmus”. = Művészet, 29, 1988, 7. 4. ill.

Naumova, Larisza

1420. SZVETLOV, Igor: A szellemiség paramétere. Larisza Naumováról. = Művészet, 29, 1988, 7. 57–59. ill.

Nemes Fekete Edit

1421. DURANCI, Bela: Nemes Fekete Edit kerámiai. = Híd, 52, 1988, 4. 554–556.

Németh Anna

1422. P. NÁRAY Éva: Anyaglúra. = Híd, 52, 1988, 1. 137–139. ill.

Németh Attila

1423. Németh Attila festőművész kiállítása. Győr, Győri Városi Könyvtár Galériája, 1988. okt. 25.–nov. 19. Győr, Győri Városi Könyvtár, 1988. [4] p., ill. (Győri Városi Könyvtár kiállítási katalógusai, 36.)

Németh János

1424. PILASZONOVICH Irén: Egy hiteles életmű. Németh János kerámiai. = Művészet, 29, 1988, 9. 51–54. ill.

Németh József

1425. POGÁNY Gábor: Németh József. Bp., Corvina, 1988 74 p., ill. (Corvina műterem)

Norman, Jan

1426. LÓSKA Lajos: Emberek és lófejek. Jan Norman kispasztikai = Men and Horse's Heads. The Small Sculptures of Jan Norman. = Művészet, 29, 1988, 2. 26–28. ill.

Oláh Enikő > **Kelemen Kata**

Olescher Tamás

1427. kiáll. Bp., Petőfi Csarnok, 1988. **ism.** KOZMA György: A nyugalom mesterei. Másik János, Olescher Tamás. = Élet és Irodalom, 1988, 16. 13.

Orosz István

1428. HUDRA Klára: Kézjegy. Orosz István = Paraph. István Orosz. = Művészet, 29, 1988, 4. 26–27. ill.

Ország László

1429. MÁNYOKI Endre: Ország László négy kompozíciója. = Fotó, 1988, 12. 548–549. ill.

Ország Lili

1430. KOLOZSVÁRY Marianna: Ország Lili: Kék kapu II. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 101. ill.

> 5., 1643.

Ósz Gábor

1431. Ósz Gábor kiállítása. Bp., Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1988. szept. 7–30. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., [k. n.], 1988. [48] p., ill.

Paizs László

1432. RIDEG, Gábor: European Fossils. The Painter László Paizs. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 197–198. ill.

Pallnca, Heike > **Sass Valéria**

Palotás Rezső

1433. Palotás Rezső: Párizs. Bev. Hubay Miklós. Bp., Neuilly-sur-Mer, Artunion-Széchenyi Könyvkiadó, Cofimag, 1987. rec. ZAY László: Visszfényképek. = Fotóművészet, 1988, 2. 49–50.

Pap Gyula

1434. Dokumentumok Pap Gyula és Johannes Itten levelezéséből. Közli: Haulisch Lenke. = Ars Hungarica, 16, 1988, 2. 201–211. ill. G

Haulisch, Lenke: Die ungarischen Bezüge der Kunst Oskar Schlemmers (1888–1943).

> 790.

> 5.

Papi Lajos

1435. KISS Sándorné: Papi Lajos szobrászművész bibliográfiája. Szolnok, Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988. 180 p., ill.

Papp Oszkár > 5.

Pásztor Gábor

1436. KÁROLYI Zsigmond: Tűzbe tett tükrök. Pásztor Gábor grafikáiról. = Kortárs, 32, 1988, 8. 146–151. ill.

Pataky Dóra

1437. KERÉKES Béla: „Itt egy ország, ahol még mindent lehet csinálni.” [beszélgetés] = Ipari Forma, 12, 1988, 1. 19–22. ill.

Patay Pál

1438. NAGY Imre: A Nádi Boldogasszony templom seccói. Patay László gyulai menyegyzetképeiről = The seccos in the church of the Blessed Virgin of Nád. The ceiling paintings of László. = Művészet, 29, 1988, 11–12. 12–17. ill.

Pátkai Ervin

1439. Pátkai Ervin ötven rajza. Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1988 11 p., ill.

1440. SZÉPFALUSI István: Az általános iskolában közepes, a művészetben kitűnő. Az 50 éves Pátkai Ervin kései emlékezete. = Életünk, 26, 1988, 10. 945–947. ill.

Pátzay Pál

1441. JAJCZAY János: A Mackensen-huszárok emlékműve. [1940] [Székesfehérvár] = Műhely, 1988, 3. 35–52.

Pauer Gyula

1442. Pauer Gyula: Depot. Bp., Francia Intézet, 1988. okt. 24–nov. 4. A katalógust szerk. Legény Péter. Bev. Pauer Gyula. Bp., Francia Intézet, 1988. 96 p. ill. F **ism.** KOZMA György: Pseudó. = Élet és Irodalom, 1988, 45. 12.

1443. ZÖLDI László: Nyúzott arcok, esőben. = Élet és Irodalom, 1988, 43. 12. **hozzászólás:** SZERÉNYI Gábor: A rejtélyes életmű. Szerényi válasza Zöldi László cikkére. = Élet és Irodalom, 1988, 44. 2.

Paulikovics Iván

1444. Paulikovics Iván szobrászművész kiáll. Bp., Dorottya Utcái Kiállítóterem, 1988. dec. 2–1989. jan. 7., Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1989. jan. 15–febr. 15. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Gelencsér Éva. Bev. Aba-Novák Judit. Bp., Múcsarnok, 1988. (lep.) G

Paulin Pál > Finta József**Pázmándi Antal**

1445. NAGY Zoltán: Épület és relief. = Művészet, 29, 1988, 10. 64. ill.

Pécsi László

1446. Pécsi László emlékkiállítás. Budapest Galéria Kiállítóháza, 1988. szept. 23–okt. 23. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Tóth Réka. Bev. Aba-Novák Judit. Bp., Budapest Galéria, 1988. 16 p. ill. E (A Budapest Galéria katalógussorozata, 7.)

Pérelly Imre

1447. HEITLER László: Pérelly Imre portrérajzai. = Élet és Irodalom, 1988, 45. 12.

Pernecky Géza

1448. kiáll. Budapest Galéria Kiállítóháza, 1987. okt. 29 – nov. 29. **ism.** ACSAY Judit:

Végtelenített tárlat. = Kritika, 1988, 1. 38–39.

Péter András

1449. (bán) [BÁN András]: Bemutatjuk Péter András grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 47. 12.

Péter Vladimír

1450. MENYHÉRT László: A lélek megnyilvánulásai. Beszélgetés Péter Vladimírral = Manifestations of the Soul. Interview with Vladimír Péter. = Művészet, 29, 1988, 6. 17–25. ill.

Petkes József

1451. kiáll. Nyíregyháza, Benczúr-terem, 1988. **ism.** BODNAR István: A havasok varázsa. = Művészet, 29, 1988, 9. 63.

Pető János

1452. Pető János kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. okt. 14 – nov. 13. és Kossuth Lajos Művelődési Központ Kiállítóterme, Sátorlajújhely, 1988. nov. 17 – dec. 5. A kiáll. rend. Baranyi Judit. Bev. Dobrik István. Bp., Múcsarnok, 1988. 20 p. ill. F

Picasso, Pablo

1453. PERNECZKY Géza: Picasso after Picasso. = Annales de la Galerie Nationale Hongroise=A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 4. 1988. 59–65.

1454. PERNECZKY Géza: A Picasso utáni Picasso. = Életünk, 26, 1988. 7. 651–662.

1455. SÍK Csaba: Pablo Ruiztől Picassóig. I. = Tiszatáj, 42, 1988, 1. 48–65.

1456. SÍK Csaba: Pablo Ruiztől Picassóig. II. = Tiszatáj, 42, 1988, 2. 61–98.

1457. SÍK Csaba: Pablo Ruiztől Picassóig. III. = Tiszatáj, 42, 1988, 3. 47–53.

1458. SÍK Csaba: Picasso szimbolizmusa, ha tetszik: a kék korszak. = Új Írás, 28, 1988, 10. 59–72. ill.

Pinczehelyi Sándor > Bukta Imre**Pintér József**

1459. PETRI György: Bemutatjuk Pintér József grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 51. 12.

Plugor Sándor

1460. PÁSKÁNDI Géza: Jogunk arcainkhoz. Plugor Sándor rajzai. = Kortárs, 32, 1988, 6. 143–148. ill.

Pócs Péter

1461. HUDRA Klára: Kézjegy. Pócs Péter = Paraph. Péter Pócs. = Művészet, 29, 1988, 2. 38. ill.

Poirier, Anne és Patrick

1462. kiáll. Esslingen, Villa Merkel, 1987. okt. nov. **ism.** HEGYI Lóránd: Pegazus születik. Anne és Patrick Poirier kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 8. 49–51. ill.

Polgár Csaba > Polgár Rózsa**Polgár Rózsa**

1463. Polgár Rózsa és Polgár Csaba textil-tervező iparművészek kiállítása. Kőszeg, Jurisics vár, 1988. jún. 25–szept. 4. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Torday Aliz. Bev. Péter Márta, Fábíán László. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok, 1988. 2 db. lep. ill. E

Pór Bertalan

Tersánszky Józsi Jenő: Poór Bertalan kiállítása. > 40.

Porkoláb Sándor

1464. kiáll. Bp., Fészek Művészklub, 1987. nov. **ism.** GYÖRFFY Sándor: Pólusok. = Művészet, 29, 1988, 6. 3–4. ill.

Pózna Erzsébet

1465. FINTA József: Pózna Erzsébet építész (1940–1983). = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 80. ill.

Prica, Zlatko

1466. Zlatko Prica kiállítása. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Vasarely Múzeum, 1988. okt. 7–nov. 1. A kiáll. rend. Anica Ribčić-Županić. Szerk. Anica Ribčić-Županić, Romváry Ferenc. Bev. Ujvári Jenő, Kuno Prija-
telj, Ive Šimat Banov. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1988. 24 p. ill. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai, 64.)

Prunkl János

1467. CSÓÓRI Sándor: Prunkl János festésze. = Új Forrás, 20, 1988, 1. 54–56. ill.

Prutkay Péter

1468. GYÁRFÁS Péter: Legfontosabb a következetesség. Beszélgetés Prutkay Péter grafikusművésszel. = Mozgó Világ, 14, 1988, 3. 102–104. ill.

Puhl Antal > Török Ferenc**Rác András > 5.****Rácmolnár Sándor**

1469. kiáll. Bp., Stúdió Galéria, 1987. júl. 21–aug. 16. **ism.** BOROS Géza: Moziklip. = Művészet, 29, 1988, 1. 53–54. ill.

Rác György

1470. RÁCZ György: Kicsi ház – testközelen. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 23. ill.

Rác István

1471. HARSÁNYI István: Egy magyar Odüsszeusz. = Élet és Irodalom, 1988, 29. 2.

1472. RÁCZ István: Egy fotográfus vallomásai. Önéletrajzi fotóalbum. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács, 1988. 180 p., ill. (Fekete könyvek)

Rátkay Endre

1473. LÁNCZ, Sándor: Endre Rátkay and his Triptyche. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 110. 1988. 195–196. ill.

1474. NÁDOR Tamás: Rátkay Endre. Bp., Képzőművészeti K., 1988 62 p., [34] t. ill. (Mai magyar művészet)

Reich Károly

1475. KÁLMAN Gyula: A teremtés gyönyörű remekei. Búcsú a grafika mesterétől. = Műhely, 1988, 2. 58–60. ill.

Reimholz Péter

1476. R. P. [REIMHOLZ Péter]: Marc Cipószalon, Budapest VI., Lenin krt. 87. Tervező: Reimholz Péter. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 9–10. ill.

Reis, Mario

1477. SEBŐK Zoltán: Mario Reis természetes akvarellje. = Híd, 52, 1988, 9. 1194–1195.

Reismann János

1478. 55 év. Reismann János és V. Reismann Marian kiállítása. Bp., Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. márc. 18–márc. 27. A kiáll. rend. Kincses Károly. Bev. Szikossy Ferenc. Bp., Munkásmozgalmi Múzeum, 1988. 68 p. ill. **ism.** BÁN, András: Photographs from the Recent Past. János Reismann and Marian V. Reismann in Buda Castle. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 179–181. ill.; LUGOSI-LUGO László: Képzeltetbeli és valóságos beszélgetés a történelemmel. = Fotó, 1988, 6. 242–246. ill.

V. Reismann Marian > 1478.**Rékassy Csaba**

1479. SÜMEGI György: „Sosemismert emberi orcákkal.” = Forrás, 20, 1988, 2. 94–96. ill.

Rimanóczy Jenő

1480. RIMANÓCZY Jenő: Lakóház, Budapest XII., Maros u. 13. [Építész: Rimanóczy Jenő] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 41. ill.

Román György

1481. KOLOZSVÁRY Marianna: „Betegségország”. Román György művészetéről = „Wanderer of sickness-land”. On Art of György Román. = Művészet, 29, 1988, 8. 22–29. ill.

Róna Klára > Klie Zoltán**Rostás László**

1482. ROSTÁS László: Református Gyülekezeti Terem és Parókia Hejőcsabán. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 31. ill.

Ruttkay M. Gyula

1483. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 105.

Ruzicskay György

1484. TASNÁDI Attila: Ruzicskay Gyűjtemény, Szarvas, Erzsébet-liget. Szarvas, Városi Tanács, 1988. [44] p., ill.

Sámsondi Kiss Béla

1485. Sámsondi Kiss Béla szakmai életrajz. + Mit tegyünk, hogy jól épüljön a jövőnk? = Pavilon, 8. 1988. 30–31., 33–43. ill.

Samu Géza

1486. Samu Géza kiállítása. Bp., Ernst Múzeum, 1988. márc. 21–ápr. 17. A kiáll. rend. Herczeg Ibolya. Bev. Wehner Tibor. Benne: Gyárfás Péter beszélget Samu Gézával. Bp., Múcsarnok, 1988. 30 p. ill. E > 1151.

Sárkány Győző

1487. SZERÉNYI Gábor: Bemutatjuk Sárkány Győző grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988. 8. 12.

Sass Valéria

1488. Wilhelm-Lehmbruck Stipendiat 1986–1988 = Duisburgi Wilhelm-Lehmbruck ösztöndíjasok. Jochen Fischer, Heike Pallanca, Valeria Sass szobrászművészek kiállítása. A kiáll. rend. Gottlieb Leinz, Valeria Sass. Bp., Pataky Galéria, 1988. júl. 14–aug. 14. Bev. Konrad Schilling, Christoph Brockhaus, Hubert Salden. Duisburg, Wilhelm-Lehmbruck-Museum der Stadt Duisburg, 1988. 24 p. ill. G **ism.** FORGÁCH András: A nagy titok. = Élet és Irodalom, 1988, 31. 13.

Schaár Erzsébet > 5.

Schéner Mihály

1489. KABDEBŐ Lóránt: Óvatos kopogtatás Schéner Mihály ajtaján. = Tiszatáj, 42, 1988, 8. 90–92.

1490. Schéner Mihály: Diabolikon. Békéscsaba, 1987. **ism.** FARKAS András = Hevesi Szemle, 16, 1988, 5. 82–83.

> 5.

Schrammel Imre

1491. LÁNCZ, Sándor: Imre Schrammel's Anti-Sculptures. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 111. 1988. 190–191. ill.

1492. SCHRAMMEL Imre: Naplójegyzetek. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 12–15. ill. > 5.

Schwanner Endre

1493. GONDA János: Schwanner Endre jazzfotói. = Fotóművészet, 1988, 2. 27–29. ill.

Seguso, Livio

1494. kiáll. Bp., Tölgyfa Galéria, 1987. okt. 29.–nov. 20. **ism.** HUDRA Klára: Livio Seguso a muranói üveg szobrásza. = Művészet, 29, 1988, 4. 50–51. ill.

Semsey Judit > Szalay Tihamér

Senyei Oláh István > Rabinovszky Máriusz

Siflis András

1495. Art Lover: Bemutatjuk Siflis András. = Új Symposion, 1988, 24, 1988, 9. 39. ill.

Simó József

1496. LOSONCI Miklós: Simó József életműve. Bp., X. Kerületi Tanács, 1988. 69 p., ill.

Soltész Albert

1497. kiáll. Nyíregyháza, 1987. nov. **ism.** VARGA Tibor: A Nyírség festője. = Művészet, 29, 1988, 5. 63. ill.

Solti Gizella

1498. Solti Gizella textilművész kiáll. Bp., Lajos Utcái Kiállítóház, 1988. nov. 15–1989. jan. 15. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Tóth Réka. Bev. Kovalovszky Márta. Bp., Budapest Galéria, 1988. 12 p. ill. E (A Budapest Galéria katalógussorozata, 10.)

Solymári Walkó László

1499. SZOLLÁTH György: Solymári Walkó László szobrászművész emlékezete. = Az Érem, 45, 1988, 2. 12.

Somfai István

1500. HUDRA Klára: Kézjegy. Somfai István = Paraph. István Somfai. = Művészet, 29, 1988, 9. 34–35. ill.

Somogyi Győző

1501. Festmények és grafikák. Budapest Kiállítóterem, 1988. dec. 6. – 1989. jan. 22. Bev. András Gábor. Szerk. Sulyok Miklós. Bp., Budapest Galéria, 1988. [8] p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata, 11.)

Somogyi József

1502. SOMOGYI József: A bizonyosság keresése. In: Jelen, múlt, jövő. Műhelybeszélések. Szerk. Horváth Lilla. Győr, Győr-Sopron Megyei Tanács, 1988. 125–135.

Somogyi Pál

1503. SOMOGYI Pál: Csontváry Terem – Képszalon. Budapest V., Vörösmarty tér 1. Belsőépítész: Somogyi Pál. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 32–33. ill.

Sós László

1504. Sós László és Kemény Éva plakátkiáll. Bp., Múcsarnok, 1988. **ism.** VADAS József: Sok a szöveg. = Élet és Irodalom, 1988, 28. 13.

Soproni Horváth József

1505. László Gyula: Az akvarell poétája. Soproni Horváth József művészete. Bp., Horváth Bertalan, 1987. **rec.** MOLLAY Károly = Soproni Szemle, 42, 1988, 2. 180.

1506. LÁSZLÓ Gyula: A látvány ünnepe. = Műhely, 1988, 1. 78–79. ill.

Soto, Jesus Rafael

1507. AKNAI Tamás: Jesus Rafael Soto: Media Banda. Műelemzés. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 32. 1988 141–146. ill. G

Stefanovits Péter

1508. Hasonlat. Stefanovits Péter kiállítása. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1998. nov.

- 4–26. A kiáll. rend. Sárosdy Judit. Bev. Chikán Bálint. Bp., Múcsarnok, 1988. 8 p. ill. **ism.** VADAS József: Magánmitológiák. = Élet és Irodalom, 1988, 48. 13.
1509. Stefanovits Péter és Tornay Endre András kiáll. Bp., Dürer Terem, 1987. jún. 17–júl. 1. **ism.** BAKONYVÁRI M. András: „Embertárgyak”. = Művészet, 29, 1988, 1. 52–53. ill.
- Sugár János**
1510. Sugár János kiállítása a Magyarországi Francia Intézet Pince Galériájában. 1988. november 14–25. Bev. Beke László. Bp., [k. n.], 1988. [4] p., ill.
- Sulyok Gabriella**
1511. BODRI Ferenc: Sulyok Gabriella. = Tiszatáj, 42, 1988, 2. 99–100. ill.
- Swierkiewicz Róbert**
1512. H. K. [HUDRA Klára]: Bevonulás „A megterhelt házba”. Beszélgetés Swierkiewicz Róbert képzőművésszel. = Művészet, 29, 1988, 1. 35–38. ill.
- Szabó Endre**
1513. PELLE János: Árkádia festője. Szabó Endre Vermeer-variációi. = Művészet, 29, 1988, 5. 45–46. ill.
- L. Szabó Erzsébet**
1514. L. Szabó Erzsébet üvegtervező iparművész kiáll. Bp., Ernst Múzeum, 1988. okt. 27–nov. 20. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Kratochwill Mimi. Bev. Kratochwill Mimi. Bp., Múcsarnok, 1988. 6 p. ill. **E ism.** VADAS József: A nemzedékek néha találkoznak. = Élet és Irodalom, 1988, 45. 13.
- Szabó Gyula**
1515. DURAY Éva: Szabó Gyulára emlékeztek Losoncon. = Honismeret, 16, 1988, 3. 78–80. ill.
- Szabó Zoltán**
1516. kiáll. Bp., Ernst Múzeum, 1987. okt.–nov. **ism.** ACSAY Judit: Spekulációk nélkül. = Művészet, 29, 1988, 3. 57–58. ill.
- Szajkó István**
1517. kiáll. Bp., Újpesti Galéria, 1988. jan. 1–30. **ism.** DURANCI, Bela: Szajkó István az újpesti Tavasz utcában. = Híd, 52, 1988, 2. 268–2269. ill.; NÉMETH Lajos: Szajkó István kiállítása elé. = Híd, 52, 1988, 2. 268.
1518. Kontakt '88. Szajkó István festő és Sava Halugin szobrász kiállítása. Bp., Krúdy Gyula Galéria, 1988. szept. 27–okt. 20. Bev. Bela Duranci. Szerk. Bordás Győző. Novi Sad, Fórum. 1988. [22] p., ill. **ism.** DURANCI, Bela = Híd, 52, 1988, 10. 2118–2121.
1519. P. NÁRAY Éva: A hangulat bővületében. = Híd, 52, 1988, 1. 136–137.
- Szajna, József**
1520. STANISLAWSKI, Krzysztof: József Szajna teátruma. = Művészet, 29, 1988, 8.
- Szakál Ernő**
1521. kiáll. Bp., Országos Műemléki Felügyelőség, 1988. **ism.** CSASZÁR László: Szakál Ernő restaurátor-szobrászművész kiállítása az OMF aulájában. = Műemlékvédelem, 32, 1988, 2. 136–138. ill.; ENTZ Géza: Életút – életmű. Szakál Ernő kiállítása. = Soproni Szemle, 42, 1988, 2. 172–175. ill.; P. SZABÓ Ernő: „Érzi a kő természetét” = Budapest, 26, 1988, 7. 41–43. ill.; VADAS József: Örök feltámadás. = Élet és Irodalom, 1988, 4. 12.
1522. Szakál Ernő: Kövek titkai. In: Jelen, múlt, jövő. Műhelybeszélgetések. Szerk. Horváth Lilla. Győr, Győr-Sopron Megyei Tanács, 1988. 136–144.
- Szakáts Béla**
1523. PINTILIE, Ileana: Szakáts Béla–Suzana Fintînariu. Galeria Helios, Timișoara. Artă, 1988, 1. 35.
- Száky Sándor**
1524. SZÍJ Rózsa: Száky Sándor művészete. Bp., Magyar Kábelművek, 1988. 62 p., ill.
- Szalai Tibor**
1525. GYÖRGY Péter: Az öntörvényű, absztrakt építészet kísérlete. Szalai Tibor munkáiról. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 22–23. ill.
- Szalatnyay József**
1526. LANCZ Sándor: Szemérmes romantika. Szalatnyay József művészetéről. = Művészet, 29, 1988, 10. 30–32. ill.
1527. Tiszteletem, tanár Úr! Kávéházi beszélgetés Szalatnyay József festőművésszel. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 6. 80–83. ill.
- Szalay Tihamér**
1528. S. J. [SEMSEY Judit]: Kétlakásos ház, Budapest II., Kevélyhegyi utca 14. Építész: Semsey Judit, Szalay Tihamér. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 38. ill.
1529. Sz. T. [SZALAY Tihamér]: Családi ház, Budapest III., (Ádámföldi út) Szentendrei út 164. + Családi ház, Budapest II., Simon u. 3. Terv: 1981. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 39. ill.
- Szántó Piroska**
1530. E. NAGY Lajos: „A legnagyobb bűn a közöny.” Látogatásban Szántó Piroskánál. [beszélgetés] = Új Forrás, 20, 1988, 2. 61–67. ill.
- Szántó Tibor**
1531. HUDRA Klára: Kézjegy. Szántó Tibor = Paraph. Tibor Szántó. = Művészet, 29, 1988. 11–12. 44–45. ill.
1532. kiáll. Bp., Vigadó Galéria, 1987. **ism.** ACSAY, Judit: The Book Designer's Art.

Tibor Szántó's exhibition in the Viadó Gallery. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 109. 1988. 200–201. ill.

1533. SZÁNTÓ Tibor: A minőség fontossága. = Magyar Grafika, 32, 1988, 2. 10–12. ill.

1534. SZENTÁGOTHAJ János: A könyv varázsa és varázslója. Szántó Tiborról. = Kortárs, 32, 1988, 10. 147–151. ill.

Szász János

1535. Sz. J. [SZÁSZ János]: Kísérleti Napház, Pécs. Építész: Szász János. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 34. ill. **hozzászólás:** CALLMEYER Ferenc: Napház, ha működne... = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 34–35. CSETE György: Napház '86. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 2. 35.

Szebeni András

1536. kiáll. Bp. Nemzeti Galéria, 1988. **ism.** ZAY László: Boldogok, akik házában laknak. = Fotóművészet, 1988, 4. 42–43.

1537. SZEKENI András: Képszavak. Bev. Bella István. Bp., Iris, 1988. [104] p., ill.

Szedes András

1538. TOCA, Mircea: Szedes András szobrászi horizontja. = Korunk, 47, 1988, 10. 778–779. ill.

Szeift Béla

1539. PATAKI Gábor: Bemutatjuk Szeift Béla grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 10. 12.

Székely Ágnes

1540. HUDRA Klára: Kézjegy. Székely Ágnes = Paraph. Ágnes Székely. = Művészet, 29, 1988, 10. 28–29. ill.

Székely Kati > Kelemen Kata

Székelyhidi Sándor

1541. kiáll. Bp., Fotóművészeti Galéria, 1988. **ism.** SZEMADÁM György: Leletek '87. = Fotó, 1988, 6. 252. ill.

Szekeres Erzsébet

1542. kiáll. Bp., Derkovits Terem, 1988. márc. 22 – ápr. 1. **ism.** GELLÉR Katalin: Hímzések. = Művészet, 29, 1988, 7. 52. ill.

Szekeres József

1543. SZEKERES József: 12 tantermes gimnázium és 80 fős diákszálló Komlón. [Építész: Szekeres József] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 42. ill.

Szelényi Károly

1544. Szelényi Károly: Eger. Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1987. **rec.** KOLTAI Ágnes: A szépség alakváltozásai. = Fotóművészet, 1988, 2. 48–49.

Szenes Zsuzsa > 5.

Szentessy László

1545. kiáll. Tata, Vár, 1988. **ism.** E. NAGY Lajos: „...be nagy mán”. Szentessy László kiállítása a tatai várban. = Új Forrás, 20, 1988, 6. 66–69. ill.

Szikora Tamás

1546. kiáll. Bp., Dorottya utcai Kiállítóterem, 1987. okt. 9–31. **ism.** PATAKI Gábor: Dobozképek. = Művészet, 29, 1988, 2. 56–57. ill.

Szilágyi Bernadett

1547. BOROS Géza: Szilágyi Bernadett: Színészsors III. = Mozgó Világ, 14, 1988, 2. 128. ill.

Szilágyi Lenke

1548. FÁBIÁN László: Csinált leletek. Szilágyi Lenke fényképeihez. = Fotó, 1988, 1. 9. ill.

Szilárd Klára

1549. DOBOS Marianne: A sivatag él. [beszélgetés] = Tiszatáj, 42, 1988, 7. 88–99. ill.

Szilvász Nándor

1550. HUDRA Klára: Kézjegy. Szilvász Nándor = Paraph. Nándor Szilvász. = Művészet, 29, 1988, 6. 32–33. ill.

Szilvitzy Margit

1551. ATTALAI Gábor: A textília „élő” anyag. Beszélgetés Szilvitzy Margittal = Textile is a „living” material. Interview with Margit Szilvitzy. = Művészet, 29, 1988, 8. 15–21. ill.

1552. Szilvitzy Margit. Válogatás három évtized munkáiból. Múcsarnok, 1988. szept. 22 – nov. 6. Bev. Néray Katalin, Körner Éva, Pernecky Géza, Beke László, Koválovsky Márta, Keserü Katalin, Feuer Gábor, Gyetvai Ágnes. Szerk. és a kiáll. rend.: Gyetvai Ágnes. Bp., Múcsarnok, 1988. 52 p. ill. E **ism.** ACSAY Judit = Kritika, 1988, 12. 41.; VADAS József: Háromszög a paláston. = Élet és Irodalom, 1988, 40, 12.

Szinte Gábor

1553. Szinte Gábor festőművész kiállítása a Vigadó Galériában, 1988. máj. 28 – jún. 26. Bp., Artunion, 1988 8 p., ill. (A Vigadó Galéria...számi katalógusa, 79.)

Szirtes János

1554. Szirtes János: Legújabb képeim. Bp., Magyarországi Francia Intézet Pince Galéria, 1988. febr. 22– márc. 3. A kiáll. rend., bev.: Hegyi Lóránd. Bp., Magyarországi Francia Intézet, 1988. 6 p. F > 1639.

Szödényi Demjén

1555. ROSDY Pál: Szödényi Demjén szobrai. = Vigilia, 53, 1988, 2. 158–159. ill.

Szöllőssy Enikő

1556. GYÁRFÁS Péter: (Re)konstrukció. Szöllőssy Enikő szobrai. = Művészet, 29, 1988, 6. 34–36. ill.

Szörtsey Gábor

1557. Szörtsey Gábor kiállítása. Bp., Dorottya Utcai Kiállítóterem, 1988. máj. 20–jún.

12. A kiáll. rend. Hegyi Lóránd, Orosz Péter. Bev. Hegyi Lóránd. Bp., Múcsarnok, 1988. 24 p. ill. E. G
- Szrogh György**
1558. SZROGH György: Obszervatórium Pisz-késtetőn. [Építés: Szrogh György] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 42–43. ill.
1559. Sz. Gy. [SZROGH György]: „Petzval József” Fotótechnikai-történeti gyűjtemény. Építés: Szrogh György. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 42–43. ill. **ism.** BOR Ambrus: Objektív – szubjektív. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 44. CSOMAY Zsófia: Jel-jelentés. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 45.
- Szvetnik Joachim**
1560. Szvetnik Joachim ötvösművész-restaurátor mestermunkái. Válogatás az Esterházy-gyűjteményből. Bev. Szilágyi András. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1988. okt.–nov. Bp., 1988 [6] p., ill. **ism.** FÁBRY Eszter: Szvetnik Joachim ötvösművész-restaurátor kiállítása. = Vigilia, 53, 1988, 5. 397–398.; VADAS József: Örök feltámadás. = Élet és Irodalom, 1988, 4. 12.
- Tabák Lajos**
1561. TISZAI Lajos: Egy élet az igazság szolgálatában. Tabák Lajos 85 éves. = Jelenkor, 34, 1988, 4. 34–48. ill.
- Tallián Zsóka**
1562. ÜRY Ibolya: Aranykor. Tallián Zsóka ékszerai. = Művészet, 29, 1988, 6. 45–46. ill.
- Teleki, André**
1563. D. K. [DOBOS Katalin]: André Teleki, az ösztönös tehetségű művész. = Művészet, 29, 1988, 3. 39–40. ill.
- Tevan Margit**
1564. Tevan Margit ötvösművész (1901–1978) kiállítása. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1988. A kiáll. rend. és a katalógust szerk. Toldi Miklós. Bev. Toldi Miklós. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 1988. 18 p. ill.
- Thoma Agnes > 1264.**
- Tillai Ernő**
1565. TILLAI Ernő: 8 tantermes általános iskola, Pécs-Mecsekalja. [Építés: Tillai Ernő] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 44. ill.
- Tímár Péter**
1566. VÉGH-ALPÁR Sándor: Parázs izzik a vénkisasszony kalapja alatt. [beszélgetés]. = Fotóművészet, 1988, 1. 17–21. ill.
- Titus-Carnel, Gérard**
1567. Gérard Titus-Carnel és Claude Viallat kiáll. Bp., Múcsarnok, 1987. **ism.** MEZEI Ottó: Gérard Titus-Carnel és Claude Viallat kiállítása a Múcsarnokban. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 52–53. ill.
- Tolvaly Ernő**
1568. kiáll. Tatabánya, Kossuth Terem, 1987. jún. 6–30. **ism.** SZEGŐ György: Képrések. = Művészet, 29, 1988, 1. 49–50. ill.
1569. Tolvaly Ernő. Festmények. Bp., Józsefvárosi Kiállítóterem, 1988. ápr. 12–máj. 5. A kiáll. rend. Török Tamás. Bev. Szegő György. Bp., Budapest Galéria, 1988. 16 p., ill. (A Budapest Galéria katalógussorozata. 4.)
- Tornay Endre András**
1570. WEHNER Tibor: Határok között – engedetlenül. Tornay Endre András szobrászatáról = Between limits – disobedient. The sculptures of Endre András Tornay. = Művészet, 29, 1988, 4. 6–12. ill. > 1509.
- Tóth Dezider**
1571. JUHÁSZ R. József: „Minden művész lehet ember.” Dezider Tóth képei elé. = Irodalmi Szemle, 31, 1988, 6. 647–650. ill.
- Tóth György**
1572. TÍMAR Péter: Barátok a falon. = Fotóművészet, 1988, 2. 22–29.
- Tóth Menyhért**
1573. KOVÁCS László: Az én Tóth Menyhértem. Miske, Miske Megyei Tanács, 1987. **rec.** MOLNÁR István: Puritán vallomás. = Fotóművészet, 1988, 2. 51.
1574. SZUROMI Pál: Ősök és rokonok. Tóth Menyhért portréiról = Ancestors ans Relatives. The portrait of Menyhért Tóth. = Művészet, 29, 1988, 6. 8–16. ill.
- Tóth Tibor**
1575. H. K.: Kitüntetett művészek. = Ipari Forma, 12, 1988, 3. 21–22. ill.
- Tóvári-Tóth István**
1576. Tóvári-Tóth István Mukácsy-díjas festőművész életműkiállítása, Győr, Múzeumi Képtár, 1988. dec. 15–1989. febr. 26. Írta: N. Mészáros Júlia. Előszó: Hamar Imre. Győr, Xántus János Múzeum, 1988. [24] p., ill. (Xántus János Múzeum katalógusai)
1577. VARGA Lajos Dániel: A kor szellemét kutattam. Beszélgetés Tóvári-Tóth Istvánal. = Műhely, 1988, 6. 6–10. ill.
- Tölg-Molnár Zoltán**
1578. kiáll. Esztergom, Esztergomi Galéria, 1987. nov. 6–30. **ism.** WEHNER Tibor: Absztrakt borongások. = Művészet, 29, 1988, 3. 56–57. ill.
- Török Ferenc**
1579. TÖRÖK Ferenc: Elvárásolt kastély. Építésszek: Török Ferenc, Puhl Antal. [Fővárosi Vidámpark] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 38–41. ill.
- Trojan Marian Jozef**
1580. kiáll. Eger, Hevesi Szemle Galéria, 1988. **ism.** FARKAS András: Tárlatról,

látlatra. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 6. 85–88. ill.

Turós László

1581. KISS János: Drámákra hangolt grafika. = Korunk, 47, 1988, 7. 524–525. ill.

Türk Péter

1582. kiáll. Bp., Józsefvárosi Kiállítóterem, 1987. **ism.** GYÁRFÁS Péter: Az érzékelő szem. Türk Péter munkái. = Művészet, 29, 1988, 2. 44–46. ill.; SZEMADÁM György: Pszichogramok és fenomének. = Fotó, 1988, 2. 57–59. ill.

Udvardi Erzsébet

1583. kiáll. Tihany, Tihanyi Apátság, 1988. **ism.** SIMÓ Jenő: Udvardi Erzsébet világa. = Élet és Irodalom, 1988, 30. 12.

Udvardy Ignác Ödön

1584. kiáll. Zalaegerszeg, Komját Aladár Fiúkollégium kisgalériája, 1988. **ism.** SZVI-TEK Erzsébet: Udvardy Ignác Ödön emlékkiállítása. = Művészet, 29, 1988, 7. 51–52. ill.

Uecker, Günther

1585. kiáll. Pécs., Vasarely Múzeum, 1987. szept. 18 – nov. 15. **ism.** SÁRKÁNY József: Szögek. Günther Uecker kiállítása. = Művészet, 29, 1988, 6. 57–58. ill.

Ujházi Péter

1586. Ujházi Péter. Dunaujváros, Uitz Terem, 1988. jan. [H.n.], [k.n.], 1988. [8] p., ill. **ism.** PÉNTEK Imre: A romlékonyság testamentuma. = Művészet, 29, 1988, 7. 48–50. ill.

Urbán György

1587. LOSONCI Miklós: Urbán György interkontinentális forrásai. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26. 1988 813–828. ill. G

Urbányi Károly

1588. WEHNER Tibor: Épületek a múltnak? Az esztergomi MSZMP-székház. = Új Forrás, 20, 1988, 5. 144. ill.

Vákár Tibor

1589. VÁKÁR Tibor: Székelyföld építészzszemmel. Bp., Műszaki Kvk, 1988 180 p., ill.

Váli Dezső

1590. „Semmit sem akarok, csak tisztességesen élni...” Váli Dezső festőművész önminterjúja. = Mozgó Világ, 14, 1988, 9. 123–128. ill.

Várady Róbert

1591. GYÁRFÁS Péter: Századvég. Várady Róbert képeiről. = Művészet, 29, 1988, 9. 39–41. ill.

Varga Hajdú István > 5.

Varga Imre

1592. kiáll. Bp., Miskolci Galéria, 1988. márc. 28 – máj. 24. **ism.** KRATOCHWILL

Mimi: Szobrok, kisplasztikák, festmények. = Művészet, 29, 1988, 10. 56–57. ill. > 5.

Varga Mátyás

1593. ANGYAL Mária: Varga Mátyás Színháztörténeti Kiállítóháza. [Szeged] = Művészet, 29, 1988, 11–12. 66–68. ill.

Varga Tamás

1594. kiáll. Wien, Collegium Hungaricum, 1988. febr. – márc. **ism.** KRATOCHWILL Mimi: Szoborra formált élmények. = Művészet, 29, 1988, 10. 3–4. ill.

Várhelyi György

1595. TIMON Kálmán: Várhelyi György építészeti filozófiája [beszélgetés]. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 117.

Varkoly László

1596. kiáll. Tatabánya, Kernstok Terem, 1987. júl. 6 – aug. 2. **ism.** WEHNER Tibor: Egykori akciódokumentumok. = Művészet, 29, 1988, 1. 50–51. ill.

Várnai László

1597. SCHÉNER Mihály: Bemutatjuk Várnai László grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 3. 13.

Vasarely, Victor

1598. MÉZEI Ottó: Vasarely és az óbudai Vasarely Múzeum. = Művészet, 29, 1988, 1. 30–33. ill.

1599. ROMVÁRY Ferenc: Victor Vasarelyről. = Jelenkor, 31, 1988, 12. 1181–1184. ill.

Vásárhelyi János

1600. VANICSEK Péter: „Amit tudok a szakmáról, azt a székely emberektől tanultam...” [beszélgetés] = Ipari Forma, 12, 1988, 4. 16–18. ill.

Vattay Elemér

1601. SZEKÉR Endre: Vattay Elemér fotóhoz. = Forrás, 20, 1988, 12. 94. ill.

Veličković, Vladimir

1602. TOLNAI Ottó: Veličković új mozzanatai. = Híd, 52, 1988, 10. 2112–2118. ill.

Veress Pál

1603. TUSKÉS Tibor: Veress Pál. Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1988. 61 p., [32] t. ill. (Mai magyar művészet) **rec.** VARGHA Balázs: Fütttyös kalauznoktól ős bálványokig. = Élet és Irodalom, 1988, 40. 10. **hozzászólás:** PAPP Oszkár: Fütttyös. = Élet és Irodalom, 1988, 41. 2.

1604. Veress Pál kiállítása. Bp., Óbudai Pinceszaléria, 1988. júl. 5–31. A kiáll. rend. Andrási Gábor. Megnyitja Orbán Ottó. Bev. Veress Pál. Bp., Óbudai Művelődési Központ, 1988. (lep.) ill. **ism.** ORBÁN Ottó: A bálványok árnyékában. [megnyitó] = Élet és Irodalom, 1988, 28. 13.

1605. LUKÁCSY Sándor: Veress Pál. = Új Írás, 28, 1988, 5. 89. ill.

Veress Sándor László

1606. FARKAS András: A szülőföld vonzása és megtartó ereje. = Hevesi Szemle, 16, 1988, 5. 81–82. ill.

Veszelszky Béla

1607. ANDRÁSI Gábor: A küzdő Ádám. Veszelszky Béla rajzsorozata. = Művészet, 29, 1988, 5. 2–6. ill.

1608. Veszelszky Béla, 1905–1977. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, 1986. márc. 7–máj. 4. Előszó: Tandori Dezső. Szerk. Földes Emília. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1988. 30 p. ill.

Veszely Ferenc

1609. HUDRA Klára: Kézjegy. Veszely Ferenc = Paraph. Ferenc Veszely. = Művészet, 29, 1988, 1. 28–29. ill.

Vető János

1610. kiáll. Bp., Liget Galéria, 1987. **ism.** SZEMADÁM György: Budapest + New York = Kína. = Fotó, 1988, 1. 22–23. ill.

Viallat, Claude > 1567.

Vida Géza

1611. FLORESCU, Mihail: Comemorare Gheza Vida. = Artă, 1988, 2, 6–7.

Vida Győző

1612. Vida Győző grafikusművész kiállítása. Bp., Vigadó Galéria, 1988. dec. 15–1989. jan. 15. Bp., Vigadó Galéria, 1988. 8 p. ill. (A Vigadó Galéria...számú katalógusa, 88.)

Vigh Tamás > 5.

Vilhelm Károly

1613. Vilhelm Károly. Bp., Vigadó Galéria, 1988. aug. 5 – szept. 4. Rend., bev. Egri Mária. Bp., 1988 40 p., ill. (A Vigadó Galéria...számú katalógusa, 82.)

Vilt Tibor

1614. SÜMEGI György: Vilt Tibor vallomása. [Vilt Tibor: Eddigi munkásságom] = Művészet, 29, 1988, 10. 58–61. ill. > 5.

Vinczeffy László

1615. JÁNÓ Mihály: Egy mai képrő, Vinczeffy László. = Korunk, 47, 1988, 11. 864. ill.

Vinczellér Imre

1616. kiáll. Bp., Mednyánszky Terem, 1988. **ism.** PROKOPP Mária: Valós látomások. = Művészet, 29, 1988, 7. 3–4. ill.

1617. SZINYEI MERSE Anna: Vinczellér Imre művészetéről. = Forrás, 20, 1988, 8. 93–95. ill.

Virág Csaba

1618. BONTA János: Alkotni árral szemben [beszélgetés]. = Valóság, 31, 1988, 1. 77–90. ill.

1619. VIRÁG Csaba: Lakóház, Budapest XI., Karinthy Frigyes u. 11., 42 lakásos OTP-

társasház, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár fiókjával és Gyermekkönyvtárral. [Építész: Virág Csaba] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 44–45. ill.

Virág Eliz

1620. kiáll. Bp., Rákospalotai Növényolajgyár Kultúrháza, 1988. márc.–ápr. **ism.** BÉRCES Jenő: Nomen est omen. = Művészet, 29, 1988, 10. 2. ill.

H. Vladár Ágnes

1621. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 104.

Vojnich Erzsébet

1622. A. G. [ANDRÁSI Gábor]: Drapériák és enteriőrök. Vojnich Erzsébet festményeiről. = Művészet, 29, 1988, 1. 38–40. ill.

Wagner Péter

1623. Ybl Miklós-díj '88. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 4–5. 105.

Wahorn András

1624. KESERŐ Katalin: Wahorn András. = Jelenkor, 31, 1988, 5. 455–460.

Weinacht Péter

1625. (bán): Bemutatjuk Weinacht Péter grafikáit. = Élet és Irodalom, 1988, 38. 13.

Wellisch-Tehel, Judit

1626. FRANK, János: Hungary seen from Stavanger and New York. Judit Wellisch-Tehel – Andrea Kovács. = The New Hungarian Quarterly, Vol. 28., No. 112. 1988. 177–179. ill.

1627. NÉMETH, Lajos: Bruchstücke der Erinnerung. Die Malerin Judit Wellisch. = Pannonia, 16, 1988, 3. 38. ill.

1628. WELLSCH TEHEL Judit. Bev. Németh Lajos. Bp., Újpest Galéria, 1988. [12] p., ill.

Winkler Oszkár

1629. KUBINSZKY Mihály: Winkler Oszkár építészeti alkotásai mint a legújabbkori magyar építészet értékei. = Soproni Szemle, 42, 1988, 3. 232–236. ill.

1630. SOLT Herbert: Winkler Oszkár tervezői munkássága. = Soproni Szemle, 42, 1988, 3. 237–239.

1631. VAS Dénes: Winkler Oszkár építészeti tevékenysége a faiparban. = Soproni Szemle, 42, 1988, 3. 239–243. ill.

1632. Dr. Winkler Oszkár életműve (1907–1984) + Winkler Oszkár szakmai önéletrajza. + Szakmai bibliográfia. = Építés-Építéstudomány, 19, 1987–1988, 1–2. 267–275.

Záborszky Gábor

1633. HEGYI Lóránd: Rejtett érzelmek. Jegyzetek Záborszky Gábor újabb munkáiról. = Művészet, 29, 1988, 3. 44–46. ill.

1634. Záborszky. Bev.: Hegyi Lóránd, Lányi András. Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1988. 31 p., ill.

Zalaváry Lajos

1635. ZALAVÁRY Lajos: Jászberényi fürdő-épület. [Építés: Zalaváry Lajos] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 46–47. ill.

Zalotay Elemér

1636. KOVÁCS András: Beszélgetés Zalotay Elemérről. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 48–53. ill.

1637. ZALOTAY Elemér: Szputnyikmegfigyelő állomás, Szombathely. [Építés: Zalotay Elemér] = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 3. 48. ill.

ef. Zámbó István

1638. WEHNER Tibor: Határtalan határesetek. ef. Zámbó István művészetéről. = Kortárs, 32, 1988, 5. 136–137. ill.

1639. ef. Zámbó István, fe. Lugossy László, Szirtes János. Miskolci Galéria, 1988. A ki-

áll. rend. Jurecskó László. Miskolc, Miskolci Galéria, 1988. [20] p., ill.

Zeisel Éva

1640. kiáll. Bp., Iparművészeti Múzeum, 1987. **ism.** MEZEI Ottó: Zeisel Éva kiállítása az Iparművészeti Múzeumban. = Magyar Építőművészet, 79, 1988, 1. 48–49. ill.

Ziach, Krystyna

1641. kiáll. Bp., Liget Galéria, 1987. **ism.** LUGOSI-LUGO László: Metamorfózisok és optikai illúziók. = Fotó, 1987, 2. 62–63. ill.

Zoltánfy István

1642. TOTH Attila: Zoltánfy István halálai. = Tiszatáj, 42, 1988, 9. hátsó belső borító

Zrínyifalvi Gábor

1643. ZRÍNYIFALVI Gábor – UJLAKI Gabriella: Siratófal. Hommage à Ország Lili. = Mozgó Világ, 14, 1988, 8. 117–120. ill.

HELYNÉVMUTATÓ

Alba Iulia > Gyulafehérvár

Bag 575

Banská Bystrica > Besztercebánya

Banská Štiavnica > Selmecbánya

Bártfa [Bardejov]

– Szt. Egyed-templom 348

– városháza 483

Belje > Bélyle

Bélyle [Belje]

– Savoyai-kastély 517

Berlin

– Reichstag 796

Bernolákovó > Cseklész

Besztercebánya [Banská Bystrica] 337

– ev. templom 553

Bytča > Nagybicce

Boglárlelle 239

Boldogfa > Pozsonyboldogfa

Borsod-Abaúj-Zemplén megye 127, 255

Bratislava > Pozsony

Budapest 124, 536

– 1838-as árvíz és az építésügy 580

– Bárczi István iskolaépítkezései 634

– köztéri és udvari díszkutatok 271

– műszaki fejlesztés 1919–1920 között 648

– Táncsics Mihály városépítő tervei 644

– üzletportálok 596, 599, 601, 684

– városkép 647

I. kerület

– vár 34, 130, 131, 135, 139, 274, 334, 366, 488

– – Alamizsnás Szt. János-kápolna 114

– – Mátyás kút 797

– – Szentháromság tér: Mátyás-templom 632

– – szoborlelet 405, 406

– – várfalak és középkori település 354, 355

II. kerület

– Baba u. 14.: Járitz-villa 714

– Corvin tér: Szt. István külváros 372

– Csatárka u. 52.: Bresztovszky-villa 713

– Fő u. 82/86.: Király-fürdő 160

– Hűvösvölgyi út 78.: Nyéki vadászkastély 375

– Szépvölgyi út: Zentai-villa 713

– Túrbe tér: Gül Baba türbe 168, 509

III. kerület 237, 486, 583

– Fő tér 1.: Zichy-kastély 161, 162, 163, 172

– Szentendrei út: Aquincum 91

V. kerület 244, 248, 279, 281, 607

– Kossuth tér: Országháza 635

– Nádor u. 5.: Tigris Szálló 597

– Roosevelti tér 9.: Magyar Tudományos Akadémia 605

– Szabadság tér: egykori revíziós emlékmű 655

– Szabadság tér 8/9.: Magyar Nemzeti Bank 697

– Városháza u.: egykori Invalidus ház 497

– Vörösmarty tér: egykori pesti Német Színház 620, 621

VI. kerület

– Andrassy út 595, 613

VII. kerület

– Dohány u. 8.: zsinagóga 625

– Dohány u. 44.: Hungária fürdő 629

– Klauzál tér 11.: Vásárcsarnok 159

– középkori városfal 379

VIII. kerület 231

– Bródy Sándor u. 8.: régi Képviselőház 636

– József krt. 4.: Nemzeti Szállóda 146

XI. kerület

– Gellért tér: Gellért Szálló 627

- XII. kerület 581
 – Csörsz u. zsidó temető 1227
- XIII. kerület 248
 – Hősök tere: Millenniumi emlékmű 624
- XIV. kerület
 – Népstadion 906
- Budmerice > Gidrafa
 Burgenland 249
 Cégénydányád
 – Kende-kastély 650
- Cegléd 242
 Cluj > Kolozsvár
 Cristuru Secuiesc > Székelykeresztúr
 Čakovce > Csáktornya
 Csáktornya [Čakovce]
 – Savoyai-kastély 517
- Csaroda
 – ref. templom 543
- Cseklész [Bernolákovó]
 – Esterházy-kastély 637
- Csütörtök [Štvrtek na Ostrove]
 – r. k. templom 548
- Daia > Székelydála 412
- Darázsfalva [Trausdorf]
 – kálvária 565
- Debrecen
 – fényképek 670, 671, 672, 676, 679, 718
 – Rickl-ház 631
- Diósgyőr
 – vár 359
- Eger
 – vár 167
- Eisenstadt > Kismarton
- Eperjes [Prešov]
 – kálvária 508
- Esztergom 138, 175
 – Esztergom-Vidéki Régészeti és Történelmi Társulat 33
 – lakatos céh 546
 – megyeháza 510
 – Szent István év eseményei 1938-ban 690
 – vár 74, 447
 – – Ippolito d'Este udvara 407
 – – István király palotája 389
 – – III. Béla palotája 378
 – – pénzverde 444
 – – Szt. Adalbert-székesegyház 342, 410
 – Vízivárosi r. k. templom 526
- Felsőnyék
 – várhegy 387
- Felsővarsány
 – Rákóczi-kastély 496
- Fertőd
 – Esterházy-kastély 7, 152, 170, 478
- Gidrafa [Budmerice]
 – Pálffy-kastély 609
- Gödöllő
 – Grassalkovich-kastély: kert 7
- Gyöngyös
 – Bene vár 363
- Győr 131, 132, 133
 – Arany János u. 18–22.: lakóház 176
 – Batthyány tér 646
 – időjelző torony 628
 – Liszt F. u. 10.: lakóház 614
 – Rozália-ház 506
- Gyula
 – szobrok 657
- Gyulafehérvár [Alba Iulia]
 – nyomda 528
 – székesegyház: Rákóczi-síremlék 522
- Hajdú-Bihar megye 602
- Herrenchiemsee
 – kastély 612
- Heves megye 90, 250
- Hodkovec > Hotkóc
 Hotkóc [Hodkovec]
 – Csáky-kastély: kert 7
- Hrušov > Körtyvélyes
- Hunedoara > Vajdahunyad
- Huszt
 – vár 256
- Iszkaszentgyörgy
 – Amadé-, Bajzáth – Pappenheim-kastély 615
- Kaposvár
 – Csiky Gergely Színház 164, 165
- Karcag
 – görög keleti templom 530
- Kassa [Kosice] 617
 – céhek 541
- Kecskemét
 – Katona József Színház 147, 148
- Keszthely
 – Ferences templom 422
 – Festetich-kastély 150, 151, 529
- Kismarton [Eisenstadt]
 – Esterházy-kastély 7, 538, 565
- Kolozsvár [Cluj]
 – Házsongárdi temető 556
- Kosd 265
- Kosice > Kassa
- Körmend 264, 353
- Köröshegy 243
- Körtyvélyes [Hrušov]
 – monostor 350
- Kőszeg
 – Fekete Szerecseny patika
- Kővágóörs
 – ev. templom 154, 171
- Kurityán
 – pálos kolostor 360
- Levoča > Lőcse
- Linderhof
 – kastély 612
- Lőcse [Levoča]

- Hain-ház 420
- Szt. Jakab-templom 338
- Mád 518
- Magyarbél [Velký Bel]
- Csáky-kastély 517
- Majk
- kamalduli remetiség 515
- Makó 649
- városháza 606
- Mánd
- ref. templom 543
- Mánfa
- r. k. templom 385
- Martonvásár
- Brunszvik-kastély 149
- Miskolc 82
- Kós-ház 153
- ortodox templom 323
- Moldovenesti > Várfalva
- Mont-Saint-Michel 400
- Mukacseve > Munkács
- Munkács [Mukacseve]
- vár 256
- Nagybiccse [Bytča]
- Thurzó-kastély 498
- Nagyecsed
- Sárvár 367, 479
- Nagykanizsa
- vár 269, 485, 492, 502
- Nagyócsa [Očova]
- r. k. templom 524
- Nagyszében [Sibiu] 309, 645
- Nagyszombat [Trnava]
- egyetem 296, 494
- Neuschwanstein
- kastély 612
- Nógrád megye 250, 395
- Očova > Nagyócsa
- Ópusztaszer
- Feszty körkép 241
- Szer-monostor 241
- Ozora
- vár 347, 368, 440
- Palics [Palić]
- villák 640
- Pápa
- Kenessey-Szondy ház 489
- vár, palánk 493, 503
- Pécs 80, 83
- fényképek 676
- Jeszenszky-ház 510
- Jókai u. 7.: lakóház 157, 158
- Ókeresztény sírkamrák 327, 328
- székesegyház 408, 480
- temetők 520
- Vasváry-villa 626
- Pécsvárad
- apátság és vár 332
- Pest megye 250
- Pozsony [Bratislava] 109
- kézművesek 544
- lakóházak 369, 388, 402, 481, 513, 533
- Pálffy-palota 638
- vár 491
- Pozsonybaldogfa [Boldog]
- r. k. templom 391
- Prešov > Eperjes
- Ráckeve
- szerb templom 258
- Rakacaszend
- ref. templom 174
- Róma 23
- Rudabánya
- ev. templom 656
- Sajókaza
- ref. templom 404
- Salgótarján
- Rákosi bástya 903
- Sárospatak
- céhek 540
- Segesd
- királynéi központ 384
- Selmecbánya [Banská Štiavnica] 306
- Sellye
- Savoyai – Batthyány-kastély 517
- Seregélyes
- Zichy-kastély 169
- Sibiu > Nagyszében
- Simontornya
- vár 376
- Somogyvár
- bencés apátság 351
- Sopron 140, 642
- Elő- és Hátsókapu 397
- St. Georgen a, Leithagebirge > Szentgyörgy
- Štvrťok na Ostrove > Csütörtök
- Szabolcs-Szatmár megye 245, 543, 622
- Szatmár
- vár 485
- Szécsény 445
- Szeged
- Dóm tér 643
- Székelydália [Daia]
- ref. templom 419
- Székelykeresztúr [Cristuru Secuiesc]
- unitárius templom 505
- Székesfehérvár 394, 454
- Csók István u. 17.: lakóház 173
- Dobay-nyomda 531
- Fekete Sas patika 211
- görögkeleti szerb templom 579
- királyi bazilika és romkert 371, 382
- Számer-nyomda 535
- Szentgyörgy [St. Georgen a, Leithagebirge]
- r. k. templom 565
- Szerencs

- vár 484
- Szigliget 280
- kastély 651, 652
- vár 266
- Sziksó 229
- Szolnok megye 246
- Szombathely
  - Alkotmány u. 19.: lakóház 516
  - Kossuth u. 10.: lakóház 516
  - Kőszegi u. 3.: lakóház 516
  - Schönvisner István leírása 43
  - Szt. Márton-templom 145
- Tákos
  - ref. templom 166
- Tapolca
  - Templomdomb: romkert 393, 398
- Tata
  - vízimalmok 610
- Tótmegyer
  - Károlyi-kastély 477
- Trausdorf > Darázsfalva
- Trnava > Nagyszombat
- Ugod
  - vár 504
- Vác
  - Széchenyi u. 386
- Vajdahunyad [Hunedoara]
  - vár 401
- Varasd [Vараždin]
  - jezsuita templom és kolostor 472
- Várfalva [Moldovenesti]
  - unitáris templom 362
- Vasszécsény
  - Új-Ebergényi kastély 156
- Vasvár
  - hypocaustum 490
- Velemér
  - Paprét: r. k. templom 429
- Velký Bel > Magyarbél
- Veszprém 278
  - megyeház 630
  - színház 633
  - tabakosok 554
  - Veszprémvölgyi monostor 364
  - völgyhíd 639
- Veszprém megye 117
- Visgerád
  - Helemba sziget – érseki ház és templom 381
  - királyi palota és vár 3, 374
- Zalavár
  - Kövecses 396
- Zselicszentjakab
  - monostor 392

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Aav, Marianne 993
- Abakanowicz, Magdalena 1068
- Aba-Novák Judit 1444, 1446
- Aczél Gábor 1070
- Aczél Géza 731
- Aczél György 120
- Ács Tamás 1071
- Acsay Judit 578, 659, 829, 1008, 1011, 1068, 1448, 1516, 1532, 1552
- Ádám István 229
- Ágostházi László 749
- Ágotha Margit 1072
- Aknai Tamás 298, 1507
- Albertini Béla 668, 964
- Alexander, Christopher 1073
- Almási Miklós 965
- Almásy Aladár 1074
- Almásy Pál 1075
- Alpár Ignác 697
- Altdorfer, Albrecht 457
- Altenburger, Josef 249
- Aman, Anders 880
- Ambrus Ferenc 802
- Ámos Imre 952
- Andrási Gábor 920, 934, 941, 1114, 1154, 1232, 1251, 1306, 1357, 1389, 1416, 1501, 1607, 1622
- Angerer, Martin 457
- Angyal Mária 1593
- Angyalosi Gergely 732
- Anna Margit 1076, 1077
- Anóka Eszter 1298
- Antal Gábor 1037
- Antal István 963, 982, 1129, 1205, 1221, 1329
- Apáti-Tóth Sándor 1078
- Apró Ferenc 1164
- Aradi Nóra 240, 820
- Aradi Péter 8, 63, 1395
- Aranyossy György 1079
- Archelb-Gály Tamara 1118, 1377
- Árkossy István 1080
- Áron Nagy Lajos 1081
- Arpino, Giovanni 568
- Árva Bethlen Kata 216
- Ascer Zoltán 1082
- Ashbee, Charles Robert 698
- Asmussen, Eric 881
- Aszalós Endre 1313
- Asztalos István 180
- Attalai Gábor 1011, 1016, 1047, 1083, 1151, 1551
- Avar Pál 1045

- Baán István 350
 Babits Mihály 40
 Bableska-Rolke, Wieslawa 1068
 Bachmann Gábor 328, 1084, 1085
 Bacsó Béla 10, 11
 Bada Tibor (Bada Dada) 1086, 1087, 1088
 Badacsonyi Sándor 1089
 Badál Ede 250, 477
 Baji Etelka 673, 688
 Bajkay Éva 658, 659, 669, 1310
 Bajkó Anikó 1090
 Bajnay Zsolt 146
 Bajomi Lázár Endre 574
 Bak Imre 944, 1091
 Bak Jolán 478
 Bakay Kornél 351, 448
 Bakó Ferenc 275
 Bakó Zsuzsa 188, 791
 Bakonyi Katalin 689, 993
 Bakonyvári M. Ágnes 1060, 1092, 1230,
 1331, 1362, 1402, 1509
 Bakos Katalin 660
 Bakos Katalin képzőművész 1093
 Baksa-Soós János 1094
 Balajthy Katalin 805, 806, 1120
 Balás Gábor 230
 Balassa Iván 556
 Balassa M. Iván 251, 352
 Balassa Zsuzsanna 186, 1061, 1121
 Balatoni Klára 1059
 H. Balázs Éva 465
 Balázs G. Árpád 1095, 1096
 Balázs György 1097
 Balázs Miklós Ernő 1098, 1099
 Bálint Endre 5, 1100
 Bálint Sándor 44
 Balla Demeter 1101
 Balla Margit 1102
 Balla Zsófia 831
 Balogh Ferenc 187, 252, 596
 Balogné Ábrányi Hedvig 67
 Balogné Ormos Ilona 519
 Bálványos Huba 5, 1103
 Bán András 302, 935, 985, 1019, 1449, 1478,
 1625
 Bán Béla 1104
 Bán Ferenc 882
 Bán Marianna 1105
 Bándi Zsuzsa 353
 Bándiné Villányi Éva 932
 Banga Ferenc 1106
 Banham, Reynier 883
 Banner Zoltán 708
 Sz. Bányai Irén 608
 Barabás Ferenc 1107
 Barabás Jenő 253, 352
 Barabás Miklós 699
 Baranyai Károly 1108
 Baranyay András 968
 Baranyi Judit 923, 1163, 1452
 Barcza András
 Barcsay Jenő 1109, 1110, 1111, 1112
 Bardócz Lajos 1113
 Bardoly István 87, 184
 Bárdos István 33, 690
 Baričević, Doris 472
 Barna Gábor 555
 Barna Róbert 1114, 1325, 1390
 Barnóth Zoltán
 Baróti Dezső 475
 Baróti Judit 237
 Barta Éva 1115
 Barta István 595
 Bartalos Gyula 45
 Bartha András 1050
 Bartha Elek 104
 Bartl József 1116
 Bartók István 1117
 Bartusz Mária 1118
 Batári Ferenc 183, 682
 Batho, Jack 987
 Báthory István király 473
 Báthy Géza 128, 129
 Batthyány Boldizsár 216
 Batthyány Ignác 216
 Batthyány József 216
 Baudelaire, Charles 8
 Baum, Peter 939
 Baxa, Peter 369
 Beardsley, Aubrey 4
 Bedő Sándor 1119
 Beke László 3, 346, 715, 970, 989, 1011,
 1016, 1151, 1510, 1552
 Bél Mátyás 46
 Belting, Hans 18
 Bencze Zoltán 354, 355
 Benczúr Gyula 4
 Bencsik János 518
 Benedek Katalin 1220, 1370
 Benkő Erzsébet 1120
 Benoschofsky Ilona 196
 Benyóné Mojzsis Dóra 317
 Beóthyné Kozocsa Ildikó 411
 Bérces Jenő 1620
 Berczeller Rudolf 921
 Berecz János 235, 1309
 Bereczky Lóránd 1135, 1158
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 813
 Béres András 1277
 Berkes Erzsébet 1241
 Berkeszi István 471
 Berey József 479
 Bergman, Erasmus 560
 Berhidi Mária 1121
 Berki Feriz 205
 Berki Viola 5, 1122, 1123

- Bernát András 1124
Bernáth Mária 754
Berta Éva 1125
Bertényi Iván 452, 453
Bialostocki, Jan 563
Biathová, Katarina 412
Bibó István 7, 597
Bicskei István 1126
Bihalji-Merin, Oto 9
Bihari József 1400
Birkás Ákos 843, 944, 1127, 1128, 1129, 1130
Birkmayer János 1131
Birnbäum, Alfred 989
Bíró József 47
Bíró Katalin 1278, 1279
Bíróné Sey Katalin 64
Bocz Gyula 1132
Bódi Tóth Elemér 591
Bodnár Éva 758, 804, 1451
Bodnár János 1267
Bodnár Katalin 445
Bodnár Szilvia 457
Bodonyi Csaba 912, 1059
Bodor Ferenc 81, 598, 599
Bodri Ferenc 733, 734, 779, 804, 1115, 1511
Bódy Gábor 989
Bódy Irén 1133
Bogdanović, Kosta 1134
Bogdány Jakab 561, 562
Bognár Árpád 1135
Bogyay Tamás 240, 330, 342, 346
Boldizsár Péter 446
Bolmányi Ferenc 5
Bolza Marietta 1136
Bóna Adél 1124
Bóna Endre 801
Bóna István 356
Bóna László 1051, 1124
Bonta János 884, 885, 1618
Bor Ambrus 1559
Borbás Klára 821
Bordás Győző 1517
Bori Imre 735
Born Miklósné 953
Boros Éva 817
Boros Géza 2, 849, 857, 961, 1022, 1380, 1472, 1547
Boros László 83, 480
Boros Pál 147, 148
Borsos Miklós 5, 1137, 1138
Bortnyik Sándor 5, 790
Borvendég Béla 748, 886, 887, 1023, 1059
Borza Teréz 1139
Borzák Tibor 1122
Botek, Andrej 481
Bozsó Csongor 1140
Böhm Lipót 4
Böhönye Ágnes 1070
Böhönye János 888
Bölöni György 48
Bráda Tibor 1141
Brassai György 1142
Brenner János 1143
Bretter György 1183
Breznai Péter 1144, 1145
Brockhaus, Christoph 1488
Brodzskij, Vagyim Valentinovics 1146, 1147
Brueghel, Pieter id. 563
Brugós Gyula 1167
Brukenthal Sámuel 216
Buczkó György 1148, 1149
Budai Aurél 149
Bujdosó Alpár 843
Bujdosó Ernő 1150
Bukta Imre 1151
Bukta Zsuzsa 294
Bulla Márta 1153
Bullás József 1154
Bundev-Todorov Ilona 1139
Burján Gál Emil 1228
Buza Péter 644
Buzási Enikő 293, 297, 466, 527
Cain, Julien 8
Callmeyer Ferenc 889, 1155, 1535
Cennerné Wilhelmb Gizella 100, 101, 111, 293
Carrière, Eugène 4
Ceroni, Ambrogio 761
Cézanne, Paul 4
Chagall, Marc 1156
Chikán Bálint 822, 936, 948, 1508
Chlaupecký, Ivan 464
Cidlinská, Libusa 331
Ciulisová, Ingrid 482, 483
Clair, Jean 1193
Cléméncon, Anne-Sophie 600
Craspelle, Jean-Baptiste 574
Čelková, Mária 306
Czagány István 34
Czakó Zsolt 1157
Czeplédy Ilona 359, 360
Czeplédi Imre 763
Czeplédy Károly 233
Czeplédy Nina 976
Czeizel Balázs 970
Czeizel Endre 1247
A. Czétényi Piroska 131
Czigány Lóránt 57
Czinder Antal 1158
Czinke Ferenc 1215
Czinkotay Frigyes 781
Cziráki Lajos 711
Czóbel Béla 705
Czobor Ágnes 192
Czuppon Éva 164, 165

- Cs. Gy. 1133, 1263
 Cs. T. 130
 Csaba László 1159, 1160, 1161, 1162
 Csáji Attila 1163
 Csáky József 1164, 1165, 1166
 Csáky Károly 755
 Csala Károly 937
 F. Csanak Dóra 56, 58
 Csaplár Ferenc 572
 Csapodi Csaba 414
 Csapodiné Gárdonyi Klára 414
 Császár László 122, 253, 254, 272, 357, 358, 1521
 Cséfalvay Pál 74
 Cseh Géza 654
 Cseh Gusztáv 1168
 Csengeryné Nagy Zsuzsa 65
 Cser Sándor
 Cseri László 1171
 Cseri Miklós 255
 Csernus Tibor 1172
 Csete György 1059, 1535
 Csík István 1173
 Csiki László 1260
 Csillag József 1174
 K. Csilléry Klára 352
 Csohány Kálmán 5
 Csók István 4, 701, 702
 Csomay Zsófia 1559
 Csomor Lajos 430
 Csongor Dénes 811
 Csonka Pál 276, 1175, 1176, 1177, 1178
 Csontos Csaba 150, 151, 1179
 Csontváry Kosztka Tivadar 703, 704
 Csoóri Sándor 1467
 Csorba Csaba 256
 Csorba Géza 188, 1347
 Csukás Györgyi 575
 Csuvik Ilona 1180
- Dali, Salvador 1181, 1182
 Damó István 1183
 Dankó Imre 257, 622, 1280
 Danto, A. C. 10
 Darkó Jenő 84
 Dávid Ferenc 49, 469, 603
 Dávid Katalin 102, 103
 Dávid László 361
 Davidov, Dinko 292
 Deák Dénes 219
 Deák Krisztina 152
 Decsi Ilona 1184
 Deigner Anna 231
 Deim Pál 5, 1144, 1185
 Délnémet István 983
 Demeter István 1186, 1187
 Demeter Vadnár János 362
 Dénesi Ödön 1174
 Dercsényi Dezső 49, 50, 51, 52, 416, 421
- Derer, Peter 511
 Détszy Mihály 484, 522
 Dévényi Sándor 1188
 Dienes Gábor 1189, 1190
 Diószegi Balázs 1191
 Dlusztus Imre 890
 Dobai Ágnes 1016, 1130, 1148
 Dobos Marianne 1549
 Dobrányi Ildikó 1192
 Dobrik István 1452
 Dobszay László 1387
 Dóka Klára 536
 Domán István 196
 B. Dorner Mária 678
 Domokos György 485
 Dozvald János 967, 1381
 F. Dózsa Katalin 190
 Döllgast, Hans 706
 Draskóczy István 347, 363
 Duchamp, Marcel 1193
 Ducki, Krzysztof 1194
 Dudás Antal 1312
 Dunaiszky Lőrinc 707
 Duranci, Bela 285, 286, 287, 288, 289, 576, 585, 861, 1095, 1108, 1352, 1421, 1518
 Duray Éva 1515
 Dürer, Albrecht 458
 Dvorszky Hedvig 891, 990
- Ecsedy István 54
 Ecsery Elemér 795
 Égerházi Imre 841, 1195
 Egey István 718
 Egri Mária 587, 751, 1613
 Egri Péter 807
 Eifert János 1196
 Eisenmayer Tibor 1197
 Eisler János 84
 Éles Csaba 6, 1056, 1320
 Endrei Walter 322, 486
 Entz Géza 50, 51, 88, 230, 245, 346, 361, 399, 1521
 Eperjessy Kálmán 537
 Erdei Gabriella 787
 Erdély Miklós 1198, 1199, 1200, 1201, 1202
 Erdélyi Viktor 4
 Erdős Imre Pál 708, 1203
 Erki Edit 736
 Ernyei Sándor 953
 Erő Zoltán 892
 Érszegi Géza 364, 399
 Esterházy-család 220
 Esterházy Pál 470
 Ezüst György 1204
 Ezüst Zoltán 1204
- Fáber András 1374
 Fábrián László 723, 927, 1101, 1116, 1463, 1548

- Fabini, Alida 365
Fabini, Hermann 365
Fábrý Eszter 1560
Fahlström, Öyvind 1205
Farbaky Péter 366
Fargier, Jean-Paul 987
Farkas Aladár 1206
Farkas András 1136, 1153, 1274, 1369,
1418, 1490, 1580, 1606
Farkas András grafikus 1207
Farkas Gábor 148, 1232
Farkas László 487
Farkas Sándor 198
Farkas Tibor 913, 914, 915
Farkasdy Zoltán 1208
Farkaslaky Erzsébet 248
Fátay Tamás 132, 133, 134
Fáy Dezső 709
Fáy János 216
Fazakas Péter 1209, 1210
Fazekas Árpád 367
Fecske András 827
Fecske Csaba 1404
Fehér Géza 53
Fehér József 210, 766
Fehér László 811, 843, 944, 1212
Fehér Rózsa 121
Feiszt György 353
Fejérdy Tamás 116, 126
Fejérvári Géza 233
Fejérváry Gábor 84
Fejes Mária 893
Fekete Csaba 217
Fekete György 1017
Fekete-Nagy Béla 5
Feledy Gyula 1213, 1214, 1215, 1216
Feld István 368, 382, 440
Félegyházi László 710, 1217
Felhő Ibolya 124
Fellner Jakab 86
Féner Tamás 1218
Fényes Adolf 4
Fenyvesi László 269
Fenyvesi Tóth Árpád 1219
Ferencz Csaba 431
Ferencz István 153, 749, 1059
Ferenczy Béni 5, 930, 1220
Ferenczy Károly 4, 40, 711
Ferenczy László 577, 775
Ferkai András 600, 601, 749, 760, 880
Ferus, Viktor 369
Feszty Adolf 712
Feszty Árpád 40, 241
Feuer Gábor 823, 1552
Feuerné-Tóth Rózsa 370
Ficzek Ferenc 1221
Filep Antal 744
Fillitz, Hermann 432
Finet, Nicolas 987
Finta József 749, 894, 1222, 1223, 1290, 1465
Fischer, Jochen 1488
Fischer József 5, 713
Fitz József 218
Fitz Péter 1011, 1066, 1068
Flesch Bálint 300, 301
Florenszkij, Pavel 415
Florescu, Mihail 1611
Fodor Adrienn 417
Fodor András 57
Fodor István 352
Foerk Ernő 714
Folaron, Ireneusz 923
Foltin Brúnó 467
Forgách András 968, 1488
Forgács Éva 1093
Fóth Ernő 5
Földényi F. László 716, 1327
Földényi György 141
Földes Emília 1608
Földi Péter 1225, 1226
Földváry Zsuzsanna 258
Francesco di Giorgio 35
Francová, Zuzana 571
Frank János 78, 79, 705, 832, 833, 834, 835,
836, 921, 1102, 1109, 1109, 1245, 1250,
1271, 1272, 1337, 1347, 1356, 1399, 1412,
1626
Frankl Aljona 1227
Fried István 465
Friedel, Helmut 1052
Friedrich, Caspar David 715, 716
Füleper Ferenc 54, 55, 327, 328
Füleper Katalin 56
Füleper Lajos 4, 7, 56, 57, 58, 59, 705
Fülöp Gyula 371
Füst Milán 40
Gaál András 1228
Gaál József 1229, 1230
Gaál György 71, 72
Gábor Áron 1231
Gábor Imre 1232
Gábor László 371
Gábrriel József 1233
Gabrieli Gabriella 93
Gádoros Lajos 1234
Gajdos Tibor 1096
L. Gál Éva 237, 581
Gál Tibor 154
Galambos Tamás 1235
Galavics Géza 293, 468, 469, 470
Gálig Zoltán 1128
Gállos Ferenc 332
Gállos Orsolya 332
A. Gály Tamara 837
Ganczaugh Miklós 1236

- Garai László 1086
 Garam Éva 245
 Garin, Eugenio 333
 Gáspár Ernő 639
 Gaspar, Lorand 1237
 Gáspárdy Sándor 1238
 Ganguin, Paul 4
 Gáyor Tibor 843
 Gazda József 940, 1295
 Gazda László 1281
 Géczy János 950
 Gedai István 66, 310, 441, 442, 443
 Géger Melinda 812
 Gehlen, Arnold 10
 Gelencsér Éva 1102, 1313, 1322, 1356, 1444
 Gelencsér Ferenc 579
 Gellér Ferenc 602
 Gellér Katalin 578, 661, 685, 728, 1542
 Genée, Pierre 603
 Gerevich Lászlóné Vattai Erzsébet 60
 Gergely Jenő 691
 Gerle János 604, 895
 Gerő András 84
 Gerő Győző 488
 Gerő László 96, 121, 122, 134, 245, 254, 262
 Geröly Tibor 1125
 Gerszi Teréz 194
 Geržová, Jana 481
 Geskó Judit 194
 Gezsenyi István 135
 Giba Antal 649
 Gibela Imre 1239
 Giczay János 1240
 Ginács László 1241
 Ginelli, Anatol 12
 Glatz Ferenc 349, 382, 390, 441, 450, 454, 456, 691
 Goda Gábor 916
 Goda Gertúd 1282
 Golda János 1059, 1242
 Goldfinger Ernő 1243
 Goldinger, F. X. 620, 621
 Gombrich, Ernst Hans 13
 Gonda János 1493
 Gonda Zsuzsa 698
 Gondy Károly 718
 Gorbacsov, Jurij 1244
 Gorka Lívia 1245
 Gosztola Annamária 564
 Gosztonyi József 1334
 Göllner, Karl 645
 Grensó István 1246
 Grigorescu, Nicolae 719
 Gróf László 209
 Gross Bettelheim Jolán 720
 Gruber Béla 1247
 Gsell, Paul 784
 Guba István 1248
 Gubis Mihály 1144
 Guczogi György 1223
 Gulácsy Lajos 40
 Gulyás Dénes 32
 Gulyás Éva 104
 Gulyás Gyula 1249
 Gulyás Kati 1250
 Gunda Béla 283, 284
 Guzsik Tamás 259
 Gyárfás Péter 227, 858, 863, 1190, 1197, 1291, 1324, 1335, 1344, 1415, 1468, 1486, 1556, 1582, 1591
 Gyarmathy Tihamér 5, 1251, 1252, 1253, 1254, 1255, 1256
 Gyarmati Kálmán 1195
 Gyémánt László 1257
 Gyetvai Ágnes 1315, 1552
 M. Gyöngy Katalin 270, 706, 883
 Györfi Lajos 1258
 Györfly Sándor 1464
 György Csaba (Borgó) 1259
 György Péter 3, 659, 695, 952, 1084, 1085, 1104, 1252, 1525
 Györgydeák György 1260
 Györgyi Erzsébet 322
 Györgyi Giergl Alajos 721
 Győri Lajos 792
 Gyurcsek Ferenc 1261
 Gyurkovics Tibor 1304
 H. Gyürky Katalin 372
 H. K. 1156
 Haász István 1262
 Hadik András 714, 802
 Haftmann, Werner 746
 Hager Ritta 1263
 Haiman György 747
 Hajagos Imre 1264
 Hajas Tibor 989
 Hajdú Demeter Dénes 528
 Hajdú Éva 972, 1025
 Hajdú Flórián 1265
 Hajdu István 762, 968, 1229, 1365
 Hajnóczy Gábor 32, 35, 373, 605
 Hajnóczy Gyula 116, 142
 Hajnóczy J. Gyula 14, 260, 329
 Halápy János 1266
 Halas, John 1267
 Halasy Miklós 789
 Halász Géza 942
 Halbauer Ede 1268
 Halmy Miklós 1269
 Halmos György 749
 Halugin, Sava 1518
 Hamar Imre 1576
 Hann Ferenc 1259, 1343
 Haranghy Jenő 722

- Harasta Miklós 1175
 Haraszty István 920
 C. Harrach Erzsébet 606
 Haris Andrea 86, 489, 490
 Hárs Éva 818
 Hárs József 794
 Harsányi István 1471
 Hatházi Gábor 449
 Hatvani Dániel 1191
 Haulisch Lenke 790, 951, 1434
 Havady László 135
 Havasi János 981
 Heckenast János 155, 214
 Hegyi Gyula 675
 Hegyi Lóránd 3, 15, 822, 825, 840, 843, 943,
 944, 1127, 1151, 1163, 1272, 1358, 1431,
 1462, 1554, 1557, 1633, 1634
 Heikoop, Govert 1270
 Heim András 737
 Heiszler Vilmos 681
 Heitler László 1266, 1338, 1447
 Héjj Miklós 374
 Held, Louis 723
 Helényi Tibor 1271
 Helischer József 234
 Hencze Tamás 944
 Henszlmann Imre 7, 61, 62
 Hentz Lajos 752
 Herepei János 556
 Herczeg István 1274
 Herczeg Ibolya 1011, 1192, 1400, 1486
 Héri Vera 523
 Hernádi Miklós 945
 Herner János 556
 Herth Viktória 823
 Hervé, Lucien 1275
 Herzogenrath, Wulf 659
 Hesztera Aladár 145
 Hetés Tibor 182
 Hild József 620, 621
 Hillebrandt, Franz Anton 477
 Hincz Gyula 5
 -historikus- 793
 Hofer Miklós 1243
 Hofer Tamás 693, 1276
 Hoffmann Edith 63
 Hoffmann Tamás 1026
 Hoffmannsegg, Johann 471
 Holčfk, Štefan 491
 Holl Imre 334
 Holl László 1277, 1278, 1279, 1280, 1281,
 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287
 Hollósi Eva 1031, 1032, 1033, 1034
 Homonnai Drugeth-család 542
 Hopp Lajos 480
 Horler Miklós 125, 375, 376, 383, 749
 Horváth Alice 61, 796
 Horváth Attila 377
 Horváth Béla 263
 P. Horváth Csilla 676, 981
 Horváth Hilda 1080, 1333
 Horváth F. Zoltán 1059
 Horváth Ferenc 5
 Horváth Hilda 666
 Horváth István 378, 444
 Horváth László 117
 Horváth László formatervező 1288
 Horváth Lilla 478, 1137, 1502, 1522
 Horváth Márton 1239, 1289
 N. Horváth Péter 709
 Horváth Tamás 1293
 Horváth Zoltán 912
 Hölgyesi György 842
 Hrecska József 1290
 Hubay Miklós 1433
 Hudra Klára 673, 925, 973, 1018, 1106,
 1194, 1267, 1345, 1384, 1409, 1428, 1461,
 1494, 1500, 1512, 1531, 1541, 1550, 1609
 Hunfalvy János 236
 Hungler József 278
 Husz Mária 1012, 1015
 Huszár Imre 5
 Huszár János 492
 Huszár Lajos 64, 65, 66, 67, 68, 311, 549
 Huszka József 69
 Hübner Theodóra 970, 1291

 Illésházy István 216, 221
 Ilosvai Varga István 705
 Ilon Gábor 493
 Inkey Tibor 1293
 Ipolyi Arnold 70
 Irásné Melis Katalin 379
 Itten, Johannes 1434
 Iványi-Grünwald Béla 724
 Iványi László 1294

 Jajczay János 1441
 Jakabffy Tamás 1203
 Jakó Géza 725, 726
 Jakó Zsigmond 295
 Jakobs, Michael 662
 Jakobovits Márta 971
 Jakobovits Miklós 1295
 Jakovits József 1296
 Jáksity Iván 579
 Jaksity László 673
 Jalsovszky Katalin 673
 Janáky István 1297
 Janesch Péter 1297
 Janáky György 896, 897, 1300
 Jánosy Ferenc 1417
 Jankovich Miklós 2164
 Jankovič, Vendelin 494
 Jánó Mihály 1615
 Jánosházi Ágnes 1298

- Jánossy D. László 1299
 Jánossy Johanna 1301
 Jánossy György 5, 1300, 1301
 Jantner Antal 123
 Janus Pannonius 216
 Jászay Zsoltné 1213
 Jávor Ottó 1394
 Jederán György 970
 Jegorova, Kszanyija 569
 Jeney Lajos 749
 Joó Tibor 404
 Jordaensz, Jacob 564
 Jordánszky Elek 557
 Jovánovics György 921, 1302, 1303
 Józsa Ágnes 223, 227, 232, 462, 585, 720,
 785, 863, 865, 872, 990, 994, 995, 1076,
 1100, 1110, 1123, 1182, 1381, 1407
 József Dénes 919, 1061
 Juhász Árpád festő 727
 Juhász Árpád 581
 Juhász Imre 203
 Juhász R. József 1571
 Juhász Sándor 1304
 Juhos Kiss János 2005
 Julius Gyula 1305
 Jung Károly 558
 Jungwirth, Kurt 1127
 Jurecskó László 1639
- Kabdebó Lóránt 1111, 1489
 Kádár Kata 720, 1306
 Kádár Livia 728
 Kádár Zoltán 325, 418
 Kádárné Horóczy Margit 1307
 Kaesz Gyula 5, 1308
 Kahler Frigyes 550
 Kahlo, Frida 729
 Kaiser Anna 329
 Kalafús, Tibor 609
 Kaján Imre 580
 Kalapis Zoltán 727
 Káldi Gyula 157, 158
 Kalin, Kaj 993
 Kalló Viktor 1309
 Kálmán Gyula 1475
 Kalmár György 930
 Kántor Lajos 946
 Kaposi Endre 677
 Kapossy János 495
 Kaposvári Gyula 246, 496
 Kapsza Miklós 1027
 Karacs Ferenc 730
 Karacs Zsigmond 730
 Karasová, Zuzana 36, 62
 Kárász Judit 1310, 1311
 Karátson Gábor 5
 Kardos József 37, 349, 382, 390, 441, 450,
 454, 456, 691
- Karlovaris, Bogumil 1312
 Károlyi Ernő 1313, 1314
 Károlyi Júlia 1006
 Károlyi Zsigmond 1315, 1316, 1436
 Kárpáti László 323
 Kárpáti Tamás 1317
 Kassák Lajos 5, 572, 731, 732, 733, 734, 735,
 736, 73, 738, 739, 740, 741, 742, 775
 Kátai Mihály 1318, 1319
 Katatics Ferenc 1391
 Katona Imre 724, 725, 726
 Katori, Yasue 1008
 Kazay Sámuel 216
 El Kazovszkij 1321
 Kecseti Gabriella 1322
 Kecskeméti Gábor 559
 Kecskeméti Kálmán 1410
 Kékesdy Gábor 1323
 Kéki Béla 47
 Kelecsényi Gábor 216
 Kelemen Károly 944
 Kelemen Kata 1324
 Kelemen Lajos 71, 72
 Kelényi Béla 415, 1325, 1326, 1327, 1328
 Kelényi György 570
 Kemendi Ágnes 521
 Kemény Éva 1135, 1158, 1504
 Kerber Zoltán 715, 716, 1013
 Kerekes Béla 1437
 Kerekes Gábor 1329
 Kerekes László 844, 1087
 Kerényi József 749
 Keresztury Dezső 232
 Kéri Imre 1184
 Kerny Terézia 439
 Kertészfi Agnes 1330
 Keri Károly 1331
 Keserő Bálint 556
 Keserő Ilona 5
 Keserő Katalin 3, 578, 582, 662, 1067, 1151,
 1552, 1624
 Kicsiny Balázs 1332
 Kienzl János 862, 1238
 Kietaibl, Hans 538
 Kincses Károly 300, 977, 1478
 Király Erzsébet 702, 798
 J. Király István 19, 1055
 Kisfaludy Károly 743
 Kisfaludy Katalin 368
 Kishonthy Zsolt 69
 Kiss Ákos 380
 Kiss Bálint id. és ifj. 744
 Kiss (em) Judit 729
 Kiss Endre 15
 Kiss Éva 687, 1007
 Kiss Gábor 261
 Kiss János 1581
 Kiss Joakim Margit 860

- Kiss József 385
 M. Kiss József 1333
 Kiss József történész 497
 Kiss Kovács Gyula 1334
 Kiss Péter 200
 Kiss Sándor 1335
 Kiss Sándorné 1435
 Kiss Tamás 639
 Kistelegdi István 1336
 Klaniczay Gábor 340, 947
 Klaniczay Tibor 336
 Klee, Paul 746
 Klein Rudolf 16, 17, 616
 Kleineisel János 262, 263, 880
 Klicsu Lajos 1337
 Klie Zoltán 1338
 Klimó György 216
 Klimó Károly 944, 1339
 Klusch, Horst 308, 433
 Kmetty János 3
 Knapp Éva 525, 557
 Kner Erzsébet 1341
 Kner Imre 747
 Koch György 1153
 Koczogh Ákos 266, 280, 651
 Kočis, Jozef 498
 Kocsis Ernő 1342
 Kocsis Imre 1343, 1344
 Kocsi József 1345
 Kodoňová, Mária 337
 H. Kolba Judit 307
 Kolozsvári Tamás 459
 Kolozsvári Marianna 1185, 1430, 1481
 Koltai Ágnes 302, 668, 1544
 Komárik Dénes 816
 G. Komoróczy Emőke 739, 740
 Koncz Pál 554
 Kondor Béla 1348, 1349, 1350
 Kondor Lajos 1351
 Konecni György 5
 Konjović, Milan 1352, 1353, 1354
 Kontha Sándor 584, 930
 Koppány Tibor 264, 368, 499
 Korek József 68, 84, 177, 204
 Kornis Mihály 303
 Korniss Péter 978, 1355
 Sz. Koroknay Éva 73
 Korompay Judit 1070
 Kós Károly 153, 748, 749
 Kósa László 44, 204
 Kosdi Attila 1059
 Kostyál László 1119, 1233
 Koszta József 751
 Kotrba, Heřman 290, 338
 Kovács Ágnes 1130
 Kovács Ákos 1047
 Kovács András 1636
 Kovács András szücs 752
 Kovács Andrea 1356
 Kovács Attila 1357, 1358, 1359, 1360, 1361
 Kovács Éva 339, 450
 Kovács Johanna 1362
 Kovács József 500
 Kovács Katalin 1082
 Kovács László 1573
 Kovács László régész 443
 Kovács László építész 645
 Kovács Orsolya 955, 1009, 1132, 1330
 Kovács Péter 211, 754, 828, 1148, 1283
 Kovács Péter Balázs 1363, 1364
 Kovács Sándor 159
 Kovács Tamás 1365
 Kovács Tibor 38
 Kovácsi Béla 136, 137
 Kovalcsik András 1207
 Kovalovszky Júlia 352, 381
 Kovalovszky Márta 702, 754, 1151, 1498, 1552
 Kovásznai György 1366
 L. Kovásznay Viktória 701, 1138
 Kováts Albert 1236
 Kováts István 753
 Kováts József 639
 Kowalska, Bożena 941
 Kozák Csaba 1151, 1393
 Kozák Károly 265, 266
 Kozma György 838, 845, 846, 847, 848, 976, 989, 1094, 1198, 1248, 1305, 1427, 1442
 Kőbányai János 1227
 Köblös József 442, 453
 Kőhegyi Mihály 325, 376, 551
 Kőnczöl Csaba 98
 König Frigyes 1367
 Kőpeczi Bócz István 5
 Köpp Keresztély 565
 Körmendi Géza 610
 Körner Éva 735, 1552
 Kőrösfői-Kriesch Aladár 693
 Kőrössényi Tamás 1368
 Körtvélyessy Magda 1369
 Kőszegi Edit 979
 Kőváry László 238
 Kövesdy Pál 222
 Kövesházi Kalmár Elza 754
 Králiková, Eva 545
 Kralovánszky Alán 371
 Kratochwill Mimi 877, 1014, 1318, 1353, 1514, 1592, 1594
 Kresák, Fedor 501
 Kristó Gyula 335, 435, 699
 Kristó Nagy István 667
 Križanová, Eva 638
 Krocsák Emil 1370
 Krunák Emese 1181, 1254, 1264
 Krzović, Ibrahim 611
 Kubányi Lajos 755

- Kubinszky Mihály 279, 612, 814, 1629
 Kubinyi András 391
 Kuklai Antal 1059
 Kukorelly Endre 1200
 Kulcsár Attila 749
 Kulm, Ferdinand 1371
 Kunkovác László 267
 Kurcz Ágnes 340
 Kurokawa, Kisho 1372
 Sz. Kürti Katalin 85, 300, 670, 671, 672,
 674, 679, 718, 745, 773, 809, 1167, 1284,
 1405
 Lábass Endre 1373
 Lackó Miklós 59
 Laczkó András 239, 782, 783
 Ladányi József 702, 828
 Lajta Béla 619
 Lakatos István 1376
 Lakatos Mária 980
 Lakics Éva 650
 Lakos János Pál 756
 Laky József 319
 Lánicz Sándor 613, 1057, 1077, 1206, 1398,
 1473, 1491, 1526
 László Emőke 293, 553
 László Gyula 326, 443, 461, 1167, 1168
 László Tamás 518
 Lauffenböck, Joseph Wenzel 757
 Lavrentyev, Alekszandr 785, 786
 Lázár Béla 4
 Lázár Sarolta 546
 Lecaldano, Paolo 568
 Legányi Zoltán 1176
 Legény Péter 1442
 Lehotka László 1374
 Leinz, Gottlieb 1488
 Lengyel András 1367
 Lengyel József 40
 Lengyel László 952
 Lente András 1301
 Lentić-Kugli, Ivy 472
 Léphaft Pál 1375
 Lepold Antal 74
 Létay Miklós 583
 Levárdy Ferenc 421
 Lichtenstein József 39
 Lindner Magdolna 721
 Lionel, Richard 588
 Lipp Vilmos 75, 76
 Lipták Pál 1376
 Literáti Nemes Sámuel 216
 Litwin József 1059
 Longavek Róbert 1377
 Lonovics László 1144
 Lóska Lajos 219, 720, 754, 865, 954, 1011,
 1019, 1091, 1152, 1231, 1249, 1316, 1317,
 1363, 1364, 1378, 1426
 Losonci Miklós 767, 1351, 1496, 1587
 Lossonczy Ibolya 1378
 Lossonczy Tamás 1378, 1379
 Louis, G. 620, 621
 Lovag Zsuzsa 111, 202
 Lovay Zsuzsanna 689
 Lovassy Klára 639
 Lovász Erzsébet 1380
 Lőcsei Pál 460
 Lőkös Zoltán 1204
 Lőrinczy Gábor 198
 Lővei Pál 347, 614, 615
 Lugosi József 547
 Lugosi-Lugo László 680, 1381, 1478, 1641
 fe Lugossy László 1382, 1639
 Lugossy Mária 921, 1383
 Lukácsy Sándor 40, 1605
 Lust Lőrinc 565
 Luxová, Viera 524
 Lükő Gábor 77
 Lyka Károly 78, 79
 Maczó Péter 1384
 Má dai Lajos 647
 Madas József 80, 520
 Magyar Ede 164, 165
 Magyar Kálmán 384
 Magyar Mannheimer Gusztáv 4
 Magyarász Imre 5
 Major Jenő 403
 Majoros Márta 589, 939
 Makk Ferenc 335
 Makovecz Benjámin 1385
 Makovecz Imre 5, 898, 1386, 1387, 1388
 Makovényi Ferenc 268
 Makrisz Agamemnon 5
 Malíková, Mária 566
 B. Malmos Balázs 419
 Malonyay Dezső 4, 81
 Mándy Stefánia 3
 Manolescu, Radu 295
 Mányoki Endre 1429
 Márffy Ödön 40
 Máriás Zoltán 1088
 Marjai Sándor 160, 282
 Marjalaki Kiss Lajos 82
 Markó Károly id. 758
 Marosi Ernő 3, 18, 89, 105, 335, 341, 343,
 344, 346, 405, 406
 Mártha Albert 1389
 Martinelli, Anton Erhard 497
 Marton László 1390
 Mašić, Radomir 1391
 Maass, John 764
 Máttis Teutsch János 40, 759
 D. Matuz Edit 90
 Maurer Dóra 5, 970, 989
 Maurits Ferenc 1392

- Mayer László 75, 76
 Mayer Marianna 1016
 Mazzag István 1393
 Medvecký, Jozef 420
 Megay László 1072, 1089
 Megyeri Barna 5
 Mekis János 535
 Melnyikov, Konsztantyin 760
 Melocco Miklós 899, 924, 1394
 Mengyán András 990
 Menyhárt László 197, 1149, 1289, 1319,
 1419, 1450
 L. Menyhért László 864
 Méri István 502
 Mervill, Joseph Karl 566
 Mészáros Andor 1395
 Mészáros Dezső 1396
 Mészáros Gabriella 1397
 Mészáros József 1398
 N. Mészáros Júlia 1576
 Mészöly Géza 758
 Meunier, Constantin 4
 Mezei Ottó 585, 588, 659, 703, 768, 1068,
 1103, 1192, 1253, 1255, 1296, 1378, 1379,
 1567, 1599, 1640
 Mezey László 416, 417
 Michelangelo, Buonarrotti 461
 Miháltz Pál 1399, 1400
 Mihály Mária 1017
 Miklós Pál 1311
 Miklós Zsuzsa 386, 387
 Mikó Arpád 407, 473
 Mikolás Tibor 1401
 Misch Ádám 1402, 1403
 Miskolczi László 1404, 1405
 Mithay Sándor 503, 504
 Mlynárik, Štefan 201
 Mócsy András 391
 Modigliani, Amedeo 761
 Modok Mária 705
 Moench, Esther 224
 Mohy Sándor 1406
 Mojzer Miklós 60, 178, 293, 297, 345, 495
 Moldován Angéla 765
 Moldován Domokos 849
 Molnár Attila 633
 Molnár-C. Pál 1407
 Molnár Dénes 1408
 Molnár Gabriella 195
 Molnár Gyula 1409
 Molnár István 505
 Molnár László 949
 V. Molnár László 269
 Molnár Péter 161, 162, 163
 Molnár Péter garfikus 1410
 Molnár Sándor 1411
 Mondrian, Piet 762
 Moravánszky Ákos 616, 1059
 Morell Mihály 5
 Móró Mária Anna 80
 Mravik László 84, 1189
 Muchter, Gabriela 830
 Mulasics László 821, 944, 1412
 Munkácsy Mihály 4, 763, 764, 765
 Murádin Jenő 719, 777, 1299
 Muresan, Angela 552
 Musilová, Margaréta 388
 Muzsnay Ákos 1413, 1414
 N. E. 1308
 Nádasdy János 1415
 Nádler István 944
 Nádler Tibor 1416
 Nádor Tamás 1474
 Nagy Ádám 551
 Nagy Balázs 106
 Nagy-Bozsoky Imre 769
 Nagy Elemér 5, 750, 1417
 Nagy Emese 389
 Nagy Ernő 1418
 Nagy Ildikó 3, 754
 Nagy Imre 851, 876, 953, 1225, 1438
 Nagy Imre, Zsögödi 1419
 Nagy István (1800–1863) 216
 Nagy Judit 506
 S. Nagy Katalin 324, 996
 E. Nagy Lajos 871, 1360, 1530, 1545
 Nagy Márta 530
 Nagy Mihály 107
 Nagy Zoltán (1908) 434
 Nagy Zoltán 585, 810, 874, 1012, 1015, 1068,
 1112, 1130, 1273, 1445
 Nagy Zsolt 852
 Nagybákay Péter 320, 538, 539, 541, 544
 Najmányi László 989
 R. Nánási Éva 1002
 P. Náray Éva 878, 1422, 1519
 Naszlady Ágnes 874, 1156, 1181
 Naumova, Larisza 1420
 Neduca Náda 1062
 Némec, Zdeněk 617, 618
 Nemes Fekete Edit 1421
 Nemes Katalin 129
 Nemes Lampérth József 766, 767, 768, 769,
 770, 771, 772
 Nemes Márta 619, 620
 Nemeskürtyová, Ludmilla 539
 Németh Anna 1422
 Németh Attila 1423
 Németh G. Béla 582, 605
 Németh Gábor 538, 539, 540, 541, 544
 Németh János 1424
 Németh József 1425
 Németh Lajos 3, 704, 853, 1172, 1517, 1627,
 1628
 Néray Katalin 1011, 1127, 1151

- Nikolov, Nino 1184
 Norman, Jan 1426
 Novak, Silvije 472
 Novák Zsuzsa 164, 165
 Nováki Gyula 351, 390
 Nováky Hajnalka 559
 Novotny Tihamér 865, 1145, 1382

 Oláh Enikő 1324
 Oláh M. Zoltán 166
 Olajos Csaba 127
 Olescher Tamás 1427
 Orbán Ottó 1604
 Orlai Petrics Soma 773
 Orosz István 1428
 Orosz Péter 1262, 1557
 Oroszi Katalin
 Ország László 1429
 Ország Lili 5, 1430, 1643
 Ostrolucka, Milana 541
 Osztrovskij, Grigorij 178
 Oszvald Lajos 160

 Őrsi Károly 651, 652
 Ósz Gábor 1431
 Ötvös Péter 221

 Páder Nándor 774
 Paizs László 1432
 Pansaers, Clément 775
 Pál Balázs 749
 Pál Miklósné 901
 Páll István 507, 622
 Palladio 7
 Pálosi Judit 765
 Palotás Rezső 1433
 Pálvölgyi Henrikné 856
 Pantocsek Leó Valentin 776
 Pap Gyula 5, 790, 1434
 Papi Lajos 1435
 Papini, Giovanni 58
 Pap Miklós 312
 Papi Lajos 1435
 Papp Oszkár 5, 1603
 Parádi Nándor 53
 Páskándi Géza 1460
 Pásztor Gábor 1436
 M. Pásztor József 741
 Pataki Ferenc 242
 Pataki Gábor 3, 720, 857, 922, 952, 1104,
 1252, 1267, 1361, 1539, 1546
 Pataki Judit 687
 Patak Dóra 1437
 Patay Pál 1438
 Pátkai Ervin 1439, 1440
 Patócs Péter 167
 Pátzay Pál 784, 1441
 Pauer Gyula 1442, 1443

 Paulikovics Iván 1444
 Paulin Pál 1223
 Pavel, Amelia 586, 664
 Pazár Béla 1059
 Pázmándi Antal 1445
 Pécsi László 1446
 Pelle János 1513
 Peltonen, Jarno 993
 Péntek Imre 1586
 Perekházy Károly 130, 274, 774
 Pérely Imre 1447
 Perlrott Csaba Vilmos 777
 Pernecky Géza 19, 950, 1448, 1453, 1454
 Péter András 1449
 Péter Márta 184, 1463
 Péter Vladimír 1450
 Peternák Miklós 984, 989, 1201
 Petkes József 1451
 Pető János 1452
 Petőcz Károly 531
 Petranská, Darina 508
 Petri György 1459
 Petrovich Ede 83
 Picasso, Pablo 1453, 1454, 1455, 1456, 1457,
 1458
 Piccioni, Leone 761
 Pilaszonovich Irén 1105, 1424
 Pilinszky János 1348
 Pinczehelyi Sándor 1151
 Pintér József 1459
 Pintér Tamás 749
 Pintilie, Iliena 1523
 Piper, David 20
 Piranesi, Giovanni Battista 567
 Pirityi Attila 1059
 Plugor Sándor 1460
 Póczy Klára 91
 Pócs Péter 1461
 Podlioni Gyula 778
 Pogány Gábor 1141, 1150, 1425
 Pogány György 218
 Pogány Ö. Gábor 1407
 Poirier, Anne 1462
 Poirier, Patrick 1462
 Polgár Rózsa 1463
 Pollach, Leopoldo 7
 Pollacsek Kálmán 821, 843
 Pollaiolo, Antonio del 434
 Polónyi Károly 168, 488, 509, 902
 Pólya Tibor 779
 Pomogáts Béla 843
 Ponant, Pierre 987
 Ponten, Josef 270
 Pór Bertalan 40
 Porkoláb Sándor 1464
 Póthó János 655
 Pózna Erzsébet 1465
 Prakfalvi Endre 903

- Pratt, Dana J. 421
 Preisich Gábor 280, 648, 904
 Preiss, Pavel 108
 Prica, Zlatko 1466
 Prijatelj, Kuno 1466
 Prohászka László 624
 Prokopp Gyula 234, 510
 Prokopp Mária 422, 1620
 Prunkl János 1467
 Prutkay Péter 1468
 Puhl Antal 1579
 Pukánszky Kádár Jolán 808
 Pulszky Ferenc 84
 Pulszky Károly 84
 Purger Tibor 1048
 Puskás István 1028, 1029
 Pusztai László 800, 802
 Püspöki Nagy Péter 391, 392
- R. J. 1037
 Rabinovszky Máriusz 21, 22, 85
 Rácmolnár Sándor 1469
 Rácz András 5
 Rácz György 1470
 Rácz István 1189
 Rácz István fotóművész 1471, 1472
 Rácskay Jenő 623
 Ráday-család 191
 Ráday Gedeon 216
 Ráday Mihály 248, 595
 Radnóti Sándor 41
 Radó Dezső 143
 Radvani, Hadrián 296
 Raffaello, Santi 462
 Raj Tamás 625
 Rajna György 271
 Rajnai Miklós 561
 Rákóczi Ferenc, II. 466
 Ráth Zsolt 3
 Ratkai Ida 1250
 Rátkay Endre 1474
 Reich Károly 1475
 Reimholz Péter 749, 1476
 Reinach, Salamon 4
 Reis, Mario 1477
 Reischl Gábor 118
 Reisenbüchler Sándor 1117
 Reimann János 1478
 V. Reimann Mariann 1478
 Rékassy Csaba 1479
 Rényi András 1349
 Rényi Péter 1341
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 4, 568, 569
 Reöthy Ferenc 243
 Repin, Ilja 780
 Révész László 82
 Révhelyi Elemér 86
 Reviczky Károly 216
- Ribčić-Županić, Anica 1466
 Rice, Shelley 1356
 Rideg Gábor 872, 928, 953, 1063, 1432
 Riegl, Alois 41
 Riamnóczy Jenő 1480
 Rippl-Rónai József 4, 40, 48, 781, 782, 783
 Ritoók Pál 802
 Robial, Etienne 987
 Rodcsenko, Alekszandr 785, 786
 Rodin, Auguste 40, 784
 Roesner, Carl 620, 621
 Rohály Gábor 154, 171
 Rohbock Lajos 236
 Róka Lászlóné 743
 Román György 1481
 Rómer Flóris 87, 88, 89, 90, 91, 244
 Romváry Ferenc 207, 626, 1009, 1466, 1599
 Róna Klára 1338
 Ronte, Dieter 1340
 Rónay László 247
 Rosdy Pál 1555
 Rostás László 1059, 1482
 Róth Miksa 787, 788
 Rozgonyi Iván 5
 Rózsa Gábor 212, 649, 725, 726, 756
 Rózsa György 111, 184, 293, 468, 532
 Rózsa Gyula 19, 21, 63, 585
 Rubens, Pieter Pauwel 570
 Rubóczki Erzsébet 858
 Rubovszky András 627
 Rudnay Gyula 789
 Rusconi, Giovanni Antonio 373
 Rusina, Ivan 109
 Ruttkay M. Gyula 1483
 Ruzsa György 3, 585
 Rozsonday Marianne 73
 Ruzicskay György 1484
- S. P. 1083
 Sági Károly 393
 Salamon Nándor 823, 1003, 1064
 Salden, Hubert 1488
 Sámsondi Kiss Béla 1485
 Samu Géza 1151, 1486
 Sándorfalvy Ferencné 230
 Sándyné Wolf Katalin 169
 Sári István 918
 Sárkány Győző 1487
 Sárkány József 799, 1585
 Sárközi György 40
 Sárközy Péter 23
 Sármány Ilona 584, 590, 665
 Sárosdy Judit 1508
 Saroveczki Gyula 906
 Sárly István 628
 Sas Péter 1169
 Sass Valéria 1488
 Sasvári Edit 1081

- Schaár Erzsébet 5
 Scheiber Sándor 196
 Schéner Mihály 5, 1489, 1490, 1597
 Scherer József 1038
 Schilling, Konrad 1488
 Schlemmer, Oskar 790
 Schoefft József Ágost 791
 Schönvisner István 43
 Schöpflin Aladár 40
 Schrammel Imre 5, 1491, 1492
 Schwanner Endre 1493
 Sebestyén, Gheorghe 511
 Sebestyén József 1170
 Sebők Zoltán 585, 867, 1134, 1371
 Sedlmayr, Hans 92
 Sedlmayr János 92, 170
 Seguso, Livio 1494
 Seiden Gustáv 792, 793
 Seidl Ambrus 905
 Seleszt, Dmitrij 178
 Semsey Judit 1528
 Senyi Oláh István 85
 Seregélyi György 2
 Siflis András 1495
 Sík Csaba 591, 1455, 1456, 1457, 1458
 Siklósi Gyula 394
 Simmel, Georg 569
 Simó Jenő 1583
 Simó József 1496
 Simon Domokos 315
 Simon Magdolna 1379
 Simon Mariann 629, 1073
 Simon V. Péter 190
 Simon Zoltán 395
 Sinai Miklós 216
 Sinkó Katalin 956, 957
 Sinkovits Péter 824, 859, 1256, 1302, 1303, 1383, 1411
 H. Sipos Edit 1024
 Skreiner, Wilfried 1127
 Smidt Erzsébet 213
 Smoláková, Mária 533
 Sobocinski, Jerzy 923
 Sofronie, Mihai 309
 Solt Herbert 1630
 Soltész Albert 1497
 Solti Gizella 1498
 Solymári Walkó László 1499
 Somfai Balázs 630
 Somfai István 1500
 Somlyó György 1275
 Somogyi Győző 1501
 Somogyi József 1502
 Somogyi Miklós 580
 Somogyi Pál 966, 1503
 Somorjay Sélysette 534
 Sonkoly Károly 512
 Soós Magda 1142
 Cs. Sós Ágnes 396
 Sós László 1135, 1158, 1504
 Soproni Sándor 94
 Soproni Horváth József 1505, 1506
 Soproni Stöckert Károly 794
 Soto, Jesus Rafael 1507
 Spányi Béla 795
 Spoločníková, Mária 348, 423
 Stahl József 164, 165
 Standeisky Éva 742
 Stanislawski, Krzysztof 1520
 Stefanovits Péter 1508, 1509
 Steindl Imre 796
 Stemlerné Balog Ilona 673
 Storno-család 93
 Stranover Tóbiás 562
 Stróbel Árpád 797
 Stróbl Alajos 4, 797
 Sugár István 542
 Sugár János 989, 1510
 Sulyok Gabriella 1511
 Sulyok Miklós 1058, 1501
 Supka Magdolna 1226, 1413
 Surányi András 979
 Surányi József 521
 Süli-Zakar István 631
 Sümeghy Péter 1053
 Sümeghy György 77, 933, 1074, 1265, 1285, 1479, 1614
 Sütő Éva 1017
 Swierkiewicz Róbert 1512
 Šimat Banov, Ive 1466
 Štassel, Ivo 513
 Szabadi Judit 3, 298
 Szablya-Frischauf Ferenc 4
 Szabó András György 223
 Szabó Endre 1513
 P. Szabó Ernő 110, 122, 184, 232, 281, 341, 585, 632, 660, 688, 697, 788, 825, 874, 941, 985, 986, 990, 1068, 1078, 1151, 1414, 1521
 L. Szabó Erzsébet 1514
 Szabó Gyula 1515
 Szabó Ildikó 958
 Szabó István 171
 Szabó Judit 447
 Szabó Júlia 770
 Szabó László 119
 Cs. Szabó László 23
 E. Szabó László 687
 Szabó Miklós 959
 Szabó Péter 318
 Szabó Zoltán 1516
 Szabóky Zsolt 514
 Szabolcsi Hedvig 683
 Szajkó István 1517, 1518, 1519
 Szajna, Jozef 1520

- Szakács Margit 673, 681
 Szakál Ernő 52, 1131, 1521, 1522
 Szakáll Sándor 656
 Szakáts Béla 1523
 Száky Sándor 1524
 Szalai Tibor 1525
 Szalatnyay József 1526, 1527
 P. Szalay Emőke 686
 Szalay Tibor 1528, 1529
 Szántó Tibor 299, 1107
 Szántó Konrád 455, 456
 Szántó Piroska 705, 1530, 1531, 1532, 1533, 1534
 Szárnovszky Ferenc 4
 Szász János 890, 1535
 Szászvári Lajos 592
 Szatmári Sarolta 515
 Szávai István 981, 1171
 Szebeni András 1536, 1537
 Szeberényi Zoltán 1342
 Széchenyi Ferenc 216
 Szecskó Károly 45
 Szederjesi András 1538
 Szegfű László 435
 Szegő György 684, 762, 920, 929, 1065, 1268, 1367, 1568, 1569
 Szeift Béla 1539
 Székely Ágnes 1540
 Székely András 593, 963, 1373
 V. Székely György 377
 Székely Kati 1324
 Székely, Ladislav 410
 Székelyhidi Ágoston 1217
 Székelyhidi Sándor 1541
 Szekér Endre 57, 1601
 Szekeres Andrea 1016
 Szekeres Erzsébet 1542
 Szekeres József 1543
 Szekernyés János 778
 Szelényi Károly 1544
 Szelestei N. László 46
 Szemadám György 21, 874, 1381, 1541, 1582, 1610
 Szendeffy Aladár 224
 Szenes Zsuzsa 5
 Szentágothai János 1534
 Szentesi István 639
 Szentessy László 1545
 Szentirmai József 1372
 Szentlélek Tihamér 329
 Szényi Gábor 1323
 Szép Ernő 40
 Szepes Erika 594
 Szepes Lászlóné 830
 Szepesi Anna 1350
 Szepesi Anna 1186, 1187
 Szépfalusi István 1440
 Szerdahelyi István 13
 Szerényi Gábor 1202, 1443, 1487
 Szigeti Ágnes 84
 Szigetváry Ferenc 476
 Szj Rezső 225, 226, 1524
 Szikora Tamás 1546
 Szikossy Ferenc 1478
 Szilágyi Bernadett 1547
 Szilágyi András 215, 560, 1560
 Szilágyi Erzsébet 996
 Szilágyi István 514, 516
 Szilágyi János 94
 Szilágyi János György 84, 193
 Szilágyi Júlia 24
 Szilágyi Lenke 1548
 Szilárd Klára 1549
 Szilvássy Nándor 1550
 Szilvitzky Margit 1551, 1552
 Szinte Gábor 1553
 Szinyei Merse Anna 1616
 Szinyei Merse Pál 4, 798
 Szirmai Viktória 919
 Szirtes János 1554, 1639
 Sztányi György 919
 Szkárosi Endre 826
 Szmódismé Esláry Éva 424
 Szobotka Imre 799
 Szolláth György 1499
 Szombathy Bálint 15, 866, 867, 878, 1219
 Szomory Dezső 40
 Szódényi Demjén 1555
 Szőke László 1059
 Szöllőssy Enikő 1556
 Szóneyi György 821, 907
 Szörtsey Gábor 1557
 Szrogh György 172, 1039, 1040, 1177, 1558, 1559
 Sztrinkó István 272
 Szuromi Pál 960, 1165, 1235, 1574
 Szűcs Árpád 241
 Szűcs György 696
 M. Szűcs Ilona 663
 Szűcs Ferenc 273
 P. Szűcs Julianna 594
 Szűcs Károly 869
 Szűts Zsuzsa 164, 173
 Szverle Mária 305, 870
 Svetlov, Igor 1420
 Svetnik Joachim 1560
 Szvitek Erzsébet 528, 1588
 Taba Benő 1059
 Tabajdi Csaba 1049
 H. Tabajdi Márta 376
 Tabák Lajos 1561
 Taccola 463
 Takács Béla 199, 313, 722
 Takács Gábor 1079
 Takács Imre 410, 425

- H. Takács Marianna 217, 562
 Takács Gábor 1113
 Takátsová, Júlia 250
 Tallián Zsóka 1562
 Táló Gyula 800
 Tamás Mihály 1288
 Tancsik Mária 1098
 Tandori Dezső 1608
 Taraszenko, Olga Andrejevna 1244
 Tarcai Béla 300, 304
 Tarner, Stefanus 464
 Tarr László 634, 635
 Tasnádi Attila 1484
 Tátrai Zsuzsanna 104
 Taxner-Tóth Ernő 301, 1026
 Telcs Ede 801
 Telaki André 1563
 Teleki József 216
 Teleki Sámuel 216
 Telepy Károly 4
 Tellér Ferenc 25, 42
 Temesváry Ferenc 547
 Tersánszky Józsi Jenő 40
 Tevan Margit 1564
 Theodolindo, Gavoldi Enrico 636
 Thoma Ágnes 1242
 Thomas Antal 802
 Tichy Kálmán 804
 Tihanyi Judit 749
 Tillai Ernő 1565
 Tillmann J. A. 1328
 Tímár Árpád 4, 21, 22, 873
 Tímár Péter 1218, 1566, 1572
 Timon Kálmán 253, 908, 1595
 Tiszai Lajos 1004, 1258, 1561
 Titus-Carnel, Gérard 1567
 Tognier, Milan 409
 Toldi Miklós 1564
 Tolnai Gábor 63
 Tolnai Ottó 780, 1126, 1180, 1246, 1354, 1375, 1602
 Tolnay Károly 6
 Tolvaly Ernő 1568, 1569
 Tomai Éva 112
 Tomsics Emőke 673
 Toranová, Eva 544, 548
 Torday Alice 1010, 1012, 1015, 1066, 1090, 1463
 Tornay Endre András 1509, 1570
 Tornyai Barnabás 273
 Tornyai János 804
 Toth, Adalbert 238
 Tóth Attila 819, 1166, 1642
 Tóth Béla 710
 Tóth Dezider 1571
 H. Tóth Elvira 377
 Tóth Endre régész 55, 451
 Tóth Endre 1286
 Tóth György 1572
 Cs. Tóth János 1403
 Tóth Melinda 349, 408
 Tóth Menyhért 1573, 1574
 Tóth Péter 43
 Tóth Réka 1019, 1446, 1498
 Tóth Sándor 397
 Tóth Tibor 1575
 Tóth Zoltán 904
 Tóth Zsuzsanna 517
 Tóthné Sándor Zsuzsa 26
 Tóvári-Tóth István 1576, 1577
 Tölg-Molnár Zoltán 1578
 Töröcsik Zoltán 398
 Török Ferenc 909, 1579
 Török Gyöngyi 459
 Török Gyula 40
 Török László 963
 Török Tamás 941, 968, 970, 1019, 1104, 1337
 Tóry Klára 1075
 Törzs Éva 805, 806
 Trautmann Erzsébet 1016
 Troger, Simon 571
 Trojan Marian Jozef 1580
 Trogmayer Ottó 241
 Turányi Gábor 27, 1208
 Turjányi Papp Melinda 274
 Turner, William 807
 Turós László 1581
 Türk Péter 1582
 Tüskés Gábor 525, 557
 Tüskés Tibor 247, 1603
 Tvarožek, Ivan 637
 Ţoca, Mircea 1538
 Udvardi Erzsébet 1583
 Udvardy Ignác Ódön 1584
 Udvarhelyi Nándor 236
 Udvary Ildikó 865
 Uecker, Günther 1585
 Ugrin Emese 70
 Uitz Béla 808
 Ujházi Péter 1586
 Újlaki Gabriella 28, 29, 1643
 Ujvári Jenő 1466
 Ujváry Zoltán 1287
 Úradniček, Vladimír 638
 Urbán György 1587
 Urbányi Károly 138, 1588
 Ury Ibolya 1562
 Ybl Miklós 620, 621
 Váczy Péter 432, 436, 437
 Vadas Ferenc 347
 Vadas József 11, 185, 194, 228, 572, 573, 659, 687, 754, 785, 863, 864, 865, 900, 987, 988, 991, 993, 993, 997, 998, 999, 1011,

- 1016, 1042, 1043, 1044, 1046, 1058, 1061,
 1068, 1069, 1102, 1130, 1148, 1151, 1182,
 1212, 1218, 1237, 1250, 1267, 1271, 1275,
 1321, 1346, 1368, 1381, 1504, 1508, 1514,
 1521, 1552, 1560
 Vadász Elemér 809
 Vadászi Erzsébet 97, 184, 316
 Vajay Szabolcs 364
 Vajda Lajos 3, 810
 Vákár Tibor 1178, 1589
 Váli Dezső 1590
 Valkai Zsuzsa 1045
 Valkó Arisztid 39, 95, 565
 Valter Ilona 399
 Vámosy Ferenc 910, 1224
 Van Dam, Johann 875
 Vanicsek Péter 1000, 1600
 Vanyó László 113
 Várady Róbert 1591
 Varannai Gyula 757
 Varga A. Tamás 911
 Varga Imre 5
 Varga Hajdú István 5
 Varga Imre 1592
 Varga István 282
 Cs. Varga István 1147, 1216
 Varga Jenő László 99
 Varga Lajos Dániel 1577
 Varga Mátyás 1593
 Varga Tamás 1594
 Varga Tibor 1497
 Varga Vera 682, 776
 Vargha Balázs 849, 930, 1603
 Várhelyi György 1595
 Varjas Endre 1099
 Varjas Károly 291, 930
 Varkoly László 1596
 R. Várkonyi Ágnes 293, 468
 Várkonyi György 1104
 Varley, John 811
 Várnai László 1597
 Várnai Péter 1267
 Varsányi Gyula 673
 Vas Dénes 1631
 Vasarely, Victor 1598, 1599
 Vásárhelyi János 1600
 Vaszary János 4, 812
 Vattay Elemér 1601
 Vedres Márk 40, 813
 Végh-Alpár Sándor 1566
 Végh János 1, 114, 400, 419, 426
 K. Végh Katalin 181
 Végvári Lajos 30, 771, 772, 1196, 1214
 Veličković, Vladimír 1602
 Verebélyi Kincső 694
 Veres László 314
 Veress D. Csaba 639
 Veress Pál 1603, 1604, 1605
 Veress Sándor László 1606
 Verhaeren, Emil 569
 Verspohl, F.-J. 438
 Vértessy Péter 975
 Veszelszky Béla 1607, 1608
 Veszely Ferenc 1609
 Veszprémy László 335, 463
 Vető János 1610
 Viallat, Claude 1567
 Vico, Giambattista 115
 Vida Géza 1611
 Vida, Gheorghe 759, 1408
 Vida Győző 1612
 Viga Gyula 518
 Vigh Tamás 5, 1044
 Vilhelm Károly 1613
 Villangó István 208
 B. Villányi Eva 854
 Vilt Tibor 5, 1614
 Vinceffy László 1615
 Vinczellér Imre 1616, 1617
 Virág Csaba 1618, 1619
 Virág Eliz 1620
 Visnyei Lajos 265
 Vitányi Iván 31
 Vitéz János 216
 Vitruvius, Pollio 32, 35
 H. Vladár Ágnes 174, 1621
 Voigt Vilmos 962
 Voit Pál 96, 97
 Vojnich Erzsébet 1622
 Vörös Imre 475
 Vörös Károly 681
 Vujicsics D. Sztoján 474
 Vujinović, Gordona 640
 Vukov Konstantin 144, 175, 401
 Wachtel Tihamér 1395
 Wagner István 815
 Wagner, Otto 814
 Wagner Péter 1623
 Wagner Sándor 815
 Wehli Tünde 295, 346, 413, 421, 427
 Wehner Tibor 855, 879, 931, 1269, 1314, 1388,
 1396, 1486, 1570, 1578, 1588, 1596, 1638
 Weinacht Péter 1625
 Wellisch Tehel Judit 1626, 1627, 1628
 Wellmann Imre 46
 Wessely Anna 115
 West, Rose 932
 Wieser Ferenc 816
 Wix Györgyné 294
 Winkler Gábor 176, 641, 642
 Winkler Oszkár 140, 1629, 1630, 1631, 1632
 Wolf, Renate 1053
 Záborszky Gábor 1633, 1634
 Zádor Anna 7, 653

Zajovits Ferenc 526
Zala György 4
Zalaváry Lajos 1635
Zálešáková, G. 428
Zalotay Elemér 1636, 1637
ef Zámbo István 1638, 1639
Závadová, Katarína 567
Zay László 191, 1433, 1536
Zeisel Éva 1640
Zemková, Miloslava 402
Zentai Loránd 84, 413, 458
Zaich, Krystina 1641
Zichy István 4
Zichy Mihály 817
Zolnay Géza 756
Zolnay László 322
Zoltánfy István 1642
Zombori István 241, 753
Zöldi László 1443
Zöldy Pál 1001
Zrínyi Miklós 216
Zrínyifalvi Gábor 1643
Zwickl András 643
Zsámbéky Monika 429
Zsámboky János 216
Zsoldos Benő 321
Zsolnay-család 818
Zsolnay László 1261
Zsögödi Nagy Imre > Nagy Imre
Zsuffa Csaba 970

800 Ft

ARS HUNGARICA

1999 / 2

ARS HUNGARICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ART HISTORY
THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

1999. XXVII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, ÚRI U. 49. 1014. T: 375 9011/538 FAX: 356 1849

SZERKESZTŐ:

TÍMÁR ÁRPÁD

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
WEHLI TÜNDE (Szemle)

Felelős kiadó: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet igazgatója

HU ISSN 0133-1531

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

A borítón **Ismeretlen festő: Törökverő Segítő Mária a császári hadsereg fölött.**
(Fotó: Galavics Géza)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szilárdfy Zoltán: A Krisztus-arc mint palladium s egyéb védőpajzsokról</i>	273
<i>Fatsar Kristóf: Franz Rosenstingl kerttervezői tevékenysége Károlyi Antal szolgálatában</i>	293
<i>Gosztonyi Ferenc: A „helyes” művészettörténeti álláspont kérdése Pasteiner Gyula írásaiban</i>	309
<i>Gellér Katalin: A gödöllői művésztelep vezető mestereinek tervei a marosvásárhelyi Kultúrpalota számára</i>	353
<i>Kovács Etelka: A marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzattervei</i>	375
<i>Alföldy Gábor: A pilisszántói Orosdy-kastély és parkja</i>	389

ADATTÁR

<i>Papp Júlia: Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára feliratának 19. század eleji említéséről</i>	419
<i>Kerny Terézia: Dokumentumok a magyarremetei falfestményekről</i>	423
<i>Gáspár Ferenc: Oskar Kokoschka az olasz fronton – 1916</i>	431

DOKUMENTUM

<i>Lőrincz Ernő: Fülep Lajos szolgálatában I.</i>	437
---	-----

BIBLIOGRÁFIA

<i>Révész Emese: 19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertórium I. Magyar Képzőművész. Múcsarnok.</i>	461
--	-----

SZEMLE

<i>Szakács Béla Zsolt: Kendall, C.B.: The Allegory of the Church: Romanesque Portals and their Verse Inscriptions</i>	485
<i>Wehli Tünde: Fejér megye művészeti emlékei</i>	488
<i>Szabó Júlia: A magyar sokszorosított grafika száz éve. Modern magyar litográfia 1890–1930.</i>	491

TANULMÁNYOK

Szilárdfy Zoltán

A KRISZTUS-ARC MINT PALLADIUM, S EGYÉB VÉDŐPAJZSOKRÓL

Figler Andor születési centenáriuma tiszteletére

Immár harmadszor kerül sor az ARS HUNGARICA számaiban a nagyszombati pecsét, illetve város-címer heraldikai motívumának értelmezése kapcsán a Szent Arc kultuszára és tipológiájára.¹ Az ikonográfiai elemzést néhány olyan adalékkal kívánom kiegészíteni, melyet jeles művészettörténészeink eddig még nem említettek. Fontosnak tartom a liturgiátörténeti, heortológiai megközelítést, különös tekintettel az évszázadokon átélő jámborsági gyakorlatokra, melyek mindig erősen hatottak az ikonográfia alakulására a tárgyi emlékeken.

A Szent Arc ábrázolása már a keresztény ókorban néhány olyan Krisztus-ikonra korlátozódott, amelyek legendás eredetükkel hitelességet igényeltek maguknak, s mint „nem kézzel festett” acheropita legtöbbször valamilyen ereklyével együtt tiszteltettek. Az imago és reliquia szoros kapcsolata a kereszténység előtti vallási kultuszoknál is megfigyelhető, kiváltképp a szepulkrális művészetben. A legősibb keresztény ikonokra ható fájmumi portrékhoz tartozó múmia csakúgy, mint a görög-római sztélék és szarkofágok alakjai földi maradványaikkal a keresztény kép és ereklyekultuszban élnek tovább, ezért fogadtatásuk nem volt egyértelmű, s az egyháztörténet folyamán többször szabályozásra szorult.

A II. Niceai zsinat aktáiban szerepel, hogy Szent Anasztáz perzsa szerzetes koponyáját és képét együtt tisztelték Rómában.² A 787-ből származó adat egy korábbi áhítatgyakorlatra enged következtetni, mely az egész középkort túlélte, olyannyira, hogy a barokk kor népi jámborságában fejfájás ellen használták Anasztáz fejének ábrázolásait a kisgrafikáktól az oltár-omroztaképig, az amulettként szolgáló breverlőtől a népi gyógyászatban alkalmazott képes frászsapkákig.³

A Tridentinum következtében a protestáns hitújítók kép és ereklye ellenességével szemben hitvédelmi jelentősége volt az ereklyékkel díszített szentképeknek, házi oltároknak, szakrális ékszerré alakult amuletteknek, utazásra vihető diptichonoknak és triptichonoknak, amelyek leginkább kolostori műhelyekben készültek.⁴

Az edesszai Abgar féle Krisztus-kép ereklye-tartozéka – a torinói lepel ikonográfiára vonatkozó kutatásainak fényében – Jézus sírleple volt, amelynek városvédő jellegével az Edesszában éppúgy, mint 944-től kezdve Konstantinápolyban oltalmazó és bajelhárító funkciót töltött be. Törté-

nelmi viszontagságok miatt az ikon és a mandylion egymástól szétválva a legkülönbözőbb helyeken fejtették ki kultikus hatásukat. Az Abgar-kép római és genovai példányai, valamint Szent Tádé apostol attribútumaként jelen van az európai művészetben, így a hazai emléanyagban is. Gondolok itt a Szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony templom Fájdalmas Anya oltárára, vagy Johann Bergl oltárképére és mennyezetfreskójára Pesten az Egyetemi templomban, továbbá a gyűjteményemben levő szentképgrafikákra is.⁵ (1, 2, 3, 4, 5. kép) Nyugaton az edesszai Krisztus-kép kultusz-emlékeinek gyér előfordulását a Római Egyházban a XII. századtól kezdve nagy tiszteletnek örvendő vera effigies, verum ikon, az ún. Veronika-kendőjének népszerűsége magyarázza, amely az első 1300-as jubileumi szentévtől kezdve mindinkább fokozódott, s a kultuszához fűzött búcsúkiváltság miatt a Szentszéktől ajánlott hathatós ábrázolás a Szent Arc ikonográfiájában ezt a típust monopolizálta.⁶

A zarándokok számára készült búcsúengedélyek, a protestánsok részéről sokszor kárhoztatott un. búcsúcédulák fejléceinek grafikáiról önállósult az a kompozíció, amelyet Kovács Imre tanulmánya közöl, mint Hans Burgkmair fametszetét az 1510-es évekből. Ezt a képszerkezetet a San Pietro erkélyén a kép-ereklye felmutatásának látványa motiválta, amint a gyűjteményemben őrzött három grafikai lap is dokumentálja.⁷ Az első rézmetszet még a XVI. századból talán egy Cranach követőtől származik, a másikon egyedül Szent Péter tartja Veronika-kendőjét, míg jobbán Pál apostol, balján pedig zarándokruhában a búcsújárók patrónusa, Szent Jakab apostol térdel. (6, 7. kép) Egy itáliai eredetű lavírozott tusrajzon a kendőt maga Veronika tartja az apostolfejedelmek körében. (8. kép) Figyelemre méltó az a Johann Andreas Pfeffel által készült rézmetszetű szentkép, melyet Bocholtz János Frigyes Antal kanonoknak dedikáltak 1717-ben. (9. kép) Ezen egyáltalán nem sematikus, hanem kifejezetten portrészzerű a töviskoszorú nélküli, mérhetetlen szomorú tekintetű, fájdalmas Krisztus-arc Veronika kendőjén, mely feltételezésem szerint hazai megrendelésre készült.⁸

A Római Egyház legsajátosabb kultuszképei Krisztus ikonográfiájában a pápa ősi szentegyházához, a lateráni Legszentebb Üdvözítőről nevezett bazilikához kapcsolódnak. Szent I. Szilveszter pápa szentelte föl 324-ben, s a legenda szerint ez alkalomból az apszis falán megjelent az Üdvözítő képmása, ezért nevezték a csodálandó eseményt „apparitio Salvatoris”-nak. Évszázadok során az apszis-mozaikot többször áthelyezték, illetve kiegészítették, mégis egyes kutatók szerint a bazilika titulását meghatározó Krisztus-mellkép még az eredeti, IV. századból való ókeresztény munka. Az eredetileg évezredet meghaladó töretlen hagyományát bizonyítja a kereszthajó falán Paris Nogari (1535–1601) freskója, amely Róma népében, s a külföldi zarándok tömegekben egyaránt ébren tartotta a Lateráni Üdvözítő tiszteletét.⁹ (10. kép)

1. Ismeretlen festő: Abgar féle Krisztus képmás a római Szent Szilveszter templomban őrzött kegykép után. XVIII. sz. eleje. Ismeretlen helyen.

2. Aisenhut József(?): Gyermek angyal az Abgar féle Krisztus képmás genovai Szent Bertalan-templomban lévő kegyképének ábrázolásával. 1739. Szeged, Havi Boldogasszony-templom, Fájdalmas Anya oltár.

Véleményem szerint a Római Egyházban a Krisztus-ábrázolás hagyományát a lateráni kultusz határozta meg, amely áttevődött arra a szír-palesztin eredetű egészalakos Pantokrátor kegyképre, mellyel a Város népe szükség esetén processzióban vonult föl körülhordozva a becses palladiumot. Így tett a longobárd veszély idején 752-ben II. István pápa, amint a *Liber Pontificalis* megjegyzi „ősi szokás szerint”.¹⁰

Nyilván a bizánci Abgar-ikon hatására az Üdvözítő Sancta Sanctorum pápai magánkápolnában őrzött kegykép-típusa is Szent Arcként, illetve inkább váll-, mint mellképként terjedt, ugyanis ezt sugallta az apszizmozaik Salvator képmása, mint prototípus, amely a szomszédos Baptistero híres Venantius-kápolnájának mozaikképén, átszerkesztve Urunk mennybemenetelének szintén szíriai eredetű, de Bizáncban adaptálódott kompozícióját, melyen az Üdvözítő mellképe áldó jobbával látható.¹¹

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a Lateráni bazilika két búcsúnapján, fölszentelési évfordulója és titulusünnepe kapcsán a *Martyrologium Romanum* szövegét, amely november 9-én és augusztus 6-án egyaránt Krisztust *Salvatornak*, vagyis *Üdvözítőnek* és nem *Redemptornak* azaz *Megváltónak*

Vera imago Salvatoris D.N.I.
XPI
ad Regem Abagarum missa.

3. Ismeretlen bajor rézmetsző: Abgar féle Krisztus képmás. XVIII. sz. eleje. A szerző gyűjteményében.

4. Ismeretlen osztrák festő: Az Üdvözítő Abgarnak küldött hiteles képmása. XVIII. sz. eleje. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

5. Franz Xaver Jungwirth: A Szent Arc egyik kegyképének rézmetszete, 1795. Magántulajdon.

9. Johann Andreas Pfeffel: A Szent Arc Veronika kendőjén, 1717. A szerző gyűjteményében.

6. Ismeretlen Lucas Cranachot követő rézmetsző: Szent Péter és Pál Veronika kendőjével, 1575.k. A szerző gyűjteményében.

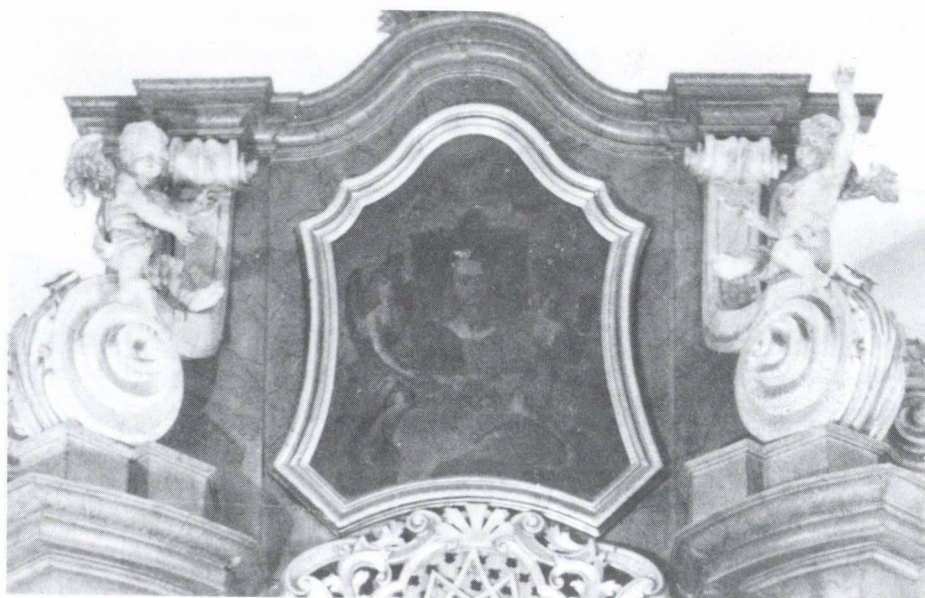
7. Ismeretlen rézmetsző: A Veronika-kendőt tartó Szent Péter Szent Pál és az idősebb Jakab apostol között, 1650.k. A szerző gyűjteményében.

8. Salviati - N. Strixrek: Veronika kendőjét tartja az apostolfejedelmek társaságában, 1700.k. Ismeretlen helyen.

10. Paris Nogari: Az Üdvözítő megjelenése a Laterani bazilika fõlszentelésekor. Róma, Laterani bazilika, XVI. sz. vége.

12. Dunántúli ferences festõ: A csehországi Chrudim Krisztus kegyképe, 1751. Siklós, plébániatemplom, Segítõszentek oltára.

nevezi. A dedikáció napján a szíriai Bejrut ókeresztény csodálatos, vérző Salvator – kegyképéről emlékeznek meg, amit a zsidók keresztre feszítettek.¹² A 787 Egyetemes Zsinat atyái a képrombolók ellen ezzel is argumentáltak. A szoteriológiai jelentőségű szavak etimológiája a Krisztus-ikonográfia szempontjából is fontosak, amint erre már korábban jelzésszerűen rámutattam.¹³ Érdekes, hogy a *Salvator-fogalom*, mint a lélek üdvének, de a test egészségének képzetét is hordozza, ebből érthető, hogy az Abgar Ukama szír királyt gyógyító ikon kultuszában csakúgy, mint a laterániaknál, ahol Nagy Konstantin gyógyulásának legendája játszhatott közbe, szem elől nem tévesztik a Salvatornak dedikált, Medicus Coelestis megörökítő paneaszai emlékmű ókeresztény tradícióját.¹⁴ Mégis, talán a legnyomósabb érv a több mint másfél ezer éves Salvator – kultusz mellett a Transfiguratio ünnepe, melynek ravennai allegorikus ábrázolásán a San Apollinare in Classe mozaik crux gemmatájának metszéspontjában az Üdvözítő vállképe tűnik fel.¹⁵

A keresztény antik művészet tárgyi emlékein szintén előfordul a Krisztus-arc, illetve büszt. Egy V. századi körmeneti kereszt, egy zománcos encolpium s a monzai dómkincstár több szempontból értékelhető Szentsír – olajos ampullája, mint Nagy Szent Gergelytől való ajándék, mind e témakörbe illenek.¹⁶ Gondoljunk a képrombolás elől elrejtett sínai ikonok közül Szent Péter valamint Szergiosz és Bachosz vértanúk tábláin a Krisztus – arca, melyet nem csupán medalionba, hanem clipeusba foglaltak palladium jellege miatt.¹⁷

Urunk színeváltozásának bizánci eredetű ünnepe iszlámtól oltalmazó, törökverő jellegével akkor tudatosodott Európában, amikor III. Callixtus pápa augusztus 6-át a Hunyadi János és Kapisztrán Szent János csapatáról nevezetes, 1456-os nándorfehérvári diadal liturgikus „emlékművévé” avatta.¹⁸ Hazai megünnepléséről már egy 1302-es pozsonyi adat tudósít éppen a salvatoriánus ferencesek névadójára vonatkoztatva.¹⁹

A lateráni Salvator – kultusz kisugárzásának hatására az Árpád-kortól kezdve a XV. század végéig tizennyolcszor fordul elő Legszentebb Üdvözítőről elnevezett monostor és templom.²⁰ Ezekon kívül számos oltár és kápolna viseli e címet, melyek közül a csíksomlyói Szalvátor kápolna a legközismertebb, szintén győzelem emlékét hirdetvén. Nem véletlen, hogy a Lateráni Üdvözítő tiszteletére éppen a XIV. században alakultak sorra konfraternitások, amikor Európát az iszlám előrenyomulás már kezdte veszélyeztetni.²¹

Évente kétszer, Nagyböjt II. vasárnapján és augusztus 6-án minden római liturgia szerinti misén elhangzott az evangéliumban a színváltózás jelenetéből, hogy Krisztus „arca ragyogott, mint a fénylő Nap”. Az Abgar-ikon félezer éves bizánci kultuszáról mind a görög, mind pedig a latin krónikák a császári palotakápolnában történt nyilvános tiszteletről beszámolva – amit a translatio évfordulóján, augusztus 16-án tartottak – a mindennél többre becsült képes erekljét fénytől övezettként említik.²²

11. Ismeretlen osztrák miniatúrfestő: A lateráni Sancta Sanctorum-kápolna kegyképének Krisztus arca, XVIII. sz. közepe. A szerző gyűjteményében.

Hasonlóképpen a lateráni Szentek Szentjének kegykép másolatain – bizonyára a prototípus drágakövekkel ékesített aranyfényű ezüst borítójának érzékeltetése miatt – az Üdvözítő arcát harminchárom sugár koszorúzza, utalván Jézus életéveink számára. Ehhez az apróságnak tűnő tényezőhöz még a magánáhitat kegytárgyainak készítői is ragaszkodtak. (11. kép) A Sancta Sanctorum egyik, szintén hitelességet igénylő lateráni kegykép-változatát tisztelték a csehországi Chrudimban, melynek kultusza átkerült a kismartoni Szent Márton templomba még a XVIII. század elején, de ugyanakkor föltűnik a siklósi ferencesek Segítőszent-oltárának oromzatán is.²³ (12. kép)

13. Onyx kámea az Üdvözítő képmásával Szent Péter és Pál fölött, 600.k. Kunsthistorisches Museum, Bécs.

14. Ismeretlen rézmetsző: Krisztus arca az Isten neveinek apotropaikus szimbólumrendszerében, XVII. sz. közepe. Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Bálint Sándor gyűjteménye.

Volto Santo a neve a luccai székesegyház közel-keleti eredetű kegyfeszületének, melynek kultusz-köre egész Európában érezte hatását, s különösen a romanika keresztjein köszön vissza a főpap-király típusa.

Az Üdvözítő arcának átható tiszteletét bizonyítják a művészet legkülönbözőbb műfajaiban megjelenő ábrázolások. Így a megmunkált drágakövek bizánci és római emlékanyagában található 600 körüli ónix kámea a kereszt fölött Péter és Pál apostol profilja között Krisztus vállképét mutatja, jelezve a Lateráni bazilika egykori apszizmozaikjának témáját.²⁴ (13. kép.)

A másik egy intaglio, amit a görög származású III. Ince pápa (1484–1492) váltságdíjként kapott a szultán kincstárából, melyet a vatikáni Apostoli Könyvtár gyűjteménye őriz. Ehhez az un. Smaragd Krisztushoz kapcsolták Publius Lentulus apokrif levelét Jézus kinézéséről. E profil típus meghatározta a XVI. századtól kezdve Krisztus ikonográfiáját, s hiteles képmásként szerepelt az Abgar és Veronika mandylionok mellet olyan anyira, hogy Munkácsy Mihály is komolyan foglalkozott e hagyománnyal a Pilátus előtt álló Krisztus megfestésénél.

A számos adat megfontolása után úgy vélem, hogy Nagyszombat város XIV. századi centrális pecsét- és címer-motívumát inkább a lateráni Krisztus-képmás ihlette, mint a Veronika kendőjéről ismert Szent Arc, mivel városvédő palladiuma Abgar ikonja, illetve annak téglalenyomata a Keramion volt.

Zsámboky Jánosnak az előző tanulmányban közölt illusztratív metszeten a kendő az Edesszát oltalmazó mandylionra utal, melynek története a népszerű Legenda Aureából hazánkban is közismertté vált. A bajelhárító jelleg tükröződik egy XVII. századi rézmetszet mágikus vonalakkal kerezett Jézus-arcán is. (14. kép)

Lehet, hogy a nagyszombati Krisztus-arc keresztágú dicsfényének sokszorozódásából stilizálódtak a kerék küllői, de talán benne rejlik a lateráni palladium sugaras, dekoratív nimbusza éppen Zsámboky költeményének apotropaikus értelmezése szerint: „*Oltalmazd, Krisztus, még hosszú időnkig a várost, /Hadd csorbuljon meg vad törökök dühe itt.*”

A Mária-ikonográfia palladiumai közül az un. „törökverőkből” két típust emelek ki. Az első a mariológia compendiumának tekinthető Napbaöltözött Asszony, amely Konstantinápoly elestének évszázadában vált hathatós típusúvá. A franciskánusok római anyatemplomának grottája egy kozmateszk relief remekművön illusztrálta helyi legendájaként Augustus vízióját az Ara Coelin a fölkelő nap fénykörében tündöklő Asszony alakjában, melyre rárimel a reneszánsz mennyezeten sugaras mandorlába foglalt Szűzanya figurája. Ekkor fűzött búcsút IV. Sixtus ferences pápa az apokalipszisi Asszony képe előtt mondandó imákhoz, az obszerváns mozgalom pedig rendi szimbólumának tartotta, az általuk vallott szeplőtelen fogantatás miatt, a naptiszta, fojtalan Szűzet.²⁵

A holdsarlón álló Mária alakja politikai aktualitást nyert s reményt jelentett az erősödő törökveszély folytán a félhold legyőzésére. A Hunyadi

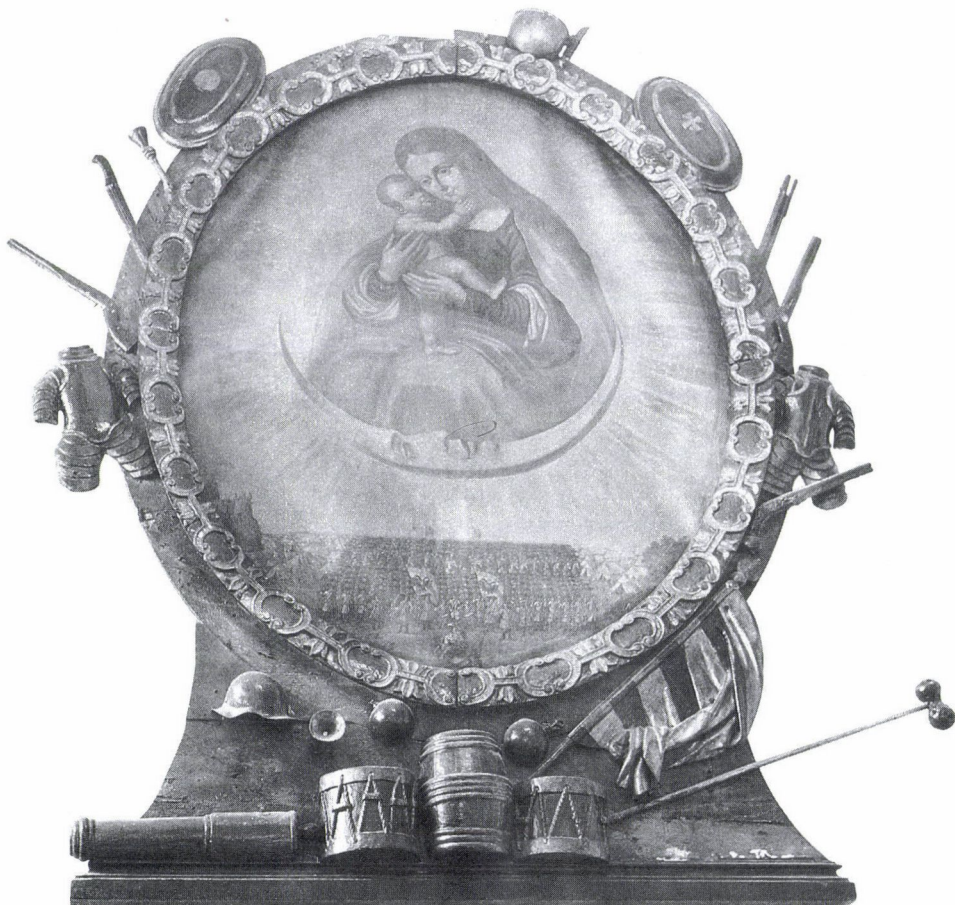
15. Ismeretlen osztrák festő: Magyar szentek Patrona Hungariae pajzsával védik ki az ellenség támadását, 1642. Győr, Szent Ignác-templom, Magyar Szentek oltára.

16. Ismeretlen osztrák rézmetsző: Bellona a Napba öltözött Asszony védőpajzsával. Részlet Lotharingiai Károly győzelmi allegóriájából, 1700.k. A szerző gyűjteményében.

17. Ismeretlen osztrák rézmetsző: Gróf Koháry István dinasztikus pajsza a Segítő Boldogasszony kegyképével. OSZK. Gróf Széchényi Ferenc szentképalbumában.

18. Ismeretlen festő: Törökverő Segítő Mária a császári hadsereg fölött, 1690. k. Xavéri Szent Ferenc-templom, Trencsén.

Jánostól alapított Csíksomlyó klostromtemplomának korábbi oltárképén sem hiányoznak az Ország Királynéja körül a kozmikus szimbólumok, a későbbi hatalmas kegyszobron pedig a Boldogasszony teljes mennyei pompájában jelenik meg, s a hívő nép úgy észlelte, hogy orcája az országra jövő jó vagy balsors szerint váltakozik.²⁶

A bajelhárítás mágikus szükségletéből magyarázható, hogy Hunyadi Mátyás király idejétől egészen 1939-ig, szinte megszakítás nélkül vert máriás pénzek nemzeti karaktere még a protestáns Erdélyi Fejedelemségben is a PATRONA HUNGARIAE volt. A naponta közkézen forgó „jólét-pajzsockákon” a Napbaöltözött Asszony ülő vagy álló típusa Magyarok Nagyasszonyává formálódott.²⁷

A császári udvarban a XVII. század folyamán sorra neveznek ki különböző szentképeket egy-egy harci cselekmény palladiumának. Így Dominicus a Jesu Maria karmelita az 1620. november 10-én Prágában a Fehérhegyi győzelmet az általa Rómában talált Lehajtott fejű Madonnának tulajdonította, míg a csatában labarumként hordozott későközépkori Krisztus születése táblaképből lett triumfáló palladium.²⁸

Boldog Avianoi Márk kapcsán a passauai kegyképhez fűződik az 1683. szeptember 12-i győzelem, melynek liturgikus emléke Mária nevének ünnepe. Abraham a Sancta Clara a Pócsról Bécsbe vitetett Istenanya-kegykép oltalmába ajánlotta a zentai ütközet szerencsés kimenetelét. Mégis a Délvidék e győzelmet 1697. Szeptember 10-én a Havi Boldogasszony szegedi kegyképének tulajdonította, amit különösen ezért Auxiliatrix Szegedinensis azaz Szögedi Segítő megszólítással tiszteltek. A régi krónika szerint egy Szegedre vetődött török katona híradása ez, aki a csata után megfordult az alsóvárosi templomban, s „mély fohászkodással elbeszéllette, sőt esküvéssel is bizonyította, hogy ugyan ezen itt leábrázoltatott Asszonynak megjelent képét ilyen formában az említett Zentai veszedelem előtt valamint ő, úgy más több török vitéz bajtársai a' levegőben felettek felemelkedve látták, ki is az ő egész Táborukat iszonyú rémuléssel betölteni látszott: ellenben a' keresztényeket ezzel, hihető, hogy egy rendkívül való bátor eltökélésre és bajnok megtámadásra gerjesztette”.²⁹ Ez a látomás emlékeztet arra az esetre, amit Bonfini jegyzett föl Miklós udvari szolgáról, aki többedmagával kocsizván Buda felé, egyszer csak az égbolton nagy világosságot pillantott meg: a Boldogságos Szület Fiaival együtt tündöklő dicsfényvel övezve, mintha a város felé tartana. A vízió éppen az Immaculata ünnepén volt. A költő Zrínyi Miklós a Szigeti Veszedelem invokációjában műzsaként fordul hozzá, és így szólítja meg: „fényes mennyei szent csillagokbul van kötve koronád, holdbul és szép napbul”³⁰ Zrínyi tanulmányait a grazi jezsuitáknál végezte, s tudvalevő, hogy a katolikus restauráció idején különösen a Jézus Társasága újraélesztette és ápolta a Patrona Hungariae kultuszát a Regnum Marianum eszmekörében. Nagyszombati templomuk főoltárának csúcsára aranyozott szobrát állították, a felszabadító háborúk során pedig a győzelem emlékoszlopait emelték Grazban, Pozsonyban, Vágújhelyen, Győrött, Buda visszavívásakor, ahol a Vár főtemplomában kegyszoborként tisztelték, győri templomukban pedig, egy páratlan tematikájú oltárképen a magyar szentek Patrona Hungariae köriratú pajzsokkal védik ki az ellenséges támadást, oltalmazva Mária Országát.³¹ (15. kép)

A főlzabadult Buda első rézmetszője, Binder János Fülöp unikális képes imalapján Budavára fölött Szent István a Napbaöltözött Asszonynak ajánlja koronáját, akit palladiumként ünnepel a szentkép disztichonja:

„ Asszonyodhoz folyamodgy Magyar Ország minden ügyedben,
Gondgya, ne fély, léssen mint örökre reád:
Vesse reménségét bár más Várokba, Paisba,
Ó! Szent Szűz Magyarok Vára, Paissa Te vagy.”³²

Lotharingiai Károly herceg győzelmi allegóriáján Bellona egy harci pajzsot tart a Napbaöltözött Boldogasszony alakjával, akinek lábánál Pázmány Péter bíborosi kalapja, s címerének három tollas heraldikai motívuma látható. (16. kép)

A másik törökverő és pestistől oltalmazó védőpajzs a már említett Mariahilfként ismert Segítő Mária, a Bécs – Kahlenbergi csata ünnepeltje, akiben Esterházy Pál nádor Nagy Lajos király török-tatárt űző kincstári Madonnáját vélte fölfedezni, amiért is oltárt építtetett Bécsben a passauai kegykép másolatának.³³

Koháry István országbíró huszárezredének élén küzdött Buda fölszabaddulásáért, nem véletlen, hogy Bánovszky Mihály dezséri nemes a budai jezsuita akadémián megvédett téziseinek meghirdetésére „S.V. MARIA PASSAVIENSIS, AUXILIATRIX CHRISTIANORUM.” felirattal a kegykép másolatát ajánlotta grófi védnökének egy hatalmas mezzotintó lapon.³⁴

Koháry költeményei 1720-ban a császári sas segítőmáriás pajzsának címlapelőzőkével jelentek meg.³⁵ (17. kép)

A Szűz Máriához kapcsolódó palladiumok legkiválóbb példányának a trencsényi jezsuitáknál megőrzött, hadi trófeumokkal keretezett Segítő Boldogasszony képet tartom, valamint gróf Erdődy Ádám szepesgörgői aranyozott, festett, fafaragású epitáfium-címerpajzsát, melyet alabárdok között a Napbaöltözött Asszony koronáz, kétoldalt pedig testőrként Szent István és László király szobra áll.³⁶ (18. kép)

JEGYZETEK

¹ TAKÁCS Imre: *Et Deus in Rota*. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája. 69–79. KOVÁCS Imre: *Az Eycki Szent Arc ábrázolások ikonográfiai eredete*. 101–116. In: *Ars Hungarica*, 1997. 1–2. sz. KOVÁCS Imre: „Cimere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép”. In: *Ars Hungarica*, 1998. 2. sz. 339–351.

² *Martyrologium Romanum*. Vatican, 1956. 18–19. SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*. Bp. 1984. 22–23.

³ SZILÁRDFY Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I.* 17–18. század. Szeged, 1995. Kat. 467–488. SZILÁRDFY Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II.* 19–20. század. Szeged, 1997. Kat. 667, 668.

⁴ SZILÁRDFY Zoltán: *Devóció és dekoráció. „Friss kisdud kép, apáczka munka”*. 16–24. LENGYEL László: *18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon*. 50–52; 57–

58. In: *Devóció és dekoráció*. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. Eger, 1987.

⁵ SZILÁRDFY Zoltán: *Lignum Crucis – Arbor Vitae*. A szegedi Havi Boldogasszonytemplom Pieta-oltárának ikonográfiája. 280–283. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1995. 3–4. sz. 280–283. A hazai emléanyagban ritkán előforduló Abgar-képmások prototípusa rendszerint az egykor a római San Silvestro templomban tisztelt kegykép volt. Ezek közé tartozik az itt közölt 1. kép, a Pest-belvárosi főplébánia templom sekrestyéjében függő, a kalocsai érseki rezidenciában a hálószoza falán látható, a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban a zeneszerző személyes kegytárgyaként számon tartott, valamint Grynaeus Tamás dr. magángyűjteményében található példány.

⁶ KRISZ-RETTENBECK, Lenz: *Bilder und Zeichen religiösens Volksglaubens*. München,

1963. 72–73. SPAMER, Adolf: Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert. München, 1980. 41.
- ⁷ SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat I. i. m. 448 kat. sz. A Cranach-tipusú Szent Péter figurát vö. Luther Márton mint Junker Jörg c. Cranach lappal. In. SCHADE, Werner: A Cranach festőcsalád. Bp. 1983. 112. Kép
- ⁸ SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei I. kat. 485. SZILÁRDFY Zoltán: Aspektusok a messianizmus ikonográfiájára. Kisgrafikai ábrázolások a XVII–XVIII. századból. 123. In. A messiái kérdés. Szegedi Biblikus Konferencia (szerk. Benyik György). Szeged, 1997. 121–128.
- ⁹ „La dimora di Dio con gli uomini” (Ap. 21, 3) Immagini della Gerusalemme celeste dal III al XIV secolo. (Red. Maria Luisa Gatti Perer). Milano, 1983. 193. fig. 30. Jean Duvet 1555-ben készített fametszeten a mennyei Atya a Lateráni Krisztus képmását napkorongként tartja, mint a visio beatifica tárgyát, s az örökboldogság fényforrását. TÓTH K. János: Római virágszedés. Bécs, 1988. 13.
- ¹⁰ TÓTH K. János i. m. 37–41. von MATT, Leonard: Die Kunstsammlungen der Bibliotheca Apostolica Vaticana Rom. Köln, 1969. 73–75.; 63. kép.
- ¹¹ PROJA, G. Battista: Il Battistero lateranense. Vatican, 1990. 75. CIGNITTI, Benedetto: Egregiae lateranorum Domus. 11–13. In. LATERANENSIA (red. Capitolo Lateranense) Roma, 1994.
- ¹² Mart. Rom. i. m. 281–282.
- ¹³ SZILÁRDFY Zoltán: Carel van Savoy váci képeinek ikonográfiája. 71, 11. jegyzet. In. Művészettörténeti Értesítő, 1986. 1–2. sz. 68–71.
- ¹⁴ SZIMONIDESZ Lajos: Jézus és Mária ereklyéi I. Bp. 1933. 72.
- ¹⁵ BOVINI, Giuseppe: S. Appolinare in Classe. Ravenna, 1968. 19.
- ¹⁶ Byzanz Die Macht der Bilder. Catalog (Hrsg. Michael BRANDT – Arne EFFENBERGER) Hildesheim, 1998. 35, 45, 54.
- ¹⁷ WEITZMANN, Kurt–CHATZIDAKIS, Manolis–RADOJCIC, Svetozár: Icons. London, 1993. 13–33. ZIBAWI, Mahmoud: Die Christliche Kunst des Orients. Düsseldorf, 1995. 31–35.; 159, 161.
- ¹⁸ ARTNER Edgár: Az egyházi évek, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és Magyarázata. Bp. 1923. 283–284. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium II. Bp., 1977.
- ¹⁹ KNAUZ Nándor: Kortan. Bp., 1876. 264.
- ²⁰ MEZŐ András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996. 194.
- ²¹ TÓTH K. János i. m. 37.
- ²² ZANINOTTO, Gino: A szent lepel történetéből. Edessa I–II. 20–25; 3–7. In. Torino halotti lepel, tanulmányok és dokumentumok 1992. 4.; 1993. 1. 23 Der Himmlische Artzt Christus Jesus, Seiner Wundert hattigen, Gnaeden-vollen und wahrhaft an dem Original vermög Authentiaa angerührten Heil. Bildnuss: Welche nun mehro Auch in der Stadt-Pfarz-Kirchen in Eysenstadt bey St. Martin gennant, in Nieder Ungarn, um Vermechrung der Andacht zur öffentlicher Verechrung ist ausgesetzt worden. Oedenburg, gedruckt bei Johann Joseph Siess, 1758. 3–7. SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei II. Kat. 669.
- ²⁴ Katalog der Antikensammlung I. Vom Alterthum zum Mittelalter. Kunsthistorisches Museum Wien, 1974. Kat. B 14a 31. kép.
- ²⁵ SZILÁRDFY Zoltán: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. Bp. 1994. 11.
- ²⁶ SZILÁRDFY Z.: Barokk szentképek i. m. 1. képmagyarázat.
- ²⁷ UNGER Emil: Szűz Mária alakja magyar pénzekben. In. Vigilia, 1978. 5. sz. 328–332.
- ²⁸ DEJONGHE, Maurice: Roma Santuario Mariano. Bologna, 1969. 151–152. Emanuel POCHE: Prága művészeti emlékei. Bp., 1980. 242. kép.
- ²⁹ ORDINÁNSZ Konstantin: A Libanus havasi alatt illatozó Titkos értelmű Rózsa. Szeged, 1830. 44–45.
- ³⁰ SZILÁRDFY Zoltán: Barokk szentképek i. m. 3. képmagyarázat.
- ³¹ GALAVICS Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. In. Ars Hungarica, 1973. 114.
- ³² SZILÁRDFY Zoltán: Barokk szentképek i. m. 32. képmagyarázat.
- ³³ I. m. 14., 16. képmagyarázat

³⁴ I. m. 15. képmagyarázat

³⁵ Közölve: Magyar Irodalmi Lexikon I. (szerk. Benedek Marcell). Bp., 1963. 657.

³⁶ A fényképet Galavics Géának köszönöm. Az Erdődy féle epitáfium változata, Es-

terházy László címer-epitáfiuma a nagy-szombati jezsuita templomban. Közli GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 69. kép.

Zusammenfassung

DAS HEILIGE ANTLITZ ALS PALLADIUM UND ÜBER ANDEREN SCHUTZSCHILDERN

Zum dritten Mal wird in der Zeitschrift *Ars Hungarica* der Kult und die Typologie des Heiligen Antlitzes im Zusammenhang mit der Deutung des heraldischen Motivs des Tyrnauer (Trnava, Nagyszombat) Siegels bzw. Stadtwappens erörtert; diesmal aus liturgien-geschichtlicher und häorthologischer Perspektive, mit besonderer Rücksicht auf die jahrhundertealte Ausübung der Frömmigkeit, die die ikonographische Gestaltung der Gegenstände stets stark beeinflusste.

Die Darstellung des Heiligen Antlitzes beschränkte sich bereits in der christlichen Antike auf einige Christus-Ikonen, die durch ihren legendären Ursprung Authentizität beanspruchten und die als „nicht von Händen gemachte“ Acheiropoietha meistens zusammen mit einer Reliquie verehrt worden waren. Der Reliquienhintergrund des Abgarbildes („Edessabild“) soll im Spiegel der ikonographischen Forschungen bezüglich des Turiner Grabtuches als das Grabtuch Christi betrachtet werden; sein stadtbeschützender Charakter hatte sowohl in Edessa als auch – von 944 an – in Konstantinopel die Funktion des Schutzes und der Abwehr des Unglücks. In der wechselvollen Geschichte übten die Ikone und das Mandylion ihre kultische Wirkung voneinander unabhängig, an verschiedenen Orten aus. Das römische und genuesische Exemplar des Abgar-Bildes sowie dieses als Attribut des Heiligen Thaddäus sind in der europäischen Kunst, so auch im ungarischen Gedenkmateriale gegenwärtig.

Die eigenartigsten Kultbilder der römischen Kirche verknüpften sich in der Christus-Ikonographie mit der uralten heiligen Kirche des Papstes, der Salvatorbasilika im Lateran an. Das auf das Patrocinium der Basilika bezogene Mosaik, das Brustbild Christi, ist ein frühchristliches Werk aus dem 4. Jahrhundert. Die Tradition der Christus-Darstellung in der römischen Kirche wurde durch den Kult von Lateran entscheidend beeinflusst, der auf jenes Gnadenbild des Pantokrators syrisch-palästinensischen Ursprungs übertragen wurde, das 752 während des Einfalls der Longobarden umhergetragen wurde.

Unter dem Einfluss der byzantinischen Abgar-Ikone verbreitete sich der Typus des in der päpstlichen Hauskapelle Sancta Sanctorum aufbewahrten Gnadenbildes als Heiliges Antlitz bzw. eher Schulter- denn als Brustbild; dies wurde nämlich durch das Salvatorbild des Apsismosaiks als Prototyp angeregt. Es darf der Text des *Martyrologium Romanum* nicht außer Acht gelassen werden, der Christus an den beiden Kirchweihfesten der Lateranbasilika – Weihe am 9. November und Titelfest der Namensgebung am 6. August – als Salvator, d.h. Erlöser erwähnt. Der Begriff Salvator beinhaltet die Vorstellung sowohl vom Heil der Seele, als auch vom Wohl des Körpers. Das schwerwiegendste Argument für den anderthalb Jahrtausende alten Salvator-Kult ist die Feier der Verklärung, auf deren allegorischer Darstellung in der San Apollinare in Classe (Ravenna), im Schnittpunkt des Crux-gemmata-Mosaiks das Schulterbild des Heilandes erscheint.

Die Feier der Verklärung des Herrn ist byzantinischen Ursprungs; sein vor dem Islam schützender, türkenbesiegender Charakter wurde in Europa bewußt, als Papst Calixtus III. den 6. August, den Tag an dem die Heere von János Hunyadi und Johannes von Capestrano bei Nándorfehérvár (heute: Beograd) 1456 gesiegt hatten, zum liturgischen „Denkmal“

weihte. Auf Wirkung des Lateraner Salvator-Kultes tauchen in Ungarn von der Zeit der Arpaden bis zum Ende des 15. Jahrhunderts 18 nach dem Salvator benannte Klosterkirchen und Kirchen auf. Von der tiefen Verehrung des Antlitzes Christi zeugen die auf den verschiedensten Gebieten der Kunst erscheinenden Darstellungen. So zeigt z. B.: eine über dem Kreuz plazierte Onyx-Kamee um 600, zwischen den Profilen der Apostel Petrus und Paulus das Schulterbild Christi, das Thema des ehemaligen Apsismosaiks der Lateraner Basilika heraufbeschwörend.

Nach Erwägung zahlreicher Daten bin ich der Meinung, daß das zentrale Siegel- und Wappenmotiv der Stadt Tyrnau eher durch das Lateraner Christus-Bildnis und nicht durch das vom Schweißstuch der Veronika bekannte Heilige Antlitz inspiriert wurde, da das schützende Palladium der Stadt die Abgar-Ikone war. Es ist durchaus möglich, daß die Radspeichen aus der Vervielfältigung des kreuzförmigen Glorias des Tyrnauer Christus-Bildes stilisiert wurden. Darin verbirgt sich aber möglicherweise auch der radiale, dekorative Nimbus des Lateraner Palladiums – gerade auch nach der apotropaischen Deutung des Gedichtes von Zsámboky: „Oltalmazd, Krisztus, még hosszú időkig a várost/Hadd csorbuljon meg vad törökök dühe itt.“ [Etwa: Beschütze, Christus, noch lange die Stadt/Möge die Wut der wilden Türken hier abbrechen].

Hinsichtlich der Palladia der Marien-Ikonographie hebe ich von der Art der sog. „türkenbesiegenden“ Bilder. Art zwei hervor. Mit dem magischen Bedürfnis nach der Abwehrung des Unglücks kann erklärt werden, daß der nationale Charakter der Marien-Münzen, die von König Matthias` Zeit an bis 1939 ununterbrochen geprägt wurden, sogar im protestantischen Transsilvanien von der Patrona Hungariae herrührte. Der sitzende oder stehende Typ der Sonnenbekleideten Frau gestaltete sich zur Patrona Hungariae.

Der glückliche Ausgang der Schlacht bei Zenta am 10. 9. 1697 wurde dem Szegediner Gnadenbild der Maria Schnee zugeschrieben, die hauptsächlich deshalb als Auxiliatrix Szegediensis, angesprochen wurde. Der Dichter Miklós Zrínyi wandte sich in der Invokation seines Epos *Szigeti veszedelem* [Obsidio Szigetiana] an sie und sprach sie folgendermaßen an: „...fényes menyeyi csillagokbul van kötve koronád, holdbul és szép napbul“ [etwa: ...deine Krone ist aus strahlenden heiligen Sternen geflochten, aus Mond und schöner Sonne].

Zrínyi studierte bei den Grazer Jesuiten und während der katholischen Gegenreformation wurde durch die Gesellschaft Jesu der Kult der Patrona Hungariae im Ideenkreis des Regnum Marianum wiedererweckt und gepflegt. Im Laufe der Freiheitskämpfe gegen die Türken wurden Gedenksäulen an den Sieg bei Graz, Pozsony (Preßburg), Vágújhely, Győr (Raab) und Buda (Ofen) errichtet; in der Hauptkirche der Budaer Burg wurde sie als Votivstatue verehrt. In der Kirche der Gesellschaft Jesu in Győr sind auf dem Altarbildes mit einmaliger Thematik die ungarischen Heiligen mit Schutzschildern dargestellt. Die Aufschrift Patrona Hungariae auf den Schildern beschützt das Land Mariae vor der feindlichen Angriffe.

Der andere, die Türken besiegende und vor Pest schützende Schutzschild ist die bereits erwähnte, als Mariahilf bekannte Hilfreiche Maria, die im Zusammenhang mit der Schlacht bei Wien-Kahlenberg gefeiert wurde. Der Landesrichter István Koháry kämpfte an der Spitze seines Husarenregiments für die Befreiung von Buda, und seine Gedichte erschienen 1720 mit dem Mariahilfer-Schild des kaiserlichen Adlers als Titelblatt. Als hervorragendstes Exemplar der mit der Heiligen Jungfrau verknüpften Palladion betrachte ich die Abbildung der Hilfreichen Jungfrau, von Kriegstrophäen der Schlacht bei Trencsén umgeben, sowie den vergoldeten, gemalten, hölzernen Epitaph-Wappenschild des Grafen Ádám Erdődy mit der Statue der Sonnenbekleideten Frau.

Fatsar Kristóf

FRANZ ROSENSTINGL KERTTERVEZŐI TEVÉKENYSÉGE KÁROLYI ANTAL SZOLGÁLATÁBAN

Magyarország 18. századi barokk, vagy közismert kifejezéssel „francia” kertművészetének legfontosabb forrásai, a kertek tervei, nem maradtak ránk jelentős számban. A tervanyag legértékesebb darabjait, pl. az eszterházi, kismartoni, nagycenki vagy keszthelyi kastélyok kertjeihez készített terveket a kutatás már jól ismeri, bár valószínű, hogy a levéltárak még jelentős terveket rejtenek. A korszak kertművészetének megismerésére további lehetőséget adó leírások még csekélyebb számban maradtak fenn, maguk a kertek pedig áldozatául estek a múló időnek. Többnyire a kertek kivitelezésének – általában szűkszavú – levéltári dokumentumai sem segítenek sokat a kutatónak. A magyarországi barokk kertművészet legbeszédesebb forrásai tehát a század folyamán – a családi levéltárak kezelésének tökéletesedésével és a kertművészet iránti igény terjedésével párhuzamosan – egyre nagyobb számban fennmaradt kerttervek maradnak.

A 18. században a török kiűzését követő fellendülés megteremtette ugyan a kertművészet felvirágzásának legalapvetőbb feltételeit, de az elterjedés olyan létfontosságú tényezői, mint a gazdasági erő és az igény, csak lassan bontakoztak ki. A században egyre inkább teret hódító építkezési láz többnyire csak az épületekre terjedt ki, a kertművészet divatja még a rezidenciaépítkezések esetén is szinte kizárólag a leggazdagabbaknál terjedt el. Általános maradt azonban az a szemlélet, hogy a kert mindenekelőtt hasznót hajtó természetőterület, ezért a díszkertek jó részét is szabályosan ültetett gyümölcsös, konyha- vagy vadaskert váltotta ki. A tervek hiányaért tehát elsősorban a kertművészet francia hatásának lassú elterjedése okolható. Ehhez járul még a tervek korabeli – építőmesterek és más személyek kezén – történt elvesztése, továbbá több jelentős családi levéltár és más gyűjtemény pusztulása is.¹

Az ismert magyar tervanyag alapján megállapítható, hogy alig tudunk olyan művészlől, akit több kerttervvel is kapcsolatba lehetne hozni. A legtöbb kerttervet Hofstädter Kristóf uradalmi építésztől, a keszthelyi uradalom építési irodájának vezetőjétől ismerjük. Tervei azonban mind a keszthelyi kastély kertjéhez készültek, ezért az általa irányított átalakítások évtizedekig tartó folyamatában inkább nyomon lehet követni a parterre-ek divatjában végbement változásokat, mint a kert szerkezetét többé-kevésbé változatlanul hagyó tervező téralakító képességeit.² Olyan művészeket is ismerünk, akik két különböző helyszínhez terveztek kertet, így a kismar-

toni és a nagycenki kastélyhoz készített kerttervek sorozatában is van egy-egy darab, amely valószínűsíthetően azonos kéztől származik.³ Számos Magyarországon tevékenykedő építészről – többek között F. A. Pilgramról⁴ vagy F. A. Hillebrandtról⁵ – tudjuk, hogy több helyen is részt vettek kertalakítási munkálatokban, vagy terveztek kerteket, művészetüket azonban fennmaradt tervek és kertek hiányában nehéz megítélni.

A Károlyi család levéltárában három különböző helyszínhez készített, összesen négy, azonos művésztől származó, aláírás nélküli terv, illetve tervvázlat található. Ilyen számos helyszínhez – az egyikhez ráadásul két változatot – készítő alkotóról eddig nem volt tudomásunk a magyarországi barokk kertművészet történetében. E tervek nemcsak azonos tervezőhöz, hanem azonos építetőhöz is kapcsolódnak, mivel egyaránt Károlyi Antal megbízásából készültek. Alkotójuk kilétének felfedésével egy olyan, Magyarországon tevékeny kerttervező alakja bontakozhat ki előttünk, akinek stílusáról, formanyelvéről aránylag pontos képet alkothatunk.

A leszármazását a honfoglaló vezéreikig visszavezető Károlyi család tagjai a 17. századig középnemesek voltak. Károlyi Mihály bárói rangemelését II. Mátyás adta 1609-ben. Az ő unokája volt Károlyi Sándor (1669–1743), II. Rákóczi Ferenc tábornoka, majd fővezére, aki egy évvel azután, hogy a szatmári békét megkötötte, III. Károlytól grófi rangot kapott. Ekkor még csak négy, kisebb terjedelmű uradalmat birtokolt.⁶ A család felemelkedését neki köszönheti: 1723-tól valóságos belső titkos tanácsos, 1741-től tábornagy, 1722 és 1730 között ő szerezte meg a csongrád-vásárhelyi, surányi, tótmegyeri és bélteki uradalmakat, ezzel teremtve meg a család későbbi gazdagságát. Fia, Károlyi Ferenc (1705–1758) vásárolta meg a nagy kiterjedésű ecsedi uradalmat a Rákóczi-örökösöktől. A család 18. századi történetének utolsó nagy vagyonszerzője az ő fia, Károlyi Antal (1732–1791) volt, aki felesége, báró Harruckern Jozefa hozománya révén 120 000 kat. hold földdel – a hatalmas Harruckern-vagyon egyötöd részével – gyarapította a család birtokait.⁷

Károlyi Antal (1. kép) iskolái elvégzése után 1753-ban katonai pályára lépett és már 1758-ban elérte a tábornagyi rangot. Még ugyanebben az évben, 26 éves korában vette át a családi birtokok irányítását, követve apját a szatmári főispáni székben is. A nagy tehetségű hadvezér és közéleti ember továbbra is gyorsan haladt a ranglétrán, 1760-ban a hétszemélyes tábla tagja, hat évvel később titkos tanácsos és a főhadvezér helyettese lett, 1775-ben pedig királyi főasztalnokmesterré nevezték ki. A már zászlósúr Károlyi 55 éves korában lett a magyar nemesi testőrség kapitánya, végül halála előtt egy évvel, 1790-ben az aranygyapjas rendet is megkapta. Ez a széles látókörű, és egyben nagyon gazdag főúr bőkezű támogatója volt az iskolaügynek. Szegény tanulókat és tudósokat segített anyagilag, iskolákat alapított és a kincstár oktatási alapját is jelentős összeggel támogatta, továbbá a nagyváradi és ungvári kerületek iskoláinak felügyeletét is ellátta. A kincstárnak máskor is ajánlott fel nagyobb összegeket,

1. Károlyi Antal arképe. Kohl rézmetszete Weickert festménye alapján, 1792.

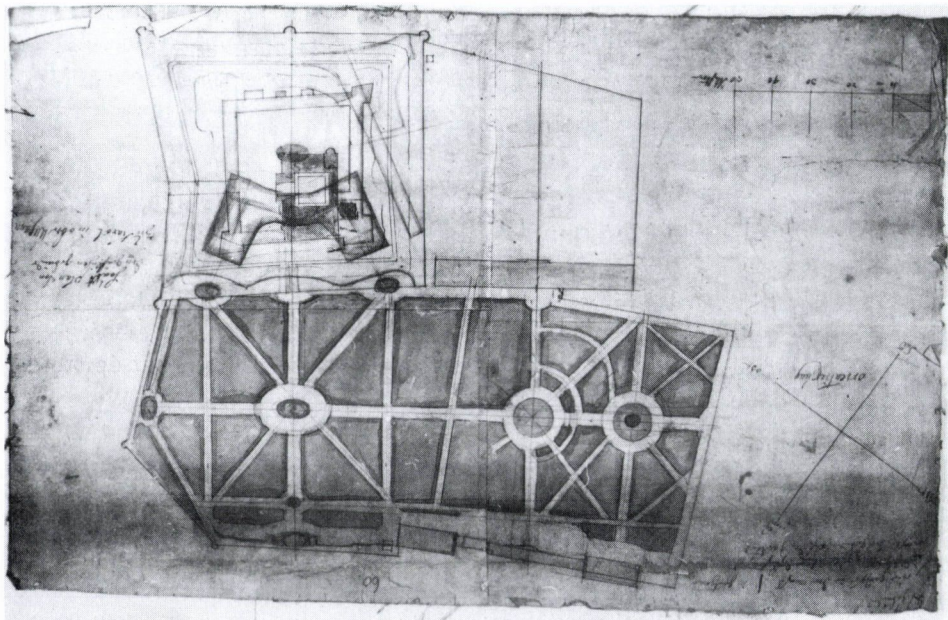
amelyeket többek között erődítmények javítására és újoncállításra fordítottak. Gazdasági tevékenységének legnagyobb szabású tettei közé tartozik az ecsedi láp nagy részének lecsapoltatása és az árvizektől sokat szenvedő Szatmár, Ung, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Zemplén vármegyék árvízmentesítése, vízrendezése.⁸

A Károlyiak reprezentációs igénye együtt nőtt felemelkedésükkel. A 18. század folyamán a család tagjai inkább köz- és egyházi épületeket építtettek, megnövekedett tekintélyüket és gazdasági erejüket nyomdaalapításra, vízrendezésre, iskolák, templomok, rendházak építésére használták fel. A kastélyépítkezésekre először Károlyi Antal fordított fokozott figyelmet. Rangja kétségkívül megkövetelte a rezidenciális építkezések előtérbe helyezését. Derekegyháza, Tótmegyeren⁹ kastélyt, Pesten palotát építtetett, és az a gondolat is foglalkoztatta, hogy a család ősi fészke, a nagykárolyi¹⁰ várkastély helyett korszerű rezidenciát építtessen.

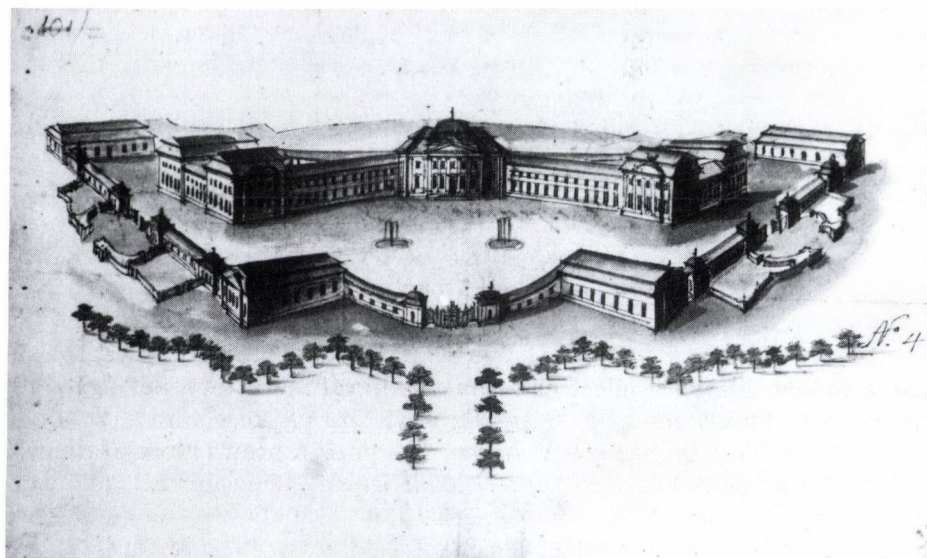
A század második felének magyarországi kertművészetében bekövetkezett minőségi ugrást jól példázza az a tény, hogy Károlyi Antal épülő kastélyaihoz már díszkertet is terveztetett. A már említett négy kertterv, illetve -vázlat mindegyike ugyanis egyértelműen jelentős kiterjedésű díszkert kialakításának céljával készült. Pesten¹¹ (6. kép) és Nagykárolyban¹² (2. kép) a díszkert a nagyszabású építészeti program részeként jelenik meg, igencsak vázlatos formában, míg a derekegyházi kastélyhoz készített, két – A és B betűvel jelölt – végleges tervvázlat¹³ (4. és 5. kép) kizárólag a kert kialakítását tűzte ki célul. Nagykároly és Derekegyháza földrajzilag igen távol állt a kor áramlatairól, ezért az ország keleti végeiben rezidens család kései reakciója igencsak érthető. Aligha véletlen, hogy e már korábban is a Károlyiak tulajdonában lévő birtokok mellé a pesti palota telkét megszerző Antal az, aki mindhárom helyen rezidenciát, és vele díszkertet kívánt létesíteni. Károlyi Antalban ugyanis olyan, a kor kihívásaira megfelelni képes arisztokratát láthatunk, akinek elvárásai között a díszkertnek mint a rezidencia elengedhetetlen tartozékának kialakíttatása is szerepelt.

A Károlyi Antal által készített tervvázlatokat több motívum kapcsolja egységbe, ami a szerző azonosságát bizonyítja. Ezek az elemek alapvetően három csoportba sorolhatóak.

1. A tervlapok keletkezésének ideje. Az egykori, 18. század végi leltározás módja, illetve a jelzet és annak kalligráfiája a terveket egy sorozatban készültnek mutatja. A nagykárolyi terv egykori jelzete *Volumen II. No. 1.*, a derekegyháziaké *Volumen III. N. 6.* A pesti palota átalakításához és kertjéhez készített terven nincs ilyen jellegű felirat. (Érdekes, hogy egy másik tervnek,¹⁴ amely a pesti palota kertjét ábrázolja (7. kép), van ilyen felirata: *Volumen III. N. 4.* E terv alkotója azonban semmiképpen sem azonos a többiével, bár azoktól nem független, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.) Ez a jelzetelés a levéltár csak néhány tervén szerepel.

2. A nagykárolyi kastély épületeinek és kerjének terve, 1783. MOL T 20 No.60

3. A nagykárolyi kastély madártávlati vezérterve, 1783. MOL T 20 No.101/7

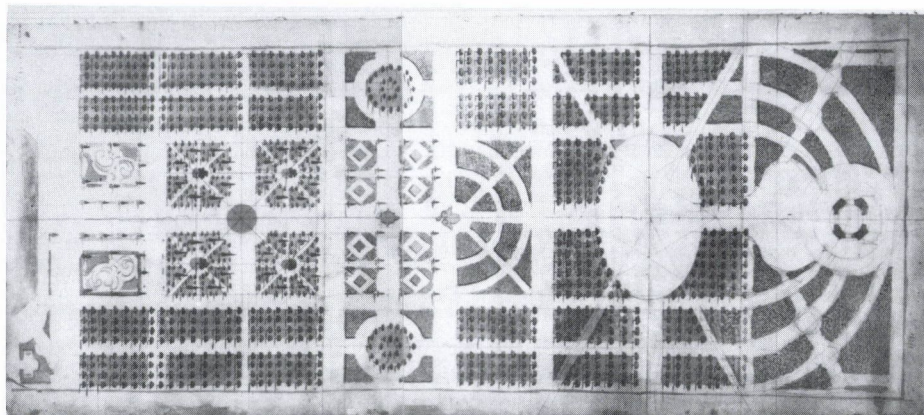
2. Rajzi kivitelezés. A vázlatok kivitelezésének módja az egyik legszembevetőbb hasonlóság. Mindegyik terv ceruzával rajzolt, a kert elemeinek szerkesztési vonalai is látszanak, amelyek meghagyása – éppen a vázlatok kivételével – nem gyakori eljárás. A szerkesztési vonalak mindenesetre segítenek a sémák észrevételében, segítségükkel a kert kiosztásának elve jól nyomon követhető. A színezést mindegyik tervlapon ugyanolyan módszerrel, nagyon halványan, sok vízzel lavirozottan készítette az alkotó. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy e többé-kevésbé vázlat szintjén maradt tervek részletei olyannyira kidolgozatlanok, hogy a szerzőt manapság hanyagsággal vádolnák. Mindezekén túl a tollal írt feliratok azonossága is szembeötlő, a kézírás egyezése nem kétséges.

3. Stíluskritika. A tervező talán legjellegzetesebb, leggyakrabban használt eleme a főtengety pavilonnal történő lezárása. Ez a motívum a pesti és a derekegyházi „A” terven is megtalálható, a nagykárolyi tervlapon pedig a szerző a kert mindkét főtengetyének végében pavilont helyezett el. (Lehetséges azonban, hogy e pavilonok a megrendelő kívánságára kerültek mindegyik tervre.) A pavilonok – egy kivételével – egyterű, egyszintes építmények, ovális belső térrel. A tervező azonosságát igazoló másik meggyőző motívum az a sajátos parterre-kialakítás, amelyet a szerző két vázlatán is szerepeltetett, a pesti és a derekegyházi „A” jelű tervlapon. A parterre-t virágos szegély (*platebande*) veszi körül, mezője sarkainak némelyikében – ahol a teret nem tölti ki egy határozott tömör gyepsáv (*massif de gazon*) és a hozzá kapcsolódó hímzés (*broderie*) – vágott gyepfelület (*gazon coupée*) helyezte el a tervező. A hímzést tehát nagyobb gyepfelülettel – de aszimmetriája révén sajátos, szabálytalan módon – váltakozva alakította ki, átmenetként a gyepes és a hímzéses parterre között. A művész a tengelyek találkozásában az ovális tereket majdnem olyan gyakran alkalmazza, mint a kör alakúakat.

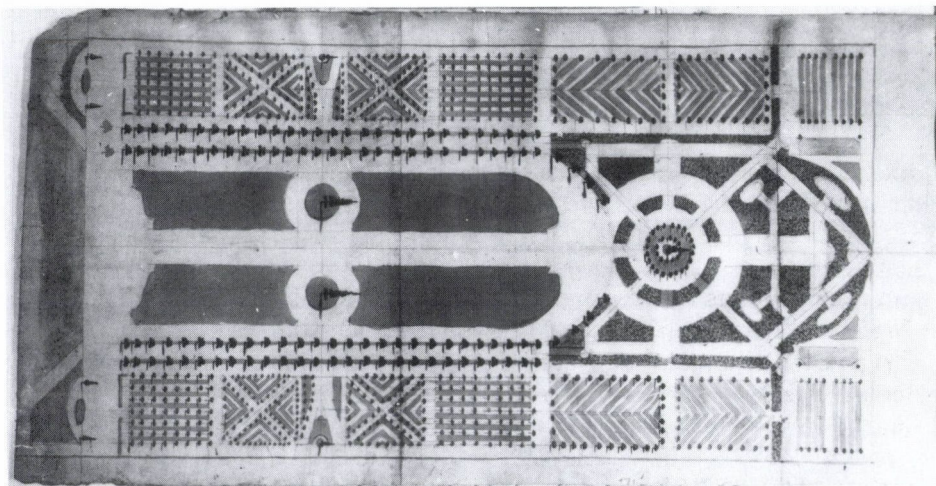
A szerzőt a nagykárolyi kastély kertjéhez készített vázlat¹⁵ hátoldalán lévő felirat árulja el, amely szerint a tervlap „*Opera Francisci Rosenstingel*.” A kastélynak e tervlapon szereplő alaprajza megegyezik azzal a márdártávlati ábrázolással (3. kép), amelyet szintén Rosenstingl készített.¹⁶ A tervek azonosításához további megerősítést nyújthatnak Rosenstingl Károlyi Antalhoz írt levelei.¹⁷ Sajnálatos módon ezek egyike sem a kerttervek tárgyában íródott, a kézírás azonban megegyezik a tervlapokon szereplőkkel.

Franz Thomas Rosenstingl 1702-ben született Bécsben és ott is halt meg 1785-ben.¹⁸ Máig sem tisztázott kérdés, hogy Franzot később miért nevezték Franz Sebastiannak vagy csak Sebastiannak, mindenesetre a szakirodalomban¹⁹ ezen a néven vált ismertté. Ő maga 1734-ben még Franz Thomasként, később pedig egyszerűen Franzként írta alá nevét. A keresztnevével kapcsolatos félreértések valószínű oka az, hogy öccse, a nála tizenegy évvel fiatalabb Nikolaus Sebastian (1713–1748) ugyanott, bár valamivel később tanult építészetet, mint bátyja, és ezért a két művész személynévét összetévesztették, illetve felcserélték, holott a fiatalabb fivér törté-

4. A derekegyházi kastély kerjéhez készített A jelű terv, 1769-1785 között. MOL T 20 No. 126/1

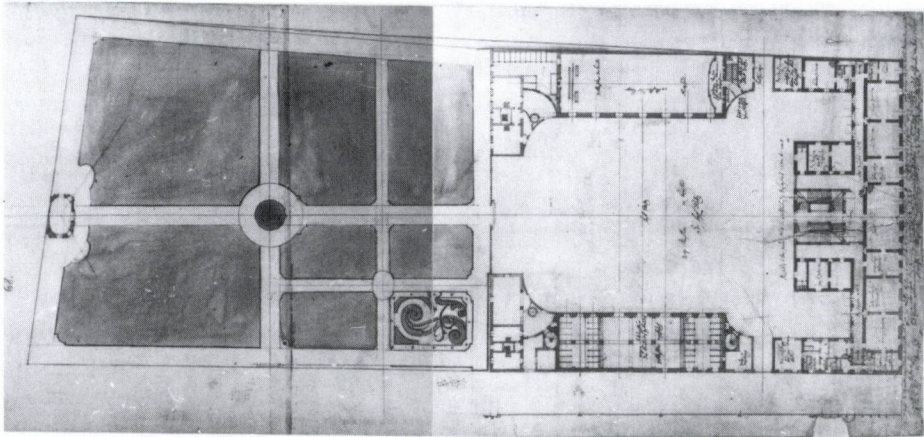
5. A derekegyházi kastély kerjéhez készített B jelű terv, 1769-1785 között. MOL T 20 No. 126/2

neti festőként vált ismertté. Franz Thomas 1726-ban kezdte építészeti tanulmányait a bécsi képzőművészeti akadémián, 1734-ben még az akadémia tanulója volt. Legkorábban 1740-től azonban már a K. K. Ingenieur Akademie oktatójaként – egy 1770-es jellemzés szerint a polgári építészet professzoraként – tevékenykedett, egészen haláláig. Emellett 1749-től szintén haláláig oktatott polgári építészetet, valamint rajzot a Savoy'sche Ritterakademie-n is.²⁰

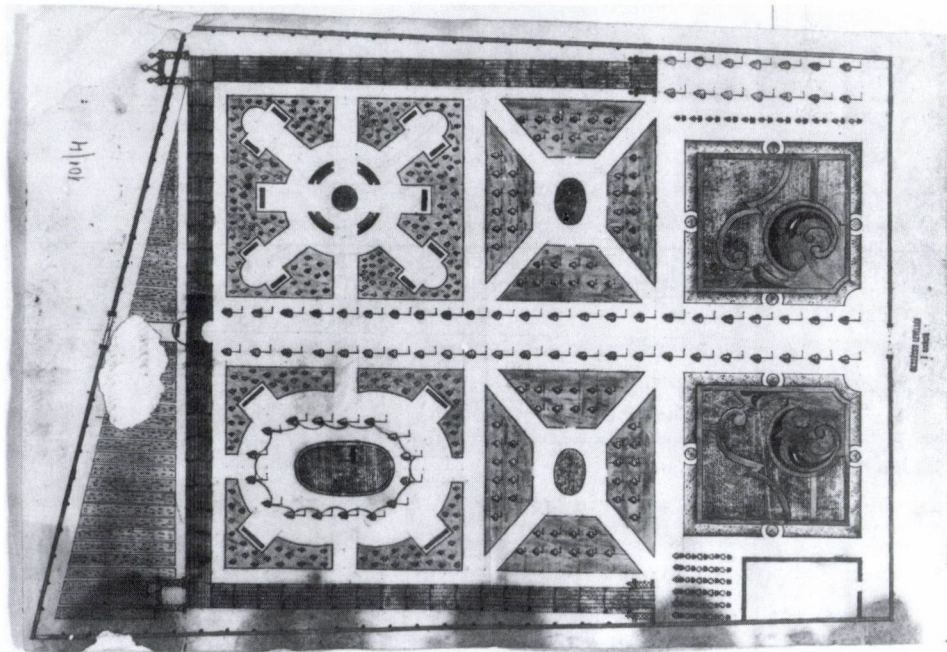
Rosenstingl hagyatékában voltak építészeti könyvek, bár egy sem volt közöttük, amely a kertművészetet tárgyalta volna.²¹ Saját traktátusában²² ugyan nem szentelt önálló fejezetet a kerttervezésnek, azonban annak építészeti szakkifejezéseket tartalmazó részében több szócikket is ír a kertművészet elemeiről. Ezek közül a „Garten” olyan bőszeges és átfogó, hogy magában is egy kisebb traktátusnak tekinthető. A leírás szócikknek kétségtelenül hosszú, a terjedelem korlátai miatt azonban főleg általánosságokat tartalmaz. A szöveget szinte teljes egészében d'Aviler – amúgy szintén nem részletező – traktátusa²³ ihlette, a francia szerző nem csekély számú szófordulata is változatlanul került be Rosenstingl szövegébe.

Rosenstingl mindazonáltal nem volt tapasztalatlan a kertépítészetben, hiszen már 1746-ban készített tervet a melki apátság kertjéhez.²⁴ Egy bécsi kertészt is vitt magával Melkbe, ő maga viszont kevés időt töltött ott, ezért valószínűleg csak a terv megvalósulását felügyelte, a kivitelezést a bécsi kertész végezhette. A kert 1791-ben készült leírása szerint „*Ueber diess [die Kirche] besitzen sie einen vortrefflichen Garten, mit bedeckten Gängen, französischen Parthyen, und vielen andern derley Buxverzierungen. Es ist aber auch dabey das Obst nicht vergessen worden; indem sie von allen Gattungen desselben versehen sind. Sie besitzen nebst einer ziemlich fruchtbaren Orangerie auch einige ausländische Gewächse, und unter andern auch 4 Aloen.*”²⁵ E nem túl részletes leírás arról tanúskodik, hogy a kert – a szokásoknak megfelelően – a franciakert főbb díszítő elemeit a haszonkerttel egyesítette.

Károlyi Antal kertjeiről a kortársak még ennyit sem jegyeztek fel, amelynek fő oka egyrészt a földrajzi elszigeteltség, másrészt a kertek feltételezhetően szerény volta lehetett. A korszak művelődéstörténeti forrásai csak Nagykaroly kertjét említik meg. Károlyi Antal 1757-ben vette nőül báró Harruckern Jozefát. Az ifjú pár Nagykarolyba érkezésének alkalmával rendezett ünnepségen részt vett a Harruckern család udvari papja, Hueber Antal²⁶ kapisztránus barát is. Hueber naplójában ír a várkastélyról, és a kertről is megemlékezik: „*A [vár]árok külső peremét magas czövek-palánk szegi be. E palánkokon kívül esik a szép és híres udvari kert, melynek vége alighogy belátható. A kertben olasz faültetvények és termények bőven fordulnak elő, valamint sok másféle nemes gyümölcsfa. Van ezenkívül szemnek tetsző virágdísz, több kút, egy tekenősbékás tó s mindenféle konyhakerti zöldség.*”²⁷ François Xavier de Feller luxemburgi jezsuita pap mint a kastélyt meglátogató egyetlen külföldi krónikásunk 1769 júliu-

6. A pesti Károlyi-palota épületének és kertjének átalakítási terve, 1779. MOL T 20 No. 67

7. A pesti Károlyi-palota kertjéhez készített terv, szerzője ismeretlen. MOL T 20 No.101/4

sában járt Nagykárolyban. A kastélyt kicsit régiesnek tartotta, de ennek ellenére nagyon tetszett neki. Megtekintette a lovardát, a lovakat, továbbá a kerteket is, amelyeket nem túl fényűzőnek, de jónak ítélt.²⁸ Az 1778-as almanach szerint a „*Kastell, welches meist mit einem breiten und tiefen Graben umgeben ist. Aus demselben führt eine Brücke in den herrschaftl. Garten, welcher recht schön angelegt ist. Die Olivenbäume, aus welchen das beste Oel gepreßt, und die vielen Aloeen, aus welchen zur zeit der Blüthe der Saft durch angelegte blechene Rinnen in Flaschen aufgefangen wird, verdienen bemerkt zu werden. Imgleichen die Alleen förmigausgehauene Waldung Schamosch genannt, in deren Mittelpunkt ein Garten zu den herrschaftlichen Sommerunterhaltungen angelegt ist.*” A leírások szerzői inkább a haszonkerti jelleget emelték ki, a kert tehát aligha rendelkezett a kor divatjának megfelelő kerti terekkel és építményekkel. A virágoskert szinte bizonyosan parterre lehetett, a kert többi része pedig szabályosan ültetett gyümölcsös és konyhakert.

A nagykárolyi (Szatmár megye) birtok a család ősi fészke volt, ahonnan nevüket is vették. Birtoklásának ideje valószínűleg még az Árpád-ház uralkodásáig nyúlt vissza, a várkastélyt elődjét, egy kőházat pedig 1482-ben építtette Károlyi Lancz László. Megerősítését és erődítményszerű kiépítését 1592-től kezdődően nyerte, ettől kezdve végvárként játszott szerepet, német helyőrséget kapott, 1661–66 között pedig további erődítések folytak. A várkastély többnyire sikeresen állt ellen a támadásoknak.²⁹ Az új rezidenciát Károlyi Antal fia, József (1768–1803) építtette 1792 és 1795 között, rögtön örökségének átvétele után. A régi erődítményt lerombolták, a vár árkait feltöltötték, az új kastély mellett már angolkertet alakítottak ki az udvari kertész, Bode György vezetésével.³⁰ Károlyi Antal szándékai között is szerepelt az elavult várkastély átalakításának gondolata, de ezt a tervét végül nem valósította meg. Az átalakítás, illetve az új rezidencia programterveinek elkészítésére 1783-ban több építész is felkért, ezek egyike volt Rosenstingl.³¹ Tervei papíron maradtak, a közel egy évtizeddel későbbi építkezések nem az ő elképzelései szerint történtek.

A nagykárolyi kastélyhoz készített, északnyugati tájolású vázlat (2. kép) szerint a tervezőnek nem volt egyszerű a feladata: a kertet a meglévő épületekkel kellett egységbe kapcsolnia. A terv színezése alapján úgy tűnik, az építész egyetlen épület – a főépület – átalakítására, illetve építésére tett javaslatot. Az mindenesetre bizonyos, hogy a terület északnyugati szélét lezáró, a többi épület mértani rendjébe nem illeszkedő épületet megváltoztathatatlan adottságként kellett a tervezőnek elfogadnia. A korábbi vár helyén egy, a Károlyiak címerállatára utaló, kiterjesztett szárnyú sas alakját utánzó épületet helyezett el, amely az egész kompozíció alapját képezte. A meglévő épületek meghatározták a kert alakját, amelynek leghosszabb tengelye merőleges az épület főtengelyére, ezáltal a kismartoni kerthez hasonló kereszt-tengelyes megoldás jött létre. Az épület főtengelyébe tervezett, az adottságok miatt nem túlzottan – mintegy 60 öl

– hosszú sétányt Rosenstingl pavilonnal zárta le. A pavilon három helyiségből áll, egy nagy ovális közepső teremből és hozzá kétoldalt kapcsolódó kisebb szobákból. A sétány mintegy felénél az épülettel párhuzamos hossz-tengelyű ovális medence jelöli ki a fő kereszt-tengely vonalát. A sétányok a medencét körülvevő térbe csillagban futnak össze. A pavilon előtt egy másik, az előzőnél sokkal kisebb medencét helyezett el a tervező, ez jelöli ki a második, az előzővel párhuzamos, de alárendelt kereszt-tengelyt. Az épület két „sasszárnyának” kerti homlokzata előtt ovális gyepfelület zárja le azok tengelyét. Ezekből az oválisokból a fő-tengellyel párhuzamos sétányok indulnak. A fő kereszt-tengelynek a kastélyhoz közelebb eső végét egy másik pavilon zárja le, ennek csak egy ovális helyisége van. A pavilontól távolodva először az épület fő-tengelyében lévő medencéhez érünk, majd a főépület előtti kertrészt teljesen elhagyva a melléképületek homlokzatait összekötő tengelyek keresztezik az utat. A két, nagy kiterjedésű melléképület oldal-szárnyait ferde tengelyű, az épületek középpontjait azonban a kert fő kereszt-tengelyére merőleges sétány köti össze, amely szintén egy jelentős tengelyt képez. A két sétány metszéspontjában egy gyepkör van, amelynek színezése világosabb, mint a kert nyugati harmadának többi zöld felületéé, tehát feltételezhető, hogy a többi zöld elem bosquet-t alkot. Különösen azért lenne ez indokolt, mert a melléképületek közötti ferde tengelyek miatt ezek a sétányok csak bosquet-ba rejtve képzelhetőek el, máskülönben a szabálytalanságok bántóan hatnának.

Derekegyháza (Csongrád megye) 1722-ben, a Csongrád-Hódmezővásárhelyi, 118.000 kat. hold kiterjedésű uradalom megvételével került a család első nagy vagyonszerzőjének, Károlyi Sándornak birtokába.³² A földszintes, 4+3+4 tengelyes kastély 1769-ben épült, és ebben a formában maradt az egész század folyamán.³³ Kertjét Vályi nagy gyümölcsöskertként említi,³⁴ Rosenstingl tervei tehát itt sem valósultak meg. A tervek pontos keletkezési idejére nincs adatunk, legkorábbi időpontként a kastély építésének ideje, legkésőbbiként pedig Rosenstingl halála (1785) jelölhető meg.

Rosenstingl a derekegyházai kerthez két változatot készített. Az A változat³⁵ (4. kép) igényesebb és nagyobb, tehát költségesebb megoldást mutat. A tervező a kastély kerti homlokzatát egy rózsaszín sávval jelölte, ezzel azonos szélességű a kert nyitott része. A kastélyhoz legközelebb a fő-tengely mentén vágott szabad szegély (*plateband isolée*), emellett a Rosenstinglre jellemző parterre húzódik. A parterre mögött egy négy azonos táblából álló egység található, közepén feltehetően medencével, bár színezése nem különbözik a gyepfelületekétől. A négy egység nyitott bosquet-kból áll, a részekben (*compartiments*) gyepfelülettel, az egész csillag alakban sétányokkal feltárva. A csillag (*étoile*) közepében lévő gyepkörben nagyobb termetű fa áll, a részeket határoló fák alacsony, legfeljebb 4-5 láb magas nyírott növények. A kert oldalsó széléinél mindkét oldalon hat, quincunxban ültetett bosquet, feltehetően gyümölcsös van. A kertet a nyitott bosquet-k mögött erőteljes kereszt-tengely zárja le. Az ezután következő rész

keresztben kétfelé osztja a kertet. A corps de logis szélességében elhelyezett nyolc kis zárt bosquet mindegyikének közepén gyémánt alakú gyepfelület fekszik, amelyet sétány övez, az egységek lecsapott sarkaiban nyírott fák állnak. A nyolc kis egység között a fő tengelyben medencét helyezett el a tervező, ismét a gyepfelületekkel megegyezően színezve. Ezt a sávot a kert két szélén különleges elem zárja le keresztirányban, megtörve a quincunxok sorát. A keresztirányban sétányokkal vágott zárt bosquet közepén gyepkör helyezkedik el, amit fasor határol, ezzel koncentrikusan egy másik fasor is húzódik. Ezt az erőteljes, a kert szélein futó quincunxokat keresztirányban felosztó részt a fő tengelyben egy volutával, liliummal díszített gyepfelület (vagy ismét medence?) zárja le. A lilimos motívum mögött zárt bosquet-t tervezett Rosenstingl, amelybe lúdláb alakban sétányok vezetnek. Ezt a zárt bosquet-t most már a középrészben is quincunx követi, amelynek közepén a teljes középrészt kitöltő ovális térbe futnak a sétányok. E quincunx rész mögötti területet a kert teljes szélességében húzódó bosquet tölti ki. A bosquet-t lúdláb alakban futó sétányok tárják fel, az egész kert hosszában húzódó oldalsó sétányok itt félkörben záródnak. A fő tengely sétányát egy négyszögletes pavilon zárja le, belső tere enyhén ellipszoid. Az oldalsó sétányok közül a középső félkör alakú lezárása is e pavilonra van rávezetve. A pavilon kör alakú térben áll, amelyhez egy másik, ovális tér kapcsolódik. Az építmény zöld színe ellenére kétségtelenül építészeti alkotás, nem valószínű, hogy csak lécrácsos (*treillage*) terem volna, a rózsaszín lavírozás elhanyagolására a medencék színezése kínál analógiát.

A Derekegyházához készített B jelű terv³⁶ (5. kép) kisebb kertet ábrázol, egyszerűbb kialakítással. A corps-de-logis mellett itt is kisebb kertrész látható, amely az épületet kíséri. Az épület oldalhomlokzatai mentén húzódó sétányok kettős fasorban folytatódnak. A fasorok között, a kastély előtt egy hosszán elnyúló, szegély nélküli parterre van, amelyet a közepén egy kör alakú folt és az azt övező sétány szélességű ösvény szakít meg. A gyepkör közepében egy nagytermetű, kúp alakú fa áll. A parterre félkör alakban ültetett fasorral történő lezárása mögött zárt bosquet következik. A bosquet kör alakú térben kezdődik, amelynek közepén egy nagytermetű fa áll. A fa körül fasor, ezzel koncentrikusan egy másik fasor húzódik, közöttük gyepsávval. A kör alakú tér mögötti bosquet sétányokkal és terekkel feltárt. A bosquet félkör alakú lezárása mögött oldalt egy-egy épület, feltehetően orangerie és kertészház helyezkedik el a főépületre merőlegesen. A kert két szélén, a kert teljes hosszában haszonkertek húzódnak. A tervlap felső részén, a már üres papíron a „der Bau von Teröcketzazi” felirat Derekegyháza eltorzított nevére utal, az efölötti „Tier garten” szavak padig egy vadskert létét vagy tervét valószínűsítik.

A pesti palota telkét Károlyi Antal vásárolta 1768-ban gróf Barkóczy Jánostól, a palota építését pedig 1769-ben kezdték el a már a telken álló kisebb ház átalakításával és kibővítésével. Rosenstingl az 1779-ben elha-

tározott további átalakításhoz készített tervet (6. kép).³⁷ A terv nem valósult meg, az 1779–80-ban végzett bővítéskor az épületen kevés változtatás történt, és ebben az állapotban maradt az 1832-ben kezdett átalakításig.

A pesti palota és kertjének tervén³⁸ (6. kép) a kert fő tengelye az épület fő tengelyében folytatódik. A szabálytalan alakú kert a fő tengelyben és arra merőlegesen egy másik sétány által négy, közel egyenlő részre osztott. A sétányok metszéspontjában valószínűleg medence helyezkedik el, Rosenstingl szokása szerint a növényzettel azonos színűre festve. A fő tengely lezárásaként a hátsó kertfalhoz támaszkodik az elmaradhatatlan téglalap alakú pavilon, ovális belső térrel. A szerző a pavilon homlokzatainak középtengelyébe, valamint sarkaira tervezett nyílásokat, kijelölve ezzel a lúdláb alakban húzódó sétányok helyét. A kertnek csak a főépülethez legközelebb eső egyik negyede többé-kevésbé kidolgozott. A négy tábla közepén ovális tér, egyik táblájában pedig a szerzőre oly jellemző parterre-típus rajza van, zárt szegéllyel. E parterre mellett a fal mentén sávnyíró indul a fal eltakarására.

Annak ellenére, hogy a pesti terv nem valósult meg, Rosenstingl rajza megihletett egy másik tervezőt is, aki parterre-jeinek mintáját némiképp követve próbált a szabálytalan alaprajzú területre szabályos kiültetést komponálni (7. kép). A tervrajz³⁹ olyan esetlen és gyenge grafikai kivitelű, hogy készítője aligha lehetett építómester, alkotójának személyében sokkal inkább főrangú műkedvelőt kell keresnünk.

Nem tudjuk, hogy miért esett Károlyi Antal választása ilyen sok esetben Rosenstinglre. Csekély annak az esélye, hogy a főúr figyelmét az építész – feltételeztem – korábbi magyarországi tevékenysége keltette fel. A szerviták kolostorait ábrázoló, 1740 körül kiadott 16 darab metszetgyűjtemény négy magyarországi lapjának rajzát ugyanis valamelyik Rosenstingl fivér készítette, a metszeteken „Sebastian Rosenstingl Architect, delin.” felirat szerepel.⁴⁰ Tisztázatlan, hogy Johann Daniel Herz metsző melyikük rajza alapján alkotta a lorettói, a fraknói, a pesti⁴¹ és az egri⁴² szervita templomot és rendházat madártávlatban ábrázoló vedutákat. A sokkal korábbi, és az építészeti tervezéshez csak gyengén kötődő feladat létezéséről, meglehetősen kétségtelenül tudott. Sokkal valószínűbb, hogy az építettnél harminc évvel idősebb művészt Károlyi Antal az osztrák fővárosban ismerte meg, hiszen Bécsben közel annyit időzött, mint magyarországi birtokain. Rosenstingl mint akadémiai tanár a bécsi katonai körökben jó hírnévnek örvendő építész volt, egy kortársa mint „einer den besten Architecten”⁴³ jellemezte, talán Károlyi figyelmét is egyik tisztvárosa hívta fel a bécsi mesterre.

Az osztrák, különösen a bécsi építómesterek a monarchia fővárosában leányhult építkezési kedv idején, a 18. század közepétől a gazdaságilag megerősödött magyarországi építetők szolgálatába álltak.⁴⁴ Másfelől a magyarországi építetők a kiemelkedő jelentőségű építési feladatoknak megfelelni képes mestereket a közeli Bécsben találhattak. Különösen igaz

ez olyan sajátos feladatok megvalósítása esetén, mint egy díszkert kialakítása, mivel az ország keleti végeinek helyi mesterei nem lehettek gyakorlottak a főúri kertek tervezésében.

A nagykárolyi uradalomban építési iroda is működött, amelynek vezetője a Würzburgból bevándorolt Bitthauser József építész volt. Jelentős építési feladatok tervezésekor azonban nagy tekintélyű vendégművészek is kaptak megbízást, így Károlyi Antal Rosenstingl mellett Pilgram alsó-ausztriai tartományi építésszel és a magyar kamara főépítészével, Hillebrandttal is többször készítettett terveket. A Károlyi-levéltár a fent leírtakon kívül Rosenstingl több tervét is őrzi, így az ő nevéhez köthetjük a nagykárolyi megyeháza, ugyanott a nemzeti iskola, a piarista rendház és a plébániatemplom épületeinek tervezését.⁴⁵ A nagykárolyi kastélyhoz készített nagyvonalú madártávlati vezérterve azt az elrendezést mutatja, amely a kerthez készített vázlaton is szerepel. Hagyatékában legalább kető, a Károlyiakhoz köthető rajz szerepelt, a nagykárolyi plébániatemplom madártávlati rajza, és a nagykárolyi kastély alap- és madártávlati rajza.⁴⁶ Rosenstingl tehát Károlyi Antal rendszeresen foglalkoztatott tervezője volt, és eddigi ismereteink szerint Károlyi volt a bécsi mester egyetlen magyarországi főúri megrendelője.

Rosenstingl a magyarországi barokk kertművészet új alakjaként áll előttünk. Életútjának, elméleti munkájának ismeretében azt is megállapíthatjuk, hogy Rosenstinglben legfelkészültebb mestereink egyikét kell látni. Tervei – úgy tűnik – papíron maradtak, kompozíciói alapján mégis levonhatjuk azt a következtetést, hogy a korszak kerttervezői között a jobbak közé tartozott. Jellegetes stílusjegyeinek, rajztechnikájának ismeretében remélhető, hogy további, jelzetlenségük miatt eddig nem, vagy helytelenül attribuíált terveket köthetünk nevéhez.

JEGYZETEK

A tervrajzok fényképeit Czikkelyné Nagy Erika készítette. Az illusztrációk költségeire az OTKA nyújtott támogatást. (T22383) Támogatóimnak és lektoraimnak ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni.

¹ ZÁDOR Anna: A Grassalkovich-levéltár kerttervei. *Magyar Művészet*, 1931. 581–598. E dolgozat volt az első, amely magyarországi barokk kerttervek értékelésével foglalkozott. A közleményében ismertetett tervek, melyek a legértékesebb magyarországi művek közé tartoztak, azóta megsemmisültek. Alighanem hasonló veszteség érte a magyar kerttörténeti kutatást pl. az Aspremont család, a Habsburg csa-

lád magyaróvári, vagy az Esterházyak pápai levéltárának pusztulásakor.

² Magyar Országos Levéltár (MOL), Fesztich család levéltárának tervei (T3) No. 4., 5., 20. és 40.

³ ÖRSI Károly: A nagycenki kastélykert története. *Műemlékvédelem*, XX. (1976) 1.

⁴ F. A. Pilgram alsó-ausztriai tartományi építész magyarországi kerttervezői munkássága a legjelentősebbek közé tartozik. Ennek ellenére mindössze váci és szentgottárdi tervei alapján alkothatunk – meglehetősen pontatlan – képet kertépítészti stílusáról. Más műveihez, így pl. a jászói prépostsághoz, a majki remetéséghez vagy a pápai kastélyhoz bizonyára elkészített

- kerttervei nem maradtak fenn. Vö. VOIT, Pál: *Franz Anton Pilgram (1699–1761)*. Budapest, 1982.
- ⁵ Magyarország helytartója, Albert herceg 1767-ben a budai királyi palotakert tervezésével bízta meg Hillebrandtot. Mivel Hillebrandt a pozsonyi vár átalakítási munkáiban is közreműködött, feltehetően az ekkor készült kertet is ő tervezte. Vö. KELÉNYI György: *Franz Anton Hillebrandt (1719–1797)*. Budapest, 1976.
- ⁶ KÁROLYI László: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jöszágoinak birtoklási története*. Budapest, 1911.
- ⁷ ÉBLE Gábor: *A gróf Károlyiak*. Budapest, 1894.
- ⁸ KLOBUSICZKY Péter: *Halottas beszéd*. Pesth – Pozsony, 1792.; NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1860. VI. k. 107–108.
- ⁹ Ma Palárikovo (Szlovákia). Építéséről BADÁL Ede: Grassalkovich módosítása Hillebrandt tervén a tótmegyeri Károlyi-kastély építésekor (avagy hol legyen az istálló a kastélyban). *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVII. (1988) 3–4. 231–247.
- ¹⁰ Ma Carei (Románia).
- ¹¹ MOL Károlyi család nemzeti levéltárának tervei (T20) No. 67.
- ¹² MOL T20 No. 60.
- ¹³ MOL T20 No. 126/1 és No. 126/2
- ¹⁴ MOL T20 No. 101/4
- ¹⁵ MOL T20 No. 60 A tervlap teljes felirata a hátoldalon: „Volumen II. No. 1. Situs Veteris Castris Károly, et Horti adiacentis, item Scholae Equestris, cum adiuncta Idea Novi Castris. Opera Francisci Rosenstingel. Volum. II. N. 1.” és egy másik felirat: „Ad N^{um} 244ⁿ 1789.” A terlapon jobboldalt: „haubt plan von den gräflichen gebäude zu Karol in ober Ungarn”, a bal felső sarokban: „...[a tervlap tetejét levágták] des gebäudes. sein grösse in der maaß | in gantzen und die irregular itus desunfangs sowohl des gebäude als des gartens”, a szélrőzsa mellett: „orientierung.”
- ¹⁶ MOL T20 No. 101/7. Közölte VOIT Pál: *Barokk tervek és vázlatok 1650–1760*. Budapest, 1980., a katalógusban a 78. tétel.
- ¹⁷ MOL Károlyi család nemzeti levéltára, P398 (Missiles) No. 62845–62848.
- ¹⁸ HIERL-DERONCO, Norbert: *Je heller ein Ziegl klinget. Franz Thomas Rosenstingl und das Bauen im 18. Jh. Krailling vor München*, 1988. 99–105.
- ¹⁹ THIEME-BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XXIX. Leipzig, 1935.
- ²⁰ HIERL-DERONCO 119–129.
- ²¹ HIERL-DERONCO 99–105.
- ²² [ROSENSTINGL, Franz Thomas:] *Grundliche Unterweisung zur Bau-Kunst*. Manuscript. S. a. A kézirat több kötetét a bécsi képzőművészeti akadémia könyvtára őrzi. A templomépítézetet tárgyaló fejezet a Bibliothek des Österr. Ing.- und Architekten-Vereins gyűjteményében található.
- ²³ D'AVILER, C. A.: *Cours d'Architecture*. Paris, 1690.
- ²⁴ „...forderte er [Abt Thomas] vor sich einen in Wienn berühmten Ingenieur namens Rosenstingl, u. gab gnädigen Bevelch, unverweilt einen Garten Riss zu verfertigen, u. wurde noch dieses Jahr nach vogenommener Abmessung des Terrains sowohl die erforderliche Abgrabung als auch die Aufführung deren Mauern, ingleichen die Anlegung einiger Parterre, Einsetzung der Spallier u. Baumer in dem langen Gang vor die Hand genommen...” HIERL-DERONCO 143–151.
- ²⁵ HIERL-DERONCO 143–151.
- ²⁶ A hátoldal felirata szerint ő festette a gyulai Harruckern-kastélyt ábrázoló axonometrikus rajtot. (Ismerteti VOIT 1980., a katalógusban a 79. tétel.) A kastély előtt díszkert is volt, parterre-ek többé-kevésbé stilizált rajzait is fel lehet fedezni a színezett rajzon. Az udvari papnak tehát volt összehasonlítási alapja, amikor a nagykárolyi kertről alkotott benyomásait papírra vetette.
- ²⁷ ÉBLE Gábor: *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája*. Budapest, 1897. 33.
- ²⁸ FELLER, François Xavier de: *Itinéraire ou voyage de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*. Paris, 1820., idézi G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései.)* Budapest, 1991. 101.
- ²⁹ ÉBLE 1897. 7–50.
- ³⁰ ÉBLE 1897. 34.
- ³¹ Rosenstingl mellett Franz Anton Hillebrandt, D'Avrange és P. Florianus Dom készített terveket a kastélyhoz.
- ³² KÁROLYI i. m.

- ³³ GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei*. 2. k. Budapest, 1961.
- ³⁴ VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*. 3. k. Buda, 1796–1799.
- ³⁵ MOL T20 No. 126/1. A tervhez csatolt lapon: „Volumen III. N. 6. Horti Derekegyháziensis Idea duplex su A, et B. inscribitur etiam Idea Horti Pestiensis”. A terv hátoldalán eredetileg a következő felirat volt látható: „No. 12. Idea Horti Pestiensis”, a hibás feliratot később letakarták.
- ³⁶ MOL T20 No. 126/2. A terv hátoldalán eredetileg a következő felirat volt látható: „No. 13. Hortus Pestiensis”, a hibás feliratot később letakarták.
- ³⁷ Az építéstörténet legalaposabb összefoglalását ld. Révhelyi (Réh) Elemér: *Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Tanulmányok Budapest múltjából II*. Budapest 1934. Rosenstingl tervét a 10–11. oldalon ismerteti, szembe-tűnően kiemelkedő minőségéről elismerően ír.
- ³⁸ MOL T20 No. 67. Révhelyi i. m. közölt reprodukció (7. kép) nem a teljes tervlapot ábrázolja, a kert nagyobbik része lemaradt róla. A kert e tervét részletesebben ismerteti GOMBOS Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest, 1974. 108–110. A tervet feltételesen Jung József nevéhez köti, és elmarasztalja a tervezőt azért, mert – véleménye szerint – a fal mellett nem lehet parterre-t tervezni. Városi kertekben azonban ez gyakran előfordul (vö. d’Aviler idézett művének met-szeteivel), a kertfal mellett fasorral, vagy sövénnyel ültetve, a pesti terv tehát előfrászerűen készült.
- ³⁹ MOL T20 No. 101/4. GOMBOS i. m. ezt a tervet kiforrottabbnak és kvalitásosabbnak véli.
- ⁴⁰ NEBEHAY, Ingo – WAGNER, Robert: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten*. Bd. III. Graz, 1983. 74–75. HIERL-DERONCO 102.
- ⁴¹ RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Budapest, 1973. 98–99., a metszetet a század közepén készültnek véli. GERŐ László: *A Szervita-tér*. A „Budapest” könyvtára, 9. szám. Budapest, 1947. ugyanezt 1769 körülre datálja. GUZSIK Tamás: A budapesti Szervita templom és kolostor építéstörténete. *Művészettörténeti Értesítő*, XXII. (1973) 1. 7. a metszet alapjául szolgáló rajzot 1756-ban készültnek mondja.
- ⁴² GERŐ László: *Eger*. Budapest, 1957. 34. VOIT Pál et al.: *Heves megye műemlékei*. Budapest, 1969. I. 391. a metszet készítését 1750 körülre teszi.
- ⁴³ HIERL-DERONCO 121.
- ⁴⁴ VOIT Pál: Tervek, mesterek és a mű. *Művészettörténeti Értesítő*, IX. (1960) 4. 277. Voit a kiváló osztrák mesterek között említi Rosenstingl is.
- ⁴⁵ VOIT Pál: *Beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség távlati kutatási tervéhez kapcsolódó levéltári munkáról*. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. Budapest, 1964. 255–258.
- ⁴⁶ HIERL-DERONCO 99–105.

Gosztonyi Ferenc

A „HELYES” MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÁLLÁSPONT KÉRDÉSE PASTEINER GYULA ÍRÁSAIBAN

1. Bevezetés

Pasteiner Gyula (1846–1924) nem utolsó sorban rendkívül hosszú egyetemi oktatói pályafutása (1875–1918) és számos, nagynevű tanítványa miatt számított eddig – jórészt ismeretlenül is –, a 19. század végi, 20. század eleji magyar művészettörténet-tudomány kulcsfigurájának. Írásait újraolvasva, a művészettörténeti praxis szemléleti alapjaira vonatkozó, visszavisszatérő megjegyzéseiből, határozott, elméleti koncepció körvonalai rajzolódtak ki; dolgozatomban ezt próbáltam rekonstruálni.¹

2. Polemikus jelentkezése és 1875 előtti írásai

Pasteiner első, ismert művészeti írásaival egy hírlapi vitában vett részt. A rövid vita 1871-ben a Pesti Napló tárcarovatában zajlott és Pasteiner részéről egy hozzászólás és „még néhány szó” közzétételére szorítkozott.²

A vitaindító *A magyar műtörténelem ügyében* címmel, egy aláírás nélkül megjelent írás volt, amelyben szerzője arra hívta fel a figyelmet, hogy az érdeklődő „külföld” nem talál „adatokat”, ha a magyar művészet története érdekli. A néhány elszórt közlemény és Ormós Zsigmond munkája ellenére³ „magyar műtörténelemről szó sem lehet”; szerinte többek között Henszlmann Imre és Pulszky Ferenc azok, „a kik legméltóbban kezdeményezhetnének ily művet”, hiszen „gyűjthet ugyan a dilettáns is adatokat, de kellő műismeret nélkül az ily dolgozatoknál sem méltánylásról, sem bírálati összeállításról szó sem lehet, miután műízlés és a szakirodalom kellő ismerete a legelső és mellőzhetetlen feltétel egy műtörténelemszél.”⁴

Művészeti előhaladásunkról címmel jelent meg a huszonöt éves Pasteiner válasza, amelyben alkalma nyílt a bemutatkozásra és arra, hogy a társadalmi nyilvánosság előtt sugallja igényét a művészettörténet intézményes művelésére.⁵ Pasteiner – ekkor még középiskolai görög-latin tanár⁶ – szerint nem kell még megírni a magyar művészet történetét, mert nincsenek olyan magyar művészek, akiket „teljes öntudattal mutathatunk be a külföldnek is”, hiszen művészet csak ott jöhet létre, ahol közönsége is van. A cikkek programja és művészetszemlélete Winckelmann elveinek ismeretét és elfogadását tanúsítja. Pasteiner két formában képzelte el a szép iránti „helyes” érzékre nevelést: „az első az, hogy szépművészeti, ki-

vált antik productumokat gyakran és ismételve szemléljük; a második, hogy e szemléletben útmutatást nyerünk.”⁷ Az elsőre az antik szobrászati remekművek másolatainak beszerzését és kiállítását javasolta, míg a másik feladat megoldására – európai gyakorlatra hivatkozva –, az egyetemen művészettörténeti tanszék alapítását indítványozta: „melynek tanára kizárólag az antik és modern képzőművészeteket adná elő aesthetikai és műtörténelmi szempontból, elméletileg és gyakorlati útmutatással.”⁸

Az ezután következőket ma már nehéz mosoly nélkül olvasni. Ugyanis a két vitacikk hatására (a bibliográfiára tekintve más nem igen jöhet szóba),⁹ az alábbiaknak minden tekintetben megfelelő Pasteiner 1872 szeptemberében – a kormány képzőművészeti ösztöndíjasaként¹⁰ –, már Rómából keltezhetette tárcacikkait: „Classicus műveltség, természetes jó ízlés és kivált a szépművészetek iránti odaadással és lelkesültséggel bíró egyént küldjünk Olasz-, Német és a többi országokba, hogy ott minden idők és korszakok termékeit tanulmányozza, és fejlessze aesthetikai érzékét; másodsor kísérje figyelemmel a műtermek benső életét. És harmadszor sajátítsa el, hogy miként kezelik e tárgyat a tanszéken, kivált Francia- és Németországban.”¹¹

A viszontválaszként megjelent *Még egy pár szó műtörténelmünk ügyében* című írás szerzője megismételte: szükséges a rendszeres kutatás, mert: „sem egyik, sem másik folyóirat egyes elszórt adatai még nem képeznek műtörténelmet. Az általuk közölt adatok használhatók, de csakis adatok.”¹² Példaként a magyar rézmetszés történetét hozta, mivel – mint írta –, azzal behatóbban foglalkozott, „tényeit” jól ismeri.¹³ A magát meg nem nevező szerzőt e megjegyzése alapján sikerült azonosítanom; nagy valószínűséggel Májer István (1813–1893), egyházi és tanügyi író, képzett rézmetsző és *A rézmetszészetnek műtana* írója volt a névtelen indítványozó.¹⁴

Pasteiner az érdektelenségbe fulladt vitát lezáró tárcájában a nemzeti művészeti fejlődés „benső föltételéről”, a nemzeti tematikáról írt. A nemzeti művészet ideális megvalósulását, amely ugyanakkor „abszolút, klasszikus, minden időre szól” – Winckelmann nyomán –, az antik görög szobrászat alkotásaiban látta megtestesülni, melyekben a nemzeti elem „emberi alakba öntött és szemlélhető tárggyá” lett.¹⁵ Pasteiner tehát nemzeti ideális típusban gondolkodott. A görög szobrászatban megnyilatkozó eszményi mozzanatot a „költői erő” működése teremti: „Olyan volt tárgya művésztének, mely a teremtő geniet nem korlátozá, a művészen, a költő szabadon érvényesítheté saját ideális felfogásait.”¹⁶ Pasteinernek nagy szüksége volt, művészetelméleti levezetése sikeréhez, a költészet szóba hozására. Már első vitacikke bevezetőjében, a nemzeti eposzra, a *Zalán futására* utalva így írt: „van Homér és Pindárunk, van Danténk: a nemzet geniusa meg fogja teremteni Phidias és Praxitelesünket, lesz a magyarnak Michel Angeloja és Raphaelje is!”¹⁷ A fantasztikus elképzelést Winckelmannra alapozta: „a hol a költő abbahagyja, ott kezdi a művész», mondja Winkelmann.”¹⁸ Nincs kivétel, mivel: „Az egyes népek és az egész emberiség

ugyan azon törvényeket igazolják. Előre küldik a költőket. A költők fogékonyra teszik a kedélyt az érzék által közvetített fönséges iránt.”¹⁹ A történelmi szükségszerűség szerint tehát a jelentős nemzeti szobrászat feltűnése tulajdonképpen „elkerülhetetlen”, ugyanis: „A mi népünkre nem alkalmazható Hegelnek azon állítása, hogy a művészet már nem virágzik többé soha úgy fel, mint a túlnyomólag kedélyi és képzelmi világú görögknél; mert elnyomja a reflexiók irány.”²⁰

Pasteinert körülbelül 1877-ig, görög-római tárgyú stúdiumaival összefüggésben, a szobrászi stílus problémái foglalkoztatták. A legkorábbi publikációktól kezdve érdekelte Izsó szobrászata. Az Izsótól elvártak és a Winckelmanntól tanultak közös nevezőre kerültek Pasteinernek a nemzeti szobrászatról, az 1870-es évek elején kifejtett elképzeléseiben. Együttes szereplésük közös, bár más-más okkal magyarázható bukással végződött. Winckelmann tekintetében az 1870-es évek közepére meglehetősen tudathasadásos állapotba került: a szobrászatról közreadott, a szobrászati stílust érintő „ideális” nézeteinek szemléleti alapját ugyanis, az ekkortól élesen elítélt Winckelmann munkái képezték. Izsó pedig egyszerűen csalódást okozott Pasteinernek azzal, hogy emlékszobrokra áldozta erejét. Izsó emlékével annak halála évében a Kelet Népében,²¹ Winckelmann-nal pedig legélesebben *A régi művészetek*-ben „számolt le”. Winckelmann felváltotta Semper, Izsó viszont magával vonta a szobrászatosztályt: Pasteiner érdeklődése néhány éven belül, szinte kizárólagosan, a festészet problémái, és főleg Zichy és Munkácsy művei felé fordult. Minderről folyamatában az alábbiakban.

Honvédszobraink című, az emlékszobrok ellen intézett, két részben megjelent írásának második részét, Izsó *Haldokló honvéd*-jének szentelte.²² Elemzésében utalt a mű előképére, a *Haldokló gall*-ra és a kompozíció követéséből származó, a Laokoón-vitát idéző konfliktusra²³: „Le kellett vonni a capitoliumról mindent, mi benne barbár volt, a durva és nyers vonásokat átszellemült arczzá kell vala varázsolni, a testi fájdalom és szenvedés által összeránczolt homlok redőit nemes derűtlenséggé és az erőszakosan fölnyílt ajkakát összezárva rájuk az ihlettség csókját hinteni.”²⁴ Pasteiner elemzése szerint ez nem sikerülhetett, nem lehet csak a formát kölcsönözni; ezért Izsónak a kudarc után más tárgyat: a *győztes honvédét* ajánlotta, amely témájánál fogva csak remekmű, *leírója* pedig egy „magyar Winckelmann”²⁵ lehet: „Magára a művészet ihlettségére van szükségünk, mint Winckelmann mondja, hogy hű vázlatát adhassuk a győzelmes honvéd eszméjének, mely minden esetre ott áll a belvederi Apollo mellett.”²⁶

A Petőfi-szoborterv tárgyalása előtt, hogy Pasteiner érvei érthetőek legyenek – az Izsó-kritikák ismertetésének sorát megszakítva –, néhány hónappal érdemes előre ugrani.

Pasteinert – a Pesti Napló tudósítójaként –, az 1873-as bécsi világkiállítás képzőművészeti tárlata általános, elméleti fejtegetésekre készítette.²⁷ Ezek a „levelek”, a kortárs és a régi művészet(ek) viszonyát érintő fejtege-

téseikkel, Pasteiner korai művészetszemléletének legfontosabb forrását képezik és szemléletváltását is – még az átmenet állapotában –, jól dokumentálják: 1873-tól ugyanis Pasteiner „kissé megkésve”, de csatlakozott Winckelmann kritikusaikhoz.

Külön levelekben szólt a szobrászat és festészet kérdéseiről. A szobrászatról szóló cikksorozata első részében – invokációként – a „Winckelmann-féle dogmatizmus” kísértéseitől és az elméleti esztétika rendszereitől óvott.²⁸ Pasteiner számára nem okozott problémát régi és új kapcsolatának interpretálása, a „történet” egységének biztosítékát az antik művészeti hagyomány folyamatos, inspiráló jelenlétében látta: minden az antikvitással kialakított megfelelő viszonyon múlt. A „modern szobrászat” antik kapcsolatait – egyben hibáit is –, Canova művészetéből vezette le: „a modern szobrászat kapcsát az összes szobrászat történetével Canovában kell keresnünk.”²⁹ Ezt a levezetést a *Petőfi szobra Izsótól* című cikkében is megismételte: „után (t. i. Michelangelo után) azonnal akkor süllyedt a szobrászat azon képzelhető legalacsonyabb fokra, melyet leggazdagabban a római templomokban találunk képviselve, midőn az architektonikus elemeket, bármely, bármily okoknál fogva, a szobrászathoz egészen kiküszöbölték, és mint mondani szokták, a vésővel festeni akartak. Canova tehetsége is ezen irányzat utóhatásának esett áldozatul, a mennyiben a Praxiteles által megőrzött architektonizmust, talán azon idők ízlése szerint, unalmas, sokszor émelygős lágysággá olvasztotta föl.”³⁰

A bécsi világkiállításon kiállított szobrok legfőbb jellemzője ezért bizonyos férfiatlan lágyság és a pompeji romok között talált „korcs-művészetnek” megfelelő erotika: „A szobrászatban Herakles helyett csupa Endymiont és Adonist látunk és mint a szobrászat legmagasabb célja, az istenségükről végképp megfélemedezett Diana és Venus vágyakozásai ingerelnek.”³¹ Nem meglepő tehát, hogy Pasteiner elismerését egy olyan mű, Eugène Delaplanche *Évá*-ja, vívta ki, amely a milói Vénuszt követi, amelyről: „Tudjuk, hogy (...) szépsége az ismert Venusok közt *legszigorúbb, legerőteljesebb*.”³² Pasteiner példája bizonyítja, hogy Winckelmann hatásától nem véd egy egyszerű invokáció.³³ Azt már, a fentiek után, szinte túlzás is említeni, hogy Francesco Barzagli *Phryné*-jéről a következőt nyilatkozta: „*a nem szép hajzaton kívül* (...) mindent megtett, a mivel a művészet a természetet szebbé, formailag tökélyesebbé teheti.”³⁴

A szobrászat jövőjéről szintén művészettörténeti példák alapján nyilatkozott optimistán, amennyiben a gyenge kivitel az új, a 19. századot jellemző témákkal hozta összefüggésbe. Izsó *Búsuló juhász*-át is egy nemzeti szobrászati iskola előjeleként, nem önmaga „befejezettségében” értékelte. Az analógiát a késő antik pogány szobrászat és az ókeresztény művészet új vallásosságát tükröző műalkotások összehasonlítása szolgáltatta: „Hasonlítsuk össze a legkésőbbi pogány szobrokat a catacombák és a lateráni museumbeli keresztény művészet faragványaival, – ez megvilágítja azon igazságot, hogy új tárgy és új felfogás visszahat a kivitel és technikára,

amennyiben új művészi megoldást igényel, a régi már tökélyesített technikát erre átvinni a művészet nem képes, mert éppen lényegével teljesen ellenkezik. (...) Ezt tudva, nem ütközünk meg azon, nem veszítjük el reményünket a modern szobrászat jövője iránt, ha benne akárhány kezdetleges kivitelű szoborművel találkozunk.”³⁵

Pasteiner 1873 körüli, szobrászatról vallott elveit megismerve, érthetőbb lesz Izsóval szemben elfoglalt kritikus pozíciója is. A Petőfi-szobor vázlata volt az ok, ami miatt Pasteiner csalódott Izsóban. A Rómában tartózkodó Pasteiner a Vasárnapi Újságban közölt fametszet alapján alakította ki véleményét, amelyet a Pesti Napló két részben közölt.³⁶ Két – a fentiekben megismert és részben idézett –, szobrászatellenes bűnben marasztalta el Izsó vázlatát: az architektonikus nyugalom hiányában és a „symboliko-mániának” való behódolásban. Az előbbi komoly sértésnek számított, mivel Pasteiner az e bűnből részesező művészeket, azokat, akik „a vésővel festeni akartak”, *barokknak* és mint a későbbi, de ugyanúgy bűnös Canovát, *férfiatlannak* és az „émelygős légység” szobrászának tartotta.³⁷ Az utóbbi, Pasteiner allegória-ellenességének megnyilatkozása, amely a legszorosabban összefüggött emlékszobor-undorával.

Pasteiner következő, bécsi írása különös jelentőséggel bír. Eldöntheti, kronológiailag biztosan, és talán a programadó személyét illetően is, a kutatás egy még megoldatlan, újabban ismételt szóba hozott kérdését: Izsó *Búsuló juhász*-a tervezett ércbe öntésének néhány problémáját.³⁸ Az eddigi kutatás Pasteiner 1883-as nagy szobrászati szintézisére: *A magyar szobrászat*-ra hivatkozva fejtette ki álláspontját; legutóbb Komárik Dénes: „Az Pasteiner fogalmazásából világosan kivehető, hogy nem ő veti itt fel a gondolatot, hanem egy már létező elképzelésről ad hírt. Hogy ez a terv kiknek részéről merült fel, mikor, és mennyire volt komoly, tettek-e bármilyen lépést is érdekében, nem tudjuk. Azt az Izsó irodalom és a körülmények ismeretében biztosra vehetjük, hogy csak a művész halála (1875) után történhetett, és – noha Pasteiner írása hosszabb időt sugall – inkább közelebb az 1883-as évhez, mint távolabb tőle.”³⁹

A most bemutatandó, tíz évvel korábbi, 1873-as Pasteiner-írás, az *Ami hiányzik a kiállításból*, akár a megfogalmazásában is előzményre utaló 1883-as tanulmány alapszövegének is tartható. Úgy tűnik, hogy mégis Pasteiner saját ötletéről van szó: a fogalmazás alapján legalábbis kevésbé valószínű, hogy valaki más javaslatát közvetítené. Az ötlet, vagyis a nemzeti tematikának megfelelő „tárgy” felhasználása nem új, új azonban a Pasteiner által javasolt korrekciós eljárás, amelyet talán úgy nevesíthetnénk, hogy a „Semperrel megjavított Winckelmann”. Nem elég ugyanis tartalom és ideális forma találkozása a művészethez: a megfelelő anyag kiválasztása is feltétel. A Pasteiner által javasolt *anyagváltás* célja ideális: kiszabadítani a márványba zárt „művészetet”: „A művészethez és ez esetben az ércöntészetéhez eszme kell, menjünk az agyondícsért, félrevezetett és már-már elkeseredett Izsóhoz, menjünk a múzeumunk falai közé, ott

búslakodik a múltban merengve az elrejtett és már csak nem elfeledett juhász. Nincs mit keresnünk az Olympos bércein, maradjunk a költők megénekelt délibábos rónáin, van itt költészet, mely nekünk épp oly nagy és szentebb, mint amaz. Izsó e juhászba költészetünk és művészetünk nagy kincsét, jövő szobrászatunk egyik iskolájának alapját rakta le. E nagy kincs a márvány alá van rejtve, ama gyolcspatyolat gondozása nem jól érzi magát az idegen rideg márványban. A márvány és a gazdag patyolat nem egy styl gyermekei. Öntsük a szobrot saját érzünkbe, ezen ércz fogja kifejtetni a benne rejlő művészetet, az érczben az egész szobor, minden vonala, a patyolat minden hajlása a styl melegében új, eddig nem ismert életre fog éledni. Izsó Miklós juhásza életnagyságú érczszoborban bemutatná Izsót saját magának művészete teljes nagyságában és a tárlaton méltón mutatta volna be művészetünket az egész világnak. Ez az, a mi hiányzik a tárlatból!”⁴⁰

Pasteiner Izsóról az 1883-as szintézis előtt utoljára közvetlenül Izsó halála után írt. A cikk gyakorlati célja az volt, hogy a Mintarajztanoda Izsó halálával megüresedett tanszékére – a természet utáni mintázás oktatására – képzett külföldi, például olasz mester kerüljön. Izsót érintő új eleme írásának, hogy benne Izsónak a kivitel finomságát érintő technikai készségét, és ezzel összefüggésben néhai pedagógiai alkalmasságát kérdőjelezte meg. Szerepét összefoglalóan így jellemezte: „Izsó egy önálló nemzeties szobrászati iskola megalapítására volt hivatva. Ezt két évvel ezelőtt is megmondtuk a duzzogva félrevonuló Achilleusnak. Minek neki a Briseis, Petőfi szobra, mikor az egész achiv tábor, a magyar művészet kárát vallja?”⁴¹ Keleti Gusztáv válaszolt az intézmény nevében Pasteinernek.⁴² A cikkben Keleti, jól érzékelve az ösztöndíjas Pasteiner céljait, annak – visszavágásként – éppen fő törekvését gúnyolta ki. Helyhiányra hivatkozva hátrította el, hogy „Pasteiner úr számára is műtörténelmi tanszékot nyisunk!”⁴³ Az már inkább komikus mozzanat, hogy Pasteiner később mégiscsak tanította a Mintarajztanoda hallgatóit.⁴⁴

Egy következő – a fentiektől már független – írásában, *A lovag-szobrok* című tárcájában találjuk egyik korai megfogalmazását annak a gondolatnak, amelyet még az 1880-as években is gyakran felidéz kiállítás-kritikáiban, miszerint görög módon gondolkodik az, akit a szépség lelkesít és nem az újdonság vágya.⁴⁵

3. Polémia és kiegyezés a művészettörténeti hagyománnyal.

A régi művészetek történetének mai tudományos állása (1875) című füzet a huszonkilenc éves Pasteiner Gyula tudományos programját tartalmazza. E nyilatkozat a legkevésbé sem az 1875-ben előadásait megkezdő fiatal egyetemi magántanár tisztelettudó folyamodványa, tartózkodó kérelme kora tudományosságához, sokkal inkább igénybejelentés és törekvés a tudományos diskurzusformák ellenőrzésére, szabályozására.

A vékony füzetben kifejtettek a Pesti Napló tárcacikkeinek kevésbé koncentrált nekifutásai után a tudományos, elsősorban az egyetemi nyilvánosság számára mutatták a szerző nem csekély jelentőségű pályakorrekcióját és új szakjára való alkalmasságát: a középiskolai görög-latin tanár a művészettörténet egyetemi magántanára lett.⁴⁶

A régi művészetek valódi tárgya – véleményem szerint – a „helyes” művészettörténeti álláspont kérdése. Pasteiner kora tudományelméleti, módszertani alapkérdéseit igyekezett a művészettörténet szempontjából szóba hozni, látszatra mérlegelni dolgozatában. Tanulmánya mégis, mivel egy előre tételezett igazság kimondását célozta, polemikus jellegű, műfajilag pamflet: „művészettörténelmi röpir”.⁴⁷ Pasteiner írásának – ítélkező önmagán kívül – két főszereplője van: Winckelmann és Semper. A többi említett és többé-kevésbé elnagyolva jellemzett szereplő és metódus eltörlődött mellé. Érdemes azonban figyelni arra, hogy amíg Winckelmann sokoldalú negativitásában bemutatott tudós személyiség, akinek „életrajza” is van (Justi művére többször is hivatkozik),⁴⁸ addig Semper neve „csak” az általa kifejlesztett helyes módszer jelölője, amellyel Pasteiner annyira azonosul, hogy szerzője nevét – épp a leghangsúlyosabb helyeken – lábjegyzetekbe szorítja, esszenciális alapelveit viszont tipográfiaileg kiemelten közli.⁴⁹ Az 1875-ben megjelent füzetben – illetve arra készülve –, e kétpólusú (Winckelmann – Semper) tudománytörténeti modell erőltetése segítette Pasteinert álláspontjának tisztázásában. Így ért el a tudományos művészettörténet-írás helyszíni és kronológiai kezdeteitől, annak történetét kritikusan átgondolva, a címével is határozott módszertani választást kifejező első egyetemi előadásig (*Az ó-kor monumentális művészete, különös tekintettel a technikai fejlődés főbb mozzanataira*).

Életre szóló élményt, meg nem unható példát, már-már anekdotát jelentett számára „Winckelmann esete”, amelynek legkarakteresebb megfogalmazása az 1875-ös füzetben így olvasható: „Csakugyan elborzadunk és van okunk kétségbeesni az emberi tudomány sorsa fölött, ha ma kezünkbe vesszük Winckelmann munkáit, és látjuk, hogy az egészben alig van egy pont, mely magát a részletes kutatás alapján rá alkalmazott ítéset ellen fönntartotta volna.”⁵⁰ A Róma-élmény nélkül talán nem születtek volna meg Winckelmann-ellenes állásfoglalásai, hiszen az állami ösztöndíj elnyerése előtt Pasteiner művészetszemlélete erősen winckelmanniánus volt; éles ellentétben az 1875-ös füzet egyes alaptételeivel, például a római művészet önállóságát illetően. 1871-ben még azt írhatta: „A görögöknél csak a templomok és nyilvános építkezések eshetnek művészeti szempont alá. Ugyanez áll a rómaiakról is, kik e részben is, *mint mindenben* tanítványai voltak a görögöknek.”⁵¹ 1875-ben már árnyaltabban fogalmazott: „a fennforgó tárggyal való huzamos és helyszínén lehetőleg lelkiismeretes foglalkozás, mi bennünk azon meggyőződést érlelé meg, hogy ama divatos nézet (t. i. »A görög szellem eredeti, a római nem«) nem való, azaz helyesebben mondva: csak félig igaz.”⁵² Jellemző példa a fenti, jól illusztrálja Pasteiner

eljárását: tudott, hogy a görög-római művészet elsőbbségéről folytatott vita – amelyben a görög álláspontot leghatározottabban éppen Winckelmann képviselte –, a 18. század hagyatéka; 1875-ben kevésbé aktuális.⁵³ Felelevenítése és a görög, illetve keleti művészetek elsődlegességének kérdésébe való átvezetése, a hagyománytörténetben elfoglalt kettős horizontú pozíció: egy historikus és egy aktuális konstruáltsága mellett bizonyít.

Rómában, az „antiqua műtörténelem”⁵⁴ alig több, mint száz éves története, módszertani tévedések soraként bontakozott ki Pasteiner előtt, aki az „eredendő bünt” hagyományozó Winckelmannra támadt. Tette ezt finomabban római úti leveleiben, tárcáiban és egészen kíméletlenül 1875-ös füzetében. Az alábbiakban a Winckelmann-portré korábbi, 1873-as római verzióját mutatom be: „Midőn pedig Winkelmann Rómának classikus régészeti értékét először gyanította, és utóbb be is mutatta a német nemzetnek és Európának, megteremtven egyszersmind az antik műtörténelmet, bár inkább »in idea«, mert mindaz, mire tudományát alapította utóbb jobbra hibásnak bizonyult – ez időtől Róma a német tudományosság által a classicus tudományokban, de kivált a régészetben Európa-szerte kitűnő, sőt legelső tekintélyű helyet kezde elfoglalni.”⁵⁵ Pasteiner azt mindenesetre elismerte, hogy Winckelmannnt determinálták körülményei: mert „okszerűen függ össze a műtörténelmi rendszer maguk a műemlékek milyenségével és mennyiségével”.⁵⁶ Itt ritka példaként, a tudománytörténetre alkalmazta az elfogulatlanság követelményét, amely az 1870-es években megfogalmazott módszertani állásfoglalásai közül életművében a legállandóbbnak bizonyult, és amely leginkább a pozitivismus-meghatározások egyik jellemző kritériumához, az értékítéletet kerülő magatartáshoz közelít.⁵⁷

Pasteiner módszertani alapelve – e dolgozat tárgya –, melyet 1875-ben, Julius Braun művészettörténetére hivatkozva,⁵⁸ az alábbiak szerint fogalmazott meg, végső soron Herder *Denkmal Johann Winckelmanns* (1778) című írására vezethető vissza. E kritikus tendenciában találta meg Pasteiner a tökéletes pozíciót Winckelmann normatív szemlélete ellenében: lényegében a historizmus álláspontját fogadva el.⁵⁹ A szövegkapcsolatokat az alábbiakban közlöm:

Johann Gottfried Herder (1778):

Pl.: „Wenn sie in alle diesem mit den Griechen nichts Gemeinschaftliches hatten, so muß man beider Werke auch nicht auf ein Gerüst stellen, sondern jedes seinem Ort und

Julius Braun (1856–58, 2. kiadás: 1873):

„Wir haben kein Recht, vom Standpunkt einer Kunst aus über eine andere abzusprechen. Wir müssen altdeutsch fühlen mit Hans Holbein, und sogar zopsig mit Bernini, griechisch

Pasteiner Gyula (1875):

„Nem sokára a gothikusok vitája, aztán a barokk, rococo védelme és utóbb, hogy Aegyptomban aegyptomi, a gothikusok előtt gothikus, a barokk előtt barokk álláspontot kell elfoglal-

seiner Zeit lassen die-
nen; denn ursprünglich
haben die Ägypter wohl
weder für die Griechen
noch für uns arbeiten
wollen.

Für wen arbeiteten sie
denn? Für sich selbst.⁶⁰

mit dem Phidias und
ägyptisch mit dem
Aegypter.⁶¹

nunk és őket a megfe-
lelő szem és ízléssel te-
kintenünk. Vagyis, mint
Braun mondja, nincs
jogunk egyik művészet
álláspontjából a másik
fölött ítélni.⁶²

Pasteinert az „interpretáció historizálásának”, és magának az értelmezői megismerésnek ismeretelméleti problémái nem foglalkoztatták,⁶³ szilárdan hitt (bizonyos időhatárok között) a visszatisztítás lehetőségében. Az egyetlen helyes megoldás hiányának okát nem a jelentésképző eljárások metodikai alteritásában, hanem éppen ellenkezőleg: az értelmezők rossz módszertani beállítódásában észlelte, a megoldást pedig *a tudományos diskurzusformák limitálásában* látta: „a művészet gyarlósága mellett világosan bizonyít, hogy ugyanazon tárgyról merően ellentétes nézetek merültek fel és egyenlő joggal követelik maguknak a tekintélyt.”⁶⁴

Ezen a ponton merült fel sürgetően a fentiekben bemutatott modellnek megfelelő, „helyes” művészettörténeti álláspont kijelölésének kérdése. A *korlátozást* Semper szellemében gondolta el, akitől a német elméleti-esztétika ellenes beállítódását és a technikai szempont alkalmazásának elveit egyaránt átvette.⁶⁵ Semper empirikus művészettanát („empirischen Kunstlehre”)⁶⁶ 1875-ben egy opposzió részeként szerepeltette: összefoglaló megjegyzése szerint *A régi művészetek*-ben három – hibás – eljárást vizsgált: 1. az „ideálist”: a filozófiai esztétikait (ide tartozik Winckelmann is), 2. a „positivismust”, 3. a „hangya szorgalmú adatgyűjtést”.⁶⁷

Pasteiner a pozitivizmust művészetén kívüli, jobbára szociologikus szempontjai miatt tartotta használhatatlannak a művészettörténet számára. Sőt, Taine-t illetve *A régi művészetek* híressé vált kijelentése is, miszerint: „a művészet történetében az elvont elméletek egyáltalán nem használhatók.”⁶⁸ Auguste Comte követőinek természettudományos egzakt-ságra törekvő, bölcséleti rendszerét gyakran összemossa ábrázolta a darwinisták túlkapásaival, Darwint azonban mindig elhatárolta tanításaival visszaélő követőitől.⁶⁹ „Az egyetlen tudomány» kiváltságosai, a mi természetbölcsészeink és azok módszertani utánczói már minden kérdést megoldottak. Darwinnak a nagy mindenséget megvilágító nagy elméletei, fáradtságosan gyűjtött, de lelkiismeretesen alkalmazott tapasztalataiból vérszemet kaptak a csatornán inneni epigonok és megindult az átláthatatlan üzelem (...) Nem menekült meg semmi a »per analogiam« okoskodástól.”⁷⁰ A kortársakat leginkább az hozta zavarba, hogy akikre elmélet-ellenes kirohanásaikban (ez a tárgyalt évtizedek kedvelt sportja),⁷¹ pozitívan hivatkozni szoktak (pl. Comte, Buckle), Pasteinernél az „elmélet” fekete bárányai (elméleti esztéták, darwinisták, stb.) közé keverve szerepel-

tek; úgy érezték: Pasteiner túllőtt a célon. A kortárs reakciókat is magyarázhatja, ezért röviden utalok Pauler Gyula két írása (*A positivizmus hatásáról a történetíráshoz* [1871], illetve *Comte Ágost és a történelem* [1873]) és a Pasteineré közötti alapvető különbségre.⁷² A hagyományosan a magyar történettudományi pozitivizmus nyitányának tekintett, jellegében a Pasteinerével sokban egyező, 1871-es és 73-as értekezések épp azt tekintik erénynek, amit Pasteiner kárhozott.⁷³ Pauler – Comte nyomán –, a szociológia „alkatrészeként” határozta meg az ideális történettudományt: „Tájékozottsággal kell bírnia a természettudományok minden ágában annak, ki a szociológiához s ennek egyik ágához a történelemhez fog.”⁷⁴

Pasteiner ennél rosszabbat el sem bírt volna képzelni; talán ítéleteinek szokatlansága és élessége is magyarázza füzetének élénk kritikai visszhangját. A Figyelő recenzense, aki szerint *A régi művészetek* második részében Pasteiner az „állítólagos Winckelmann-féle irányt” a pozitivizmus „nevében” bírálta, értetlenül állt, mind a negatív Winckelmann-portré, mind a metodikai fejtegetések előtt.⁷⁵ A technikai szempont alkalmazásának hasznát szkeptikusan szemlélte, nem mulasztva el Pasteiner figyelmét felhívni arra, hogy Winckelmann „a görög-római technikát szem elől soha sem tévesztette.”⁷⁶ Ugyancsak a Figyelőben, 1876-ban jelent meg Bászeli Aurél klasszika-filológus cikke, egy Winckelmann-apológia: a *Winckelmann jelentősége a classica-archeologia- és műtörténelemre nézve*, amely véleményem szerint „válasz” *A régi művészetek*-re. A folytatásokban közölt életrajz egyik hangsúlyos kijelentése éppen a hagyománytörténeti beágyazottság tekintetében figyelmeztetett: „ne feledjük azonban, hogy ez ítéletünket (t. i. Winckelmann normatív szempontjairól) száz évvel későbbi idő álláspontjáról hozzuk meg.”⁷⁷ A Budapesti Közlöny recenzióját Mayer Miksa írta, és a füzettől, megtévesztő címe miatt, azt várta, hogy „a régi művészetek mai tudományos állása körül egy egyszerű, világos átnézet által tájékoztasson” és a „szakba vágó irodalom kritikai bibliographiáját” kereste benne. Nem találta. Sikeresen határozta meg azonban a füzet témáját, mint a „műtörténeti eszméknek fejlődését”, és Pasteiner elméleti álláspontját is megkísérelte tisztázni: „Álláspontja ellenkezik az elméleti bölcselem rendszereivel, de nagyon tévedne az, ki őt azért a szó szoros értelmében vett pozitivistának tekintené, mert hisz a mű nem egy helye a positivizmus gyenge oldalait tárja ki. Felfogása és módszere kizárólag a történeti induktióhoz alkalmazkodik s ez érdem.”⁷⁸ A recenzens azonban tiltakozott Pasteiner „apodiktikus” modora ellen és főleg a Winckelmann-támadó részekre célozva illesztette Pasteiner eljárását egy, a kijelentéseit relativizáló kontextusba: „Az elméleti aesthetikával szemben szerző határozottan tiltakozik azon insinuatión ellen, hogy a művészetek történetében kutatásainkat bármely elméleti széptani rendszer által vezettessük. Ez által szerző csak megfordítja azt, mit Hegel tesz, ki a művészetek fejlődését

ismételve kitalja aethetikájából.”⁷⁹ A Budapesti Szemle kritikai rovatában megjelent névtelen bírálat szerzője – Pulszky Ferenc(?) – szintén a cím és a tartalom ellentmondását emelte ki, mivel a cím alapján a kutatások legfrissebb állásáról beszámoló közleményt várt.⁸⁰ E helyett: „[Pasteiner] Megmutatja, hogy Winkelmann munkái a mostani tudományos vizsgálódásoknál jó formán hasznavehetetlenek, de nem veszi észre, hogy Winkelmann volt az úttörő, ki a régészeti tudományt mint olyant megalkotta; hogy ő volt az irányadó, kinek nyomán mostani tudósaink haladhatnak. (...) Overbeckeről megvetőleg szól, mert számos munkáinak egyikeben foglalt három fejezettel, melyben ez a görög művészet eredetéről szól, nem tudott megegyezni. Schliemann ásatásairól adja válogatás nélkül mind azt, mit az Academyból és más folyó-iratokból tanult, a mi egészben nem igen mutat kritikai szellemre. Egészben véve Julius Braun, Taine és az aestheticusok jobban lekötik figyelmét, mint a tudósok.”⁸¹

A kortársak Pasteiner és a pozitívizmus kapcsolatának fenti olvasatait hagyományozták az utódokra. Pedig azt, hogy Pasteinernek 1875 körül nincs köze az általa értett pozitívizmushoz, következő véleménye is bizonyítja: „Feltűnő az, hogy (...) a pozitívizmus is perhorrescálta és művészettörténeti kutatásaiban teljesen figyelmen kívül hagyta a technikai kérdést, mint olyat, melynek segítségével szerinte a művészet történetében nem sok, vagy éppen semmi eredmény sem érhető el. Feltűnő a pozitivisták e véleménye már csak azért is, mert rendszerük első kiindulásában az exact tudományok – mathesis és geometria – alapján állván, hozzá okszerűen éppen technikai oldalról áll legközelebb a művészet.”⁸²

Az 1875-ös pamflet zárlatára, a fejezet bevezetésében már említett, tiszta: két pólusú modellnek megfelelően, csak két *esztétika* összehasonlítása maradt: az egyik, a művészettörténet számára Winkelmanntól hagyományozott elméleti, a másik a *Der Stil* címéből tükörfordítással kreált „gyakorlati aethetika” („praktische Aesthetik”). Pasteiner a füzet címét is megmagyarázva így foglalhatta össze levezetése eredményét: „Az elméleti aethetika azon kiváló sajátosságánál fogva, mely szerint mindig hajlandó az általánosításra és törvényszabásra, áll ellentétben a gyakorlati aethetikával, mely meggondolva, mindig óvatosan halad. E két tulajdonság egyszersem mind nagy körvonalait adja a régi művészetek története mai tudományos állásának.”⁸³ Ugyanakkor Pasteiner, az „egyetlen tudomány” bírálója következetesen járt el, amikor több tudomány – legalábbis relatív – illetékességét ismerte el a művészettörténet kérdéseiben: „Azon állítás, hogy a technikai szempont a művészetek történetére nézve tudományos fontossággal bír, még nem akarja azt mondani, hogy a technikai szempont kizárólagosan van hivatva a művészet történeti kérdések megoldására.”⁸⁴ Recepciótörténeti szempontból, *Riegl felől nézve, Pasteiner jól olvasta Sempert*; nem tartozott a semperiánusok táborába; a gyakorlati esztétika alkalmazásáról szólva, a megengedő „is” kitételére gondosan ügyelt.⁸⁵

4. A művészet történeti és kritikai szemlélete Pasteinernél 1875 után

Pasteinert az akadémiai emlékbeszéd kettős minőségében méltatta: „müörténész volt és kritikus” – mondta Gerevich.⁸⁶ A műkritika és a művészettörténet közötti határvonalat Pasteiner *A műbírálatról* című cikkében húzta meg; a művészettörténeti nézőpont sajátosságát az érzéki tetszés tekintetében önkorlátozó, történeti szempont alkalmazásában látta: „A művészeti emlékek és műtörténelem képezik alapját a tudományos műértelemnek. Az igazi műértő óvakodni fog a száraz adatoktól. A műemlékeken sok van a mi érdekes, de a mi nem függ össze azzal, mi rajtok művészet. A ki az ilyen ismeretek iránt érdeklődik, annál a művészet maga háttérbe szorul. A műbíráló tehát csak azt használhatja fel, s azt is nagy körültekintéssel, a mi művészet, az ismeretekhez semmi köze. A mi illeti a műtörténelmet, az a művészet történeti fejlődését és a művészet állását szélesebb történeti alapon tárgyalja. Ez egy olyan nagy keret, melyet a műbíráló nem képes betölteni.”⁸⁷

Ez a korlátozás a művészettörténet tudománnyá válásának szemléleti alapjait érinti, és segít Pasteinert – legalábbis közelítőleg –, elhelyezni a 19. századi művészettörténeti tudományosság viszonyai között. *A régi művészetek*-ben Rumohr nevét említette, amikor kijelentette: „Már Rumohr helyesen jegyzi meg, hogy Winkelmann nem jutott a fogalmi és szemléleti szép közti különbségre. (...) A rosszul nevezett antik plastikából merítettük öntudatlanul az egész rajzoló művészet számára a szépet. A művészeti elmélet ily felfogása jellemzi a felvilágosodás századát; ez összefügg azzal, mint összműveltségében »történet elleniesnek« nevezünk.”⁸⁸

Rumohr tudománytörténeti jelentősége, többek között, a történeti (forrás)kutatás kezdeményezésben áll; vele zárult a művészettörténet-írás „esztétikai” és kezdődött a művészetkutatás „történeti” korszaka.⁸⁹ Rumohr programszerűen – és itt kapcsolódik hozzá legerőteljesebben Pasteiner – vette kritika alá Winckelmann művét.⁹⁰ Pasteiner tehát a Winckelmann árnya elleni küzdelmében – nevesítve legalábbis –, egy félszázaddal korábbi generáció törekvéseihez kapcsolódott, és ez, mint a recenziók bizonyítják, 1875-ben menthetetlenül anakronisztikus jelenséggé hatott.⁹¹

Egy másik, lehetséges kapcsolat: Bécs.⁹² A „történeti-filológiai” módszernek már komoly hagyományai voltak Bécsben, amikor M. von Thausing 1873-as bécsi székfoglaló beszédében kijelentette, hogy ideje a művészettörténetet elhatárolni a három rokon és gyakran egymással összekevert tudománytól: a klasszika-archeológiától, az esztétikától és a történettudománytól.⁹³ A híres kijelentés pedig éppen a történeti elfogulatlanságot követelő, példákmal illusztrált szövegrész után következett; miszerint: „Ich kann mir die beste Kunstgeschichte vorstellen, in der das Wort »schön« nicht vorkommt.”⁹⁴ Az 1873-ban, a világkiállítással egy időben, Bécsben ülésező első nemzetközi művészettörténeti kongresszus résztvevőit is e „pozitivistákredó” irányította.⁹⁵

Mindenesetre – az egykori bécsi egyetemi hallgató – Pasteiner 1873-ban Bécsben volt, és *A régi művészetek*-ben a művészettörténetet, mint tuda-

1. Pasteiner Gyula arcképe, 1898. (fotó MTA Könyvtár Kézirattára)

2. Pasteiner Gyula arcképe, 1908. (fotó MTA Könyvtár Kézirattára)

mányt az elméleti esztétikától, a klasszika-archeológiától és a történeti filológiától határolta el.⁹⁶ Többször megismételte: az elméleti esztétika kategóriarendszerének és főleg a „szép”-re vonatkozó spekulációknak nincs helye a művészettörténetben:

1873.

„Elhallgatjuk egészen az antiqua műtörténelem hibás ismeretén alapuló műaesthetikai elméleteket, a szép ezerféle meghatározását – kellemes, szép, fönséges és ki tudja miféle fokokra való felosztását, mint olyat, melyet Kant éles bírálata is csak negatíve bírt körül vonalazni, annál is inkább elhagyhatjuk, mert azokról nehéz lenne megmondani, hogy vajjon ki nek számára léteznek?”⁹⁷

1875.

„Az elméleti aesthetika azonnal túllépi hatáskörét, mihelyt a művészetek történeti fejlődésében is szerepet követel magának. Ugyan is magával a kész művészettel szemben idővel nagyon megváltozott a felfogás arra nézve, hogy mi és milyen a szép.”⁹⁸

1885.

„A szépnek fogalmát meghatározni, s a szerint a művészetek osztályozását megállapítani az elméleti széptudomány már ismételtén megkísérelte. Elvontan, elméletileg tekintve a szép mindig egyseges (...). A formák azonban, melyek által a szép megvalósul, a közreható tényezők sokfélesége szerint igen változatosak. Megfelelőleg a tapasztalatban a szépnek is számtalan árnyalata van.”⁹⁹

Jellemzően világítja meg Pasteiner kritikusi és művészettörténeti feladatvállalásának az életműben mutatkozó világos határait a *Krisztus Pilátus előtt* című Munkácsy festményről írt elemzése; ebben, a „műbíró” feladatát a mű és a közönség közötti kapcsolat megteremtésében látta, világosan elhatárolva azt a művészettörténész feladatától.¹⁰⁰ Winckelmann *A belvederei Apollón leírása* című írásának zárómondatát imitálva írta: „A koszorút a kritika metsző fegyverével együtt a műbíró leteszi a nagy alkotás előtt a művészet oltárára és kezébe veszi a műtörténelmet.”¹⁰¹

4.1. A „helyes” álláspont próbái

A 4.1. pont alfejezeteiben azt mutatom be, hogy a meglett „helyes” módszer milyen publikációs formákban használta Pasteiner. Bevezetésül két általános, elméleti tanulmányát elemzem. Kérdés, hogy Pasteiner hogyan definiálta tárgyát: a művészet lényege, mint azt *A művészi és a nem-művészi utánzásról* című írásában kifejtette, alapvetően mimetikus: „az utánzás általán véve forrása a művészetnek, a miből ismét az következik, hogy ha ismerjük az utánzás törvényeit, akkor megtaláljuk a művészeti remek hatását rejtélyéhez a kulcsot és legalább félig megértjük azon lélektani momentumot, melynek neve: *szépéret*.”¹⁰²

Kant és a romantikusok nézeteinek megfelelően Pasteiner is megkülönböztette a mimészis alacsony- és magasabb rendű formáját,¹⁰³ mint ő nevezte: a „művészi” és a „nem-művészi” utánzást. A művészi egyéniség szerepét, szabadságát hangsúlyozta, elsősorban Rodolphe Töpffer könyvének anekdotikus példáira hivatkozva.¹⁰⁴ Taine-t bírálva, aki a „positivizmus szempontjából” fejtette ki a „főjelle” konstitutív, a művész egyéniségét is alávétő szerepét, a történeti *fejlődésre* hivatkozott és ezzel a hegeli művészetfilozófia metafizikus végkövetkeztetésétől is elhatárolódott: „Ha tehát a világ fönnállása és a művészet létezése óta mindig ezen állandó főjelleme lettek volna túlsúlyban a művészek egyénisége fölött, akkor a művészet már régen kimerítette volna a kimeríthetetlen mindenséget és ő maga is végkimerülésben már régen kimúlt volna. A művészetek története tanítja, hogy mindig új és új, változatos művészi irányok és iskolák támadtak.”¹⁰⁵

Tizenhárom évvel későbbi *A képrás* című előadásának szövege, amely a magyar pozitivisták filozófiai tudományosság akadémiai közlönyében, a Pauer Imre által szerkesztett Athenaeumban jelent meg.¹⁰⁶ Pasteiner itt saját kora filozófia-ellenességét a „történeti fölfogás” terjedésével magyarázta. Ez az utolsó, ismert elméleti tanulmánya, amelyben a már tanszékevezető egyetemi tanár programszerűen tárgyalt metodikai kérdéseket. Az 1892-ben kifejtettek pedig messzemenően megegyeztek az 1875-ben pályakezdő egyetemi magántanár álláspontjával. Az, amit Pasteiner 1892-ben a történeti módszerről mond, lexikálisan is egyezik *A régi művészetekben* Julius Brauntól idézettekkel:

A régi művészetek, 1875.

„Nem sokára a gothikusok vitája, aztán a barokk, rococo védelme és utóbb, hogy Aegyptomban aegyiptomi, a gothikusok előtt gothikus, a barokk előtt barokk álláspontot kell elfoglalnunk és őket a megfelelő szem és ízléssel tekintenünk. Vagyis, mint Braun mondja, nincs jogunk egyik művészet álláspontjából a másik fölött ítélni.”¹⁰⁷

A képírás, 1892.

„... előállt a történeti fölfogás és a nagy vitát ketté vágta azzal a formulával, hogy az egyiptomi gúlát és templomot egyiptomi, Zeus olympiai szobrát görög, a római Pantheont vagy amphitheatrumot római, a csúcsíves templomot középkori, a barokk-művészetet a XVI. és XVII. század álláspontjából kell tekinteni és megítélni. (...) Más szóval ez annyit jelent, hogy semmiféle elméleti aesthetika sem ad jogot arra, hogy az egyik művészet álláspontjából ítéljünk a másik fölött, mert a művészet idők és népek szerint más és más.”¹⁰⁸

4.1.1. Filológiai tanulmányai

Pasteinernek tulajdonképpen csak egy görög tárgyú filológiai tanulmánya van: egy két részletben előadott referátum két helyen, összesen három részben megjelent szövege. A két előadás a Filológiai Társaság felolvasó ülésein hangzott el, 1876. május 20-án és november 8-án. Az első rész: *Egy szobrász-műhely a régi Athénben*, az előadás másnapján, jegyzetek nélkül, a Kelet Népe tárcarovatában jelent meg, a második: *Phidias műhelye*, az 1877-ben megindult Egyetemes Philológiai Közlönyben, két részletben, természetesen jegyzetekkel.¹⁰⁹ A Közlönyt többször érte a vád, hogy legalábbis az első két évtizedben, kevés önálló kutatáson alapuló tanulmányt közölt; Pasteineré sem volt kivétel.¹¹⁰

A tanulmány az 1875-ös program megvalósítása nyitányának ígérkezett. *A régi művészetek* végén olvasható: „a görög szobrászati iskolák és műemlékek osztályozása, a fejlődés, a styl indoklása, a görög művészeti nézlet helyes megismerése, még várja a munkabíró erőket, és kivált a művészetileg tájékozott szemet.”¹¹¹

A felolvasások szövegében megismételte a korábbiakban Braunra hivatkozva idézettek lényegét. Célul, a szakirodalom általános vonulatával ellentétben, akik „a görög művészetet egy kétezer évvel későbbi észjárás bizonyítékául használták fel”, a szemtanúk [!] nézőpontjának rekonstrukcióját tűzte ki; azt kereste a forrásokban, hogy: „valjon a görög közönség és a görög művészek maguk miképpen gondolkoztak saját művészetükről? Tényleg ez a kérdés bír fontossággal és nem az, *hogy mit gondolunk és miképpen gondolkozunk mi?*”¹¹² A nézőpont rekonstrukciójához a megfelelő értelmezői metaforákat is megteremtette: visszatérő fordulata volt a

felolvasásoknak a „képzeljük magunkat” és a „látogatást teszünk”. A téma-választás szerencsés volt, hiszen a művészet technikai és oktatási kérdései leginkább a műhelyhez köthetők, recepciója pedig a műhelybe sereglők véleményéből rekonstruálható. Az oktatás kapcsán a technikai kérdések is szóba kerültek: például a statika, az optikai korrekció elve, a kánonszobor; különös, hogy egyáltalán nem hivatkozta Overbeck forrásgyűjteményét,¹¹³ miközben Taine-t többször is idézte.¹¹⁴ Pasteiner e tanulmányával bizonyos tekintetben kudarcot vallott. A technikai szempont nem hozott új eredményt, a sok anekdota, a forrásokból kiírt művésznevek felsorolása, a görög „tudományos szellemre” vonatkozó, főleg Taine-re alapozott analógiás spekulációk, az antikvitás szerelmi ügyeit és a kortárs művészet hibáit bemutató kitérők zavarossá tették előadását. A filológiához – legalábbis a kollégák által művelt formájához – pedig alig volt köze, bár állítólag az előadásnak sikere volt.¹¹⁵ Tervezte, mégsem készült több görög tárgyú dolgozata.¹¹⁶

A görög tárgyú tanulmánynál jóval későbbi *Az építészet I. Mátyás király alatt* című, 1892. január 4-én előadott akadémiai, levelező tagsági székfoglaló értekezése,¹¹⁷ amely nem csupán filológiai bravúr, hanem nyílt módszertani állásfoglalás is. Pasteiner nem új adatokat kívánt benne közölni, hanem a másoktól publikált forrásokat *újraolvasni*: „A már meglévő adatokkal foglalkozom és azt keresem, vajon nem lehetne-e azokat valamely új, eddig figyelmen kívül hagyott s az eddiginél talán helyesebb szempontból megvizsgálni és így számot adni értékükről és határozottabb, szabatosabb képet alkotni arról, hogy miben állott és milyen volt az építészet hazánkban I. Mátyás király alatt.”¹¹⁸

4.1.2. A művészetek története szerkezetéről

1885-ben jelent meg az első magyar nyelvű egyetemes művészettörténeti kézikönyv: *A művészetek története a legrégebbi időktől napjainkig*, Pasteiner Gyula munkája. E munka szerkezetét vizsgálom az alábbiakban. Pasteiner ugyanis a kor reprezentatív művészettörténeti kézikönyveitől eltérően szerkesztette meg a könyvében tárgyalt anyagot. A kötet elejére helyezett tartalomjegyzék után újabb, belső címlapon ez áll: *Az építés, szobrászat és képzés története*. Ebben a felosztásban nincs is semmi különös. Nagy azonban a különbség, ha a Kugler, Schnaase, Lübke vagy Springer kézikönyveiben tárgyalt anyag elrendezését hasonlítjuk össze a Pasteinerével. Az előbbiek történeti sorrendben, korszakonként együtt, egymást követő blokkokban tárgyalták az építészet, szobrászat és a festészet történetét. Pasteiner ettől a bevált, és az említett kézikönyvek újabb, átdolgozott kiadásáiban is megtartott szerkezettől tért el akkor, amikor a három művészet külön szálon futó történeteiként adta elő a művészetek (többes számú!) történetét. Mindhárom esetben kronologikus rendben, az „ó kori kelet népeitől” a 19. századig. Döntésének indoklását az *Előszó*-ban hárí-

totta el: „A könyv maga magát megismerteti azzal, a ki figyelmesen olvas-
sa, tehát nem tartom szükségesnek a tárgy földolgozásánál követett mód-
szert itt részletezni.”¹¹⁹

A kötetet szervező koncepcióról Pasteiner az *Előszó*-ban annyit közölt,
hogy a „művészetek fejlődésének történetét” kívánja ismertetni. Lényeges
elméleti megjegyzéseket a *Bevezetés* című fejezet első néhány oldala tar-
talmaz, amely egyben a kötet három fő részét megelőzve tárgyalja „a mű-
vészetek kezdetleges fejlődését a történelem előtti időkben.”¹²⁰ Az első
oldalak kulcsszava a „szép”, Pasteiner platonikus alapon érvel amellett,
hogy a „szépérzet”, amely „a művészetek forrása”, a léleknek születésétől
fogva tulajdona, és „homályos visszaemlékezéshez hasonlít, mintha az
ember egy más világból hozta volna magával.”¹²¹

Pasteiner korábbi írásaiból kiderült, hogy elégedetlen a német művé-
szettörténeti kézikönyvekkel, joggal várhatta tehát a korabeli kritika,
hogy valami azoktól eltérőt hoz létre.¹²² Két igen jelentős recenzió tárgyal-
ta *A művészetek történeté*-t és mindegyik a német minta másolását vetette
Pasteiner szemére, azt azonban mindkét bíráló jelezte, hogy a szerkezet el-
térésére felfigyelt.¹²³ Szendrei János bírálatában, hegelianus alapon, a mű-
vésztörténetet „az emberi szellem egész nagysága” történetével azonosít-
totta és a szépérzetet kiváltó „eszmének” a változó történeti formákon túl-
mutató állandóságát hangsúlyozta: „Kérdem: mennyiben alterálták Kant
és Lessing definíciói a szépre nézve a múltban Phidias, Michel Angelo és
Rafael műalkotásait, s mennyiben foghatják azt tenni a jövő műalkotásai-
ra nézve? Nem ugyan az az állandó, örök s még is alakját folyton változta-
tó eszme fog-e maradni a szépnék felséges érzete, mint a mi évezredek
óta?”¹²⁴ Tagányi Károly huszonnégy éves, amikor megírja *A művészetek
története* bírálatát, fiatalabb, mint Pasteiner volt *A régi művészetek* publi-
kálásakor. Neve már a szakmai körökben sem ismeretlen, 1884-ben ko-
moly vitába keveredett Hampel Józseffel a nemzeti művészeti stílus kér-
déséről. Ezt tudva elgondolkodtató, hogy Hampel mint szerkesztő egy-
általán megjelentette az *Értesítőben* Tagányi recenzióját. Abban ugyanis,
ezúttal a kollégára alkalmazva, ugyanazok az érvek ismétlődtek, mint
amelyeket rajta próbált ki az 1884-es vitában a fiatal történész. Talán
Pasteiner kudarcának is tartható, hogy Szendrei után Tagányi is éppen
egyik alapelve tekintetében talált fogyatkozást *A művészetek történeté*-ben.
Az értékítélétől való tartózkodás hiányát a mű fejlődéstörténeti koncepci-
ójában látta megnyilatkozni: „az olyan népek művészetét, kik elég szeren-
csétlenek voltak nem az alatt a mosolygó görög vagy olasz égalj alatt szü-
letni, ócsárolja: úgy hat ránk, mintha Comte, Darwin, Buckle, Taine rá
nézve hiába születtek volna s mintha az éghajlatnak s az egész környezet-
nek hatását az ember összes tevékenységére most hallanál először. (...)
Nincsen fejlődés, a mint hazugság minden »örökérvényű« elv, morál, hit:
hanem mindaz relatív, speciális úgy, ahogy az valamely korban, valamely
nép környezetéhez, vérmérsékletéhez képest előállott.”¹²⁵ Tagányi nyil-

vánvalóan nem ismerte Pasteinertől sem a korai írásokat, sem *A régi művészetek*-et, mikor Taine-t követve a *race, milieu, moment* fogalmait bírálataiba bevezette. Ha ismerte volna azokat, tudta volna, hogy Pasteiner számára az említettek tényleg „hiába születtek”. Ez azonban nem csökkenti az *elfogultság* megfigyelésének jelentőségét. Pasteiner ugyanis, több helyen (Tagányi szavaival élve) nem *magyarázta*, hanem *bírálgatta* a művészeti stílusokat, például a kigúnyolt barokkot vagy az egyébként nagyra értékelt, de a Michelangelo kupolájához[!] képest alul maradt gótikát: „Az a kupola MICHELANGELO egyénisége. Ha pedig a strassburgi vagy kölni templom ragad bámulatra, azt mondjuk: ez csúcsíves épület és felütjük a könyvet, hogy megkeressük STEINBACH Ervin és GERHARD építő-mesterek neveit. A csúcsíves rendszer, következetes, tökéletes, de nincs benne individualitás. Pedig ez az, a mi az emberiség műveltségének, az egész emberi életnek megadja a zamatát. Itt van a különbség a csúcsíves és a renaissance építés között.”¹²⁶ Mindez legjobban az egyes fejezetek terjedelmén figyelhető meg.¹²⁷ A könyv szerkezetét illeti továbbá Tagányi következő megjegyzése: „A mai pozitív gondolkozásmódhoz képest a műtörténelemről való fogalmaink is mások lesznek mint Pasteineréi. Könyvünkben legelőször is fölőlesznek tartanak külön tárgyalni az építés, külön a szobrászat, külön ismét a festészet történetét, hiszen mind a három egy korban egy népnél ugyanazon világnézet produktuma, akár építés, akár ecset vagy véső hozta létre.”¹²⁸ Az pedig már szinte tragikomikus, *ahogy* Tagányi a pozitivisták művészettörténet definícióját, a szerinte Pasteiner által művelt sablonos (vagyis a német kézikönyveket utánzó) ellenében meghatározta: „Ez a különbség a *pozitív* s a *chablonszerű* műtörténelem közt. Az *magyaráz*, megfejt; ez *ítél*: magasztal vagy gáncsoskodik. Ez előtt a szép *relatív*, annyiféle a hány a nép, az ég alj, a föld, a víz; amaz előtt egy *abszolút* mystikus szép fogalma lebeg, de a mely mindig inkább önszemének korlátoltságát, sokszor vakságát dokumentálja. Miért akarja egy nyugati ember ugyanazt keresni, ugyanazt applikálni a Kelet művészetére, melynek az utolsó göröngytől föl a magas égboltig egész világa más?”¹²⁹ A Tagányi által Pasteiner ellenében megfogalmazott pozitivisták program, látható, megegyezik Pasteiner 1875-ös, Brauntól idézett alaptételével, nagy különbség azonban az, hogy – bár nem jelöli az idézetet – a Tagányi szöveg „eredetije” Taine *Philosophie de l'Art*-jában olvasható.¹³⁰

Pasteiner nyilvánosan egyik bírálatra sem válaszolt. *A művészetek története* szerkezetét meghatározó koncepció, amely Pasteiner művészettörténet-szemléletének lényegét érinti, mégis rekonstruálható. A rekonstrukció annál is fontosabb, mert valóban ez az egyetlen lényeges eltérése a német kézikönyvektől. Pasteiner két évvel később, Franz von Reber *Kunstgeschichte des Mittelalters* című művét bírálva tekintette át szisztematikusan a német kézikönyveket. Kuglert mint elavultat eleve kizárta, Schnaase művét túlságosan művelődéstörténetinek, Lübckéét az elméleti esztétika szemléletétől áthatottnak látta.¹³¹ A Reber-recenzióban azt vizsgálta, hogy

sikerült-e a szerzőnek megvalósítania célját: „az ismert anyagnak új, az eddiginél helyesebb módszer szerinti feldolgozását” adni, vagyis egy, a saját 1885-ös könyvében megkíséreltethez hasonló szándékot vizsgált.¹³² Kritikája pedig saját művének szerkezetét is megmagyarázza: „A tévedés abban van, hogy szerző egy-egy kor építészetét, szobrászatát és képírást együvé összefoglalva tárgyalja, így aztán mindegyik művészet fejlődésében az egymásután több ízben megszakad, s egészen elhomályosulnak azon művészetek, t. i. a szobrászat és a képírás, melyeknek fejlődése ezen korban lassúbb (...), e három művészet igen lényegesen különbözik egymástól, mindegyik egészen más természetű. Ha ez nem így volna, akkor a három művészet minden korban, s minden népnél egyszerre virágoznék, pedig ez nem történik. Számtalan olyan kor van, melynek van virágzó építésze, de nincs megfelelő szobrászata és festészete, s a legnagyobb ritkaság, hogy a három művészet virágzása összetalálkozik. Ezt az igazságot tanítja a történelem, s a ki a történet álláspontját akarja elfoglalni, annak ezen igazságot nem szabad mellőznie. A ki az esztetika szempontjából tárgyalja a művészetek fejlődését, vagy a ki a közműveltségi állapotok széles alapjára helyezkedik: annál megérthető, megengedhető, hogy a három művészetet korszakonként összefoglalja.”¹³³

Levéltári forrás bizonyítja, hogy 1900 körül Pasteiner másként látta a kérdést. 1899. december 1-jei keltezéssel a Franklin-Társulatnak beterveztette *A művészetek története* harmadik, bővített és teljesen átdolgozott kiadásának tervezetét.¹³⁴ E szerint négy nyolcadrét kötetben, kötetenként 35 ívnyi terjedelemben szándékozott újra kiadni 1885-ös munkáját. A kötetek beosztását így tervezte: az I. kötet az ókori, a II. kötet a középkori, a III–IV. kötet az újkori művészetek történetét tárgyalta volna. Ebből egyértelmű, hogy az a szerkezet, amely az egykötetes változatban megvalósult, az a négy kötetre tervezettben kivitelezhetetlen volt. Arra, hogy ez a tervezéskor pusztán technikai kérdésként jelentkezett-e, nehéz lenne válasszani. Ezen kívül felajánlotta *A művészetek története Magyarországon* című 35–40 ívnyi kézikönyv megírását is. A tervekből semmi sem lett, mivel Pasteiner az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* elhúzó munkálatai és betegsége miatt nem tartotta be a határidőket.¹³⁵

4.1.3. Történeti és kritikai tanulmányai

Egyetemi tanári pályafutásával párhuzamosan, a máig ismerhető bibliográfia szerint 1896-ig, műkritikusként is tevékenykedett. Kritikáit szinte kizárólag festményekről írta. A kortárs festészet kérdéseiről szólva hasonlóan járt el, mint a kortárs szobrászatot értékelve: a (művészet)történet egységének biztosítékát az analógiás történeti interpretációban látta. A különbség csak annyi, hogy amíg a szobrászat esetében minden az antikvitással kialakított megfelelő viszonyon múlt, addig a jórészt elpusztult antik festészetet ilyen célra nem használhatta: „Az ókori klasszikus népek

képirása tökéletes lehetett, de minthogy emlékei elvesztek, az írott források alapján a művészetek történetére nézve csak félig léteznek.”¹³⁶ Helyettük az itáliai reneszánsz nagymesterek, Leonardo és Raffaello szerepeltek; az első Munkácsyt, az utóbbi Zichyt magyarázta.¹³⁷

Pasteiner másik, alapvető – szobrászati vizsgálatait is jellemző – eljárása, hogy publikációiban a kortárs festészet törekvéseit historizálta: azokat régi elvek felújításaként igyekezett bemutatni. A ciklikusság kérdését 1885-ben a következőképp értékelte: „Ilyen sokat hangoztatott jelszó például ez: természethűség. Tévedés volna azt hinni, hogy az újabb idők találmánya, vagy hogy csak a maiak ismerték föl annak fontosságát; az egyáltalán senki találmánya sem, hanem primordiális elv, implicite benne van a művészetben, megértették azt már a régiek is, s bár különféle módon, de mindig annak megvalósítására törekedtek.”¹³⁸ Hasonló, a megnevezésért folytatott küzdelem szempontjából is érdekes, Pasteiner plein air-értelmezése: „A *levegős kép* nem új tanítás, hanem régi festési mód, melyet a francziák fölújítottak és új szóval hoztak forgalomba.”¹³⁹

Ha semmi sem új, akkor valóban a történeti szempont az egyedül helyes, bizonygatta Pasteiner, és a legszakzszerűbb bírálatot is a rendszerezett tudású művészettörténész adhatja; kritikáiban a művészettörténet allegóriája egy kézbe vehető, lapozható *kézikönyv*:¹⁴⁰

„A művészetek történetében tovább „a műbíráló ... kezébe veszi a műtör-
lapozva azt találjuk...”¹⁴¹ ténelmet.”¹⁴²

Az 1880-as évek elején, amíg nem került a Budapesti Szemléhez, alig publikált.¹⁴³ Első, a Budapesti Szemlében megjelent írása, Munkácsy *Krisztus Pilátus előtt* című festményét tárgyalta.¹⁴⁴ A tanulmányt – a már idézett fordulattal jelezve a különbséget – nem kritikái, hanem művészettörténeti feldolgozásnak szánta. A feldolgozásban ikonográfiai és stílári vizsgálatra vállalkozott. 1873-ban kifejtett elveivel összhangban a hagyományos témát jó jelnek tartotta, mert „az újdonságok utáni mohó kapkodás, a mi sokszor bizarrságra vezet, az annak a jele, hogy festő ugyan van sok, de az igazi művészi szellem ritkaság.”¹⁴⁵ Az 1879-ben megjelentetett mimészis-tanulmányának, az eredeti összefüggésben erősen Taine és Hegel ellenes,¹⁴⁶ megállapítását ismételve hangsúlyozta: „A valóság anyagi és erkölcsi természetének oly sok oldala van, hogy éppen úgy kimeríthetetlen, mint a művészeti fölfogás.”¹⁴⁷

Ennek ellenére az interpretációt nem a lehetséges sokféleségre, hanem a művészet önkorlátozó karakterének történeti bemutatására alapozta: „A festészet nem ragadtatta el (...), hanem mérsékelte magát és mindinkább szűkebb térre szorítkozott; sok kecsegtető, szép tárgyat hagyott érintetlenül, *nehogy a fejlődést kockáztassa vagy hátráltassa.*”¹⁴⁸ Pasteiner hangsúlyozta: a művészet fejlődése, „tökéletesedése”, az állandó témák ismételt, egyre javuló, feldolgozásain alapul.¹⁴⁹ Így lehetséges – nem utolsó

sorban Taine nyomán elgondolva –,¹⁵⁰ hogy e szekvenciák bármelyike komplett művészettörténet: „A ki e tárgyak (t.i. Jézus története) közül bármelyiket kiválasztja, s megírja festésének történetét, ugyanakkor legfőbb vonásaiban ecseteli a festészet fejlődésének történetét is.”¹⁵¹ A festő, aki „őségi” témát választ,¹⁵² az elődök vetélytársa: így művészi önállóságának elbírálása is a történeti levezetés függvénye. Egy ilyen tárgyalást folytat le Pasteiner Munkácsy festménye ügyében, fantasztikus eredményre jutva: „[Munkácsy Leonardo] művészetének örököse, a mennyiben megvalósította azt, a mit a nagy mester, az universalis lángelme sejtett, a mire egész életén át törekedett, de elérni nem bírt”¹⁵³ Az elemzésben, hasonlóan, mint *A démon fegyverei*-ről írt cikkben, a politikus teológiai diskurzustól választotta el a művészettörténetit: „A kísérlet, mely vita tárgyává akarta tenni, vajon a művész Krisztust Isten-emberként ábrázolta-e, vagy tagadni akarta Krisztus istenségét, mindenkiben a ki a festészet történetét ismeri, a kinek van érzéke a művészet iránt, csak bámulatot kelthetett. Ez a vita, mely a művészet keretébe vonja azt, ami nem oda való, és így művészileg egészen indokolatlan, azt a benyomást teszi, mintha nem Nyugaton, hanem Byzanczban lennénk.”¹⁵⁴

E kérdés kapcsán, az elméleti, spekulatív gondolkodás terjedése miatt, Pasteiner ismét Hegellel és a német elméleti esztétikával hadakozott: „Úgy rémlik, mintha Hegel szelleme jelennék meg és szólana: »Még is csak igazam volt, midőn aesthetikámban azt mondtam, hogy a művészetek ideje lejárt.«¹⁵⁵ Mivel a dolgozat fő kérdését érinti, sokadszor idézem Pasteiner „alapelvét” (monomániásan ismételte), amely bizonyos csúsztatásaira is rávilágít: „A műtörténelem egyik nem utolsó vívmánya azon elv, hogy minden idő és nemzet művészetét a maga álláspontjából foghatjuk föl és ítélhetjük meg helyesen. A mai kor művészeti alkotásaival szemben is csak ez az elv lehet igazságos és helyes. Minden igazi műalkotásnak joga van ezt követelni (...). Az előbbieken is arra törekedtünk, hogy a festészet történetének segítségével megvilágítsuk a művész saját álláspontját.”¹⁵⁶

Szkeptikussá tesz azonban Pasteiner egy későbbi megjegyzése, amely, mint *A művészetek története* két bírálata is, amellet bizonyít, hogy az értékítéletet kerülő történeti szempont – pasteineri megvalósultságában – igencsak elasztikus természetű: „A képírók hosszú sora joggal követeli, hogy egyes műveik önmagokban (...) essenek bírálat alá (...); Munkácsy ellenben utolsó alkotásával – *Krisztus Pilátus előtt* – fölküzdötte magát azon kevesek sorába (...), kik joggal igénylik, hogy alkotásaikat a képírás történetének mértékével mérjük.”¹⁵⁷

1883-ban jelent meg *A magyar szobrászat* című két részben közölt tanulmánya a Budapesti Szemlében.¹⁵⁸ Új, a szemléletet befolyásoló elemmel nem bővült a szobrászatra már a 70-es évek elején alkalmazott érvkészlete. Kissé sarkítva: a magyar szobrászat 19. századi története – Pasteiner szerint – elmondható az emlékszobrok kudarc-történeteként: mint „az emlékszobor végzete”,¹⁵⁹ amely Ferenczy Mátyás-szobortervétől szá-

mítja kezdeteit.¹⁶⁰ Pasteiner ismét elragadtatta magát: ítéletében Ferenczyt is kivételnek tekintette – de ellenkező előjellel, mint Munkácsyt – a szabály alól: „Nem fogadható el enyhítő körülményül az sem, hogy *minden művészeti terméket a maga idejének álláspontjából kell megítélni*, nem azért, mert mióta a Pisano-család a szobrászatot újból fölélesztette, az olyan emlékszobrok, mint például a Kisfaludy Károlyé, komoly művészeti bírálat alá alig eshetnek.”¹⁶¹ Pasteiner ítéletét a „műtörténet-író ítéletének” nevezte,¹⁶² felvillantva ezzel tanulmánya és általában tevékenysége legproblematicusabb oldalát: a folyton ismételt, 1875 körül Brauntól kölcsönzött alapelv nem volt képes féken tartani kritikus hajlamát. A tanulmány további részében ismét módot talált a „Winckelmann esete” megtárgyalására,¹⁶³ valamint néhány elmélet- és Hegel-ellenes kijelentésre. Ezek, különösen az utóbbi, szinte szó szerint egyeznek a korábbiakban idézetekkel.¹⁶⁴

1886-ban jelent meg a *Művészi Ipar* első, összevont évfolyama (1885/86), Pasteiner szerkesztésében. Itt olvasható egyik legjelentősebb tanulmánya, *A nemzeti elem a régi hazai művészetben* című előadásának szövege.¹⁶⁵ A tanulmány egy szervezett ellentámadás része volt. 1884-ben ugyanis a történész Tagányi Károly *Styl és történelem* címmel, Taine műveire hivatkozó, az 1884-es ötvösműkiállítás kapcsán megfogalmazott szakvéleményeket vitató tanulmányt tett közzé.¹⁶⁶ Abban a nemzeti stílus védelmében tagadta, a taine-i milieu-elméletre építő, „saját” stilusteóriája alapján¹⁶⁷ a művészeti formák vándorlásának és a formakölcsönzéseknek a lehetséges-ségét. Bírálta azt a művészettörténeti álláspontot, amely szerint az egyes stílusok születési helyüktől terjednek, majd az egyes nemzetekhez elérkezve válnak nemzeti jellegűvé: „majd minden műtörténész s eszteticus, a stylt csak múlt *divatnak* tartják. Egy-két művész találta ki, szeszélyből-e vagy genieből mindegy, és a többire erőszakolta. (...) a styl nem egy-két művész találmánya, hanem az minden nemzet egyéni complexumából fejlett ki, vagyis az a styl *sajátja*, azt tehát *nem hozhatták be sehonnan, mert hiszen ott a saját földjén önnönvilágából fakadt.*”¹⁶⁸ A tanulmányra – Tagányi nevét nem említve – Hampel József válaszolt *Műtörténetünk és az ötvösműtárlat* című írása utolsó oldalain.¹⁶⁹ A válasz igazi jelentősége, hogy élesen szembeállította a szakértő és a „laikus szem” szempontjait, hangsúlyozva, hogy nagyot változott az első kézikönyvektől, „Kugler óta a világ”, már nincs helye, szerepe a művelt laikusnak a szakkérdések megvitatásában.¹⁷⁰ Hampel a cikkben Tagányit, aki szerinte „Taine szemüvegén” át lát, „merész hegymászónak ... útjában az üresség országa felé” gúnyolta.¹⁷¹ Ugyanott, a Budapesti Szemlében jelent meg Tagányi dühödt viszontválasza – Hampel, „Hampel úr Kuglere”, Semper, Schnaase, Springer ellen –,¹⁷² és az alá szerkesztve Hampel lakonikus vitazárója is: „Az a priori megszerkesztett elméletet a »magyar stílus« keletkezéséről most is phrázissnak tartom.”¹⁷³ A vita eredményeként jól érzékelhetően megéledt az érdeklődés a korábban több ízben, több *gyakorlati* feladatra kon-

centrálva megtárgyalt kérdés iránt. Ezúttal csak Pasteiner tanulmányának vizsgálatára van mód. Pasteiner, a fent idézett stíluselmélet tekintetében állt legélesebben szemben Tagányi álláspontjával. Pasteiner ugyanis, a már jól ismert – tulajdonképpen ökonomikus –,¹⁷⁴ újjátállételes felfogása szellemében nem a „feltalálásban”, hanem az „elsajátításban” és „átalakításban” látta a nemzeti művészet feltételeit. Az alapformák születését pedig, a visszatisztítás időbeli lehetőségét limitálva, kedvelt kifejezésével: „a legrégebbi idők homályába” utalta.¹⁷⁵ A nemzeti művészet legtökéletesebb megvalósulását ezúttal is a görög antikvitásban mutatta be: „A görögök sikere, melyet a művészetben elértek, csak úgy volt lehetséges, hogy rendkívüli tehetséggel mindent elsajátítottak, a mit készen találtak, azt átalakították, saját fölfogásuk szerint földolgozták, s így adtak művészetüknek egészben és részleteiben határozott nemzeti jelleget. Művészetükben nem maguk az elemek és a formák nemzetiek, hanem azoknak megjelenése.”¹⁷⁶ Az előadás második része foglalkozott a régi hazai művészet kérdéseivel; érdemes megvizsgálni Pasteiner érvrendszerét. Az 1873–75-ben kifejtettekhez képest azt tapasztaljuk, hogy Pasteiner „per analogiam” járt el, és a szövegben megjelenő egzaktásra törekvés a korábban kigúnyolt „természetbölcsesek” módszereit idézi (pl. Pasteiner tételt állít fel): „A régi művészetek emlékeikkel valóban rendkívüli szolgálatot tettek a történettudománynak, a mennyiben nem csupán a bizonyítékok anyagát szaporították, hanem megjelölték a kutatásban a leghelyesebb rendszert (...). S nem kockáztatunk semmit, úgy állítva föl a tételt, hogy ha átértjük ama szolgálatokat, ha fölismerjük ama nagyszerű tény, ugyanakkor megtaláljuk a helyes álláspontot, akkor magunknak tiszta fogalmat alkothatunk az ó kor népeinek művészetében a nemzeties elemről, s így az összehasonlítás módszere szerint igen könnyen eligazodunk saját művészetünk múltjában is: tudni fogjuk, hogy miként kell keresni és milyen szempontból lehet megítélni a nemzeties elemet saját művészetünkben.”¹⁷⁷

Pasteiner ezután akkurátusan megismételte *A régi művészetek főtételeit* (természetesen Winckelmann is szóba került).¹⁷⁸ Ismételt régi és azelőtt elutasított új keveredett szövegében. Törekvése, hogy „minden elfogultságtól mentesen, maguknak a tényeknek világításában” mutassa be tárgyát, a kor tudományos közhelye. Ezen túl – és ez meglepő –, egy jelöletlen: Darwin által elhíresült és Semper által is idézett fordulatot találunk szövegében (*Natura non facit saltum*),¹⁷⁹ amellyel a történeti szempont evolúciós olvasatát koronázta: „a művészetek emlékei lehetségessé tették azt, hogy az ó korra vonatkozó ismereteinket összhangba hozzuk a XIX. század jellemző tudományos vonásával, mely a föltétlent a viszonylagossal, a mozdatlanlanságot a fejlődés változatosságával cserélte fel, mely az emberi szellem nyilvánulási módjaiban, tehát az egész közműveltségben nem ismer meglevőt, hanem mindent úgy tekint, hogy létesülőfélben van, előzmények föltételezik, azokból fejlődik, s ismét előzményül szolgál. A mi különösen a művészeteket illeti, ha valahol, úgy annak körében leginkább

lehetetlen az ugrás.”¹⁸⁰ Pasteiner számára, evolúciós fejtegetéseinek megfelelően, nem az a tét, hogy léteznek-e eredeti magyar formák, hanem az, hogy az átvett formáknak van-e nálunk, a fenti ugrásoktól mentes, szerves fejlődéstörténete. E tekintetben kénytelen a virágmustrák (és a teóriák) „hervadását” megállapítani: „Igaz ugyan, hogy azon (átvett) díszítő elemek századok óta gyakorlatban vannak, a nélkül azonban, hogy kezeink között formailag kiműveltettek, s művészileg tovább fejlődtek volna. Ellenkezőleg kénytelenek vagyunk bevallani, hogy inkább elsatnyultak.”¹⁸¹

Nehezen követhető Pasteiner érdeklődésének módosulása a vizsgált évtizedek folyamán, feltehetően olvasmányélményei befolyásolták lehangsúlyosabban „álláspont”-kísérleteit. Az 1890-es években két barokk tárgyú tanulmányt is közzétett. A korábbi, az *Esterháza kastély*,¹⁸² terminológiájában még őrizte az idegenkedés nyomait, amennyiben a 18. század második felét az „ernyedtség korának” nevezte,¹⁸³ de az építészeti formálásról szólva Wölfflin *Renaissance und Barock* című műve hatása alatt nyilatkozott.¹⁸⁴ Még feltűnőbb ez a *XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon* című akadémiai felolvasásában, ahol a kettőt párhuzamba állítva jellemezte.¹⁸⁵ Az 1880-as évek második felében, amikor talán sűrűsödő egyetemi feladatai miatt is többet olvas, gyors egymásutánban több könyvbírálatot is megjelentet az Archeologiai Értesítőben. Jól jellemzi Pasteiner köztes helyzetét, hogy egy rövid közleményen kívül,¹⁸⁶ e recenziókon túl, nincs mit felajánlania az Értesítőnek. Egyik ilyen recenziójában felsorolja azokat, akiket etalonnak tekint a szakirodalomban: Burckhardt, Viollet-le-Duc és Semper nevét említi, őket ajánlja annak, „a ki komolyan és gondolkozva szokott tanulni.”¹⁸⁷ Rajtuk kívül még Morellit tisztelte, bár módszerét nem volt mire használnia;¹⁸⁸ hangsúlyozta is: az, ami Morelli nyomán történt, inkább a gyűjtemények, mint a művészettörténet ügye, mert „bármily nagy mérveket öltött a hamisítás, annyira még sem vihette, hogy a kópírás történetét magát meghamisította volna.”¹⁸⁹ Érdemes megfigyelni Semper helyzetének módosulását Pasteinernél; nem váltásról van szó, csak elmozdulásról. 1888-ban egy recenzióban még azt írhatta, hogy „Semper *Der Stil* című munkája olyan alapvető munka, hogy azt megjavítani nem lehet.”¹⁹⁰ 1893 után mindez másként látszott. Az ok természetesen Riegl és a *Stilfragen*.¹⁹¹ Pasteiner a Művészi Ipar szerkesztőjeként már a megjelenés évében megjelentette O.F. (valószínűleg Otto Falke) ismertetését a könyvről.¹⁹² Pasteiner talán örömmel látta, hogy Riegl különbséget tesz Semper és követői között. Pasteiner Riegl-recepcióját megkönnyíthette e distinkció, és az is, ahogy mindezt Riegl a darwinistákkal összefüggésben tárgyalta;¹⁹³ az ugyanis messzemenőig megegyezett saját, 1873-as levezetésével. Pasteiner egyik utolsó ismert írásában is érezhető elégtétellel írta egy pályázónak, ezzel pályázatát utasítva el, hogy: „Semper a stylus kérdésében igen használhatónak ígérkezik, de ki van híresztelve, hogy a művészeti materialismus híve (...), ha Riegl könyvét olvassa meggyőződött volna (...), hogy Sempert vele szemben nem szükséges megvédeni.”¹⁹⁴

4.1.4. „Topografikus” feldolgozásai

Az utolsó publikációk „topografikusak”: amennyiben a *Középkori építészetünk topographiája*¹⁹⁵ az, akkor bizonyos megszorításokkal a milieu-elméletre építő, 1901-es, *Mantegna*-tanulmány is annak tartható.¹⁹⁶ Már ebben az ismeretterjesztő előadásban felbukkantak azok a szempontok, amelyeket majd 1908-ban a középkori építészetre alkalmaz. Az a széles művelődéstörténeti összefüggés, amelynek részeként Pasteiner *Mantegna* művészi egyéniségét interpretálta, előadását leginkább a millenniumi irodalomtörténeti kiadványok eljárásával, Riedl (*A magyar irodalom fő irányai*) és különösen Beöthy feldolgozásaival (*A magyar irodalom kistükré*) rokonítja. A tanulmány harmadik párhuzama Péterfy *Dante*-esszéje lehetne.¹⁹⁷ Az, amit Pasteiner a race és a milieu kedélyi tükröződéséről a *Mantegna*-portréban felvázol – biztos nem örülne a párhuzamnak –,¹⁹⁸ megoldásában nem áll nagyon távol a „volgai lovas” alakjától: „A meglegedett, nyugodt ember lelki derűje iránt nem érdeklődik, sohasem mosolyog, az élet küzdelme és szenvedése vonzza, azt gyakran zordságig fokozódó komolysággal és zokogásban kitörő vagy mélyen elmerült fájdalmas érzéssel adja vissza.”¹⁹⁹ A kiváltó okok kutatása, magyarázata Pasteiner tanulmányának tárgya, ezeket pedig a geológiai és közművelődési „talajban” (sőt: „Nagy töltések mellett fölfakad a talajvíz, feltör a néplélek is.”)²⁰⁰ és bizonyos nemzetkarakterológiai jegyekben (például: „germán lélek”)²⁰¹ vélte megtalálni.

Pasteiner 1908-ban, *Középkori építészetünk topographiája* címmel tartotta meg az MTA I. osztályában rendes tagsági, székfoglaló felolvasását.²⁰² Az 1890 óta levelezt tag Pasteinert a rendes tagságra Jánosi Béla és Riedl Frigyes ajánlotta.²⁰³ Mindkét ajánló a magyarországi művészet kutatóját, és főleg az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* kötetében megjelent tanulmányok szerzőjét ajánlotta az Akadémia figyelmébe. Pasteiner, amikor a *Középkori építészetünk topographiája*-t bemutatta, már egy évtizede túl volt az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* kötetében publikált topografikus fejezeteken. Kézenfekvő tehát azt feltételezni, hogy e cikkek tanulságainak esszenciája a székfoglaló értekezés szövege. Jóformán csak az 1908-as szöveget olvasva tűnnek fel egyes, pl. a domborzatra, a népességre vonatkozó – ott a szövegek adatsorába simuló – megállapítások valódi, Pasteiner számára meghatározó: a milieu-elmélet egyénített változatán átszűrt jelentőségükben: „Nézem a térképet. Vele egybevetem a népességi események nagy tömegében mutatkozó sokféleségnek mindig egy azon módon való ismétlődését. Úgy látszik, mintha óra kerekain járnának az események. Az a gondolat támad, hogy a közös okot hazánk földrajzi alakzatában kell keresni ...”²⁰⁴

A tanulmány Pasteiner csökkenő, majd tulajdonképpen megszűnő publikációs kedvéről is tudósít. Az 1908-as szöveg ugyanis utolsó „igazi” publikációja; sőt tulajdonképpen a századforduló az igazi demarkációs vonal:

1901 után nem jelent meg új, kutatáson alapuló tanulmánya, műkritikát pedig a millenáris kiállítás előtt írt utoljára, pedig 1895-ben még érdekelte „milyen lesz festészetünk millenniumi korszaka.”²⁰⁵

4.2. Egyetemi előadásairól

Pasteiner az 1875/76. tanév 1. félévétől az 1917/18. tanév 2. félévéig – negyvenhárom évig –, 1875-től 1885-ig magántanárként, 1885-től nyilvános rendkívüli, 1890-től nyilvános rendes tanárként oktatott az egyetemen.²⁰⁶ A bölcsészkar 1885. január 22-i ülésén javasolta Salamon Ferenc és Heinrich Gusztáv, Pasteinernek „a műtörténelem” nyilvános rendkívüli tanárává történő kinevezését, amely a június 1-jei ülésen meg is történt: „A tanszék tehát ekként kettőssé lett, ami azonban Henszlmann halála után megszűnt: Henszlmann helyére (...) a bölcsészeti kar kívánságára nem neveztek ki új tanárt.”²⁰⁷

Legelső előadását *A régi művészetek*-ben megfogalmazott program szerint, az antik monumentális művészet „technikai” vizsgálatának szentelte (1875/76. 1. félév). Az antik művészet történetét az ókori források magyarázatára építette. E tekintetben egy ideig „párhuzamos” előadásokat tartott Hampel Józseffel,²⁰⁸ aki az régiségtani tanszéken ugyanazokat a forrásokat, főleg Pausaniast magyarázta.

Érdeemes megfigyelni: míg Henszlmann haláláig (1888) csak egyszer nem adott elő antik témát (1884/85. 1. félév), addig a tanszéki oktatói „egyeduralma” idején alig-alig (1894/95. 2. félévtől egyáltalán nem) tartott ilyen előadásokat; kivételt képeznek a Hampel József halála után tartott helyettesítő órák (1913/14. 1–2. félév).²⁰⁹ A váltás fő oka talán az, hogy Pasteiner egyedül maradt a tanszéken: egyedül kellett a művészettörténeti oktatás áttekintő jellegét biztosítania; de összefüggésbe hozható azzal is, hogy Torma nyugdíjba vonulása után Hampel éppen ekkor vette át hivatalosan a régiségtani tanszéket (1892/93), vagyis az antik tárgyak egyetemi oktatása megoldódott.²¹⁰ Pasteiner az antik témák mellett rendszeresen tárgyalta a reneszánsz nagymesterek (Leonardo, Raffaello, Michelangelo) életét és művészetét. Raffaello vatikáni stanzáiról külön előadássorozatot tartott (1884/85. 1. félév). Rubens és Rembrandt művészetét együtt tárgyalta (1885/86. 2. félév); természetesen ugyanők szóba kerülhettek az általános előadásokon is (pl. *Az olasz képzés története*, illetve *A német és németalföldi képzés története*). Nagy jelentőségű az a váltás, amelynek következménye az 1910-es évektől a modern francia művészet történetének egyre kizárólagosabb előadása lett.

Hampellel előadásaik egy ideig szinte kiegészítették egymást; Henszlmannal a legkorábbi időktől verseny folyt; a rivalizálás – az egymást követő félévekben – leginkább az említett reneszánsz mesterek előadását, és ingyenes, tandíj nélkül látogatható előadások kampányszerű meghirdetését érintette. Henszlmann halála után elmaradtak az antik

előadások és meglepően ritkán – 1875 és 1918 között mindössze húsz alkalommal – adta elő *A művészetek története Magyarországon* sorozatot is. Legtöbbször reneszánsz témát választott és *Művészettörténeti gyakorlatokat* tartott. Ez utóbbi módszereiről semmi közelebbi nem tudható; Henszlmann Imrénél a *Műtörténelmi gyakorlat* annyit tett: „rajzolás régi eredeti példányok után” (pl. 1877/78. 1. félév), és a gyakorlatot meghatározta a résztvevők „minősége” is, hogy „vajjon egyetemi hallgatók, vagy a mintarajz-tanoda növendékei?” (1878/79. 1. félév).

Hasonlóan talányos az előadások illusztrálásának kérdése is: Pasteiner feltehetően a legkorábbi időktől metszeteket és fényképeket használt,²¹¹ arra, hogy mikortól tartott vetítettképes előadásokat, egyelőre nem találtam forrást. Biztos, hogy a Pasteiner által, gróf Apponyi Sándor adományának felhasználásával, 1893-ban alapított művészettörténeti gyűjtemény (utóbb intézet), rendelkezett diákkal,²¹² amit feltehetően használtak is.²¹³

Egy harmadik, egyben utolsó, megválaszolatlan kérdés: a „helyes” művészettörténeti álláspont kérdése tekintetében különösen érdekes lehetne annak az anyagnak az ismerete, amelyet – egészen kivételesen – csak egyszer adott elő Pasteiner: *Fejtegetések a műtörténelem tudományos feladatáról és annak feltételeiről* címmel (1880/81. 2. félév).

5. Összefoglalás

„Már összeálltak bennem mind azok a képek amelyek összevalók; szépen állnak egymás mellett; olyan sorban hogy minden gyerek megértené abból a törvényszerűséget. Olyan rend van minden dolog felett hogy igazán félelmetes és nem tudom hogy a dolgok bolondultak-e meg vagy én vagyok Pasteiner.”²¹⁴ Popper Leó az egyik legjellemzőbb benyomásra utalt, ami a Pasteiner szövegeivel kapcsolatba került éri. Pasteiner publikációit *kijelentésekre építő stílusa* jellemzi leginkább, alig ismerek írást tőle (ha jól olvastam), amelyben tudományos kétségeiről tájékoztatna vagy alternatív megoldás lehetőségét latolgatná. Ez annál meglepőbb, mert – magabiztossága ellenére – szinte „nyomtalanul” tűnt el, még a tudománytörténetből is.

Ennek okai leginkább Pasteiner köztes tudománytörténeti helyzetében ragadhatóak meg:

1. A fő okot valószínűleg egyetemi oktatói tevékenységében lelhetjük meg. *Pasteiner a kor tudóseszményének ellentéte*, a mindent tanító, univerzális ismeretű tanártípus egyik utolsó képviselője, aki kompilál és előad; a mások által feltárt, közzétett anyagot rendezi előadhatóvá, értelmezi a történet részeként. Olykor *korrigál*, a kollégák szolgáltatatta adatokon *összszegző* hajlama, a nagy összefüggések iránti elkötelezettsége okán *igazít*. Megjegyzéseinek túlnyomó többsége módszertani, nem a kor szokásainak megfelelően a „pozitív tényekhez” kötődő.

2. Amely az előzővel összefügg, sőt annak oka, következménye; ez a bibliográfiáját tanulmányozva tűnik fel: nem volt témája, kutatási területe. Egy szóval, *nem volt specialista*. Ez pedig a „pozitivizmus korában” legalábbis meglepő.

3. A fentiekből következően: erőfeszítései az interpretációra, a „helyes” művészettörténeti álláspont meghatározására, illetve a meglettnek (a „Braun-szabály”) *ismétlésére* vonatkoztak a *feladatok* – pl. filológiai interpretáció, műkritika, egyetemi előadás stb. – *alapján*.

RÖVIDÍTÉSEK

AÉ ÚF	Archeologiai Értesítő Új folyam
AH	Ars Hungarica
BpSz	Budapesti Szemle
EphK	Egyetemes Philológiai Közlöny
MI	Művészi Ipar
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
PN r.k.	Pesti Napló reggeli kiadás
PN e.k.	Pesti Napló esti kiadás
<i>A régi művészetek</i>	PASTEINER Gyula: <i>A régi művészetek történetének mai tudományos állása</i> , Bp. 1875.
<i>A művészetek története</i>	PASTEINER Gyula: <i>A művészetek története a legrégebb időktől napjainkig</i> , Bp. 1885.

JEGYZETEK

¹ Ez a tanulmány az ELTE BTK Művészet-történeti Tanszékére 1999. tavaszi félévben benyújtott, azonos című szakdolgozat rövidített változata. A szakdolgozat témavezetője Marosi Ernő volt. A konzultációkat, segítségét köszönöm. A legfontosabb munkák, melyek Pasteinert bármilyen összefüggésben említik, a megjelenés időrendjében: HEKLER Antal: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészettörténet*, Bp. 1928. 10, 14–15. (a továbbiakban: HEKLER 1928); PÉTER András: *A magyar művészet története*, Bp. 1930. I. 5–6; GEREVICH Tibor: *Pasteiner Gyula emlékezete* (Felolvasatott a M.T. Akadémiának 1931. évi május hó 18-án tartott összes ülésén), A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékszédek, XXI. köt. 17. sz., Bp. 1933. (a továbbiakban: GEREVICH 1933); ELEK Artúr: *Pasteiner Gyula* (1931) = *Uő.: Művészek és műbarátok. Válogatott képzőművé-*

zeti írások, szerk. TÍMÁR Árpád, Bp. 1996. 188–190; ZÁDOR Anna: *A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig*, A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951, Bp. 1952. 9–41; TÍMÁR Árpád: *A korszak művészettörténetírása = Magyar Művészet 1890–1919*, szerk. NÉMETH Lajos, Bp. 1981. I. 174–178; TELEPY Katalin: *Dr. Pasteiner Gyula művészettörténész*, Tata Barátai Körének Tájékoztatója IV., Tata, 1982. 25–33; *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930*, szerk. MAROSI Ernő, Bp. 1983. 39; SISA József: *Gottfried Semper és Magyarország*, MÉ 1985. 1–10; MAROSI Ernő: *A 20. század elejének magyar művészettörténetírása és a bécsi iskola = Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*, Bp. 1989. 248–254; *Uő.: Henszlmann, avagy: a művészettörténész helye a magyar tár-*

- sadalomban, AH 1990. 27–37; *A magyar művészettörténet-írás programjai*, szerk. MAROSI Ernő, Bp. 1999; benne újra kiadva: *A régi művészetek*, 66–99. (a szöveget gondozta: FALUS János, MAROSI Ernő), ill. MAROSI Ernő: *Utószó*, 341.
- ² P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.; P. Gy.: *Művészeti előhaladásunkról még néhány szó*, PN 1871. aug. 18. r.k.
- ³ Vö. KESERÜ Katalin: *Képlátás, képértelmezés a 19. század közepén Magyarországon – Ormós Zsigmond munkássága tükrében*, AH 1985. 77–84.
- ⁴ A vita menete: 1. név nélkül: *A magyar műtörténelem ügyében*, PN 1871. júl. 1. r.k.; 2. P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.; 3. név nélkül: „A magyar műtörténelem ügyében”, *Századok*, 1871. 523–25; 4. név nélkül: *Még egy pár szó műtörténelmünk ügyében*, PN 1871. aug. 11. r.k.; 5. P.Gy.: *Művészeti előhaladásunkról még néhány szó*, PN 1871. aug. 18. r.k.
- ⁵ P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.
- ⁶ GEREVICH 1933. 1.
- ⁷ P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Vö. a GEREVICH 1933-ban közölt bibliográfia. Egy bővebb jegyzék összeállításán dolgozom.
- ¹⁰ PN 1872. júl. 26. r.k.
- ¹¹ P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.
- ¹² név nélkül: *Még egy pár szó műtörténelmünk ügyében*, PN 1871. aug. 11. r.k.
- ¹³ Uo.; GEREVICH 1933. 19. tévesen Pasteiner írásának tartja ezt a cikket és „megajándékozta” Pasteinert egy kiadatlan töredékes művel, amely köré egész kis történetet kerít: „Már 1871-ben írt egy tárcacikket a magyar rézmetszetről, melynek adatait szorgalmasan gyűjtötte, később azonban a gyűjtést abbahagyta. A magyar rézmetszet története azóta is megíratlan.”
- ¹⁴ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, VIII. köt. Bp. 1902. 350–362. A kötet: MAJER István: *A rézmetszészetnek műtana*. (Egy rajztáblával), Budán, 1847. Májer eklektikus irodalmi munkásságának jellemzésére néhány további könyvcím: *A falu kocsmájában hogyan lehet a közjót előmozdítani*, ill. *Ügyes Mari, a kis konyhakertész nő, vagyis alapos oktatás a zöldségtermesztésben*.
- ¹⁵ P. Gy.: *Művészeti előhaladásunkról még néhány szó*, PN 1871. aug. 18. r.k.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ P.: *Művészeti előhaladásunkról*, PN 1871. júl. 12. r.k.
- ¹⁸ Uo.; a hivatkozott Winckelmann-hely: *A római belvederei torzó leírása*, ford. TÍMÁR Árpád = WINCKELMANN, J.J.: *Művészeti írások*, válogatta és az utószót írta: TÍMÁR Árpád, Bp. 1978. 93. (a kötet a továbbiakban: WINCKELMANN 1978)
- ¹⁹ P.: *Honvédszobraink*, I., PN 1871. dec. 14. e.k.
- ²⁰ P. Gy.: *Művészeti előhaladásunkról még néhány szó*, PN 1871. aug. 18. r.k.
- ²¹ PASTEINER Gyula: *Izsó utódja*, Kelet Népe, 1875. jún. 19.
- ²² P.: *Honvédszobraink*, II., PN 1871. dec. 21. e.k.
- ²³ Vö. KOCZISZKY Éva: *Laokoón. Vita az antik művészetről a XVIII–XIX. század fordulóján*, Holmi, 1995. 641–663; ill. Uő.: *Pán, a gondolkodók istene*, Bp. 1998. 129–180.
- ²⁴ P.: *Honvédszobraink*, II., PN 1871. dec. 21. e.k.
- ²⁵ A kifejezés: IPOLYI Arnold: *Magyarország középkori szobrászata emlékei* (1863) = Uő.: *Tanulmányok a középkori magyar művészetről*, szerk. VERŐ Mária, Bp. 1997. 67.
- ²⁶ P.: *Honvédszobraink*, II., PN 1871. dec. 21. e.k.; a hivatkozott Winckelmann-hely: *A belvederei Apollón leírása*, ford. TÍMÁR Árpád = WINCKELMANN 1978. 103.
- ²⁷ PASTEINER Gy.: *Ami hiányzik a kiállításból*, I–II. (Bécs, jún.), PN 1873. jún. 12. r.k., jún. 14. r.k.; *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, I–VIII., PN 1873. jún. 26. e.k., júl. 3. e.k., júl. 10. e.k., júl. 17. e.k., júl. 24. e.k., aug. 14. e.k., aug. 21. e.k., aug. 28. e.k.; *Bécsi nemzetközi kiállítás* (Egy felfedezés a magyar osztályban [Bécs, júl. 7]), PN 1873. júl. 9. e.k.; *Az ízlés a nemzetközi kiállításban* (Bécs, aug.), PN 1873. aug. 8. r.k. Vö. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *A magyar művészet az 1873-as bécsi világi kiállítás tükrében* = *Egy nagy-*

- város születése, Tanulmányok Budapest Múltjából, XXVII. köt. Bp. 1998. 127–146.
- ²⁸ PASTEINER Gy.: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, I., PN 1873. jún. 26. e.k.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ PASTEINER Gyula: *Petőfi szobra Izsótól*, I. (Róma, jan. 15), PN 1873. jan. 30. e.k.
- ³¹ PASTEINER Gy.: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, I., PN 1873. jún. 26. e.k.
- ³² PASTEINER Gy.: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, II., PN 1873. júl. 3. e.k. Kiemelések tőlem.
- ³³ Hasonló példák: GOMBRICH, E. H.: *Művészet és fejlődés*, ford. SZÉPHELYI F. György, Bp. 1987. 70–71. (a továbbiakban: GOMBRICH 1987) Vö. pl. WINCKELMANN, J. J.: *Geschichte der Kunst des Altertums*, mit einem Einführung von WAETZOLDT, W., Berlin, 1942. 196. (a továbbiakban: WINCKELMANN 1942)
- ³⁴ PASTEINER Gy.: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, II., PN 1873. júl. 3. e.k. Kiemelések tőlem. Vö. pl. WINCKELMANN 1942. 196.
- ³⁵ PASTEINER Gy.: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, II., PN 1873. júl. 3. e.k.
- ³⁶ PASTEINER Gyula: *Petőfi szobra Izsótól*, I–II. (Róma, jan. 15), PN 1873. jan. 30. e.k., febr. 6. e.k.
- ³⁷ PASTEINER Gyula: *Petőfi szobra Izsótól*, I. (Róma, jan. 15), PN 1873. jan. 30. e.k.
- ³⁸ Az eddigi irodalom kritikai feldolgozásával: KOMÁRIK Dénes: *Izsó Búsuló juhászának felnagyított változatai = Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. LÓVEI Pál, Bp. 1993. 435–445.
- ³⁹ Uo. 436.
- ⁴⁰ PASTEINER Gy.: *Ami hiányzik a kiállításból*, II. (Bécs, jún.), PN 1873. jún. 14. r.k.
- ⁴¹ PASTEINER Gyula: *Izsó utódja*, Kelet Népe, 1875. jún. 19.
- ⁴² KELETI Gusztáv: „*Lifepreverser*” (Válasz Pasteiner „Izsó utódja” című cikkére), Fővárosi Lapok, 1875. jún. 24.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ GEREVICH 1933. 7.
- ⁴⁵ PASTEINER Gyula: *A lovag-szobrok* (Róma, 1872. nov.), PN 1872. nov. 20. r.k.
- ⁴⁶ Feltehetően *A régi művészetek* Pasteiner habilitációs dolgozata. 1871-től ugyanis egy „nyomtatásban megjelent, önálló és szigorúan tudományos dolgozat” a habilitációs kollokviumra bocsátás alapfeltétele, ilyenje pedig *A régi művészetek* előtt Pasteinernek egyáltalán nem volt. A habilitációs eljárásban ezután a habilitációs kollokvium és a próbaelőadás következett. Vö. BÍRÓ Judit: *Magántanárrok a Pesti Tudományegyetemen 1848–1952*, Bp. 1990. 27–28.
- ⁴⁷ (rec.) –r.: *A régi művészetek történetének mai tudományos állása...*, Figyelő, 1875. 94–95. A recenzent nem sikerült megnyugtatóan azonosítanom; talán a Figyelő egyik állandó munkatársa, György Aladár a bíráló szerzője. Róla: NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp. 1981. 94–127. (a továbbiakban: NÉMETH G. 1981)
- ⁴⁸ Az általam használt kiadás: JUSTI, C.: *Winckelmann und seine Zeitgenossen*, I–III., Leipzig, 1923. Vö. pl.: PASTEINER Gyula: *Instituto della Corrispondenza Archeologica* (Róma ápr. 26), PN 1873. máj. 2. r.k.
- ⁴⁹ A meghatározó jelentőségű mű: SEMPER, G.: *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*, I–II., Frankfurt a. M., 1860–63. (a továbbiakban: *Der Stil*) Érdekes, de egyáltalán nem bizonyító erejű körülmény, hogy az ismert három recenzió nem is említi Semper nevét, egyszerűen csak Pasteiner nézetéről beszélnek.
- ⁵⁰ *A régi művészetek*, 24.
- ⁵¹ P.: *Épületeink és azok szobrászati díszítő-ményei*, PN 1871. szept. 13. r.k. Kiemelés tőlem.
- ⁵² *A régi művészetek*, 3.
- ⁵³ Vö. további irodalommal: CS. DOBROVITS Dorottya: *Piranesi*, Bp. 1993. 132–150.
- ⁵⁴ A kifejezés: PASTEINER Gyula: *Képzőművészeti levelek a kiállításból. I. Szobrászat*, PN 1873. jún. 26., e.k.
- ⁵⁵ PASTEINER Gyula: *Instituto della Corrispondenza Archeologica* (Róma, ápr. 26), PN 1873. máj. 2. r.k.
- ⁵⁶ *A régi művészetek*, 30.
- ⁵⁷ A meghatározásokhoz vö. BOGOLY József Ágoston: *Ars Philologiae. Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége*, Pécs, 1994. 17–24.

- ⁵⁸ BRAUN, J.: *Geschichte der Kunst in ihrem Entwicklungsgang durch alle Völker der alten Welt hindurch auf dem Boden der Ortstunde nachgewiesen*, I–II., Wiesbaden, 2. kiadás, 1873. (a továbbiakban: BRAUN 1873)
- ⁵⁹ Vö. PODRO, M.: *The Critical Historians of Art*, New Haven – London, 1991. 1–2. (a továbbiakban: PODRO 1991); Uő.: *Herder's Plastik = Sight & Insight. Essays on Art and Culture in Honour of E.H. Gombrich at 85*, edited by ONIANS, J., London, 1994. 341–354; WHITE, H.: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore – London, 1973. 74–79; ill. GOMBRICH 1987. 82: „Bár (Herder) senkinél sem csodálta kevésbé a görög művészetet, mégis szükségesnek tartotta, hogy rámutasson, mennyire félrevezető a régi egyiptomi szobrászat teljesítményeit görög normák szerint értékelni, amennyiben ezek az említett kultúrák összefüggésében más-más célt szolgáltak.”
- ⁶⁰ HERDER, J. G.: *Denkmal Johann Winckelmanns = Uő., Denkmale und Rettungen. Literarische Porträts*, Herausgegeben von OTTO, R., Berlin – Weimar, 1978. 111. Herder kiemelései. Csak tájékoztatóként, nem „konkrét” párhuzamként választottam a részletet.
- ⁶¹ BRAUN 1873. I. 69.
- ⁶² *A régi művészetek*, 35.
- ⁶³ Értelmezéséhez, vö. MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp. 1995. 7–24.
- ⁶⁴ *A régi művészetek*, 41.
- ⁶⁵ Vö. MALLGRAVE, H. F.: *Gottfried Semper. Architect of the Nineteenth Century*, New Haven – London, 1996. 274. (a továbbiakban: MALLGRAVE 1996)
- ⁶⁶ *Der Stil*, I. vi.
- ⁶⁷ *A régi művészetek*, 31.
- ⁶⁸ i. m. 34. 40. jegyzet.
- ⁶⁹ Pasteiner Semper és Darwin, ill. Cuvier kapcsolatát sosem boncolgatta. A két végpont: SEMPER, G.: *Az összehasonlító stíluslan rendszernek tervezete = Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*, válogatta, fordította és az előszót írta: MAROSI Ernő, Bp. 1976. 309–313; ill. SEMPER, G.: *Ueber Baustile* (1869) = Uő.: *Kleine Schriften*, Herausgegeben von M. und H. SEMPER, Berlin – Stuttgart, 1884. 395–426. (a továbbiakban: SEMPER 1869)
- ⁷⁰ PASTEINER Gyula: *Ami hiányzik a kiállításból*, I. (Bécs, jún.), PN 1873. jún. 12. r.k. Vö. *A régi művészetek*, 4.
- ⁷¹ Vö. NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség (Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után) = Uő.: Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp. 1976. 14–15: „A három bölcséleti fogalom, mely egyöntetűen botránykő volt szinte valamennyi értekező szemében, ez: rendszer, spekuláció, dedukció.”
- ⁷² PAULER Gyula: *A positivismus hatásáról a történetírásra*, Századok, 1871. 527–545, 624–641; Uő.: *Comte Ágost és a történelem*, Századok, 1873. 225–241. (a továbbiakban: PAULER 1873)
- ⁷³ A kérdéshez: R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban*, I–II., Bp. 1973. (a továbbiakban: R. VÁRKONYI 1973); ill. NÉMETH G. 1981. 314–316.
- ⁷⁴ PAULER 1873. 229.
- ⁷⁵ (rec.) –r.: *A régi művészetek történetének mai tudományos állása ...*, Figyelő, 1875. 94–95.
- ⁷⁶ Uo. 95.
- ⁷⁷ Dr. BÁSZEL Aurél: *Winckelmann jelentősége a classica-archeologia- és műtörténelemre nézve*, Figyelő, 1876. 229–231, 244–246, 253–254, az idézet helye: 253. Kiemelés tőlem.
- ⁷⁸ (rec.) MAYER Miksa: *A régi művészetek...*, írta Pasteiner Gyula, Budapesti Közlöny, 1875. ápr. 10.
- ⁷⁹ Uo.
- ⁸⁰ (rec.) név nélkül, *A régi művészetek...*, írta Pasteiner Gyula, BpSz 1875. 7. köt. 446–447.
- ⁸¹ Uo. 446.
- ⁸² *A régi művészetek*, 31–32.
- ⁸³ i. m. 44. Kiemelés tőlem.
- ⁸⁴ i. m. 33.
- ⁸⁵ Vö. MALLGRAVE 1996. 355–381.
- ⁸⁶ GEREVICH 1933. 2.
- ⁸⁷ Dr. P. Gy.: *A műbírálatról*, Képzőművészeti Szemle, 1879. 25.
- ⁸⁸ *A régi művészetek*, 35.
- ⁸⁹ WAETZOLDT, W.: *Deutsche Kunsthistoriker. Von Sandrart bis Rumohr*, Leipzig,

1921. 318. A főmű: RUMOHR, C. F. v.: *Italienische Forschungen*, I–III., Berlin – Stettin, 1827–31. Nem célja a dolgozatnak, hogy végigkísérje a folyamatot, a kérdésről újabban: BICKENDORF, G.: *Die Anfänge der historisch-kritischen Kunstgeschichtsschreibung = Kunst und Kunsttheorie 1400–1900*, Herausgegeben von GANZ, P., GOSEBRÜCK, M., MEIER, N. und WARNKE, M., Wiesbaden, 1991. 359–374.
- ⁹⁰ Vö. KULTERMANN, U.: *Geschichte der Kunstgeschichte. Der Weg einer Wissenschaft*, Wien – Düsseldorf, 1966. 161–174. (a továbbiakban: KULTERMANN 1966); DILLY, H.: *Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin*, Frankfurt am Main, 1979. 117–119. (A továbbiakban: DILLY 1979); PODRO 1991. 27–30.
- ⁹¹ Amennyiben Pasteiner célja az volt, hogy a történeti szempont művészettörténeti térnyerését a normatív esztétikák kritikájaként mutassa be, akkor következetesen járt el a tudománytörténeti oppozíció felelevenítésével; ettől persze az 1875-ös Winckelmann-kritika nem lesz „aktuálisabb”.
- ⁹² Alapvető: SCHLOSSER, J. v.: *Die Wiener Schule der Kunstgeschichte. Rückblick auf ein Säkulum deutscher Gelehrsamkeit in Österreich*, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Ergänzungsband XIII. Heft 2. 1934; ill. DVOŘAK, M.: *Alois Riegl = Uő.: A művészet szemlélete*, ford. VAJDA Mihály, Bp. 1980. 333–349.
- ⁹³ THAUSING, M.: *Die Stellung der Kunstgeschichte als Wissenschaft*. (Aus einer Antrittsvorlesung an der Wiener Universität im October 1873) = Uő.: *Wiener Kunstbriefe*, Leipzig, 1884. 1–20. (a továbbiakban: THAUSING 1873). Vö. ROSENAUER, A.: *Moriz Thausing und die Wiener Schule der Kunstgeschichte*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 1983. 135–139.
- ⁹⁴ THAUSING 1873. 5; vö. KULTERMANN 1966. 283–284; DILLY 1979. 234; SAUERLÄNDER, W.: *L'Allemagne et la „Kunstgeschichte.“ Genèse d'une discipline universitaire*, Revue de l'Art, 1979. 5–6. (a továbbiakban: SAUERLÄNDER 1979)
- ⁹⁵ A kifejezés: SAUERLÄNDER 1979. 6; a kongresszusról: DILLY 1979. 161–165.
- ⁹⁶ *A régi művészetek*, 30–31, 33–34, 36–37. Pasteiner 1864–68. között járt a budapesti egyetemre, de ez idő alatt valamikor Bécsben is tanult. Ezen időszakban Budapesten klasszika-filológiát Télyfy Ivántól, majd az 1865/66-os tanév 2. félévétől Szepesti Imrétől is tanulhatott. Vö. RITÓÓK Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil*, Bp. 1993. 7–24. Bécsben talán hallgatta C. von Lützow előadásait. Vö. P.: *Épületeink és azok szobrászati díszítőművelei*, PN 1871. szept. 13. r.k.: „v. Lützow Károly (...) a bécsi egyetemen a műtörténelem és képzőművészeti esztétika tanára (...), továbbá – ha nem fölösleges mondanunk – egyike Európa leggeniálisabb műtípuszeinek, és különös tekintély az antik művészetek körül, mely előadásai igen látogatottak, és melyekre az anyagot saját tapasztalásából és nem könyvekből, nagy szorgalommal gyűjti évenkénti olaszországi útjaiban.”
- ⁹⁷ PASTEINER Gyula: *Képzőművészeti levelek a kiállításból*, I., PN 1873. jún. 26. e.k.
- ⁹⁸ *A régi művészetek*, 34.
- ⁹⁹ *A művészetek története*, 1.
- ¹⁰⁰ PASTEINER Gyula: *Munkácsy Mihály olajfestménye*: Krisztus Pilátus előtt, BpSz 1882. 30. köt. 71–73.
- ¹⁰¹ Uo. 73; vö. *A belvederei Apollón letrása*, ford. TÍMÁR Árpád = WINCKELMANN 1978. 103.
- ¹⁰² PASTEINER Gyula: *A művészi és a nem-művészi utánzásról*, Bp. 1879. 5. Pasteiner kiemelése.
- ¹⁰³ SALLIS, J.: *Mimészis és a művészet vége*, ford. MÓDOS Magdolna, Jelenkor, 1998. 820–832.
- ¹⁰⁴ Az általam használt kiadás: TÖPFFER, R.: *Réflexions et menus propos d'un peintre genevois ou essai sur le beau dans les arts*, Paris, 1892.
- ¹⁰⁵ PASTEINER Gyula: *A művészi és a nem-művészi utánzásról*, Bp. 1879. 18.
- ¹⁰⁶ Vö. PERECZ László: *A pozitivizmustól a szellemtörténetig*. Athenaeum, 1892–1947., Bp. 1998. 29–88.
- ¹⁰⁷ *A régi művészetek*, 35.
- ¹⁰⁸ PASTEINER Gyula: *A képírás*, Athenaeum, 1892. 69–70.
- ¹⁰⁹ PASTEINER Gyula: *Egy szobrász-műhely a régi Athénben*, Kelet Népe, 1876. máj. 21; PASTEINER Gyula: *Phidias műhelye*, EPhK 1878. 52–59, 171–181.

- ¹¹⁰ Pasteinert is említi: ECKHARDT Sándor: *A hatvanéves Közlöny*, EPhK 1936. 234–235.
- ¹¹¹ *A régi művészetek*, 44.
- ¹¹² PASTEINER Gyula: *Phidias műhelye*, EPhK 1877. 52. Pasteiner kiemelései.
- ¹¹³ OVERBECK, J.: *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen*, Leipzig, 1866. Pedig használta. Vö. OSzK Kézirattára, Levelestár. [Pasteiner levele Ponori Thewrewk Emilhez (1877. szept. 16.)]: „Ezen alkalmat fölhasználva kérem Overbeck Schriftquellen című könyvét, mert igen sürgősen van rá szükségem.”
- ¹¹⁴ TAINE, H.: *A görög művészet bölcselete*, ford. FERENCZI Zoltán, Bp. 1908.
- ¹¹⁵ Vö. OSzK Kézirattára, Levelestár. [Pasteiner levele Ponori Thewrewk Emilhez (1877. szept. 16.)]: megköszöni, hogy a címzett a Társaság jegyzőkönyvében kedvezően emlékezett meg előadásáról.
- ¹¹⁶ Vö. OSzK Kézirattára, Levelestár. [Pasteiner levele Ponori Thewrewk Emilhez (1879. ápr. 19.)]: Pasteiner ebben két témáját ajánlott fel előadásra: 1.) „A tájkép festés a klasszikus kor művészetében”, amelyről maga is így nyilatkozott: „valami érdemleges újat alig tartalmaz”; ill. 2.) „A hellén mythos és a mythológiák”. Úgy tűnik, végül egyik előadástémát sem dolgozta ki.
- ¹¹⁷ A levelező tagságot Keleti Gusztáv ajánlásával nyerte el, korábban Henszlmann ajánlotta, nem túl meggyőzően. Vö. *Dr. Pasteiner Gyula egyetemi r.k. tanárt levelező tagül ajánlja Henszlmann Imre rendes tag* (1887), Akadémiai Értesítő, 1888. 103.
- ¹¹⁸ PASTEINER Gyula: *Az építészet I. Mátyás király alatt*, BpSz 1893. 73. köt. 1.
- ¹¹⁹ *A művészetek története*, XIII.
- ¹²⁰ i. m. 1–31.
- ¹²¹ i. m. 1.
- ¹²² Pl. (rec.) PASTEINER Gyula: *Az Országos Képtár kiválóbb művei. Írta Pulszky Károly. I. füz.*, Havi Szemle, 1879. 105.
- ¹²³ (rec.) SZENDREI János: *A művészetek története...*, PN 1885. febr. 8. r.k., febr. 15. r.k. (a továbbiakban: SZENDREI 1885); (rec.) TAGÁNYI Károly: *A művészetek története...*, AÉ ÚF V. köt. 1885. 238–241. (a továbbiakban: TAGÁNYI 1885); két tovább-
- bi, kevésbé jelentős ismertetés: (rec.) BATAI Gábor: *A művészetek története...*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1885. 529–532; (rec.) FINÁCZY Ernő: *A művészetek története...*, Országos Középiskolai Tanárjegyesületi Közlöny, 1884–85. 600–601.
- ¹²⁴ SZENDREI 1885. febr. 8. r.k.
- ¹²⁵ TAGÁNYI 1885. 239.
- ¹²⁶ *A művészetek története*, 186.
- ¹²⁷ A legbővebben tárgyalt korok rangsora az oldalszám (a zárójelben!) alapján: *Az építés története*: 1. A csúcsívés építés (31), 2. Az ó kori keleti népeinek építése (27), 3. A román építés (19), 4. A renaissance építés (18); *A szobrászat története*: 1. A renaissance szobrászat (49), 2. A görög-római szobrászat (46), 3. Az ó kori kelet népeinek szobrászata (32); *A képrás története*: 1. A renaissance képrás a 16. században – Olaszország (74), 2. A renaissance képrás a 15. században – Olaszország (42), 3. A képrás a 17- és 18-ik században – Flandria és Hollandia (32). *Összehasonlítóképpen*: Az építés a 17- és 18-ik században (3), A barokk és a tanult klasszikai ízlésű szobrászat (10).
- ¹²⁸ TAGÁNYI 1885. 240.
- ¹²⁹ Uo. Kiemelések az eredetiben.
- ¹³⁰ TAINE, H.: *Az eszmény a művészetben*, ford. HARRACH József, Bp. 1917. 16. (a továbbiakban: TAINE, *Az eszmény*)
- ¹³¹ (rec.) PASTEINER Gyula: *Franz von Reber: Kunstgeschichte des Mittelalters. Leipzig, 1886.*, AÉ ÚF VII. köt. 1887. 73.
- ¹³² Uo.
- ¹³³ Uo. 76. Kiemelés tőlem.
- ¹³⁴ OSzK Kézirattára, Fond 2/1300. Lsz. 424. [Pasteiner levele a Franklin-Társulat Igazgatóságának (1899. dec. 1.)].
- ¹³⁵ OSzK Kézirattára, Fond 2/1300. Lsz. 424. [Pasteiner levele a Franklin-Társulat Igazgatóságának (1900. dec. 12.), a levélen iktatószám és kiadói megjegyzés: „Visszaléptünk. 1901.”].
- ¹³⁶ PASTEINER Gyula: *Krisztus a kálvárián. Festette Munkácsy Mihály*, BpSz 1884. 40. köt. 370.
- ¹³⁷ Vö. PASTEINER Gyula: *Zichy Mihály festménye: A daemon feyverei*, Havi Szemle, 1878. 161–167.
- ¹³⁸ PASTEINER Gyula: *A magyar képrás az országos tárlaton*, BpSz 1885. 43. köt. 393.

- 139 PASTEINER Gyula: *A Képzőművészeti Társulat őszi tárlata*, BpSz 1888. 53. köt. 148. Kiemelés tőlem.
- 140 Vö. KELETI Gusztáv: *A démon fegyverei* (1878) = Uő.: *Művészeti dolgozatok*, Bp. 1910. 77: „Mert a művészet manapság oly igen felgazdagodott gondolati tartalomban s a műélvezet olykor-olykor annyi fáradtsággal jár karöltve (...), hogy kénytelenek vagyunk néha egy-egy műkiállításra egész kézikönyvtárt vinni magunkkal.”
- 141 PASTEINER Gyula: *Zichy Mihály festménye: A daemon fegyverei*, Havi Szemle, 1878. 166. Kiemelés tőlem.
- 142 PASTEINER Gyula: *Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt*, BpSz 1882. 30. köt. 73. Kiemelés tőlem.
- 143 *A Szemlé*-hez: GEREVICH 1933. 3–4; NÉMETH G. Béla: *Defenzió a hatalom fogságában. Gyulai Budapesti Szemléje, a Budapesti Szemle Gyulaija* = Uő.: *Küllő és kerék. Tanulmányok*, Bp. 1981. 85–115.
- 144 PASTEINER Gyula: *Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt*, BpSz 1882. 30. köt. 71–102.
- 145 Uo. 73.
- 146 PASTEINER Gyula: *A művészi és a nemművészi utánzásról*, Bp. 1879. 18.
- 147 PASTEINER Gyula: *Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt*, BpSz 1882. 30. köt. 73.
- 148 Uo. 76. Kiemelés tőlem.
- 149 Uo.
- 150 TAINÉ, *Az eszmény*, 7.
- 151 PASTEINER Gyula: *Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt*, BpSz 1882. 30. köt. 77.
- 152 Uo. 79.
- 153 Uo. 84.
- 154 Uo. 80.
- 155 Uo.
- 156 Uo. 93. Kiemelés tőlem.
- 157 PASTEINER Gyula: *Krisztus a kálvárián. Festette Munkácsy Mihály*, BpSz 1884. 40. köt. 372.
- 158 PASTEINER Gyula: *A magyar szobrászat*, I–II., BpSz 1883. 34. köt. 180–208, 353–372.
- 159 PASTEINER Gyula: *A magyar szobrászat*, I., BpSz 1883. 34. köt. 194.
- 160 Vö. TÍMÁR Árpád: *Vita Ferenczy István Mátya-émlékmű tervéről*, AH 1993. 163–202.
- 161 PASTEINER Gyula: *A magyar szobrászat*, I., BpSz 1883. 34. köt. 191. Kiemelések tőlem. Vö. a rehabilitáció szándékával a tanítványok munkáit: MELLER Simon: *Ferenczy István élete és művei*, Bp. 1905; HOFFMANN Edith: *Ferenczy István Kisfaludy szobráról*, Művészet, 1912. 150–161. Mellerhez: PASTEINER Gyula, HAMPEL József és RIEDL Frigyes *véleményes jelentései Meller Simon magántanári képezése tárgyában*, Bp. 1910. (OSZK, 78. 523)
- 162 PASTEINER Gyula: *A magyar szobrászat*, I., BpSz 1883. 34. köt. 193.
- 163 Uo. 198.
- 164 Uo. 199–200.
- 165 PASTEINER Gyula: *A nemzeti elem a régi hazai művészetben*. P. Gy. előadása a régészeti társulat 1886. február 23-ikán tartott ülésén, MI 1885–86. 315–324.
- 166 TAGÁNYI Károly: *Styl és történelem (Jegyzetek az ötvösműkiállításról)*, Századok, 1884. 493–503. (a továbbiakban: TAGÁNYI 1884/a) vö. R. VÁRKONYI 1973. I. 166.
- 167 TAGÁNYI Károly: *Válasz Hampel József úr cikkére: Műtörténetünk és az ötvösműtárlatról*, BpSz 1884. 40. köt. 172–176, az idézet helye: 175. (a továbbiakban: TAGÁNYI 1884/b)
- 168 TAGÁNYI 1884/a, 500. Kiemelések az eredetiben.
- 169 HAMPEL József: *Műtörténetünk és az ötvösműtárlat*, BpSz 1884. 39. köt. 307–310.
- 170 Uo. 310.
- 171 Uo. 309.
- 172 TAGÁNYI 1884/b, idézet helye: 175.
- 173 HAMPEL József: *cím nélkül*, BpSz 1884. 40. köt. 176.
- 174 PASTEINER Gyula: *A nemzeti elem a régi hazai művészetben*. P.Gy. előadása a régészeti társulat 1886. február 23-ikán tartott ülésén, MI 1885–86. 320: „A görögöknek nem is abban áll az érdemük, mintha valami újat találtak volna föl; helyes ösztönük megóvta attól, hogy újnak keresésén törjék magukat, *hogy még egyszer végezzék azt a munkát, melyet évezredek nemzedékei már egyszer elvégeztek.*” Kiemelés tőlem.
- 175 Uo.
- 176 Uo.
- 177 Uo. 317. Kiemelések tőlem.
- 178 Uo. 319. Ezúttal nem részletezem.

- ¹⁷⁹ Vö. DARWIN, Ch.: *A fajok eredete*, ford. MIKES Lajos, Bp. 1973. 229; ill. SEMPER 1869. 401.
- ¹⁸⁰ PASTEINER Gyula: *A nemzeti elem a régi hazai művészetben*. P.Gy. előadása a régészeti társulat 1886. február 23-ikán tartott ülésén, MI 1885–86. 319. Kiemelés tőlem.
- ¹⁸¹ Uo. 322.
- ¹⁸² PASTEINER Gyula: *Esterháza kastély*, MI 1894. 147–174.
- ¹⁸³ Uo. 172.
- ¹⁸⁴ WÖLFFLIN, H.: *Renaissance und Barock*, München, 1888. A Wölflin hatást leírta: HEKLER 1928. 14.
- ¹⁸⁵ PASTEINER Gyula: *XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon*, Akadémiai Értesítő, 1896. 192–200.
- ¹⁸⁶ PASTEINER Gyula: *A Báthory-féle Madonna a Nemzeti Múzeumban*, AÉ ÚF V. köt. 1885. 378–380; a témáról legutóbb, Pasteiner cikkének pozitív értékelésével: MIKÓ Árpád: *Báthori András Madonnája*, MÉ 1998. 167–175.
- ¹⁸⁷ (rec.) PASTEINER Gyula: *Alwin Schultz: Einführung in das neueren Kunstgeschichte. Wien, 1887.*, AÉ ÚF IX. köt. 1889. 183.
- ¹⁸⁸ Vö. ZERNER, H.: *Giovanni Morelli et la science de l'art*, Revue de l'Art, 1978. 209–215.
- ¹⁸⁹ PASTEINER Gyula: *Régi és modern képek tárlata*, BpSz 1888. 54. köt. 487.
- ¹⁹⁰ (rec.) P.Gy.: *Ferdinand Ritter v. Feldegg: Grundriss der Kunstgewerblichen Formenlehre. Wien, 1887.*, MI 1888. 35.
- ¹⁹¹ Vö. GOMBRICH, E. H.: *The Sense of Order. A Study in the Psychology of Decorative Art*, New York, 1979. 46–50, 180–216; RADNÓTI Sándor: *Az esztétikai redukció (Riegl és a következmények) = Uő.: „Tisztelet közönség, kulcsot te találj...”*, Bp. 1990. 19–80.
- ¹⁹² (rec.) O. F.: *Alois Riegl: Stilfragen*, MI 1893. 163–165.
- ¹⁹³ Vö. RIEGL, A.: *Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*, Berlin, 1893. VI–VII. Vö. MALLGRAVE 1996. 355–381.
- ¹⁹⁴ PASTEINER Gyula – BEÖTHY Zsolt – RIEDL Frigyes: *Jelenítés a Gorove-pályázatról*, Akadémiai Értesítő, 1915. 393. (Egyértelműen Pasteiner fogalmazványá).
- ¹⁹⁵ PASTEINER Gyula: *Középkori építészetünk topographiája*, (KlNy. a BpSz-ből), Bp. 1908.
- ¹⁹⁶ PASTEINER Gyula: *Mantegna*, (KlNy. a BpSz-ből), Bp. 1901.
- ¹⁹⁷ Vö. NÉMETH G. 1981. 342, 377–380. És azok, akiket Németh G. az idézetek mintájaként említ: Taine, Burckhardt, Scherer stb.
- ¹⁹⁸ Vö. GEREVICH 1933. 3.
- ¹⁹⁹ PASTEINER Gyula: *Mantegna*, (KlNy. a BpSz-ből), Bp. 1901. 21.
- ²⁰⁰ Uo. 27.
- ²⁰¹ Uo. 26.
- ²⁰² PASTEINER Gyula: *Középkori építészetünk topographiája*, (KlNy. a BpSz-ből), Bp. 1908.
- ²⁰³ JÁNOSI Béla – RIEDL Frigyes: *Tagajánlások 1907-ben (Pasteiner Gyula)*. Akadémiai Értesítő, 1907. 5–6.
- ²⁰⁴ PASTEINER Gyula: *Középkori építészetünk topographiája*, (KlNy. a BpSz-ből), Bp. 1908. 1.
- ²⁰⁵ PASTEINER Gyula: *A Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlata*, BpSz 1895. 83. köt. 143.
- ²⁰⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935 = A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története*, IV. köt. Bp. 1935. 675. (a továbbiakban: SZENTPÉTERY 1935) Vö. MTA Kézirattára, Ms 4159/170. Pasteiner balesete miatt szüneteltette egy ideig előadásait: „Még ma sem gyógyultam meg egészen. Ezért többé nem is folytattam az előadást. A néhány hallgató elszéledt, így fejeződött be egyetemi pályafutásom.” (1918. aug. 31.)
- ²⁰⁷ SZENTPÉTERY 1935. 526–527.
- ²⁰⁸ Vö. OROSZLÁN Zoltán: *Hampel József professzor, Régészeti Dolgozatok*, 1963. 5. (a továbbiakban: OROSZLÁN 1963) Hampel első előadását 1877/78. 1. félévben tartotta.
- ²⁰⁹ Uo. 6. Az 1912/13. 2. félévet Hampel helyett (†1913. márc. 25.) már Pasteiner fejezte be.
- ²¹⁰ Uo. 5–6.
- ²¹¹ Használatukról (fotó, diapozitív): DILLY 1979. 161–162; ill. SAUERLÄNDER 1979. 7.
- ²¹² SZENTPÉTERY 1935. 565.
- ²¹³ Hampel, bár megrendelte a berlini Lichtbild-Stelle teljes diapozitív sorozatát, idegenkedett alkalmazásától, ezért élete vé-

géig a nagy régészeti munkákból vett képekkel illusztrálta előadásait. Vö. OROSZLÁN 1963. 11.

²¹⁴ Popper Leó Lukács Györgynek (1908. X. eleje és XI. közepe között) = *Dialogus a*

művészetről. Popper Leó írásai. Popper Leó és Lukács György levelezése, a kötet szövegeit gondozta, az előszót írta, stb. HÉVIZI Ottó és TÍMÁR Árpád, Bp. 1993. 249.

Summary

THE QUESTION OF THE „PROPER” ART HISTORICAL VIEWPOINT IN THE WRITINGS OF GYULA PASTEINER

In my study I have examined a forgotten Hungarian art historian, Gyula Pasteiner's (1846–1924) attitude to the history of art. Pasteiner was a key figure of art historical research at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. He taught for a very long time, from 1875 to 1918 at the Department of Art History at the University of Budapest. That was the time when the institutional frameworks of art history teaching developed in Hungary. Consequently, it is an important question what he as a lecturer considered to be the „proper” art historical viewpoint and what kind of art historical method he recommended to follow. Pasteiner accepted the programme of historicism as the „proper” standpoint. This view was first expounded in his writing entitled *A régi művészetek történetének mai tudományos állása* (The present state of research of the History of Ancient Arts) in 1875. For Pasteiner the real task to cope with was the problem of interpretation. Methodologically, his entire oeuvre can be regarded as the continuous repetition of the „proper” viewpoint.

PASTEINER Gyula egyetemi előadásainak listája a *Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendjei* alapján¹

Tanév– Félév	<i>Henszlmann Imre</i> egyetemi órái	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1874/75. 1. félév	– Az antik művészet története	
1874/75. 2. félév	– A képző művészet története az ó és újabb korban	
1875/76. 1. félév	– A művészet története	– Az ó-kor monumentális művészete, különös tekintettel a technikai fejlődés főbb mozzanataira
1875/76. 2. félév	– A képzőművészetek története	
1876/77. 1. félév	– Német iskola. Dürer, Holbein, Kranach, az u.n. kis mesterek (Klein-Meister) stb. – Gyakorlat a művészet történetének behatóbb megismerésére	– A görög művészet történeti fejlődése iskolák szerint – A renaissance-kori Flórenc művészete és társadalma
1876/77. 2.félév	– Műtörténelem, német és hollandi iskola – Gyakorlatok	– A képzőművészetek története Magyarországon a legújabb időkig – Az athéni Akropolis. Hítrege, állam és művészet
1877/78. 1. félév	– A műtörténelemből: a csúcsíves építészeti styl számos példával illusztrálva – Műtörténelmi gyakorlat; rajzolás régi eredeti példányok után	– A képzőművészetek története Magyarországon – Görög műtörténelmi források, különösen Pausanias ismertetése szövegmagyarázattal – Görög művészeti régiségek, tekintettel a művészet történeti fejlődésére
1877/78. 2. félév	– A műtörténelemből. Folytatása a középkori építészetnek. Ennek bevégezése után Rubens és iskolája – Gyakorlatok a műtörténelem ügyében	– Görög műtörténelmi források, kivált Lukianos és Plinius, szövegmagyarázattal – A görög festészet története írott források nyomán. Kapcsolatosan a görög műtörténelmi források című előadásokkal – Lionardo da Vinci élete és művei
1878/79. 1. félév	– A művészet története, újra kezdve az egyiptomin, assyirin, perzsán, kis-ázsiai és hellenen – Gyakorlati kísérletek	– Herodot műtörténeti adatai – A művészetek története Rómában – A keresztény művészetek főbb iskoláinak és korszakainak története
1878/79. 2. félév	– A művészet története, 2-dik félévben assyri, perzsa, kis-ázsiai, és mennyire telik, hellen művészet – Gyakorlat	– Herodot 2-dik könyvének művészet-történeti adatai – Görög művészeti régiségek és azoknak történeti fejlődése; bevezetésül általános művészettan – Michel Angelo élete és művei

Tanév– Félév	<i>Henszlmann Imre</i> egyetemi órái	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1879/80. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A műtörténelemből a classikai plastika és festészet – Gyakorlatok 	<ul style="list-style-type: none"> – Az ó-kor emlékszerű művészete – A görög szobrászati iskolák fejlődése – Raphael élete és művei
1879/80. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> – Az antik plastika és festészet történetének folytatása és az ó-keresztény művészet – Művészeti gyakorlat 	<ul style="list-style-type: none"> – A művészetek a keresztény Rómában, a katakombák korától a 16-ik század közepéig – Velence művészete és társadalma. Bevezetésül a művészetek sorsáról Byzanczban – Phidias és iskolája – A görög festészet története
1880/81. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A classikai nemzetek festészete és folytatólag, ha ez befejezve lesz, az ó-német művészet – Gyakorlatok 	<ul style="list-style-type: none"> – Görög műtörténeti források, különösen Pausanias, szövegmagyarázattal – Vallásos és világi elem a görög-római művészetben, a kiválóbb emlékek tárgyi és művészeti ismertetésével – Velence művészete és társadalma. Bevezetésül a byzancziak, az arabok és a normannok befolyása a nyugati közműveltségre és művészetre
1880/81. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A műtörténelemből, régi flamand festészeti iskola és folytatólag német iskola – Gyakorlat 	<ul style="list-style-type: none"> – A görög szobrászat története – Görög műtörténelmi források, különösen Lucianus és a két Philostratus, szövegmagyarázattal – Fejtegetések a műtörténelem tudományos feladatáról és annak feltételeiről – Velence művészete és társadalma. Bevezetésül a byzancziak, az arabok és a normannok befolyása a nyugati közműveltségre és művészetre
1881/82. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A német alföldi és hollandi festészeti iskolák tárgyalása, kiválólag Rubens és Rembrandt – Gyakorlat 	<ul style="list-style-type: none"> – A görög művészet Olympiában, Pausanias V-ik könyvének szövegmagyarázatával – A festészet története (I. Ókor) – Lionardo da Vinci élete és művei
1881/82. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A műtörténelemből. A művészet fejlődésének törvényei, Rubens és iskolája – Gyakorlat 	<ul style="list-style-type: none"> – A görög művészet Olympiában, Pausanias V-ik és VI-ik könyvének magyarázatával (folytatólag) – A festészet története (I. Ókor, folytatólag) – A renaissance-kori építészet Olaszországban a XV-ik század végéig
1882/83. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> – A műtörténelem folytatása, nevezetesen az olasz festészet ujjászületése – Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> – A festőművészet története (II. keresztény kor) – A görög szobrászat történetének rendszere

Tanév- Félév	<i>Henszlmann Imre</i> egyetemi órái	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1882/83. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelemből az olasz festészeti iskola - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A festőművészet története (II. keresztény kor) - A görög szobrászat történetének rendszere (folytatólag)
1883/84. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Az olasz festészeti iskola legnagyobb három mestere. Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonaroti, Raphael Santi - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A művészet Athénben. I. Athén leírása Pausanias 1-ső könyvének szövegmagyarázatával. II. Phidias élete, művei - A képirás története. A florenczi, sienai és umbriai iskolák a 15-ik században
1883/84. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelemből olasz festészeti iskola, Raphael Santi - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - Az ó-keresztény, byzanci, román és csúcsíves építés - Lukianos művészettörténeti adatainak magyarázata
1884/85. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelemből az ó-keresztény, byzanci és román művészet - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon - Raphael vaticáni falfestményei
1884/85. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelemből a későbbi középkor művészete - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon (folytatás) - A görög szobrászat története - A képirás története
1885/86. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelemből a román képzőművészet-történelem folytatása, a csúcsívesnek megkezdése - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - Az ó-kor emlékszerű művészetének története - A német és németalföldi képirás története
1885/86. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Műtörténelem jelesen a csúcsíves stílus korszak építészete, plastikája és festészete - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A görög-római emlékszerű művészet - A flandriai és hollandiai képirás a 16-ik és 17-ik században — Rubens és Rembrandt - A művészetek története Magyarországon
1886/87. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Folytatása a csúcsíves építészet történetének és az egykoru plastika és festészet története - Szemlék a művészet történetéből 	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története - Lionardo da Vinci élete és művei
1886/87. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A műtörténelem folytatólag, a csúcsíves korszak plastikája és festészete - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története Phidias korától kezdve - Michel Angelo élete és művészete
1887/88. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Az egyiptomi, babiloni, assyri, perzsa műtörténelem és a classikai nemzedék építészete - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története Praxiteles korától - Raphael élete és művészete - A művészetek története Magyarországon
1887/88. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Babiloniai, assyri, perzsa, phoenikai műtörténelem - Olasz festészeti iskolák folytatása - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon - A renaissance kori építés és szobrászat története - A görög képirás története

Tanév- Félév	<i>Henszlmann Imre</i> egyetemi órái	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1888/89. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Perzsa művészet, a művészet elterjedése nyugat felé, a görögök archaikus kora - A nagy olasz mesterek: da Vinci, Buonarotti és Raphael Santi - Szemlék a műtörténelemből 	<ul style="list-style-type: none"> - Az ókor népeinek emlékszerű művészete - A képirás története
1888/89. ² 2. félév		<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története - A művészetek története Magyarországon - Az olasz képirás története
Tanév- Félév	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái	
1889/90. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története. Phidias kora - Az olasz képirás története. Lionardo da Vinci 	
1889/90. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története. Praxiteles, Lysippos, a pergamoni és a rhodosi iskolák - Michelangelo - Az utolsó vacsora ábrázolása a festészetben 	
1890/91. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története a római császárok alatt - A művészetek története Magyarországon 	
1890/91. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon (folytatás) - Ráfáel élete és művei 	
1891/92. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Az ó-kor emlékszerű művészete - A francia és német renaissance művészet 	
1891/92. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A görög szobrászat története - A német és a németalföldi festészet - Archeologia. Olympia régiségei - Archeológiai gyakorlatok 	
1892/93. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon - A görög-római művészet története a peloponnesusi háboru után 	
1892/93. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon (folytatás) - Bevezetés a festészet történetéhez 	
1893/94. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Az olasz festészet története a XV. században - Az ó-kor emlékszerű művészete 	
1893/94. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Az ó-kor emlékszerű művészete - Az olasz festészet a XVI. században 	
1894/95. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon I. - Michel-Angelo 	
1894/95. 2. félév	<ul style="list-style-type: none"> - A művészetek története Magyarországon - Ráfáel 	
1895/96. 1. félév	<ul style="list-style-type: none"> - Bevezetés a művészetek történetébe. I. rész - A felső-olaszországi festészeti iskolák a XV. és XVI. században 	

Tanév- Félév	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1895/96. 2. félév	– A művészetek Magyarországon – Bevezetés a művészetek történetébe. II. rész
1896/97. 1. félév	– Az olasz festészet története. A florenczi iskola a XV. században – A németországi renaissance-művészet
1896/97. 2. félév	– Az olasz festészet története. Leonardo da Vinci – A renaissance-építészet története
1897/98. 1. félév	– A művészetek története Magyarországon – Michel Angelo
1897/98. 2. félév	– A művészetek története Magyarországon (folytatás) – Ráfáel élete és művei
1898/99. 1. félév	– Bevezetés az építészet történetébe – A felső-olaszországi festészeti iskolák
1898/99. 2. félév	– Bevezetés a szobrászat történetébe – A német festészet története – Művészettörténeti gyakorlatok
1899/1900. 1. félév	– Bevezetés a festészet történetébe – Az olasz festészet története a XV. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1899/1900. 2. félév	– Bevezetés a festészet történetébe. Folytatás – Az olasz festészet története a XV. században. Folytatás – Művészettörténeti gyakorlatok
1900/1901. 1. félév	– Az olasz festészet a XVI. században – Az olasz renaissance-szobrászat története – Művészettörténeti gyakorlatok
1900/1901. 2. félév	– Az olasz festészet a XVI. században – Az olasz szobrászat a XVI. és XVII. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1901/1902. 1. félév	– A művészetek története Magyarországon – A német festészet története a XV. és XVI. században – Bevezetés az építészet történetébe. Tanárképzési gyakorlatok
1901/1902. 2. félév	– A művészetek története Magyarországon (folytatás) – A németalföldi festészet története – Bevezetés az építészet történetébe. Tanárképzési gyakorlatok
1902/1903. 1. félév	– Az olasz festészet története a XIV-XV. században – A renaissance építészet története – Bevezetés a festészet történetébe. Tanárképzési gyakorlat
1902/1903. 2. félév	– Az olasz festészet története a XIV-XV. században. A felső olaszországi iskolák – A renaissance építészet története (folytatás) – Bevezetés a festészet történetébe. Tanárképzési gyakorlat
1903/1904. 1. félév	– A XVI. századi művészet – Bevezetés a szobrászat történetébe. Tanárképzési gyakorlat

Tanév– Félév	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1903/1904. 2. félév	– A XVI. századi művészet Olaszországban – Tanárképzési gyakorlatok. Bevezetés a szobrászat történetébe
1904/1905. 1. félév	– Az ó-keresztény és a középkori művészet története – A római iskola és a felsőolaszországi művészet a XVI. században
1904/1905. 2. félév	– A középkori művészet története – A felsőolaszországi művészet a XVI. században
1905/1906. 1. félév	– A szobrászat története a kereszténység kezdetétől a XV. század végéig – Tanárképzési gyakorlat
1905/1906. 2. félév	– Az olasz szobrászat a XIV. és XV. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1906/1907. 1. félév	– A művészetek története Magyarországon – Művészettörténeti gyakorlatok
1906/1907. 2. félév	– A német- és a németalföldi festészet története – Művészettörténeti gyakorlatok
1907/1908. 1. félév	– Az olasz festészet története a XIV. és XV. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1907/1908. 2. félév	– Az umbriai és felső-olaszországi festészeti iskolák a XV. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1908/1909. 1. félév	– A művészetek története Olaszországban a XVI. században – Művészettörténeti gyakorlatok
1908/1909. 2. félév	– A művészetek története Olaszországban a XVI. században (folytatás) – Művészettörténeti gyakorlatok
1909/1910. 1. félév	– A szobrászat története a kereszténység kezdetétől a XV. század végéig – Művészettörténeti gyakorlatok (Tanárképzői előadás)
1909/1910. 2. félév	– Az olasz szobrászat története a XIV. és XV. században – Bevezetés a festészet történetébe. Tanárképző-intézeti előadás
1910/11. 1. félév	– A XIX. századi festészet története – Bevezetés az építészet történetébe – Művészettörténeti gyakorlat. Kútfők. Olvasmányok. Tanárképző-intézeti előadás
1910/11. 2. félév	– A XIX. századi festészet története – Bevezetés az építészet történetébe – Művészettörténeti gyakorlat
1911/12. 1. félév	– A francia művészet története – Művészettörténeti bevezetés. Tanárképző-intézeti előadás
1911/12. 2. félév	– A francia művészet története (folytatás) – Művészettörténeti gyakorlatok. Tanárképzési előadás
1912/13. 1. félév	– A francia művészet története – Művészettörténeti gyakorlatok. Tanárképző-intézeti előadás
1912/13. 2. félév	– A francia művészet története (Folytatás) – Művészettörténeti gyakorlat. (Tanárképző-intézeti előadás)

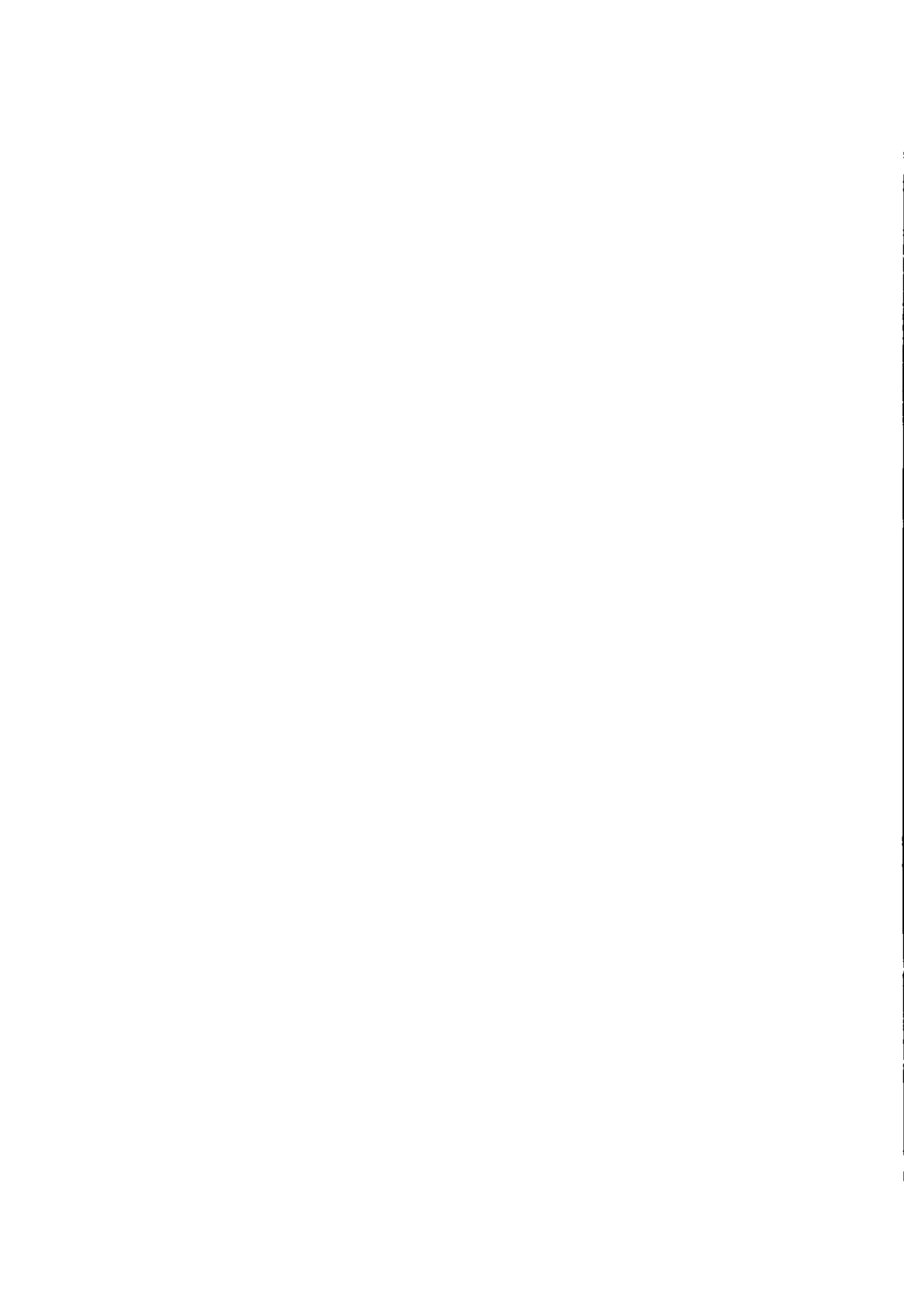
Tanév– Félév	<i>Pasteiner Gyula</i> egyetemi órái
1913/14. 1. félév	– A francia festészet a XVI-ik századtól – Az olasz építészet a XV. és XVI. században – Művészettörténeti gyakorlatok. Tanárképzési előadás – Az archeologia rendszere (mint megbízott helyettes tanár) ³ – Archeológiai gyakorlatok (mint megbízott helyettes tanár)
1913/14. 2. félév	– A francia festészet a XIX-ik században – A német festészet a XVI. században – Művészettörténeti gyakorlatok – Az ókori építészet története (megbízottként) – Válogatott fejezetek a görög-római archeológiából (megbízottként)
1914/15. 1. félév	– A francia művészet története – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1914/15. 2. félév	– A francia művészet története a XVI – XIX – ik században – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1915/16. 1. félév	– A francia festészet története a XIX. század végéig – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1915/16. 2. félév	– A francia festészet története a XVII., XVIII. és XIX. században – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1916/17. 1. félév	– A francia művészet története – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1916/17. 2. félév	– A francia művészet története (folytatás) – Bevezetés a művészettörténetbe. Tanárképző-intézeti előadás
1917/18. 1. félév	– A francia művészet története – Bevezetés a szobrászat és festészet történetébe
1917/18. 2. félév	– A francia festészet története (Folytatás) – Bevezetés a szobrászat és festészet történetébe (Folytatás)
1918/19. ⁴ 1. félév	

¹ Az előadások, gyakorlatok címét a tanrendek alapján, eredeti helyesírásukkal – ebbéli következetlenségeiket sem javítva – közlöm; csak az értelemzavaró betűhibákat korrigáltam, a nevek írásmódját nem egységesítettem.

² Henszlmann Imre elhunyt: 1888. december 5.

³ Hampel József elhunyt: 1913. március 25.

⁴ Előadást nem hirdettek: (...) dr. Pasteiner Gyula nyug. ny. r. tanár

Gellér Katalin

A GÖDÖLLŐI MŰVÉSZELEP VEZETŐ MESTEREINEK TERVEI A MAROSVÁSÁRHELYI KULTÚRPALOTA SZÁMÁRA

A *Kultúrpalota*, eredeti nevén *Ferenc József Közművelődési Ház* (1911–13) nagyszabású művelődési központnak készült, hangverseny- és előadótermekkel. Az oldalszárnyakba képtár, közkönyvtár és a már működő városi zeneiskola elhelyezését tervezték. Létrejötté *Bernády György* (1864–1938) polgármesternek köszönhető, aki a várost szinte újjáépítette, Marosvásárhelyt a korszak egyik legmodernebb és legegységesebb stílusú erdélyi városává fejlesztette.¹

Bernády 1907-ben kezdett hozzá a szervező munkához, kihasználta a Ferenc József megkoronázásának 40. évfordulója alkalmából megpályázható minisztériumi támogatást.² Az épületre kiírt tervpályázatot a néhány évvel korábban a Városházát tervező *Komor Marcell* (1868–1944) és *Jakab Dezső* (1864–1932) nyerte meg. Külső és belső díszítésére Bernády, K. Lipich Elek és Majovszky Pál tanácsára, többek közt *Körösfői-Kriesch Aladárt* (1863–1920) és tanítványait, valamint *Nagy Sándort* (1869–1950) és *Róth Miksát* (1865–1944) kérte fel.³

A Kultúrpalota díszítését meghatározó célok és eszmények

A Zsolnay mázas tetővel, kovácsoltvas rácsokkal, sárgaréz szegélyes, márványburkolatú pillérekkel, Tiffany üveggel, mozaikokkal, üvegfestményekkel, freskókkal gazdagon díszített épület programja hűen tükrözi a korszak művészeti, művelődési és politikai eszményeit. Bernády 1913-ban, a Kultúrpalota elkészültének évében a Magyar Iparművészetben írt cikkében a Kultúrpalotát illető célkitűzéseit a következőképpen foglalta össze: „a tervezendő műnek minden ízében magyarnak kell lennie, ...a magyar történetből és a székely népmondákból merített tárgyú képző- és iparművészeti remekök kincsesházának kell lennie, hogy az abban elhelyezett intézményeknek a tudós és írástudatlan, a hatalmas és alacsony sorban levő, a gazdag és szegény előtt egyaránt nyitva kell lenniök, és hogy ez intézmények révén kell annak az elválasztó falnak a lerombolására az első csákányütést megtenni, amely a magyar társadalmi osztályokat elkülöníti, s a magyarság megerősödésének alapját képező egységes, demokratikus társadalom szervezését lehetetlenné teszi.”⁴ A szabadkőműves Bernády a fokozódó nemzetiségi ellentétek közepette a különböző anyanyelvű állampolgárok között folyó „vértelen, de ádáz és elkeseredett küz-

delemben” a magyar kultúra centrumának létrehozásával úgy foglalt állást, hogy a konzervatív és a demokratikus erők összefogását is szerette volna elősegíteni.⁵ „Ez lesz, ha a Sors úgy akarja, a magyar menedék, dús és takaró ... Ide fogunk verssel, zenével, beszéddel visszavonulni, ha baj lesz.” – írta róla a Marosvásárhelyen 1914-ben nagy tisztelettel fogadott, ünnepelt Ady Endre.⁶

Az épület díszítésének programjáról eddig nem kerültek elő levéltári adatok, úgy tudjuk, a témákat Körösfői-Kriesch Aladár és a polgármester elképzelései határozták meg, s a helyszínen zajló megbeszélések, viták során alakultak ki.⁷ Bernády idézett cikkének tartalmával a ruszini és morrisi demokratikus művészetszmény magyar képviselői teljesen egyet érthettek. Ezek az eszmék nem álltak távol Victor Horta brüsszeli *Népházának* (Maison du Peuple, 1896–99) demokratikus művészetszményétől sem. A gödöllőiek népművelő eszményeiben az utópikus szocializmus és a gnoszticizmus elemei keveredtek a preraffaeliták mozgalmából leszűrt gondolatokkal és gyakorlattal.⁸ Körösfői-Kriesch Aladár művészet-eszményében centrális helyett kaptak a közösség számára tervezett épülettípusok, a templom, az iskola. „Emeljünk a jelen generáció számára is olyan gyülekezési helyeket, ahol minden lelkileg éhező táplálékot kapjon. Komoly, művészi csarnokokat, melyekben olvasni, hallgatni és vitatkozni lehessen. közben komolyzene szólna.”⁹ Nagy Sándor *A nép háza* című írásában Upton Sinclair és Gorkij együtt lépnek be az „ember házába”, amelyet könyvtárat, színházat magába foglaló, a gyakorlati munkát és művészeteket egyaránt oktató, az egész embert művelő intézményként képzelt el.¹⁰

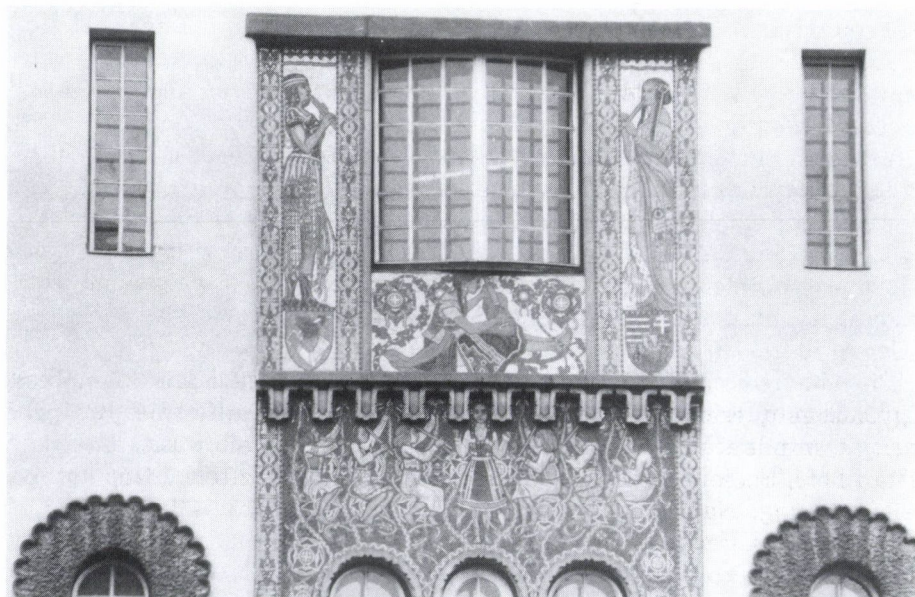
A gödöllői művészek, korábbi gyakorlatuk szerint, a külső és a belső dekorációban a nemzeti múlt és értéktudat erősítésének 19. századi eszközeihez, mestereik, Székely Bertalan, Lotz Károly romantikus historizmusához nyúl-
tak vissza. Dekoratív formálással folytatták a 19. századi festészet témaköreit, a magyar stílus megteremtésére irányuló törekvéseit. Úgy újították meg a magyar romantikus historizmus hagyományát, hogy az ókeresztény művészetből, a gótikából és a reneszánszból kölcsönzött szerkezeti és díszítőelemek mellé erősen stilizált népművészeti motívumokat is beillesztettek; a régi és a népi azonosításával a „grand art” és népművészet egyenrangúságát is hirdelve keresték az új nemzeti művészet „klasszikus” stílusát.

Folytatták a magyar kultúra és művelődés nagy századait, kiemelkedő egyéniségeit, eseményeit megörökítő táblaképek és falfestmények programját, mindenekelőtt az 1870-es évektől divatos témaköröket, amelyek a Than Mór, Székely Bertalan és Lotz Károly által díszített középületeken jelentek meg. Nagy Sándor és Róth Miksa az egykori ősök galériájának példájára és a Székely Bertalan által (a kecskeméti Városházba) tervezett király-sorozat nyomdokain haladva készítették el a díszterem üvegfestményeit (*Árpád vezér, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán, IV. Béla, Mátyás király*) a szabadkai Városházba (1908–12) is, amelyet szintén Jakab Dezső és Komor Marcell tervezett.

1. Körösfői-Kriesch Aladár – Róth Miksa: A marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzati mozaikja

2. Nagy Sándor – Róth Miksa: Mozaikdíszek a marosvásárhelyi Kultúrpalota főutca felőli homlokzata

A gödöllőiek ismerhették Ipolyi Arnold programjait, pl. Magyar Tudományos Akadémia díszterme számára készített tervezetét, s feltételezhetően követték Ipolyi *Magyar mitológiá*-jának szinkretikus szemléletét is, amikor a pogány magyar hitvilágot antik és középkori források felhasználásával idézték fel. Ezekből a forrásokból táplálkozott az osztrák kortársakéhoz hasonlítható szecessziós mitológizálásuk.

A Kultúrpalota díszítésének fő témakörei

A palotát díszítő művekben, három fő témacsoport különíthető el: az első az elbeszélő történeti festészet kedvelt toposzait, a második a népművészeti gyűjtéseken alapuló témákat folytatta, a harmadik nagy témakör a magyar mitológia és őstörténet megjelenítése volt, amely az előző kettő elemeiből építkezett. A hagyományos témák dekoratív feldolgozását a keletiség-tudat romantikus aranyfénye és a „nyugat” mítoszaival való egyenrangúságra utaló elemek, valamint az allegorikus, történeti és népművészeti motívumok állandó keverése jellemzi.

A Kultúrpalota egyik fő témakörének genezise az 1840-es évekig vezethető vissza, amikor megszületett az igény, hogy a magyar történelem és művészet jeles képviselőiről portrék, ezek együtteséből pedig nemzeti panteon szülessen. Ezt a hagyományt folytatta *Kallós Ede* (1866–1950) a főhomlokzatra helyezett, magyar írókat, költőket, zeneszerzőket megörökítő szoborportréival (*Kazinczy Ferenc, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond* stb.) és Róth Miksa a lépcsőház szecessziós díszű üvegfestményeinek középpontjába helyezett, fényképszerűen hú arcképekkel (*Petőfi Sándor, Jókai Mór, Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Munkácsy Mihály, Kossuth Lajos*).

A magyar történelmi festészet ismert repertoárjából elsősorban az erdélyi történelemhez kapcsolódó témákat emelték ki. A főhomlokzaton a kapu fölött levő bronzreliefeken *Kallós Ede* többek közt a két *Bólyait* és *Aranka György* életének egy mozzanatát jelenítette meg. A kis zeneterem Róth Miksának tulajdonított *Bethlen Gábor kora* című üvegfestménye historizáló kompozíciók dekoratív átírata (v.ö. Madarász Viktor: *Bethlen Gábor tudósai körében*, 1873, Dósa Géza: u.a., 1870).

Körösfői-Kriesch Aladár a homlokzati mozaik (*A magyar kultúra apoteózis*) középpontjába Hungária allegóriáját helyezte. Ha összevetjük Hungáriáját Weber Henrik, Vidra Ferdinánd 1840-es években illetve 1844-ben festett nőalakjaival, látjuk, hogy Körösfői-Kriesch velük szemben a kiegyezéstől erősödő szent korona kultusz képviselőit követte. Azt a típust, amelyet például Deák-Ébner Lajos *Hungária* című festménye is képvisel: a nőalak trónuson ül fején a korona, kezében kard. Körösfői-Kriesch erőteljesen hangsúlyozta a korona szentségét, dicsfényvel is kiemelte.¹¹ Fénysugarak veszik körül Lotz Károly *Magyarország allegóriájá*-n (Országház fölépcsőháza, 1897) is a felemelt karú álló nőalakot, de a fény ott kompozicionális

3. Körösfői-Kriesch Aladár – Róth Miksa: Mozaikdíszek a marosvásárhelyi Kultúrpalota főhomlokzatán

szerepű is, míg Körösfői-Krieschnél elsősorban tartalmi. A Róth Miksa kivitelezte marosvásárhelyi mozaikhoz a szintén Róth nevéhez kötött budapesti Török Bankház homlokzati mozaikjának (1906) a tematikája áll a legközelebb. Középen ott is Hungária allegorikus figurája trónol, fején dicsfény veszi körül a koronát, sőt még egy dekoratív ív is, amelyből a háttérret beborító fénysugarak kiindulnak. A nőalakot két címertartó angyal veszi körül, kétoldalt történelmi és allegorikus figurák mozgalmassá menete látható.

A pesti és a marosvásárhelyi mű forrásai lehettek a korban rendkívül divatos kosztümös díszmenetek is, ahogyan a Monarchia népeit felsorakoztató bécsi díszmenetek is nagy hatást gyakoroltak az osztrák szecesszió népi inspirációkat befogadó mestereire. Ebbe a körbe tartozik Vágó Pál millenniumi történelmi díszmenet terve is, amely Hungária trónuson ülő figurájával kezdődik, s a nemzeti erényeket megtestesítő nőalakokkal, díszmagyarba és népművészeti ruhákba öltöztetett emberekkel folytatódik.¹²

Körösfői-Kriesch mozaikján, a *Magyar kultúra apoteózisá*-n a menetet alkotó figurák a múltat és a jelent egyaránt képviselik: kortársakat, történelmi figurákat, az erdélyi népet és a földöntúli szférát képviselő allegorikus alakokat kapcsolt laza csoportokba.¹³

A népművészeti tematika különböző módon az egész épület díszítésében jelen van. Megjelenik a kalotaszegi medence építészete, viselete a Körös-

fői-Kriesch Aladár tanítványai által festett freskókon, a Tükörterem Nagy Sándor tervezte kartonjain és a *Thoroczkai Wigand Ede* (1870–1945) rajzai nyomán készült üvegfestményeken. Nagy Sándor, a magyar és a nagy ismert mítoszok egyenrangúságának hirdetőjeként mozaikjait az antikvitásból, a reneszánszból és a népművészetből szabadon merített elemekből komponálta, Nagy Sándor a Tükörterem üvegfestményein a magyar balladatémákat a szecesszió ismert motívumaihoz kapcsolva dolgozta fel. *Budai Ilona*, *Szép Salamon Sára*, *Kádár Kata*, *Júlia szép leány* című balladákra készült triptichonjain a történet egy-egy jellegzetes mozzanatát emelte ki. A kartonok elbeszélő jellege, a részletek finom rajza ellenére a sík érvényre juttatásával, az ólom kontúrja által körbezárt egységes színpoltokkal, az erős fényrel telített színek kihasználásával Nagy Sándor harmonikus összhangot teremtett a narratívítás és a dekoratívítás között. A balladák közül a nemzetközi szecesszió jól ismert képtípusaival analóg témákat választott ki szerencsés kézzel. A vízbe fulladt *Kádár Kata* megfogalmazásában „magyar Oféliává” (Paul Constantin) vált. *Kádár Kata* a szecesszió kedvelt vízi lényeihez, így a skót üvegfestő W. G. Morton *Vízitündér*-éhez is hasonlítható módon lebeg hosszú haja szövvényében a halak és sások között. A szerelem és a halál egységét sugalló szimbolista kompozíciókhoz hasonlóan fogalmazta meg a szerelmesek túlvilági életét, sajátos népmesei hangulattal is gazdagítva a témát. Az elbukott, a sátán kezébe jutott *Szép Salamon Sára* szintén kedvelt korabeli toposz felhasználásával készült. A részletekben, a ruhák díszein számtalan népművészeti motívum bukkan fel, a Júlia szép leány kompozíciójának háttérében sátor tetős erdélyi templomot látunk. Az erdélyi Korond, Udvarhely és Csíkszereda környékén gyűjtött népművészeti motívumokat is a szecesszió kedvelt virágornamenseivel megegyezőn használta.¹⁴ A *Szép Salamon Sára* tulipános bekecset hordó lovasa mellé helyezett sárgálló napraforgók nemcsak a hazai kertek, hanem az aesthetic style kedvelt virágai is voltak. A színvilág, a virágszimbolika a történetet, az események hangulatát tükrözi.

Nagy Sándor szintetikus művén a ballada súlypontjait, mélyebb rétegekbe vezető szimbolikáját ragadta meg. Utalt a balladák kozmikus tartalmaira, a régi és az új hitvilág találkozására is. A szarva között a napot és a holdat tartó, oldalán két gyertyával látható fehér bárány képe magába rejti a keresztény szimbolikát, s az eredetmondára, illetve a nőt rabló sámán történetére is visszautal.

Más módon, a székely falvak mindennapi életéből, és a székely faépítészet jellegzetes elemeiből, díszítő formáiból kiindulva alkotta meg *Thoroczkai Wigand* és *Muhits Sándor* (1882–1956) a szintén a Tükörteremben lévő üvegfestményeken a legendás múlt helyszíneit, *Réka asszon sátoros palotájá-t*, *Csaba böcsejé-t*, *Réka asszon sírjá-t*. A népművészet ilyen használata mögött a székely-hun azonosság hitvallása rejlett. Erre épített a *Táltosok* és a *Mesemondás* című freskóin Körösfői-Kriesch is. A freskókban azt a pogány romantikát érezzük, amely az irodalomban Jókai *Bálványos-*

4. Körösfői-Kriesch Aladár: Vázlat a Székely népmese című freskóhoz

5. Körösfői-Kriesch Aladár: Székely népmese

vár-ának megjelenésétől (1882) kezdve folyamatosan jelen volt, s a század elején Herczeg Ferenc *Pogányok* (1902), Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében (1902) élte reneszánszát. A téma Ady Endre, Juhász Gyula költeményeiben és Kosztolányi Dezső *Magyar versek* ciklusában is megfogalmazódott.¹⁵

Ezzel már át is léptünk a harmadik témakörhöz, a magyar őstörténet és mitológia képi megjelenítéséhez. A *Székely táltosok* című freskón a pogány pap varázslatot végez, talán jövendöl, papok és papnők veszik körül, akiknek fantasztikus öltözéke néprajzi és történeti tanulmányok hatását mutatja. Körösfői-Kriesch, elődeihez hasonlóan, ázsiai öltözetekből és a népviseletből alkotta meg a pogány magyarok viseletét. A *Székely népmese* című freskón látható zeneszerszám vázlatán Reguly Antal neve olvasható. Fejlesztő-tanulmányok és sámándob rajza is megtalálható néprajzi kutatásokra utaló vázolatai között.¹⁶ Hoppál Mihálynak köszönhetően néhány részlet forrása azonosítható: sámán dobokat tartanak a bal oldali gyermekfigurák, a sámánok ruháin bronztükrök láthatók. A jobboldali térdelő figura fejdíszé altáji típusú sámánöltözetekhez áll közel. A háttérben lévő áldozati fán lókoponyák vannak. Az előtérben ülő idős parasztfigura kanteléhez hasonló zeneszerszámon játszik.¹⁷

Körösfői-Kriesch és Nagy Sándor történelemszemlélete elsősorban a Jókai-Feszty féle vonulat folytatásának tekinthető.¹⁸ A *Székely táltosok* freskó részletei azt mutatják, hogy Körösfői-Krieschre hatást gyakorolt Feszty Árpádnak *A magyarok bejövetele* című körképe.¹⁹ A táltostól kissé balra álló, kitárt karú nőalakhoz több vázlatot is rajzolt.²⁰ A mellette álló férfi mozdulata is közvetlenül Feszty körképének központi jelenetét idézi emlékezetbe, amelyen imádkozó főpap vagy inkább papnő felé tart a fehér lovat áldozatra vezető vitéz.²¹ A ruhaúj kialakítása Fesztynél, Szent-Istváni Gyula *Fehér ló áldozás* című illusztrációján és Körösfői-Krieschnél is megegyezik.²² Az említett nőalak Körösfői-Kriesch freskójához hasonló módon egy feltehetően Feszty körképét utánzó élőképen is feltűnt 1913-ban, melyet a Margitszigeten rendeztek (*Ősmagyar ünnep a Margit-szigeten*). A ruha is majdnem ugyanaz, és itt is népművészeti viseletbe öltözött figurák vették körül a papnőt.²³ Körösfői-Kriesch freskóján a merev szemekkel néző, különös fejdísz viselő fedetlen mellű papnő a Krétán talált kígyós istennő vagy papnő szobrocskákra is emlékeztet. Öltözéke a knosz-szoszi papnők fodros, saktáblakockás szoknyáját, kötényét, idézi. Kriesch itáliai és görögországi utazásai során vagy a korabeli szaklapokból megismerhette az 1900-tól itt folyó ásatások által feltárt emlékeket, s a korábban említett szinkrétikus szemlélet alapján felhasználta a magyar múlt rekonstruálására.²⁴ A módszerben Ipolyi *Magyar mythológiá*-jának szemléletére ismerhetünk, aki ókori papnők, istennők példájára képzelte el a magyar jós- és papnőket.²⁵

Körösfői-Kriesch freskóját rendkívül érdekessé teszi ez a különböző kultúrákat, évszázadokat összemosó időjáték, amely azon alapult, hogy a szé-

6. Körösfői-Kriesch Aladár: Vázlat a Székely táltosok című freskóhoz

7. Körösfői-Kriesch Aladár: Székely táltosok

kelyek életében, művészetében évezredes archaikus elemek őrződtek meg, amelyek értékét a nagy kultúrákéhoz hasonlították. A megjelenítés módja is a pontosan meg nem határozott múltba való transzponálást, a mesévé, legendává stilizálást szolgálja a Feszty körképet és a millenniumra készült művek többségét átható harcias-győzelmes történelemidézéssel szemben.

A romantikus historizmus Körösfői-Kriesch freskóihoz hasonlítható dekoratív megújítására és népművészeti inspirációval való gazdagítására különösen a finn, az orosz és a svéd korabeli művészetben találunk példákat: Axeli Gallén-Kallela freskóiban, Nyikolaj Roerich és Ivan Bilibin festményein és illusztrációiban. A feldolgozás grafikus jellege rokon az ősi hitvilágot reneszánsz minták nyomán felidéző svéd művész, Carl Larsson *Aldozat a téli napfordulón* című olajfestményével is (1914–15).

Az ornamentika is különböző forrásból származó motívumok egyéni összeolvasztásából született. Az előcsarnokban ismétlődő, a kutakat és a freskókat körülvevő dekoratív motívumok tervei nagy változatosságot és eredetiséget mutatnak, mégis elképzelhető, hogy Körösfői-Kriesch Aladárt a motívumválasztásban a marosvásárhelyi vártemplom (egykori ferences, ma református templom) nyugati kapujának leveles, fürtös szőlőágakból kialakított fejezetdíszje is befolyásolta. Korábbi műveihez hasonlóan,²⁶ ravennai előképei is lehettek: a Galla Placidia mauzóleum négy fülkéjének szőlőlevelekből és szőlőfürtökből kialakított szegélydíszje, s a ravennai Teodórus érsek szarkofágján és Maximianus elefántcsont trónján látható edényből kinövő szőlőindák. A gödöllőiek egyik példaképe, Walter Crane is használta ezt a motívumot a Stamford-Hill-i templom üvegablakán. Frederick Leighton londoni házának Arab termét díszítő frízein is látható ez a motívum, de Crane szorososan követte előképeit.

Körösfői-Krieschre feltételezhetően a középkori és a népi szőlőinda motívumok egyaránt hatottak.²⁷ A keretező díszhez készült vázlatok a történeti előképeknek tekinthető motívumok szabad, invenciózus felhasználásáról tanszkodnak.²⁸ A homlokzati mozaik stilizált virágdíszéhez és a belső díszítő frízhez készült motívumvariációk gazdagsága összefügg a virág új művészet-szimbólumként való értelmezésével, amely első közös monumentális, a Nemzeti Szalonba készült üvegfestményük témája volt.²⁹

Az épület külső és belső díszítésének leírása

A Kultúrpalotára kiírt pályázatot Komor és Jakab eredetileg egy kétemeletes épület-tervvel nyerte meg, csak később, Bernády határozott kívánságára alakították át háromemeletessé.³⁰ 1911-től indult meg az építkezés, a nagyobb volumenű külső és belső díszítést csak később határozták el.³¹ 1913 június 24-én volt a palota hivatalos, jegyzőkönyv szerinti átvétele.³²

Az épület gazdag szobor- és mozaikdíszje ellenére is nyugodt összhatású. A síma és díszített felületek arányosan oszlanak el. Az ablakokat és a riza-

8. Körösfői-Kriesch Aladár: Vázlat a Székely táltosok című freskóhoz

lit-lezárások sarkain kialakított erkélyeket mértéktartóan gazdagították az erdélyi népművészetből vett ornamensekkel. A síma homlokzat mozaikdíszes felületei vertikális elrendezésűek, nyugodt ritmusúak. A tetőt kék, vörös és fehér mázas cserép fedi, amelyet a Zsolnay gyár készített. Geometrikus elemekből épül fel az üvegből készült függő előtetővel és florális díszű vasráccsal ellátott főbejárat. Az ajtó melletti síma pilléreket sárgaréz szegélyes fekete márvány burkolat borítja. A bejáratú ajtók felső részét Tiffany üveglablakok díszítik, amelyek csupán belülről érvényesülnek.³³

A főhomlokzaton ívsoros záródású, fekvő téglalap alakú mezőben látható Körösfői-Kriesch Aladár *A magyar kultúra apoteózisa (Hódolat Hungária előtt)* elnevezésű mozaikja, amelyet a többi mozaikkal együtt Róth Miksa műhelye kivitelezett. A központi figura két oldalán sisakos, vértes, Franz von Stuck és Gustav Klimt Pallasz Athéné figuráit emlékezetbe idéző, de angyalszárnyú figurák állnak, mögöttük zászlók vehetők ki. A címerpajzsos angyalok közül a bal oldali Marosvásárhely címerét, a jobb oldali Mátyás király címerét tartja a kezében. A háttérben bal oldalt a Városháza tömbje, jobb oldalt a vártemplom vehető ki. A Hungária felirat a trónus alján olvasható.

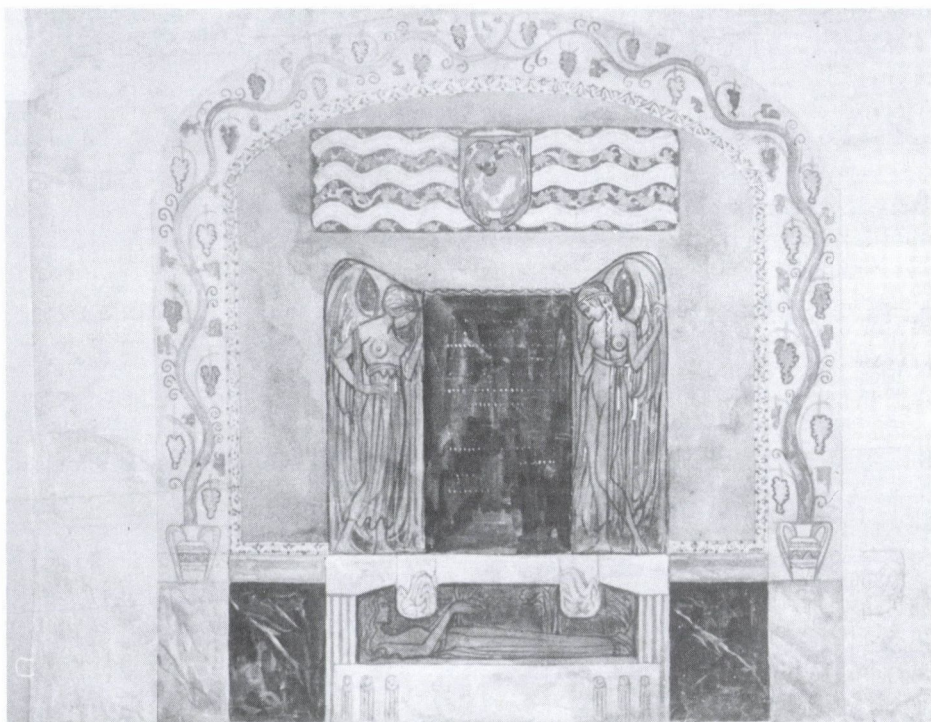
A központi figura felé vonuló menet élén az erdélyi fejedelemség virágkorára utaló férfi és nőalak áll, feltételezhetően Bethlen Gábor és Brandenburi Katalin. A mögöttük négy-négy erősen stilizált népművészeti, történeti illetve kortárs öltözékben megörökített figura személyét nem tudjuk meghatározni. Az arany mozaik, a figurák szimmetrikus elrendezése ünnepélyes hangulatot kelt.

A figurális mozaik két oldalán és félköríves záródású ablaksorában három-három mozaikon cserépből kinövő, erősen stilizált virágmotívum látható. A főhomlokzaton elhelyezett szobrok és reliefek kőből illetve bronzból készültek. Az első emeleten lévő Tükörterem négy, rézdomborítású félkupolákkal díszített íves ablakának mellvédjein, a négyes kapu felett látható Kallós négy bronzreliefje, a már említettekén kívül: *A két Bólyai, Aranka György, Szent Erzsébet legendája, és Erkel Bánk bánja*. (Kivitelezte Haraszti és társa.)

A Kultúrpalota főtca felé néző homlokzatának díszei a két hangversenyteremre utalnak: a Nagy Sándor tervezte mozaikok a zene témát variálják. A felső szint félköríves záródású ablaksorát két oldalt egy-egy az ablakok arányát követő mozaik zárja le. Ez utóbbiak az ének és a zene allegóriái: hangsúlyos vonaljátékkal kialakított aktok, hosszú, dekoratívan lebegő szalagdíszes hajfonatokkal. A baloldali alak irattekercset tart a kezében, a másik hegedűt.³⁴ Az ablaksor közepén lévő mozaikon Nagy Sándor jellegzetes, a népművészeti motívumot szinte felismerhetetlenné stilizáló ornamenseit látjuk és három zenélő, táncoló gyermeket, puttót.³⁵ A homlozati rizalit mélyített mezejében két oldalt kapott helyet Nagy Sándor két fuvolás leányfigurája (Euterpé), alattuk a város és Mátyás király címerével. Az ablak alatti középkép zenélő kislányt ábrázol, a földön ülve, stilizált erdélyi népművészeti viseletben.

Míg a homlokzat összhatása nyugodt, rusztikus részletei ellenére a geometrikus alapformákat érvényre juttató, a belépőt gazdag díszítettségű, rendkívül színes belső tér fogadja. A hall oszlopait és féloszlopait fekete svéd gránit burkolat fedi, kalapált rézből készült kompozit oszlopfőkkel, rozettákkal, a sarkokon madárcsőrre emlékeztető díszítménnyel. Az előcsarnok két hajós, a boltmezőket Körösfői-Kriesch Aladár stilizált virágokból kialakított falfestése borítja.³⁶ A díszítés több sávban futó színes hullámvonalakból és változatos formájú és színű virágdíszekből, köztük lila íriszekből áll. Az összhatást a zöld és az arany szín uralja. A pillérekre lefutó boltíveken kanyargó indákkal körbefogott virágdísz látható, a homlozati mozaikhoz hasonló.³⁷ A szecessziós naturalizmust és összefoglaló stilizálást egyesítő mennyezetfestés rendkívüli dekoratív Körösfői-Kriesch legmonumentálisabb, legegységesebb összhatású művei közé tartozik.

A bejárattól jobbra és balra egy-egy szürke és vörös márványból készült díszkutat helyeztek el, élükkel lefelé fordított háromszöget formáló márvány oszlopfőkkel. Felettük a *Sidló Ferenc* (1882–1953) által kivitelezett, egymással szemben elhelyezett bronz reliefeken két angyalfigura látható,

9. Körösfői-Kriesch Aladár: A földszinti előcsarnok falikútjának vázlata

a szárnyaik között lévő mandula-mandorla alakú közben csillagokkal. Lábuk alatt Körösfői-Kriesch fennmaradt vázlata szerint, akár egy síremléken, fekvő emberi figura is volt.³⁸ A reliefek közti falfelületen baloldalt a városcímer, jobb oldalon az osztrák–magyar címer volt látható. A kutakat boltívek veszik körül, indás leveles, szőlőfürtös motívummal. Az inda görögös vázából nő ki és fut körbe. Ugyanez a minta keretezi a földszinti előcsarnok freskóit.

Az 1913-as Magyar Iparművészet bemutatta az *I. Ferenc József koronázása* című bronzreliefet, mely a visszaemlékezők szerint az előcsarnokban volt 1921-es eltávolításáig.³⁹ A kompozíció középpontjában bal oldalt, oltár előtt térdel az uralkodó, vállán a kornázási paláستal.⁴⁰ Két oldalt, szigorú vertikális rendben felsorakoztatva a szertartásban részt vevők láthatók, portrészerűen megmintázva. A reliefet Körösfői-Kriesch terve után szintén Sidló Ferenc mintázta, a zománcdíszítést Hibján Samu, az aranyozást Vandrák László készítette. A monumentális plasztikában szokatlan volt ezeknek a technikáknak a felhasználása. Sidló Ferenc leírása szerint: „...a bronz... harmóniában csendül össze a diszkrétén alkalmazott túzi aranyozással s a kosztümök ornamenseinek színes zománc motívumaival.”⁴¹ Több

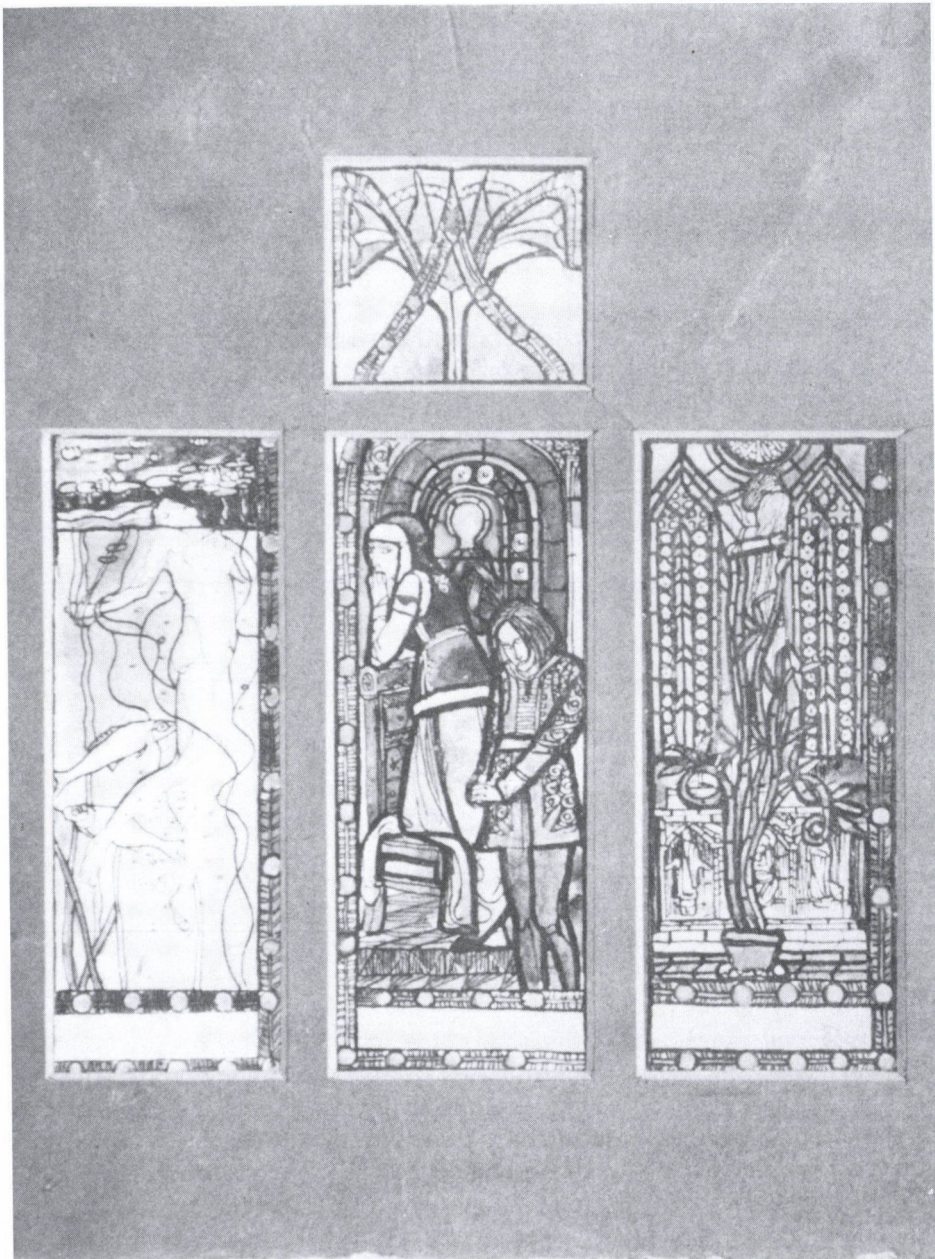
terv is fennmaradt, köztük a koronázási palást hú rajza, mely historizáló pontosságú felfogását tekintve alig tér el Székely Bertalan palást-tanulmányától.⁴²

A marosvásárhelyi *Kultúrpalota* csak egy volt a koronázás megünneplése alkalmával készült épületek sorában.⁴³ Az éleződő nemzetiségi ellentétek felerősítették a monarchikus hűség gondolatát, melynek kifejezése erősen érzékelhető a korábban említett szabadkai Városháza üvegfestményeinek programjában, ahol a magyar királyok, Ferenc József és Mária Terézia egy-egy címertartó apróddal körülvett egészalakos portréja látható a díszterem négyes osztatú üvegfestményén.⁴⁴

Az előcsarnok bejárattal szembeni falán lévő két freskót, a *Székely táltosok*-at és a *Székely népmesé*-t Körösfői-Kriesch 1912 és 1913 között festette.⁴⁵ A jobb oldalon lévő *Táltosok* központi figurája ismeretlen szertartást végez: hét, körbe helyezett, egyforma madárbábúval varázsol vagy jósol. Körülötte a szertartást segítő papnő, egy idős varázsló, valamint a szertartást figyelő felnőttek és gyermekek alkotnak kört. A táltos előtt díszes, fonatos fejdíszet viselő férfialak és egy hozzá símuló meztelen gyermek térdel. Mögötte keleties öltözékben ősz szakállú ember fekszik a földön, jobb könyökére támaszkodva. Mögötte egy hímezett bekecses fiatalember fékez meg egy lobogó sörényű, feltételezhetően áldozatra szánt fehér lovat. A bal oldalon két gyermek áll, az egyik busóviselőre emlékeztető öltözetben, a másik meztelen, mindketten sámándobot tartanak. Szinte minden szereplő fejedőt hord, tollakkal, szalagokkal díszeset. A papnő mögött a háttérben áldozati fa látható. A fán lévő lókoponyákhoz Kriesch több vázlatot is készített.⁴⁶ A háttérrel dekoratíván kirajzolt felhős ég és kopár hegy alkotja.

A *Székely népmese* című baloldali falképen ligetes tájban, csendes áhítatba merült társaság mesét hallgat. A mesemondást profilból ábrázolt, világítóan világoskék ruhás, átszellemült arcú ülő nőalak testesíti meg, aki kiemelkedik az őt körülvevők közül.⁴⁷ A tőle jobbra magányos fához támaszkodó alak modellje Bernády második felesége, Madarász Erzsébet, a mellette álló mezítlábas kislány örökbe fogadott gyermekük. A mese megtettesítőjével szemben, múzsákkal körülvéve, Ugron Gábor, Maros-Torda vármegye főszolgabírója áll és két, háttal álló angyal. A mesemondó mögött, a bal oldalon két nőalak látható, az egyik alszik, a másik, markáns arcú nő felfelé néz. A központi figurától átlósan balra és előre haladva a kantelén játszó öreg parasztot, gazdagon hímezett öltözékben, a festő Vida Károly törvényhatósági tagról, Bernády barátjáról mintázta.⁴⁸ Előtte kutyá áll. Balra az előtérben gyermekét szoptató anya látható. A bal oldal középterét és háttérét körben felállított áhítatos kalotaszegi ruhás csoport alkotja.

A freskó dekoratív, ikonográfiaja érdekes, az ősi szertartások misztikumát és a mesehangulatot azonban nem közvetíti. Az összkép színes, mozgalmal, jóllehet a figurák síkszerűek, stilizáltak. Néhány a freskóhoz ké-

10. Nagy Sándor: Vázlat a kádár Kata című üvegfestményhez

szült vázlatrajzzal szemben, melyeken a vonal lendülete összefogja őket, a kész freskón az egyes csoportok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, mozdulataik merevek.⁴⁹ Ennek oka talán abban kereshető, hogy Körösfői-Kriesch a freskó festésekor színfoltokból és nem erősen grafikus jellegű stílusának erősségéből, a vonalból indult ki.⁵⁰

Körösfői-Kriesch szikáran vonalas, színes rajz hatását keltő falképstílusában dolgoztak tanítványai, Ortner Ferenc és Gábor Nándor is a hall jobb és bal oldali szárnyának felső falrészletein. A székely témákat, balladákat, népeletről vett és történelmi jeleneteket (a juhász és báránya története, sátoros ünnep, Varga Katalin elfogatása, II. Rákóczi Ferenc) ellapított, kontúros, kompozíciókon dolgozták fel. A figurák legtöbbször sújtásos kalotaszegi ruhákba öltöztek, s a háttérben fel-feltűnik a jellegzetes négyfiatornyos erdélyi templom.

A Gödöllői Városi Múzeumban lévő vázlatanyag azonosítása során felmerült, hogy Körösfői-Kriesch Aladár esetleg az eddig is neki tulajdonított faldíszeken és freskókon túl, az előcsarnok több díszítő részletét is megtervezte. Vázlatai a főbejárat fölötti Tiffany üvegekből összeállított ablakokhoz, az előcsarnokban lévő pillérekhez, valamint a csillárokhoz vagy azért készültek, hogy saját munkáit a már elkészült díszítésekhez hangolja, vagy, de erre nincs további dokumentum, eleve az ő irányítása alatt készültek.⁵¹

Az előcsarnokból nyílik a népművészeti motívumokkal díszített hangversenyterem. Az emeletre vezető két lépcsőház, az előterek, az első emeleti kisterem és folyosó falait és berendezését, Bernády leírása szerint, Falus Elek és Péter János készítette.⁵² A falfestés sablonnal készült mintáit népművészeti motívumok és virágdíszes reneszánsz kazettás mennyezetek ihlették. Az apró virágos, sablonnal festett faldísz valószínűleg a gödöllői művésztelephez egy időben csatlakozni vágyó Falus Elek tervezte, mind faliszőnyegeihez, mind a Nyugat könyvtár számára készített „virágos” könyvcímlapjaihoz közel állnak.

A lépcsőházak fő díszei Róth Miksa geometrikus szerkezetű mintákból kialakított üvegfestményei, kiemelkedő magyar művészek és *Kossuth Lajos* portréjával. A jobb oldali lépcsőház első emeletén *Liszt Ferenc*, a második *Erkel Ferenc*, a harmadikon *Munkácsy Mihály* arcképével találkozunk. A bal oldali lépcsőházban az első emeleten *Jókai Mór*, a második *Kossuth Lajos*, a harmadikon *Petőfi Sándor* arcképe látható. A középső több osztatú, portrés ablakokkal szemben a két-két oldalablak középdíszé mindenütt egy-egy stilizált líra.

A Tükörterem a palota első emeletén, a főhomlokzat mentén fekszik, téglalap alakú, bútorai is eredetiek. A hosszúkás terem két rövidebb falát hármassal osztású, tömött virágmintákból kialakított kerettel körbevett tükrök borítják, fölöttük Pólya Tibor ügyetlen, falusi jeleneteket ábrázoló, az üvegfestmények stilizáló formálásától bántóan elütő naturalista festményeivel. A színes falak, a gazdagon díszített oszlopok, a csillárok, és min-

denekelőtt a csak az üvegfestményeken át bejutó fény bensőségesse, titokzatos hangulatúvá, már-már „keletiesen” színessé teszi a teret. A homlokzati oldalt Róth Miksa különböző méretű, egyedülálló vagy hármásával összefogott üveglak-csoportjai alkotják. Az üvegfestmények Nagy Sándor finom rajzú, de az üvegfestészet kívánalmaihoz igazodó kartonjai nyomán és Thoroczkai Wigand Ede tollrajzainak a felhasználásával készültek, amelyekből Muhits Sándor készített előkészítő kartonokat.⁵³

A terem két szélén Thoroczkai Wigand Ede, a közepén Nagy Sándor kompozíciói láthatók.⁵⁴ Thoroczkai Wigand Ede és Muhits Sándor első kompozíciója, a *Hajdanába réges-régön* (a címet többféle írásmódban ismerjük), jellegzetes erdélyi életképet, fát húzó bivalyokat ábrázol. A nagyúr kapuja és a Réka asszon sátoros kertje című kompozíciók középpontját alkotó épületek a középkori elemeket őrző székely házépítést részleteiben is követik: „Sátorosház ereszajján rozmalintos kerte marttyán királasszon álmát szötte’ messzű látó nagy üdőbe” – írta Thoroczkai Wigand a kiinduló rajzokat tartalmazó kötetében.⁵⁵

A terem másik végében láthatók a *Csaba bölcseje* és *Réka asszon kopjafája* feliratú kompozíciók. Muhits Thoroczkai tollrajzait monumentális hatású üvegfestményekké alakította, miközben elsősorban tájképi elemekkel gazdagította a fekete-fehér ellentétére épülő rajzokat. Hú maradt Thoroczkai Wigand épületet és kertet organikus egységben látó szemléletéhez, amelyet a sátorosház típusáról szólva írásaiban kifejtett. Muhits Thoroczkai Wigandnál részletesebben írta le a *Csaba bölcseje* című kompozíció enteriőrjét. Jobb oldalon a kemence mellett nőalak ül a mindennapi élet kellékei, felakasztott kancsók, a gerendáról lógó olajmécses és a díszesen faragott motolla között. Csak az ablakon beáramló csillagözön utal a gyermek kiválasztottságára. *Réka asszon kopjafája* című kompozíció hegyi tájon, csillagos ég előtt felmagasodó, gazdagon faragott székely sírfát ábrázol. A szimmetrikusan elhelyezett kisebb ablakokon, a *Sátorpalota*, a *Perosztó szék* és a *Réka asszon deckás ablaka* címűeken is a székely házak, bútorok és enteriőr-részletek a kompozíció kiindulópontjai.

Míg Thoroczkai Wigand üvegfestményei szokványos ablakokat díszítenek, Nagy Sándoréi a zárt erkélyek íves felületeire kerültek. Nagy Sándor az első triptichonon *Budai Ilona* történetét, a gyermekeit elhagyó asszony cselekedeteit és az abból kibomló drámát színesen, virágözönbe fogva ábrázolta. A merev geometrikus mintázatú ruhába öltöztetett anya elfordulását gyermekeitől, majd hiábavaló bocsánatkérését a nőalak különböző elhelyezésével (profilból, majd kissé vissza tekintve, végül, gyermekei felé fordulva) érzékeltette. Az egyes kompozíciókban a középre helyezett virágok hideg (lila) és meleg (sárga) színeivel is a szereplőket jellemzi.

A *Szép Salamon Sára* triptichon első képrészletén a lovas férfi ruházattal és házával gazdagon írta le a festő. A ház faragott mellvédes, oszlopos tornácós épület, mellette egy székelykapu részlete is látható. A második mozgalmas képrészletben a Salamon Sárát elragadó ördög és asszony ket-

tőst leveles ágak veszik körül. A jelenetet háttérben nyugalmas tájkép látható. A harmadik részletben a fejjel lefelé fekvő halott asszony haja élőlényként tekeredik, hatalmas virág és a lova van mellette. A háttér a vöröses éggel, a sötéten benyúló faágakkal jellegzetesen szecessziós színvilágú táj. A három képrészlet három napszakban játszódik.

A *Kádár Kata* című kompozíció első képrészletén anya és fia párbeszédének háttérben üvegfestményt, az előtérben gazdagon faragott, tulipándíszes térdeplőt látunk. A másodikon képen bomlik ki a tragédia; a vízben lebegő halott Kádár Kata feje mellett, melyet szinte elmetsz az ólomcsík vízszintese, tavirózsák úsznak. A harmadik táblán, a lelkek virágéletének, halál utáni egybefonódásának ábrázolásában a palingenetikus (az újjászületés témakörébe tartozó) mítoszok és a népmesék egyik létformából a másikba átváltozó hősei jelennek meg a szecessziós virágszimbolika nyelvén. A feltámadt szerelmesek körül az oltáron álló cserépből kinövő virágok rózsakoszorúvá válnak, az alakokat a gyertyák vörös csíkká meghosszabított lángja is körülöleli.

A *Júlia szép leány* triptichon nyitóképe virágleány; a hatalmas kék búzavirágon térdelő nőalak a teret függönyként lezáró kék ég és élénk sárga búzakaralások előtt jelenik meg. Júlia hímezett vállú inget hord, hosszú haja fonatokba fésült, jobb karján búzavirágokból és pipacsokból font koszorú van. A középső ablakon felhőkön ereszkedik le a körmotívummal keretezett bárány. A jobboldali ablakon stilizált felhőhullámokon három, preraffaelita reminiscenciákat keltő angyalt látunk, olyan motívumot, amely a festő későbbi pesterzsébeti freskóin is visszatér.

Az elsősorban a kontúrra építő Thoroczkai – Muhits ablakokkal szemben Nagy Sándor kihasználta a belső festés (Schwartzlot) nyújtotta lehetőséget, az arcok, a kezek mindenütt finoman kirajzoltak. Az ablakok felső szintjén mindenütt maszkot idéző ornamentika látható.

Nem mindennapi színélményt nyújt a Kisterem üvegfestmény-együttese sem: a Kultúrpalota mozaikjait és üvegfestményeit kivitelező Róth Miksának saját tervezésű kompozíciói láthatók itt: a négy képrészből összetevődő *Bethlen Gábor kora*, az *Egyházi zene* és a *Világi zene* kompozíciója. A terem jobb és bal oldali végén lévő üvegfestményeken a legkülönbözőbb tudományok nevei jelzik a palota közművelő szándékait (a jobb oldalin: számtan, mértan, történelem, földrajz a felirat, a bal oldalin: bölcsészet, költészet, természettan, természetrajz).⁵⁶

A marosvásárhelyi *Kultúrpalota* együttese a magyar nemzeti romantika eszményeinek, kedvelt témaköreinek késői visszhangja, melyet elsősorban Körösfői-Kriesch és Nagy Sándor etikai tradicionalizmusa, ruskinizmusa tartott életben. Belefoglalták utópikus hitüket a szép kultusza által megreformált, a társadalom válaszfalait leromboló művészetben, és mindazt a lelki és szellemi tartalmat, amit a kalotaszegi medence művészete jelentett számukra. Csúcspontja a hazai hagyományt és a szecessziós dekorativitást ötvöző, nem csupán népművészeti motívumokon alapuló, hanem monumentális figurális művek létrehozását célzó magyaros stílus keresé-

seknek, összművészeti mű létrehozását kitűző törekvéseiknek. A romantikus-historizmus történelmi témáit és szinkretikus mítoszábrázolását a gödöllői mesterek és a velük egy szellemben dolgozó művészek a szecesszió és a szimbolizmus mesehangulatával, a történelem legendává, mítosszá szublimált időtlen szemléletével ötvözték, Erdélybe helyezve az irodalomban is meg-megújuló⁵⁷ nosztalgikus aranykor-kép színterét.

JEGYZETEK

- ¹ Bernády György polgármester a *Városháza* és *Kultúrpalota* mellé még egy harmadik épületet, egy vigadót vagy színházat is tervezett a térre, amelyet szintén a Komor-Jakab építészpáros készített volna, s ezzel „az egyetlen, egy művész kezéből, egységesen megkomponált szecessziós tér lett volna” – írta a Kultúrpalotáról a Maros Megyei Állami Levéltár, az Építkezési Napló anyagán és Bernády amerikai úti naplóján alapuló esszéjében Marosi Barna. MAROSI Barna: „Épült dr. Bernády György polgármestersége idejében” (Marosvásárhely a századfordulón). In: A megbolygatott világ. Riportok. Bukarest, 1974, Kritérion, 32.; A Kultúrpalotáról írt vezetők közül a legrészletesebb: Traian DUȘA: A Țirgu Mureș-i Kultúrpalota. București, 1970
- ² Bernády György tervét Apponyi Albert, Zichy János gróf, Jankovits Béla támogatta. KISS Pál: Marosvásárhely története. Marosvásárhely, 1942, 141.
- ³ BERNÁDY György dr.: A Marosvásárhelyi Közművelődési Ház. Magyar Iparművészet 1913, 397.
- ⁴ BERNÁDY i. m. 396.
- ⁵ Bernády 1896-tól a szabadkőműves páholy tagja, majd a Bethlen Gábor páholy nagymestere volt. BERNÁDY i. m. 395. A korszak politikai életéről: MERÉNYI László: Boldog békeidők ... Magyarország 1900–1914. Bp. 1978.
- ⁶ ADY Endre: A magyarság háza. Nyugat, 1915. aug. 925–926.
- ⁷ Dénes Jenő írta, hogy közös megbeszélések eredménye volt például a földszinti freskók témája. DÉNES Jenő: Körösfői-Kriesch Aladár. Bp. 1939. 97.
- ⁸ Körösfői-Kriesch Aladár november hónap-hoz készült naptárarajzán, a keresztény megbocsátásra hivatkozva, erdélyi falu és udvarház háttére előtt kezét fogó figurákkal, a társadalmi osztályok megbékélését hirdeti. Művészet, 1905. 19.
- ⁹ KRIESCH Aladár: Hitvallásunk. Művészi Ipar, 1905. 1. évf. 1. sz. (szeptember 15), 7.
- ¹⁰ NAGY Sándor: A nép háza. Népmívelés, 1908. 203–209.
- ¹¹ A szent korona kiegyezés óta erősödő kultuszához való csatlakozást valószínűleg nem befolyásolták pártpolitikai szempontok. Inkább már egy elfogadott, a nemzeti jegyeket hangsúlyozó téma követéséről lehetett szó. A Szent István és szent korona kultuszáról ld. SINKÓ Katalin: A valóság története avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmusa. In: Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. Katalógus. Bp. 1986.12.
- ¹² Vágó Pál előtt Makart bécsi felvonuláshoz hasonló nagyszabású felvonulás terve lebegett. GERŐ Ödön: Vágó Pál. KMT Évk. 1929. 78. K. I.: Az eleven történelem. Vágó Pál terve a millenniumra. Új Idők, 1895/1. 412–413. ld. még SINKÓ i. m. 15.
- ¹³ Traian Dusa szerint a város történetének egy-egy mozzanatát ábrázolja, különböző társadalmi rétegeket és az itt élő nemzetiségeket. DUSA: i. m. 24.
- ¹⁴ Marosi Barna említi a népművészeti motívumok lelőhelyeit. MAROSI i. m. 29.
- ¹⁵ KOMLÓS Aladár: A nemzeti művészet nyomában. Tegnap és ma. Bp. 1956; Utószó Jókai Mór: Bálványosvár című regényéhez. Bp. 254.
- ¹⁶ Körösfői-Kriesch Aladár: *Hangszertanulmány*, cer. p. 197×197 mm, Felirat: „Reguly A”, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.33. *Fejkötő tanulmány*, cer. p. 273×189 mm, j.n. Szöveg: „Fejkötő. Reguly Antal

- gyűjtése”, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 91.40. *Sámándob* cer. p. 195×273 mm, j.n. Felirat: „Schaman dobja”, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 91.39.
- ¹⁷ Dr. Hoppál Mihály szíves közlése.
- ¹⁸ Jókai Mór szerepéről a Feszty körkép kapcsán: SINKÓ i. m. 16. KOVÁCS Ákos: A Feszty-kép. *Mozgó Világ*, 1995/7. 27–30.
- ¹⁹ Feszty Árpád a budapesti és bécsi könyvtárakban hiába kutatott az ősmagyarok ruházatának és fegyvereinek hű ábrázolását keresve. Végül az ázsiai népek ruházatát és fegyvereit vette mintául. A perzsa és indus motívumokat hasonlónak találta egyes magyar falvak viseletével, így ezek kombinációjából alkotta meg a honfoglaló magyarok viseletét. Főként az I. Miklós cár rendeletére összeállított orosz viselet-könyvből dolgozott. A magyarok bejövetele. Feszty Árpád körképe. Bp. 1895. 10, 15.
- ²⁰ Körösfői-Kriesch Aladár: *Alaktanulmány*, kréta, p. 613×475 mm, j. n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.14.
- ²¹ Nagy Sándor *Ildikó szekere* című temperafestménye szintén Feszty Árpád körképének inspirációjára született.
- ²² Az illusztráció megjelent: Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerk.: CSÁNKI Dezső. Bp. Franklin (1907). 19.
- ²³ Vasárnapi Újság, 1913. június 8. 455. Sinkó Katalin Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című körképe kapcsán utal a korban kedvelt „ősmagyar ünnepekre”, kosztümös rendezvényekre. SINKÓ Katalin: Pusztaszer ürügyén: emlékhely, kiállítás és idegenforgalom. *Új Művészet*, 1996/8. 17, 75. (66-os jegyzet).
- ²⁴ Körösfői-Kriesch többször is járt Itáliában, 1910-ben Görögországban is.
- ²⁵ IPOLY Arnold: Magyar mythologia. Pest, 1854 485–486.
- ²⁶ A kerepesi temető árkados sírboltozatának egyik kupoláján (1906) a központi jelenet és a körülötte sugarasan elhelyezett részletek a ravennai katedrális keresztelőkápolnájának hatását mutatják.
- ²⁷ Ld. például a nagykapusi cinterem bejáratát
- ²⁸ Körösfői-Kriesch Aladár: *Stilizált növényi díszítés*, cer. akv., arany, p. 645×465 mm, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.3.
- ²⁹ Nagy Sándor *Tűzhely* című rézkarcán, *Kettős archép*-én (1906 körül) az edényből kinövő növény, ahogy a virágláda darabjait szétvető fácska a bécsi szecesszióban – a művészet fejlődésének, virágzásának a jelképe.
- ³⁰ Marosi Barna dokumentumok alapján rekonstruálta Bernády és Komor Marcell hosszas csatározását a harmadik emelet ügyében. MAROSI i. m. 30–32.
- ³¹ Az eredetileg tervezett költségeket messze túllépték. A Kultúrpalotát az állami támogatáson túl a városi adókból, a polgármester, különböző intézmények és a város lakóinak önkéntes adományaiból építették fel. Az adományozók között találjuk például az Osztrák–Magyar bank helyi fiókját, a gimnázium tanári karát, egy badosgösmestert és másokat. Székely Ellenzék, 1913. márc. 2. MAROSI i. m. 27–28.
- ³² MAROSI i. m. 33.
- ³³ Azonosítható az üveglablak vázlata is: cer. akv. p. 316×448 mm, j.n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.10
- ³⁴ A mozaik kartonja fennmaradt: *Az ének és a zene műzsája*, 1913 előtt, akv. temp. p. 161×122 cm, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 86.32. A fenti kartonokat és a falképhez készült tervek egy részét először a Gödöllői Városi Múzeumban állították ki. Irod.: Monumentális festészet a gödöllői művésztelepen. Gödöllő, 1997. A kiállítást rendezte és a katalógust írta: ÖRINÉ NAGY Cecília
- ³⁵ Nagy Sándor: *Mozaikkarton*, temp. arany, karton, 162×250 cm, j.n. Gödöllő, Nagy Sándor-ház
- ³⁶ Körösfői-Kriesch egyik vázaltlapján fennmaradt az oszlop rajza, s egy dekoratív frízmintá, mely arra utal, hogy esetleg részt vett az oszlopok díszítésének a kialakításában is. Számos változatot készített a dekoratív motívumokhoz: *Pillér és szegély díszítések*, cer. akv. arany, ezüst, p. 474×630 mm, j.n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.6.
- ³⁷ A mennyezet festés vázlataiból több is fennmaradt: *Színvázlatok a mennyezet festéséhez*, I–III. cer. akv. arany, ezüst, p. 317×475 mm, j.n.; *Színvázlatok*, cer. akv. p. 460×630 mm, j.n.; *Színvázlatok*, cer. akv. p. 320×480 mm, j.n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.4., 99.4.5., 99.7., 99.11., 99.12.

- ³⁸ Az együttest Körösfői-Kriesch Aladár tervezte, fennmaradt egy színvázlata is a falikút, a relief és a keretező fríz tervével: akv. p. 310×475 mm, j.j.l. monogram, 1912, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 97.4.
- ³⁹ Magyar Iparművészet, 1913. 414.
- ⁴⁰ Körösfői-Kriesch Aladár: *A koronázási relief vázlata I–II*. I. cer. arany, p. 490×630 mm, II. cer, p. 530×670 mm, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 91.33.; 97.5.
- ⁴¹ Sidló Ferenc levele. MNG Adattár, ltsz. 1355/1920
- ⁴² Körösfői-Kriesch Aladár: *Palásttanulmány a Koronázási reliefhez*, cer. akv. p. 645×470 mm, Gödöllői Városi Múzeum ltsz.: 97.6.; Székely Bertalan: *Szent István*. Vázlat a pécsi székesegyház Szent Imre kápolnájába, 1889 k. szépia, fedőfehér, Szada, Sz. B. Emlékmúzeum. Irod.: Székely és Szada. Kiállítás a gödöllői Művelődési Házban, 1999, Rendezte: Révész Emese.
- ⁴³ 1913-ban még két közművelődési ház, az aradi és a tordai kultúrpalota avatásáról tudósított a Vasárnapi Újság. Vasárnapi Újság, 1913, 868–869.
- ⁴⁴ Elképzelhető, hogy kialakításában barokk metszetelőképeket is felhasználtak. ld. pl. Zeller: *Magyarország allegóriája*, 1750–51. In: RÓZSA György: Grafikatörténeti tanulmányok. Bp. 1998 137-es kép
- ⁴⁵ Először a *Székely táltosok* készült el, másodsorra a *Székely népmese*. (A Székely Ellenzék 1913. ápr. 18-i száma arról tudósított, hogy ápr. 18-án érkezett a városba, hogy a Székely népmesét megfesse, s az aug. 27-i számban arról olvashatunk, hogy befejezte.); Körösfői-Kriesch a freskók készülésétől tudósítja két levelezőlapon Elek Artúrt: 1912. okt. 13-án és 1913. aug. 10. MNG Adattár ltsz.: 2204/1928
- ⁴⁶ Körösfői-Kriesch Aladár: *Lókoponya-tanulmányok I–II*. tus, p. 325×315 mm, cer. tus, p. 455×315 mm, Gödöllő Városi Múzeum, ltsz. 99.19.; 99.20.
- ⁴⁷ Körösfői-Kriesch Aladár: *Vázlatok I–II*. temp. karton, 515×450mm, j.n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz.: 99.36.; tus, p. 415×330 mm, j.n. Gödöllői Városi Múzeum, ltsz.: 99.28.
- ⁴⁸ Bernády családjának története ld. MAROSI i. m. 22, 34–37.
- ⁴⁹ Körösfői-Kriesch Aladár: *Kompozíció-vázlatok I–VI*. I. akv. p. 315×471 mm; II. tus, p. 410×305 mm; III. tus, p. 300×415 mm; IV. tus, p. 315×474 mm; V. tus, p. 545×205 mm; VI. cer. p. 205×314 mm. A vázlatok őrzési helye: Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 97.9., 97.7., 97.8.1, 97.8.2., 99.13., 99.18.
- ⁵⁰ DÉNES i. m. 97.
- ⁵¹ Körösfői-Kriesch Aladár: *Vázlatlap a főbejárat feletti üvegablakkal*, cer. akv. p. 316×448 mm; *Pillér és szegélydíszek*; cer. akv. arany, ezüst, p. 474×630 mm; *Vázlatok a csillárokhoz*, cer. p. 634×430 mm, Gödöllői Városi Múzeum, ltsz. 99.10., 99.6., 99.9. ; A világítótestek a budapesti Magyar Fém- és Lámpagyárban készültek, a csillárokat Kissling Rudolf készítette.
- ⁵² BERNÁDY i. m. 397.
- ⁵³ Az üvegfestmény-kartonok forrása: THOROCZKAI WIGAND Ede: Hajdanába, régésrégön. Magyar Iparművészet, 1910. 295–300. Erdély beszédes hagyományai. Bp. 1910. Hajdanában, régös-régön... Bp. 1917. Táltos
- ⁵⁴ Muhits Sándor üvegfestményekhez készült kartonjainak (és kisebb vázlatainak) egy része fennmaradt: Muhits Sándor: *Réka asszon sátoros kertje*, akv. tus, p. 195×112 cm; *A nagyúr kapuja*, akv, tus, p. 199×156 cm; *Perosztó szék*, akv. tus, p. 58×49,5 cm; *Csaba bõcseje*, akv. tus, p. 58×51 cm, Budapest, Róth Miksa Emlékmúzeum. Nagy Sándor: *Kádár Kata*, szén, karton, középső rész: 125×53 cm, szélső részek: 125×49 cm; *Szép Salamon Sára*, szén, karton, középső rész: 125×53 cm, szélsők: 125×49 cm; *Júlia szép leány*, szén, karton, középső rész: 125×53 cm, szélsők: 125×49 cm, Gödöllő, Nagy Sándor ház
- ⁵⁵ TOROCZKAI-WIGAND Ede: Hajdanába régös-régön...Bp. 1917. Táltos
- ⁵⁶ Kiss Pál leírása a *Hej, Rákóczi, Bercsényi* című kompozíciót is említi. KISS i. m. 160.
- ⁵⁷ Jókai Mór majd Móricz Zsigmond Erdélyt aranykori fényvel felruházó különböző felfogású történeti regényei, ha nem is állíthatók párhuzamba sem egymással, sem a Kultúrpalota díszítésében megmutatkozó szemlélettel, jelzik az Erdély-mítosz vonzását.

Szeretném megköszönni Dávid Ferencnek és Murádin Jenőnek a tanulmány gondozásában nyújtott jelentős és önzetlen segítségét.

Summary

THE DECORATION OF THE PALACE OF CULTURE AT MAROSVÁSÁRHELY (TIRGU MURES) BY THE ARTISTS OF THE GÖDÖLLŐ WORKSHOP

The Palace of Culture at Marosvásárhely (Tirgu Mures) was built between 1911 and 1913 from the plans of Lechner's pupils, Marcell Komor and Dezső Jakab. Most of the interior and exterior decoration was made by the members of the Gödöllő Colony. The facade is decorated with the mosaics entitled *The Apotheosis of Hungarian Culture*, designed by Aladár Körösfői-Kriesch. Sándor Nagy, in the mosaics above the side entrance, designed different musician figures wearing antique and folk costumes. In the entrance hall there are frescos painted by Körösfői-Kriesch and his pupils. The main frescos, entitled *the Székely Fable* and *the Székely Shamans* mix allegorical and realistic figures and reveal the ancient belief of Hungarians.

The glass "triptychs" in the Hall of Mirrors was jointly designed by Ede Thoroczkai Wigand (the cartoons were made by Sándor Muhits after the pendrawings of Thoroczkai Wigand) and Sándor Nagy. The subject of Thoroczkai Wigand's glass paintings is the time of Attila, which is reconstructed from Transylvanian architecture and furniture. The subjects of Sándor Nagy's glass paintings were taken from Székely folk ballads. He chose Transylvanian folk ballad subjects and motifs analogous to the international motifs of the Symbolism of the Secession. (The mosaics and glass paintings were made in the studio of Miksa Róth.)

The program of the Palace of Culture was to show the golden era of Transylvanian history and art. The artists, followers of Ruskinian and Morrisian art concept, believed in the social reform via art, wished to unify the different levels of art (high art and folklore). In their choice of subjects and motifs they followed the concept of *Hungarian Mythology* (1854) written by Arnold Ipolyi who wanted to recreate the Hungarian mythology from Greek and folk art sources as well. Körösfői-Kriesch' and Sándor Nagy's concept of national style is composed of elements borrowed both from antiquity and Hungarian folklore. Their oeuvre is a synthesis of romantic historicism and timeless symbolism.

Kovács Etelka

A MAROSVÁSÁRHELYI KULTÚRPALOTA HOMLOKZATTERVEI

Az 1911-től 1913-ig épített marosvásárhelyi Kultúrpalota hosszabb tervezési folyamatra tekint vissza, melynek részletei az utóbbi években feltárt levéltári adatok birtokában kerültek napvilágra. Jelen munka ennek egyik részletét, a homlokzati tervek alakulását teszi vizsgálat tárgyává.

Előzmények

A ma kultúrpalotaként ismert épület szerény „közművelődési ház” megjelölés alatt került először napirendre a marosvásárhelyi városi tanács 1907. június 4-i közgyűlésén.¹ Ennek előzménye egy, az év tavaszán hozott törvényjavaslat volt, melyben a magyar kormány Ferenc József megkoronázása negyvenedik évfordulójának maradandó alkotásokkal való megünneplésére többek között a vidéki központokban „a közművelés minden ágának művelésére” megfelelő kultúrházak létesítését indítványozta, és ennek megvalósítására azonnali segély és kedvező hosszúlejáratú kölcsön nyújtását helyezte kilátásba.²

Dr. Bernády György, Marosvásárhely polgármestere³ a törvénytervezetről tudomást szerezve meglátta a lehetőséget ebben a város részére fontos középület állami támogatás útján való megépítésére, és megbízta Komor Marcell (1868–1944) és Jakab Dezső (1864–1932) műépítészeket – az 1905–1907 között épült marosvásárhelyi Városháza tervezőit – a Kultúrpalota terveinek elkészítésével.⁴

A Kultúrpalota tervezése

A Kultúrpalota a város központjában helyezkedik el, egy saroktelken a város- és megyeháza által határolt kisebb park és a központot átszelő széles főút találkozásánál, amely itt enyhe hajlással torkollik a főtérbe. Az épület hatása méltó a városépítésileg jelentős helyhez: monumentális tömbként emelkedik ki nemes arányaival és horizontális sávokban összefogott nyugodt színhatásával a környezetből. (1. kép)

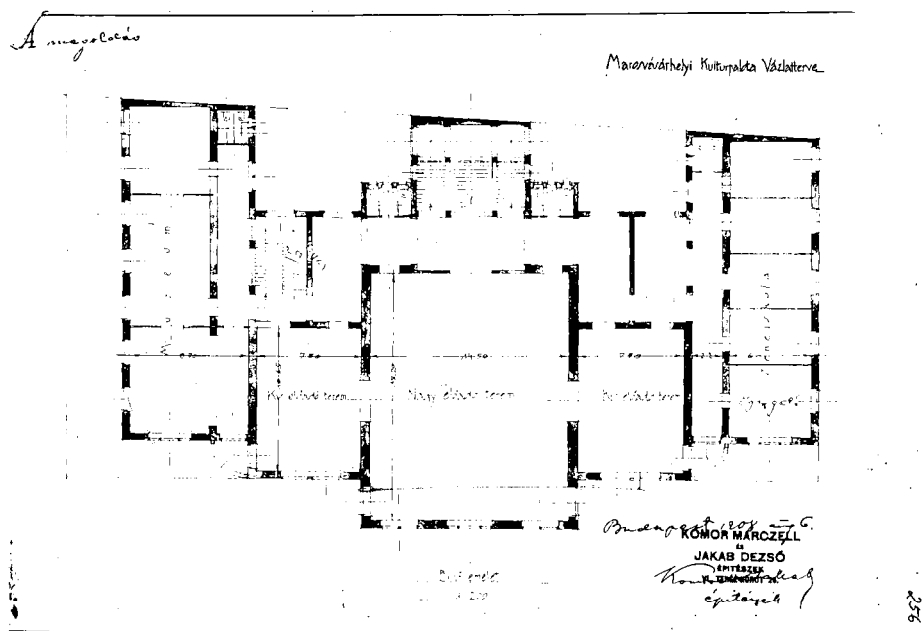
A városi tanács 1908. július 15-i ülésén az építészeket hivatalosan is megbízta a tervek elkészítésével.⁵ Építési célként zeneiskola, városi könyvtár és olvasóterem, múzeum, hangversenyterem valamint földszinti üzlet-

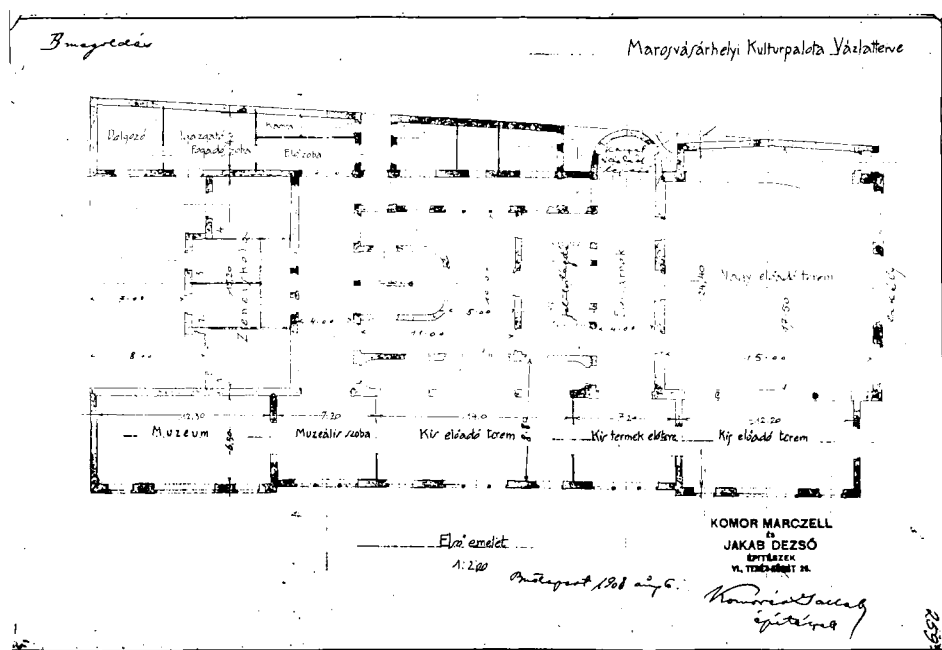
1. Marosvásárhely: A kultúrpalota (1996)

2. Marosvásárhely: A kultúrpalota főbejárata

3. „A”-terv, 1908. augusztus, az első emelet alaprajza

4. „B”-terv, 1908. augusztus, az első emelet alaprajza

helységek elhelyezésére alkalmas kétemeletes épület emelését tűzték ki, egyben előírták, hogy „a kultúrházat hivatására való tekintettel bizonyos luxussal kell megépíteni”.⁶

„A” és „B” jelzéssel két terv került bemutatásra, A-nál térre nyíló „aláhajtóval” az emeleti nagyterem előtt, B-nél erkéllyel a főútra nyíló emeleti nagyterem előtt és két bejárattal a tér felé.⁷ (3, 4. kép)

Növekedő helyigények szabták meg a következő években elkészített tervek módosítását, melyek az eredeti kétemeletes beosztást megtartva a bekövetkező telekvásárlás után alapterületükben is bővültek.⁸ (5, 6. kép) 1910 júniusától nyújtották be azokat a terveket, amelyek a végleges formát mutatják, s egyben az építési munkálatok kiírásának alapjául is szolgáltak.⁹ A centrális nagytermet vesztibül köti össze a térre nyíló főbejárattal, a zeneiskolához a főút felől vezet az oldalbejárat, míg a múzeum és a könyvtár az épület bal oldalán kialakított új szárnyban, a főépülethez saját bejárattal és lépcsőházzal kapcsolódva kapott helyet. (7. kép) Jelentős változtatásként határozták el 1911 augusztusában, a már előrehaladott építési munkák közben, a harmadik emelettel való bővítést.¹⁰

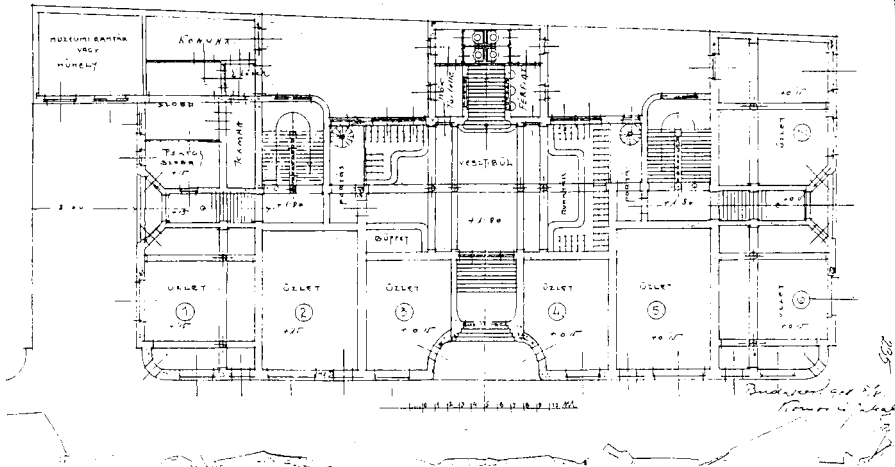
A homlokzati tervrajzok leírása és elemzése

Az első homlokzati tervek 1910 januárjából maradtak meg, és az épület véglegesnek szánt tervrajzaihoz tartoznak.¹¹ (9, 10. kép) De amint az 1909 júliusi hosszmetsetből kitűnik (11. kép), a főhomlokzat zárt erkélyes kiképzésének terve már korábban kialakult.¹² Figyelemreméltóak még az ide tartozó részletrajzok a homlokzat kőfaragó és műlakatos munkáinak terveivel.¹³ (13, 14. kép) Az épület helyzete megkívánta mindkét homlokzat csaknem egyenértékű felfogását. De míg a főhomlokzaton a középtengely került hangsúlyozásra, az oldalhomlokzaton a jobb oldali rizalit kapott gazdagabb kiképzést, és ezáltal mintegy összekötő kapocsként szerepel a főter együttese felé. A főhomlokzat tervén a lekerekített vonalak uralkodása érezhető: a főbejárat ívesen záró ajtóira és az erkélyek tompakupolás tetőzetére mintegy visszhangként felel az attika középső nagy félköríves lezárású ablaksora, megaprózódva szétterjed a rizalitok kis ablakain, az egész első emeleten végigfutó íves záródású nyújtott ablaksoron, amelyekre a rizalitok földszintet és félemeletet összefogó nagy árkádívei záróakkordként válaszolnak. Ellenpontként hat a középső négy üzlethelység egyenes vonalú nyílászáródása, melyet külön kiemel a szögletesen forduló kváderkeretezés. Ehhez a rizalitok második emeleti ablakcsoportja szolgáltatja a visszhangot, itt viszont a sarkokra helyezett, szószékként ható játékos erkélyek tompítják félköríves nyíláskeretükkel a szögletes ablakok szigorú hatását. Erre is válasz érkezik a főtengely erkélysorának négy konvex tagjában.

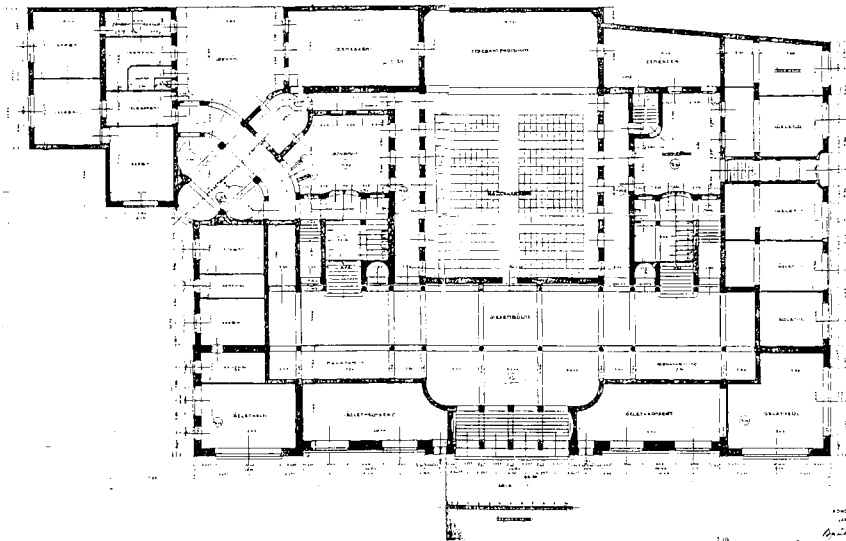
MARÓVÁNYHELYI KULTURPALOTA TERVE

FÖLDZINT 1:200

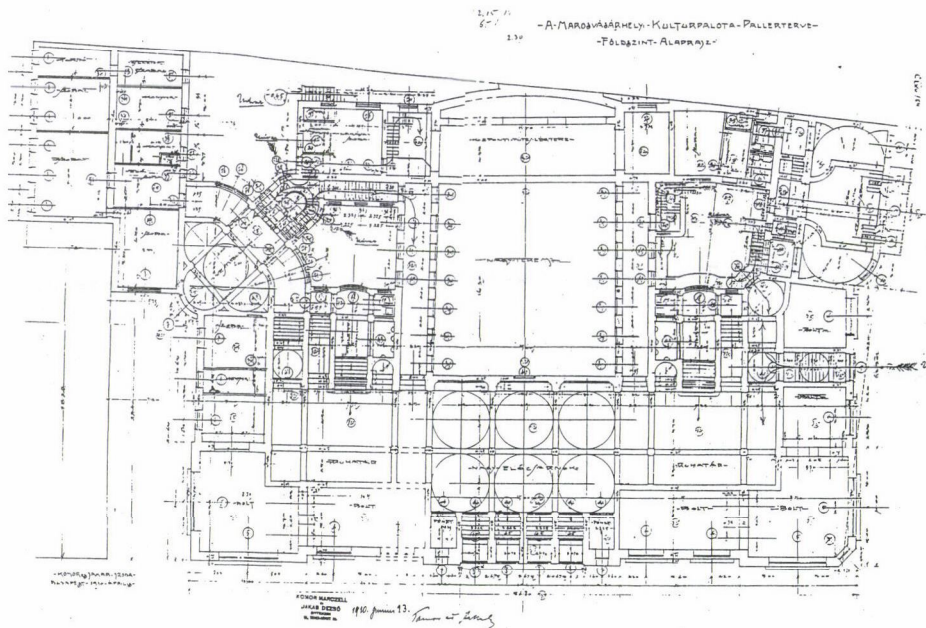

5. 1908. októberi terv, földszinti alaprajz

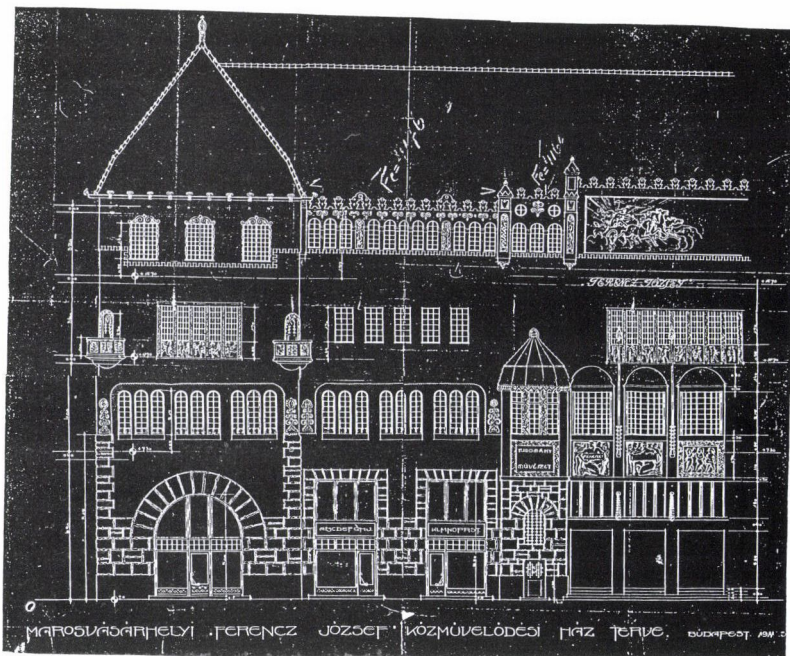
MARÓVÁNYHELYI KULTURPALOTA TERVE
BOKROS JÓZSEF
MŰHELY SAJÁT
FÖLDZINT

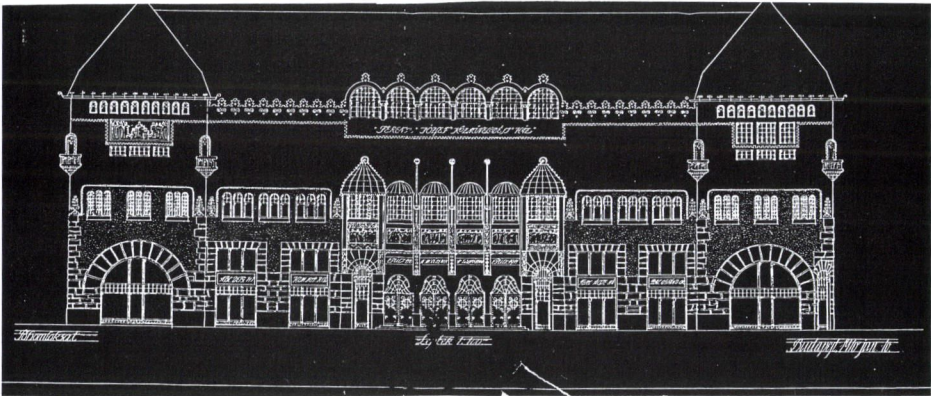
6. 1909. júliusi terv, földszinti alaprajz

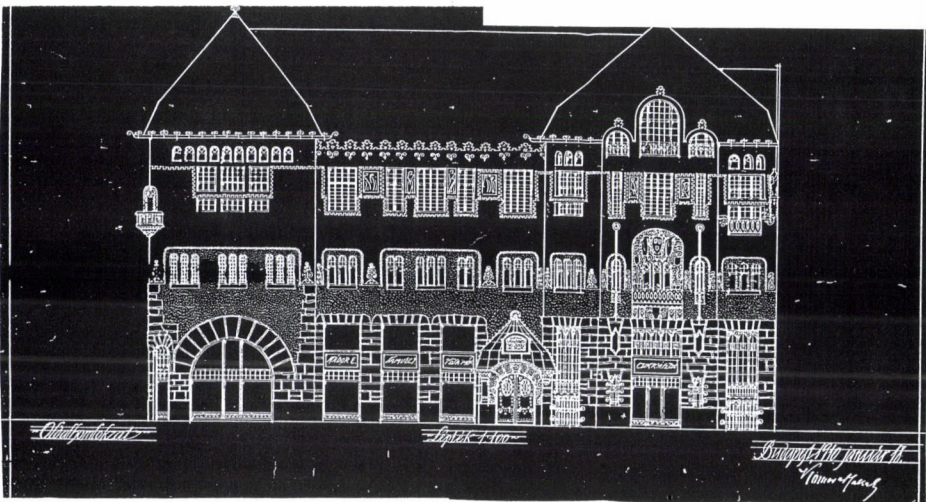
7. 1910. júniusi terv, földszinti alaprajz

8. 1910. szeptember, főhomlokzat terve

9. 1910. január, főhomlokzat terve

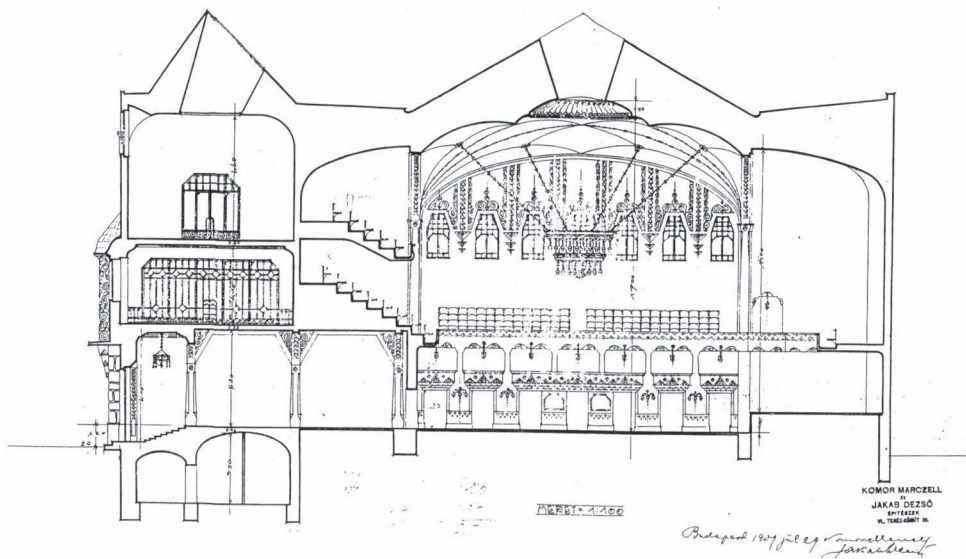
10. 1910. január, oldalhomlokzat terve

Az oldalhomlokzat tervrajzán nem sikerült azt a nyugodt egyensúlyt megteremteni, mint a főhomlokzaton. Az építészek láthatóan küszködtek a szimmetria felbomlása következtében fellépő nehézségekkel és ezen belül a bejárat elhelyezésének problémájával. Bár a második emeleten következetesen végigvezetik az egyenes záródású ablaksort és az első emeleti ívesnyújtott ablaksorral összhangban tengelyeket alakítanak ki, a középső rész keskeny üzletnyílásai megzavarják az összhangot. A melléjük beszorított díszes bejárat szinte nem találja helyét a monumentális rizalit és az egyszerű középrész között, egyben a tengelyeket is megbontja. A főúti oldalra tervezett reprezentatív bejárat – bár csak zeneiskolai bejáratként szolgált volna – formájában inkább hasonul a jobb oldali rizalithoz. A részletrajzon látható az igen gazdag kiképzés terve tömzsi kőoszlopokkal, kókerettel, rézfedéllel, kovácsolt vas ráccsal, verettel ellátott vésett faajtóval. (13. kép)

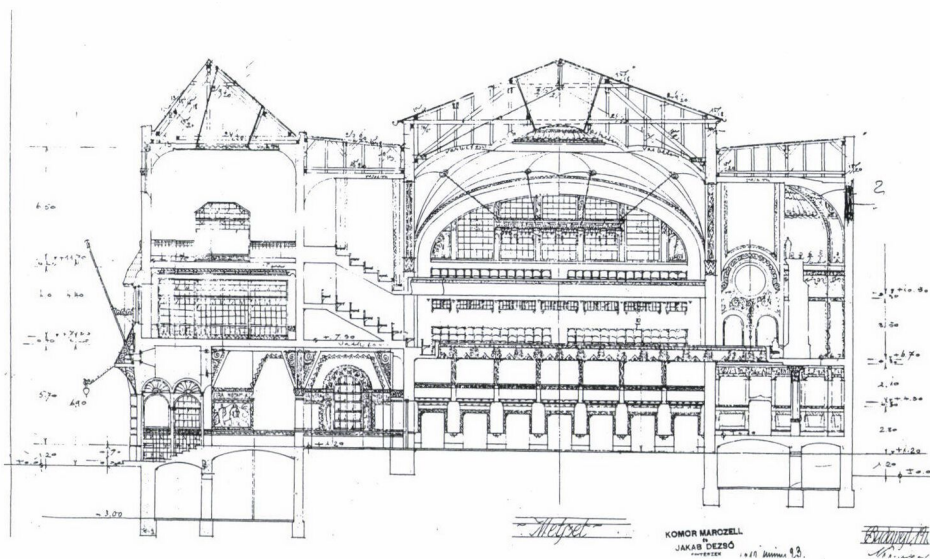
A homlokzat összképét nyugtalanná teszi, hogy a második emelet ablakai és a köztük elhelyezkedő figurális ábrázolások szintkülönbségét meanderfriz-keretezéssel követik, és megszüntetik az első emeleti ablaksor nagylélegzetű összefogását is. Különleges megoldást mutat a jobb oldali rizalit középső része egy csekély mértékben kiugró járulékos rizalit beiktatásával. Itt visszacseng a főhomlokzat íves alaphangulata a nyitott erkély háttérét képező dekoratív felületben és az attikán felívelő hármaskorablakcsoportban.

Az 1910. dec. 3-án keltezett főhomlokzattervben (15. kép) az attika kialakításában láthatunk változást. Megszűnnek a rizalitok attikaablakai, és itt jelenik meg először egy nagyméretű mozaikkép a középtengelyen, megtartva a januári tervből az íves vonalvezetést. Mind itt, mind a januári tervnél megfigyelhetjük, hogy a főbejárat nyílásai a falazattal egy síkban helyezkednek el. Az oldalhomlokzat tervrajzán (16. kép) helyreállt a szimmetria, és kisebb változtatások következtében egészben egyöntetűbb hatást kelt. A középrész tengelyei egyértelműek, a második emelet ablakai és a pannók közt csökkent a szintváltás, a formailag egyszerűbb oldalbejárat középre került. A jobb rizalit is visszafogottabb megoldású, az attika kiugró ablakcsoportja helyébe egy egyszerű félkörlezárasú ablak került, amelyhez a balkon háttérének íve is alkalmazkodik. Viszont az eddigi megoldástól eltérően, a keretezés az első emelet hármaskorablakcsoportjai ívzáródását egyenként követi, ami esetleg az oldalbejárat felértékelésének szándékával indokolható.¹⁴

A háromemeletesre bővített tervek között csak egy homlokzati tervrajz maradt fenn, 1911. szept. 11-i keltezéssel.¹⁵ (8. kép) Bár alaprajz szempontjából a harmadik emelet a második emelet ismétlődésének számított, a homlokzat átalakítása elkerülhetetlenné vált. Értékes adalék Komorék munkájához a Bernády polgármesterhez intézett, szept. 27-én keltezett levél, melyben az építésnél a tervezés késlekedésének tartott fennakadásokkal kapcsolatban fejtik ki véleményüket.¹⁶ A következőben néhány

11. 1909. július, hosszmetset

12. 1910. június, hosszmetset

részlet idézete: „... a fennakadások abból következtek, hogy minden egyes lemenetelünk alkalmával tervváltozások állnak elő.” „A legcsekélyebb tervváltozás maga után vonta az emelet soroknak összes átalakítását, a homlokzatoknak új átrajzolását, a metszeteknek átalakítását” „Mi a Kultúrpalotának már számtalan alaprajzát készítettük el, nemcsak 1:100 léptékben, hanem 1:50 léptékben is, és a folyton átrajzolendő 1:50 léptékű homlokzatok óriási munkatöbbletet, időt és gondolkodást igényelnek, végre is nem lehet az épület azon a nívón mint egy bérház, ahol a kiképzés jelentőséggel nem bír.”

A harmadik emelettel bővített homlokzati terv jelentős változást mutat. Az eddigi attikaszint teljes értékű emeletté alakult, és az íves záródású nyújtott ablaksor ritmikus tagolását hangsúlyozó gazdag díszítőprogram által koronaként övezi az épületet a monumentális tető alatt. Az első emeleti erkélysor indító tagjával összehangolva a pártázat lépcsősen emelkedve vezet a középtengely monumentális, egyenes vonalú pannójához, ezáltal felváltva az előző terv összetett-íves záródását. A második emelet nagy, sima vakolású falazatát egyenes záródású ablakok tagolják. Itt az egymást sűrítetten és széthúzva követő ablaknyílások csoportjainak váltakozása jellemző. Míg a komprimált keskeny kosárablakok vésett kőkeretbe foglalva és mellvéddel ellátva a rizalitokat és a középtengelyt díszítik, a közbeeső felületről élesen kimetszve, széthúzva kisebb méretű ablakok helyezkednek el. A második emelet közbeiktatásával feloldódik a szigorú tengelyképzés is, amely ellentmond az előző tervek intenciójának. A középtengely kialakításában koncepcionális változást figyelhetünk meg. Bár az erkélyes portálkompozíció egészében az eddigi tervek ismétlésének tűnik, mégis egy döntő különbségre lehetünk figyelmesek: Komorék átalakították az íves-népies kapuzatformájú bejáratot egy, a vasbeton konstrukciót nyíltan bemutató új megoldásra (2. kép). A korábbi zártsíkú portált a támasztó szerkezet négyzetes keresztmetszetű pillérei és a vízszintes tartógerenda tért nyitó együttese váltja fel. A háttérben emelkedő ajtóig lépcsők vezetnek fel. Az erkélyekig kibontott falak beüvegezett pilléreközei szabad rálátást nyitnak a betonkonstrukcióra, megjavítva egyben a vesztibül fényellátását. A nyersen kimutatott szerkezet látványa elgondolkoztat a koncepcióváltás okáról. Miért választották ezt, a bécsi szecesszió kedvelt motívumát¹⁷ historizáló-eklektikus tervük entreejének? Melyik tervrészlet származik korábbról? A nagyfelületű, uralkodó pannó négyszögű formája az, amelyhez a bejárat igazodott, vagy egyszerűen egy modern megoldás beépítésének ötlete, amely mintegy nem kívánja elrejtetni a betonszerkezet kínálta formai lehetőségeket? – Bár a feltett kérdésekre nem ad választ a rendelkezésünkre álló anyag, ez, a tervezés végső stádiumában előbukkanó, újszerűnek számító megoldás azonban mégis elgondolkoztat.

Az itt bemutatott homlokzati rajzok ezenkívül a tervezés egy érdekes részletére is engednek következtetni. Feltűnik, hogy a művészi díszítésre fenntartott felületeken (mellvédek, pannók) az építészek terve szerint

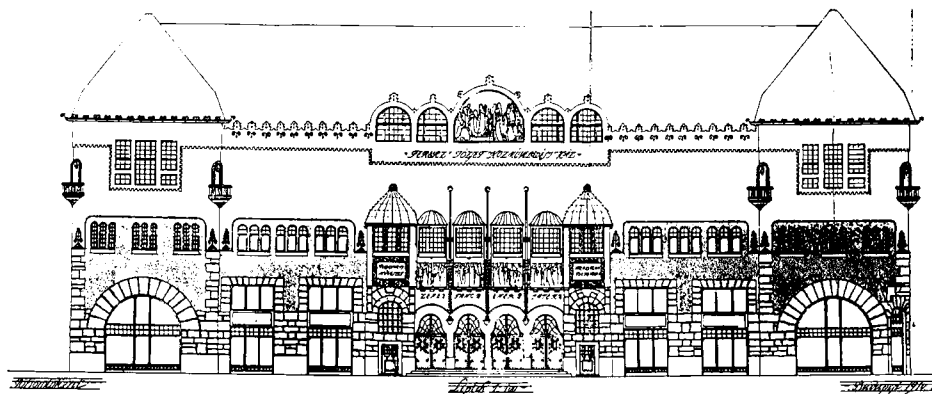
kizárólag a „szép művészetek” általános, klasszikus témái jelentek volna meg, művészet, zene, tánc, irodalom címszók alatt. Ez azt jelentheti, hogy eredeti tervként a Kultúrpalota homlokzati díszítése általános jellegű művészeti témát képviselt volna, és csak a tervezés utolsó fázisában, Körösfőiék megbízásával¹⁸ alakult ki a végleges, a magyarság művészi és tudományos értékeit hangsúlyozó mondanivaló kifejezésének szándéka. A rizalitok második emeleti ablakcsoportja mellvédjére híres erdélyi személyiségek képmásai, az erkélysor mellvédjére magyar alkotások megjelenítése, és a központi nagy Patrona Hungariae pannóra az erdélyi magyarság képviselőinek hódolata került. Ezt a feltevést még egy 1910. jún. 23-as keltezésű metszet is alátámasztja.¹⁹ (12. kép) Azon kívül, hogy ez az épületbelső felületi kiképzésére részletesebb javaslatokat nyújt mint az egy évvel korábbi metszet (11. kép), felkelthetik a figyelmet a földszint díszítésén végigfutó általánosan „magyarkodó” feliratok, mint például: „sír a nótám”, „Kossuth Lajos azt üzenté” „magyar nóta muzsika”. Tehát az épületbelső tervezett témaköre sem lépett túl ebben az időpontban még az általánosan magyaros jellegen. Anélkül hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk ennek a megfigyelésnek, valószínűnek tekinthetjük, hogy 1910 júniusában az épület díszítésének tervezése még az építészek feladatkörének része volt, és mint olyan, nem emelkedett volna túl az egykorú középületek díszítésén.

Összefoglalás

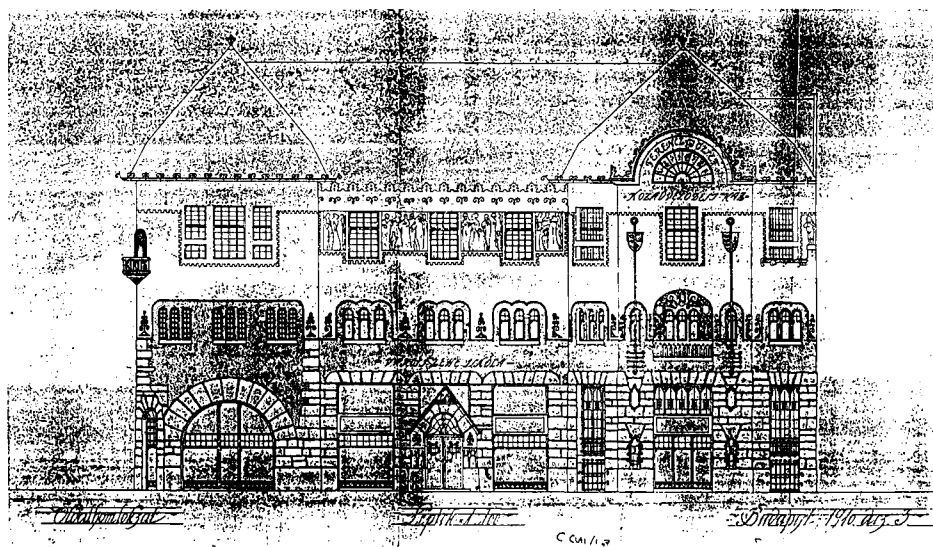
Már az épület tömbszerűsége is azt mutatja, hogy a tervezők elkerülik az eddig kedvelt – és az általuk épített szomszédos Városháza – nyugtalan tömeghatását, és a síkdíszítést részesítik előnyben. A díszítő elemek, mint a vésett keretek, kovácsoltvas rácsok, de a művészi dekoráció is, mint a domborművek és mozaikok kizárólag funkcionálisan megalapozott helyen lépnek fel. A falfelület széles horizontális sávokban történt összefogása megakadályozza a vertikális felaprózódás érzését, melynek veszélyét a nyújtott ablaknyílások magukban rejtik. Ezt a szándékot még megerősíti az emeleteket elválasztó majolikafrízek vonala. Jelentős dekorációs elem a felületkiképzés kontrasztja: a kváderezett kőlabazat felett a durván szemcsézett vakolat sávja, ennek ellentétéként a sima vakolású második emelet, és az épület lezárása faragott kőfelületbe zárt csillogó mozaikképekkel ismét csak oldalpillantásként hat a bécsi szecesszió kedvelt felületképzési formái felé.

A különböző időben készült homlokzati tervek nem nyújtják forradalmi újítás képét számunkra, de felkeltik a figyelmünket aziránt, hogy Komor és Jakab mint a magyar szecessziós stílus lelkes képviselői, a tizes években mennyire törekedtek konvencionális épületeiken is egy higgadtabb hangvételre, amely nem zárta volna ki az internacionális építészethez való

15. 1910. december, főhomlokzat terve

16. 1910. december, oldalhomlokzat terve

közelítést sem. A rajzok egy állandóan mérlegelő és harmóniára törekvő alkotó folyamat tanúi, melynek eredményeként a marosvásárhelyi Kultúrpalota a magyar szecesszió egyik legjelentősebb művészi együttesének méltó otthonává vált.

JEGYZETEK

- ¹ A marosvásárhelyi Városi Tanács Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1907. 166–167. Továbbiakban: Jegyzőkönyv
- ² Magyar Királyi Törvénykönyv, 1907. évi XXVIII. törvénycikk, §1/b. Törvényerőre emelkedett 1907. június 7-én.
- ³ Dr. Bernády György, 1864–1938, egyike a kor haladó vidéki polgármestereinek, aki hivatali éveit alatt, 1902–1913 között, hatalmas városújító programmal emelte az addig elmaradt csendes kis várost közgazdasági és oktatási központtá, és végrehajtotta a közművek bevezetését. Róla többet: MAROSI Barna: Bernády György városa, Marosvásárhely, 1993.
- ⁴ Komorék önhatalmú megbízásáról és a tervezés előkészítéséről tudósít Bernády cikke a Magyar Iparművészetben, 1913. 395–414.
- ⁵ Jegyzőkönyv, 1908. július 15. 277.
- ⁶ Jegyzőkönyv, 1908. április 24. 166.
- ⁷ Marosvásárhelyi Városi Levéltár. „A”-terv: CLXVI. iratsomó, 256–258. „B”-terv: CVXVI. iratsomó, 259–263. Dátum: 1908. augusztus 6. Továbbiakban: ML
- ⁸ Tervrajzok 1908. október 8. dátummal: ML CLXVI iratsomó, 235, 240–242, 248. – 1909 július 9. dátummal: ML CLXVI iratsomó, 250, 264–266.
- ⁹ ML CLXV iratsomó, 54, 218, 244, 251.
- ¹⁰ Jegyzőkönyv, 1911. szeptember 25, 404–406.
- ¹¹ ML CCVII csomag, 168–169. Dátum: 1910. január 18.
- ¹² ML CLXV iratsomó, 264. Dátum: 1909. július 29.
- ¹³ ML CLXVII iratsomó, 87–91., kék papírra fehér krétával
- ¹⁴ Homlokzati tervek ML CLXVII iratsomó, 1–7. Dátum: 1910. dec. 3.
- ¹⁵ ML CCVII iratsomó, 152.
- ¹⁶ ML CLXIV iratsomó, 322.
- ¹⁷ Például Adolf Loos üzletházának portálja a bécsi Michaeler-Platz-on (1910) vagy Otto Wagner Postatakarék főbejárata (1906), szintén Bécsben.
- ¹⁸ Körösfői-Kriesch Aladár (1869–1950) a gödöllői művésztelep vezető egyénisége irányította a Kultúrpalota művészi programjának megvalósítását.
- ¹⁹ ML CCVII iratsomó, 135.

Alföldy Gábor

A PILISSZÁNTÓI OROSDY-KASTÉLY ÉS PARKJA¹

Az együttes alkotói

A Pilisszántón, Budapesttől alig több mint húsz kilométerre található az ország egyik legszebb fekvésű kastélya, az Orosdy-kastély, a hozzá tartozó parkkal. A kastély – melynek építését éppen száz évvel ezelőtt kezdték meg – Meinig Artúr, a park Hein János műve. A két alkotó pályája igen hasonló, és több ponton találkozik. Karrierjük tipikusnak is mondható: sok kollégájukhoz hasonlóan mindkettőjüket a kiegyezés után kezdődő, s az azt követő évtizedekben egyre fokozódó építési konjunktúra vonzotta hazánkba. Megbízóik a történelmi arisztokrácia mellett a polgárság köreiből kerültek ki.

Meinig Artúr Drezda mellett, Waldheimben született, 1860-ban. Tanulmányai után először Drezdában, majd Bécsben Fellner és Helmer irodájában dolgozott. 1883-ban telepedett le Magyarországon, elsősorban az arisztokrácia számára tervezett kastélyokat és palotákat. E műfajok specialistájának is nevezhetjük. Nevét olyan jelentős művek fémjelzik, mint a tiszadobi Andrassy-kastély, a Baross utcai Wenckheim-palota, a nagykárolyi Károlyi-kastély átépítése vagy a Stefánia úti Park Club.² Épületeinek legtöbbször virtuóz – feltehetően a híres színháztervező irodában elsajátított – belső térszervező készségéről, a különböző építészeti stílusokban való jártasságáról, valamint az új áramlatok iránti fogékonyságáról tanúskodik. Terveivel a megrendelők ízlését, igényeit magas szinten szolgáltatta ki.

Hein János a Hamburg melletti Altonában született, 1866-ban. 1890 körül jött Magyarországra, s hamarosan – a 90-es évek elején – kerttervező irodát nyitott Budapesten. Sikeres pályáját éppen a Meinig-tervezte Park Club kertjének megalkotásával alapozta meg. Szerencséje volt, mert a Park Club a korabeli magyar arisztokrácia kedvelt találkozóhelye lett, s ennek révén sok megrendelőt szerzett. E munka Hein éppen bontakozó karrierjét jobban meghatározta, mint az addigra már befutott, széles körben ismert Meinigét. Ezután egyre több felkérést kapott, s két évtized alatt mintegy háromszáz kertet tervezett és épített az akkori Magyarország csaknem minden vármegyéjében, de Ausztriában, Német- és Franciaországban is. Egész sor kastélypark (részben újak tervezése, részben régi, történelmi parkok megújítása, pl. Fehérvárcturgó, Boldogkőváralja), fürdőhelyek (pl. Lukács-fürdő, Pöstyén), kórházkertek (pl. a budapesti Klinikák), városi parkok (Győr, Szombathely, Nyíregyháza, Marosvásárhely) és

villakertek tucatjai alkotják életművét. Mint kerttervező, hazánkban elsők között tervezett kertvárosokat (Kerepes–Zsófiakertváros, Dunakisvarsány-Újfalú), sőt Hein vetette fel a pesti Andrassy út meghosszabbításának ötletét is a Városligeten keresztül Zugló felé. Nemcsak választott hazájában ismerték el (számos kertészeti kiállításon nyert díjat), kertterveit az 1900-as párizsi világkiállításon is aranyéremmel jutalmazták. Alkotásainak sokféle műfaja között figyelemre méltóak a nagyvonalú kastélyparkok.³

A pilisszántói kastély Meinig, a park Hein sok szempontból különleges alkotása. A műegyüttesről ez ideig nem folytak kutatások. Az épületet egyes munkák említik,⁴ de – akárcsak a két alkotó életművét – mélyrehatóbban még nem vizsgálták. Az eredeti építészeti és kertépítészeti dokumentumok elvesztek vagy lappanganak.⁵ A kastély terveit nem ismerjük, a park tervrajzát Hein illusztrációként közölte prospektusában.⁶

Az építtető család

A pilisszántói birtok megvásárlása és a kastély építése Orosdy Fülöp nagykereskedő nevéhez fűződik. Apja, Schnabel Adolf 1830-ban született Budapesten.⁷ Nevét 1848-ban, 18 évesen – Béla nevű testvérével együtt – Orosdira magyarosította.⁸ Aktívan részt vett a szabadságharcban, és őrnagyi rangot szerzett. A szabadságharc bukása után a menekülő Kossuth Lajost a törökországi Vidinbe kísérte, ahol állítólag titkára lett.⁹ Innen azonban nem követte tovább Kossuthot, hanem több évtizedig Törökországban maradt, ahol igen sikeres, jól jövedelmező vállalkozásba fogott: Back Fülöppel megalapította az Orosdi-Back világkereskedelmi vállalatot, jelentős afrikai és ázsiai kapcsolatokkal.¹⁰ Konstantinápolyban feleségül vette Kurlander Bertát. Itt született meg két fiuk: Fülöp 1863. október 11-én¹¹ és Leó (Leon), akinek születési idejét nem ismerjük.¹²

Orosdi Fülöp Franciaországban végezte tanulmányait, s ott, majd visszatérve Törökországban különböző ipari és kereskedelmi vállalatokban vett részt (köztük feltehetőleg apja vállalatában). Ez idő alatt kitüntetést is szerzett: a II. osztályú török medjidie és a IV. oszmán török rend tulajdonosa lett.¹³ Apja időközben meghalt.¹⁴

Orosdi Fülöp 1893. október 11-én, harmincadik születésnapján Budapesten, a Dohány utcai zsinagógában kötött házasságot csetei Herzog Margittal.¹⁵ Herzog Margit franciaországi és angliai intézetekben nevelkedett.¹⁶ Apja, Herzog Péter szintén a dél-európai – főképpen balkáni – kereskedelem ismert személyisége volt, többek között dohány-kereskedelemmel foglalkozott, és sokat tett a Magyarországon termelt dohány nemzetközi elismertetéséért.¹⁷ Ezen kívül az Angol–Magyar Banktársaság igazgatója is volt.¹⁸ Még 1886 előtt birtokot vásárolt, és kastélyt építtetett Csete-Kéthalompusztán. 1886-ban már „csetei” előnévvel kapott magyar nemességet.¹⁹ Másik gyermeke, az 1869-ben született Herzog Mór Lipót nevét első-

sorban a híres – ma nagyrészt Oroszországban található – műgyűjteményéről ismerjük.²⁰ A Herzog család Herzog Péter gyermekeinek házassága révén rokoni kapcsolatba került többek között a báró Hatvany-Deutsch, a báró Weiss és a gróf Parravicini családokkal.²¹

Az esküvőt követően a házaspárt hol Budapesten, hol Konstantinápolyban találjuk.²² Első gyermekük, Raoul 1895. január 11-én, Budapesten született. Féléves korában, július 11-én Konstantinápolyban római katolikus szertartás szerint megkeresztelték.²³ Néhány nappal később, 1895. július 15-én anyja, Herzog Margit is kikeresztelkedett.²⁴ Orosdy Fülöpék még abban az évben visszatelepültek Magyarországra,²⁵ és Budapesten megvásárolták Freiburger Samutól a VII. kerület Damjanich utca 12. szám alatti palotát.²⁶

Ebben az időben a polgárság számára a követendő modellt az arisztokrácia jelentette. A vagyonnal társuló előkelő származás és cím számos előnnyel járt.²⁷ A nagypolgárság számára a bárói cím megszerzése elérhető is volt. A kiegyezést követő évtizedekben harminc zsidó származású család nyert bárói rangot Magyarországon.²⁸ Az arisztokrácia köreibe tartozás alapfeltételei közé tartozott a főúri életforma átvétele, s ennek részeként kastély megvétele vagy építése (földbirtokkal vagy anélkül). Ennek köszönhetően e családok – és más, főnemesi rangra nem emelt polgári családok is – jelentős kastélyépítkezést folytattak. A döntően Budapesten épült (bér)paloták és villák mellett a kastélyok a reprezentáció fontos kellékei, az új életforma elengedhetetlen tartozékai lettek. E jelenség emléke számos ekkor épített vagy átalakított kastély, mint például a báró Schossberger-kastély Turán, a Sváb-kastély Diósjenőn, a Beretvás-Wahrmann-kastély Tóalmáson, a halomi Deutsch-kastély Vecsés-Halomegyházán, a báró Harkányi-kastély Abonyban vagy a báró Hatvany-kastélyok Hatvanban és Sárvárott, hogy csak néhány példát említsünk. Az utóbbi két példa jól reprezentálja a gyárak területén vagy szomszédságában épült kastélyok típusát, ahol maga a gyár volt a jövedelmet biztosító „birtok”.²⁹ A kastélyok egyébként egyaránt lehettek mintaszerű birtokgazdaság központjai, vagy a termeléstől független helyszínen épült nyaraló- vagy vadászkastélyok, mint amilyen Herzog Péter Csete-kéthalompusztai és Orosdy Fülöp pilisszántói kastélya is.

A Pilis-hegy oldalában, ott, ahol ma a kastély és parkja fekszik, eredetileg villatelep létesítését tervezték. Egy pilisszántói birtokos, bellusi Baross Károly 1895-ben kiadvány formájában közzé is tette az „Ilona-telep” terveit.³⁰ A telkek vásárlói számára egységes modorban készített, különböző méretű és kivitelű villa-típusterveket kínált. Terve végül nem valósult meg, ugyanis 1899. július 7-én Orosdy Fülöp a kifarcellázott villatelkekkel együtt Baross teljes pilis-hegyi birtokrészét megvásárolta 65 ezer koronáért,³¹ s hamarosan vadászkastély építésébe fogott. A terveket Meinig gyorsan elkészítette, mert az építkezést már 1899 októberében megkezdték. Az összes munkálatokat Mészáros és Gerstenberger budapesti építő-

mesterek vállalták el.³² Az építkezés körülményeiről, a munkálatok befejezésének idejéről ez ideig nincsenek adataink. A park tervezését és kivitelezését megkezdő tájkertész személye egyelőre ismeretlen. 1901-ben azonban az illető munkájával elégedetlen Orosdy Fülöp az ismert tájkertészt, Hein Jánost kérte fel új terv készítésére és a park kivitelezésére.³³

A kastély és a park fekvése

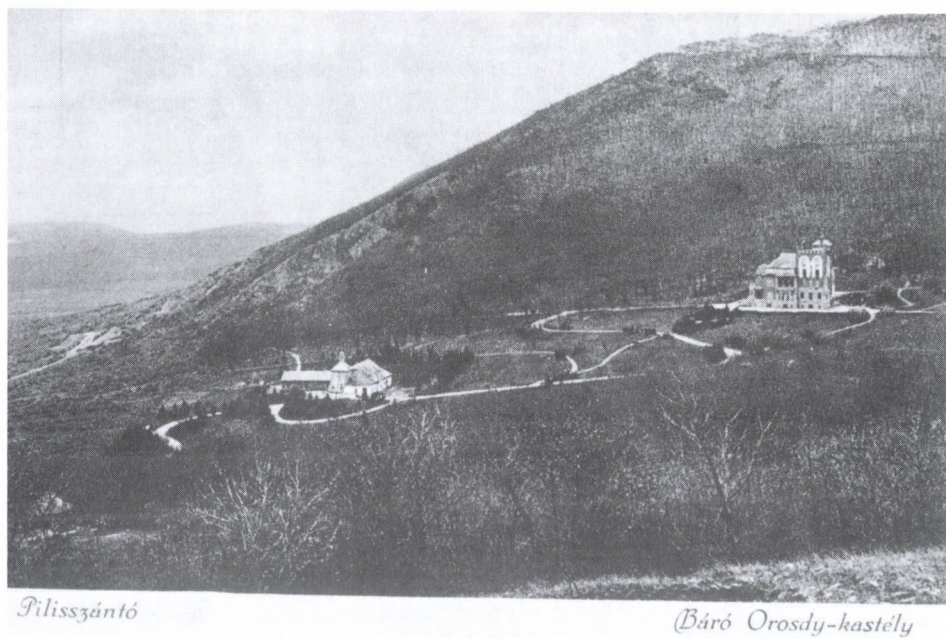
Az épület és a kert a Pilis-hegy meredek délkeleti oldalában fekszik. (1–2. kép) A terepviszonyokat jelzi, hogy a park alsó végében álló kapuépület és a legmagasabb ponton található Trézsi-kút grottája között 120 méter a szintkülönbség. A kastély kb. 380 méter magasságban épült. A park a Pilisszentkereszt felé vezető műútból balra leágazó, kövezett szerpentinúton közelíthető meg. Az úton felfelé haladva a látogató először az időközben lebontott, nagyméretű kapuépülethez érkezett. A szerpentinút innen tovább halad a kastély felé. Az út a kastély előtt eredetileg kétfelé ágazott, így az épületet dél és észak felől is meg lehetett közelíteni. Dél felől az út a reprezentatív főbejárathoz, északról a toronyba vezető személyzeti bejárathoz vezetett, de innen tovább lehetett haladni a szerpentinúton egészen a Pilis-hegy tetejéig.

Bár a kastély közelről monumentális hatást kelt, mégis harmonikusan simul a tájba. (1–2. kép) Az épület már kilométerekekről is jól látható, mégsem uralkodik környezetén. Az 1910-ben megjelent vármegye-monográfia elragadtatással ír a kastélyról és parkjáról: „Ide tartozik a Pilishegy, melyen báró Orosdy Fülöp erdőbirtoka és nagyszabású kastélya áll, mely 1899-ben épült”.³⁴ A kastélyt „remek fekvésű”-nek és „ritkaszép kilátású”-nak nevezi. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy Meinig szerencsésen alkalmazkodott a terep és a táj adottságaihoz a két épület elhelyezésénél, másrészt a park – amint ugyanitt említik: – „az erdővel egyesül”.³⁵ Kerítést csak a keleti oldalon, a legelők felől építettek. A parkon több jelzett turistaút is átvezetett. E tekintetben is különbözik a pilisszántói park a kor magas fallal körülzárt kertjeitől (pl. Zalaújvár, Keszthely).³⁶ Tervezésénél elsődleges szempont volt a Pilis-medencére és a Budai-hegységre nyíló pazar kilátás kihasználása.

A park és az erdő kapcsolatát biztosította a szerpentinút folytatása a kastélytól a Két bükkfa-nyeregig (1901–02) és a Pilis-hegyre (1903–04).³⁷ Az előbbi lényegében az Aquincumot Brigetióval összekötő római hadiút vonalán épült, a szerpentinúton pedig föl lehet jutni egészen a hegy tetejéig, az ott állt „bástyaig”. E kilátóból belátható volt az egész birtok és a távolabbi vidékek is. A szerpentinút az említett turistakalauz már 1913-ban „automobil-út”-ként említi,³⁸ s ez is jelzi, hogy a szintvonalakhoz ügyesen alkalmazkodott. A kastélytól induló, és a birtokot feltáró utak feltehetően szintén Hein tervei szerint épültek.

1. Pilisszántó. A kastély a kapuépülettel. Képeslap, 1905 körül. (A szerző gyűjteményéből.)

2. A kastély és a park. Képeslap, 1910-es évek. (A szerző gyűjteményéből.)

A kastély

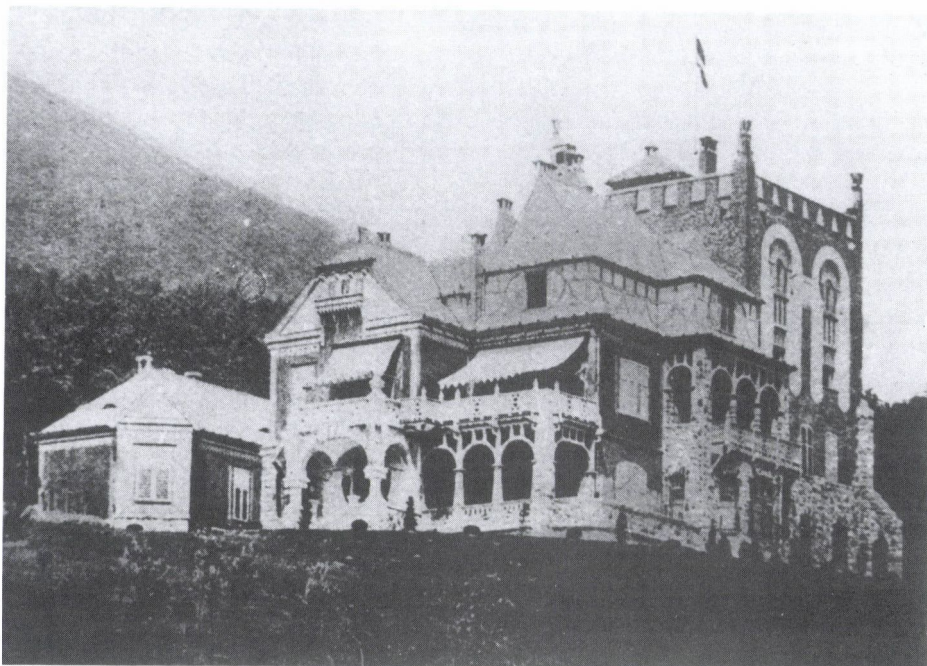
Meinig Pilisszántóra bonyolult tömegformálású, sokféle stíluselemet felvontató, szecessziós részletekben is gazdag kastélyt tervezett, melynek egyes részletmegoldásai (mint pl. pala alkalmazása falburkolatként) hazánkban különlegességeknek számítottak. A kifinomult stílusérzékű építés e különös épülete esetében a koncepció mögött a megrendelő határozott elképzeléseit sejthetjük.

A kastély tömege két, egymástól jól elkülöníthető részre tagolódik: az emeletes főépületre és a földszintes vendég-szárnyra. (3. kép) A két párhuzamos épületrészt közepén nyaktag köti össze, két kis udvart hozva létre. A főépület maga is két részre különül: az alacsonyabb, tagoltabb tömegformálású reprezentatív épületrészre és a toronyra, ahol a lakosztályok kaptak helyet. Így a rendeltetésbeli különbségek az épület külső tagolásán is megmutatkoztak. Az egyes épületrészek közötti ellentétet Meinig a homlokzatok burkolatainak különbözőségével is fokozta: amíg a reprezentatív épületrészt és a vendég-szárnyat pala burkolta, a torony burkolata klinkertégla volt, végül a nyaktag egyszerű vakolatot kapott. Az épület lábazata és helyenként a földszint külső burkolata egységesen (feltehetően a szomszédos Hosszú-hegy tetején található homokkőbányából kitermelt) terméskő-ciklofalazat.

A főépület déli homlokzatán találjuk az egykor díszes, szecessziós stílusú főbejáratot, amelyhez faragott kőkorlátú lépcső vezetett. (4. ábra) A bejáratot Meinig úgy alakította ki, hogy az ajtó fölötti felülvilágító ablak felső vonala a mellette levő két kis ablak külső vonalával egy patkóívet alkotott. Az ajtót kívülről levélmintás kovácsoltvas rátét, az ablakokat finom megmunkálású rács díszítette. A bejárat fölötti erkélyt rövid oszlopokon nyugvó boltozott ív támasztja alá. Az ív zárókövére vak címerpajzs került. Az erkély sarkait miniatűr építészeti tagozatokra emlékeztető kőfaragványok díszítették. Faragott kő mellvédjének posztamenseit finoman vésett magyaros virágmotívum díszítette. A két szélsőre alacsony, urnaszerű díszek kerültek.

A főhomlokzaton az erkély mellett feltűnően kis ablak látható, amely valószínűleg mellékhelyiségé lehetett. (9. kép) Jobboldalt, a hátraugratott homlokzat elé a földszinten faragott, faárkádós loggia került; korlátjának fűrészelt mintája szecessziós vonalú virágfejet idézett. Az első emelet nyitott, fakorlátos erkélyét a bejárat fölötti erkéllyel egy kis tag kötötte össze. Az emelet falát pala burkolta, amely a földszinti ablakok esővédő tetején is folytatódott. A bejáratához kapcsolódó, aszimmetrikus, előreugró homlokzatrészt furcsamód szimmetrikus, felül kontyolt, deszkaborítású oromzat zárta, a főpárkány alatt futó és a tető vonalát követő vésett díszítéssel. A kis udvaron hagymakupolával fedett kiugró csatlakozott a főépülethez, a tetején szélkakassal. A jobb oldali, hátraugró homlokzatrész második emeletén Fachwerk-szerkezet jelent meg. A homlokzat szertelenségét a karcsú kémények is fokozták, a tetejükre helyezett kőgömbökkel. Meinig formákkal és anyagokkal való ilyen játék a oeuvre-jében egyedülálló.

3. A kastély délkelet felől.
(Borovszky Samu szerk.:
Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye
monographiája. Bp. 1910. 107.)

4. A díszes főbejárat. (a 9. kép rész-
lete)

A déli oldal összképét a földszintes vendégszárny egészítette ki, amely jóval puritánabb megjelenésű volt. Mindössze a főbejáráthoz közeli sarkára került egy négyszögű kiugró, az oromzat csúcsán túlnyúló, stilizált állatfejekben végződő deszkadíszítéssel. Falát szintén pala borította. A déli udvarról külön lépcső vezetett ebbe az épületszárnyba, a nyaktagból nyíló bejáráshoz. A lépcső kovácsoltvas korlátját szecessziós minták díszítették (pl. gesztenyelevél-motívum).

A keleti homlokzaton a reprezentatív épületszárnyhoz rizalit csatlakozik, melynek emeleti részét – a déli oldalon, a földszinten találhatóhoz hasonló – faárkádós loggia alkotta. (3. kép) Ezen a homlokzaton folytatódott a déli homlokzat második emeletén megjelent Fachwerk-szerkezet.

A torony a kastély leghangsúlyosabb része. (5. kép) Tömege egyetlen kúbus, megfogalmazása nagyvonalú és higgadt, a reprezentatív épületrésszel ellentétben nem veszik el a részletekben. Sziluettjében leginkább egy középkori vár lakótornyára emlékeztetett. Ezt a hatást Meinig a sarokra helyezett támpillérral és a homlokzat tetején a – klinkertégla és vakolat váltakoztatásával létrehozott – csipkézett kialakítással is fokozta. E historizálás azonban merőben más attitűdöt feltételez, mint akár néhány évvel korábbi Meinig-épületek esetében. Az épület csak első pillantásra tűnik réginek vagy régi-esnek, valójában a legtöbb részletmegoldás újszerű, meglepő. Meinig a torony téglahomlokzatának egyhangúságát két emeletet átfogó vakolatívékkel oldotta fel. A legfelső emeletre – az ívek vonalát követve – patkóíves, nagyméretű ablakok kerültek, melyek a kastély bejáratára, s mint majd látni fogjuk, a kapuépület nyílására utaltak vissza. Hazánkban ez a nyílásforma 1899-ben még újdonságnak számított, ez is jelzi Meinig nyitottságát a nyugat-európai szecessziós építészet iránt. A torony lapos tetején nagyméretű napozóterasz található, melyről páratlanul szép kilátás nyílik a Pilis- és a Budai-hegység között elterülő tágas medencére és a környező hegyvonulatokra. A torony karakterét meghatározta a sarkokra helyezett két kémény, amely valószínűleg az itteni lakosztályok kandallóinak füstjét vezette el.

A torony fontossága nemcsak tömegéből, magasságából adódott, s nemcsak a kilátás biztosítása kedvéért magasodott a környező erdő fái fölé. A birtokos rangját, hatalmát reprezentálta, amire az is utal, hogy később a család címerével ellátott zászló hordozója lett. (3. kép) A korábbi vagy a következő évtizedekből elég, ha például Füzérradvány, Keszthely, Szigliget vagy Osztopán újonnan épült, hasonló rendeltetésű kastélytornyaira gondolunk.

A kastély északi oldalán találjuk a toronybéli lépcsőház bejáratát – az egykori személyzeti bejáratot – amelyet eredetileg tetőszerű építmény fedett. Erre néznek a toronylépcső és a torony egyes szobáinak ablakai is. A fő- és melléképületet a nyaktag mögött itt is egy kis udvar választja el. Említést érdemel az itt látható kovácsoltvas korlátú lépcső, amely kívül, ezen az udvaron vezetett a főépület első emeletéről a vendégszárny raktározásra használt padlására. Díszítése (gesztenyelevél) megegyezik a déli udvarnál említett lépcsőével.

5. A kastély északkelet felől. Képeslap, 1940 körül. (Gerle János gyűjteményéből.)

Az épület földszinti ablakait mindenütt díszes, szecessziós kovácsoltvas ablakrácsok védték. A leggazdagabb kiképzésűek természetesen a reprezentatív szárnyon találhatók, ezeket egy-egy stilizált virágtő díszíti: alul dúsan burjánzó gyökérzet, fölötté a tulajdonképpeni rácsot képező szárak, legfelül virágfejek.

A kastély belsejének eredeti állapotáról semmilyen képi forrás nem maradt ránk, így itt csak szóbeli közlésekre támaszkodhatunk,³⁹ illetve a jelenlegi – átalakított – állapotból következtethetünk vissza. Ennek alapján a kastély belső tételrendezése a századvég-századforduló kastély- és villaépítészetének jellegzetes szabályait követte. A főbejáraton belépve egy kis előszoba után tágas, kétszintes hallba értünk, eköré csoportosultak a reprezentatív helyiségek. A kazettás tölgyfa-mennyezetű hall megvilágítását balról, a két épületszárny közötti kis udvarról kapta. Jobbra a földszinten két nagy terem (szalon és ebédlő) ajtaja nyílt, balról indult a tölgyfa lépcső, amely az emeleten körülfutó galériára vezetett, szemben pedig egy ajtó nyílt a torony-lépcsőházba. Ezen belépve balra egy folyosó indult a vendégszárnyba, illetve pár lépcsőfok a hátsó kijáratához vezetett. Az emeleti szobákban kaptak helyet a különböző gyűjtemények, például a „török szoba”, a „tükör-szoba” és valószínűleg a kápolna is. A tulajdonosok és a cselédség élettere természetesen teljesen elkülönült egymástól.

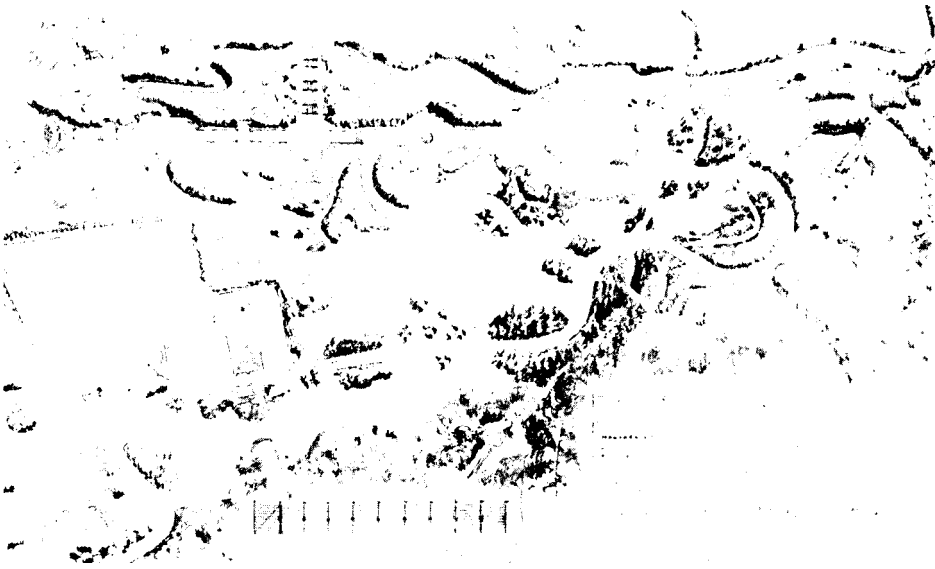
A kastély egykori berendezésére csak a faluban megmaradt néhány szecessziós bútor utal. A Borovszky-féle vármegye-monográfia megemlíti, hogy „a kastély nagy kényelemmel van berendezve”.⁴⁰ Az ún. török szoba a kor kelet-divatján túlmenően bizonyosan Orosdy Fülöp törökországi születésével és kapcsolataival hozható összefüggésbe. A tükör-szoba minden falát tükrök borították, s ajtaját nehéz volt újra megtalálni.⁴¹ A falakon festmények és régi fegyverek függtek, de ide kerültek például a szerpentinút építésénél talált Árpád-kori leletek is.⁴² A kastélykápolna oltárképét (*Jézust megkereszteli Szent János*) Szinyei Merse Pál leánya, Szinyei Merse Rózsi festőművésznő alkotta.⁴³ Az alagsorban a két világháború között tornaterem is volt, sokféle sportszerrel.⁴⁴

A kastély létesítése idején az akkori legmagasabb kényelmi és technikai követelményeknek felelt meg. Saját áramfejlesztője volt az alagsorban,⁴⁵ s már megépültekor bevezették a telefont is.⁴⁶ Központi fűtés is volt, melynek kazánja szintén az alagsorban kapott helyet, de a tulajdonosok nem mondtak le a hagyományos fafűtésű, látványos kandallókról sem. A földszinti ebédlő és az alagsorbeli konyha között étellift működött. A kastély vízellátását az épülettől mintegy 300 méterre levő, bővízü Trézsi-forrás biztosította, ahonnan – mivel hozzávetőleg 60 méterrel fekszik magasabban, mint a kastély – a víz saját súlyánál fogva töltötte meg a vezetékrendszert, még a 20 méter magas toronyban is.

A melléképület

A kapuépületet Meinig a park bejáratánál helyezte el. Az L alakú épület-tömböt a korábbi Baross-féle erdőri lak felhasználásával alakította ki úgy, hogy az új kapuépület-szárnyat derékszögben toldotta hozzá a régi épülethez. Az erdőri lak a Baross Károly-féle 1895-ös kiadványban közzétett helyszínrajzon nem szerepel. Fényképét egy turistakalauz őrizte meg számunkra.⁴⁷ A korábbi épület továbbra is az erdész lakásaként szolgált, az új szárnyban pedig a rövidesen garázként használt kocsisín és az istállók kaptak helyet. Itt vörös márvány itatók voltak, melyeket a lovak maguk működtettek. Az egyszerű, vakolt épület homlokzatán nagyméretű, szögletes kapunyílások sorakoztak. Északi, magasított tetővel és kőburkolattal is kiemelt végén kapott helyet a parkba vezető díszes szecessziós kovácsoltvas kapu, ismét patkóíves nyílással, mellette kis kerek ablakkal. (1. kép)

A kapuépület több szempontból is különlegesnek volt mondható. Egyrészt a szokásos kapus-házaktól eltérően nem „állt félre”, hanem rajta keresztül vezetett az út a parkba, s megjelenését a kapunyílás feletti tetődísz is hangsúlyossá, ünnepélyessé tette. A porta szerepén kívül több kiszolgáló egység kapott benne helyet, s így voltaképpen a szokásos melléképület-komplexum minden – bár a termeléstől független helyszínen és a va-

6. Hein János tervrajza a kastélyparkhoz. 1901-2. (Hein János: Kertművészet. Bp. 1912. 33.)

dáskastély-jelleg miatt redukálódott – funkcióját betöltötte. Mindazonáltal méreteinek, valamint egyszerűsége ellenére építészeti igényes kialakításának köszönhetően a látványnak fontos részét képezte, s a kastéllyal együtt festői látványt nyújtott. (1–2. kép)

A park

A pilisszántói park a tájképi és geometrikus elemeket ötvöző eklektikus kertstílus jegyeit viselte magán, azonban a terepadottságok itt a szokásostól eltérő, egyedi térstruktúrát eredményeztek. A meredeken emelkedő hegyoldal és a természetes forrásvíz adottságait kihasználva számos hatásos elemet (grotta, vízesés, tó, híd, szökőkút) valósított meg a tervező.

A terep rendezése még az építkezés során megkezdődött, mivel a kastély helyén jelentős bevágásra és feltöltésre volt szükség. A park kialakítását feltehetően már az építkezés kapcsán megkezdték. Hein János tervlapján 1901–1902-t jelöl meg tervezési dátumként (6. kép), s bizonyos munkálatok (a szerpentinút és a Trézi-kút grottája) csak 1903–4-ben készültek el. Arról, hogy Hein előtt más tájkertészt bíztak meg a park tervezésével és építésével, egy Orosdy Fülöp által Heinnek írt levélből értesülünk: „Igen örömet elismerem, hogy az Ön által nálam, pilis-szántói birtokomon alakított parkkal rendkívül meg vagyok elégedve. A kocsutak vezetését és tracirozását [szintezését] a hegyes terepen,

egy mély szakadék áthidalását nagyszerűen megoldotta. *Sajnálom, hogy a munkát nem mindjárt Önnel kezdem meg, hanem egy másik tájkerésszel, aki az úttechnikát nem bírta.*⁴⁸

Elképzelhető, hogy Heint Orosdy Fülöp apósa, Herzog Péter ajánlotta, mivel Hein tervezte Herzogék Csete-kéthalompusztai kastélyának parkját is.⁴⁹ Lehet, hogy ajánlója Meinig Artúr volt, akivel korábban már volt sikeres közös munkájuk (Park Club). Végül az is lehetséges, hogy az idős Jámbor Vilmos ajánlotta tanítványát.⁵⁰

Hein nemcsak a tervezést, hanem a park kivitelezését is elvállalta. Terveit gyakran maga kivitelezte, saját geodétái, pallérjai, valamint helybeli munkások segítségével. A kertekben elhelyezett díszeket (pl. műkö vázákat, medencéket, mellvédeket stb.) saját budapesti műhelyében vagy a helyszínen készítették. A növényanyagot dunakisvarsányi faiskolájából hozta. A hazai viszonyok között nevelt, többször iskolázott növények – mint azt megrendelőinek visszajelzései bizonyítják – mindig megeredtek, és jól fejlődtek.

Még egy adalék, amely Pilisszántón a kert építtetőinek megelégedettségét jelzi. A park elkészültekor Orosdy Fülöpné – a park tervezőjét maga mellé ültetve – végighajtatott kocsijával a falutól a kastélyig. Miután a lovak egy trappban felértek, a báróné a megállapodott összeg kétszeresét adta Heinnek.⁵¹ (Ennek alapján feltételezhető, hogy a hegytetőre vezető szerpentinút építésével is őt bízták meg.)

A parkon belüli úthálózatnak a többi hazai tájképi kerttől való alapvető különbsége abból adódik, hogy az utak itt nem a festőiség kedvéért kanyarognak, hanem elsősorban a nagy szintkülönbségek kényszerítették a tervezőt. Hein e kényszerből erényt formált azzal, hogy nemcsak alkalmazkodott a terepadottságokhoz, hanem ki is használta azokat. Így az úthálózat – s az egész park – praktikus és festői is lett egyben.

Hein a kastély előtti szabad terület szélén, a Trézi-patak mély árka mentén vezette a kastélyhoz a széles kocsitutat. A kocsik számára épített szerpentinútnál rövidebb gyalogút is vitt a kastélyhoz, melyet az épület közelében sziklák között vezető, kétkarú kőlépcső váltott fel.

Mivel a kastély körül a Hein kastélyparkjaira jellemző geometrikus kert (formal garden) kialakítására itt nem volt lehetőség a terep lejtése miatt, így Hein a park reprezentatív jellegét a kastély tengelyében (észak-déli irányban) épített, szökőkútban végződő, a terep lejtése miatt teraszokra osztott egyenes sétánnyal adta meg. A kastély elé, a sétány tengelyébe kerek szőnyegágy (grupp) került. Egy alsóbb teraszon gyepes krokett-teret képeztek ki. A tengelyt lezáró szökőkút vize egy ellipszis alakú műkö medence közepén, kövek között tört fel. A kastély felől nézve a sétány nyiladéka végén a budai hegyek látványa tárult fel. A sétányt a kor elmaradhatatlan, fehér karóhoz kötözött, magas törzsre oltott rózsái szegélyezték. Az egyenes sétányhoz szervesen csatlakoztak a kisebb, kanyargós, kövezett kerti utak.

A parkszerűen kiképzett terület legfelső pontján található Trézsi-kútból kerámia-csővezeték vitte a kastélyba a vizet. Az 1902-es Hein-féle tervlapon még jól kivehető, hogy a forrás vize a parkba patakként érkezik, s ott egy, a kastélytól északi irányban elhelyezkedő, szabálytalan alakú tóba érkezik, majd innen szintén patakként indul tovább. Ezzel szemben a megépült parkban a víz a tóig vezetéken folyt, s egy mesterséges vízesés tetején lépett ki a szabadba, kövek között zuhogva. Itt először egy kis félkör alakú műkö medencébe érkezett, majd onnan zuhogott tovább a tóba, végül a tóból újabb vízeséssel távozva mély árokban folytatta útját a falu felé. A tó több célt is szolgált. Egyrészt állandó nyomást és vízellátást biztosító víztározó szerepét töltötte be, amely a kerti öntözőrendszer számára volt fontos. Másrészt így itt nem kellett hidat építeni a Trézsi-patak árka fölé, mint lejjebb. Végül a tulajdonosok fürdőzésre használhatták.⁵²

A Hein-féle tervlap a kastélyon és a kapuépületen kívül a parkban számos létesítményt jelöl. Ezek a tervlapon szereplő sorrendben: „vadászati pavillon, jégverem, fürdő, konyhakert, nagy-híd, kis-híd, croquett-tér, vízmedence”.⁵³ Ezen kívül a Borovszky-féle vármegye-monográfiában olvashatjuk, hogy „a parkban a szokásos sportpályákon kívül, galamblovótér is van”.⁵⁴ A vadászati pavilon a terv szerint a sétánytól nyugatra helyezkedett el, már az erdőben. A terv szerint a sétány felől lugasokkal védett lépcsősoron végighaladva lehetett megközelíteni.⁵⁵ A jégverem helyét a reprodukált, erősen kicsinyített terven nem sikerült azonosítani. „Fürdő” névvel a tervező a tavat jelölte, amelynek partjára kicsiny, esetleg csak stég-szerű építmény került. A kapuépület előtt ábrázolt konyhakert nem valósult meg, helyén a lovak számára futtatót alakítottak ki. A tervtől szintén eltérést mutat, hogy a kapuépületet íves út kerüli ki. A díszes bejárat feltehetően szűknek bizonyult. A nagy és a kis híd a Trézsi-patak árkat ívelte át, s mint Orosdy Fülöp Hein prospektusában közzétett levelében írja: a tervező „egy mély szakadék áthidalását kitűnően megoldotta”.⁵⁶ Alattuk a patak mellett, azt többször keresztezve, kisebb út kanyargott.

A következő, terven jelölt kerti létesítményt, a sétány tengelyére illeszkedő, gyepes krokett-pályát már említettük, akárcsak a tengelyt lezáró szökőkutat. A galamblovó-tér helyét nem ismerjük. A család lovait és kutyáit hagyományos módon a parkban, a szökőkút közelében temették el. Az egyszerű, alacsony sírköveken az állatok neve volt olvasható.⁵⁷

A park növényállománya két, jól elkülönülő csoportból áll.⁵⁸ Egyrészt nagy felületeken érintetlenül hagyták az erdőt, más részeken viszont – főként a kastély előtti fátlan területen – Hein dunakisvarsányi faiskolájából származó növényeket ültettek. Ezek közül a legmarkánsabban a örökzöld fenyőfélék (tisza fák, feketefenyők, keleti és óriástuják, kínai és virginiai borókák, hamisciprusok) nagy tömege tűnik ki, de lombos növényeket is telepítettek. A parkba vezető szerpentinutat is virginiai borókák kísérték. A kastély előtti kétkarú lépcső környékét, a teraszos sétány hegy felőli

oldalán a meredek rézsút, valamint a Trézsi-kút környékét sziklakertté alakították. A szökőkút melletti – az állat-temetővel szembeni – teraszosított területen gyümölcsöst telepítettek. A Hein által Pilisszántón alkalmazott növények akkoriban nem számítottak különlegességnek, a megrendelő különösebb botanikai érdeklődésére semmi nem utal.

A Trézsi-kút grottája

Heim tervlapján nem szerepel a Trézsi-kút, hiszen a kastélytól távolabb, az erdőben található. A bővízü forrás már korábban is ismert volt, s egy 1900-ban megjelent turistakalauz még „kőbe foglalt jó forrás”-ként említi.⁵⁹ A műegyüttes teljes vízellátását biztosította, beleértve kastély, az erdőéri lak és az istállók mellett a park öntözőrendszerét és a szökőkutat is. Egykori rendkívüli vízhozamát jelzi, hogy az 1960-as években egész Pilisszántó központi vízellátását e forrásra alapozták volna, de a terv végül nem valósult meg.⁶⁰ A forrásvíz felhasználása, kastélyba való bevezetése nem volt egyedi megoldás, Magyarországon is több példáját ismerjük (pl. Csalapuszta, Kégl-kastély).⁶¹

A grotta a századfordulón ismét kedvelt kerti motívummá vált (vagy továbbra is az maradt), de az általános kert-felfogáshoz hasonlóan valószínűleg ez is elvesztette korábbi meghatározó szimbolikus-hermetikus jelentéstartalmát; inkább csak hatásos látványelem-szerepe maradt meg. Hein munkássága során számos grottát készített. A legismertebb a Park-Club kertjében volt (8. kép), de például az abbáziai Szegő-féle szanatórium kertjében is ő épített cseppkőbarlangot.⁶² Prospektusában hirdette: „kerti házak, loggiák, pergolák, szökőkutak, kerti bútorok, barlangok stb., kívánatra szintén megterveztetnek és elkészítetnek, illetve elsőrendű kivitelben szállíthatnak”.⁶³ Hein prospektusából az is kiderül, hogy Orosdy Fülöpnek a grotta is megelégedésére szolgált. A megrendelő már többször idézett elismerő levelében megemlíti, hogy „az idén épített sziklabarlang szintén pompásan sikerült”.⁶⁴

A Trézsi-kút a Pilis-hegyre vezető szerpentínút mellett, az erdőben található. Az útról kisebb ösvényen és kőlépcsőn lehetett megközelíteni. A forrás fölé 1903-ban építtetett mesterséges cseppkőbarlangot Orosdy Fülöp, s azt környezetével együtt szintén Hein János tervezte (7. kép).⁶⁵ Bár a grotta régóta kedvelt kerti motívum, a Trézsi-kút közvetlen előképe a megrendelő részéről valószínűleg a Park Club kertjében épített – időközben elpusztult – hasonló építmény lehetett.

A grotta megvilágítását a bejáraton és a középben levő tetőnyíláson át kapja. A forrás vize a bejáratnál szemben, a fal nyílásából folyik egy kis gyűjtőmedencébe, ahonnan a vezeték indul a kastély felé. Kétoldalt kis fülkék vannak, melyekben padok voltak, ami arra utal, hogy a grottát hűsölésre, pihenésre is használták. A szabálytalan kövekből épített bar-

7. A Trézsi-forrás fölé emelt cseppkőbarlang. (Szúcs Gyula: Pilisszentkereszt és környéke. Bp. 1913. 39.)

8. Cseppkőbarlang a Park Club kertjében. (Vasárnapi Ujság, 1895. 321.)

lang mennyezetét oszlopok tartják, s acél gerendákkal is megerősítették, amint az a bejárat nyílása felett kívülről is látható. (Egy hasonló elhelyezésű acélgerenda a Park-Club grottájának nyílása fölött is megfigyelhető.)

A mennyezetet műcseppkövek borították. Ezek is Hein budapesti, Thököly út 109. sz. alatti műhelyében készültek (az épület ma is áll). Hein János lányának elmondása szerint a cseppkövek készítéséhez zsákvásznat használtak, amelyet hosszúkás alakúra vágtak, s egy rúdra függesztettek fel. Ezután kőporos-cementes híg keveréket öntöttek vagy dobáltak rá, amely megkötött. Ezt a folyamatot többször megismételték, míg a „cseppkő” a kívánt formát és vastagságot el nem érte; majd egyenként, óvatosan kocsira rakták, s a helyszínen erősítették fel a grotta mennyezetére. Ott a cseppkövek közötti felületre is hasonlóan híg, kőporos anyagot dobáltak fel, amíg az összefüggően be nem borította a mennyezetet.⁶⁶

A Trézsi-kút grottája eredetileg látogatható és használható volt a turisták számára is, csak „hangoskodni és szemetelni” nem volt szabad, amire egy korabeli turistakalauz is figyelmeztet. A barlang összefüggésben volt több – egyelőre feltáratlan – föld alatti víztároló medencével, és talán más, mesterségesen fúrt kúttal is, amelyek a közelben található.

A Trézsi-kúthoz egy másik, keskenyebb szerpentinút is vezetett közvetlenül a kastély északi (torony felőli) kijáratától. A kút barlangja eredetileg jól látható volt a kastély tetőteraszáról – a kastély tornya is a barlang felől –, s e látvány-tengely (vue) fontos szerkezeti eleme volt a parknak. Mindazonáltal túlzás volna a kis méretű barlangot „eye-catcher”-nek nevezni.

A Trézsi-kút közvetlen környékén is örökzöldeket ültettek (keleti tuja, kúszó kínai boróka), amelyek az idehordott sziklákkal együtt a létesítmény „vadregényességét” fokozták.

Az elkészült parkról és a grottáról 1904-ben Füredi Jenő (1885–1960), a budapesti Kertészeti Tanintézet 3. éves hallgatója – később neves kertészeti szakíró és tanár – tanulmányi útja során úti jegyzetként leírást készített, amely szerencsére fennmaradt a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Levéltárában.⁶⁷ A kézirat szövegét mellékletként, betűhíven közlöm.

A család és a kastély sorsának alakulása

Herzog Péter és gyermekei – így Orosdy Fülöpné Herzog Margit is – 1904-ben bárói rangot kaptak.⁶⁸ Orosdy Fülöpöt és gyermekeit pedig – „orosdi” előnévvel – 1905-ben emelte hasonló rangra Ferenc József.⁶⁹ Ezzel mindkét család hivatalosan tagjává vált a magyarországi arisztokráciának. 1911 előtt Orosdyék megvásárolták a tiszabői (Ybl Miklós által tervezett) Almásy-kastélyt a hozzá tartozó 3355 kataszteri holdas birtokkal együtt.⁷⁰ 1910-ben Orosdy Fülöpöt a Nemzeti Munkapárt jelöltjeként a temesi végvári választókerület országgyűlési képviselőjévé választották. 1911-ben gyermekeivel örökös főrendiházi tagságot és „bői” második előnevet kapott.⁷¹

A fiatal Raoul zászlósként teljesített szolgálatot az I. honvéd gyalogezredben, s 1916 augusztus 3-án hősi halált halt. Életéről könyv is megjelent.⁷²

Báró Orosdy Fülöpné, fia halálát követően a budapesti, Damjanich utcai palotában 30 ágyas kórházat rendezett be, s a tiszabői birtokon rokkanttelepet létesített, amely később is működött. A két világháború között részt vett a Vöröskereszt irányításában és egyéb jótékonyági mozgalmakban is. Leánya, az 1902-ben született Júlia gróf Pálffy Gézához ment nőül 1927-ben. Orosdy Fülöp 1930 november 16-án Tiszabón meghalt, ezzel a báró Orosdy-család fiágon kihalt.⁷³ Özvegye 1931-ben – nő léteére akkor még ritka kivételként – a szécsényi választókerület országgyűlési képviselője lett, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt tagjaként.⁷⁴ Ebben az évben született meg unokája, gróf Pálffy Rudolf.⁷⁵

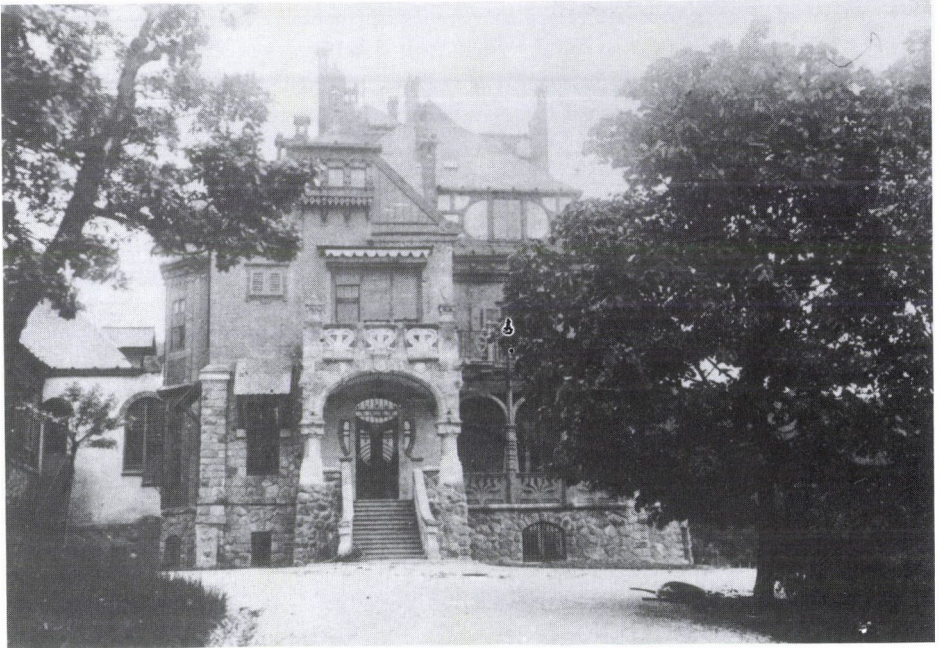
A pilisszántói kastély és parkja állapotáról a két világháború közötti időszakból nem sok adattal rendelkezünk. A család csak rövid időszakokban használta a kastélyt, főként nyáron és vadászati szezonban. A főváros közelsége, a technikai felszereltség (telefon, villany, központi fűtés, stb.) és a gyönyörű környezet ellenére inkább – az egyébként előnytelen fekvésű – budapesti palotát használták. Ebben az időben érte az első átalakítás a kastélyt: a déli főbejáratától jobbra levő földszinti, díszes, faragott árkádoroszlopait kiverték, s a fa korlátokat az emeleten egyszerű vaskorlátra, a földszinten pedig tömör terméskő-mellvédre cserélték. (10. kép)

A parkban nem alkalmaztak hivatásos kertészt. A terület fenntartásáért az erdész (egy bizonyos Wagner) volt felelős. A kerti utak tisztán tartását, gereblyézését falubeliek végezték.⁷⁶ A cserjék ifjítása – amely szakképzett kertészt igényelt volna – a korabeli fényképek tanúsága szerint elmaradt. Báró Orosdy Fülöpné a 20-as évek végén az időközben Pilisszántóra (az egykori Lithvay-kúriába) költözött Hein Jánostól kért tanácsot a kastély környékének naposabbá tételéhez.

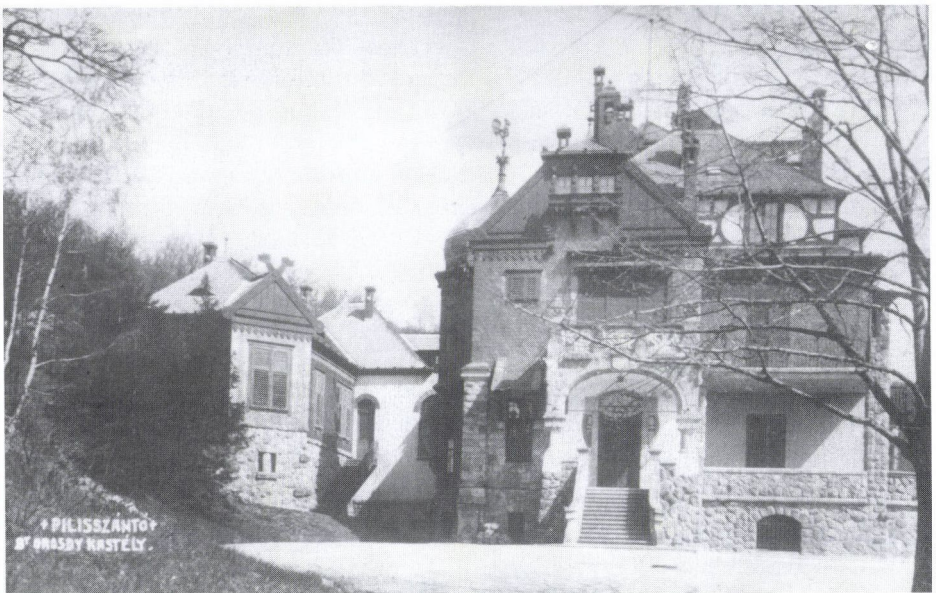
Az 1930-as években Br. Orosdy Fülöpné hozzáment az angol Raymond Woodehouse-Foxhoz.⁷⁷ 1942-ben elhagyta az országot, s unokájára, a kis-korú gróf Pálffy Rudolffra hagyta a pilisszántói birtokot,⁷⁸ azonban leánya és unokája is hamarosan követte az Egyesült Államokba.⁷⁹ Ekkor az itthon maradt Pálffy Géza (Orosdy Júlia férje) a kastélyt a légierőhöz tartozó tisztek rendelkezésére bocsátotta üdülőként.⁸⁰

1943-ban itt forgatták Karády Katalinnal és Jávor Pállal a főszerepben a „Makrancos hölgy” című játékfilm egy részét.⁸¹ A filmben a kastély egyes külső részletei jól megfigyelhetők, azonban a bent játszódó jelenetek valószínűleg kivétel nélkül stúdióban készültek. (Egyes részletek – pl. a hall és a filmben szereplő toronyszoba ablaka – arra utalnak, hogy a díszletek tervezésekor figyelembe vették a kastély belső kiképzését.)

A második világháború során a környéken heves harcok folytak. 1945-ben, egy bombatámadás során az épület találatot kapott, de nem sérült meg súlyosan. Kisebb károk a parkot is érték.⁸² A család birtokait a második világháború alatt a Magyarországon maradt gróf Pálffy Géza, báró

9. A déli homlokzat, eredeti állapotában. Képeslap, 1930-as évek eleje. (Gyökér István gyűjteményéből.)

10. A déli homlokzat a fa árkádok eltávolítása után, 1940 körül. (Szónyi József gyűjteményéből, Pilisszántó.)

11. A déli homlokzat belügyi üdülőként. Képeslap, 1963. (A szerző gyűjteményéből.)

12. A déli homlokzat mai képe, 1990. (A szerző felvétele.)

Orosdy Júlia férje irányította. Pálffy 1945 tavaszán – rövid politikai közszereplés után – a szibériai Tajsetben lévő kényszermunkatáborba vitték, s ott halt meg 1952-ben.⁸³ A pilisszántói birtokot 1947 július 21-én államosították.⁸⁴ A kastély egészen az ötvenes évekig üresen állt, szabadon meg lehetett közelíteni. Ez idő alatt teljesen kifosztották.

Állami kezekben

A kastélyt az ötvenes évek elején a Belügyminisztérium számára üdülőnek alakították át. (11. kép) A bontási munkákat 1952. november 2-án kezdték meg. Az építkezés november 25-től folyt, egy éven keresztül, 1953. november 27-ig. A terveket a KÖMI 401. számú tervező vállalata készítette.⁸⁵ A bontási munkákról fennmaradt dokumentáció tanúsága szerint a kastély építészeti díszei lényegében hiánytalanul átvészelték a háborút. Bizonyos részletekről éppen ezek az iratok adnak pontos képet. Ami addig megmaradt, azt nagy gondossággal tüntették el ekkor: „köríves ablakok kibontása, az óvatos bontás érdekében a bontást szakmunkás végzi”; „erkély mellvédő bontása, mellvédő és idomok vésővel, kalapáccsal való szétverésével”; „főbejárat díszének lefaragása nagyolva, majd simára faragva” – olvasható például a tételek között.⁸⁶

A munkák nagy részét rabok végezték.⁸⁷ Az épület pala- és klinkertégla-burkolatát levették. A hall kazettás tölgyfa mennyezetét és a tölgyfa lépcsőt a galériával szintén elbontották. A fa- és poroszsüveg-boltozatos födémek többségét vasbetonra cserélték; a második emelet régi, fachwerk szerkezetének helyére egyszerű téglafal került. A keleti homlokzat emeleti erkélyének faárkádjait kiszedték. A déli udvaron álló hagymakupolás kiugrót a földszintig bontották, a mellékszárnyon pedig – korábbi tetejétől megfosztva – tetőteraszt alakítottak ki. A szecessziós főbejáratit ajtót kicserélték, a mellette levő két kis íves ablakot befalazták. A hall lépcsőjének faragott fa korlátjait vasra cserélték. A hátsó kijárat fölötti esővédő tetőt is elbontották. Ami a kastély berendezéséből, nyílászáróiból addig megmaradt, azt összetörték.

Az átalakítás tehát arra irányult, hogy az épület elveszítse kastélyjellegét, de egyúttal új díszeket is kapott: „déli homlokzat ereszkiképzéséhez díszes faragású konzol készítése 15/15 fűr[észelt] gerendából”. A főbejárat fölötti erkélyt alátámasztó ív zárókövére (a korábbi vak címerpajzs helyére) kőből faragott ötágú csillag került: „főbejárat feletti zárókő kiképzése nagyolt és sima faragással”.⁸⁸ A klinkertégla-burkolatot is óvatosan fejtették le a torony homlokzatáról, majd egyes helyeken újrarakták, de egyszerűbb formában. A bontásból származó, nem hasznosított anyagokat az épület közelében helyezték el, majd földdel borították. A megújult épületben Rákosi Mátyás is gyakran megfordult.

Ebben az időben a parkot újra gondozni kezdték, s folytatták a telepítést. A kastély erkélyeire muskátlikat helyeztek, az épület elé lucfenyő-sor

és orgona-sövény került. A kastélytól északra íves vascsövekre rózsát futtattak. Nem hiányozhattak az új telepítésből a korszak favoritjai: az ezüsthársak, ezüsthenyők és a nyírfák sem. Ezeken kívül lepényfákat és aranyesőt ültettek. A kastélytól nyugatra, az erdőben futballpályát alakítottak ki. A Trézsi-patak mély árkan átívelő hidakat lebontották, s az egész területet szögesdróttal körülkerítették, megszüntetve a park és az erdő addigi közvetlen kapcsolatát.

A 70-es évek elején a kezelői jogot az akkori Fővárosi Tanács kapta meg. Ekkor a kastély értelmi fogyatékos gyermekek bentlakásos iskolája lett, s mintegy hatvan gyermeket helyeztek el benne. Mivel a hely kicsinek bizonyult, újabb átépítésre volt szükség. A bejáratától jobbra lévő teraszok helyét beépítették, s így három új helyiséghez jutottak. Ettől azonban az épület déli homlokzata eredeti formáját szinte teljesen elvesztette. (12. kép) A hajdani nagy hallt két szintre osztották, s az itteni lépcsőt megszüntették; így jelenleg csak a toronylépcsőn lehet az emeletekre jutni. A déli udvart egy nagy kapuval elzárva szenes udvarnak használták, a hátsó udvar helyére pedig garázst építettek. A kapuépület tömbjét is ekkor bontották le.

Nem tudni, miért (talán a megnövekedett vízigények, esetleg egészségügyi előírások miatt?) a Trézsi-kút helyett a faluból vezették fel a vizet a kastélyba. A forrás fölé emelt grottát – amely a 70-es évektől az újra bekerített parkon kívülre került – külön körülkerítették és bejáratát vasajtóval elzárták, a vandál rombolástól azonban ez sem mentette meg. Kerítését megrongálták, az ajtót feltörték, a falakat borító műcseppköveket pedig egytől-egyig leverték. A kastélytól nyugatra, az erdő szélén üvegházat és disznóólat építettek, hogy az iskola költségeit csökkentsék. Az intézetben keletkező hulladékokat – köztük a széntüzelésű kazán salakját – a kastélytól nem messze az erdőben, a szerpentinút mellett dobták ki és égették el, jelentős szennyezést okozva.

Amennyire gondosan kezelték a parkot, és igyekeztek szépségét a maguk módján megőrizni az előző időszakban, annál több kárt okozott és okoz a 70-es évektől kezdődően a fenntartó munkák elmaradása. A nem megfelelő fajok (pl. nyírfák, simafenyők) telepítése, az öntözés elmaradása, az új egyedek rossz elhelyezése szükségszerűen a növényzet sínylődését vagy pusztulását vonta maga után.

1990-ben az intézet vezetősége tervbe vette, hogy újabb szintet húznak az épületre, s így összesen mintegy 100 gyermek elhelyezését tudták volna megoldani. A tervek 1991 februárjára el is készültek.⁸⁹ Eszerint a nyugati homlokzatot még egy szinttel megtoldották volna, így az ereszcsonna a főépület körül egy magasságban futott volna. A tetőgerinc – amely a különböző átépítések ellenére ma még eredeti vonalában húzódik – középre került volna. (13. kép) A padlástérben még egy szintet alakítottak volna ki, sőt, e fölött még egy ún. „galéria”-szintet is, amely a tető legfelső háromszögét hasznosította volna. (A terv új tantermek kialakítását nem tar-

talmazta.) A tervek végül anyagi okokból nem valósultak meg, s a gyerekeket Budapestre, egy újonnan épült intézetbe költöztették.

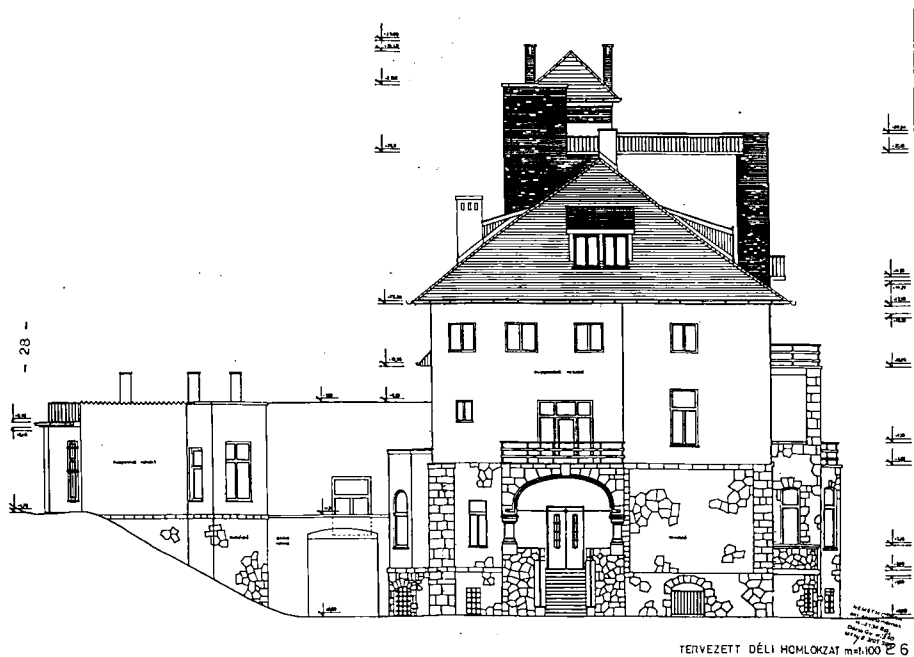
1992 nyarán, Pilisszántón kiállítás mutatta be a kastély és környezete egykori állapotát és átalakításának történetét az addig fellelt dokumentumok alapján.⁹⁰ A kiállítás hatására 1992-ben a Pilisszántói Önkormányzat kezdeményezte a kastélypark védelem alá helyezését, s a következő évben a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium országos jelentőségű természetvédelmi területté nyilvánította.⁹¹

1996-ban újabb terv született az immár üresen álló épület átépítésére, hasznosítására. A cél egy környezetvédelmi oktatási központ létrehozása volt, amely nemzetközi kurzusok rendezéséhez szolgált volna ideális helyszínül. A tervek – melyeket Nagy András építész készített – az épület eredeti tömegének visszaállítását és a park rekonstrukcióját tűzték ki célul. Sajnos, ezek az elképzelések nem valósultak meg.

Végül, napjainkhoz elérkezvén fölmerülhet a kérdés: mi maradt meg az eredeti együttesből? A kastély tömegét alapjában véve máig nem változtatták meg, de eredeti jellege a részletek elpusztulásával alapvetően megváltozott. A legjelentősebb átépítések a déli homlokzatot érték, az erkélyek beépítésével. A palaburkolat és tető palahéjazata teljesen eltűnt, az eredeti klinkertégla-burkolat csak a torony északi és nyugati oldalán maradt meg. Az egyes részletek (pl. erkélyek, ablaknyílások) – ha átalakítva is – az egész épületen szinte kivétel nélkül azonosíthatók; s meghosszabbítva bár, de megmaradt az eredeti tetőgerinc. Az eredeti díszek közül nem sok maradt meg: néhány szecessziós ablakrács (kettő a főépületen, nyolc a melléksárnyon), a támpillér a torony sarkán; a bejárat fölötti erkély, kovácsoltvas lépcsőkoriátok (a toronyba, a melléksárnyba és annak tetőteraszára vezető lépcsők korlátjai); valamint egy kerek ablak a torony nyugati oldalán. Az egykor a kémények tetejét díszítő kőgömbök a faluban, kerítések pilléreinek tetején köszönnek vissza. A faluban megtalálható még néhány – meglehetősen kalandos sorsú – bútordarab és egyéb berendezési tárgy is, köztük az egykori török-szoba egyik dísze: egy aprólékosan megmunkált réz füstölő. A helyi Polgármesteri Hivatal két szép, rézveretes, szecessziós ruhásszekrényt őriz, felújítva. A többi hasonló tárgy – köztük az Orosdy-féle gyűjtemények, valamint a kastélykáporna oltárképének sorsáról nem tudunk. A jelenleg üresen álló kastély állapota igen rossznak mondható. A vakolat több helyen, kisebb-nagyobb darabokban leválik, a melléksárny lapos teteje folyamatosan beázik. Az épületen időnként ideiglenes állagmegóvási munkákat végeznek.

A park képét a mai napig a Hein által ültetett fák határozzák meg (legalábbis amelyek megmaradtak közülük). Ezek közül mára a legjelentősebb a hajdani kapuépület helyét körülvevő feketefenyőök csoportja, több hatalmas példánnyal. A legidősebb fák (elsősorban cser- és kocsánytalan tölgyek) a meghagyott erdőrészekben találhatók. A kert egyre inkább elvadul, a magról növő csemeték egyre sűrűbb szövedéket alkotnak, s ezzel gá-

13. A kastély átépítési terve, 1990. Déli homlokzat.

tolják a idősebb és értékesebb egyedek megfelelő növekedését. Ez a visszaerdősülés esztétikailag élvezhetetlenné teszi a parkot; a hajdani, fontos ki- és átlátások mára jószerivel megszűntek. Ráadásul az intézethez hivatalosan tartozó területnek – amely a park korábbi területénél amúgy is kisebb (5,85 hektár) – csak egy részét kerítették be, így értékes fák kerültek a kerítésen kívülre. (Az ötvenes években felhúzott kerítés a mainál jóval nagyobb területet juttatott a kastélynak.)

A grotta környéke is igen elhanyagolt állapotban van. A hajdan telepített örökzöldek közül ma már csak néhány, az erdő besűrűsödése miatt felkopaszodott keleti tuja él, de ezeket is veszélyezteti a mindent benövő erdei iszalag. Az építmény nyáron alig látszik ki a szeder indái és egyéb gyomok közül. Az egykori kerámia-vízvezeték darabjai az erdőben hevernek szétszórva. Megmaradt még a tó a vízesések köveivel, és az egyenes sétány, végén a szökőkút medencéjével.

A kastélyt és a parkot a helyi önkormányzat helyi műemléki védelem alá kívánja helyezni. Az 1947 óta állami tulajdonban lévő terület 1997 áprilisában Pilisszántó Önkormányzata, a kastély pedig a Fővárosi Önkormányzat tulajdonába került. Az épület és a park méltó hasznosításra vár.

E tanulmányban egy, a 19–20. század fordulóján épült kastély-park-együttes évszázadnyi történetét kísértük végig. A műegyüttest létrehozó család a dualizmus-kori Magyarországon nagypolgárból földbirtokossá, arisztokratává vált zsidó családok köréhez tartozott. Jellemző, általában mégsem kutatott ez a megrendelői réteg, pedig e családok szerepe a gazdaságon és politikán túl a kultúra területén (gyűjtőként, mecénásként és nem utolsósorban építtetőként) is igen jelentős volt.⁹² A kutatást jelentősen megnehezíti, hogy a zsidó származású bárói családok iratai és más dokumentumai levéltárainkban egyáltalán nem (pl. az Orosdy-család) vagy csak töredékesen (pl. Herzog-család) maradtak fenn.

A késő-eklektika magyarországi kastélyépítészete javarészt még feldolgozatlan; a tendenciák, stílusirányzatok rendszeres összefoglalása csak a stílus korai, illetve érett szakaszára történt meg.⁹³ Az ebből az időből származó emlékműanyag az elmúlt évtizedekben hivatalos védelemben csak kivételes esetekben részesült, s így fokozottan ki volt téve a „racionalizáló” átépítéseknek.

A századvég-századelő magyar kertművészete is hasonlóképpen feltáratlan még, s az alkotók életműve felkutatásának hiánya mellett a stílus- és periodizációs kérdések egyelőre e téren sem tisztázottak megnyugtatóan.⁹⁴ A 19–20. század fordulóján létesített jelentősebb kastélyparkjainknak csak töredéke áll műemléki védelem alatt.⁹⁵

A Pilisszántói kastély és parkja a magyarországi késő-eklektikus kastély- és kertépítészeti sok szempontból különlegesnek mondható, mégis tipikus példája. Az együttes alkotói e korszak jelentős, de mára elfeledett, kiváló művészei, akiknek életműve úgyszólván teljesen feltáratlan. Pilisszántó mindkét tervező oeuvre-jében megkülönböztetett helyet foglal el, amely végső soron a táji adottságok célszerű kihasználásának és az ebből – valamint a megrendelő speciális igényeiből – fakadó különleges feladatok egyedi megoldásának köszönhető.⁹⁶

RÖVIDÍTÉSEK

- BOROVSKY = Borovszky Samu szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye. Magyar Monographia Társulat, Bp., é. n. [1910.] I. kötet.
- GUDENUS I. = Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. köt. Natura, Bp., é. n. [1990.]
- GUDENUS II. = Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. II. köt. Tellér Kft, Bp., 1993.
- HEIN = Hein János: Kertművészet. [Prospektus.] Bp., é. n. [1912]

JEGYZETEK

- ¹ Ezt a tanulmányt 1992-ben írtam a Pavilon című folyóirat részére, ott azonban – a lap leállása miatt – nem jelenhetett meg. Itt átdolgozott formában, az azóta fellelt adatokkal kiegészítve adom közre. Időközben a tanulmány rövid kivonata (a parkkal foglalkozó részek nélkül) megjelent: Az Orosdy kastély. In: Pilisszántó. [Falomonográfia.] Pilisszántó Önkormányzata, 1996. 68-69.
- ² D. I.: In memoriam Meinig Artúr. Magyar Építőművészet, Bp., 1904. 314-315.
- ³ HEIN; SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? Bp. 1931. 188-189.; RADE Károly: Hein János. Kertészeti Szemle, 1935. 378.; ALFÖLDY Gábor: Tájkertész a századfordulón. Szalon II. 1998. 1. sz. 49-51.; valamint: Hein János- emlékkiállítás, Pilisszántó, Polgármesteri Hivatal, 1997. okt. 11.–nov. 30. (E tanulmány szerzőjének összeállítása, megnyitotta Galavics Géza.) Anyaga tétként a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Levéltárában.
- ⁴ GERLE János – MAKOVECZ Imre – KOVÁCS Attila: A századforduló magyar építészete. Bp. 1990. 144., 264., „1904 körül” datálással, valamint WINKLER Gábor: Az elmúlt száz év műemlékei. Adatgyűjtés, 1980-as évek eleje, „1914” datálással.
- ⁵ Egyelőre sem Meinig, sem Hein tervhagyatéka nem került elő.
- ⁶ HEIN 33. sztl. E prospektusra Illyés Zsuzsanna tájépitész hívta fel a figyelmemet, amiért itt fejezem ki köszönetemet.
- ⁷ GUDENUS II. 425.
- ⁸ Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800-1893. Hornyánszky, Bp. 1895. 19.
- ⁹ BOROVSZKY 473.
- ¹⁰ WESSETZKY Vilmos: Egy elfelejtett magyar egyiptomi expedíció. Valóság, 1975. 67–71. E helyen mondok köszönetet Kákósy Lászlónak, aki az adatot figyelmembe ajánlotta.
- ¹¹ GUDENUS II. 426.
- ¹² Orosdi Leont csak a 10. jegyzetben i. m. említi.
- ¹³ Királydaróczi DARÓCZY Zoltán (szerk.): Nemesi Évkönyv. Bp. 1924. 210.; valamint: KEMPELEN Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. Bp. 1937. 127.
- ¹⁴ Budapesti Izr. Hitközség. 1893. évi anyakönyv, 76. folio, „néhai” említéssel.
- ¹⁵ U. o.
- ¹⁶ Keresztény magyar közéleti almanach. Bp. 1942. II. köt. 1193.
- ¹⁷ Báró csetei Herzog Péter. In: Vasárnapi Újság, 1904. 41.
- ¹⁸ GUDENUS II. 426.
- ¹⁹ GUDENUS I. 542.
- ²⁰ A Herzog-gyűjteményről és annak sorsáról lásd: MRAVIK László: „Sacco di Budapest”. Depredation of Hungary 1938-1949. Hungarian National Gallery, Bp. 1998.
- ²¹ GUDENUS I. 542.
- ²² A házasságot Konstantinápolyban is kihirdették. Budapesti Izr. Hitközség, 1893. évi anyakönyv, 76. folio
- ²³ GUDENUS II. 426.
- ²⁴ Budapesti Izr. Hitközség, 1871. évi anyakönyv, 336. folio
- ²⁵ Ld. 13. jegyzet.
- ²⁶ Az Orosdy- (Freiberger-) palota Örömy József építőmester tervei szerint, 1893-ban épült. Fővárosi Tervtár.
- ²⁷ GUDENUS János – SZENTIRMAY László: Összetört címerek. Mozaik, Bp. 1989. 86-88.
- ²⁸ U. o.
- ²⁹ SISA József: Kastélyépítészet Magyarországon Ybl Miklós korában. Ybl Miklós építész 1814–1891. Hild-Ybl Alapítvány, Bp. 1991. 141.
- ³⁰ BAROSS Károly: A Pilis-szántón létesítendő „Ilona-telep” leírása. Szerző, Bp. 1895.
- ³¹ Földhivatal, Szentendre, 2615/1899. sz.
- ³² Vállalkozók Lapja, 1899. X. 18. Az adatért Dr. Merényi Ferencnek mondok köszönetet.
- ³³ HEIN 45.
- ³⁴ BOROVSZKY 116.
- ³⁵ U. o.
- ³⁶ V.ö.: SISA, 29. jegyzetben i. m. 145.
- ³⁷ A szerpentinút építéséről egy útikalauz számol be: „E 4 3/4 km-nyi utat, mely a kastélytól a bástyaig visz, br. Orosdy Fülöp készítette az 1903–1904. években (42 000 koronába került). Készítése al-

- kalmával több II. (vak) Béla idejéből való tárgyakra: kengyelvasakra, kardokra, patkókra, sarkantyúkra, csattokra akadtak. Csinosabb részét br. Orosdy Fülöp vette magához, többi részét a munkások eldobták.” SZÜCS Gyula: Pilisszentkereszt és környéke. Magyar Turista-Egylet, Bp. 1913. 39.
- ³⁸ U.o.
- ³⁹ Pilisszántói lakosok (Nagy Győri Péterné, Nagy Péterné, Szőregi István) közlései nyomán.
- ⁴⁰ Ld. 37. jegyzet
- ⁴¹ Ld. 39. jegyzet
- ⁴² Ld. 34. jegyzet.
- ⁴³ Dr. Szalatnyay Kálmánnak, a művészno unokaöccsének kéziratosa jegyzete alapján, 1973. (Pilisszántó, Polgármesteri Hivatal)
- ⁴⁴ Ld. 39. jegyzet.
- ⁴⁵ U.o.
- ⁴⁶ Orosdy Fülöp kérelme véleményezés végett a Posta és Táviráda Igazgatóságához, 1899. VII. 16. Véleményezve vissza: VIII. 15. Községi iratok. Pilisszántó, 1899. Pest Megyei Levéltár, Vác. A telefonvonalat már 1899. december 23-án megkapták. Pilisszántó, 1. jegyzetben i. m., 91.
- ⁴⁷ THIRRING Gusztáv: Budapest környéke. Magyar Turista-Egyesület Budapesti Osztálya, Bp. 1900. A Thirring által leírtak még a birtokrész eladását megelőző állapotot rögzítették.
- ⁴⁸ HEIN 45. (kiemelés Heintől) A „másik tájkertész” kilétéről nem tudunk, azonban Jámbor Vilmos, a magyar kertművészet történetének egyik legkiválóbb alakja – többek közt a Margitsziget, Alcsút, Vácrátót, Parad parkjainak tervezője és építője vagy megújítója – életrajzában felbukkan Pilisszántó neve, minden egyéb utalás nélkül (PAPP József: Jámbor Vilmos. Élővilág, 1961. 48–49.). Jámbor éppen 1901-ben halt meg, 76 éves korában. Elképzelhető, hogy mint országosan ismert szakembert, őt kérték fel. A Recsken élő, birtokát és faiskoláját igazgató idős Jámbor kapott és vállalt is kerttervezési megbízásokat. Ráadásul Hein 1900-ban „nagyra becsült mesterének” nevezi Jámkort (Hein a párizsi világkiállításon szerepelt parkfotóinak egyikét Jámbornak ajándékozta, dedikálva. Az idézet innen való. Közölte
- PÓCS S.: Jámbor Vilmos és a Recski Arborétum. Recsk 1996. 64.), s annak halála után ő méltatja művészetét. (HEIN, Johann: Ein ungarischer Gartenkünstler. Berliner Nazional Zeitung, 1901, 2. sz.) Minden amellel szólna tehát, hogy Jámbor készített először tervet a pilisszántói Orosdy-kastély parkjához. Egy azonban nem valószínű: hogy „az úttechnikát nem bírta” volna, hiszen az Angliában iskolázott Jámbor egyebek közt éppen látványos terepalakításai révén szerzett nagy nevet. Pilisszántói terve készülhetett a faluban álló Baross- vagy a Lithvay-kúriához is (1926-ban éppen az utóbbi épületet vásárolta meg Hein János), melyeknek kertjei a község 1886-ban készült kataszteri térképén már szerepelnek (OSZK Térképtár).
- ⁴⁹ HEIN 23.
- ⁵⁰ Ld. 48. jegyzet.
- ⁵¹ Hein Magda (Hein János leánya) visszaemlékezései apjáról. Magnófelvétel (e tanulmány szerzője által készített interjú), Békéscsaba, 1997. július.
- ⁵² A Hein-féle tervlap „fürdő”-ként nevezi meg.
- ⁵³ Ld. 6. jegyzet.
- ⁵⁴ Ld. 34. jegyzet.
- ⁵⁵ A vadászati pavilon és a terv szerint hozzá vezető lépcsősor maradványaira a helyszínen nem sikerült rábukkannom.
- ⁵⁶ Ld. 33. jegyzet.
- ⁵⁷ Ld. 51. jegyzet.
- ⁵⁸ A park dendrológiai felmérését 1991 szeptemberében, Kalász Éva kertészmérnökkel végeztük el.
- ⁵⁹ THIRRING 47. jegyzetben i. m. 130.
- ⁶⁰ Nagy-Győri Péterné (Pilisszántó) közlése.
- ⁶¹ Említi: SISA, 29. jegyzetben i. m. 144.
- ⁶² HEIN 19.
- ⁶³ HEIN 6. Hein e mondatát ironikus összefüggésben idézi BALOGH András: A kerti cícomáról. Mezőgazdasági Kiadó, 1981. 29.
- ⁶⁴ HEIN 45.
- ⁶⁵ Ld. 43. jegyzet.
- ⁶⁶ Ld. 51. jegyzet.
- ⁶⁷ Fűredi Jenő: Úti jegyzetek az 1904 év nyarán tett tanulmányi utaimról. Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Levéltára, 156. fond (Fűredi Jenő iratai), 1. doboz, 991. ltsz. A kéziratra Földváriné Kocsis

- Luca levéltáros hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is kifejezem köszönetemet.
- ⁶⁸ GUDENUS I. 542.
- ⁶⁹ GUDENUS II. 425.
- ⁷⁰ KEMPELEN 12. jegyzetben i. m., uo.
- ⁷¹ GUDENUS II. 425.
- ⁷² TOMCSÁNYI Lajos: Orosdy Raoul báró. Stephaneum, Bp. 1916.
- ⁷³ GUDENUS II. 426.
- ⁷⁴ GELLÉRT Imre, MADARÁSZ Elemér (szerk.): Magyarország Monographiája 1900–1932. Három évtized története életrajzokban. Bp. 1933, 89.; LENGYEL L. és VIDOR Gy. (szerk.): Magyar Országgyűlési Almanach. Ötszáz magyar élet 1931–36. Bp. 1937. 221.; valamint: Bófi báró Orosdy Fülöpné Programbeszéde Szécsényben, 1935. márc. 17-én. Szécsény, 1935.
- ⁷⁵ GUDENUS II. 426.
- ⁷⁶ Nagy Péterné (Pilisszántó) közlése.
- ⁷⁷ Ld. 73. jegyzet
- ⁷⁸ Járási Földhivatal, Szentendre, 1942/7180. sz.
- ⁷⁹ Gr. John-Raoul Pálffy (Pálffy Rudolf, USA) levélbeli közlése (1992).
- ⁸⁰ Ld. 60. jegyzet
- ⁸¹ Makrancos hölgy. Játékfilm, rendezte Martonffy Emil, 1943.
- ⁸² Szőregi István pilisszántói lakos közlése.
- ⁸³ GUDENUS II. 426–427.
- ⁸⁴ Járási Földhivatal, Szentendre, 2723/1947. sz.
- ⁸⁵ Belügyminisztérium, Központi Irattár. Építési Osztály iratanyagai. P–75/6 Pilisszántói Üdülő átépítési iratai.
- ⁸⁶ Uo.
- ⁸⁷ Ld. 60. jegyzet.
- ⁸⁸ Ld. 85. jegyzet.
- ⁸⁹ Az átépítéssel kapcsolatos adatokat a tervdokumentáció alapján közlöm. (Pilisszántó, Polgármesteri Hivatal.)
- ⁹⁰ A kiállítást e tanulmány szerzője rendezte, megnyitotta Hadik András.
- ⁹¹ ÉVF-546/1993 sz. A park területe jelenleg a Duna–Ipoly Nemzeti Parkhoz tartozik.
- ⁹² Az említett családok egy részének gyűjteményeivel, valamint azok sorsával foglalkozik MRÁVIK László: 20. jegyzetben i. m.
- ⁹³ Ld. SISA, 29. jegyzetben i. m. A korszak közép-európai kastélyépítészetének összefoglalását adja: WAGNER-RIEGER, Renate – KRAUSE, Walter (ed.): Historismus und Schlossbau. Prestel, München, 1975. A századforduló magyarországi kastélyairól HADIK András: Kastélyépítészet Magyarországon 1867–1918. In: Tusnád, 1996. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Szerk.: BENCSÉDI Sándor. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy. 1997, 36–43.
- ⁹⁴ A korszak magyarországi kertművészetének részleges összefoglalása: STIRLING János: A szecesszió korának kertművészete Magyarországon. Doktori disszertáció. Gépirat, Kertészeti Egyetem, Bp. 1983. A korabeli szakirodalom egy részéről ad áttekintést ALFÖLDY Gábor – ZOLNAI Dóra: Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban 1857–1944. Repertórium. Szerk.: GALAVICS Géza. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Bp. 1997.; valamint ALFÖLDY Gábor: Az 1790 és 1918 közötti magyarországi kertművészet válogatott bibliográfiája. In: Régi magyar kertek. (Vár ucca 17 Negyedévkönyvek 1999/3.) Veszprém, 1999. 383–397.
- ⁹⁵ Vö.: ÓRSI Károly: A magyarországi történeti kertek jegyzéke. Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp. 1991.
- ⁹⁶ Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik e tanulmány megírásához segítséget nyújtottak, különösen Hegedűs Zsuzsannának, Gerle Jánosnak és Galavics Gézának.

MELLÉKLET

„Uti jegyzetek az 1904 év nyarán tett tanulmányi utaimról. Füredi Jenő III. éves kertész jelölt. Budapest.

Orosdy parkja s kastélya Pilis Szántón a Pilis hegy aljában fekszik. Az egész a hegy keleti oldalán terül el. Alul az istállók, gazdasági épületek állanak, hol az ember egy szecessziós kapun keresztül a parkba jut.

Paralell utakkal van az egész készítve. Igen csinossan Picea, Pinus, Thuja s különböző díszfák vannak ültetve. Az egész park egy meg ritkított erdő átalakított formában. A kastély alatt egy igen csinos szikla van, mely coniferákkal van kiültetve; ezen keresztül jutni fel a remek (rabló lovag várhoz) hasonló kastélyhoz.

Innen feljebb menve jutni a barlang (grotta) szikla csoporthoz. Természetes forrás van körül, mely a barlangba vizet szolgáltatna, de oly szerencsétlenül van az egész kidolgozva, hogy egy forrás mely felett a grotta áll oda vizel, a többi pedig a grotta sulya alatt, részben pedig meggondolatlanul mesterségesen betömődött illetve tömődik. Maga a grotta igen csinos. Lépcsőkön lehet feljutni a nyíláshoz, mely előtt 2 hatalmas kő áll.

Belül az agteleki cseppkő barlang mintájára történik a berendezés. Oszlopok tartják az egészet. Oldalt fülkék vannak, hol padok állanak. A mennyezetről cseppkő csapok lógnak le. Hátral egy kis medence van, melyet egy forrás táplál, ez szolgáltatja különben ugy a parkba mint a kastélyba a vizet. Sajnos hogy a grotta nincs kemény díszítő növényekkel díszítve. Az egész részlet terve szép, csak a kivitel ütött ki balul. A park mint „vadpark” igen szép, de a pázsit tekintve a talaj erős mészhomok tart[al]mát esztendőnkint teljesen kiég, mit nagyban elősegít a vízhiány.

A kastélytól lefelé egy teraszírozott út van, melyen egy szőnyegágy díszleg, beljebb croquett játszótér, lent pedig egy vízmedence van szökőkúttal mely nem szökik.

A parkból feljebb kezdődik a hegyen a 1800 holdas vadban dús vadász terület.

Megjegyzem még hogy a kastélyban 60 drb remek Szt. Bernáti ebet tenyésztének luxusból.

Bpest – Pilisszántó 1904 aug 1én. Hendrich [?] Károllyal voltam kint.

Orosdyné br. csetei Herzog Péter leánya. Orosdy többszörös milliomos.”

Summary

THE MANSION OROSDY AND ITS PARK AT PILISSZÁNTÓ

In 1899 the merchant Fülöp Orosdy bought a property at Pilisszántó, near Budapest. He requested two well-known specialists (both came from Germany and worked in Hungary) to create a hunting-mansion with a garden. The architect was Artúr Meinig (Waldheim bei Dresden, 1860–Budapest, 1904), a designer of plenty of mansions and palaces in Hungary. The park was planned and built by János Hein (Hamburg-Altona, 1866–Pilisszántó, 1935), a landscape-gardener, designer and creator of more than 300 parks and gardens all over Hungary at the turn of the 19th and 20th century.

The mansion is stylistically at the border of eclecticism and art nouveau. Its abundantly decorated facades were covered with various materials, e. g. with roof-slate, which was unique in Hungary. There was a huge, two-floor hall inside with other representative rooms, such as the „Turkish” and Mirror-room. It was equipped with modern technical facilities (generator, central heating, telephone etc.). The manor house and the outbuildings as well

as the fountains and the pond were catered by a natural spring at the top of the park (60 meters above the mansion) over which Hein built a grotto with artificial stalactites. Hunting woods were connected to the park without a fence. In the park Hein also left some of the original woods but created new patterns of evergreens and roses as well.

In 1905 Fülöp Orosdy and his children were awarded barony by Franz Joseph I. In 1911 the founder of the mansion became member of the Upper House.

No relevant alteration was made in the building and the park before the 2nd World War. In 1947 the mansion and the park went to the state's ownership. In 1953 the building was re-designed in the taste of the communist era and it became a holiday resort of the Home Ministry. Mátyás Rákosi, dictator of Hungary stayed here several times. In the '70s a school was placed in the mansion and a new 3rd floor was raised upon it. Now the empty building and the neglected park are waiting for worthy utilisation.

The mansion and its park were also representatives of the typical way of the richest merchants lived in Hungary at the turn of the 19th and 20th century. These well-known families played an important part not only as promoters of the great economical development of Hungary in the epoch but also as collectors, patrons and builders, creators.

ADATTÁR

Papp Júlia

KOLOZSVÁRI TAMÁS GARAMSZENTBENEDEKI OLTÁRA FELIRATÁNAK 19. SZÁZAD ELEJI EMLÍTÉ- SEIRŐL*

Az oltár alkotóját, Kolozsvári Tamást, a kép donátorát, Péterfia Miklós győri olvasókanonokot, illetve a mű elkészülésének időpontját (1427) a kutatás jelenlegi állása szerint¹ az Új Magyar Sion 1885-ös, később feledésbe merült adatközlése után a 20. század elején Gerevich Tibor azonosította.² Az 1905-ben egy tűzvész során megsemmisült predellán lévő szöveget azonban már a 19. század elején ismerték és publikálták.

Kruchten József ügyvéd a Tudományos Gyűjtemény 1821. évfolyamának Tudománybeli Jelentések rovatában Hazai Művészek címmel egy ismertetést közölt. Ebben középkori festőkre vonatkozó okleveles adatok említése³ után a következőket írja: „Emlékezet okáért ide írom azt is, a' mit a' nagy érdemű Kovachich Márton Repertoriumának 4778-dik száma alatt egy Garan Szent Benedeken található Képről hiven leirt: „Item istam Tabulam fecit fieri honorabilis Vir D. Nicolaus de S. Benedicto filius Petri dicti Petrus lector et Canonicus Ecclesiae Jaurinensis, Cantorque Capellae Regiae Maiestatis per Magistrum Thomam Pictorem de Kolosvár. – (A' Tzimerek után) Ad honorem Sanctae et Individuae Trinitatis et Virginis Matris gloriosae, et S. Egidii, et omnium Sanctorum, ut ipsi intercedere dignentur pro anima eius, et animabus Petri et Consanquineorum, et omnium Benefactorum suorum in conspectu Domini nostri Jhesu Christi amen. A. D. 1427”.⁴

Kruchten írása nem maradt visszhang nélkül. Egy évvel később Cserey Farkas a Magyar Kurirban megjelent „Hazafi Óhajítás”-át így kezdi: „Az igaz érdemű Kovachich Úr után említetik a' Tudom. Gyűjt. 1821. eszt. II. Kötetének 124 lapján, hogy Garán-Szent-Benedeki Templomban, 1427. esztendőben per Magistrum Thomam pictorem de Kolosvár festett Oltárkép áll.” Cserey javasolja, hogy az oltárt egy hazafi másoltassa le, s helyeztesse „a' Magyar' Nemzeti Kincs' nagybecsű Tárházába, a Pesti Nemzeti Muzeumba.”⁵

A garamszentbenedeki tábla feliratát lejegyző Kovachich Márton György történettudós régóta törekedett a hazai művelődés tárgyi emlékeinek megismertetésére. Merkur von Ungarn (1786–1787) című folyóirata programjában az irodalmi és művészeti hírek között a következők közlését vette tervbe: „Nachrichten von neuentdeckten alten Denkmälern. Als: Gebäuden, Straßen, Meilen und Ehrensäulen, Grabmälern, Inschriften, Statuen, Urnen, Vasen, Lampen, Münzen u. dlg. sowohl aus der alten, als auch der mittleren Zeit.”⁶ A következő évben egy „tudós társaság” nevében felhívást tesz közzé a sajtóban: egy „tudós gyűjtemény” kiadását tervezi, melybe bárki küldhet írásokat. A tervezett kötetben a történeti, természeti, orvosi stb. ismeretek mellett helyet kapnának „...Mindenféle historica Inscriptiók, mellyek sok már elpusztult várakban, palotákban, templomokban, temető helyek-

ben Criptákban 's a' t. találatnak, de a' mellyek a' Haza históriáját nagyon világosíttyák ... Régi Római Inscriptiók, mellyek a' Hazában még mostan-is gyakran találatnak...Fel-talált régiségek ..."⁷

1802-ben a nádorhoz írt memorandumában egy olyan államilag fenntartott intézmény létrehozására tett javaslatot, mely a magyar vonatkozású könyvek, oklevelek, kéziratok mellett pénzeket, érmekeket, arcképeket is gyűjtene.⁸ 1809-ben egy magyarországi gyűjtő utat tervezett, melynek során a vidéki levéltárakat, könyvtárakat és gyűjteményeket akarta meglátogatni – részben vásárlás céljából.⁹

A gyűjtő útra végül hivatalos megbízással jutott el. Egy országgyűlési hadügyi vita kapcsán Kovachichot az Ürményi József által kinevezett subdeputatio 1810-ben azzal bízta meg, hogy vidéki levéltárakban gyűjtse össze a banderális kötelezettségekre vonatkozó forrásokat, hiteles adatokat. A nádornak a gyűjtőmunkára vonatkozó utasításában az is szerepelt, hogy a megbízott lehetőség szerint vásárlásokkal, ajándékozatásokkal gyarapítsa a Nemzeti Múzeum és az Archivum Regni anyagát.¹⁰ Kovachich a garamszentbenedeki konventet 1811 júliusában megkezdett második útja során látogatta meg.¹¹

A tudós a levéltári és tudományos gyűjtő útjai során elébe került forrásokról, adatokról a *Repertorium Manuscriptorum et Monumentorum Diplomaticorum in Expeditione Diplomatico-Literaria conscriptum. Anno 1810, 1811, 1812* című kéziratban¹² számolt be. Az összesen 6368 tételt tartalmazó, kézzel írott *Repertorium* 161. oldalának alsó harmadában „In Archivo Conventus S. Benedicti de juxta Garan” megjelölés alatt olvasható – valóban 4778. sorszám alatt – a Krüchten József által idézett latin szöveg. A szöveget semmiféle magyarázat nem előzi meg, csupán a következő latin nyelvű sőr követi: „NB: Est Inscriptio Tabulae in pariete pendens.” Azaz: Nota bene: A falon függő tábla felirata. Kovachich és Krüchten szövege között – néhány rövidítést leszámítva – csak annyi említésre méltó eltérés van, hogy Kovachichnál Colosvar, Krüchtennél pedig Kolosvár szerepel. Ezeknek a 19. század eleji adatközléseknek a jelentőségét nemcsak abban kell keresnünk, hogy nyilvánvalóvá válik: a garamszentbenedeki oltár feliratát, s ezen keresztül a mű alkotóját, megrendelőjét, keletkezésének körülményeit már ekkor ismerték, hanem abban is, hogy megerősítik a felirat eredetiségét, s azt, hogy szövege 1811-ben Garamszentbenedeken lett lemásolva.

Kolozsvári Tamás tehát – ha művészetének kvalitásával, jelentőségével nem is, de személyével mindenképpen – már a 20. századi felfedezés előtt egy évszázaddal felkeltette a hazai művelődés (s benne a képzőművészet) történetét kutató tudósok és történetbúvárok érdeklődését. A régi magyar művészet eme név szerint is ismert képviselőjének kiemelésében mindkét esetben rokon indítékokra bukkanhatunk. Az európai nemzetek kulturáltságának foka a reneszánsz óta – részben az ókorra visszavezethető, s a 18. század végéig ható klíma-elmélet alapján – egy sajátos „művelődési versenyben” vettett össze. A barbárságnak, illetve a kultúra művelésére való alkalmatlanságnak az itáliai humanisták által hangoztatott vádját a németek – többek között régebbi és kortárs német képzőművészek tevékenységére vonatkozó adatok összegyűjtésével, művészéletrajzok kiadásával – már a 16. század óta szisztematikusan igyekeztek megcáfolni.¹³ A 18. század elejétől a hazai tudósok is kezdték visszautasítani azokat a sommás – ekkor már elsősorban német szerzőktől származó, többnyire a reneszánsz időszakából hagyományozódott retorikai toposzokat ismételtető – megítéléseket, melyek szerint a ma-

gyarok nem alkalmasak a tudományok és a művészetek művelésére.¹⁴ A nemzet-karakterológiai alapokra épített vádak visszautasításának fontos eszközeit jelentették a 18. század második felében, illetve a 19. század elején azok a hazai törekvések, melyek a nemzet korábbi kulturális-művelődési eredményeinek előszámlálására irányultak.¹⁵

Ezekhez a törekvésekhez csatlakozott Krüchten József, amikor középkori udvari festők alakját akarta megvilágítani a honi érdeklődők előtt: „Hogy Atyáink sem voltak érzéketlenek a' Szép Mesterségek eránt,” – írja – „annak gyönyörű tanuji az Udvari Képirok.”¹⁶ Krüchten azonban ezen túl is érzékelt, s hangsúlyozta a garamszentbenedeki oltár felirata forrásértékének jelentőségét: „Talán ez most a' régi Magyar Festésnek egy igen régi, vagy legrégebb nyoma!”¹⁷

Az európai „művelődési versenyben” hangoztatott 18–19. századi érvek talán nem is olyan távoli visszhangja – természetesen új felhangokkal (pl. a magyar faj kárpát-medencei kultúrfölényének hangoztatásával) bővülve – jelentkezik a régi magyar művészet „protagonistáinak” – M S mesternek és Kolozsvári Tamásnak – 20. század eleji felfedezésében is. Életművük visszamenőleg is megcáfolja a fél évezredes negatív megítéléseket: „A mai magyar művészetet egész Európa elismeri, miért tagadják meg ugyane faj régi képviselőitől tudatosan a művészi rátermettséget?” – kérdezi Gerevich Tibor 1916-ban M S mester kapcsán.¹⁸

JEGYZETEK

* A szerző OTKA és Bolyai ösztöndíjas.

¹ Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I. Kötet. Szerk.: MAROSI Ernő Bp. 1987. 619.

² GEREVICH Tibor: Kolozsvári Tamás, az első magyar táblaképfestő. (O.M. Régészeti Társulat évkönyve. I. Bp. 1920–22. 154–187.)

³ Egy oklevél szerint Drugeth János nádorispán 1331-ben H. Mester festőnek birtokot adományozott, s oklevél említi Zsigmond király Bertalan nevű budai udvari festőjét is.

⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1821. II. kötet, 123–124.

⁵ Magyar Kurir, 1822. I. 30–31. Csereyről újabb: ENYEDI Sándor: Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból. = Magyar Könyvszemle, 1998/3. 295. A hazai műemlékvédelmi szemlélet és gondolkodás kialakulásához is adalékokkal szolgáló felhívásról: PAPP Júlia: Cserey Farkas „Hazafi Ohajtás”-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában. = Magyar Könyvszemle, 1999/1. 103–106.

⁶ Merkur von Ungarn, 1786. 36.

⁷ Az elkészült munkákat latin vagy német nyelven Kovachich budai címére kéri be-

küldeni. A legjobb munkákért fizetni is fognak. Bécsi Magyar Múzsza, 1787. 453–454.

⁸ Javaslat – mivel Széchenyi könyvtáralapítása már folyamatban volt – visszhang nélkül maradt. OSZK Kézirattár Fol. Lat 144.

⁹ V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. Bp. 1998. 152.

¹⁰ Az expedíció előzményeiről, eseményeiről és eredményeiről: V. WINDISCH i. m. 151–180.

¹¹ V. WINDISCH i. m. 159.

¹² OSZK Kézirattár Fol. Lat. 139

¹³ Pl. Jacob Wimpheling, Johannes Fischart, Carel van Mander, Joachim von Sandrart. Vö.: Emlék márványból vagy homokkőből. Válogatta, fordította és az előszót írta: MAROSI Ernő. Bp. 1976.

¹⁴ TARNAI Andor: Extra Hungarum non est vita... (Egy szállóige történetéhez.) Bp. 1969. SZELESTEI N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1989. 34. KOSÁRY Domokos: Művelődés a 18. századi Magyarországon. Bp. 1997. 154.

¹⁵ Beleértve pl. Dürernek a hazai művészek közé sorolását is. A magyarok kö-

zött – olvashatjuk 1774-ben – a régebbi időkben is voltak híres tudósok és művészek, pl. Dürer, Kupeczky és Mányoki. Ezek a nevek is jelzik – hangsúlyozza az írás szerzője – hogy szerencsés történelmi körülmények között a magyarok is alkalmasak a tudományok és a művészetek gyakorlására. Allergnädigst privilegierte Anzeigen, 1774. 265–269. V.ö.: TÍMÁR Árpád: Dürer-Literatur in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. = Acta Historiae Artium 1978. 391–96.

¹⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1821. II. kötet, 123–124.

¹⁷ U. o. 124.

¹⁸ Idézi: MIKÓ Árpád: Misztériumjáték. A táblák sorsa: források és feltevések. = M S mester Vizitáció-képe és egykori selmecbányai főoltára. Kiállítási katalógus. Bp. 1997. 149. (Vasárnapi Újság, 1916. 35. 553.) v.ö.: MAROSI Ernő: A magyar művészettörténeti gondolkodás korszakai. = A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásából. (Szerk.: Marosi Ernő) Bp. 1999. 349.

Kerny Terézia

DOKUMENTUMOK A MAGYARREMETEI FALFESTMÉNYEKRŐL

Az egykor Bihar vármegyei Remetét 1318-ban említették először azon falvak között, melyeket Chaaz unokái, Jakó és Cikó eladtak Ivánka váradi püspöknek és testvéreinek. 1324-ben a Kölesér – Barmó és Csömög – Illye határjárásában írtak az ide vezető útról.¹ Neve többféle alakban szerepelt az évszázadok során Magyar- és Biharremete alakban egyaránt előfordult.² Ma Romániához tartozik. Hivatalos neve Remetea. A Váradi Egyházmegyéhez tartozó középkori temploma mindenekeelőtt falfestményei révén ismeretes a művészettörténeti szakirodalomban. Építészeti értékeit Bunyitay Vince ismertette a Nagyváradi Püspökségről írott háromkötetes történeti monográfiájában 1883-ban, hallomásból nyert információk nyomán, kitérve a képek ikonográfiai programjára is.³ Falképeivel, amelyeket XIV. századira datált, utoljára Radocsay Dénes foglalkozott érdemben bőséges bibliográfiai adatot felsorolva 1954-es corpuszában,⁴ de részletes irodalmuk Genthon István műemléki bibliográfiájában is megtalálható.⁵ A XVI. században református kézre került templomban, a liturgikus előírásokat leszámítva, 1837-ben a település lakossága bemeszelte a freskókat, amiben valószínűleg roncsolt állapotuk is közrejátszhatott.⁶ Bunyitay sürgette a templom restaurálását és a képek kibontását, ám ez utóbbi munkálatokra csak 1927-ben került sor. Radocsay idézett adatárában Némethy Gyula újságcikke nyomán beszámolt e föltárásokról, immár pontosan meghatározva az egyes jelenetek tematikáját,⁷ s ugyanitt közölt Pozsonyi Jenő tollából egy pár héttel később, szintén a Nagyvárad című orgánumban megjelent írást is, ahol ő újabb előkerült részletekről adott hírt.⁸ Radocsay e cikkek, illetve Szónyi Ottó publikációja⁹ alapján említést tett néhány fényképfelvételről is, amelyeket Follmann Géza teológiai tanár készített a helyszínen, de hollétükről nem tudott, ami azért különösen sajnálatos, mert a falképeket még föltárásuk évében elvakolták, így róluk ezek voltak az utolsó hírmondók. 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének Adattárában a Gyűjtemény készülő fondjegyzékének készítése során Varju Elemér beleltározatlan hagyatékában (MDK-C-I-85.) sikerült rábukkannom két hozzá címzett levélre, az említett újságcikkekre, valamint az elveszettnek hitt pozitív fényképfelvételekre. Az elpusztult falfestmények e dokumentumok közlése nyomán talán ismét az érdeklődés homlokterébe kerülhetnek, különös tekintettel a magyar Szentkirályok ábrázolásaira, illetve egy olyan Szent László-legendára, amely a „Magyar Anjou Legendárium”, a Képes Krónika és a bántornyai freskóciklust leszámítva talán a legkorábbi és legteljesebb variánsát örököltethette meg.¹⁰ Kiadásuknál úgy találtam célszerűnek, hogy valamennyi dokumentumot közöljem, beleszámítva az újságcikkeket is, miután ezek nehezen hozzáférhetőek. A források alfabetikus sorrendben következnek az eredeti helyesírást megtartva.

Dr. NÉMETHY Gyula: A remetei középkori templom fafestményei (Nagyvárad, 1927. június 13. 5.)

A biharmegyei és nagyváradai régészeti és történelmi egyesület elnökségének megbízásából én és Follmann Géza egyleti titkár e hó 10-én elmentünk megtekinteni a most renovalás alatt lévő református templom napfényre került falfestményeit. Remete tudvalevőleg Belényestől északra fekszik, a meziádi patak völgyében. Lakóinak nagyrésze, csaknem 1000, református. Ezen kívül lehet vagy 500 görög keleti, csekély számú egyéb vallású lakosa. Kies fekvésű, csinos, tiszta házakból álló falu, melyen végigkanyarog a meziádi patak kristálytisza vize. Református temploma, melyet b. e. Bunyitay Vince, a váradi püspökség történetének III. kötetében (379. és k. lapok) bőven ismerted, építészeti szempontból is nevezetes. Hajója román stílusban még a XIII. század elején, szentélye csúcsívesbe a XIV. század első évtizedeiben épülhetett. Ekkor épült a torony is a nyugati oldalon. Ennek emelete van. Mindkét emeleten csinos kőbélletű csúcsíves ablakok. Régi kőboltozata helyett most famennyezete van, ami megszokott dolog a középkori, tehát egykor katolikus de később reformátussá vált templomoknál.

Ismeretes dolog, hogy középkori templomaink, városiak úgy mint falusiak, mind ki voltak festve. Bunyitay ezt írja a remeteiről: „De a falak egyhangú mézsrétege, mint személyesen is meggyőződtem, régi festményeket takar, melyek – állítólag – a szentélyben Szűz Mária és az apostolok, a hajó északi falán pedig, hol alakok most nincsenek, Szent László király életének jelenetét tüntetik fel. Talán lesz még e kis egyháznak is olyan hűsvétja, midőn falainak mézsrétege lepattan s belsejének szép ritka százados sírjából új életre támad.” (i. m. 381–382.) Szintén néhai való jó K. Nagy Sándor is felpanaszolja Biharország c. könyvében, (Nagyvárad, 1884. 164.) hogy a remeteiek 1837-ben bemeszeltették a százados falképeket. Nos a Bunyitay említette hűsvét megérkezett: a képeknek legalább egy része megszabadult a fedő mézsrétegtől, s mint a középkori festésünk sokszázados emléke előttünk áll. Aránylag legtöbb kép a szentélyben lett szabaddá. Ennek most az apszisban, azaz félkörös végződésében csak egy ablaka van, meglehetősen magasan: Jóval e hosszúkás ablak alatt egykor egy körülbelül 80 cm átmérőjű körablaka volt, ettől jobbra egy hosszúkás, félkörrel végződő ablaka, de ezeket később, már a református korszakban befalazták.

Áttérve a szentélyben lévő festmények ismertetésére, az apszist, a szentélyzáródást három szélességi zónára osztom. A legelső zónában, melyet a második zónától vastag festett szegély választ el, láthatók a renovalás jelenlegi állapotában a következő képek: Balról jobbra, Szt. László király képe, fején nyílt koronával. Fejétől jobbra-balra román stílusú majuscula betűkkel latin felirat: Sanctus Ladislav. A szent király arca, melle jól láthatók. Arctípusa a győri hermájára s a középkori templomokban ábrázolt Szt. László képekre emlékeztet. Sajnos jobbjá nem látható. Öltözete a XIV. századbéli vitéz öltözetéhez hasonló, többi között a bécsi krónika ábrázolatához. Szt. László mellett Szent István király alakja látható, Szt. Lászlóéhoz hasonló öltözetben. Jobb kezében jogart tart. Fejétől jobbra e felírás: S. Stefane, tehát fölszólító módban, vocativusban. Szakálla nagyobb mint Szt. Lászlónak. Utána talán Szt. Imre herceg képe, jobb kezében lilimos pálcával, baljában országalmával. Arca szakáll- és bajusztalan, igen fiatalos, szinte leányos, fején hercegi kalap. Feliratát nem tudtuk elolvasni. Ezután, a középen festett függöny látható, ami igen megszokott faldísz középkori templomainknál. Utána elmosódott

női kép, s jóval tovább még a szentélyben, de már az egyenes falon Szt. Mihály arkangyal képe, jobb kezében karddal. A most leírt alsó zónának alakjai nagyobb fél-életnagyságnál. Ezt az első zónát vagy alsó képsorozatot a felsőtől festett, ferde kocka-díszű szegély választja el, amely rajzra-színre azonos a gelencei (Háromszék-megye) templom falfestményének szegélyével. A második zóna egy magasságban van a betömött kerek ablakkal. Eben a zónában apostolok vannak ábrázolva életnagyságban. Balról jobbra láthatók most körülbelül életnagyságú ábrázolatban: Szt. Péter, egyik kezében a könyvvel, a másikban kulccsal, azután Szt. Pál, karddal és sokkal elmosódottabban Szt. Bertalan. Mindegyik feje felett latin felirat román stílusú betűkkel. Bertalan után egy páros jelenet. Talán Szt. Tamás alakja, amint a feltámadt üdvözítő mellsebébe bocsátja kezét. Sajnos az üdvözítőnek csak lábai látszanak s ruhájának egy része. Szent Tamás amint Jézus felé hajlik, háromnegyed-profilú arccal van ábrázolva. E kép után jön az apszis közepén ütött kerek ablak, festett kerettel, de persze most befalazottan. Az ablak után rongált apostolkép következik, melyik apostolé, nem lehet meghatározni. Erre egy befalazott hosszúkás ablak. Azután egy apostol képe s ezzel szinte reá fordulva Jézus megostoroztatásának képe, melynek felső része még mészréteggel borított, nem látható. az ostorozó katonák ruhája bizáncinak látszik, s egyáltalán az egész ostorozás jelenete ábrázatos, felfogás, részletek dolgában annyira elüt a többi képtől, mintha más művész kezétől, későbbi időből származnék, utólagosan lett volna odafestve. Az északi falon is látható több helyen festmény-maradvány. Középe tájon, egészen alul egy szent alakja, vörösbarna paláttal, mely alatt sok, sokkal kisebb méretekkel ábrázolt alak foglal helyet. mintha e szent palástja keresnének oltalmat. Mindezen festmények hasonlóak a székelyföldi középkori templomok XIV. századbeli freskóihoz, melyet többnyire Szt. László király életének egyes jeleneteit örökítik meg. Már csak ezért is hajlandók vagyunk a remetei falfestményeket is XIV. századbelleknek minősíteni, még pedig a század első feléből eredőknek. Színezés tekintetében is egészen a régi erdélyi templomok falképeire emlékeztetnek. Festő technikájuk valószínűleg tempera és így nem al fresco, de al secco, azaz száraz falra festett képek. A képek már csak azért sem lehetnek újabbak a XIV. század elejénél, mert felirataik román stílusú betűkkel készültek, holott a XIV. század harmadik, vagy negyedik tizedéből eredő szepesváraljai falfestmény felirata csúcsíves betűjű. A remetei templomnak azonban nemcsak a szentélyében és hajójában, de torony-alatti kiseded pitvarában is láthatók falfestmények, még pedig, ami első pillanatra igen különösnek látszik: bizánci képek görög feliratokkal. A kis pitvar baloldali falán Lukács evangélista képe, kurzív, hanyag írású felirattal: Louka. Azután egy szeráf: középen emberarc, melyből polipszerűen lilásbarna szárnyak nőnek ki. Végre Márk evangélista ábrázolata: Markos te (?) írással. A belső ajtó feletti félkörös mezőben Mária képe a kis Jézussal. A jobboldali falon János evangélista: Joannes, egy szeráf, majd Máté evangélista képe elmosódott felirattal. A külső ajtó fölött, belől festménytöredékek, mely szerény sejtésem szerint az angyali üdvözlöt állítja elénk: az angyalt fehér, Máriát kékes ruhában. Végre a boltozaton a világ-ítélő Krisztus alakja nézett le. Csak jobb karja, keze látható. E bizánci képek meglehetősen primitív ábrázolások, igen középszerű piktor művei. Nem is hasonlíthatók a templom belsejében lévő képekhez. Hanem, hic Rhodus, hic salta: hogy kerülnek bizánci, görög képek latin szerartású, róm. katolikus templomba? Mert hogy a remetei templom csak róm. katolikus templom

lehetett, ez kétségtelen, építészeti stílusát tekintve (román és csúcsíves). Karácsonyi püspök valószínűleg tartja, hogy valami Konstantinápoly elfoglalása után (1456) idemenekült görög piktor festhette a pitvarocska képeit. Ismeretes dolog, hogy a várnai csata (1444) után, Hunyadi János ösztönzésére a görög keletiek, tehát a románok is, egyesültek a latin egyházzal, azaz a XV. század közepétől, 1566-ig Máté, 1469-ig Makarius volt a g. kath. püspök, kinek a váradi egyházmegye románjai alá voltak vetve. (Áldássy [Antal]: A görög búcsú ügye a baseli zsinaton. Budapest, 1909. Bunea: Ierarchia Románilor. 114. Idézve: Karácsonyi [János]: Magyarország egyháztörténete. Nagyvárad, 1915. 415.) Minthogy tehát egy jó századig latinok és görögök egyesülve voltak a régi Magyarország területén, semmi sem állhatott útjában annak, hogy valamely Biharba vetődött görög festőre ne bizzák a remetei róm. kath. templom pitvarának kifestését. Egyébiránt a bizánci művészetnek távol Nyugaton is akadnak alkotásai, habár csak szórványosan. Follmann Géza theol. tanár vagy nyolc felvételt eszközölt a képekről. A kész fényképeken igen élesen látszanak a falképek, de nem lévén elég relifejük, jó kliséket nem lehet készíteni róluk. egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a falképek fényképeken meg vannak örökítve. Kívánatos lenne akvarell másolatokat készíteni a képekről s ami fő, módfelett kívánatos lenne, biztosítani a napfényre jutott képek fennmaradását. Nyomatékkal kérjük, kérve-kérjük az illetékes egyházi és világi tényezőket, tegyenek meg mindent a képek konzerválása érdekében. Bihar megyes úgvis igen szegény, hogy ne mondjam koldus középkori művészeti emlékekben, annál nagyobb gonddal kell tehát órködni mindenkinek, aki a művelt embernévre számot tart, hogy ami kevés emlékünk van legalább az maradjon meg s tanúskodjék, hogy európai kultúra virágzott itt a középkor derekán. Úgy tudjuk, hogy Cosma Nerva primar úr buzgolkodik a falképek konzerválása körül s hogy a nagyszabeni Bruckenthal-muzeum custosa, Csáky István úr jön legközelebb Remetére, hogy a képeket szemügyre vegye.

Dr. Némethy Gyula levele Varju Elemérhez

Méltóságos Uram !

Nagyon megörültem kedves sorainak. Bizony én is örülnék, ha annyi év után ismét találkozhatnánk, de attól félek, hogy augusztus első felében, amikor én Budapestre megyek, nem találom otthon Méltóságodat. No de minden esetre keresni fogom a múzeumban. Itt küldöm a képek egy részének fényképét, valamint a „Nagyvárad” második cikkét a remetei képekről. A kún leány helyett persze magyar leányt kell megállapítanunk, kit a kún vitéz elrabolt, s Szent László megszabadított. Dr. Szónyi Ottó úrnak, mint a Műemlékek Országos bizottsága előadójának is küldtem egy példányt e cikkből és fényképeket, de eddig még nem válaszolt. Talán nincs Budapesten. A viszontlátás reményében üdvözlöm Méltóságodat

híve
Dr. Némethy Gyula
Nagy Várad 1927. jún. 11.

[A képek jegyzéke: 1. A remetei templom apszisa a nem rég napfényre került falképekkel. A felső zónában az apostolok képei. 2. A remetei templom apszisának balfele, hol még legtöbb kép került napfényre. 3. Szent István képe a remetei templomban. Fejétől jobbra Stephane olvasható. Jobb kezében a jogar olyan mint a szent korona képein. Jobbra tőle Szt. Imre liliomos lándzsával, jobbában Szent László képe a remetei templom apszisában. Fejétől balra látható román stílusú majuszkulákkal írva Szt. jobbra S. J. L. A háttér tengerzöld, az alak sárgás barna okker. Aránylag a fej maradt legépebben.]

Dr. Némethy Gyula levele Varju Elemérhez

Méltóságos Uram!

Engedje meg, hogy mint az Archaeologiai Értesítő szerkesztőjének, figyelmébe ajánljam itt mellékelt kis cikkemet, mely e hó 10-én tett régészeti kirándulásom eredményeiről számol be. Talán nemsokára fényképet is küldhetek. Mindenesetre ez is újabb adat középkori – sajnos még mindig csak megírandó – művészettörténetünkhöz. Nekünk bihariaknak annál becsesebb, mert sajnos alig maradt emlékünk egykor fényes múltunkból. Sok esztendő múlt el, hogy utoljára szerencsém volt Méltóságodat láthatni. Annál örvendetesebb ragadnom meg az alkalmat megragadni, hogy a megszokadt fonalat összeközzem.

Mély tisztelettel
Dr. Némethy Gyula
prelátus kanonok
Nagy Várad 1927 jun. 21.

POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei (Nagyvárad, 1927. július 5. 4.)

Dr. Karácsonyi János püspök, a biharmegyei és nagyváradai régészeti egyesület elnökének felhívására Follmann Géza theol. professzor, egyesületi titkár és Pozsonyi Jenő festőművész újból megtekintették a remetei református templom XIV-ik századbeli falfestményeit, hogy a freskókról újabb, nagyobb méretű fényképfelvételeket és egyes részletekről aquarell-modorban, az eredetihez hasonló olyanszínes másolatokat készítsenek, amelyek tudományos szempontból alkalmasabbak a fotografiai felvételeknél. Ezen újabb megtekintés eredményeiről Pozsonyi Jenő festőművész az alábbiakban részletesen beszámol az érdeklődő közönségnek: Dr. Karácsonyi János püspök úr megtisztelő kívánságára legnagyobb örömmel felajánlottam szolgálataimat, hogy a freskókról aquarell-másolatokat készítek; felajánlottam, hogy a freskók konzerválása esetén a szükséges szakszerű utasításokat is megadom, sőt a konzerváló-munkálatok helyes alkalmazását szükség esetén kellően ellenőrzöm anélkül, hogy közreműködésemért bármit is igényelnék, mert tudom, hogy a régészeti egyesületnek vagyona nincsen, sőt az idén mindez ideig az államsegélyt sem kapta meg. Felajánlottam, hogy nagyszámú ösmerőseim és barátaim egyikétől, a kultúrcélt tekintve, autót fogok szerezni, hogy a falfestményeket újból alaposan megtekinthesük. Csak akkor láttam, milyen könnyelmű ígéretet tettem, amikor tíz napi utánjárás után sem sikerült olyan autótulajdonost találnom, aki hajlandó lett volna 15 liter

benzint erre a célra feláldozni. Elkéseredve panaszkodtam erről mindazoknak, kikről tudtam, hogy minden kulturális ügyért lelkesednek, köztük dr. Kepes Miklós ügyvéd barátomnak és szinte alig akartam elhinni, mikor erre a célra autóját azonnal rendelkezésünkre bocsájtotta. Egész kis odyszeát jártunk végig még végre Péter-Pál napján a délutáni órákban a remetei templomhoz értünk. Hát bizony akárhogy igyekezzünk is szépíteni a dolgot, alaposan össze-vissza csákányozták ezeket a falfestményeket. Már beszélni sem érdemes arról, hogy a templom-hajó egész déli fala friss vakolással van befödve, sőt, hogy nagyszabásúbb legyen a „templom renoválók” munkája, a déli bejárat kapu feletti kaput is lebontották az ajtó kitágítása szempontjából. Valószínűleg magától záródó cugmentes ajtót állítanak bele az Úr legnagyobb dicsőségére. A szentélyben az északi falon lévő festmények tele vannak csákány ütésekkkel, különösen a könnyen elérhető alsó részeken, ahol annyira szét vannak verve, hogy tökéletesen restaurálni ezt a részt alig lesz lehetséges. A félig-meddig épen hagyott freskók legnagyobb részét dr. Némethy Gyula úr szakértő tolla a „Nagyvárad” június 13-iki számában már részletesen ismertette. Ezekhez sikerült nekünk még az északi falon: Szent László és az elrabolt kun leányt ábrázoló freskó töredékeit fölismernünk, valamint egy másik jelenetet Szt. László sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van megfestve mint az apszisban (csak profilban), mögötte egy főnemes alakja látható tollas főveggel, lábainál pedig egy püspök alakja látható. Különösen megkapó, karakterisztikus ábrázolás módja miatt az elalélt kun-leány arca. Ezen freskórészletek most teljesen tisztán, élénk színekkel láthatók, mert sikerült magammal vitt szublimátos fírnisszel a freskókon lévő vékony mészhártyát eltávolítani, ami a színeket bevonta és megfakította. Így módon valószínűleg sikerülne még, a meglévő mészréteg gondos eltávolításával olyan freskórészleteket is feltárni, amelyek nemcsak a festmények középkori eredetét bizonyítanak, hanem azt is, hogy valószínűleg ugyanazon mester munkája lehet, ki a többi erdélyi templom-freskókat készítette. Az apszisban lévő három szent (István, László, Imre) arcairól, miután azokat megtisztítottam Follmann Géza theol. professzor újabb fényképfelvételeket készített, melyek most már tisztán mutatják a freskóknál alkalmazott festési eljárást. Nemcsak kulturális, hanem talán gazdasági szempontból is igazán kívánatos volna, hogy ezen középkori ritka kultúr-dokumentumok megőrzése és konzerválása érdekében minden intézkedést megtegyenek az illetékes tényezők, nehogy újra, de örökre elaludjanak a frissen készített malter-réteg alatt. Dr. Némethy Gyula megjelent cikkére meglátogatta a templomot dr. Petranu Coriolan kolozsvári egyetemi professzor a múlt héten, minden megállapítást helyesnek talált, de arranézve semmiféle pozitívumot nem mondott Szathmáry István ref. tiszteletes úrnak, hogy a freskók konzerválására nézve történik-e valami sürgős intézkedés, mely konzerválásnak, egyébként – úgy tudom – semmi akadálya nincsen, még vallási szempontból sem kifogásolható, amint ezt a telegdi református templom is igazolja. Cosma Nerverar primar úr megértő intézkedéseit is szerettük volna megtudni, de az este rohamosan közeledett, igyekeznünk kellett hazafelé. A folyton változó, újabb és újabb szenzációkat mutató természeti szépségek, a csodaszép alkonyatban, sok-sok gondolatot váltott ki belőlem. Van egy ritka, középkori értékes freskókkal teli templomunk és – majdnem leromboljuk; mellette alig másfél órányira a meziádi barlang, olyan hatalmas portáléval és csodás előcsarnokkal, melyhez hasonló egész Európában nincsen és – senki sem keresi fel, talán csak a kecskepásztor menekül be a zivatar elől. [...]

JEGYZETEK

- ¹ GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963. 657.
- ² A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, 1873. 1095.; A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913. 1085.; Magyarország helységnévtára. Szerkeszti és kiadja az Országos Statisztikai Hivatal. Budapest, 1944... Sajnos még az utóbbi időkben megjelent tudományos publikációkban is tévesen szerepel a helység elnevezése. Lásd például: WEHLI Tünde: Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben. In: *Doctor et apostol – Szent István tanulmányok*. Szerk.: Török József. Budapest, 1994. 126. (*Studia Theologica Budapestinensia* 10.) vagy MAGYAR Zoltán: *Arany Szent Lászlójának kultúr-történeti vonatkozásai* című tanulmányát [Kézirat.] ebben a tanulmányban Magyarremete és a Biharremete név ugyanazon a lapon olvasható.
- ³ BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III. Nagyvárad, 1884. 379. Az 1896-os egyházi látogatás a következőket írta a templom állapotáról: "...Eccl. eius cum turri, stylo gothico structa, et interne picturis sacris, nunc dealbatis, splendide ornata, in monibus achatolicum est...." Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtára. Levéltári cédulagyűjtemény. Jelzet nélkül.
- ⁴ RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. 168–169.
- Kiegészítések ehhez az időszakhoz: GÁL Mihály: A Remetei Reformata szent Ekklesia eredete és változásai. Hely nélkül, 1843. A kézirat Rómer Flóris-hagyatékában található. Rómer Flóris vegyes iratai-kolligátum. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1111. Fol. 84. verso. 1954-től Vasile Drăguț, Bálint Sándor, Lukács Zsuzsa és Prokopp Mária említették még a falképeket, de csupán néhány szó erejéig.
- ⁵ GENTHON István: Magyarország műemléki bibliográfiája. Kézirat. Magyar Műemlékvédelmi Hivatal Könyvtára, ltsz.: 854–1239. Lapszám nélkül.
- ⁶ K. NAGY Sándor: Biharország. Nagyvárad, 1884. 164.
- ⁷ RADOCSAY i. m.; NÉMETHY Gyula: A remetei középkori templom falfestményei. Nagyvárad, 1927. VI. 13. 5
- ⁸ RADOCSAY i. m.; POZSONYI Jenő: A remetei templom középkori falfestményei. Nagyvárad, 1927. VII. 5. 4.
- ⁹ SZŐNYI Ottó: A biharremetei falfestmények. *Archaeologiai Értesítő Új Folyam*, XLII. (1928). 237.
- ¹⁰ A hajó északi falán lévő Szent László-legenda létrejöttében talán az is közrejátszott, hogy a település a Váradi Egyházmegyéhez tartozott és kegyura Ivánka, váradi püspök volt, amely 1318-ban került hozzá, illetve testvérei kezére. A töredékesen fennmaradt legendáról: KERNY Terézia: „Keresztény lovagoknak oszlopa”. Adalékok a kerlési ütközet ikonográfiájához.: In: LÁSZLÓ Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Veszprém, 1993. 211.

Gáspár Ferenc

OSKAR KOKOSCHKA AZ OLASZ FRONTON – 1916

Újabb adalékok Rippl-Rónai és Kokoschka kapcsolatáról

Az 1999 május–novembere között Magyarországon és Ausztriában Oskar Kokoschka grafikai műveiből megrendezett vándorkiállítás katalógusában Sümegi György tollából megjelent tanulmányban olvashatjuk: „Oskar Kokoschka magyar és magyarországi kapcsolatainak története nincs feldolgozva, pedig a gazdag árnyalatokban színezett mozaikok egyfajta teljességet sugallnak. Az Oskar Kokoschka személyisége által egybeforrasztott életút és életmű parcelláiban egyaránt vannak fölleltározandó események és művek.”¹

Az *Ars Hungarica* 1998/2 számában *Rippl-Rónai az olasz fronton* címmel megjelent írás egyik fejezete (*Barátom Kokoschka*) a Sümegi György által elvégzendőnek tartott feltáró munka kezdeti lépéseinek már túljutott, felvállalva a további kutatás hozományaként elkerülhetetlenül szükségessé váló korrekciós kényszert.² A magyarországi közgyűjteményekben és könyvtárakban fellelhető magyar és idegen nyelvű tanulmányok áttekintésére alapozva a közleményben az a sommás megállapítás olvasható, hogy Kokoschka saját megnyilvánulásaiban, illetve a vele foglalkozó kiadványokban – egy több helyen is megjelent közös fényképükön túlmenően – nincs nyoma a magyar festővel történt találkozásnak.

Kokoschka leveleinek teljes gyűjteményét megismerve ez a vélemény a továbbiakban nem tartható.³

Az olasz fronton közösen átélt napokat Rippl szemszögéből már ismerjük.⁴ A következőkben ugyanezt az időszakot – a levelekből nyerhető tényekre alapozva – Kokoschka oldaláról is megkíséreljük bemutatni. Kokoschka a galíciai fronton 1915-ben elszenvedett súlyos sérüléséből felépülve 1916 kora nyarán – önéletráisa szerint – saját kezdeményezésére került vissza a hadszíntérre: „... Hogy frontszolgálatra valaha alkalmas legyek még, arra gondolni se lehetett. Fönnállt az a veszély, hogy irodai szolgálatra osztanak be. Azon voltam, hogy ezt minden eszközzel megakadályozzam, hiszen irodában csak bajt csinálhattam volna, akadályoztam volna a központi hatalmak győzelmét. Az a lehetőségem adódott, hogy mint összekötő tiszt az olasz fronra küldessem magam: újságírók, festők és hadirajzolók egy csoportját kellett vonaton Laibachba kísérem, ott átadnom a hadseregarancsnokságnak, ahonnan aztán kihelyezték őket az egyes ezredekhez.”⁵

Kokoschka visszaemlékezéseit, amelyek 85-ik születésnapjára jelentek meg, több mint 50 évvel az eseményeket követően, a megszépítő távlatból jegyzete le. Ezért aztán korabeli lelkiállapotát jobban tükrözi az a levél, amelyet indulása előtt írt Albert Ehrensteinnek.⁶ Ebben olvashatjuk: „... Én még 5 napot maradok itt, és 14-én meg kell kezdenem a rettegett utazást a festőkkel, ami rövid időn belül biztosan a fejembe fog kerülni. Megpróbálom L. Kestenbergen keresztül elérni – akit egyébként kérek üdvözölni –, hogy meghívást kapjak a német főparancsnokságtól, Bódétól származó ajánlás révén, kíváncsian várom az eredményt.

... Engem már halálosan fáraszt az élet, a világvégét várom, amikor remélhetőleg akad majd egy földdarab, ahol kipihenhetem magam. Bécs, 1916. 7. 10.”⁷

Július 15/16-án Klagenfurtba érkezik onnan küldi üdvözlőlapját szüleinek,⁸ amit a következő napon egy újabb, számunkra nagyon fontos levél követ: „Klagenfurt, 1916. 7. 17.

– Kedves anya, újfent hatalmas szerencsém volt. Az a dolog, amit Loos H.-nál kezdeményeztet, sikerülhetett volna, de azután 14 nap múlva felfelé kellett volna utaznunk, ahol rossz az élelmezés és az elhelyezés, mert valamennyi szállást már elfoglalták a magasabb rangú tisztek. Most lehetőség adódott rá, hogy a leghíresebb magyar festővel, Rippel-Ronaival – akivel úgy bánnak mint egy lány tojással – Laibachba jöjjenek, ahol minden kényelmes és kulturált. Ráadásul a főparancsnok egy közismerten művészetkedvelő tábornagy. Én vezetem a csoportot, és én vagyok a felelős mindenért, a festők munkájáért, a felvezetésért, utazásért, étkezésért stb. közvetlenül az itteni főparancsnokságnak. Hat hetet maradok ott, aztán 6 hét szabadságot kapok. Az átutazás közben valószínűleg 1–2 napot Bécsben töltök. – Minden jót és szívélyes üdvölet apának, Neked és Patockaéknak. – Oskar.”⁹

A levél tanúsága szerint Kokoschka tiszttában volt Rippl művészi tekintélyével, ebből az sem von le semmit, hogy következetesen rosszul írta a magyar festő nevét. Azt a kérdést, hogy Kokoschka már korábban ismerte-e a magyar festő munkásságát is, vonatkozó dokumentumok hiányában nehezen válaszolhatjuk meg. Az kétségtelen, hogy lett volna lehetősége ismerni, hiszen az 1914-es bécsi magyar képzőművészeti kiállítás egyik sztárja Rippl volt, aki Maillol portréjával elnyerte a nagy állami aranyérmét. A tárlat a korabeli osztrák és magyar sajtó szerint „fényes külsőségeivel” valódi társadalmi eseménynek számított.¹⁰ Ezzel ellentétben ugyanerre a kérdésre – hogy vajon Rippl ismerte-e Kokoschka művészetét – a választ határozott igennel adhatjuk meg.¹¹

Kokoschka útja Klagenfurtból az Isonzó frontra vezetett: „Isonzo-front, 1916. 7. 21. – Kedves Szüleim, egy Kärtneren át vezető csodálatos utazást követően a céllunkhoz értünk, ahol egy tiszt kocsival már várt bennünket. Ezt követően óxelenciájánál nagy hebegés közepette jelentést tettünk.

Most az étkezés után vagyunk. Először mint rangban a legfiatalabbat a macskaasztalhoz ültettek. Siralmas hangulatom csak akkor javult, amikor barátom Rippel-Rónai közölte exellenciájával, hogy én jó festő vagyok, s felszólítottak, hogy üljek vele vis á vis, most újra ki vagyok engesztelve. Mivel innét egyáltalán semmiről sem tudok tudósítani, az ellenségből csak azokat az „orosz” foglyokat látjuk, akik az utat építik, nem fogok naponta írni, hanem csak miután valamit dolgoztam. Azt hiszem sokat fogok portrézni. Komolyan tanácsolom nektek, még ebben a hónapban utazzatok vidékre, ott az ember rögtön egészséges és vidám, mint én most. Sok sok üdvölet – a ti Oskarotok.”¹²

Július 26-án kelt levelében egészen pontosan megjelöli tartózkodási helyét: Feldpost 310, ami a valóságban a 15. (Sarajevo) hadtest főparancsnoksága, és egyúttal a sajtóhadiszállás is.¹³ Ezek az adatok pontosan egybevágóak a Rippl dokumentumokból nyerhető információkkal. A két Ripplvel kapcsolatos levél ismeretében talán nem túl merész a következtetés, ha feltesszük, hogy az önéletrajzában leírt hirtelen elhatározását („Váratlanul saját magam számára is jobb lehetőségnek tetszett, ha nem jelentkezem Bécsben, hanem csatlakozom egy honvédezedhez, amelynek ezredese rokonszenvezett velem”) a magyar festő tekintélyéből

Rippl-Rónai József: Ütegállás, pasztell

származó előnyökkel együttjáró biztonságérzet motiválhatta. Ezért aztán maradt Ripplvel, és az elkövetkező napokban sokat utazgattak együtt. Bizonyítékai ennek azok az ugyanazon a napon íródott levelek, amelyek egyike Bécsbe, a másika Budapestre volt címezve: „Isonzo-front, 1916. 7. 27. – Kedves Emil és Bibsch. Szívélyes üdvözet az Isonzo frontról. Csodálatosan utazom, legtöbbször fiákerrel vagy lóháton a csapatommal az egyik parancsnokságtól a másikig. 22-én újra a kiindulóponton vagyok, onnan megyünk Mähisch-Ostrauba. Remélem, hogy ott egészségben öllek benneteket. Sok csók és szívélyes üdvözet – a ti öreg Oskarotok.”¹⁴ – „Csütörtök 1916. július 27. – Kedves Bandim és Kedves kis Csinszka. Egy hét óta ezen a vidéken kóborgom Kokoschkával – még 5 hétig fog tartani a dolog. Gyönyörűen néznek le ránk az olasz hegyek és 28-asok. Mindenesetre izgató az eset, de dolgozni nem egészen könnyű. Itt csupa magyar tiszt urakkal élünk igen jól, szépen. – Ölel benneteket Jóskád.”¹⁵

Hirtelen jött elhatározását Kokschkának valóban nem kellett megbánnia, hiszen valóban „szépen és jól” élt a magyarok társaságában: „Csodálatosan alszom, úgy étkezem mint egy nagyfejedelem. Vaj, bor és fehérliszt: a hátszországban erre nem is gondolhatnak az emberek”.¹⁶ Nyoma sincs már a világfájdalomnak és a sírbavágyásnak: „Isonzó front, 1916. 8. 05. – Kedves Szüleim. Az idő szörnyű gyorsan eltelik, két hét múlva újra vissza kell utaznom, pedig én igen szívesen vagyok itt. Ahol lakom van elektromos áram, a sziklába vajt csapatlakások fával és sző-

vettel vannak tapétázva, van strand napozóval, meleg kádfürdők és bőséges választék a központi konyháról. Gondold el, csirke, uborkasaláta, almásrétes és hasonló Bécsben ismeretlen ízek. Esküszöm minden igaz!”¹⁷

Annak ellenére, hogy március közepétől, az 5. Isonzó csata befejeződésétől az olasz hadszíntér Isonzó – Doberdó vonalán a harcéri események elcsitultak, a frontvonal mögött tartózkodók is ki voltak téve a tűzérési párbajok okozta veszélyeknek: „Isonzó front, 1916. 7. 30. – Kedves Loos, ma az egyik faluban amelyet lekedszel a lövészárók, másodsor is átestem a tűzkeresztségen. A falu valaha csodaszép volt, de mára már rommá lőtték. Előbújtam a lövészárokból és elkezdtem rajzolni a templomot. Az ellenség észrevette hogy rajzolok és srápnelfelhőt zúdított rám, amely öt lépésre tőlem lerombolt egy házat. Meg kellett várnom az újratöltést és aközben a romok között elmenekültem. A romos templomból, bár ott sok szép régi tárgy hevert szerteszéjjel, babonából én csak egy bolyhos virágot hoztam el. A virágot elküldöm Weidinglauba (a fiatal Dietrichstein hercegnőnek, akinek a Bach kantátát ajánlottam). – Szívélyes üdvözet – az ön öreg OK-ja.”¹⁸

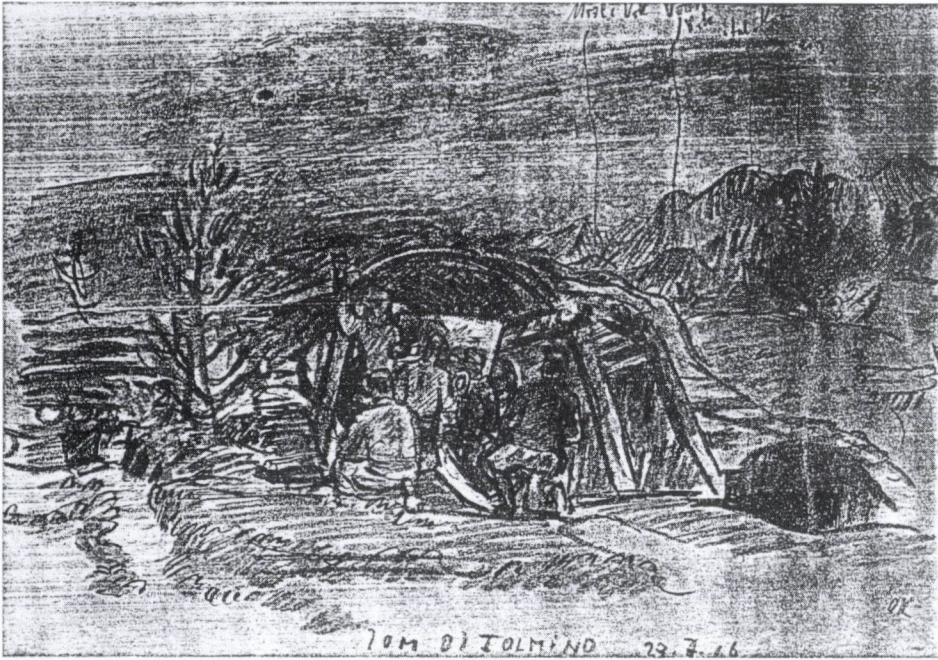
Érdekes egybeesés, hogy pár nappal később Rippl is „majdnem etalálta” egy srápnel szilánk.¹⁹ A korábbi vélekedéssel ellentétben az olasz fronton nemcsak Rippl, hanem Kokoschka is szorgalmasan dolgozott: „Két blokkot telerajzoltam, kötelesség meglehetősen teljesítve, a lelkiismeret nyugodt.”²⁰ Művei – Rippl hasonló tárgyú alkotásaival ellentétben – a tárlatokon láthatók: 1994-ben az Albertinában 7, 1986-ban a centenárius kiállítás sorozaton Londonban, Zürichben és New-Yorkban 3-3 pasztellképe is közönség elé került.²¹

Erőfeszítéseim ellenére továbbra sem sikerült nyomára bukkanni annak, hogy Kokoschka Rippl lefestette volna. Az is igaz, hogy a korábban említett két vázlatfüzet tartalma számomra ismeretlen, továbbá több ebben az időszakban készült műve lappang.²² Reményeim szerint a bécsi Kokoschka Központban végzendő kutatás még módosíthatja ezt a képet, amely – ha igazolódna – számunkra meglehetősen fájdalmas lene. Nehéz elfogadni ugyanis, hogy Kokoschka, aki a jelek szerint az olasz fronton többet köszönhetett Rippl-Rónainak, mint Rippl őneki, ennyire közömbös lehetett festőtársával szemben. Ezzel együtt Kokoschka háborús művei közül jóval több műalkotás hozzáférhető a kutatás és az érdeklődő tárlátogatók számára, mint magyar társa esetében.

Érdekes és tanulságos lehetne a hasonló helyszínen hasonló időben és körülmények között készült művek összevetése, hiszen két szuverén festőegyéniség áll egymás mellett. Jelen írásnak nem célja a művek bemutatása vagy elemzése, ezért most állításom alátámasztására – kizárólag illusztrációként – csupán két alkotást idézek fel ezek közül.

Augusztus elején az olasz offenzíva térnyerését követően Rippl hazatér. Talán ezzel hozhatók összefüggésbe Kokoschka sorai: „... új szállásra költöztem. Egy nagy hotelben lakom, ahová Bécsből néhány festő barátom érkezett. Ennek nagyon örülök, mivel az utóbbi időben nagyon unatkoztam, mert egyedül laktam...”²³ A frontról keltezett utolsó levelében arról ír, hogy „... úgy gondolom hogy szeptember 1-je után ismét Bécsben leszek egy pár hét kikapcsolódásra. Egyébként itt a lövészároka egyformán hull az eső és a gránátok, amit csak a magyar urak különleges szeretetreméltósága ellensúlyoz, akik mindig hagyományos vendégszeretettel fogadnak.”²⁴ A sors kiszámíthatatlansága, hogy alig pár nappal a tervezett hazautazása előtt sérül meg. A magyarok nyújtják részére az első segítséget.²⁵

Oskar Kokoschka: Lom di Tolmino, 1916. pasztell

Rippl még megemlíti egyszer Kokoschkát (1917-ben),²⁶ de utjaik már 1916 augusztusában véglegesen eltávolodtak egymástól, hogy soha többé ne találkozzanak, ne levelezzenek, és ne is emlékezzenek meg egymásról, és az együtt eltöltött napokról.²⁷

JEGYZETEK

- ¹ SÜMEGI György: Oskar Kokoschka magyar kapcsolataiból: két 56'-os litográfiája. Oskar Kokoschka grafikai műveiből. Vándorkiállítás Magyarországon és Ausztriában, 1999. Katalógus. 31.
- ² GÁSPÁR Ferenc: Rippl-Rónai az olasz fronton. *Ars Hungarica*, 1998. 2. 385.
- ³ Oskar KOKOSCHKA: *Briefe (1905–1919)*. Düsseldorf, 1984. Fontosnak tartom hangsúlyozni hogy a korábbi dolgozat Kokoschka leveleinek angol nyelvű kiadását használta fel (Oskar KOKOSCHKA: *Letters 1905–1976*. London 1972.) amiből – amint az utóbb kiderült – sajnálatos módon hiányoztak a téma megfelelő feldolgozását

lehetővé tévő dokumentumok. A kötet a vizsgált időszakból mindössze két levelet, a július 10 és az augusztus 21-i keltezésűeket tartalmazza. Mindezeket tetézte – és ez is csak az eredeti német nyelvű levelekkel történt összevetés során derült ki –, hogy a felhasznált angol fordítás nem is fedte teljes valóságában a század elejei „bécsi német” nyelvhasználatot.

⁴ GÁSPÁR: i. m. 385–400

⁵ Oskar KOKOSCHKA: *Életem*. Budapest, 1974. 124. Eredeti kiadás: Oskar KOKOSCHKA: *Mein Leben*. München, 1971.

⁶ Albert Ehrenstein (1886–1950) magyar származású, hányatott sorsú író, költő

- akihez Kokoschkát „életreszóló barátság” kötötte. Kokoschka illusztrációkat készített Ehrenstein *Tubutsch* című művéhez, megfestette portréját. Az író verset írt a festőről, amit Kokoschka igen nagyra értékelt. A háborút követően segítette a festőt életének nehéz szakaszában, aki később magával vitte őt Egyiptomba és Palesztinába.
- ⁷ Briefe, I. 241.
- ⁸ Briefe, I. 241.
- ⁹ Briefe, I. 242.
- ¹⁰ Többek között: Somogyi Hírlap, (11) 1914. 66. 2, Somogyvármegye, (10) 1914. 89. 6, A Hét, 25. 1914. 17. 279. A Die Zeit kritikáját magyar fordításban teljes egészben közli a Somogyi Hírlap, (11) 1914. 80. 3.
- ¹¹ GÁSPÁR 396.
- ¹² Briefe, I. 242.
- ¹³ Levél Erich Mandl-hoz: Briefe, I. 243. A Kuk 15. Korpskommandó töredékes fondjaiban valamennyi Korpskommando-befehl 1916 júliusában a Feldpost 310-en kelt. Hadtörténeli Intézet és Múzeum Levéltára Budapest.
- ¹⁴ Briefe, I. 243.
- ¹⁵ SZABADI Judit: Így élt Rippl-Rónai József. Budapest, 1990. 2.27.
- ¹⁶ Levél szüleikhez: 1916. augusztus 2. Briefe, I. 244.
- ¹⁷ Briefe, I. 245.
- ¹⁸ Briefe, 244. és Életem 124. Adolf Loos (1870–1933) kiváló építész, tervező, teoretikus. Számos építészettörténeli jelentőségű épületét tartja számon a szakirodalom. Kokoschka művészetének első értékelője és ismerője. Barátságuk 1908-ban azzal kezdődött, hogy Loos megvásárolta Kokoschka óriási botrányt kiváltó *Harcos* című szobrát. Kokoschka Életem című könyvében nagy szeretettel emlegeti és gyakran foglalkozik vele.
- Alexandrine Menssdorff-Dietrichstein grófnő gondos ápolásának köszönhetően csökkentek Kokoschka pszichés, fóbias panaszai a galíciai sérülését követő lábadozás során. A hálás Kokoschka verset írt a fiatal grófnőnek *Ajánlás* címmel, ez a vers került a Bach kantáta kötetébe.
- ¹⁹ Somogyi Hírlap, (13) 1916. 185. és MNG Adattára 2048/1979
- ²⁰ Levél szüleikhez: augusztus 2. Briefe, I. 244.
- ²¹ Oskar Kokoschka. Das Frühwerk, Zeichnungen & Aquarelle, 1897–1917. 374. – Ausstellung der Graphischen Sammlung Albertina, Wien. 2. Marz. bis 23. Mai 1994. Alice Strobl und Alfred Weidinger. Katalógus 200–206. – Oskar Kokoschka 1886–1980. Vándorkiállítás 1986. London, New-York, Zürich. Katalógus 158–160.
- ²² Kokoschka egy 1916. október 22-én kelt leveléből tudjuk, hogy a sajtóhadiszállás parancsnokának háborús képeket küldött, amelyeknek nyomuk veszett. A 21. jegyzetben ismertetett katalógus 47.
- ²³ Levél szüleikhez: augusztus 11. Briefe, I. 246.
- ²⁴ Levél Erich Mandlnak: augusztus 22. Briefe, I. 247.
- ²⁵ Életem 124.
- ²⁶ In: Rippl-Rónai József újabb rajzai és festményei. Az Erst-Múzeum Kiállítása XXV. Budapest 1917. Katalógus
- ²⁷ Sümegi György tanulmányában feldolgozza Kokoschka 1934 januári budapesti tartózkodásának eseményeit és ismerteti a korabeli sajtómegnyilvánulásokat. Idézi Kokoschka egyik nyilatkozatát: „Itt Pesten egyelőre múzeumokat nézek. Csodálatos a magyar festészet a régi és az új. Mennyi tehetség egy népben! Munkácsy milyen zseniális volt!” Sümegi György tanulmánya kapcsolódik jelen írásunkhoz, mert rávilágít, hogy Kokoschkában műzeumi sétái sem idézték fel korábbi barátja emlékét, annak ellenére, hogy ahol Munkácsy-képet látott, ott Rippl is látnia kellett. SÜMEGI György: „A feje csupa szöglet, csupa mértani test: kész kubizmus.” Oskar Kokoschka magyarországi kapcsolatai. Új Művészet, X. 1999. 11. 28.

DOKUMENTUM

Lőrincz Ernő

FÜLEP LAJOS SZOLGÁLATÁBAN I.

Az élővel szeptember 4-én, péntek este találkoztam utoljára, a legutolsó Széher úti sétán. Október 9-én, öt hét múlva, ugyancsak pénteken, a Kórbonctani Intézet alagsorában már csak a holtat láthattam viszont... Harmadnapos volt. Egy gipszöntőmesterrel mentem le teteméhez maszkot készíttetni róla, hogy sír helyett valami maradjon belőle, ha már úgy rendelkezett, hogy elégettessék, s hogy porát szétszórják a réten vagy az erdőben, vagy hogy a folyóba vessék...

Ennek is immár egy hónapja. Azóta elkészült a maszk. És megszületett ennek az írásnak a gondolata is: levelezésünk kiegészítéséül elmesélni fölfedezésének és barátságunknak történetét. Hátha szükség lesz rá majdan valamilyen róla írandó munkához.¹

I.

Kolozsvári diák koromban, 1940 telén, a Jókai utcai kis antikváriumban egy könyvecskén akadt meg tekintetem. Szerzőjét meg se néztem. Címe vonzott valamennyire, jöllehet a művészeti írásoktól egy ideje meglehetősen elidegenedtem volt, és csak a filozófia érdekelt. A könyv ti. a magyar művészetről szólt, a magyar képzőművészetről. És mivel engem, a valamikor rajzolgatót-festegetőt és művészi pályára kíváncszót, leginkább a festészet érdekelt, az arról szóló fejezetnél üttetem fel, hogy néhány sorának elolvasása után máris visszalökjem a polcra. „A képírás kiváltképpen magyar művészet, benne a magyarság újabban fölülmúlta Európa valamennyi népét és tüstént az élenjáró, vezető francia mögött halad – ...”² Mindössze ennyit olvastam belőle. És miért vettem el? Mert akkorra, visszacsatolt erdélyrészi ember létemre, torkig voltam már a melldöngető magyarkodással. Pedig ha az idézett mondatot végigolvasom, másfél esztendővel hamarabb fedezem fel a könyvben megtestesült magyar művészettörténelmi gondolatot és egyáltalán a testet öltött szellemtudományos művészettörténelmet. És talán visszatérek nemrég cserbenhagyott eredeti problémámhoz: ahhoz, amely miatt filozófiát kezdtem tanulni, esztétikát elsősorban meg történetfilozófiát, hogy a művészettörténetírás ismeretelméleti alapjaiba betekinthessek.

Ámde nem így történt. Megmaradtam a filozófiánál, s nyolcadik félévemem is letudva 1942-ben azzal távoztam az egyetemről, hogy arra alkalmasabb időben Descartes-ból fogok doktori vizsgát tenni.

Egyelőre megélhetés után kellett néznom. A filozófia és a művészettörténelem nem voltak tanári szakok, s minthogy kívülük semmi egyebet se tanultam, kenyéradó képesítést az egyetemen nem szerezhettem. De más okom is volt rá, hogy önálló egzisztenciát teremtsék magamnak: annak belátása, hogy a filozófiának csakis függetlenül élhetek. Így jutottam arra az elhatározásra, hogy Kolozsvárott

egy antikváriumot nyitok, s nyomban évről-évről elindítottam újtára egy ipar-engedély iránti kérelmet.

Közben be-bejártam még valamilyen munkát befejezni a Felvinczi Takács Zoltán professzor vezette egyetemi művészettörténeti intézetbe, ahová fél esztendővel azelőtt – nem kis áron – fizetéses gyakornoknak is meginvitáltattam. Arról volt szó nevezetesen, hogy katonai szolgálatra bevonult gyakornoka helyébe professzorom maga mellé vesz. De kinevezésemet föltételhez kötötte. Fel kellett volna hagynom a művészet- és történetfilozófiával, egyáltalán a filozófiával, mert mint mondotta: művészettörténelemnek erre szüksége nincs. És tette ezt tudva-tudván, hogy én a művészettörténelemből épp ezt hiányolom... Kinevezésem természetesen elmaradt. Ilyenformán év végéig díjazás nélkül segédkeztem az egyébként nem sok munkát adó intézetben. Ezzel szolgálhattam rá arra az ún. belföldi kutató ösztöndíjra, amelyet professzorom tudtom nélkül szerzett nekem, s amellyel tüstént fölrandultam a fővárosba a nagybányai és az utána jött magyar festészetnek az egykorú európaihoz való viszonyát tanulmányozni – és némi tapasztalatot szerezni a régi könyv piacán is.

A „Teleki Pál” diákokthonban vontam meg magam. Koplalgattam és napestig jártam a pesti antikváriumokat. Éjszakáim java részét pedig olvasással töltöttem. Remek könyveket szedtem össze potom áron, főképp művészeti írásokat, ismerteket és csak bibliográfiából tudottakat egyaránt. Egészen megrészegettem. És szünni nem akaró mámoromban egy hét alatt elvertem csaknem minden pénzeimet. Anélkül pedig nem időzhettem tovább a fővárosban. Eltökéltem tehát, hogy hazautazom, és azon tűnődve, hogy mivel is fogom majd megindokolni professzorom előtt a hirtelen visszatérést, összecsomagoltam vagy harminc kötetnyi zsákmányomat. A visszautazás azonban elmaradt. Szobatársam tanácsára ugyanis megmásítottam szándékomat, s másnap fölvételre jelentkeztem annál a vállalatnál, amelynél szünidőnként ő is dolgozni szokott... Az irodaház felé igyekezve nem sejtettem, mekkora szellemi kincset is fogok találni ott, ahonnan csak anyagiakat, csak pénzt reméltem.

A vállalat szerződtetett, előleget folyósított, én meg elkezdtem a kenyérkereső munkát. És mivel fizetésem meglehetősen ígérkezett, menten el is határoztam, hogy iparengedélyem kézhezvételéig Budapesten maradok.

Valamilyen statisztikai, nyilvántartási osztályra kerültem. Az első napokban nemigen akadt dolgom. Jobbára csak figyelgettem, mi folyik körülöttem, és ismerkedtem a kollégák seregével. Ezek egyike, bizonyos Karay Kádár Gyula, megneszelve, hogy némi közöm van a művészethez (bizonyára ösztöndíjamról hallott), maga jött hozzám. Ő tudniillik festő volt tulajdonképpen. Művész, aki azonban egy idő óta művészetpolitikára adta magát, és éppen társakat toborzott az akkori áldatlan állapotok elleni hadakozásra. Hozzám is ilyen szándékkal közeledett, és mindenképpen azon volt, hogy mellé álljak. Agitált, erősködött. Nap nap után órákon át vitatkoztunk, míg végre belátta, hogy nem vállalhatom a nekem szánt szerepet: hogy a viszonyok alapos ismerete nélkül nem lehetek egy ilyen célkitűzésű mozgalom teoretikusa, s hogy teóriában is sok a behozni valóm, mivelhogy a filozófia kedvéért cserbenhagytam a művészettudományt; meg hogy egyáltalán idegenből jöttem, idegen iskolával a hátam mögött, nemcsak hogy szellemben nem találtam még haza, de még a nyelvet sem bírom annyira, hogy legalább írással részt vehetnék a kampányban. Hiszen nem kis dologról volt szó! A program így

hangzott: szétverni a konzervatívát, a hivatalosat és lélegzethez juttatni az újat – s főleg: létresegíteni a „népi” művészetet. A népi irodalom mellé népi képzőművészetet teremteni! Karay évégből már a népi írókkal is érintkezésbe lépett. Az Erdélyi József mesterkedései miatt elkülönült Sinka-féle csoporthoz szított. S míg egyfelől a paraszt- és munkásszármazású művészek fölfedezésén és összefogásán fáradozott, a műcsarnokinak, a piacinak, a Gerevich patronálta novecentistának a főlészámolására szervezte művészársait. Kerényi Jenőt, Tar Istvánt, Duray Tibort, Kurucz Dezsőt, Borberek Kovács Zoltánt, Mikus Sándort, Koffán Károlyt, Boda Gábort, Megyeri Barnabást, Miháltz Pált és másokat ilyenekül ismertem meg, alig néhány nap alatt, újdonsült barátom révén.

Karayval más-más természetünk ellenére hamar összebarátkoztunk. Kiegészítettük egymást. Ő csupa ösztön, feszültség, indulat, akarat, dinamika volt; én viszont nehézkes, fontolgtató, kontemplatív. Alig három-négy napos ismeretségünket azonban mégis inkább az változtatta egy csapásra igaz barátsággá, hogy egy mindkettőnkre nézve egyaránt fontos szellemi momentumban csak találkoztunk.

Ez már jobbára személyes valami volt. Karay fentebb jelzett törekvése ugyanis egy régtől fogva vérévé vált könyvből táplálkozott. Főiskolás kora óta az igazgatta. Művészi magatartását, művészettörténelmi s újkeletű művészetpolitikai szemléletét is az határozta meg. De mert senkivel se beszélt róla és soha nem is olvasott felőle, ösztönös biztonsága, amellyel hozzá igazodott, el-elhagyta, mint éppen akkoriban is. Ez bírta rá, meg nyilván az is, hogy beszélgetéseink alatt arra alkalmasnak ismerhetett meg, hogy, megbírálandó, kezembe adja azt a könyvet, hadd segítsen legalább közvetve, az ő megerősítésével, a mozgalmat, ha már másként nem kapcsolódom bele! A fordítottja, persze, meg se járta az eszét. Az, amit viszont én szinte biztosra vettem mihelyt elárulta, hogy magyar írásról van szó – az ti. hogy a könyvet el is marasztalhatom. Arra meg aztán pláne nem számított, hogy még az elolvasását is megtagadhatom.

Pedig azt tettem. Mert amikor Karay elhozta, a szóban forgó könyvben a Kolozsvárt egyszer már kezemben voltat ismertem fel. De Karay nem hagyta magát. Követelte, hogy indokoljam meg az elutasítást, és ugyancsak diadalmaskodott, amikor kiderült, hogy ama bizonyos félig olvasott mondatot félreértettem. Én meg pironkodva magamhoz vettem a kötetet azzal, hogy másnap, szombat délután, elolvasom (vasárnapomat Worringerre szántam volt) és hétfőn nyilatkozom: megérdemli-e a könyv, hogy valaki szinte létkérdést csináljon belőle.

Szombat délután kelleetlenül vettem elő a könyvet. Kedvemre való magyar művészettörténeti írást még nem találtam, ámbar olvastam egyet-mást azóta, hogy a kolozsvári akadémia elköltöztetése miatt, festőművészi ambícióimat szögkre akasztva, a művészet tudománya felé fordultam. Ilyképpen ettől sem igen várhattam többet jól-rosszul „leíró” meg valamelyes topográfiai és kronológiai rendet respektáló, de a mű, az iskola, a kor szellemét, jelentését feltárni és megértetni képtelen úgynevezett művészettörténelemnél. Pedig legalább olyannak kellett volna ígérkeznie, mint amilyen a miatta abbahagyott Worringer-féle „Formprobleme der Gotik” volt: egy akármilyen, de egyáltalán valamilyen magyarázó elvet alkalmazó írásnak, hogy legalább a tudományosság illúzióját keltse.

Előítéletfélével nyúltam tehát a könyvhöz; és alighogy fölütöttem, megmozdult bennem a Karay előtti enyhe szégyenkezés emléke is. Érthető, hogy sok örömet nem jósolhattam barátomnak abban a pillanatban. De a következő néhány perc-

ben már igencsak jósolhattam volna, ha a könyv előszava el nem felejteti velem őt és – egyen kívül – minden egyebet. Az az egy pedig én magam voltam. Magam, aki éveken át társtalanul ugyanazon tudományos ideál felé tapogatóztam, törekedtem, amelynek fölfedeztével a könyv első lapjai kecsegtettek. – Lélegzetvétel nélkül olvastam. Az előszó végén az iniciálék egy szempillantásnyira megállítottak, hogy megnézzem, ki is az író voltaképpen. Fülep Lajos – olvastam a címlapon. Sohasem láttam-hallottam név. Pedig az egyetemen magyar művészettörténeti előadásokat is tartottak... Odébb aztán teljesen elvesztettem a fejemet. Képtelen voltam folyamatosan olvasni. Szemem csapongva hol itt, hol ott mart bele a sorokba, mígnem aztán magamat is elveszítettem a fölém kerekedett, egyszerre lesújtó és fölemelő élménnyel viaskodva. Kimerülten, zavarodottan ejtettem ki a kötetet kezemből valamikor éjjél után. Könyvvél így még nem hadakoztam – pontosabban: ilyen harcot önmagammal semmilyen könyvet olvasva nem vívtam.

Mi is zajlott le hát bennem tulajdonképp?

Rádöbbsentem, hogy már rég elvégezte más azt, amire magam sok ambícióval annyi ideig készültem. És miután friss olvasmányaim ismét közel hozták volt hajdani problémáimat, nemcsak az bántott, hogy fölöslegesen oly sok energiát költöttem rájuk, hanem az is, hogy most már végképp szakítanom kell velük. Úgy tűnt, hogy életem jórészt értelmét veszítette. Rám tört a céltalanság érzete, tudata. És hasztalan strázsált mellettem biztatón a filozófia, abban az állapotomban hiábavalónak tűnt az is. Kétségbeesés környékezett, s ha mentő véletlenül eszembe nem jut éppen nyomtatás alatt lévő román nyelvű, román piktor barátomról, román álnéven sok szeretettel írott füzetecském³ – talán fölém is kerekedik. – Mert hát van sok örömet szülő apraja is a szellemi, a tudományos munkának! S ha már elestem a művészettörténelem „reformálásának” érdemétől, érzem be – mérsékeltem magam – a reformátor, az újtó tettének felmutatásával. Hiszen ez sem akármilyen feladat – feltéve, hogy Fülep annyira ismeretlen, mint amennyire már akkor sejtettem, vagy hogy úgy rekesztették ki szellemi életünkéből. Descartes helyett majd belőle fogok doktorálni, végeztem el magamban még azon az éjszakán, tézisemben koncepciójának tudományelméleti és tudománytörténeti jelentőségét méltatandó...

Vasárnap, Worringerről megféledezve, már ezzel az elhatározással vettem elő a „Magyar művészet”-et és olvastam el újra, most már nyugodtabban, gondolkozva is fölötte, csak a magatámasztotta és egyre fokozta lelkesedéstől ragadtatva. És másnap Karay Gyula előtt is e szándék kinyilvánításával tettem hitet mellette.

II.

Napját nem tudom, de biztos, hogy 1942. június 28-a és július 4-e között indultam el Fülep Lajos felé...

A „Magyar művészet” mellé „Nyugat”-beli Dante-töredékét is megkaptam olvasni Karaytól. A többi írása után viszont már kutatni kellett, mert Karaynak nem voltak meg, s főképp mert Nietzsche-tanulmányán és a „Művészet és világnézet”-en meg a „Nyugat”-ból kiáshatókon kívül ő sem ismert Füleptől egyebet. A Nietzsche-fordítást, előtte a hosszú bevezetővel, megtaláltam a Múzeum körúton. A „Művészet és világnézet”-et úgy írtam ki az „Ars Una”-ból – egy hétig körmöltem

rajta a Széchényi Könyvtárban. Az „Ars Una”-ban olvastam először recenziót is Fülep Lajostól, és itt láttam idézeten is legelőbb. – A recenziók valamelyike Lehel Ferenc könyveiről szólt. – Innen jegyeztem meg Lehel nevét és figyeltem attól fogva könyveit, amelyek egyikében („Ecce criticus”) rátaláltam a Fülep recenziójára válaszoltakra. Szánalmas írás. De az Alexander Bernát ismertetésén kívül ilyenül is talán az egyetlen a „Magyar művészet”-ről, ill. Fülepről, a könyv megjelenését közvetlen követő időben.

Mondanom sem kell, mennyire nekilódult Karay barátom is gyűrűzőzésem látán. Tervezett, lótot-futott, kiadókkal tárgyalt. Sürgősen ki szeretne volna adni újra Fülep addig napvilágot látott dolgait. Gombos Gyulával, a „Magyar Út” szerkesztőjével szövetkezett erre, s engem is ostrom alá fogott ismét. Azzal érvelt, hogy ez most már nem gyakorlati föladat, nem művészetpolitika, segítsek tehát nekik. Különbösen se tudott beletörődni abba, hogy csak másfél-két év múlva álljak elő Füleppel. Követelte, hogy máris írjak felőle – akármit, akárhogy, hogy a majdani egy-két kötet útját egyengessem. És szorgalmazta ezt egy, a szárszói nemzetpolitikai és népi irodalmi konferencia mintájára ősszel megtartandó képzőművészeti konferenciára való tekintettel is... Szinte mindennapos civódásunknak katonai behívás vetett véget. Augusztus 2-án átképző tanfolyamra vonultam be.

Hajmáskérre néhány könyvet is vittem magammal, és legalább annyit forgattam azokat, mint a korszerű tüzérségi ismeretekre okítókat. Sőt az íráshoz is kedvet kaptam. Hamarkodva, inkább csak nyelv- és írásgyakorlatul, egy tanulmányt kezdtem el ilyen címmel: Fülep Lajos helye művészeti irodalmunkban. De nem boldogultam vele. Hiszen nem ismertem eléggé sem esztétikánkat, sem művésztörténelmünket; s magát Fülepet, azaz koncepcióját sem annyira, hogy első neki-irgaszkodásra ilyesmit megírhattam volna. Abbahagytam tehát és sürgősen megküldtettem magamnak Karayval a „Magyar művészet”-et, hogy a még Hajmáskéren töltendő egy hónap alatt – Riegl, Schmarsow-t, Wölfflint s a többi magammal vitt idegent félretéve – egyes-egyedül azzal foglalkozzam.

A „Magyar művészet” első olvasásakor tulajdonképp csak megláttam Fülepet. Fölfognom Hajmáskéren adatott meg, de teljes nagyszerűségében ott sem. Ahhoz világosabban kellett volna látnom tudománytörténeti szituszát. De ha a tudóst nem is sikerült még azonmód megragadnom, a műben megnyilatkozó ethoszt, szellemi magatartást már akkor maradéktalanul megértettem.

Sőt mi több, magamév is tettem, az övével csaknem azonos föladat parancsára. Formájára legalábbis ugyanolyan probléma előtt álltam, mint amilyen előtt ő állt annak idején. Néki Lechnerben, Izsóban és Szinyei Merse Pálban a nemzeti, a magyar képzőművészetet kellett fölfedeznie; nekem az ő koncepciójában a tudományos magyar művésztörténelmet. S ha ő fölfedezettjei művészetének nemzeti karakterén kívül egyetemes jelentését is föltárta, hát az én problémám sem merült ki tanítása tudományos voltának egyszerű bizonyításában. Egyetemes tudománytörténeti jelentőségének demonstrálása is reám várt. Nos, ehhez kellett a Fülepével rokon magatartás: az övéhez fogható elszántság, szigor, kérlelhetetlenség minden addig szentesített nézettel szemben. Mert Fülep előtt is volt művésztörténelem e hazában, de rá kellett olvasni, hogy tudománytalan; és mert szembesíteni kellett koncepcióját az 1918-ban jelentkezett Dvořák-félel, és ki-

mutatni emerről, hogy nemcsak később jött, de elvi megalapozottság tekintetében is mögötte maradt a Fülepének.

Mialatt Fülep-problémámat imígyen kerekítgettem, Karay se vesztegelt. Nyolcad-tized magával egy kiállítást hozott össze, megírt néhány cikket, s az őszi népművészeti konferencia körül tevékenykedett. Mindezekről egy hosszú levele tanúskodik. Ebben arról is ír, hogy ősszel majd nekem is előadást kell tartanom – Fülep Lajosról, természetesen...

Hajmáskérről szeptember végén szabadultam. Leszerelés után ott folytattuk Karayval, ahol abbahagytuk. De már nem álltunk oly mereven egymással szemben. Sikerült megértetnem vele, hogy nem elég egyszerűen kijelenteni valamit, hanem bizonyítani is kell azt ahhoz, hogy másokat is meggyőzhessünk felőle; s hogy a művészettörténelem tudománytörténeti vizsgálata nélkül lehetetlen a Fülep-problémát egyik napról a másikra földolgozni. És belátva, hogy amúgy is meg kell ismerkednem tágabb hazámmal – hazán ehelyütt a Fülep írásából megsejtett szellemi toposzt, magyar szellemisséget, nemzeti kultúrát értve – magam is engedtem valamit Karay unszolásának. Eljárogattam vele művész-összejövetelekre, s a Sinkaék szerdai találkozóira.⁴ Gombos Gyula mellé szegődtem segíteni a Fülep írásainak újrakiadásában. S Fülepen kívül, ugyancsak Karay ösztönzésére, foglalkozni kezdtem Medgyessy és Boda Gábor szobrászatával, és egyáltalán az élő magyar képzőművészettel.

Ez a sokat akarás azonban mindenféle akadályba ütközött. A hivatal miatt nem igen járhattam könyvtárakba előkeresni Fülep folyóiratokban lappangó írásait. A Fülep koncepciója történeti szitusának meghatározásához rekonstruálnom kellett a művészettörténelmi gondolat útját, de hiányzott sok hozzá való könyv, legtöbbjét úgy kellett összekeresnem az antikváriumokban. Időm sem volt elég a stúdiumhoz. Meg aztán írásról írásra közelebb kerülvén Fülephez, egyre vakmerőbbnek tűnt vállalkozásom. Nőttön-nőtt előttem a tudós s az ember és a földadat. Én meg félszeggé, bátortalanná váltam velük szemben. Voltak napjaim, amikor tudatlanságom, fölkészületlenségem tudatában őszintén sajnálkoztam afelett, hogy ilyesmire adtam magam; sőt még afelett is, hogy egyáltalán tudományos pályát választottam. Ilyenkor nem dolgoztam, de mert a feladattal már szinte alkatilag összeforrtam, újra és újra nekikeseredtem a stúdiumnak. Kevesebb lelkesedéssel perse, már-már csak kötelességből.

Lohasztotta kedvemet a kiadás bizonytalansága is. Karay és Gombos a „Magyar Élet”-re építettek, Püski Sándorra. Ő viszont nemhogy a tervezett két-három kötetet, de még a „Magyar művészet”-et se vállalta. Egyébként „Szárszó” mintájára a „Magyar Élet” rendezte volna a fennebb említett ankétot s a vele egybekötött kiállítást is. Ám ezek is szépen elmaradtak, ha nem csalódom a népiek egyenetlenkedése miatt. Akkoriban alakult meg formálisan is a Sinka csoportja, a „Magyar hatodosok”...

A rendszeres stúdiumot pótlandó, hogy mégis Füleppel foglalkozzam, kutatni kezdtem, hogy mi nyomot hagyott szakirodalmunkban, hogy mi hatása volt. A kutatás nem sok eredménnyel kecsegtetett. Ha egyetemi éveimben sem esztétikai, sem művészettörténelmi előadásokon nevét se hallottam, ugyan miért emlegették – idézgették volna írásban! Itt-ott mégis találkoztam vele lexikonon s a már említett Lehel-féle könyvön kívül is: Mitrovics Gyula egyik könyvében („A magyar

esztétikai irodalom története”), Genthon „Az új magyar festészet története” című munkájában és néhány doktori értekezésben. De hiába kerestem ott, ahol leginkább helye lett volna: Gerevich Tibor tudománytörténeti tanulmányában... Szóbeli értesülések is érdekelték. Mátrai Lászlót, Joó Tibort, László Gyulát kérdeztem Fülep felől, s fiatalabbakat is: a nemrég végzett Radocsay Dénest, Szigeti Józsefet... Ők is éppen csak tudtak róla, de hogy tulajdonképp mit is művelt a tudományban, arról bizony nemigen volt fogalmuk. Pedig mennyire kellett volna a segítség, a támasz, és éppen akkor! De nem jött sehonnan, s én továbbra is egyedül maradtam akkorra már véglegesen megfogalmazott problémámmal. Nem csoda, hogy szabadulni szerettem volna tőle. Úrügylül erre Böhm Károly frissen megjelent esztétikája szolgált. Egy időre abba temetkeztem bele. De az is csak olaj volt a tűzre. Tanulmányozása közben azon kaptam rajta magam, hogy benne mindent Fülepre vonatkoztatva olvasok. S ettől kezdve ugyanazt figyeltem meg minden más művészettudományi könyvvel a kezemben, és éreztem, hogy Füleptől immár sohasem szabadulok.

III.

December elején az egyetem fölszólított, hogy sürgősen írjam meg, láttamoztaszam professzorommal és juttassam el a dékánhoz az Országos Ösztöndíj Tanácsnak szóló tanulmányi beszámolómat. Erről bizony én teljesen megfeledkeztem. Mintha nem is lett volna ösztöndíj, hónapok óta rá se gondoltam. Így jártam egyébként iparendélyemmel is. Csak novemberben kezdtem utánajárni, kiderítvén, hogy papírjaimat még mindig nem küldték fel Kolozsvárról.

A beszámoló kényes dolognak ígérkezett. Ösztöndíjamat nem éppen arra használtam, amire kaptam. Ami meg Fülep-problémámat illeti, biztosra vettem, hogy csak ártani fogok magamnak azzal, ahogyan vele előhozakodom. De másképp sehogy se ment. Öröm a beszámoló másolatát. Íme mi található benne:

„Folyó év júniusában avval jöttem fel a fővárosba, hogy az itt található művek alapján szemtől-szemben tanulmányozzam a századforduló előtti és utáni irányzatokat s különösen a francia impresszionizmust; és hogy a nagybányai és az utána következő magyar festészetnek az egykorú európai művészeti törekvésekhez való viszonyát megvizsgálva a magyar képzőművészet szellemtörténeti jelentésére rátapinthassak. – Sajnos a rendelkezésemre álló anyag mindkét tekintetben sokkal silányabbnak bizonyult, hogysem eredeti célomnál megmaradhattam volna. A múzeumainkban található képanyagban távolról sem ismerhetni fel a XIX. és XX. századbeli európai képzőművészet arculatát; a mai magyar képzőművészet megéppenséggel fölismerhetetlen, hogy azt ne mondjam, teljesen hiányzik múzeumainkból, képtárainkból.”

„Így történt, hogy hátat fordítva múzeumainknak kapcsolatot kerestem az „élő” magyar képzőművészetrel – az új magyar szobrászattal elsősorban, miután a véletlen jobbára szobrászokkal hozott össze. Megismertem Medgyessy Ferencet s a köréje csoportosítható fiatalokat: Boda Gábort, Kerényi Jenőt, Tar István, Mikus Sándort és jónéhány festőt meg grafikus, akik ma, „iskolán”, „művészetpolitikán” kívül, jószerével egymaguk képviselik e téren a „magyart” s a „művészetet” természetlen újklasszicizmusunkkal s a mindenkori közepszerűséggel szemben.”

„Az „élő” magyar művészettel esett eme ösztönzésekkel teli találkozás jelentőségét e pillanatban képtelen vagyok felmérni. A szemléletieken kívül megoldásokat követelő problémákkal gazdagított. Hogy csak a legfontosabbat említsem: a „magyar művészet” problémájával, amely eddigi általános jellegű kérdéseim mellett alig jutott szóhoz, míg ma érdeklődésem középpontjában áll.”

„Itt kell megemlítenem, hogy a fenti körülményen kívül nagy része volt ebben Fülep Lajos „Magyar művészet” címen 1923-ban megjelent, de érthetetlenül agyonhallgatott tanulmányainak is. Sok tekintetben állíthatom: ha csak e tanulmányok fölfedezéséről számolhatnék is be, akkor is eredményesnek könyvelhetném el tanulmányutamat, mert ezalatt fedeztem fel e páratlan értékű írást. Képzőművészeti irodalmunkban ez az egyetlen feltétlen tudományossággal megírt történetfilozófiai és szellemtörténeti háttérű mű, amelynek méltó helye Burckhardt, Riegl, Wölfflin, Strzygowski, Schmarsow, Worringer, Dwořák, Tietze és hasonló művei mellett volna. Fülep Lajosban öntudatosul a magyar művészettörténeti gondolkodás, s így vele válik tudománnyá mindaz, ami előtte és utána csupán adatgyűjtésnek számít... Hogy aztán miért kell ilyesmire magától és egész véletlenül rájönnie egy magyar művészettörténész egyetemi hallgatónak, az nem tartozik e beszámolóba...”

„Tanulmányaimat, amelyek magvát a magyar művészet problémája képezte, augusztusban félbe kellett szakítanom. E hó 2-án katonai szolgálatra vonultam be. Ez szeptember 26-ig tartott. Október 1-én pedig, megélhetésemet biztosítandó, véglegesítettem magam tisztviselőként egy fővárosi vállalatnál. Ámde azóta is folytatom újrakezdett tanulmányaimat. Behatóan foglalkozom Medgyessy és Boda szobrászatával, valamint Fülep műelméletével. Egy-egy ezekről szóló tanulmányban foglalom össze eredményeimet. Ezzel párhuzamosan természetesen tovább képzem magam – sajnos, idegen nyelvű könyvek alapján. Mert a Fülep Lajosét kivéve magyar műelmélet ugyanis nincs. (Erről ugyancsak tanulmányutam győzött meg, mely alatt, míg értékesebbnél-értékesebb idegen művekkel gyarapíthattam kis szakkönyvtáramat – egyetlen számottevő magyar könyvet se találtam.) Továbbképzem magam, most már iskolán kívül, tudományos életcélom megvalósítása érdekében – több hittel, több hivatástudattal, amelyben a közoktatásügyi minisztérium jóvoltából végzett önálló munka sokszorosán megerősített.”

„Amennyiben nem hallgattam művészettörténelmet a trianoni országrészbeli egyetemeken; és amennyiben a hivatalos helyek és személyek megkerülésével végeztem tanulmányaimat – érzem: ellenkezésbe jutottam ösztöndíjam rendelkezésével s így a közoktatásügyi miniszter szándékával is. Erre csak azt felelhetem, hogy ez az ellentét semmivel sem nagyobb annál, amely az említett helyek s az én szerény tanulmányi céljaim között fennállt. Kifejezetten a budapesti egyetem művészettörténeti katedrájára gondolok, ahonnan egyébként művészetpolitikánkat irányítják, vagy legalábbis irányították húsz esztendőn keresztül. Míg föl nem kerültem a fővárosba, bár hallottam neoklasszicizmusunkról, fogalmam sem volt arról a veszélyről, amelyet ez a hely művészeti életünkre nézve jelent. Mihelyt azonban rádöbbentem, megértettem azt is, hogy ilyenformán elméletben sem várhatok épületeset onnan, és kötelességemnek tartottam fel nem venni a kapcsolatot az említett egyetemmel. Különben is fölöslegessé tette azt Fülep felfedezése s a német műelmélettel való foglalkozás, mely messze fölülmúl egy-egy többé-kevésbé lexikális jellegű egyetemi előadást.”

Beszámolóm leglényege magánlevelezésemben is belekerült. Pontosan egy hónappal korábban, 1942. november 30-án írtam valakinek Kolozsvárra: „Karácsonyra megleplek téged is néhány könyvvel... elhatároztam, hogy szerzek neked egy „Fülepet” – hadd lásd, hogy milyennek képzelem el én a művészettörténelmet: a filozófia s a művészettörténet házasságát, amelyből Fülep könyve is született. Remekmű! Egyedülálló a magyar szakirodalomban. Benne öntudatosul a magyar művészettörténeti gondolkodás. Füleppel születik meg a magyar művészettörténelem – vele válik tudománnyá. Az, ami Fülepig e téren nálunk történt, semmi, úgyszintén az is, ami utána következett. Sajnálom, hogy oly későre találkoztam vele!”

Visszatérve a beszámolóra, azért idéztem teljes egészében, hogy lássék, mi maradt meg belőle mire két év múlva az 1941/42-es tanévi ösztöndíjakról szóló miniszteri jelentés elkészült.⁵ Mert csaknem mindenestől elsikkasztották... „Lőrincz Ernő bölcsészethallgató művészettörténeti tanulmányútra kapott belföldi ösztöndíjat. Eredeti célja volt a századforduló előtti és utáni művészeti irányzatoknak s különösen a francia impresszionizmusnak tanulmányozása. Meg akarta továbbá vizsgálni a nagybányai és az utána következő magyar festészetnek az egykorú európai művészeti törekvésekhez való viszonyát. A háború veszélyei okozta nehézségek miatt azonban a rendelkezésére álló anyag alapján tanulmányi köre csak a francia impresszionizmusra és a spanyol képíráásra szorítkozhatott, de érdeklődése középpontjában a magyar művészet maradt. Azóta főként a mai szobrászművészettel foglalkozik behatóan. Eredményeit egy erről szóló tanulmányban foglalja össze.” Mindössze ennyi olvasható a hivatalos kiadványban – Fülepről persze semmi (róla még ilyen formában sem maradhatott fenn pozitívum, ahová elért Gerevich Tibor keze, aki ugyanis tagja volt az Országos Ösztöndíjtanácsnak).

Beszámolómban a művészeti életünkben fél esztendő alatt tapasztaltak is hangot kaptak. Karay örömmel hallotta ki ezeket belőle. Velük vigasztalódott némileg azért, hogy az ószról télre halasztott népi képzőművészeti demonstráció – a „Magyar Élet” visszakozása következtében – végül is elmaradt. Ezeknél is jobban örvendett azonban a Fülepről elmondottaknak. Ő erősen hitt a betűben. S mivelhogy beszámolóm félig-meddig nyilvános megmutatkozás volt, többet adott rá, mintha csak baráti körben hangzott volna el. Valamilyes ígéretet is kiolvashatott belőle arra nézve, hogy alkalomadtán nem vonakodnék már írni is Fülepről.

IV.

Az alkalom nem sokáig váratott magára. Egy újabb értekezlet képében kínálkozott. Padányi Gulyás Jenő készítette. – Padányi építész volt, a népi építészeti fölhasználásával megteremtendő nemzeti építészeti gondolatának egyik hordozója; az „Építészeti” c. évnegyedes folyóirat szerkesztője és akkoriban országgyűlési képviselő is. Az illetékes kormánytényezők megbízásából ő szervezte, majd ő prezideálta is az értekezletet az ún. „Egyesületközi Együttműködés” helyiségében (innen az „EKE”-értekezlet elnevezés, így emlegették és írtak róla akkortájt).⁶ Az értekezletet 1943 január végén hirdették meg. Fölvívással fordultak a különféle művészegyesületekhez véleményüket, javaslatukat kérve. A kapott válaszokat aztán sokszorosították, s március 9-én, az alábbi újabb fölvívás kíséretében, szétküldték az értekezletre meghívottaknak:

„Az „Egyesületközi Együttműködés” az érdekelt körökkel való előkészítés alapján folytatólagos értekezlet rendez a magyar képzőművészet kérdéseiről. A tárgyalások során elsősorban a következő kérdések kerülnek megvitatásra:

1. Mik a legsürgősebb teendők a képzőművészet felvirágoztatása érdekében?
2. Miképpen tudna a magyar képzőművészet a magyar közízlés és öntudat fejlesztése munkájában hathatósan résztvenni?
3. Szükség van-e és milyen mértékű irányításra a képzőművészet terén?
4. Kell-e képzőművészeti kamara?
5. A képzőművészet és a film.

Ezekre a kérdésekre vonatkozó állásfoglalásukat a magyar képzőművészek egyesületei írásban is beterjesztették. Az egyesületek véleményét és javaslatait mellékelten átnyújtjuk az értekezlet összes résztvevőinek, hogy ezek ismeretében vegyenek részt az anketon s felszólalásaik ehhez kapcsolódjanak.

Az értekezleten minden egyesület vezérszónokot állíthat, aki legfeljebb negyven perces előadást tarthat. A vezérszónok előadása után általános vita következik, melyben mindenki legfeljebb öt perces felszólalással vehet részt.

Az értekezlet eredményét az EKE elnöksége az illetékes kormánytényezők elé fogja terjeszteni.”⁷

Az egyesületieken kívül két egyéni nyilatkozat is szerepelt a sokszorosítottak között: a Boda Gáboré és a Karay Gyuláé. – Boda a népit jobbra történelmi értelemben vette, s ősi, népvádorlás kori formáiban asszimilálta. Karay még csak programul vállotta a népművészet nemzetivé fejlesztését, ahogyan Füleppel Lechnerről olvasta. De mindketten ugyanazt akarták. S ez sodorta őket mind Sinkáké felé, mind Padányi felé is, akivel jóval előbből kapcsolatban álltak. Én akkor hallottam először Padányiról, amidőn Karayék kapacitálni kezdtek arra, hogy Füleppel már ezen a konferencián előálljak; s csak hetek múlva találkoztam vele, a konferencián, amelyre, barátaim jóállása mellett, programon kívüli előadóul, idegenből jöttként, teljesen ismeretlenül, meghívtam – az ugyancsak ismeretlen Füleppel Lajosról fölolvadni. Padányi ti. Füleppel magát sem ismerte...

Bármennyire elképzelhetetlen volt, hogy a konferenciát az elmélet, a művészet-tudományok képviselői nélkül tartanák meg, tetemrehívásra készülvén, az invitációt csak úgy fogadtam el, ha azok is ott lesznek, akiken majd Füleppel sorsát számon kérhetem. És miután Karayék biztosítottak efelől, előkerestem hajmáskéri jegyzeteimet és nekiláttam a munkának.

Mindössze három-négy jobbadán éjszakával kalkulált hetem volt a kétívnyi dolgozat megírásához és úgyszólván semmi gyakorlatom. S ráadásul nagyot akartam: ügghöz, Füleppelhez méltót! Csak írás közben derült ki aztán, hogy mennyire készületlenül vállalkoztam a feladatra. Karay biztatása nélkül lehet, hogy meg is hátrálok előle. Neki olvastam fel részletekben a kínosan írottakat, akinek csak az volt a fontos, hogy Füleppelről szóljanak, s ezért mindent jónak talált, mindent megdicsért. Én meg tiltakozás nélkül fogadtam a bátorító s talán áltató dicséretet, nehogy föltámadjon a kritikus bennem, és menten abbahagyassa az üggyel-bajjal írást. – Szükségem volt a bátorításra egyéb okon is. Akkoriban kaptam meg az engedélyt s a pénzt az üzletalapításhoz, és döntenem kellett: Pesten maradok-e, féllábbal az életben, féllal a tudományban, avagy visszatérek Kolozsvárra, ahol

egyelőre csak jövőm anyagi megalapozására gondolhattam... Abban, hogy az itt maradást választottam, Karay biztatásának is szerepe volt...

Az értekezletet március elejére hirdették meg. Előkészítése azonban akadozott. Aránylag kevés egyesület reagált a fölhívásra, s az sem ismertette mind idejében állásfoglalását az intézőbizottsággal. Úgyhogy már azt rebesgették, hogy meg se tartják, aminek én örvendtem is, mert hiszen március elején még csak dolgozatom felénél tartottam, és egyáltalán nem voltam megelégedett vele. Mégis, még mielőtt a második fölhívást szétküldték volna, negyedikére hirtelen összeverbuválták a meghívottakat.

Az ülés kiábrándító volt. Képzőművészetünk sorskérdései helyébe egy lármás csócselék megélhetési problémái kerültek... Az elmélet, a tudomány? Valamilyen Spenglerből vett idézetekkel teletűzdelt zavaros programbeszédben jelentkezett...⁸ Esztétikus, művészettörténész, a spengleriánuson kívül egyetlenegy sem! S művész is alig. Medgyessy Ferencet s a Karay révén megismerteket kivéve csupa obskurus műcsarnoki kiállító... Rendezési hiba volt-e vagy más oka volt, hogy az értekezlet ide süllyedt, nem firtattam. Már csak azért sem, mert nekem így volt jó – magyarázatul abbéli elhatározásomra, hogy a konferencián való további részvételtől elállva, abba hagyom a felolvasásra szánt dolgozatot. (Bántam, igen megbántam, hogy hamarkodva máris nyilvánosság elé akartam keríteni problémámat ahelyett, hogy érlelődni hagytam volna még, és hogy a nyelvbe s az írásba is beletanultam volna.)

Karay és Boda nem értettek egyet elhatározásommal. Belátták ugyan, hogy tudósaink távolmaradása következtében fölolvasásom jórészt célját, értelmét veszítette, de így is alkalmasnak találták arra, hogy Fülepre a figyelmet fölhívja. Padányira való tekintettel se helyeselhettké visszalépésemet. Ám legfőképp az értekezlet eredeti gondja miatt tartóztattak volna. Hiszen ők is látták, mily elenyésző kisebbség vagyunk azok, akiket valóban a magyar művészet sorsáért való aggodalom mozgósított. – Néhány napig ellenkeztem velük, majd beadtam ismét a derekamat. Nem mintha éppen ők bírtak volna rá a maradásra. Hanem azokban a napokban, gyámoltalanságom tudatában, mélyen érezni kezdtem a Füleppel való személyes kapcsolat szükségét; s a felolvasást attól fogva első határozottabb lépésül tekintettem a feléje vezető úton. Tulajdonképp ezért döntöttem tehát úgy, hogy megtartom, még ha befejezetlen marad is, aminthogy tényleg csonkán olvastam föl 1943. március 24-én, a konferencia második ülésén.

Ez a második jóval népesebb volt az előzőnél. Híre kélt ugyanis, hogy ezen fogják megszavazni a képzőművészeti kamara fölállítását. A hírt félreértés szülhette, mert akkorra a második fölhívás szétküldetett, s abból tisztán kiolvasható volt, hogy az értekezleten eldönteni semmit sem lehet; az értekezlet ankét csupán, eredményeit (a kérdéseit illető állásfoglalásokat, véleményeket, javaslatokat) írásba foglalják és eljuttatják az illetékes kormánytényezőkhöz. De szándékos félrevezetés is lehetett avégből, hogy minél nagyobb legyen a csődület, hátha ezzel valamiképp befolyásolni lehet a dolgok menetét. – Karay megneszelte a mozgolódást, és mindenre elszántan maga is készülődött. A kamarát leginkább ellenző főiskolai ifjúságot állította sorba azzal, hogy ha szükség lenne rá, akár szét is vereti vele a konferenciát. Ilyképpen ő is meglehetősen növelte az ülésezők számát.

Egyébként a főiskolásokból rekrutálódott az én gyér közönségem is. Ha néhányuk oda nem figyelt volna fölolvasásomra, hallgatóságom, Karayékat nem szá-

mítva, mindössze két fő lett volna, annyira csupán az értekezlet közvetlen gyakorlati kérdései érdekelték a jelenvoltakat. Ez a kettő pedig az elnöklő P. Gulyás Jenő volt és egy másik építész, Králik László. Egy ideig ugyan harmadikul másvalaki is figyelemmel kísérte a felolvasást, professzorom veje, Dr. Avedik Félix,⁹ maga is valamilyen kamara-tervezetnek a szerzője. Ő Kolozsvárról ismert. Örömmel fedezett föl, s mihelyt meghallotta, hogy felolvasok, büszkén mutatott be a mellette ülő Králik mérnöknek – apósa „tanársegédjeként”... Hogy nem mutatott volna be, ha sejti, kiről és miként fogok szólni, abból gondolom, hogy fölolvasásom közben eltávozott, s vissza se tért, ámbár abban volt, hogy az ő tervezetét fogják aznap megszavazni...

Hát imígyen kárpótolt a véletlen esztétikusaink és művészettörténészeink távolmaradásaért! Egyikükhöz csak eljutott azon frissiben a híre annak, hogy érkezett a művészettudós Fülep Lajos sorsa számonkérésének az ideje. Soha nem is bocsátotta meg professzorom EKE-beli szereplésemet. Pedig Fülep felőli nézeteimet tanulmányi beszámolómból is ismerhette és sejtette belőle azt is, hogy nem fogom sokáig elhallgatni őket.

Fölolvasásom Padányit, aki Fülepről sohasem hallott, valósággal lázba ejtette. Nyomban följegyezte címét, hogy legalább a konferencia záróülésére meghívja. Kérte, hogy szerezzem meg neki a „Magyar művészet”-et; s lapszerkesztőként melegen tudakolta, milyen publikálható írásai lehetnek Fülepnek. Králik mérnököt is fölvilanyozta a felolvasás. Az egyedülálló tudós Fülepben apja hírből ismert, rendkívül tehetséges gimnáziumi tanítványát vélte fölismerni, s ő is kért egyet könyvecskéjéből. – Miközben én kettejükkel a pulpitusnál időztem, Karay a fiatalokkal elegyedett beszélgetésbe. Addig ők se tudtak semmit Fülepről, és ámuldoztak a felőle hallottakon.

A fölolvasás rám is meglehetősen hatást gyakorolt. Ennek jellemzésére hadd idézzem az ülést követő napon kelt egyik levelem néhány mondatát: „Fogalmad sincs, mennyire ösztönöz ezen első komolyabb lépés, amelyet Fülep rehabilitálása érdekében tettem! Rövidesen követni fogják mások is, remélem – mihelyt fölveszem vele a személyes kapcsolatot. A mostaninak alapján megírnám róla tervezett nagyobb tanulmányomat, s kiadnám végre művészettudományi és művészettörténeti munkáit, amivel aztán megnyugodnék.” Várhattam-e ennél többet felolvasásomtól – és éppen akkor, amidőn ismét lehetőség nyílt a Fülep dolgainak kiadására?

Egy idő óta ti. Karay egy fiatal nőt emlegetett, aki Budán könyvkiadásra rendezkedett be. – Petrovics Ilona. Felvidékről jött. Művelt, agilis. Kezdhetnénk vele valamit. Első hallásra nemigen hittem Karaynak. Olybá vettem, hogy csak a felolvasásra szánt dolgozat befejezésére akar serkenteni, miután sűrűn hangoztatta, hogy majd azzal kell megnyernünk Petrovics Ilonát is. De a mondottak igaznak bizonyultak. Ezért írhattam idézett levelemben annyi bizodalommal a kiadás felől. S ezért lehetett oly komolyan szó a kiadásról a Fülepnek megírandó levelemben is. Ezt egyelőre csak gondolatban formálgattam, mivelhogy, bár túljutottam rajta, továbbra is fölolvasásom foglalkoztatott. Át kellett fésülnöm és gépbe kellett mondanom, hogy a következő ülésen nyomtatásra készen adhassam át a konferencia rendezőségének.

A második ülés, az előjelek ellenére, botrány nélkül ért véget. Így hát megtarthattuk a harmadikat is. Ez március 30-ra esett. Közönsége az előzőénél jóval kisebb és érdektelenebb is volt. Nem csoda! A konferenciából akkorra már sokan

kiábrándultak. Hogy mennyire alatta maradt rendeltetésének, arra épp ez alkalommal döbrentett rá mindnyájunkat Miháltz Pál – az értekezlet egyetlen nívós fölszólalásával. Ebből a szikár, törekeny, szerény, halk szavú emberből maga a létében fenyegetett művészet szólt. De nem a kétségbeesés hangján. Méltósággal, okosan, egyszerűen – ügyszó illón...

V.

Fülepnek szánt leveletem két hétig hordoztam, formálgattam magamban, míg papírra vettem s 1943. április 4-én föladtam.¹⁰ Mintha megéreztem volna, hogy egész életre szól. Bemutakozás volt, addigi szellemi magam története, beszámoló a konferenciáról, elszegődés rehabilitálására – és segítségkérés a vállalt föladat-hoz... Formájára-nyelvére: egy elemista levele tanítójához.

Néhány napi szorongó várákozás követte. Fölkészültem pedig a „legrosszabbra” is: „...pillanatnyilag a Füleptől remélt válasz is nyugtalanít – írtam ismét akkori kolozsvári levelező partneremnek – bár úgyszólván semmit se tettem függővé tőle. Könnyebbséget jelentene, nem tagadom, közreműködése abban, amit magamban föltettem, – és nem hinném, hogy megtagadná tőlem... De ha mégis megtagadná, nem esnék kétségbe. Legfeljebb több fáradsággal jobb eredményt érhetnek el... végeredményben tehát csak azért izgulok, hogy egyáltalán válaszolni fog-e. Pedig ez is oktondiság. Nem tételezhető fel róla, hogy szó nélkül hagyna egy ilyen levelet...”

Nem is hagyta szó nélkül. A várákozás hatodik napján egy minden reményt fölmúló ígéretes válasz érkezett Zengővárkonyból – mögötte egy teljesen más ember képével, mint amilyent magamnak a felőle addig hallottakból megalkothattam. Elvonultságban elapadt, meddő szellemiségnek, csalódottságnak, pesszimizmusnak, keserűségnek-savanyúságnak nyomát se leltem a levélben...¹¹ Ez meg-hökkentett! Akárcsak első pillantásra szigort, fegyelmet, rendet, erélyt sugárzó írása maga... Hát mi szüksége ennek az embernek elismertetésre, rehabilitációra? Mit ne lenne képes elérni, ha akarná? Hisz ugyanaz a szuverén valaki, akinek „Magyar művészet”-e mutatja! Akkor hát miért fogadja el a céltalan, értelmetlen gesztust, és kötelezi el magát a neki botorul segíteni akarónak?

Fülep válasza a legjobbkor jött – két nappal annak előtte, hogy reménybeli kiadó-jával, Petrovics Ilonával megismerkedtem. Ekképp az EKE-beli dolgozaton kívül magammal vihettem a Karay közvetítette első találkozóra. Erre Gombos Gyula is eljött, akivel ugyanúgy osztoztunk volna Fülep dolgain, mint korábban terveztük. Ő az irodalmiakat és a publicisztikaiakat, én a művészetieket gondoztam volna. Petrovics Ilona valóban olyannak látszott, amilyennek Karay festette. A magammal vitt s felolvasott dolgok türelmes meghallgatása után még ráfizetés árán is késznek mutatkozott a kiadásra. Nála lelkesebb, ideálisabb társat keresve se találhattunk volna magunknak. – A következő napokon néhányszor összejöttünk még a részletek és egy zengővárkonyi látogatás megbeszélésére. Május közepén utaztunk volna le Fülephez egy nemrég még álmodni sem mert kiadói programmal.

Mindezek felől Kolozsvárról tájékoztattam Fülepet, ahol éppen hivatali szabadságot töltöttem. Minden tartózkodást, aggályt félretéve (a beteg szokott így

megmutatkozni orvosának vagy a bűnvalló a gyóntatószékben) onnan kelt levelem¹² kíséretében elküldtem neki, bírálatát kérőn, EKE-beli dolgozatomat.¹³ Ezt a Petrovics Ilonával eltökélt sajtóelőlkészítés kezdetéül a „Magyar Csillag”-ba szántam.

Kolozsvárról május legelején tértem vissza tele ügy iránti optimizmussal. Nem sokkal ezután zárult a konferencia Antal István miniszter¹⁴ jelenlétében. A záróülésem a közönség már csak asszisztált. A rendező EKE egyik funkcionáriusa, Kristó Nagy István, fölolvasta a kormánysszerveknek megküldendő emlékiratot – benne az értekezleten „ellentmondás nélkül elhangzottak”-kal. Miniszterünk pedig megígérte, hogy ősszel egy újabb, minden bizonnyal eredményesebb értekezletet fog összehívni Lillafüredre. A tapasztaltak birtokában különösebb emóció nélkül fogadtuk a bejelentést. Lillafüredtől se vártunk sokkal többet...

Az igazi emóciót azokban a napokban egy levelezőlap¹⁵ váltotta ki belőlünk. Fülepe Pestre készült. Ennek hírért hozta a lap, s a zengővárkonyi templomnak és paplaknak a képét. Fülepe megelőzött bennünket.

Egy későbbi értesítéséből¹⁶ megállapíthatóan 1943. május 19-én már fönt lehetett, mert azt s az utána következő két napot jelölte meg olyanokul, amelyek valamelyikén a 457-144 telefonszámon föl hívhatom. A szám Füst Miláné volt. Fülepe nála szállt meg. Amíg itt volt, kétszer találkoztunk: 20-án vendéglátójánál, amikor megismerkedtünk, és másnap, Petrovics Ilona társaságában, Karay Gyuláéknál.

Robusztus, egyszerű, valami megnevezhetetlen derűt árasztó természetként – igen: mintegy békés természeti, kozmikus jelenségként tűnt föl életemben. Jelenléte empirikus, személyes voltán túl is reprezentált valamit, miként írásai is a csupán betűből, szóból érthetőn kívül. A fajta az egyedben... Világnézeté kiteljesedett szellem legjelentéktelenebb moccanásában is. Transzcendentális töltésű valaki... És legkevésbé sem volt idegen. Mintha már találkoztunk volna valahol. Csak jóval ezután fedeztem fel a közte és a volt kolozsvári román professzorom, a költő-filozófus Lucian Blaga közti rokonságot, hasonlóságot. Később aztán másokkal is rokonítottam: Széchenyivel és Böhm Károlyunkkal...

Ahogy első levelemre írásban, ugyanúgy reagált most szemtől-szemben vállalkozásunkra. Készséggel állt rendelkezésünkre mindenben. A Karayéknál együtt töltött órák alatt szívesen válaszolt az írásai, főképp a „Magyar művészet”-tel kapcsolatban kérdéseimre, amelyekre utóbb levélben is visszatértem. Személyes dolgaim fölül is érdeklődött. Óva intett a szellemi tevékenységre káros hivatali munkától, környezettől. Tanácsolta, próbálkozzam meg más kenyérkeresettel. Könyvekről is beszélgettünk. Kiderült eközben, hogy szüksége lenne Max Schelernek egyik külföldön is hasztalan kerestetett könyvére. Ez nekem megvolt. Kölcsön adtam neki, amivel egy haláláig tartó kapcsolat kezdődött közöttünk a könyvek révén is...

A levelezésünkbe is belekerült fentebb említett kérdések egyike így hangzott: „történt-e mindeztideig az enyémhez fogható olyan próbálkozás, amelynek célja a „Magyar művészet”-ben vázolt elmélet tudománytörténeti helyének és jelentőségének megállapítása lett volna?”¹⁷

Találkozásunk után öt héttel tettem föl újra a kérdést, más egynehánnyal egyetemben – a „Magyar Csillag”-ba szánt cikkemre való tekintettel. Oda eredetileg a

még áprilisban megbírálás végett Zengővárkonyba küldött EKE-beli dolgozatomat gondoltam. Némi módosítással föltehetőleg elfogadták volna már csak időszerűsége miatt is. 1943 történetesen a „Magyar művészet” megjelenésének 20. évfordulója is volt. Fülep bírálatának hiányában viszont vonakodtam a munkától. Ő meg nem írt, s ittlétekor se nyilatkozott fölolvadásomról, amelynek adaptálásához ezen kívül szükségem lett volna a „Magyar művészet” sorsának ismeretére is. – Olyasmire tehát, ami felől csakis ő világosíthatott fel. Ezért kellett újfent megkeresnem a szóban forgó kérdésekkel: miféle előadásokból született a mű, kikre hatott, kik és hogyan írtak addig föléle...

Fülep mindezekre kelleltenül és fukarul válaszolt. („Személyi dolgok, amik nem tartoznak a dolog lényegéhez”¹⁸ – indokolta fukarságát.) Mégis hasznát vettem levelének. Ami kellett belőle, az röviden is megtette, így kiváltképpen az, amit idézett kérdéseimre írt: „A M.M.-el úgy mint kérni, sose foglalkozott senki. Írtak róla 1-2 helyen (nem sokan), de az, amire gondol, nem történt meg.”¹⁹ – Fontos volt efelől megbizonyosodnom, nehogy úgy járjak a méltatással is, mint magával a Fülep-féle koncepcióval: hogy olyasmivel vesződjem, amit más már jóval előttem elvégzett.

Az iménti idézet Fülep 1943. augusztus 9-i leveléből való. Ettől kezdve decemberig nem írtunk egymásnak. A közben elröppent négy hónap teljesen elveszett levelezésünkre nézve. Mi lehetett a kölcsönös hallgatás oka? – Fülep felől csak találgathatok. Utoljára ő írván, méghozzá egy ugyancsak megkésített válaszlevelemre, hanyagságul könyvelhette el a dolgot és várta, hogy egyszer csak megszólalok. Másrészt a Pesten tapasztaltakból méltán gondolhatta, hogy a kiadás egyengetése tart vissza a levelezéstől. Ebben volt is valami, pláne, ha cikkemet is ideszámítom – és ezzel rátérek magamra. Igen sokat kellett olvasnom akkoriban: Winkelmanntól errefelé Fülepig tulajdonképp minden tudománytörténetileg számottevő művet – egészében vagy részben, némelyiket kétszer is. És olvasva tovább nőtt szememben Fülep elméletének jelentősége, mígnem egyszer csak arra eszméltem, hogy képtelen lennék megbirkózni föladatommal. Csüggedés, kishitűség lepett meg. Érthető, hogy ilyen állapotban nem szívesen írtam Fülepek.

Kishitűségem nem tartott soká. Nyilván a Fülep iránti lépten-nyomon tapasztalt abszolút érdektelenség, elutasító magatartás hatására csaknem visszajára fordult: kétellyé az iránt, hogy Fülep valóban az lenne, akinek tartom – ami szintűgy elvette kedvemet a levelezéstől. Szerencsére kételyem sem bizonyult tartósabbnak kishitűségemnél. A Magyar Esztétikai Társaságnak hála, hamarosan megszabadultam tőle; s ha írásbeli nehézségeim miatt munkámhoz nem is vajmi szívesen, Fülephez szívvel-lélekkel visszatértem. – Elfelejtettem már, hogyan kerültem oda, az említett társaság azon ülésére, amelyen bizonyos Bartók Miklós²⁰ a nemzeti művészet kérdéséről értekezett. Lehet, hogy Baránszky Jób László, Kolozsvárott volt esztétikai tanárom invitált meg rá. Kivüle az ott voltak közül Gerevich Tiborra, Mátrai Lászlóra s Joó Tiborra emlékszem olyanokul, akik hozzá is szóltak az értekezéshez. Nos hát ők térítetek vissza „nagyomhoz” – a Fülep egyik legsajátosabb kérdésével szemben mutatott tehetetlenségük révén...

Az én hallgatásomnak ilyeneken kívül külső oka is volt. Kettő is. Az egyik: hosszú ideig úgy hírlétt, hogy Fülep ismét Pestre jöendő (ugyanazon társaság meghívottjaként ugyanazon problémáról előadni), és arra számítottam, hogy élőszóval hozhatom rendbe a mulasztást. A másik ok már kevésbé személyes, s az

ügyet is igen közlelről érintő volt: Petrovics Ilona megváltozása. A kezdetben oly készséges vállalkozó érthetetlenül halogatni kezdte a dolgot. Mindent a várkonyi megbeszéléstől tett függővé, utazásra bírni azonban sehogysem lehetett. Így-úgy mindig kitért előle, egyre messzebb tologatva a látogatás időpontját. Jórészt emiatt halasztgattam magam is a Várkonyba írást mindaddig, míg nem úgy látszott, hogy Petrovics Ilona már a velem való találkozást is kerüli. Ekkor aztán a nem írás oka írás okává lett, és tél elején ismét levelezni kezdtem Füleppel.

1943. december 7-én tékozló fiú gyanánt fordultam Zengővárkonynak.²¹ A négyhavi tevélyég alatt bizony könnyen eljátszhattam volna Fülep bizalmát. – Remény s kétség között lestem a választ. December 24-én hozta a kézbesítő – legbecesebb karácsonyi ajándékul...²²

A Petrovics Ilona teremtette bizonytalanságról beszámolva megkérdeztem Füleptől, ne próbáljuk-e meg a „Magyar művészet” eredeti kiadóját rábírní a könyvecske másodík, egyebekkel bővített kiadására? Ő ebbe belement, s karácsonyi levelében meg is kért arra, hogy járjak el az Athenaeumnál. Megbízását utólag vettem, mert már annak megérkezte előtt megkezdtem ott a puhatolózást. A nemrégiben államosított cégnél össze-visszaság fogadott. Kézről-kézre adtak, míg végül rátaláltam bizonyos Sárközi cégvezetőre (akkor nem tudtam, hogy Sárközi Györggyel kerültem össze), akivel érdemben is tárgyalhattam. Két sikertelen kísérlettel a hátam mögött nem kis keserúséggel kopogtattam be hozzá a házalásra szorult remekművel. Öt perccel azután, hogy azt Kállay Miklós²³ kissé elavultnak mondta, alig vártam tőle biztatást. És mégis Sárközi volt az, aki habozás nélkül a „Magyar művészet” mellé állt! – Úgy váltunk el, hogy haladéktalanul javasolni fogja kiadását, hogy már a januári tanácsülésen dönthessenek felőle. És szavának állt. 1944. január 18-án elfogadták Sárközi javaslatát. Kállay maga közölte még aznap telefonon. Másnap meg én tudattam Füleppel: „Az Athenaeum kész a 2. kiadásra!”²⁴

Karayval akkortájt már nem voltunk együtt sülvé-főve. Otthagytá a hivatalt, s azóta rendszerint csak a Hatodosok szerda esti találkozóin jöttünk össze, a Szentkirályi utcai Takács-féle kisvendéglő hátsó szobájában, ahová jóideje már csupán a Sinka István kedvéért jártam. Itt adtunk számot egymásnak az előző héten végzettekről. – Az Athenaeum döntését Karay bosszúsan fogadta. Ellenezte a művészeti íráskok külön kiadását, a többi kiadhatóságát féltette tőle. Ennél jobbat viszont ő se tudott. Még neki is sok volt elképzelní, hogy Petrovics Ilona helyébe máról holnapra akadjon valaki. Márpedig ő az „egészet” akarta; mindent, ami Füleptől való.

A társaságban mindig gyermekien élénk, vidám, heccelődő embernek kedvét szegte a hír. Elkomorodott. Egész este egyszer hallottuk a hangját, a nevetését. Fülep azon néhány során derült, amelyek kíséretében a neki olvasásra elküldött egyik Fettich-féle könyvet visszazármaztatta. A könyv Karayé volt. Tőle kölcsönöztem magam is, és mivel éppen nálam volt, amikor Fülep kérte, én juttattam el hozzá. Így aztán nekem is küldte vissza az említett, Karaynak ez alkalommal megmutatott sorokkal együtt. Ceruzával hevenyészett néhány mondatnyi gorbomba kifakadás.²⁵ Nem is annyira Fettichnek magának szóló, hanem azoknak az állapotoknak, amelyek Fettich könyve megjelentetését lehetővé tették, s ugyanakkor lehetetlenné az övének megértését, elfogadását.

Karay, miként várható volt, nem törődött bele a szeparálásba. S míg én a biztató kezdet után érthetetlenül akadékoskodó Athenaeummal a szerződésért csatáztam, ő új kiadó után járt, és hónapon belül szerzett is egyet, mielőtt az Athenaeummal perfektuáltuk volna a dolgot. Az új kiadó, a „Turul”, szedésre készen várta Fülep választát. Mindent elvállalt, s az Athenaeumnál ószre marasztott „Magyar művészet”-et már könyvnapra hozta volna.

Én szakítani akartam az Athenaeummal. Fülep ellenben nem. És annak reményében, hogy az Athenaeum, ha később is, de külön köntösben jelenteti meg a könyvet, aláírta a szerződést. Ugyanakkor Karay révén, egyéb dolgaira tekintettel, fönntartotta a kapcsolatot a „Turul”-lal is. (Ezt a „Magyar Élet” 1944. márciusi száma is tanúsítja, amelyben egyébként, a Munkácsy centenárium támasztotta fecsegést csitítandó, Karay a „Magyar művészet” vonatkozó részét kinyomtatattatta. A lap borítóján, a „Turul” kiadói munkatervében, ez olvasható: „Tanulmányok. A 20. század méltatlanul félreállított nagy magyar bölcselőjének tanulmányai.”)

A szerződés a „Magyar művészet” és a „Művészet és világnézet” illusztrált kiadására szolt. A kötet bevezetőjét nekem kellett volna megírnom, és reám várt a belevaló képek összeválogatása is. Közben egyéb dolog is akadt vele elég. – A bevezetőt kivéve különösebb gondot ezek egyike sem okozott. Azzal viszont annyi kísérlet után se boldogultam sehogy – és annál kevésbé, minél inkább öregbedtek előttem értékben, jelentőségben a reám bízott írások. Az elméleti és írásbeli nehézségeken valahogy még csak túltettem magam, de a velük párosult erkölcsi gátlások jó ideig mocanni sem engedtek. (Nem képtelennek, most már elsősorban méltatlannak tartottam magam a feladatra.) Amikor meg Fülep közvetlensége, türelme, megértése támogatott volna ezeken is, mindenféle külső baj szorított tétlenségre.

Ezerkilencszáznegyvennégyet írtunk! Az év harmadik-negyedik havától kezdve a megszállás, a bombázások, az állandósult légiriadó, az egyre sűrűsödő katonai behívások, a fenyegető kitelepítés miatt, az összeszedettségnek, a gondolkodásnak, a szellemi munkának befellegzett. Még a hozzávaló adatgyűjtés sem igen ment. Meg aztán mintha egyelőre minden törekvés értelmét vesztette volna. Fellette jellemző az akkori állapotokra, ahogy Fülep április 14-i levelét kezdi: „... Nem tudom, érdemes-e ezekkel a dolgokkal egyáltalán foglalkozni mostanában – s később meg egyáltalán sor kerülne-e rájuk? Nem sok, vagy inkább semmi bizalmam a könyvkiadás közeljövőjéhez.”²⁶

VII.

Márciusban-áprilisban ha szellemiekben sokat nem is, de egyebekben többet tettem a kiadásért, mint az egész megelőző esztendőben – miközben, ami ugyancsak nagyot jelentett számomra, emberileg is egészen közel férköztem a mások szerint csalódottságában mindenki iránt bizalmatlan, zárkózott Fülep Lajoshoz.

Korábbi, főképp tudományos kapcsolatunk teljesebb viszonyra: barátsággá alakult át. Sőt részemről, zsenge korom óta apától elidegenedett részéről, ráadásul, mintegy gyermeki viszonyra is. Ilyetén, a nemzeti hovatartozás érzését öntudattá emelvén bennem, Fülep nem csupán szellemi hazát szerzett nékem, miként fennebb egyhelyütt vallottam, hanem intimebb, legszemélyesebb érzésvilágomat is teljesebbé, gazdagabbá tette. Benne tehát valóban atyai barátira is leltem.

Mi sem természetesebb, hogy ez csak fokozta ügybuzgalmamat. Ezt most már nem csupán a kiadásra, hanem egyáltalán a Fülep-probléma minden lehető esz-közzel való tudatosítására értem. – A hivatalomban fiatalokból egy Fülep-kör szervezésébe fogtam. Amikor a „Magyar Élet” képzőművészeti rovatot készült nyitni és engem szemelt ki vezetőjéül, elsősorban Fülep nézetei terjesztésének érdekében vállaltam volna a megbízást. Megvásároltam és szétosztogattam a „Magyar művészet” minden föllelhető példányát. És úton-útfélen hirdettem, magyaráztam, védelmeztem, már-már monománia gyanúját keltő kitartással és szenvedéllyel, Fülep páratlan becsú koncepcióját. – Kevés örömet és sok bosszúságot szerző buzgólkodás! Hogy mi minden állja útját egy eszmének, s hogy milyen nehéz megértetése után is elismertetni, elfogadtatni, akkor tapasztaltam igazán. A legtöbbben azzal érveltek ellene (s ebben a logikátlanságban ellenzői csaknem mindannyian egyek voltak), hogy ha valóban az, aminek tartom, miért fordított hátat neki maga Fülep is? Miért nem írt, publikált művészeti dolgot azóta sem? Itt a Nagybánya utáni művészetünk – nem tudjuk hová tenni, mit kezdeni vele; itt a mának egész képzőművészete feldolgozatlanul, interpretálatlanul – hidegen hagyná-e Fülepet mindez, a legtermékenyebb, a leghatékonyabb magyarázó elvekkkel, módszerrel a kezében? – Csattanó válaszul e kérdésekre Padányi szemléjében megjelent végre Fülep cikke, a „Célszerűség és művészet az építészetben”.²⁷ De már túl későn ahhoz, hogy azon nyomban fegyverül használhattam volna a kérdezve polemizálókkal és egyáltalán minden Fülep-ellenes nézettel szemben.

Vagy három katonai behívás ugyanis, majd a bombázások miatti kitelepítés (hivatalommal Abonyba költöztettek, ahonnan csak október elején térhettem vissza) hónapokig távol tartott a fővárostól, a Fülepért vállalt harc, agitáció színterétől. Ámbár a katonaságnál s egyebütt sem szüntem meg teljesen tenni érte. Sőt épp katonáéknál, Hajmáskéren, nyertem meg Fülepnek egy volt Eötvös-kollegistát, a klasszika-filológus Soltész Jánost, az Egyetemi Könyvtár akkori titkárát, akit valósággal megigézett görögség-szemlélete. Pedig mily kevés került bele ebből is abba a szigorú mértéktartással megkomponált csöpp könyvecskébe! Csodálta Soltész nyelvét és stílusát is. A „Magyar művészet” olvasói közül ő volt az, aki a leggazdagabban honorálta Fülep nyelverterető zsenijét és írásművészetét. És nem alaptalanul! A magyar művészettörténelem ideáját megtestesítő művecske irodalminak is van akkora, mint amekkora tudományosnak. Benne születik meg nyelvileg is művészettörténelmünk – méghozzá szépírásnak is beillő formában.

Ebből az egész válságos időszakból Füleppel kapcsolatban zengővárkonyi látogatásomon kívül a Soltésszal töltött hetek emlékét őrzöm vissza-visszaidezésre érdemesül... Barátokként váltunk el leszereléskor, hogy soha többé ne találkozzunk. November 28-án szokomrúan jelentem Fülepnek: „elesett Soltész Jankó, a legderekbab azok közül, akikkel önt megismertettem.”²⁸

VIII.

„Semmi bizalmam a könyvkiadás közeljövőjéhez” – amit Fülep április közepén e mondattal sejtetett, már akkor valóság volt, csak még nem tudtuk. Jóval később, az előleg folyósítása körül támadt bonyodalom végén jöttünk rá, amikor is június utóján Kállay beismerte, hogy az Athenaeum azért nem fizetett, mert a kiadással

már jóformán leállt. Sajnos, nem egyszerű hanyagság késleltette tehát a február-ról elmaradt 800 pengő kifizetését. – Noha Kállay a mi könyvünkről nem nyilatkozott, most már magam is szinte biztosra vettem, hogy a „Magyar művészet” egyhamar az Athenaeumnál sem igen fog újra napvilágot látni. Azért mégis főképp a vele kapcsolatos dolgok megbeszélése végett készültem Zengővárkonyba – habár Fülep június 3-i levele²⁹ óta egyéb okom is volt az odautazásra. Alig vártam, hogy megtudjam, mi dúlta fel életét! Körülötte valami nem lehetett rendjén. Levélben el sem mondható gondokról-bajokról panaszkodott, amelyektől dolgozni sem képes. Miattuk maradt félbe építészeti cikke is...

Jókorra aggodalommal keltem útra 1944. július 24-én. Abonyból Pesten és Pécsen át érkeztem Pécsváradra. Fülep előmbé jött oda, az állomáshoz, ahonnan átgalogoltunk a gyermekkorom erdélyi tájaira emlékeztető természet óvta Zengővárkonyba. Ott, az ősvényen, a szabad ég alatt, fehér vászonruhájában, öles természetével méginkább annak mutatkozott, aminek első látásra Budapesten. De csak addig, ameddig innen-onann föl nem harsant valami német katonadal. Ez teljesen kiforgatta békés, személytelen, kozmikus valójából. Dühödött, átkozódó emberré varázsolta át szempillantás alatt. „Hallja?” – torpant meg égnek emelt ököllel, hogy aztán be a faluig, a templomig, a papi házig háborogva, meg-megállva elmondja, mi mindenen ment át, és mit kell még elszenvednie nap nap után a vidékről kiképzésre odatoborzott katona népségtől és névtelen följelentésekkel rászabadított vezetőitől... „Benyomultak a lakásomba. Revolverrel fenyegettek, merthogy kommunista és németgyűlölő volnék. Borzasztóság! Nem tudok dolgozni sem, amióta errefelé vannak...”

Ahogy közeledtünk a parókiához, úgy csillapodott, míg végre otthon némileg magára talált. De ott is szüntelen neszelt, ki-bejárt. A közelben elszállásolt katonaféle mindenért hozzá jött, őt zaklatta. Mindig volt valaki idegen a portáján. Ettől aztán alig ért rá velem törődni, de talán nem is akart. Elve volt – ezt már a kapuban kimondta: az ő vendége a maga ura – azt teszi nála, amit akar... Ideális vendégség, ideális házigazda – csakhogy éppen akkor nem volt nekem való. Túl elfogódott voltam ahhoz, hogy kényemre élni tudtam volna az illetén reám ruházott kezdeményezéssel. Szinte örvendtem, ha valami elszólította mellőlem. S a véletlen ebben, sajnos, mindvégig nagyon is a kezemre járt. Mire annyira összededtem magam, hogy előhozakodhattam volna problémáimmal, csaknem egész napra ki kellett mennie a határba valamilyen váratlan gazdasági munkához.

A zengővárkonyi két nappól ilyenformán csupán az első délutánt tölthettük együtt. De azt kint, nagyrészt a gesztenyésben. Hangsúlyozom ezt, mert amióta Várad és Várkony között megtapasztaltam, annyira együvé tartozónak éreztem a természettel, hogy már alig tudtam elképzelni mesterséges, ember teremtette környezetben. Érzett valami robusztus kultúrájú lényével párosult, veleszületett, nem a környezetből magára öltött ruszticitás is benne – ami ugyancsak a szabadban mutatkozott meg igazán, és láttatta egészen annak aki, ami. (Ennek az originális paraszt-voltnak sok köze volt művéhez is, életéhez is, egyáltalán a népével való olyfokú azonosuláshoz, amelynek párját valahol a reformkor nagyjainál kell keresnünk.)

Közelsége lenyűgözött, megnémított. Ám ő sem igen beszélt. Magában velem foglalkozhatott, mert nagy ritkán megszólalva felőlem kérdezősködött. Válaszaim kapcsán aztán ő is elmondott egyet-mást magáról.

Erdélyben hová való vagyok? Ő jászsági. Jásznak is tartja magát, nem magyar-nak...

Mit csináltam egyetemig, mert 42-ben végezvén későn kezdettem el?... Ferencs teológus voltam? Nohát csodálkozom: ő, a református, nagy tisztelője a Poverellónak. A szerzetességet is sokra tartja. A klastromi életformával mindig rokonszenvezett, olyannyira, hogy odakint Franciaországban, de még inkább Itáliában, ha komolyabb munkája akadt, bekérezkedett valamelyik kolostorba, s ott dolgozott, mindenben alávetve magát a ház rendjének. Főrangú katolikus pap barátai is voltak.

Hogy érzem Pesten magamat? Ő ott sohasem bírta, a mérhetetlen erkölcstelen-ség miatt. Ha annak idején, még fiatalon, még Pestről el nem menekülhet, talán megöli magát. Az akkor őt személyesen még nem is ismerő Lykának köszönheti, hogy többszöri elutasítás után mégis ösztöndíjat kapott, és Itáliába mehetett. Ő járt el a minisztériumban, s ravaszkodta ki a dolgot azzal, hogy hadd menjen, hátha elkallódik, s nem kellemetlenkedik többé idehaza. A „Modern Művészet”-ben Zala Györgyről, Stróbl Alajosról, Benczúrról közölt írásaival haragította magára az ilyen ügyek intézőit is. Pest azóta sem változhatott. De ő igen: már falun se bírja, és errefelé sehohsem. Csak legyen vége a háborúnak és nyíljanak meg a határok, hogy elhagyhassa az országot – mert akkor is elhagyja, ha meztelen és négykézláb kellene mennie. Ha az első háború nem itthon találja, ahova akkoriban már csak szüleihez járogatott vissza nyaranta, ez a másik sem éri itt...

Szóba került 19-es budapesti egyetemi tanársága is, és az ezt megelőzően ugyancsak a fővárosban, a műegyetemnek neki szánt építészettörténeti katedra; és a pécsi magántanárság is. Eredetileg ehelyett is rendes tanárságról volt szó. De azt már sokallhatták, nehogy kinevezése lege artis rehabilitációnak tűnjék, jóllehet a forradalmak alatti magatartását illetően már igazolták volt. Igazoltatásának nem maga járt utána. Jásziék őt nem politikusként ültették katedrára, miként az írói direktóriumba sem kommunistaként választották be. Az ő forradalmisága nem ad hoc, hic et nunc forradalmiság volt. Alkatilag tartozott hozzá! Ezt mindenki tudta róla. S ezt vállalta is mindenkor. Amikor kinevezéséről volt szó, akkor is. Azért nem tartotta magához méltónak személyesen utána járni az igazoltatásnak. Ezt hivatalból intézték Halasy Nagy József és Ravasz László közbejöttével...

Már befelé tartottunk, midőn hosszabb hallgatás után olyasvalami történt, amire ma se tudok megindulás nélkül visszaemlékezni. Fülep hirtelen megállva felém fordult, mint néhányszor Pécsvárad felől a faluba menet. Már azt hittem, ismét háborgatói jutottak eszébe, s hogy valamilyen dörgedelem következik – vártam, hogy öklét az égnek emelje. De nem ezt tette. Néhány másodpercig küszködött a szóval, majd csukott szemmel, alig hallhatóan ennyit mondott csupán: „Hallotta? Firenzét is bombázták!”... aztán arcát lassan a magasba emelte és megeredtek a könnyei...

Korán vacsoráztunk. Utána bementünk a könyvtárba, hogy a másnapi olvasni-és írni-valót Fülep nekem előkészítse. Tietze vaskos módszertani könyvéből szándékoztam kijegyezni valamiket. Ezt kereste elő elsőnek, majd emellé, olvasmányul, az ő „Mai vallásos művészet” című írását.

Az éjszakát a könyvtárszoba melletti félig-meddig irodának használt helyiségben töltöttem, nagyjából álmatlanul. Pedig előző éjjel sem aludtam. Pécssett a

rovarlepte szállodából kimenekültem a vasutállomásra, ahol olvasgatva s a viszontlátás ezer formában játszó gondolatát forgatva lábon éjszakáztam. Itt kényelmes fekhelyem volt, mégis elkerülte szememet az álom. „Firenze” tartott ébren, az újkori Európa háborútiporta legszebb virága. Fölötte virrasztottam, Fülep választott városa fölött, akiben a Zengő lábánál oly teljességgel élt a kontinens, mint ezen a tájon talán senki másban. A Firenzét némán sirató arc elő-előtűnt a sötétből, és vallott erről a „Magyar művészet” minden sorát is összetartó egzisztenciális kapcsolatról...

Ugyanarról vallott másnap Fülep tekintélyes könyvtára is. – Reggel csak futólag találkoztunk, asztalnál. Aztán bevettem magam a könyvrengetegbe, s leszámítva az ugyancsak sebtében elköltött közös ebéd idejét, Tietze mellől sűrűn fölállva, késő délutánig bebarangoltam... „Lássam könyveidet és megmondom, ki vagy!” Nos a Fülepei nemcsak a baranyai falucska lelkészét mutatták, hanem egyszersmind az európai szellemi arisztokrácia egyik kiválóságát is.

A könyvek nézegetésétől alig maradt időm az olvasásra. De ezt nem is bántam. Egy-két oldal után ti. az a gyanúm támadt, hogy Fülep méltatná a montecassinoi apátság kriptájában bemutatkozott beuroniakat. És miután én művészetük felől vajmi keveset tartottam, inkább félretettem olvasmányomat, nehogy éppen akkor valamennyire is csalódnom kelljen Fülepben. (Úgy jártam ezzel az írásával, mint a „Magyar művészet”-tel – csak jóval később fedeztem fel, hogy remekmű ez is!) Így aztán olvasás helyett is a polcokat vizsgálgattam. Eközben feltűnt, hogy mily kevés az esztétika rajtuk, s hogy annál is kevesebb a művészettörténet elméleti irodalma. Pontosán az hiányzott a gyűjteményből, aminek a meglétére Fülep jelentősebb írásából szükségképpen következtetni lehetett. És hiányzott belőle a modern magyar filozófia megteremtőjének, Böhm Károlynak monumentális műve is, amelynek hatását pedig Fülep világnézettani és művészetbölcseleti nézeteiben fölfedezni véltem... Fülep ne ismerné vagy semmibe venné Böhmöt? S művészet-történelmi koncepciója is érintetlen maradt volna a megfogalmazása idején Bécsben és egyebütt keletkezett elméletektől? Önkéntelenül támadt és hosszú időre válasz nélkül el is merült kérdések...³⁰

Fülep még világosban hazasietett, hogy amint reggel megbeszéltük, visszakalauzoljon az állomásra. Időnk percre kiszámított volt. Megvacsoráztunk s máris indultunk. Gyalog mentünk és szerencsémre úgy, hogy az úton meg se szólaltam. Attól fogva ugyanis, hogy kiléptem a parókia kapuján, annyira elérzékenyültem, hogy őrizkednem kellett a beszédől, nehogy elsírjam magam. Mert bár igyekeztem eltávoztatni a gondolatát, mindegyre a válás, a búcsú járt eszemben; és ott szorongott bennem az akkori veszedelmek között elmaradhatatlan kísérője is, az érzés, hogy talán utoljára látjuk egymást.

Útközben csak Fülep beszélt. Rátalált – már nem tudom, hogyan – a magyarság megmentésére a faluban és környékén elkezdett, de abbamaradt telepítésre. Tette-vette a benne segédkezett debreceni „tanarakat”. Az ő feladatuk volt népet toborozni az elidegenedés fenyegette földekre. Ám a földet szerető és hozzáértő nincstelen parasztok helyett, tőle teljesen távol állókat szabadítottak rájuk – tuberkulotikus sokgyermekes csizmadiát és hasonlókat...

Nem emlékszem, hogyan váltunk el. Zavaromban a búcsúzás nyilván nem tisztulhatott visszaidézhető élményemmé. – Mintha nem is kísért volna el egészen az állomásig... Csupán egyre kisebbedő, szürkületbe vesző alakját látom. Hogy aztán

ő távolodott-e vagy én, mert elragadott mellőle a vonat, és azért maradhatott meg ilyenül képe, nem tudom. De azt már igen, hogy mi tartotta meg: a hozzászegődött, máig is eleven érzélem. Fülep fogyó képe láttán megmozdult bennem, mint már könyve első olvasása óta annyiszor, a sorsa miatti szünni nem akaró elkese-redés... Aki annyira azonosult népével, annak valamiképp az övéhez hasonló sor-sának kellett lennie! Fülep ugyanolyan értetlenül, idegenül, sőt gyűlöltén élt övéi között, akár a magyarság a környező népek közepette. De ő anélkül, hogy erre bármivel rászolgált volna. Hacsak azzal nem, hogy eleve lemondva az érvényesítésük megkívánta küzdelemről, beérte nézeteinek pusztá megfogalmazásával, holott tudhatta, hogy azok aligha fognak maguktól hatni a befogadásukra képtelen környezetben. Fülepnek nem csupán megmutatkoznia, harcolnia is kellett volna ahhoz, hogy tudományunkban, szellemi életünkben az őt megillető helyet elfoglalhassa...

Pécsett is, az átszállásig, majd Pest felé is, a késlekedő vonaton, e sors fölött töprengtem. Tragikus volt az, bármennyire sikerült is részesének fölülkerekednie tragikumán. Hiszen azt tette, ha nem is szállt szembe vele. Ez ugyan sokkal inkább illett volna a hajdani páratlan verekedőhöz. De ő, addigi eredményeit kibebívtva s mellőzve a velük elérhető, kitért jelene elől, és minden igyekezetével a művészetfilozófiájában készülő jövője felé fordult. A maga nemében, persze, ez is harc volt, küzdelem volt – mindenki tudja, aki tisztában van a filozófiai alkotás természetével. S Fülep így nem is tagadta meg annyira önmagát, mint amennyire „pesszimizmusából” erre következtetni lehetett. Passzivitása, megadása látszólagos volt csupán. „Tragikuma” pedig a produktív szellemi tevékenység forrása. Az igazán nagyok kiváltsága teremtővé átalakítani magukban a létüket támadó, pusztítani akaró erőket...

Pesten, ahol Karayval kellett volna találkoznom, légiriadó fogadott és elrabolta egész délelőttömet. Ezért aztán anélkül utaztam tovább, Abonyba, hogy Karaynak beszámolhattam volna várkonyi látogatásomról.

Így volt ez már akkor. Ritkán sikerült, amit eltervezett az ember. Léptenyomon akadályba ütköztünk. Szeszélyessé, kiszámíthatatlanná vált az élet. A vak véletlen látszott mozgatni mindent... És mintha belvilágunk rendje is fölborult volna. Összevisszaság lett úrrá benne. Vélemények, nézetek, emberek egyik napról a másikra, sőt napjában többször is megváltoztak, kicserélődtek. Csak a háború ostroma alatt derült ki, hogy igazában mennyire erkölcsi s főképp szellemi tartás nélkül tengődünk. – Mily megnyugtató volt ebben a bomlott világban a zengővárkonyi remetére gondolni! Mert Fülepet zaklatottságában is az állandóság, a rend, az önmagával kérlelhetetlenül azonosságot tartó szellem megtestesítőjéül ismertem meg. Embernek szakasztott olyanak, mint gondolkodónak. Érdemes volt tehát leutaznom hozzá, még ha nem is valósult meg semmi abból, amiért tulajdonképp Várkonyba lementem.

A könyvről, a bevezetőről, a képekről ezután már levélben sem igen esett szó közöttünk – a kiadásra mindketten némán keresztet vetettünk. Szóhoz jutott ellenben ehelyett a Fülep kézíratai megőrzésének és személyes létünknek gondja. Az ellene indított akció még tartott, a harcok Zengővárkonyhoz közeledtek... Az utolsó, onnan kerek egyheti késedelemmel érkezett zárt levelezőlapban ilyeneket kellett olvasnom: „Hát bizony mindenem földulásától s elveszésétől tartok. Min-

den megtörténhet. Két vonal közé kerülhetünk, porrá lóhatnak, égethetnek. De ezt ne éljem túl!”³¹

Eme sorait 1944. november 25-én kézbesítették, a rájuk válaszul írottakat, az én utolsó ostrom előtti leveletem,³² amelyben a Svájcba menekítése lehetőségét latolgattam, ő már nem is olvashatta. Pécs felé, Várkony felé már nem járt a posta. Visszahozták leveletem... Pontosan négy évre rá, a fogságból való hazatérésemet követő első látogatásomkor, ezzel a levéllel állítottam be hozzá, Budán, az Eötvös-kollégiumban.

JEGYZETEK

- ¹ Az írást 1970. november 8-án kezdtem el.
- ² Magyar művészet, Bp. 1923. 100.
- ³ Mihai Voichin: Teodor Harşia. Kolozsvár-Cluj, 1942.
- ⁴ Lőrincz Ernő: Negyven éve Sinka és Fülelep között. Kézirat, 1981.
- ⁵ A Külföldi Magyar Intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1941–42. tanévben. Összeállította az Országos Ösztöndíjtanács. Bp. 1944. 64.
- ⁶ Így pl. Fáy Aladár a Magyar Élet VIII. évf. 6. számában, 1943-ban. 30–32.
- ⁷ A konferencia meghívójának másolata birtokomban.
- ⁸ A konferencia előadója Kádár Zoltán volt
- ⁹ Dr. Avedik Félix (1888–1949) jogász, bíró, Felvinczi Takács Zoltán veje
- ¹⁰ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. IV. 4. Fülelep Lajos levelezése IV. 1939–1944. (Szerk. F. Csanak Dóra) Bp. 1998. (A továbbiakban FÜLEP IV.) 361.
- ¹¹ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. IV. 8. FÜLEP IV. 366.
- ¹² Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. IV. 21. FÜLEP IV. 375.
- ¹³ Lőrincz Ernő: Fülelep Lajosról a Magyar művészet megjelenésének 20. évfordulóján. Fülelep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 44–55.
- ¹⁴ Antal István (1896–1975) politikus, 1942–1944 között nemzetvédelmi propagandaminiszter, 1944-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter
- ¹⁵ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. V. 6. FÜLEP IV. 383.
- ¹⁶ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. V. 16. FÜLEP IV. 388.
- ¹⁷ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. VII. 27. FÜLEP IV. 415.
- ¹⁸ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. VIII. 9. FÜLEP IV. 422.
- ¹⁹ uo.
- ²⁰ Bartók Miklós (1906–?) a debreceni ref. tanítóképző tanára.
- ²¹ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. XII. 7. FÜLEP IV. 450.
- ²² Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. XII. 22. FÜLEP IV. 457.
- ²³ Kállay Miklós (1885–1955) író, kritikus, műfordító, lapszerkesztő, 1934-től az Athenaeum kiadó egyik vezetője
- ²⁴ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1944. I. 19. FÜLEP IV. 468.
- ²⁵ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. I. 5. FÜLEP IV. 462.
- ²⁶ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. IV. 14. FÜLEP IV. 531.
- ²⁷ A cikket Fülelep egy esztendővel azelőtt ígérte volt az „Építészeti”-be, nyomban azután, hogy még az EKE-beli konferencia idején Padányi őt levélben megkereste. (Padányi-Gulyás Jenő – Fülelep Lajosnak. 1943. III. 29. FÜLEP IV. 358.) A cikk megjelenési helye és ideje: Építészeti, 1944. IV. köt. 1. füzet. Melléklet 1–8.
- ²⁸ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1944. XI. 28. FÜLEP IV. 581.
- ²⁹ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. VI. 3. FÜLEP IV. 558.
- ³⁰ Ezekre csak hat-nyolc esztendő múlva kaptam választ, már Budapesten, amikor könyvtára fejlesztésében Fülelepnek segíteni kezdtem, és kölcsönözgettem is neki könyveket. Akkor döbrentett meg azzal, hogy Böhmöt nem olvasta; s hogy sajátja valóban a század eleji művészettörténet-

elmélet ismerete nélkül, s nem is módszeres törekvés eredményeképp jött létre. Úgy lett, „magától”. Valahogy kezdettől így gondolkozott. De fiatal korában sose gondolt arra, hogy ezen nézeteit is kifejtse, megírja... Alkalom szerint azt mutatta meg belőlük, amit a téma éppen megkívánt. Amit a „Művészet és világnézet”-ben

egy-két vonással egybekanyarított, így vagy úgy ott lappang minden írásában... „Művészetfilozófiájának” egyik része viszont már művészettörténet-filozófia.

³¹ Fülep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. XI. 18. FÜLEP IV. 581.

³² Lőrincz Ernő – Fülep Lajosnak. 1944. XI. 28. FÜLEP IV. 581.

BIBLIOGRÁFIA

---

19. SZÁZADI MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA I.

Összeállította: Révész Emese

Előzetes megjegyzések

A múlt századi művészeti szakfolyóiratok bontakozó képzőművészeti életünk elsőrendű forrásai közé tartoznak. E többnyire rövid életű lapok repertóriumának közreadásában a kutatómunka megkönnyítésének célja vezetett. Mivel e folyóiratokat az aktualitásra való törekvés jellemzi, anyaguk elsősorban a 19. század kutatóinak szolgálhat forrásként, de művészetelméleti, művészettörténeti értekezéseik más korszakok tudománytörténetére nézvést is nyújthatnak hasznos adalékokat. Szándékom szerint a közlemények követik majd a folyóiratok megjelenésének kronológiáját. Elsőként Maszák Hugó két lapkísérlete került feldolgozásra, az 1864-ben megjelent *Magyar Képzőművész* és az 1868–1869-ben 22 számot megért *Műcsarnok*.

Mivel e közlemény egy tervezett sorozat első részét képezi, köszönettel veszem a repertóriumot használó kollegák véleményét, javaslatait, kiegészítéseit, amelyek figyelembevételére töreksem az ezt követő fejezetek összeállításakor.

A feldolgozás a következő szempontok szerint történt:

- A szerzők és címek helyesírása az eredeti szöveget követi.
- Az összeállító saját megjegyzései szögletes zárójelben szerepelnek.
- A tételek folyamatosan számozottak, a leírás végén megjelenő szám a folyóirat oldalszámára utal.
- Külön tételszámot nemcsak a hosszabb cikkek kaptak, hanem az illusztrációk és a rövid hírek is.
- A rovatcímek, illetve a rövid híreket összefoglaló fejezetcímek a folyóiratok eredeti felosztását követik.
- A rövid hírek leírásánál a kezdőszavakat adtuk meg, a hírek tartalmának összefoglalása, az említett alkotók, művek, helységnevek kigyűjtése szögletes zárójelben található, az alkotók neve, művek címének írásmódja itt már a mai helyesírás szabályait követi.
- A névmutató tételszámokra utal. A dőlttel szedett szám az írás szerzőjét, az álló kövér az illusztráció ábrázoltját, a dőlt kövér a kép készítőjét (festő, rajzoló, metsző) jelöli.

MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZ

Képzőművészeti és régészeti szépirodalmival vegyes szakközlöny

Kiadó tulajdonos és felelős szerkesztő : Maszák Hugó

Megjelenik minden hó 5-én és 20-án.

Előfizetési feltételek: negyedévre 3 frt. Félévre 5 frt. 50 kr. Egész évre 10 frt.

1–4. szám:

Szerkesztőség és kiadó-hivatal: Pesten, Korona-utca 2. sz.

Nyomatott Pesten, 1864. Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál.

5–6. szám:

Kiadó-hivatal: Pesten „Demjén és társa” könyvkereskedésben.

Pest, 1864. Nyomatott Engel és Mandellonál.

Megjelent:

I. évfolyam: 1864: 1–6. szám

Egy szám 16 oldal.

I. évfolyam – 1864

1. szám – április 5.

1. KÉP: [Rembrandt arcképe – j.b.l.: X. Av. C. Laufer – Fametszet] – 1.
2. M. [Maszák Hugó]: *Rembrandt van Ryn Pál.* – 1–3.
3. Balogh Zoltán: *Ezer éve.* – [vers] – 3.
4. Orlai Soma: *Giotto. 1276–1336.* – 3–5.
5. Henszlmann [Imre]: *A rómaiak Balaton parti utjai.* – 5–7.
6. Keleti Gusztáv: *Az arcmás mint szobormű a görögök és rómaiak korában.* – 7–8.
7. N. n. [Maszák Hugó]: *A festészeti vonal távlata. (Psectiva linearis.)* – 8–9.
8. – r.: *Régi egyházi festészetünk érdekében. Déli Vas megyében tett egy heti kirándulás.* – 9.
9. N. n.: *Mi az a festészeti „Iskola”. I.* – 9–10.
10. N. n.: *Miksa bajor király mint művész-pajtás.* – 10–11.
11. N. n.: *A magyarországi műegylet.* – [Angeli Henrik: XI. Lajos és Paula Ferenc; Than Mór: Zápolya János halála] – 11.
12. Kovács Mihály: *Külföldi levelek. Sevilla, márczius 2-én.* – 11–13.

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 13–14.

13. *A Magyar képzőművészeti társulat...* [növekvő érdeklődés a társulati sorsjegyek iránt]
14. *A pesti Redout.* [Than Mór, Lotz Károly, Wagner Sándor benyújtott vázlatai]
15. *Jankó János...* [Bécsbe utazik]
16. *A magyarországi műegylet...* [műtárgysorsolás április 30.-án]
17. *A budai Lipótmezőn épülő országos tébolyda...* [Reitter Ferenc terveit Barabás Miklós fotóműtermében másoltatja]
18. *A magyar képzőművészeti társulat által f. 1864. mart. 18-án tartott sorshuzás-kor kijött nyerőszámok.* – [műtárgylistával] – 14.
19. *A magyarországi műegylet sorsolása.* – [az április 30.-i sorsolás nyereményjegyzéke] – 14–15.

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 15.

20. *A belgiumi műköltésűvészet...* [növekvő állami támogatás]
21. *A müncheni német dalárda...* [pályázat a dalárda számára festendő zászlóra]
22. *Delacroix.* [hagyatékának párizsi árverése]
23. *Mayer.* [Rómában élő német szobrász Ártatlanság és Ima című szobrai elpusztultak egy hajótörés során]

24. *A művészeti és irodalmi tulajdon...* [törvényelőkészítés Németországban]
 25. *Shakespeare születésének...* [300. évfordulójára készülnek Düsseldorfban]

MEGHALTAK – 15.

26. *A tájfestészet...* [Alexander Calame meghalt, életmű rövid összefoglalása]
 27. *A történelmi festészet...* [Rusz Leander meghalt, életmű rövid összefoglalása]
 28. *Márczius 20-án...* [Flandrin Hyppolit meghalt Rómában]
 29. *Szerkesztői üzenetek.* – 16.
 30. *Előfizetési felhívás a Magyar Képzőművész című festészeti, szobrászati, építészeti szépirodalmival vegyes szaklapra.* – 16.

2. szám – április 20.

31. KÉP: [id. Markó Károly arcképe – j.j.l.: Rusz K. Fametsz. Int. – Fametszet] – 17.
 32. M. [Maszák Hugó]: *Markó Károly.* – 17–19.
 33. N. n.: *Művészet, művészetek és képzőművészet. I.* – 19.
 34. Orlai Soma: *Giotto. 1276–1336. (Folyt. és vége.)* – 19–21.
 35. N. n.: *A fekete-ardói árpád kori műemlékekről.* – [Szirmay Antal nyomán] – 21–22.
 36. Barabás [Miklós]: *A vonal távlat.* – 22–23.
 37. Dobó László: *A művészetek történetének rövid vázlata. Legrégibb időktől a 13. századig bezárólag.* – 23–25.
 38. Berecz Károly: *Egy falfestmény története. Vázlat a művész életéből.* – [Raffaello: Galathea] – 25–26.
 39. N. n.: *A görög festészet.* – 26.
 40. *A magyar képzőművészeti társulat közgyűlése.* – [Andrássy Gyula gróf és Harsányi Pál beszédei] – 26–27.
 41. N. n.: *A magyar nemzeti múzeum alapításának története.* – [1824-ig] – 27–29.
 42. N. n.: *A magyarországi müegylet. (Vége.)* – [Grimm Rudolf, Pecz Henrik, Molnár József, Mácsik Mária, Györgyi Giergl Alajos, Josef Balmer, Eduard Ender, Konrad Hitz, Christian Jank, Rollmann R., Metzener A., Petrus Johannes Schotel] – 29–30.
 43. *A művészeknek az állam általi gyámolítása.* – [Wiener Zeitung nyomán; művészetek osztrák állami támogatása, pályázatok, ösztöndíjak, megbízások, költészet] – 30.

MAGYARORSZÁGON KÍVÜL ÉLŐ MŰVÉSZEINK – 30

44. *Zichy Mihály.* [II. Sándor cár koronázási albuma számára készült festményének litografált változata]
 45. *Madarász Viktor.* [Thierry Amadé arcképének kiállítása Párizsban]
 46. *Engel József.* [Pejachevich Pál megrendelésére készült Éva című szobrát Rómából Pestre küldi]
 47. *Lotz Károly.* [szerződése Karl Rahllal bécsi paloták falképeinek kivitelezésére]

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 31.

48. *A „Magyar képzőművészeti társulat” felolvasásai.* [Henszlmann Imre, Orlai Petrich Soma, Dallos Gyula, Szász Károly]
 49. *A „Magyar képzőművészeti társulat” album lapjai.* [nagy tetszésben részesültek]

50. *Than Mór*. [Battyányi Géza gróf megrendelésére készülő Ónodi országgyűlés című képén dolgozik]
51. *Vörösmarty szobrát Székesfehérvárott...* [Vay Miklós szobrát Fehérváron fogják felállítani]
52. *A sz. háromság szobrát a plébánia előtt...* [megrongálódott]
53. *Orlai*. [Attila és Vigil című képén dolgozik]

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 31.

54. *Párisban közelebről társulat alakult*. [Jean Baptiste Henri Durand-Brager műveinek terjesztésére]
55. *Képzőművészeti múcsarnok (Künstlerhaus)*. [Stache építész tervei alapján bécsi alapkövetétele májusban várható]
56. *Egy harmadik muzeumról*. [Berlinben Wagner bankár gyűjteménye]
57. *Az új mexikói császárnak Trieszt városa...* [díszes albumot készítettett a város]
58. *Ujabb régészeti fölfedezés*. [Franciaországban római épületek romjai]
59. *Pettenkoffer képujító (restaurateur)*. [felajánlotta állami megvételre technikai találmányát]
60. *Kegyes vandalizmus*. [Wilhelm Drascher Meranban felállított köztéri szobrai felháborodott lakosok egy csoportja összetörte]
61. *Szerkesztői üzenetek*. – 31.
62. *Tartalom*. – 32.
63. *Előfizetési felhívás a Magyar Képzőművész című festészeti, szobrászati, építészeti szépirodalmival vegyes szaklapra*. – 16.

3. szám – május 5.

64. KÉP: [Michelangelo arcképe – J. n. – Fametszet]
65. M. [Maszák Hugó]: *Michelangelo Buonarotti*. – 33–36.
66. N. n.: *Ad Vicesimum!* – [Ellentétben Rezső Ensel Sándor véleményével, a római Advicesimum valóban a mai Veszprém elnevezése volt, ahogy Henszmann Imre állítja] – 36.
67. Dobó László: *A művészetek történetének rövid vázlatja. Legrégibb időktől a 13. századig bezárólag. (Vége.)* – 36–38.
68. Charles Blanc után Keleti Gusztáv: *Delacroix. 1799–1863*. – 38–40.
69. Thaly Guido: *Pár előleges szó az építézet köréből. I. A pogány templom építézet*. – 40–41.
70. M[aszlaghy] Xavér: *Schoorel János*. – [Jan Schoorel, Peter Cornelius] – 41–43.
71. *Harsányi Pál igazgató elnöki jelentése a m. képzőművészeti társulat választmányának működéséről 1863-ik évi juliustól 1864-ik évi april 17-ig*. – [taglétszám, oktatás, felolvasások, pályázatok, kiadványok] – 43–44.
72. – r.: *Régi egyházi festészetünk érdekében. Déli Vas megyében tett egy heti kirándulás. II. (Vége)* – 44–45.
73. N. n.: *A görög festészet. II. A jóniai iskola. (Vége.)* – 45.
74. I.: *A franciaországi vidéki muzeumok*. – [Rouen, Caen, Dijon, Lyon, Avignon, Nimes, Montpellier, Nantes, Aix] – 46.
75. N. n.: *Jeruzsálemi ásatások*. – 46.

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 47.

76. *Magyar képzőművészeti társulat felolvasásainak...* [Keleti Gusztáv, Szász Károly, Egressy Gábor, Henszlmann Imre, Orlai Petrich Soma, Dallos Gyula]
77. A „Magyar képzőművészeti társulat” ügykezeléséről. [ülések, látogatók]
78. A közgyűlési választások eredménye. [választmányi póttagok]
79. *Klimkovics Ferenc.* [Magyarország nyolc országbírájának a Curia levéltárába szánt arcképét készíti]
80. *Kugler szobrász.* [Brassai Sámuel mellszobra]
81. *Az aldunasori kőpart kiépítését...* [rövidesen megkezdődik]

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 47.

82. *A fővárosi lapok...* [Johann Nepomuk Geiger Shakespeare-t ábrázoló festményét Heckenast Gusztáv könyomatban sokszorosította]
83. *A Van Eyck testvéreknek...* [Emlékszobor Maas-Eikben, Leopold Wiener alkotása]
84. *Első számunk Calame halálát...* [születési évszámának pontosítása]
85. *Egy egészen ujszerű részvényvállalat.* [egy csataképfestő támogatására]
86. *Művészeti és iparcikkék muzeumának...* [Párizs]
87. *Szerkesztői üzenetek.* – 47.
88. *Tartalom* – 48.
89. *Előfizetési felhívás a Magyar Képzőművész című festészeti, szobrászati, építészeti szépirodalmival vegyes szaklapra.* – 48.

4. szám – május 20.

90. KÉP: [Leonardo arcképe – J. n. – Fametszet]
91. M. [Maszák Hugó]: *Leonardo da Vinci.* – 49–51.
92. Charles Blanc után Keleti Gusztáv: *Delacroix. 1799–1863. (Folytatás.)* – 51–55.
93. Henszlmann Imre: *A művészet fejlődésének törvényei.* – 55.
94. Maszlaghy Xavér: *Az ógörög festészetéről. I.* – 55–57.
95. M. [Maszák Hugó]: *Fontana.* – [Carlo Fontana] – 57–58.
96. *Harsányi Pál igazgató elnöki jelentése a m. képzőművészeti társulat választmányának működéséről 1863-ik évi juliustól 1864-ik évi april 17-ig. (Vége.)* – [sorsolások, segélyek, népszerű kiadványok, , művészeti ünnepélyek] – 58–59.
97. A. K.: *A Mont-Cenis átfurása.* – [a 12 kilométeres franciaországi alagút fúrásának technikai részletei] – 59–60.
98. N. n.: *A Magyar nemzeti muzeum alapításának története. (Vége.)* – [1835–1861] – 60–61.
99. N. n.: *Pettenkoffer képujítási titka.* – [J. A. Kuhn kiadásában megjelent könyv alakban] – 61–62.

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 62–63.

100. *Az akadémia palotáján...* [már ezévben beköltözhető lesz]
101. *Az Eszterházy Képtár.* [csomagolják az Akadémia új palotájába való átköltöztetéshez]
102. *Wenckheim Rudolf...* [Kratochvil Lajos fiatal művészt támogatja]
103. *A derék „ország tükré”ben...* [felszólítása, hogy aki tud jeles vidéki, családi műemlékekről, műtárgyakról, tegye közzé leírását vagy képét]

104. A „Családi kör” előfizetőit... [Orlai Petrich Soma: Emese álma]
 105. Pozsonyban a Sz-Márton egyház... [helyreállítására alapítvány létesült]
 106. A magyarországi müegylet által kitűzött 100 nyeremény ez évi apr. 30-án tör-
 tént kisorsolási jegyzéke.

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 63–64.

107. *Feleslegesnek tartjuk figyelmeztetni laptársainkat...* [kölszönzés esetén jelöl-
 jék meg forrásukat]
 108. *A bécsi művészeti és iparmuseum.* [igazgatótanácsának újonnan kinevezett
 tagjai, köztük Storno Ferenc, Rómer Flóris]
 109. *Dante szobrát Pazza Enrico szobrász készíti.*
 110. *II. Henrik francia király imakönyvét árverezték.*
 111. *A rotterdami museum elégeése alkalmával...* [több jeles képet megmentettek]
 112. *Nagyszerű képlópásznak...* [hat darab van Eyck képet a S. Bavo székesegyház
 kanonokjai adtak el]
 113. *A Louvre képtárát...* [a Louvre-ban és a Louxemburg képtárban a művészek
 reggel 6-tól este 8-ig másolhatnak]
 114. *A párisi múkiállítás.* [megnyílt]
 115. *Osterwald György.* [skandináviai tájkép]
 116. *Place Viktor.* [ásatások Ninivében]
 117. *A londoni kristálypalota képcsarnokának...* [igazgató felhívása művek beküldé-
 sére]
 118. *Orbán Balázs...* [képsorsolás a beteg Mezei József támogatásra]
 119. *Templom ablakára lenyomott kép.* – [csodának hitt optikai csalódás]
 120. *Osiris sirjához vezető földalatti folyosó.*
 121. *Első és utolsó szó a „Kalauz”-nak.* – 64.
 122. *Szerkesztői üzenetek.* – 64.
 123. *Tartalom.* – 64.

5. szám – június 5.

124. KÉP: [Ifj. David Teniers arcképe – J. n. – Fametszet]
 125. M. [Maszák Hugó]: *Ifjabb Teniers Dávid.* – 65–66.
 126. Thaly G[uido]: *Pár előleges szó az építészet köréből. II. Keresztyén templom
 építészet.* – 66–68.
 127. Maszlaghy Xavér: *Az ó görög festészetről. II.* – 68–70.
 128. Maszák Hugó: *Nyílt levél Maszlaghy Xavér urhoz.* – [görög festészetről] – 70–71.
 129. Ormós Zsigmond: *A herczeg Eszterházy-képtár felállítására Pesten.* – 72–73.
 130. N. n.: *A szép Giulietta. (Michel Angelo Amerighi Caravaggio életéből.) I.* – 73–74.
 131. Maszák Hugó: *Attila lakomája. A redout épületbe szánt falfestmény vázlata
 Than Mórtól.* – 74–75.
 132. – rt.: *Bécsi levelek. I.* – [új iparművészeti múzeum] – 76–77.

ADOMÁK MŰVÉSZEK ÉLETÉBŐL – 77–78.

133. *Mabuse János.*
 134. *Holbein János.*
 135. *Michelangelo Buonarotti.*
 136. *Buffamalco.*
 137. *Rafael (Sanzio) és Michelangelo.*

138. Telepi Károly: A „Magyar képzőművészeti társulat körlevele a pályázatok ügyében. – [1864. évi albumlap] – 78.
139. *Egy fiatal festész érdekében.* [Fakerti érdekében] – 78.

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 78–79.

140. A „Magyar képzőművészeti társulat” évkönyve... [rövidesen megjelenik]
141. *Az újonnan kipótoltt és kijavított szentháromságszobrot...* [a korábban megsérült szobrot kijavítva újra felállítják]
142. *Beküldetett szerkesztőségünkhöz...* [Kargl Károly – Pesky Ede: A magyar korona elorzása, a Nefelejts műlapja]
143. *A magyar nemzeti muzeum.* [Eltz-Somogyi Mária grófnő adományainak tételes felsorolása]
144. *A kuriai épület.* [Ybl Miklós tervei alapján folyik kibővítése]
145. A „Magyar képzőművészeti társulat”. [a társulat által megrendelt könyvekről és szakfolyóiratokról]
146. *Eger közelében Fűzes-Abonymál...* [Ipolyi Arnold és Kubinyi Ferenc által talált kelta bronz leletek]
147. *Az aldunatori kőpart.* [felújítására valamint Redout és elemi iskola építésére a főváros kölcsönt szándékozik felvenni]
148. *A magyarországi zenészek segélyegylete megalakult.*
149. *Megjelent Henszlmann Imre jeles műve „A székesfehérvári ásatások eredménye”.*
150. *Brassay Samu szép kis mellszobra...* [kapható Kugler könyvkereskedésében]
151. *Nagy-Szóllósn...* [Mezei József javára hangversenyt rendeztek]

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 79–80.

152. *A bécsi művészeti és ipar muzeumot...* [sokan látogatják]
153. *A bécsi arsenal.* [falképekkel díszíti Karl Rahl]
154. *A szt.-pétervári eremitage képcsarnokának jegyzékét...* [megjelent műtárgy-jegyzéke és a gyűjtemény felépítése]
155. *Schadow János szobrász.* [születésének 100. évfordulóját megünnepelte a berlini művészeti egylet]
156. *Óriási emlékszobrot...* [London – Albert herceg emlékére emelt szobor]
157. *Kezetlen festész.* [lábával fest]
158. *Keplernek...* [Emlékszobor Weitban Württembergben]
159. *A bécsi „Künstlerhaus”.* [építésére létrehozott művészeti alapítvány]
160. *Mozart szobrot akarnak.* [állítani Bécsben]
161. *A féllábu tánczos.* [Donato számára Berla külön darabot írt]
162. *A Lambert-torony Münster város...* [pusztulóban levő torony, helyreállítási tervek]
163. *III. Frigyes Vilmos király szobra Kölnben.* [a pályázat második fordulójának eredményei]
164. *A párisi Notre-Dame székes egyház felszentelése.* [csak most történt meg]
165. *Kaulbach.* [folytatja a berlini múzeum falképeit]
166. *A frankfurti Schiller emléket...* [Dielmay szobrász tervei szerint Frankfurtban fogják felállítani]
167. *Párisban szokásban van...* [köztéri szobrok tervei megtekinthetők a nyilvános tereken]

168. *Mengs Rafaelnek...* [emlékoszlopot terveznek szülőföldjén Aussigban, Csehországban]
169. *Desanges H. párisi festész.* [londoni dánügyi konferencia résztvevőiről csoportportrét fog készíteni]
170. *Petsch Pál föltalálta...* [hogyan lehet fényképet rézlapra átvinni és arról lenyomatot készíteni]
171. *Szerkesztői üzenetek.*
172. *Tartalom.*

6. szám – június 20.

173. KÉP: [Coreggio arcképe – J. n. – Fametszet] – 81.
174. M. [Maszák Hugó]: *Coreggio, Allegri Antonio.* – 81–83.
175. N. n.: *Művészet, művészetek, képzőművészet. II.* – 83–84.
176. Charles Blanc után Keleti Gusztáv: *Delacroix. (Vége.)* – 84–86.
177. Maszlaghy Xavér: *Az ó görög festészetről. (Vége.) IV.* – 86–88.
178. Oppodi: *Műegyletek Pesten.* – 88–89.
179. M. [Maszák Hugó]: *Michelangelo keze.* – 89.
180. Szabó Károly: *Az enlakai egyház ós székely betűkkel irt fölirata.* – 89–91.
181. Maszák Hugó: *Emese álma. Történeti kép Orlaitól.* – 91–92.
182. 10+10: *Külföldi levelek. Páris, június 1.* – [Párizsi Szalon] – 92–93.
183. *Kiállítási adoma.* – 93.
184. *A Magyar képzőművészeti társulat választmányi ülése.* – [szabadjegyek, kisorsolt művek] – 93.
185. *A magyarországi műegylet közgyűlése.* – [az előző év eredményei] – 93–94.
186. *A magyar tudományos akadémia.* – [Henszlmann Imre felolvasása a bizánci építészetéről] – 94.

HAZAI MŰVÉSZETI MOZGALMAK – 94–95.

187. *A magyar képzőművészeti társulat kiállítása.* [Barabás Miklós: A Lánchíd alapkővének letétele]
188. *A műegylet 1864-dik évi közgyűlésén...* [választmányi tagokul választottak]
189. *A kuria épületét...* [tervei]
190. *Az orvosi egyetem.* [Schordan orvosprofesszor mellszobrának Arányi Lajos által készített vázlatát Izsó Miklósnak bemutatják]
191. *A budai légszeszgyárt...* [tervezett helyének kijelölésékor a levegőszennyezést is figyelembe kell venni]
192. *Megyeri szobra.* [Megyeri Károly szobrát vegyék körbe kerítéssel és világítsák meg]
193. *A pesti pályafő környékén...* [templomot és iskolát szándékozik építeni a főváros]

MŰVÉSZETI HIRHARANG – 95.

194. *Mult számunkban említők...* [Berlini Schadow-ünnepély]
195. *A művészi testület ünnepélyén...* [Dürer, Schlüter és Schadow ugyanazon a napon születettek]
196. *A folyó 1864-dik évre művészeti célokra szánt...* [a társulat megvette Than Mór: Ember tragédiáját, H. Gasser Markó-szobrát]
197. *A bécsi ipar és művészeti muzeumban...* [felolvasásokat terveznek]
198. *Kovács Mihály.* [Spanyolországban van, levelét közli a Hon]

199. *A francia császár Meyerbeer szobrát...* [Jean-Pierre Dantantól rendelte meg]
 200. *A Notre-Dame templom felszentelése.* [a III. Napóleon idején történt felújítások miatt vált szükségessé az újraszentelés]
 201. *A Rómában fennálló régészeti egyesület.* [ülésén Torma Károlyt kültaggá választotta]
 202. Maszák Hugó: *Értesítés.* – [A folyóirat megszűnéséről] – 95.
 203. *Tartalom.* – 95.

A Magyar Képzőművész névmutatója

- Andrássy Gyula, gróf – 40
 Angeli, Heinrich von – 11
 Arányi Lajos – 190
 Attila, fejedelem – 53, 131
 Balmer, Joseph – 42
 Balogh Zoltán – 3
 Barabás Miklós – 17, 36, 187
 Berecz Károly – 38
 Blanc, Charles – 68, 92, 176
 Brassai Sámuel – 80, 150
 Buffamalco – 136
 Calame, Alexander – 26, 84
 Caravaggio, Michelangelo Merisi – 130
 Cornelius, Peter – 70
 Correggio, Antonio Allegri – 173, 174
 Dallos Gyula – 48, 76
 Dantan, Jean-Pierre – 199
 Dante, Alighieri – 109
 Delacroix, Eugéne – 22, 68, 92, 176
 Desanges, Henry – 169
 Dobó László – 37, 67
 Drascher, Wilhelm – 60
 Durand-Brager, Jean Baptiste Henri – 54
 Dürer, Albrecht – 195
 Egressy Gábor – 76
 Ender, Eduard – 42
 Engel József – 46
 Eyck, van Jan és Hubert – 83
 Fakerti – 139
 Flandrin, Hyppolit – 28
 Fontana, Carlo – 95
 Frigyes Vilmos, III. – 163
 Gasser, Hans – 196
 Geiger, Johann Nepomuk – 82
 Giotto, di Bondone – 4, 34
 Grimm Rudolf – 42
 Györgyi Giergl Alajos – 42
 Harsányi Pál – 40, 71, 96
 Heckenast Gusztáv – 82
 Henszlmann Imre – 5, 48, 66, 76, 93, 149, 186
 Hitz, Konrad – 42
 Holbein, Hans – 134
 Ipolyi Arnold – 146
 Izsó Miklós – 190
 Jank, Christian – 42
 Jankó János – 15
 Kargl Károly – 142
 Kaulbach, Wilhelm – 165
 Keleti Gusztáv – 6, 68, 76, 92, 176
 Kepler, Johannes – 158
 Klimkovics Ferenc – 79
 Kovács Mihály – 12, 198
 Kratochvil Lajos – 102
 Kubinyi Ferenc – 146
 Kugler Ferenc – 80, 150
 Leonardo, da Vinci – 90, 91
 Lotz Károly – 14, 47
 Mabuse, Gossaert Jan – 133
 Mácsik Mária – 42
 Madarász Viktor – 45
 Markó Károly, id. – 31, 32, 196
 Maszák Hugó – 2, 7, 32, 65, 91, 95, 125, 128, 131, 174, 179, 181, 202
 Maszlaghy Xavér – 70, 94, 127, 128, 177
 Mayer, Anton – 23
 Megyeri Károly – 192
 Mengs, Anton Raphael – 168
 Metzener, A. – 42
 Meyerbeer, Giacomo – 199
 Mezei József – 118, 151
 Miksa, bajor király – 10
 Michelangelo, Buonarroti – 64, 65, 135, 137, 179

- Molnár József – 42
 Mozart, Wolfgang Amadeus – 160
 Orbán Balázs – 118
 Orlai Petrich Soma – 4, 34, 48, 53, 76, 104, 181
 Ormós Zsigmond – 129
 Osterwald György – 115
 Pazza, Enrico – 109
 Pecz Henrik – 42
 Pesky Ede – 142
 Petsch Pál – 170
 Pettenkoffer – 59, 99
 Place, Victor – 116
 Raffaello, Santi – 38, 137
 Rahl, Karl – 47, 153
 Reitter Ferenc – 17
 Rembrandt, van Rijn – 1, 2
 Rezső Ensel Sándor – 66
 Rollmann, R. – 42
 Rómer Flóris – 108
 Rusz Károly – 31
 Rusz Leander – 27
 Sándor, II. – 44
 Schadow, Johann Gottfried – 155, 194, 195
 Schiller, Friedrich Jonann – 166
 Schlütter, Andreas – 195
 Schorel, Jan – 70
 Schotel, Petrus Johannes – 42
 Shakespeare, William – 25, 82
 Storno Ferenc – 108
 Szabó Károly – 180
 Szász Károly – 48, 76
 Szirmai Antal – 35
 Telepy Károly – 138
 Teniers, David, ifj. – 124, 125
 Thaly, Guido – 69, 126
 Than Mór – 11, 14, 50, 131, 196
 Thierry, Amadé – 45
 Torma Károly – 201
 Vay Miklós – 51
 Vörösmarty Mihály – 51
 Wagner Sándor – 14
 Wenckheim Rudolf – 102
 Wiener, Leopold – 83
 Ybl Miklós – 144
 Zápolya János – 11
 Zichy Mihály – 44

MŰCSARNOK

Az Országos magyar képzőművészeti társulat közlönye

Megjelenik minden hó elején és közepén.

Az O. M. képzőművészeti társulat minden tagja ingyen kapja e lapot. Nem tagok számára előfizetési ár egész évre 4 frt. félévre 2 frt. o. é.

Felelős szerkesztő: Maszák Hugó.

Nyomatott Leitnet, Kunossy és Réthynél. Váci-ut 9. szám.

Kiadja az Orsz. M. Képzőműv. társulat.

Előfizethetni a szerkesztőségben Feldunasor 18-ik szám.

Megjelent:

I. évfolyam 1868: 1–20. szám

II. évfolyam 1869: 21–22. szám (összevont)

Egy szám 8 oldal.

I. ÉVFOLYAM 1868

1. szám – március 3.

1. Maszák Hugó: *Lapunk tervrajza.* – 1.

2. Henszlmann Imre: *A párisi kiállítás műczikkei.* – 1–5.

3. M[aszák Hugó]: *Hogyan kell nézni a képet.* – 5–7.

4. N. n.: *Van Dyck házassága.* – 7–8.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 8.

5. *A választmányi ülésben.* [a jelmezballból befolyt jövedelmek felhasználásáról]
 6. *Új tagokul...* [új tagok névsora]

HAZAI MŰVÉSZET. – 8.

7. *A képzőművészeti társulat kiállításában.* [Schulz építész művészeti akadémia terve]
 8. *A nemzeti muzeum képtáróri...* [a tisztség betöltésére legesélyesebb Ligeti Antal]

VEGYES. – 8.

9. *Bécsben kép-tatarozó...* [Bécsben restaurátorképző iskola alapult]
 10. *Lembergben műegylet alakult.*
 11. *A prágai műegylet április 15-én nyitja meg kiállítását.*
 12. SZERKESZTŐI POSTA.

2. szám – április 17.

13. Henszlmann Imre: *A párisi kiállítás műczikkei.* – [Ary Scheffer, Paul Delacroche, Horace Vernet, Alexandre Gabriel Decamps, Eugène Delacroix, Jean-August Dominique Ingres, Flandrin Hyppolit, Gustave Moreau] – 9–18.
 14. Maszák Hugó: *A muzeumi képtárór.* – 13–14.
 15. Görling után: *Caravaggio és a hamis kártyás.* – 14–16.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 16.

16. *Rendkívüli választmányi ülés.* [a társulat képviseltesse magát I. Lajos bajor király temetésén]
 17. *A bálbizottság hivatalos jelentése.* [köszönetnyilvánítás a közreműködőknek]
 18. *A felülfizetések.* [a bálon túlfizetők névsora]
 19. *A tagdíj hátralékosok.* [a türelmi idő után nevüket a lapokban nyilvánosságra hozzák]
 20. *Rendes választmányi ülés.* [március 16-án]
 21. *Kozárik Anna...* [férjének másolatai a kiállítás előcsarnokában kifüggeszthetők]
 22. *Újabb tagokul...* [névsor]

HAZAI MŰVÉSZET. – 16.

23. *Orlay Soma.* [Coriolanus]
 24. *Kugler Ferencz.* [Andrássy Gyula mellszobra]

3. szám – április 4.

25. Henszlmann Imre: *A párisi kiállítás műczikkei.* – 17–20.
 26. Maszák Hugó: *A műtész kellékei. Felolvasás a képzőművészeti társulatban.* – 20–22.
 27. N. n.: *Ruisdael és a rabló.* – 22–23.
 28. N. n.: *Német általános műkiállítás Bécsben.* – 23.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 23–24.

29. *A választmány.* [albumlapnak javasolt művek: Storno Ferenc: Szt. László harca a kunokkal; Id. Markó Károly: Nápolyi kecskepászor]
 30. *Újabb tagokká...* [névsor]

HAZAI MŰVÉSZET. – 24.

31. *Aradi Zsigmond*. [Február 8-án elesettek emlékszobra]
32. *Pecz Henrik*. [meghalt]
33. *Izsó Miklós*. [Pákh Albert szobra]
34. *Barabás*. [Csányi László, Palóczy László, Balassa János arcképe]
35. *Engel József*. [Széchenyi szobor gipszmintája]

VEGYES. – 24.

36. *I. Lajos bajor király temetésén...* [a társulat több tagja, köztük Munkácsy Mihály részt vett]
37. *Művészeti munkák*. [Herman Riegel: Deutsche Kunststudien. Hannover, 1868.; H. G. Hotho: Geschichte der christlichen Malerei. Stuttgart, 1867.; Ludwig Eckhardt: Wandervortrage aus Kunst und Geschichte. Stuttgart, 1868.]
38. *A párisi kiállítás*. [nyereséges vállalkozás volt]
39. *Londonban rézmetszet gyűjteményt*. [Marochetti báró gyűjteménye]
40. Telepy Károly: *A titkár üzenetei*. – 24.

4. szám – április 19.

41. Maszák Hugó: *A műtész kellékei*. – 25–26.
42. Csapó Vilmos: *Raphael Fornarinája*. – 26–28.
43. N. n.: *Az ókor festészete*. – 28–29.
44. N. n.: *Az assyr festészet*. – 29.
45. Görling után: *Dow hegedűje*. – 29–32.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 32.

46. *A választmány*. [sorsoláson a csekkrendszer bevezetésének felvetése]

HAZAI MŰVÉSZET. – 32.

47. *Az Eszterházy képtárból*. [Vandrák Károly Van Dyck másolata]
48. *Sajtó hibák*. – 32.

5. szám – május 6.

49. N. n.: *Falfestmények a nemzeti muzeum képcsőháza számára*. Tervezték Than Mór és Lotz Károly. – 33–34.
50. Than Mór – Lotz Károly: *Azon vázlatok magyarázata, melyeket Than Mór és Lotz Károly festészek állami megbízás folytán a Museum lépcső-házában készítettő fal-festményekhez terveztek*. – 34–36.
51. N. n.: *Az ókor festészete. Az assyr festészet*. – 36–37.
52. N. n.: *Az egyiptomiak művészete*. – 37–38.
53. N. n.: *Hogy vesznek olcsó képet*. – 38–39.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 39.

54. *A párisi magyar egylet*. [művészsegélyezés]
55. *A „Szabadság jelisével” ...* [pályázatról visszautasítva]
56. *Harmadik albumlapnak...* [Döntés a következő albumlapokról: Lotz Károly: Csorda, Storno Ferenc, Markó András]
57. *A check rendszer*. [további viták bevezetéséről]
58. *Marasztoni József*. [Markó Ferenc festményét albumlapnak kőre rajzolja]

59. *A közgyűlés.* [május 24.]
 60. *Az akadémiai falifestményekre...* [hátralékosok felszólítása]
 61. *Uj tagokul...* [névsor]

HAZAI MŰVÉSZET. – 40.

62. *Ligeti Antal.* [Nemzeti Múzeum képtáróre lett]
 63. *Kugler Ferencz.* [Krisztus, síremlékszobor]
 64. *Sziebreich Károly.* [Széchenyi-szoborpályázat]
 65. *Munkácsi Mihály.* [Gabonahordás]
 66. *Liczenmayer Sándor.* [Mária Terézia megszoportatja egy szegény asszony gyermekét]
 67. *Sárközy József.* [egy hajóács által készített különleges képkeret]

MŰVÉSZETI HÍREK. – 40.

68. *A bolognai egyetem könyvtárából...* [több rézmetszetet elloptak]
 69. *Hansen.* [a bécsi akadémia frissen kinevezett építész tanára Pesten járt]
 70. *Rhodus szigetén.* [két ókori mellszobrot találtak]

HALÁLOZÁSOK. – 40.

71. *Van der Nüll Ede.* [Bécs kiemelkedő építésze öngyilkos lett]
 72. *Gasser János.* [meghalt]
 73. *Figyelmeztetés.* – 41.

6. szám – május 15.

74. *Maszák Hugó: Széchenyi szobra. Sziebreich Károly tervei szerint.* – 41–42.
 75. N. n.: *Az egyiptomiak művészete.* – 42–43.
 76. M[aszák] H[ugó]: *A műiskolák hajdan és most. I.* – 44.
 77. N. n.: *Rembrandt és neje.* – 44–46.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 46.

78. *Uj tagok.* [névsor]
 79. *Az orsz. magyar képzőművészeti társulat.* [következő közgyűlés tárgyai]
 80. *Az alapszabályok.* [módosítások tárgyalása]

VEGYES. – 46.

81. *Izsó Miklós.* [Pákh Albert szobra]
 82. *Kép tatarozásra...* [Ujházy Ferenc]
 83. *Az Eszterházy képtár.* [Kratzmann Gusztáv másolatai]
 84. *Az orsz. magy. képzőművészeti társulat által 1868. márt. 31-re tervezett és május 15-re halasztott sorshuzás eredménye.* – 47–48.

7. szám – június 10.

85. *Az országos képzőművészeti társulat közgyűlése. 1868-dik május 23-kán.* – 49–50.
 86. *Harsányi Pál igazgató elnöki jelentése az orsz. m. képzőművészeti társulat 1868-ik évi május 23-kán tartott közgyűlésén.* – 50–56.
 87. *Egy festész életéből.* (Angolból fordította O'Egan Roza) – 56–59.
 88. M[aszák] H[ugó]: *A műiskolák hajdan és most. II.* – 59–60.
 89. N. n.: *Az egyiptomiak művészete.* – 60–61.
 90. N. n.: *A görögök festészete.* – 61–63.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 63–64.

91. *A választmány.* [a Múcsarnokot megküldik a külföldi magyar egyleteknek]
 92. *Meghaltak a társulat tagjai közül.* [névsor]
 93. *Ujabbán tagokká lettek.* [névsor]

HAZAI MŰVÉSZET. – 64.

94. *Pákh Albert.* [Izsó Miklós szobra]
 95. *Izsó Miklós.* [Kornis Ádám szobra]
 96. *A muzeumba tervezett...* [Than Mór, Lotz Károly]

VEGYES. – 64.

97. *Megjelent és beküldetett.* [Pálffy Lipót: A magyar haza története]
 98. *Megjelent a nemzeti muzeum képtár-lajstroma.*
 99. *Telepy Károly: Felszólítás.* – 64.
 100. *Apróságok.* – 64.

8. szám – június 23.

101. *Siebreich Károly: Megjegyzések a Széchenyi emlékszobor (Monument) ügyében.*
 – 65–68.
 102. N. n.: *A görögök művészete.* [Polygnotus] – 68–70.
 103. N. n.: *Terburg Gerhard.* – 70–71.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 71–72.

104. *A választmány.* [Szathmáry Karolina hagyatéka]
 105. *A párisi kiállításra...* [a meg nem vásárolt műveket a társulat kisorsolja]
 106. *A társulat kiállítása.* [a kisorsolt képeket a közönség ingyen megtekintheti]
 107. *Uj tagok.* [névsor]
 108. *Országos ipar és gazdasági kiállítás tervezetéről.*

HAZAI MŰVÉSZET. – 72.

109. *Paál László.* [három tájkép szénrajzot állított ki]
 110. *A Széchenyi-szobor.* [elkészítésére Engel József kapott végleges megbízást]

VEGYES. – 72.

111. *Esztergom szép képét...* [Molnár József]
 112. *Titkári üzenetek.* – 72.

9. szám – július 10.

113. *Henszlmann Imre: Nagy Sándor szobra a volt Fejérváry-Pulszky régiségek gyűjteményében.* – 73–76.
 114. *Maszák Hugó: Válasz Siebreich úr megjegyzésére.* – 76–78.
 115. N. n.: *Van Slingeland Péter.* – 78–80.

HAZAI MŰVÉSZET. – 80

116. *Keleti Gusztáv.*
 117. *Munkácsi Mihály.* [Lakodalomba hívogató]
 118. *Szemlér Mihály.* [Gara nádor megvédi Erzsébet és Mária királynőket]
 119. *Apróságok.* – 80.
 120. *Szerkesztői üzenet.* – 80.

10. szám – július 20.

121. Henszlmann Imre: *Nagy Sándor szobra a volt Fejérváry-Pulszky régiségek gyűjteményében. (Vége.)* – 81–85.
 122. KÉP: [Vadászó ifjúság – bronzszobor – Fametszet – J. n.] – 82.
 123. KÉP: [Ifjúfej – az előbbi szobor részlete – bronzszobor – Fametszet – J. n.] – 83.
 124. Orlay [Petrich Soma]: *Műszemle. [Keleti Gusztáv: A száműzött parkja]* – 85–87.
 125. N. n.: *Rafaelnak egy Madonnája Kyburgban.* – 87.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT – 87.

126. *A választmányi ülésben...* [döntés a társulat által megvásárolt művek áráról]
 127. *Matejko János.* [Az utolsó lengyel országgyűlés című képét a társulatban kiállítja]
 128. *Szerkesztői üzenet* – 87.
 129. *A május 15-én kihuzott nyeremények közül még el nem vitettek.* – 88.

11. szám – augusztus 9.

130. Maszák Hugó: *Az utolsó lengyel országgyűlés. Történelmi kép festette Matejko.* – 89–91.
 131. Orlay [Petrich Soma]: *Műszemle.* – [Munkácsy Mihály: Menyegzőre hívogatás] – 91–92.
 132. N. n.: *A görögök művészete.* – [Zeuxis, Parrhasios, Timanthes, Eupompos, Pamphilus, Euphranor] – 92–95.
 133. N. n.: *Falusi népünnep. Teniers Davidtól.*

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 96.

134. *Ujabban tagokká...* [névsor]
 135. *Székely Bertalan.* [társulati kiállításon: Nepomuk János üdvözlése, oltárkép]

MŰVÉSZETI HIREK. – 96.

136. *Hansch Antal.* [A Stajer vadonból című képét a budai várpalotában fogják felfüggeszteni]
 137. *Szerkesztői üzenet.* – 96.

12. szám – augusztus 22.

138. M[aszák Hugó]: *Waagen Gusztáv Frigyes.* – 97–98.
 139. M[aszák Hugó]: *A művész és a szellem mivélése.* – 98–99.
 140. N. n.: *A görögök művészete.* – [Ptoogenes, Apelles] 99–103.
 141. N. n.: *Falusi ünnepély Watteautól.* – 103–104.

HAZAI MŰVÉSZET. – 104

142. *Keleti Gusztáv.* [visszatért külföldi útjáról]
 143. *Doby Jenő.* [Eduard Engerth Zentai csata festménye után rézmetszet]

VEGYES. – 104.

144. *A bécsi művész akadémia.* [újjaépítése]
 145. *A bajor nemzeti muzeumon...* [máris javításokra szorul]

MŰVÉSZETI HIREK. – 104.

146. *Wurzinger.* [Starhembergi Rüdiger gróf]

147. *Lipcsében...* [Egyetemi falfestmények]
 148. *Figyelmeztetés.* – 104.
 149. *Matejko képe.*

13. szám – szeptember 10.

150. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt.* – 105–106.
 151. N. n.: *A Rhingetti Hercules.* – 106–108.
 152. N. n.: *A bécsi művészi ünnepély.* – 108–110.
 153. N. n.: *Falusi ünnepély Watteau-tól.* – 110–111.

MŰVÉSZETI HIREK. – 111.

154. *A képzőművészeti társulatot...* [Bécsben több választmányi tag képviseli]
 155. *Székely Bertalan.* [kormánysegéllyel külföldre indult]
 156. *Madarász Victor.* [Erdélyben volt, rövidesen Pestre jön]
 157. *Engel József.* [Ámor szobrát tulajdonosa eladja]
 158. *Az osztrák műegylet.* [kiállított művek statisztikája]
 159. *Szerkesztői üzenet.* – 111.
 160. *A május 15-én kihuzott nyeremények közül még el nem vitettek.* – 112.

14. szám – szeptember 21.

161. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt.* – 113–115.
 162. N. n.: *A római művészet.* – 115–118.
 163. Wouvermann Fülöp: *A zárda.* – 118–120.

MŰVÉSZETI HIREK. – 120.

164. *Magyar művészek.* [Than Mór, Lotz Károly, Madarász Viktor, Wagner Sándor, id. Markó Károly képei a harmadik német művészeti kiállításon]
 165. *Kisfaludy szobrára...* [Pályázat]
 166. *A képzőművészeti társulatban...* [új képek a tárlaton]
 167. A „Csorda”. [Lotz Károly albumlapja]
 168. *Szandház Károly.* [Allegorikus szobrok a Pesti Takarékpénztár épületéhez]
 169. *A Széchenyi szobor.* [többben új pályázat kiírását sürgetik]

VEGYES. – 120.

170. *Leutze Manó.* [Münchenben meghalt, az életmű rövid összefoglalása]
 171. *Rómában ókori...* [ókori márvány szoborleletek]
 172. *Belgrádban a meggyilkolt fejedelemnek...* [emlékére fogadalmi templomot emelnek]

15. szám – október 3.

173. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt.* – 121–123.
 174. N. n.: *A németországi művészek III-ik kiállítása Bécsben a művészházban. Bécs, sept. 22.* – [Wilhelm Kaulbach, Karl Piloty, Herderich, Franz Adam, Flüggen, Victor Müller, Szinyei Merse Pál, Armin Schneider, Hans Makart, Lindenschmidt, Karl Jager, Freidrich Schwörer, Andreas és Oswald Aachenbach, Andreas Müller, Litschauer] – 123–125.
 175. N. n.: *Apelles.* – 125–127.
 176. N. n.: *Schoorel János.* – 127–128.

HAZAI MŰVÉSZET. – 128.

177. *Schäffer Albert*. [a Nemzeti Múzeum múkincseit ábrázoló festményét Bécsben kiállítja]
 178. *Izsó Miklós*. [utazási segélyt igényel római tanulmányútra]
 179. *Munkácsi Mihály*. [Düsseldorfba indul]
 180. *Than Mór*. [Ciniselli Emma arcképe]
 181. *Telepy Károly*. [Gödöllői kastély]

MŰVÉSZETI HIREK. – 128.

182. *Waagen helyébe*. [H. G. Hotho igazgatói kinevezése a berlini múzeum élére]
 183. *Ingres a híres francia művész szobrára pályázatot hirdetett*.
 184. *A bécsi fogadalmi templomra...* [építési költségei]
 185. *Képzőművészeti társulat*. [a következő műlap Simonyi Antal Székely Bertalan Özvegy című képe nyomán készült fényképe lesz]– 128.

16. szám – október 16.

186. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt*. – 129–130.
 187. N. n.: *A németországi művészek III-ik kiállítása Bécsben a művészházban. II. Bécs, sept. 26.* – [Découdres, Ludwig Knaus, Benjamin Vauthier, Feodor Dietz, Wilhelm Camphausen, Claudius Schraudolf, Julius Roeting, Hoffmann Heinrich, Schick C., Moritz Oppenheim, Karl Becker, Peters P. F., Theodor Horschelt, Friedrich Carl Hausmann, Carl Steffek, Johann Wilhelm Schirmer, Schuster W., Friedrich Volz] – 130–134.
 188. M[aszák Hugó]: *A kapu alatt*. – 134–135.
 189. N. n.: *Apelles*. – 135–136.
 190. N. n.: *Schoorel János*. – 136–137.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 137.

191. *A módosított alapszabályok*. [a miniszterium jóváhagyta]
 192. *A választmány október 2-án...* [határozat a titkát Bécsbe való delegálásáról és ott a társulat eddigi működésének bemutatásáról]
 193. *A Lotz Károly...* [Gulyaitatás társulati műlap próbanyomatát elfogadták]
 194. *Ung megye*. [két fényképet ajándékozott a társulatnak, amelyek az 1867. évi koronázási bandérium öltözetét ábrázolja]
 195. *Wagner István*. [ajándék kézirat]
 196. *A titkár benyújtja...* [Henszlamnn Imre a párizsi kiállításról írt munkáját közlésre javasolják]
 197. *A választmány rendkívüli...* [bíró bizottmány művésztagjainak névsora]
 198. *Az új sorsjegyekre...* [Lotz Károly terve]
 199. *Egressy Gábor*. [Izsó Miklós szobra a társulat kiállításán]
 200. *A m. kir. belügyminiszterium által jóváhagyott alapszabályai az Országos magyar képzőművészeti társulatnak*. – 138–140.

17. szám – november 3.

201. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt*. – [David] – 141–142.

202. N.n.: *A németországi művészek III-ik kiállítása Bécsben a művészházban. III. Bécs, sept. 26.* – [Friedrich von Amerling, Hans Canon, Franz Schrotzberg, Henrich von Angeli, Gustav Gaul, Josef Mattaus Aigner, August George, Oeconomos Aristides, Georg Raab, Eduard Engerth, Madarász Viktor, Carl Rahl, Carl Blaas, Heinrich Schwemminger, Christian Rubens, Eugen Blaas, Eduard Ender, Graf L., Armin Eichler, Siegfried L'Allemand, Fritz L'Allemand, Wilhelm Emelé, Löffler Radimno, Friedrich Friedlander, Rudolf Huber, Franz Schams, Alois Schönn, Eugen Felix, Leopold Pollak, Strassgschwandtner, Bernath Sieburger, Otto Thoren, Julius Blaas, Konrad Bühlmayer, Alfred Ergelett, Markó Károly, Joseph Hoffmann, Joseph Selleny, Otto Ruppert, Thomas Ender, Hansch Antal, August Mantler, Rudolph Geyling, Joseph Danhauser, Ferdinand Georg Waldmüller, Peter Fendi, Alexander von Wagner, Johann Nepomuk Silbernagel, Hans Gasser, Kundtmann] – 142–148.
203. N. n.: *Apelles.* – 148–149.
204. Telepy Károly – Harsányi Pál: *A képzőművészeti társulat emlékirata, melyet az idegen műegyletekhez küldött.* – 149–150.
205. N. n.: *Schoorel János.* – 150–152.

HAZAI MŰVÉSZET. – 152.

206. *Than és Lotz tervezete...* [Magyar Nemzeti Múzeum falképei]
207. *Rajztanítási vezérkönyvet...* [Maszák Hugó]
208. *Telepy Károly.* [Gödöllői kastély]
209. *Kugler Ferencz.* [Andrássy Gyula mellszobra]
210. *Engel József.* [Rómából Pestre érkezett]
211. *Henszlmann Imre.* [Vahot Sándorné estjén művészettörténeti előadást tart]
212. *Izsó Miklósnak...* [állami támogatás tanulmányai folytatására]

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 152.

213. *Az állandó jury.* [a társulat által megvásárolt művek listája]
214. *A check.* [az új csekkrendszer tervezet]
215. *A bécsi Kunstgenossenschafthoz...* [elküldték a társulat eddigi történetét, működését bemutató írást]
216. *A választmány.* [kiállításra felkért külföldi művészek]
217. *Gorove közigazgatási miniszternek...* [köszönetnyilvánítás]

18. szám – november 18.

218. Springer nyomán: *A művészet a francia forradalom alatt.* – 153–154.
219. N. n.: *Visszapillantás az ó-kor művészetére.* – 154–158.
220. Henszlmann Imre: *Henszlmann Imre levele.* – 158.
221. N. n.: *Flink Govaertné arcképe.* – 158–159.

HAZAI MŰVÉSZET. – 159.

222. *A nemzeti muzeum képtárából.* [Ligeti Antal készíti a képtár katalógusát]
223. *Madarász Viktor.* [Pesten műtermet épít]

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT. – 159–160.

224. *Az özvegy.* [Szekely Bertalan festménye Simonyi Antal fényképeként társulati műlap]
225. *Az egri nevet...* [az egriek szorgalmas műpártolásának dicsérete]

226. *A választmány.* [kiállításra jelentkező külföldi művészek]
 227. *A jövő kiállításra...* [diákoknak ingyenes lesz a belépés]
 228. *A bíráló bizottság.* [újonnan megvásárolt művek]
 229. *Haynald Lajos.* [köszönetnyilvánítás]
 230. VEGYES. – 160.

MŰVÉSZETI HIREK. – 160.

231. *Pettenkoffer találmánya.* [restaurálási találmánya jó eredményeket mutat a próbák során]
 232. *Az ulmi templom.* [támogatására sorsjegyeket bocsájtanak ki]
 234. *Florenzben a san Marco zárdát...* [megnyílt a nagyközönség előtt]
 235. *Telepy Károly: Felszólítás.* – 160.

19. szám – december 6.

236. N. n.: *Genelli Bonaventura.* – 161–162.
 237. [Maszák Hugó]: *Az első keresztény kor festészete. (Második korszak.)* – 163–165.
 238. N. n.: *Wiertz Antal fénytelen modora. Péinture mate.* – 165–166.
 239. N. n.: *Flink Govaertné arczképe. (Folytatás.)* – 166–167.

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT – 168–169.

240. *A választmányinak december elsején.* [bíráló bizottság véleményeinek elfogadása]
 241. *A társulati nyermények száma összesen 60-ra megy.*
 242. *Külföldi művészek közül.* [Joseph Fürich, Joseph Hoffmann]
 243. *A „Verbindung für historische Kunst” ...* [Pesten kiállítandó művei]
 244. *Péchy Imre.* [Kötse község térképe]
 245. *A könyvvásárló bizottság.* [a társulat számára megvásárolt könyvek listája]
 246. *Madunyitzi Mihálik János...* [új tagok névsora]

HAZAI MŰVÉSZET – 169.

247. *Barabás.* [Pickersgill édesanyja, Fáy András, Simoncsics, Hajos József arczképe]
 248. *Berger Károly.* [meghalt]
 249. *Minich József.* [Domborművek a Károlyi-palota számára]
 250. *Orlay Soma.* [Coriolanus, Deadalus és Icarus]
 251. *Than Mór.* [Enyiczke, Szent Cecilia]
 252. *Telepy Károly.* [Füleki parkrészlet]

MŰVÉSZETI HÍREK – 169.

253. *Az Északnémet műegylet.* [részvénypolitikája]
 254. *Cyprus szigetén.* [görög és föníciai régiségek]
 255. *I. Lajos bajor királynak...* [mellszobrúra a királyi öntödében készülő bronz babérkoszorút helyeznek]

20. szám – december 16.

256. *Henszlmann Imre: Plastikai arczképek. (Mellszobrok.)* – 169–170.
 257. *Maszák Hugó: Az első keresztény kor festészete.* – 170–173.

258. N. n.: *Flink Govaertné arcképe*. – 173–175.

259. *Egy névtelen pályakérdése*.

260. *A kiállítás*. [kölföldi résztvevők névsora]

HAZAI MŰVÉSZET – 176.

261. *Klimkovics Ferencz*. [Klapka tábornok és Luzsénszky Pál arcképe]

262. *Halász László*. [Pestre települt]

263. *Komlósy*. [Rózsa-albumba]

264. *Helyreigazítás*. [Enyiczke képét nem Than Mór, hanem Ligeti Antal festette]

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT – 176.

265. *Az albumlapokra vonatkozólag*. [új múlappolitika]

266. *A „Műcsarnok” további fenntartása*. [a lap szerkesztését egy bizottság vette át]

267. *Ujabban tagokká lettek*. [névsor]

VEGYES HIREK – 176.

268. *„A florenczi dögvész”*. [Makart]

269. *A londoni „National gallery”*. [új vásárlása, egy Michelangelo festmény]

II. ÉVFOLYAM 1869

21–22. szám – január 16.

270. M[aszák Hugó]: *Az országos magyar képzőművészeti társulat albumlapjai. I. Szent László viadala Ákos kun vezérrel. Rajzolta Storno Ferencz. – II. Gulyaitatás. Festette Lotz Károly. – III. Az özvegy. Festette Székely Bertalan. – 177–179.*

271. Findura Imre: *Felelet egy névtelen pályakérdésre*. – 179–181.

272. Maszák Hugó: *Storno Ferencz*. – 181–182.

273. I.: *A legujabb ásatások Rómában. A capitolium*. – 182–183.

274. N. n.: *Az album jövője*. – 183.

HAZAI MŰVÉSZET – 183.

275. *Sajóssy Lajos*. [Szent Erzsébet oltárkép]

276. *Kugler Ferencz*. [Andrássy Gyuláné medalion képmása, Ferenc József szobor]

MŰVÉSZETI HIREK – 183.

277. *Olfers tr. titkos tanácsos*. [lemondott]

278. *A düsseldorfi „Künstler-Unterstützungsverein”*. [sorsolásai]

279. *Dürernek egy kis képét...* [Kálvária, Drezdában kiállították]

280. *Huet Pál*. [meghalt]

281. *Piloty*. [visszautasítva a berlini meghívást Münchenben marad]

KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT – 183.

282. *A választmány ülésében*. [Sina Simon báró képei megérkeztek]

283. *A „Verbindung für hist. Kunst”*. [megállapodás]

284. *A képzőművészeti társulatnak...* [taglétszám]

285. *A „Műcsarnok”-ot...* [a folyóirat a Fővárosi Lapok külön rovataként folytatódik]

286. *Ujabban tagokká lettek...* [névsor]

UJABB HIREK – 184.

287. *Piloty tanárt...* [Germanicus bevonulása Rómába]
 288. *Ille müncheni művész.* [Johann Eduard Ihlée]
 289. *Würzburgban.* [Fürst zu-Rhein képtár árvezése]
 290. *Ritschl műveit...* [Ritschl múzeumot terveznek]
 291. *Építészeket és aquarell festőket...* [technikai találmány]
 292. *E számmal a „MŰCSARNOK” mint önálló lap megszűnik.*

A Műcsarnok névmutatója

- Aachenbach, Andreas – 174
 Aachenbach, Oswald – 174
 Adam, Franz – 174
 Aigner, Josef Matthäus – 202
 Amerling, Friedrich von – 202
 Andrassy Gyula gróf – 24, 209
 Andrassy Gyuláné – 275
 Angeli, Heinrich von – 202
 Apelles – 140, 175, 189, 203
 Aradi Zsigmond – 31
 Balassa János – 34, 246
 Barabás Miklós – 34, 246
 Becker, Carl – 187
 Berger Károly – 247
 Blaas, Eugen – 202
 Blaas, G. – 202
 Blaas, Karl von – 202
 Bühlmayer, Konrad – 202
 Camphausen, Wilhelm – 187
 Canon, Hans – 202
 Caravaggio, Michelangelo Merisi – 15
 Cecilia, Szt. – 250
 Ciniselli Emma – 180
 Coriolanus – 23, 249
 Csapó Vilmos – 42
 Csány László – 34
 Danhauser, Joseph – 202
 David, Jaques Louis – 201
 Decamps, Alexandre Gabriel – 13
 Découdres – 187
 Delacroix, Eugène – 13
 Delaroche, Paul – 13
 Dietz, Feodor – 187
 Doby Jenő – 143
 Dou, Gérard – 45
 Dürer, Albrecht – 278
 Dyck, Anthonis van – 4, 47
 Eckhardt, Ludwig – 37
 Egressy Gábor – 199
 Eichler, Armin – 202
 Emelé, Wilhelm – 202
 Ender, Eduard – 202
 Ender, Thomas – 202
 Engel József – 35, 110, 157, 210
 Engerth, Eduard – 143, 202
 Ergelett, Alfred – 202
 Erzsébet, Szent – 274
 Euphranor – 132
 Eupompos – 132
 Fáy András – 246
 Felix, Eugen – 202
 Fendi, Peter – 202
 Ferenc József – 275
 Findura Imre – 270
 Flüggen – 174
 Friedländer, Friedrich – 202
 Fürich, Joseph – 241
 Gara nádor – 117
 Gasser, Hans – 72, 202
 Gaul, Gustav – 202
 Genelli, Bonaventura – 235
 George, August – 202
 Geyling, H. – 202
 Gorove István – 207
 Govert, Flink – 221, 238, 257
 Görling – 15, 45
 Graf, L. – 202
 Hajós József – 246
 Halász László – 261
 Hansch, Anton – 136, 202
 Hansen, Theophil von – 69
 Harsányi Pál – 86, 204

- Hausmann, Friedrich Carl – 187
 Haynald Lajos – 229
 Henszlmann Imre – 2, 13, 25, 113, 121, 211, 220, 255
 Herderich – 174,
 Hoffmann, Heinrich – 187
 Hoffmann, Johann – 202, 241
 Horschelt, Theodor – 187
 Hotho, H. G. – 37
 Huber, Carl Rudolf – 202
 Huet, Paul – 279
 Hyppolit, Flandrin – 13
 Ihlée, Johann Eduard – 287
 Ingres, Jean-August Dominique – 13, 183
 Izsó Miklós – 33, 81, 94, 95, 178, 199, 212
 Jäger, Karl – 174
 Kaulbach, Wilhelm – 174
 Keleti Gusztáv – 116, 124, 142
 Kisfaludy Sándor – 165
 Klapka György – 260
 Klimkovits Ferenc – 260
 Knaus, Ludwig – 187
 Komlósy – 262
 Kornis Ádám – 95
 Kozárik Anna – 21
 Kratzmann Gusztáv – 83
 Kugler Ferenc – 24, 63, 209, 275
 Kundtmann – 202
 L'Allemand, Fritz – 202
 L'Allemand, Siegfried – 202
 Lajos, I. bajor király – 36, 254
 László, Szt. – 29
 Leutze, Emanuel Gottfried – 160
 Liezenmayer Sándor – 66
 Ligeti Antal – 8, 62, 263
 Lindenschmidt – 174
 Litschauer – 174
 Lotz Károly – 49, 50, 56, 96, 164, 167, 193, 206, 269
 Löffler, Radimno – 202
 Luzsénszky Pál – 260
 Madarász Viktor – 156, 164, 223, 202
 Madunyitzi Mihálik János – 245
 Makart, Hans – 174, 267
 Mantler, A. – 202
 Marastoni József – 58
 Mária Terézia – 66
 Markó András – 56
 Markó Ferenc – 58
 Markó Károly, id. – 29, 164, 202
 Maszák Hugó – 1, 3, 14, 26, 41, 74, 76, 88, 114, 130, 138, 139, 188, 207, 236, 256, 269, 271
 Matejko, Jan – 127, 130, 149
 Michelangelo, Buonarroti – 268
 Minich József – 248
 Molnár József – 111
 Moreau, Gustave – 13
 Munkácsy Mihály – 36, 65, 117, 131, 179
 Müller, Andreas – 174
 Müller, Victor – 174
 Nagy Sándor – 113, 121, **122, 123**
 Nepomuki Szt. János – 135
 Null, Eduard van der – 71
 O'Egan, Roza – 87
 Oeconomos, Aristides – 202
 Oppenheim, Moritz – 187
 Orlai Petrich Soma – 23, 124, 131, 249
 Paál László – 109
 Pákh Albert – 33, 81, 94
 Pálffy Lipót – 97
 Pálóczy László – 34
 Pamphilios – 132
 Parrhasios – 132
 Péchy Imre – 243
 Pecz Henrik – 32
 Peters, P. F. – 187
 Pettenkoffen, August von – 231
 Pickersgill – 246
 Piloty, Karl von – 174, 280, 286
 Pollak, Leopold – 202
 Polygnotus – 102
 Protogenes – 140
 Pulszky Ferenc – 113, 121
 Raab, Georg – 202
 Raffaello, Santi – 42, 125
 Rahl, Carl – 202
 Rembrandt van Rijn – 77
 Rigel, Herman – 37
 Rietschel, Ernst – 289
 Roeting, Julius – 187

- Rubens, Christian – 202
Ruisdael, Jacob Isaackszon van – 27
Ruppert, Otto – 202
Russ, Franz – 202
Sajóssy Lajos – 274
Sárközy József – 67
Schäffer Albert – 177
Schams, Friedrich – 202
Scheffer, Ary – 13
Schick, C. – 187
Schirmer, Johann Wilhelm – 187
Schneider, Armin – 174
Schoorel, Johann – 176, 190, 205
Schönn, Alois – 202
Schraudolph, Claudius – 187
Schrotzberg, Franz – 202
Schuster, W. – 187
Schwemminger, Heinrich – 202
Schwörer, Friedrich – 174
Selleny, Joseph – 202
Sieburger, Bernath – 202
Silbernagel, Johann Nepomuk – 202
Simoncsics – 246
Simonyi Antal – 185, 224
Slingeland, van Peter – 115
Springer, Anton Heirich – 150, 161, 173, 186, 201, 218
Steffeck, Carl – 187
Storno Ferenc – 29, 56, 269, 271
Strassgschwandtnr, Anton – 202
Szandház Károly – 168
Szathmáry Karolina – 104
Széchenyi István – 35, 64, 74, 101, 110, 169
Székely Bertalan – 135, 155, 185, 224, 269
Szemplér Mihály – 118
Sziebreich Károly – 64, 74, 101, 114
Szinyei Merse Pál – 174
Telepy Károly – 40, 99, 181, 204, 208, 234, 251
Teniers, David – 133
Terborch, Gerhardt – 103
Than Mór – 49, 50, 96, 164, 180, 206, 250, 263
Thoren, Otto – 202
Timanthes – 132
Újházy Ferenc – 82
Vandrák Károly – 47
Vauthier, Benjamin – 187
Vernet, Horace – 13
Voltz, Friedrich – 187
Waagen, Gustav Friedrich – 138, 182
Wagner István – 195
Wagner Sándor – 164
Wagner, Alexander von – 202
Waldmüller, Ferdinand Georg – 202
Watteau, Antoine – 141, 153
Wiertz, Antal – 237
Wouvermann, Philippe – 163
Wurzinger – 146
Zeuxis – 132

SZEMLE

KENDALL, CALVIN B.: THE ALLEGORY OF THE CHURCH: ROMANESQUE PORTALS AND THEIR VERSE INSCRIPTIONS. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1998. XV, 401 o. 36 képoldal.

A műalkotások, legalábbis a középkoriak, maguktól nem beszélnek, hanem szóra kell bírni őket, ami időnként meglehetősen nehézségekbe ütközik. Ha pedig mégis megszólalnak, azaz feliratokkal látták el őket, akkor azzal újabb bonyodalmat okoznak a művészettörténésznek, aki rendszerint nincs is felkészülve azok elolvasására és megfejtésére. Csak az igazán eltökélt művészettörténészek szoktak elbíbelődni a sokszor enigmatikus feliratokkal, a szakmabéliek többsége ezt átengedi a filológusoknak. Azok ellenben ritkán érdeklődnek a kőfaragványok titkai iránt, az ő igazi terepük a pergamen és a papíros. Éppen ezért érdemel különös figyelmet az a nemrég megjelent kötet, melynek célja „a román kori kapuk vizsgálata verses felirataik lencséjén keresztül”.

A mű szerzője a minnesotai egyetem angol tanszékének professzora, aki egy turistaúton fedezte fel magának a román kori templomok feliratait. Miután nem talált a témában megfelelő szakmunkára, maga fogott kutatásba, és számos tanulmányút után 20 év munkával elkészítette a román kori verses feliratok corpusát. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző nem művészettörténész: ezt jelzik a datálási bizonytalanságok, a szakirodalom hiányosságai (anélkül kezdett anyaggyűjtésbe, hogy tudott volna a poitiers-i Robert Favreau vezette nagy vállalkozásról, a Corpus des inscriptions de la France médiévale-ról [CIFM] [amit az előszóban tiszteletreméltó bátorsággal be is vall]) – bár el kell ismerni, ennek ellenére hatalmas és korrekt munkát kaptunk kézhez, kiterjedt apparátussal. Ebben sokan siettek segítségére, köztük magyarok is, akiknek a kalauzolásával felkereste hazánkat, és ez meghálálhatta magát a katalógusrészben is (ld. alább az Esztergomról írottakat!).

Ha pontosabban akarjuk meghatározni a könyv tárgyát, kissé elbizonytalanodunk. A katalógus ugyanis szándéka szerint minden faragott román kori verses feliratot közöl. A könyv címe a mű tárgyát csak a kapukra szűkíti, de lehet-e a feliratos román kori portálokat elemezni a felirat nélküliek ikonográfiája figyelmen kívül hagyásával? Természetesen nem, ezért a főszerzőben általában a román kori kapuk ikonográfiai elemzését kapjuk, mely legfőképpen, de nem kizárólagosan a feliratokon alapszik.

A mű a bevezető, talán kissé általános, a középkori templom szimbolikáját bemutató fejezet után nagyon helyesen a templomi feliratok történeti vázlatát nyújtja az ókeresztény időktől, majd áttér a fő témára: a XI–XII. századi észak-itáliai, dél-franciaországi és észak-spanyolországi emlékek elemzésére. A portálok jelentésrétegeit árnyaltan érzékelteti. Központi szerepet szán Jézus kijelentésé-

nek: „én vagyok a kapu” (Jn 10,9), és a kapuk Krisztus-szimbolikájának. Más, ezt kiegészítő allegorikus jelentéseket is bemutat, mint a Menny kapuja, az Élet kapuja, az Élet kútja, morális allegóriák, víziók, sőt a politika, zarándoklat és az anyagi szempontok is tálalásra kerülnek. Nem feledkezik meg a szerző a művészeket és a megrendelőket dicsőítő feliratokról sem. Mellékesen kitér a szövegek nyelvezetére, metrikájára és szójátékaira is. A szerző fő érdeklődési területe a kapu szimbolikája a templom allegorikus rendszerében értelmezve, de elég belátó ahhoz, hogy más szempontoknak is teret adjon.

A szöveget kísérő 40 fotó kifejezetten a jelen kötet számára készült. Ha az volt ezzel a cél, hogy a szöveg hathatós képi támogatást nyerjen, akkor ez csak részben sikerült. A válogatásba ugyanis javarészt jólismert emlékek kerültek, a rajtuk szereplő felirat pedig ugyanúgy nem olvasható, mint általában az eddig közölt fotókon. Mégis jó így együtt látni az anyagot, még ha jobban is örültünk volna a madárlátta emlékeknek, így pl. egyes Amerikában is kevésbé ismert francia vagy közép-európai faragványoknak.

A könnyebb tájékozódást szolgálják a térképmelléletek, melyek közül négy egy-egy régiót mutat be (Rhône-Alpok, Pó-völgy, Pireneusok és Aquitánia, ezek szerfölött hasznosak a tájékozottabb olvasónak is), egy pedig a maradékot tünteti fel. Ez utóbbi címe: Európa, de szokás szerint lemarad az olasz csizma lábfeje, az egész Skandináv-félsziget, és a kontinens félbemarad valahol Bécs vonalában. Így a katalógusban szereplő Esztergomot csak a távolba mutató nyíl jelöli (ahogy Trogirt is). Nem ellenőriztem a katalógus valamennyi tételét, de az egyetlen lengyelországi emlék, egy boroszlói timpanon, lemaradt róla, és Velencét sem mint feliratos helyet jelöli.

A kötet legfőbb értéke kétségtelven a 192 tételes katalógus. A gazdag és változatos anyag sok szemezgetnivalót tartogat az érdeklődőknek. A teljességre törekvő kritikai szövegkiadás (sokszor a korábbi közlések javításával) és az angol fordítás mellett részletesen leírja a felirat hollétét és tartalmi környezetét. A datálások rendszerint a szakirodalom kritikátlan használatát tanúsítják, és néha csak évszázad pontosságúak. A katalógustétel szövegében és a hozzá fűzött jegyzetekben általában korrekt szakirodalmi tájékoztatást kapunk, ami különösen a világ jelen szegletében nem lebecsülendő segítség, a szerző ugyanis éppen ahhoz fért hozzá, amihez mi nehezebben, és fordítva, az hiányzik belőle, amit mi ismerünk jobban. Így például nehezen érthető, miért kell találgatásokba bocsátkozni afelől, hogy a trogiri dóm híres faragott kapuja a nyugati oldalon van-e (mellesleg: ott van). A boroszlói Építészeti Múzeumban (Muzeum Architektury) őrzött timpanon verses feliratát csak részlegesen közli, eredete homályban marad (a „Tympanum of Jaxa” meghatározásból nem derül ki, hogy Jaxa/Jaksa/Jaschko valójában a timpanonon ábrázolt alapító, a faragvány pedig a közeli Olbin kolostorából való), és irodalmi hivatkozása (Ornamenta Ecclesiae katalógus a CIFM alapján!) sem kielégítő.

Általában a közép-európai emlékek számbavétele esetlegesnek tűnik. Csak a lengyelországi emlékek közt tallózva, említés nélkül marad a műben a strzelnoi Szentháromság-templom (közli: Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku, red.: M. Walicki, Warszawa 1971, 760), vagy az ugyancsak Boroszló környékéről származó, piaseki egykori ágostonos rendi templom kaputimpanonja (uo. 782.). Bizonyára jó hasznát vette volna a szerző az olyan összefoglalásoknak, mint K. Ciechanowski: Epigrafia romańska i wczesnogotycka w Polsce

(Wroclaw 1965) vagy az olyan recensebb munkáknak is, mint V. Delonga: *Inscriptions des souverains croates du IXe au XIe siècle* (Split 1997). A kimaradt példákat bizonyára lehetne még szaporítani: említhető a pécsi Jákobot ábrázoló verses feliratos márványfaragvány, mely vélhetőleg egy tervezett kapu szárköveként készült (+ NVLLVS MIRETVR [...] VT / hVIC CVR BENEDICTIO DETVR, vö. Pannonia Regia kat. no. I-74); problematikusabb az óbudai Maiestas Domini-dombormű, mely talán nem is kapuhoz készült, és töredékes feliratáról csak sejtethető, hogy versbe szedték (+ ORBITA TOLLITUR [...]O GRADIVNTVR, vö. Árpád-kori kőfaragványok kat. no. 58. és Budapest im Mittelalter kat. no. 145); a sokat vitatott zalavári „küszöbkő” kapcsán legalább abban egyetértés van, hogy hexameteres felirata Árpád-kori (Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára, in: *Zalai Múzeum* 2/1990, 164., vö. Szóke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon, in: *Ars Hungarica* 26/1998, 285–6.); és talán idevonható a gyulaféhevári székesegyház főszentélyének déli falába foglalt régebbi Szt. Mihály-dombormű (feliratát töredékesen közli: Entz G.: A gyulaféhevári székesegyház, Budapest 1958, 167.; jobban tanulmányozható a Magyar Nemzeti Galéria másolatán, melyre egy emlékezetes alkalommal Takács Imre hívta fel figyelmemet).

Hazai szempontból leginkább az esztergomi Porta speciosáról írottak érdemelnek figyelmet. Kisebb ügyetlenségekkel itt is találkozunk (a helymegjelölésként megadott Komárom [megye!] helyére ma már Komárom-Esztergom megye kívánkozna; megjegyzem, nem biztos, hogy így, országnév nélkül találja meg a legkönnyebben az átlag amerikai olvasó). A hivatkozott irodalom (Máthes [ezt ugyan a szerző vélhetőleg nem ismeri közvetlenül, különben nem állítaná, hogy a mű a XVIII. századi olajképen alapul, 224.o.], Dercsényi 1947, Bogyay 1950, Ragusa 1980) az átlagosnál teljesebb, bár fontos művek (így Marosi Ernő több, ráadásul idegen nyelven publikált dolgozata, vagy Takács Imre újabb tanulmányai) így is kimaradtak. A hazai kutatás így is profitálhat a katalógusban kereszthivatkozással is jelzett számos, itthon csak részben ismert párhuzamból (Milánó: S. Giorgio al Palazzo, Sant Paul del Camp / Barcelona, Saint-Marcel-lès-Sauzet, Salzburg: Nonnberg, Velenca: San Marco, Boroszló/Olbin).

Ezek közül a főszövegben is elemzett velencei párhuzam tűnik különösen érdekesnek. A San Marco belső főkapuját Szűz Mária mozaikja díszíti, belső oldalán a Deísisnek sajátos, Szt. Márkkal kiegészített változata található. Ez utóbbi mozaik ugyan valamivel későbbi az esztergomi faragványoknál (XIII. sz. középső harmada), de elképzelhető, hogy egy ezt megelőző, talán XII. sz. közepi vagy még korábbi ábrázolást váltott fel. A belső oldal felirata („Ianua sum vitae, per me mea membra venite”) az esztergominak jó analógiája (114–116.o.; a felirat rokonságára már Bogyay Tamás is utalt 1950-ben). Ezen a ponton óhatatlanul Takács Imre feltevésére kell gondolnunk, aki egy 1993-as előadásában (Porta patet vitae. Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról, in: *Kezdet és újrakezdet. Strigonium Antiquum* 2, szerk: Beke M. Budapest 1993, 53–60.) amellet érvelt meggyőzően, hogy a külső oldalán a Madonnát megjelenítő Porta speciosa belső ívmezőjét eredetileg az esztergomi inkrusztált Deísis-timpanon foglalta el. A velencei analógia frappánsan támogatja Takács elképzelését, és a hasonló felirat alapján még a közvetlen kapcsolatot sem zárhatjuk ki. Abban a reményben ajánljuk tehát Kendall könyvét a kutatóknak, hogy még sok hasonló csemegére találhatnak benne.

Szakács Béla Zsolt

FEJÉR MEGYE MŰVÉSZETI EMLÉKEI. The Historic Monuments of Fejér County. Szerk. Entz Géza Antal és Sisa József. Székesfehérvár, Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, Szent István Király Múzeum és a szerzők, 1998. 267 l. 56 szövegekzi ábra, 116 szövegekzi fénykép

Magyarország régészeti és műemléki úgynevezett nagy topográfiájának kötetei a feladat nagyságából és sokrétűségéből adódóan az első kötet 1948-as megjelenése óta lassan készülnek. A sorozat jellegénél fogva elsősorban a régészek, művészet- és építészettörténészek kézikönyve. Kötetei csak a történeti stílusokkal foglalkoznak. Genthon István Zakariás G. Sándorral közösen szerkesztett, kis topográfiának titulált kötetei az 1959–1961-es évek műemléki és műtárgy állományát veszik számba rövid leírások segítségével. A szerkesztők figyelme ugyancsak a történeti stílusokat állította előtérbe. E topográfiát szerkesztői a szakemberek körét meghaladó érdeklődőknek is szánták. Mindkét kiadványt a jellegének megfelelő apparátus kíséri. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és elődintézménye folyamatos gondoskodásának köszönhetően a szakmai érdeklődők rendelkezésére áll a Magyarország műemlékjegyzéke időnként korszerűsített kiadása. Ez a kiadvány a műemlékileg védett területeket, a műemlékeket lajstromozza, s jelzi az egyes objektumok hivatalos minősítését is.

A most bemutatásra kerülő könyv céljai szerint egy újabb sorozat és topográfia-típus első kötete. Programadói olyan sorozatra gondoltak, amely az ország művészeti emlékeit kisebb történeti-művészeti összefüggést mutató területi egységek szerint dolgozza fel. Tulajdonképpen, amint azt a bevezetőben meg is jegyzik a szerzők, a topográfia műfajon belül a Genthon-Zakariás- és a Dehio-féle topográfia-ák – és tegyük hozzá a Műemlékjegyzék – erényeinek figyelembevételével, illetve korszerűsítésével szerencsés változatot sikerült kialakítania a szerzőgárdának.

A kötet élén álló *Előszó* röviden ismerteti a célt, a munkamódszert, mely terepbejárásból, dokumentálásból és adatgyűjtésből áll, s a *Fejér megye és művészeti emlékeinek története* valamint a *Címszavak* c. fejezetek és az apparátus elkészítéséhez vezetett. A topográfia egzakt műfaj. Ezt az *Előszó* alapvetően szem előtt tartja. Ezért tűnik nagyvonalúnak az a közlés, hogy „különféle adatgyűjtést végeztünk”, annak pontos felsorolása helyett, hogy ez levéltári, ezen belül melyik levéltárban, milyen fondokra terjedt ki stb., OMVH tervtári, cédulázási vagy bibliográfiai illetve fototári gyűjtést jelentett-e, s a felsorolt közreműködők e munkák mely területén működtek. Hasonlóan vélekedhetünk arról a megjegyzésről is, hogy az „átnézésben részt vett” Csutor Éva és Szilárdfy Zoltán. Jó lenne tudni, hogy munkájuk milyen adatok pontosságát garantálja, hiszen valamely kötet szakmai színvonaláért a lektor a szerzőkhöz hasonlóan felel.

A *Fejér megye és művészeti emlékeinek története* c. fejezet megírása a megye bonyolult történeti helyzeténél fogva bárki számára igen komoly feladatot jelentett volna. A szerzőcsoport imponáló felülnézetből vázolta fel a középkortól eltérő politikai és egyházi igazgatás alatt álló, s ráadásul a sajátos helyzetű Székesfehérvárt is magába foglaló, területileg többször átrajzolt, az évszázadok folyamán sok emlékét elvesztő megye történetét és művészettörténetét, ezen belül leginkább építészettörténetét.

A *Címszavak* fejezetben a helységnevek az abc szerint követik egymást. Dehio kötetei turisták tájékozódását segítő várostérképeket tartalmaznak. A Műemlékjegyzék általában a fontosabb települések műemlékileg védett környezetét jelzi, de

ezek keretében olykor a településhálózat is megjelenik. A recenzált kötet az említett művekhez viszonyítva többet nyújt. Minden fontos vagy karakterisztikus település bemutatását az alaprajzzal kezdi. A rajzzal nemcsak az egyes településre és városra, hanem az egész megye településrendszerére a leírásnál pontosabb és könnyebben áttekinthető képet nyer a használó. Ezután ugyancsak újszerűen a címszóban megnevezett helység földrajzi tájegységen belüli helyének jelzése, fekvésének meghatározása következik. Ezen ismeretek birtokában az olvasó szemei előtt vizuálisan is megjelenik a település, amelynek történetébe a legfontosabb adatokra korlátozódva (első említés, esetleges régészeti feltárások eredményei, birtokosai, lakóinak vallása, nemzetiségi hovatartozása, fő foglalkozása, a történetét meghatározó események felelevenítése stb.) vezeti be az olvasót. Ezt követi az emlékek számbavétele. A szokásostól eltérően a kötet nem az utcák alfabetikus rendjére fűzi a műemlékeket, hanem a város- illetve településképet is meghatározó minőség szempontjából a fontossági szempontot is figyelembe véve jut el a rangosabb, régibb plébániatemplomtól a falu határában álló, jobbára a népi kultúra kereteibe tartozó, esetleg réginek nem is, hanem érdekesnek mondható temetőhöz, présházhoz vagy pléh Krisztushoz. Dícséretes, hogy a kötet szerzői történeti, természeti és régészeti emlékeket is bevonnak topográfiájukba. A mai sajnálatos gyakorlattal ellentétben különösen pozitív a Tác-Gorsiumban feltárt római tábor jelentőségéhez méltó ismertetés (érdemes lett volna a régészeti leletanyag bősége miatt legalább tárgytípusonkénti bemutatása és a jelenlegi őrzési hely közlése; máshol, egy-egy emlék kapcsán a szerzők élnek ezzel a lehetőséggel). Az elmondottak mellett mégis úgy tűnik, hogy a szerzőgárda legjobb szándékai ellenére is egy alapvetően épületeknek szentelt topografikus munkát kapott kézhez az olvasó. És ez nem is minden esetben a számbavétel elmaradásának, hanem annak felszínességében jelentkezik. Néha, pl. Bakonykúti esetében jelzi a topográfia, hogy a templom padlásán különböző tárgyak pusztulnak. Ugyanekkor a templomok felszerelésének, így a falképek, az oltárképek témájának, keletkezési korának pontosításával (pl. Balinka, mennyezetképek témája, Alcsút, Szent László, ezen belül melyik téma, ugyanitt Mária a gyermek Jézussal, készítési kor nélkül) stb. adós marad a szócikkben érdekelt auktorkor. Az egyes címszavak kisebb tartalmi egységeit a további tájékozódást segítő bibliográfia zárja le.

Tartalmasak a tömör műemlékleírások. Különös erényük, hogy olykor autopszia alapján a szakirodalomban rögzített álláspont korrigálására is vállalkoznak, illetve a minőség jelzésétől sem zárkoznak el. A templomok leírása hasznos, nem minden topográfiára jellemző adattal, az első említéssel és a titulussal kezdődik. Ezt követik az épület megrendelőjére, építőjére vonatkozó adatok, majd az építés történetének felvázolása, az épület művészettörténeti elemzése. A templom berendezésének, liturgikus tárgyainak azonban nem mindig jut kellő hely (a falfestmények, belső berendezések és ingóságok leírása gyakran elnagyolt: gyakran a téma és a készítési kor pontatlan, máskor, így a vértessacsbai templom 16. századi fametszetes bibliájának bibliográfiai adatai nem kielégítőek).

A kötetet olvasva műemléki szempontból a kastélyok és kúriák uralják a megyét. A kastélyok feldolgozása a templomokhoz hasonló szempontokat követ. Ezzel szemben a kúriák feldolgozása elnagyoltabb. A konkrét épület leírása pontos, ám a történeti háttér, az építetőre és építészre vonatkozó adatok az emlékcsoporton belül többnyire hiányoznak.

Sajátos feladatot jelentett a megye Székesfehérvár után második legnagyobb városának, az ország legnagyobb és legjellegzetesebb szocialista realista városának, Dunaújvárosnak a bemutatása. Ez esetben a városközpont alaprajza – indokkal – az ismertetett épületeket is jelöli. A város építésének negyedszázados történetét, a város jellegét, fontosabb köz- és ipari épületeit mintaszerűen tárgyalja szerzője. Ez azért is kiemelendő, mert szocialista realista stílusú város topografikus feldolgozására még alig akad példa. A teljességhez építészeti szempontból talán a korszak lakóépület típusának, lakásának bemutatása hiányzik, és szegényes az épületszobrászati és festészeti alkotások leírása is, valamint köztéri szobrok is alig jelennek meg.

A kötethez sokoldalú apparátus tartozik. A kötelező rövidítés- és irodalomjegyzék meglete aligha kárpótolja az olvasót a hiányzó képjegyzékért. Az idegennyelvű összefoglalás a régió művészeti sajátosságait ismertető angol nyelvű rezümé, amihez nagyon ötletesen, egy magyar–angol „szakszótár” kapcsolódik, ennek segítségével a magyarul nem olvasó érdeklődő is biztonsággal tájékozódhat a kötetben.

Hasznos kiegészítője a kötetnek az első kötéstábla belső oldalán a megye országon belüli megjelenítése majd a kötetben tárgyalt helységeket tartalmazó és a műemlékeket is jelző megyetérkép. A település- és épületalaprajzokon valamint homlokzatrajzokon kívül képes táblák is illusztrálják a szöveget. Mennyiségük és minőségük is kielégítő. Ezzel szemben az arányok az épület-alaprajzok és épületkülsők javára eltolódtak. Például hiányolható a még ma is számos érdekes kerti építményben bővelkedő csákvári kastélypark alaprajza. Vagy kevés az épületbelső mutató felvétel. Például egyetlen kúriába, vagy dunaújvárosi építménybe se pillanthat be az olvasó. Oltárképekből is mindössze egy látható közelről. A perkáti templom Immaculata-szobrát ugyan kiválóan minősíti leírója, reprodukciójától mégis eltekintett. Gorsiumban a falakon kívül egyéb emlékek is maradtak, ezek közül érdemes lett volna pl. a díszkutak domborműves kőlapjait a 105–106-os számú archív fotókon láthatónál nagyobb méretben, közelebről bemutatni (amennyiben az utóbbi helyreállítások során nem kerültek múzeumba, amit viszont a szöveg nem említ), illetve a XXIII. épület in situ kiállított színes stukkó- és falképtöredékei műfajilag szélesítették volna a képanyagot. Az illusztrációk megnevezésének módja kifogásolható; a rajz ábrakénti elnevezése helyénvaló, a reprodukció azonban nem azonos a fényképpel. A szöveg és kép viszonyában az is problémát jelent, hogy a szövegben elhelyezett képszám nincs mindig a helyén. Alkalmankénti elcsúszások okán a kép nem feltétlen azt illusztrálja, amiről a szöveg szól, hanem legjobb esetben annak valamely részletét (pl. a 16. kép nem a bicskei temetőt, hanem annak egy sírkövét, a 23. kép nem a csákberényi templomot, hanem egy miseruhájának egy részletét mutatja be, a 106. oldal szerint 75. fénykép a móri kapucinus templomot ábrázolja, valójában ezen a képszámon a Lamberg kastélyból származó szék látható). A mutatók alapvetően jók. Főleg az ikonográfiai index üdvözölhető. Ugyanakkor a névmutatón belül célszerű lett volna a személy- és a művésznevek másféle betűtípusokat felhasználó nyomtatása. A tipográfia kérdését érintve feltehető, hogy a betűtípusok közötti merészebb válogatás és az eltérő sorközök alkalmazása a kötetben való gyors tájékozódást a jelenleginél jobban segítette volna.

Kérdés számunkra, hogy kikhez jut el a kötet, és kedvcsináló-e a sorozat várható kötetei beszerzéséhez. Érthetően előnyös volt a szerzők szempontjából a Buda-

pestről könnyen megközelíthető, fajsúlyos emlékekben nem bővelkedő terület feldolgozása. Ám műemlékeinek jellege miatt e kötet egy már beindult sorozat valahányadik, nem pedig első darabjául kívánkozik. A borítóra került móri Lamberg kastély, mely Fellner Jakab terve alapján készült és maga a fénykép is szép, a kötésterv sikere ellenére sem biztos, hogy olyan figyelemkeltő lesz, mint a Genthon-féle topográfia három kötetéé volt.

A topográfia kézikönyv, amit használója a „terepre is magával visz”. A kötetet formája és mérete erre alkalmassá is teszi. Ugyanakkor, míg a negyven éves Genthon topográfiának préselt papírtáblás kötése még ma is ép, és a könyv sem esett szét, valószínűsíthető, hogy a jelen kiadvány nem lesz ilyen tartós.

Összegezőképpen megállapítható, hogy a kötet munkatársai jól kidolgozott, a továbbiakban is alkalmazható koncepció alapján egy korszerű és jól használható topográfiasorozat első kötetét adták közre. Az apróbb koncepcionális, szerkesztési és korrektúra körébe tartozó hibák (ezek főleg a datálásra, a téma meghatározásra és a szövegben jelzett és a képtáblákon látottak közötti eltérésekre vonatkoznak), a továbbiakban elkerülhetők lehetnek.

Wehli Tünde

A MAGYAR SOKSZOROSÍTOTT GRAFIKA SZÁZ ÉVE. MODERN MAGYAR LITOGRAFIA 1890–1930. Miskolci Galéria 1998. h.n. (222 oldal, szövegközti képek, angol kivonat)

A modern magyar litográfia első áttekintésének készült a Miskolci Galéria kiállítása és katalógusa. Az 1890-es dátum a modernizmus, szecesszió, Jugendstil megjelenésének ideje. Ehhez a korszakkezdethez tartozik a Magyarországon ekkor már több évtizede létező technika és műfaj stílusváltása. Ennek során ez a technika részben a rajzolás festő-grafikusok által művelt egyik formája lett, másrészt különböző tömegigényeket kielégítő, sokszorosító technikák egyik válfaja. A rendezők és szerzők Edouard Manet, Henri Fantin-Latour és a Nabik litográfiáinak rokonait keresték, s meg is találták Rippl-Rónai József, Vaszary János, Ferenczy Károly plakátjaiban és illusztrált könyvei anyagában. Kritikus elődeik a modern grafika értékeit már 1901-ben felismerték, amikor a Szépművészeti Múzeumban együtt szerepelt Henri de Toulouse Lautrec, Paul Signac, Hans Thoma valamint Rippl-Rónai József, Paczka Ferenc, Kövesházi Kalmár Elza „színes metszetei”-nek sora. A litográfia magasiskolája az első világháború végéig formálódott Magyarországon, majd újabb stílusváltásokkal szelídebb utóvirágzása volt itthoni és utódtállamok belső kiadványokban, sorozatokban, plakátokban a két világháború között. A miskolci kiállításon a szerzői, rendezői gárda (Bajkay Éva, Dobrik István, Bakos Katalin, Geller Katalin, Kopócsy Anna, Róka Enikő, Szoboszlai Lilla, Zsákovics Ferenc és mások) a legnagyobb részletességgel igyekezett feltárni a technika rejtelmeit és alkalmazásának módjait.

Földi Eszter tanulmánya a katalógusban Nagy Zoltán és Gerszi Teréz publikációs nyomán bemutatta az első magyarországi litográfiai műhelyeket és nyomdákat és kiegészítette azok sorát az 1890-es években működő nyomdák sorával, me-

lyek nélkül a szecessziós tömegtermelés nem jöhetett volna létre. A szerző szerint a korszakban nagyon kevés művész litografált személyesen. Ennek az adatnak a fényében erősebb hangsúlyt kap a technikával saját személyében foglalkozó Rippl-Rónai József, Helbing Ferenc, Basch Árpád teljesítménye. A főiskolákon a századfordulón nem tanítottak litografálást, 1906-tól a Mintrajziskolában volt grafikai szaktanfolyam Olgyai Viktor vezetésével, valamint az Iparrajziskolában Helbing Ferenc tanított litografálást, nyomdászatot. 1910-től az Iparművészeti Iskolában Czakó Elemér új grafikai szakosztályt indított és jelentős számú grafikust nevelt a tízes-húszas évek művészete számára.

A miskolci kiállítás meggyőzte a nézőt az első oktatók közül Helbing Ferenc életművének rendkívüli kvalitásairól, plakátjainak, illusztrációinak különleges értékeiről, melyeket joggal soroltak e tanulmányok – nemcsak ikonográfiai típusai miatt – a müncheni szecesszió legjobb lírikus festő-grafikusai körébe. A Magyar Nemzeti Galéria Adattára őrzi Helbing Ferenc emlékezeit. Földi Eszter megírt tanulmányrészlete nemcsak ezt a forrást, de a lehető legtöbb dokumentumot sorakoztatja fel e művész bemutatására, jelezve, hogy készen áll akár egy monográfia, akár egy monografikus kiállítás megvalósítására. Helbing nemzetközi tárlatokon is sikerrel szereplő művei további feldolgozást érdemelnek. Földi Eszter második tanulmánya a művészi plakáttal – mint a litográfia egyik fontos megjelenési formájával foglalkozott. Benczúr Gyula 1885-ös Országos kiállításának plakátjával indítja a sort, a historizáló plakát minden különös kvalitásával szembesítve az olvasót. Helbing mellett Vaszary, Fényes, Ferenczy Károly, Faragó Géza és ismét Rippl-Rónai József ennek a tanulmánynak a hőse.

A miskolci kiállításról általában elmondható, hogy az 1998-as budapesti Rippl-Rónai emlékkiállítás igen vázlatosan bemutatott grafikai anyagának kiegészítője volt. Bajkay Éva merész hasonlattal Rippl-Rónait a modern magyar litográfia atyjának nevezte. Egyik tanulmányában arra is rámutatott, hogy 1896 körül Rippl-Rónai Párizsban készült grafikai idegenek voltak Magyarországon, aláhúzta viszont azt a tényt, hogy az *Iparoscsalád vasárnap* c. műve, valamint más, magyar nyomdában készült meghívói, katalógusai, könyvcímlapjai sajátos kultúrát terjesztettek Magyarországon, még akkor is, ha konkrét követőket és hatásokat a tanulmány szerzője sem tudott kimutatni.

Gellér Katalin több művész életművét együtt szemlélő írásában nem az *atyák*, csak az *első*k közé sorolja Rippl-Rónait, Vaszaryt és pályatársait Helbinget, Honti Nándort, Basch Árpádot valamint a kiállításon és katalógusban újra felfedezésre kínált Zichy Istvánt a gödöllői mesterek ismert körén belül. Gellér Katalin e mesterek műveit az európai és magyar grafika történetébe finom jellemzésekkel sorolja. Foglalkozik a századforduló vonalkultúrájával, bonyolult szimbolista tematikájával, a litográfiai papírjának gondosan kiválasztott alapszínével, a gödöllői művészek sajátos historizálásával, és etnográfiai érdeklődésével. A tanulmány anyaga igen gondosan válogatott, mindenekelőtt a csúcsteljesítményekre figyelő a feldolgozás.

A következő tanulmány írója, Zsákovics Ferenc a reprodukció és műlapkiadás-sal foglalkozik, és mindezzel a másodlagos grafikák világának kultúrájára hívja fel a figyelmet. Jelzi, hogy egyes művészek, például Rippl-Rónai gondosan ügyeltek műlapjaik kivitelezésére, valamint hogy a litografáló műhelyekben váltak a nagyközönség számára „fogyasztható” művészetté Ferenczy Károly, Glatz Oszkár,

Kövesházi Kalmár Elza, Márk Lajos műveinek grafikai reprodukciói. Joggal emeli ki a szerző a nyomdák, kiadók sorából a Könyves Kálmán Műkiadó Rt-t, mely nemcsak fontos kiállító helyiség volt, de litográfiákat is kiadott és népszerűsített a század elején.

Bakos Katalin modern plakáttörténeti disszertációjának befejezése előtt részt vett a miskolci kiállítás anyagának összeszerkesztésében. Egy 1914-es miskolci reklámkiállításra hívta fel a figyelmet és Basch Árpád, Bíró Mihály, Voit Ervin műveit elemezte. 1910-ben Miskolcon csak a főutcán hat nyomda működött, munkásságukban virágozhatott e művészi és kereskedelmi plakát. Elgondolkoztatóak ezek a gondosan összegyűjtött adatok a *belle époque* magyar vidéki városainak vizuális kultúrájáról.

Róka Enikő és következő tanulmányában Bajkay Éva a boldog békeidők elmúltával a litográfia szerényebb, de sokszor elmélyültebb formáival foglalkozik. A háborús művészet, a sajtóhadiszállás – minden fonák háttére mellett – számos értéket adott a magyar kultúrának, apokalipszis ábrázolásokra visszavezethető hadi jeleneteket, a háború festői vagy prózai színhelyeit, mindennapjainak és borzalmainak bemutatását nyújtotta. A megrendelésre, propaganda céllal készült sorozatok mellett megjelennek az elnémult csataterek naturalisztikus vagy expresszív megjelenítései. Róka Enikő alapos írása háborús mappák sorával foglalkozik.

Bajkay Évának a kiállítás fő szervezőjének igen fontos írásműve a katalógusban a magyar avantgárd litografált sorozatairól szól ikonográfiai és stiláris rendszerezésben. Foglalkozik az 1920 utáni Közép-Európa művészeinek bibliai élményeivel, Jób könyve ill. Krisztus szenvedéstörténete expresszionista átélésével, melyben a magyar grafikai sorozatok alkotói, Bokros Birman Dezső, Perlrott Csaba Vilmos nemcsak német expresszionista tendenciákra reagálnak, de Bokros Birman „emlékezik” Daumier-re, Perlrott a narratív kubistákra. Felsorakoznak a tanulmányban a kuboexpresszionista portré litográfiák, a szenvedélyes irodalmi illusztrációk, Tihanyi Lajos, Czöbel Béla mellett Balázs G. Árpád, Baja Benedek, Reichental Ferenc a szerző által felfedezett litográfiai. A korai Bauhaus időkből a Pécsről származó fiatal grafikusok, Stefán Henrik, Molnár Farkas, Johann Hugó és mások képviselik a közép-európai meditatív kuboexpresszionizmust, a konstruktív formaadás tárgyakhoz kötődő kísérletét. Bajkay figyel a kis központokra, perifériákra, tanulmányában tovább gazdagodik például Kassa modern művészeti arca. (Schiller Gézát a közelmúltban már elemezte monografikusan Ernyey Gyula egy szombathelyi előadásban és publikációban. Lassan megérik egy-egy Kassát vagy Eperjest bemutató, városcentrikus, modern és régebbi művészetet egyaránt bemutató kiállítás lehetősége.

Zsákovits Ferenc másik közölt tanulmányában az I. világháború utáni litográfia és a műkereskedelem kapcsolatát taglalva kitarthat populáris tömegművészet eszménye mellett. Szükség van ilyen szociográfiai közelítésre, még ha nem is hoz látványos eredményeket. A tanulmány kétségtelen érdeme, hogy felhívja a figyelmet Egry József, Vaszary János ebben a korban készült litográfiaira, Molnár C. Pál kissé túlzott értékelésével a neoklasszicizmus új szempontú feldolgozói – Szűcs György, Zwickl András – példáját követi. Egykorú források alapján állapítja meg, hogy Csók István, Vaszary János és Molnár C. Pál litográfiai korunkban festményeikhez hasonlóan „representatív aukciók sztárjaivá váltak.”

A katalógus utolsó tanulmányában Kopócsy Anna sikeres kísérletet tesz a húszas évekbeli magyar litográfia külföldi összefüggéseinek, párhuzamainak vizsgálatára. A korábbi tanulmányokkal ellentétes következtetésre jutva megállapítja, hogy a technikának, műfajnak Magyarországon nem volt élő, folyamatos tradíciója, viszonylag kevés műhelye volt. Jelzi a jelentős kiadók, Amicus, Kner elképzelései, tervai és megvalósult könyvei közötti eltéréseket, egy kicsit erősebb szigorral megállapítja, hogy Magyarországon általában nem használtak a nyomdák elég jó festéket, az olcsóbb, utólagos kézi színezés vált gyakorlattá a költséges többszínnyomású litografálással szemben. Kivétel Vass Elemér mappája, ahol minden franciásan tökéletes. (Furcsa, de mégsem a rutinos művész e műfaj legvonzóbb alakja!) Bor Pál mozgásképzeteinek litografált példáit bemutatva aktuálisabb területre jut a szerző, kár hogy utalás sem történik írásában a katalógus más fejezetében szereplő Perlrott Csaba Vilmosra. A tanulmány többi részében igen sok információt kap az olvasó a francia litográfiáról, az Ecole de Paris-ról, s néhány magyar művész, mindenekelőtt Kmetty János kiegyensúlyozott grafikai munkáiról.

Ezután kezdődik a katalógus, az egyes kiállított művekről hosszabb-rövidebb információval és a takarékosan de igen szépen és meggyőzően válogatott képanyaggal, melynek nyomdai előállítását is méltó a műfaj igényéhez. Számomra nagy élményt nyújt újabb lapozásoknál is Kövesházi Kalmár Elza *Tájkép-e*, háttérben várossal (kat. 70), Zichy István: *Hunor és Magyar* c. kompozíciója (kat. 143), Faragó Géza: *Ékszerek, műtárgyak* (1910 k.) című szegedi kereskedelmi plakátja, Krón Jenő 1922-es kassai borítólapja (kat.73) és Bernáth Aurél *Hotelszobá*-ja, 1960 k. (Kat. 14). A legutolsó mű néhány társával együtt teljesen más korszakból származik, de a Ferenczy Károllyal, Nagybányával kezdett nagy foltokba rendezett, elegáns litografálás továbbélését jelzi.

Szabó Júlia

800 Ft